

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

9. ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ

*THE 9TH INTERNATIONAL
CONGRESS ON ATATÜRK*

12-15 Kasım / November 2019
Amasya

BİLDİRİLER

III. CİLT

Yayına Hazırlayanlar
Uzm. Erdem ÜNLEN
H. Aytuğ TOKUR

ANKARA-2021

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Uluslararası Atatürk Kongresi (9:2019: Amasya)

9. uluslararası Atatürk kongresi; Amasya, 12-15 Kasım 2019:bildiriler=The 9th International Congress on Atatürk; Amasya, 12-15 November 2019:papers/ yay. haz.: Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur. __Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2021.

3c.:res.;24cm.__(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını no: 496)

ISBN: 978-975-17-4794-5 (Tk.)

ISBN: 978-975-17-4795-2 (1.c.)

ISBN: 978-975-17-4797-6 (2.c.)

ISBN: 978-975-17-4798-3 (3.c.)

1.ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 __KONGRELER, VB.

2.ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 __SİYASİ VE SOSYAL GÖRÜŞLER __KONGRELER, VB.

I.Ünlen, Erdem, yay. haz. II.Tokur, H. Aytuğ, yay.haz.III.E.a.: 9. uluslararası Atatürk kongresi IV.E.a.: The 9th international congress on Atatürk V.Seri

956.1024092

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Yasemin DOĞANER
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA

Tel : 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : http://www.atam.gov.tr

e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

* Bildiriler içinde geçen görüş ve bilgilerden bildiri sahipleri sorumludur.

ISBN : 978-975-17-4794-5 (Tk.)

ISBN : 978-975-17-4795-2 (1.c.)

ISBN : 978-975-17-4797-6 (2.c.)

ISBN : 978-975-17-4798-3 (3.c.)

YAYIN NO : 496

BASKI SAYISI : 500

KAPAK TASARIM : arti5medya.com

BASKI HAZIRLIK : Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

İÇİNDEKİLER

KONGRE KURULLARI XIX

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Adnan SOFUOĞLU

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı XXV

Muhammet HEKİMOĞLU

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı XXXI

AÇILIŞ KONFERANSI

Hasan CİCİOĞLU

Kongre Açılış Konferansı Uluslararası Atatürk Sempozyum ve
Kongrelerinin Genel Değerlendirmesi XXXIII

BİLDİRİLER

I. CİLT

20. KOLORDU'NUN MİLLİ MÜCADELE'DEKİ
FAALİYETLERİ

Ahmet ALTINTAŞ 3

DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.01

ERKEN DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE KEMALİZM
TARTIŞMALARI (1950-1953)

Ahmet GÜLEN 27

DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.02

YENİ BELGELER IŞIĞINDA CUMHURİYETİN İLK
DÖNEMİNDE TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİ (1929-1932)

Ali Engin OBA 69

DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.03

1948 TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ VE BASINA YANSIMASI Ayşe AYDIN	99
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.04	
SOFYA ASKERİ ATAŞESİ MUSTAFA KEMAL'İN BULGARİSTAN HAKKINDAKİ ASKERİ VE STRATEJİK TESPİTLERİ (KASIM 1913-KASIM 1914) Ayşe ERYAMAN	129
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.05	
PRAVDA VE İZVESTİYA GAZETELERİNE GÖRE 27 MAYIS 1960 ASKERİ MÜDAHALESİ (20 MAYIS-07 HAZİRAN 1960) H. Aytuğ TOKUR - Erdem ÜNLEN	157
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.06	
27 MAYIS 1960 DARBESİNE İLİŞKİN MEŞRUIYET ARAYIŞLARI Aziz KILIÇ	199
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.07	
THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL PARTIES IN TURKEY (1908-1980) Behçet Kemal YEŞİLBURSA	219
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.08	
1931 TARİHLİ BUDAPEŞTE SERGİSİ'NDE TÜRK PAVYONU Cahide SINMAZ SÖNMEZ	269
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.09	
ERMENİ SORUNU ÜZERİNE PROPAGANDALAR VE EĞİTİM Cemal AVCI	295
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.10	

YUNAN BELGELERİNDE DOĞU TRAKYA'NIN YUNANİSTAN TARAFINDAN İŞGALİ VE CAFER TAYYAR Çağla D. TAĞMAT	319
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.11	
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN SİNEMAYA BAKIŞI VE BİYOGRAFİK OLARAK TÜRK SİNEMASINDAKİ TEMSİLLERİ Derya Genç ACAR	341
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.12	
TÜRKİYE CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKASINA GENEL BAKIŞ 1923-1960 Dilek BARLAS	367
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.13	
KIBRIS TÜRKLERİNDE ATATÜRK SEVGİSİNİN SOSYO- PSİKOLOJİK TEZAHÜRÜ OLARAK İSİMLER/ BABAM KEMAL, ÖĞRETMENİM MUSTAFA KEMAL Elmaziye TEMİZ	385
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.14	
BEHÇET NECATİGİL'İN ŞİİRLERİNDE İDEAL BİR KAHRAMAN: ATATÜRK Emel HİSARCIKLILAR	407
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.15	
YENİ BULGULAR IŞIĞINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SAMSUN'A ÇIKIŞI ÖNCESİ KAMUOYUNDA TANINMASI KONUSU (1918-1919) Mehmet Emin ELMACI	429
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.16	

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA İSTANBUL'UN GÜNLÜK YAŞAMINDA YENİ BİR UYGULAMA OLARAK OTOMOBİLLERE TAKSİMETRE KONULMASI, YANKI VE YANSIMALARI Eminalp MALKOÇ .....477 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.17	477
ASKERİ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA SURİYE-FİLİSTİN CEPHESİNDEKİ NABLUS VE KATMA MUHAREBELERİNİN HARP PRENSİPLERİ AÇISINDAN ANALİZİ Deniz KURT - Erdal KORKMAZ .....513 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.18	513
ATATÜRK'ÜN TBMM YASAMA YILI AÇILIŞ KONUŞMALARINI TÜRK EĞİTİM TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRMEK Erol ÇİYDEM .....573 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.19	573
MENEMEN HADİSESİ VE ÖĞRETMEN KUBİLAY'IN KATLINE TÜRK KAMUOYUNDAN YÜKSELEN TEPKİLER Erol EVCİN .....597 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.20	597
MİLLİ MÜCADELE'DE CEPHEDE SAVAŞANLARA GÜVEN VERME ÇABALARI: ŞEHİT ÇOCUKLARI İÇİN ÇİÇEK BAYRAMI Esmâ TORUN ÇELİK .....647 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.21	647
YUNAN ORDUSUNUN ANADOLU İŞGALİNDE CEPHEDEN GÖNDERİLEN ASKER MEKTUPLARI Esra ÖZSÜER .....687 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.22	687

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET DÖNEMİ YAYGIN HALK EĞİTİMİ: BOLU HALKEVİ ÖRNEĞİ Fahri KILIÇ .....723 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.23	723
ERKEN DÖNEM KEMALİZM TARTIŞMALARININ DOĞASI ÜZERİNE BAZI TESPİTLER Fahri YETİM .....757 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.24	757
TÜRKİYE'DE KADININ YENİ İMAJININ OLUŞTURULMASINDA ATATÜRK'ÜN ROLÜ (1920-1938) Fatma KOÇ .....781 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.25	781
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRK MİZAHINDA MUHALİF BİR KİMLİK: REFİK HALİD (KARAY) Fevzi ÇAKMAK .....831 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.26	831
TÜRKİYE'NİN ULUSLARARASI SERGİ, FUAR VE PANAYIRLARA İŞTİRAKİ (1929-1939) Feyza KURNAZ ŞAHİN .....855 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.27	855
MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) PAŞA'NIN 7.ORDU KOMUTANLIĞI GÖREVİNE İLİŞKİN BELGELER İŞİĞİNDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME Figen ATABEY .....909 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.28	909
MUHALİF YAKLAŞIMIYLA FEVZİ LÜTFİ KARAOSMANOĞLU Firdes TEMİZGÜNEY - Elif AKTAŞ .....943 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.29	943

AFGANİSTAN'DA ATATÜRK İMAJI Firuz FEVZİ	975
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.30	
ERMENİ DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE ATATÜRK'ÜN KİMLİK ANLAYIŞI VE ONUN ERMENİ TOPLUMUNA TANITILMASI ÜZERİNE (ERMENİCE KAYNAKLAR IŞIĞINDA) Gaffar ÇAKMAKLI MEHDİYEV	987
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.31	
II. CİLT	
ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNÜN TÜRK SOYLU ÜLKELERDEKİ BASINA YANSIMASI Yusuf YURDİGÜL - Gökçe YOĞURTÇU	1005
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.32	
ATATÜRK DÖNEMİNDE ORTAÖĞRETİM OKULLARI VE ÖĞRETMENLERİYLE İLGİLİ TALİMATNAMELER Gönül Türkan DEMİR	1029
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.33	
1937 YILINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN EGE MANEVRALARI VE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK Günver GÜNEŞ	1053
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.34	
MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN IX. ORDU MÜFETTİŞLİĞİ'NE GÖREVLENDİRİLMESİNDE ERMENİ SORUNU FAKTÖRÜ Haluk SELVİ	1089
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.35	
BİR TEĞMENİN SAKARYA MUHAREBELERİ SIRASINDA CEPHEDE GÜNLÜK HAYATA DAİR TESPİT VE TAHLİLLERİ Hamit PEHLİVANLI	1109
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.36	

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE BİR KADIN DOĞUM VE HASTALIKLARI DERGİSİ: TÜRK JİNEKOLOJİ ARŞİVİ (1934-1939) Hasan DEMİRCİ	1131
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.37	
ATATÜRK VE SÜRYANİLER Haşim ERDOĞAN	1165
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.38	
HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETESİ VE MİLLİ MÜCADELE Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU	1187
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.39	
AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN ALMAN ƏHALİSİNİN QAFAQAZ İSLAM ORDUSUNA YARDIMI İKRAM AĞASIYEV	1203
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.40	
IRAQI-TURKISH RELATIONS DURING THE PRESIDENCY OF MUSTAFA KEMAL ATATÜRK 1923-1938 Inaam Mahdi Ali Al-SALMAN	1245
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.41	
İKİ FARKLI DÖNEMDE KEMALİZMİN ALGILANMASI (1960'LI VE 1990'LI YILLAR) Kurtuluş KAYALI	1263
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.42	
ATATÜRK DÖNEMİNDE HALKBİLİMİ ÇALIŞMALARI VE DEVİRİM GAZETESİ Kübra YILDIZ ALTIN	1285
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.43	

ATATÜRK'ÜN SİNEMADA ANLATIMI: "DERSİMİZ ATATÜRK" FİLMİ Lokman ZOR	1321
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.44	
CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRKİYE'NİN İTALYA POLİTİKASI Mehmet TEMEL	1337
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.45	
ATATÜRK'ÜN BİLİNMEYEN BİR RÖPORTAJI Mevlüt ÇELEBİ	1351
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.46	
TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA LİTVİNOV'UN 1931 TÜRKİYE ZİYARETİ Mevlüt Samet YILDIZ - Çağatay BENHÜR	1375
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.47	
CUMHURİYET DÖNEMİNDE (1923-38 YILLARI ARASINDA) SAĞLIK POLİTİKASININ GELİŞTİRİLMESİ VE SAĞLIK HİZMETLERİNDE SOSYALLEŞME Mine ERSEVİNÇ	1403
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.48	
TÜRKPA VE TÜRK DÜNYASINA YÖNELİK ADIMLARI (2008-2019) Mukaddes ARSLAN	1425
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.49	
MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN AMASYA'DAKİ FAALİYETLERİ (1919-1925) Mustafa SARI	1453
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.50	

ATATÜRK DÖNEMİNDE OKUL MİMARİSİ Mustafa ŞAHİN	1483
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.51	
MACAR ELÇİLERİNİN GÖZÜYLE GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE TÜRK DEVRİMLERİ Müjdat KARAGÜLMEZ	1515
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.52	
MÜTAREKE DÖNEMİNDE CAFER TAYYAR BEY VE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İLİŞKİLERİ Nagihan Ebru CAMBAZ	1545
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.53	
ATATÜRK IS THE PIONEER OF TURKISH SECULARISM: A STUDY ON THE SECULARIZATION OF EDUCATION IN THE ATATÜRK ERA Nahar Muhammed NURİ	1571
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.54	
CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA MARAŞ'A İSKÂN EDİLEN MÜBADİLLER Nejla GÜNAY	1597
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.55	
ATATÜRK DÖNEMİ'NDE EMEK PİYASASINDA KADIN İSTİHDAMINDAKİ GELİŞMELERİN YERİ VE ÖNEMİ Nihat ALTUNTEPE	1617
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.56	
CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1935) EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNİN İSTATİSTİKİ VERİLER IŞIĞINDA ANALİZİ Nursal KUMAŞ	1647
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.57	

EDİRNE'DE CUMHURİYETİN ONUNCU YILI KUTLAMALARI Nurten ÇETİN	1687
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.58	
TÜRKİYE'DE MODERN ZİRAATIN MİMARLARINDAN ŞEVKET RAŞİT HATİPOĞLU VE ZİRAAT VEKÂLETİ DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ (1942-1946) Nurullah KIRKPINAR	1715
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.59	
MİLLÎ GAYE MECMUASINDA “MİLLÎ MAARİF” Orhan İSTANBUL - Ömer GÖK	1753
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.60	
LİDER-HALK BULUŞMASI VE BÜTÜNLEŞMESİ AÇISINDAN ATATÜRK'ÜN YURT GEZİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ Osman AKANDERE	1771
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.61	
ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİNDE DİN EĞİTİMİNE BİR ÖRNEK; AKSEKİLİ AHMET HAMDİ'NİN “ASKERE DİN DERSLERİ” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ Özden ARIKAN	1797
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.62	
TÜRK MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE AYDINLARIN TARİH VE FELSEFEYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ Pasha GULUZADE	1823
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.63	

- THE RECASTING OF THE OTTOMAN PUBLIC DEBT
AND THE ABOLITION OF THE CAPITULATIONS
REGIME IN THE INTERNATIONAL LEGAL ACTION OF
TURKEY LED BY MUSTAFA KEMAL ATATÜRK
Pierluigi SIMONE 1843
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.64
- 1922-1934 YILLARI ARASINDA MOSKOVA'DA
YAYINLANAN GAZETE, DERGİ VE KİTAPLARDA
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN PORTRELERİ VE
FOTOĞRAFLARI
Ramil ZALYAEV 1889
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.65
- İÇ ANADOLU VE KARADENİZ'DE TBMM'YE KARŞI
ÇIKARILAN İSYANLARA DAİR DAHİLİYE VEKALETİ VE
ERKAN-I HARBİYE REİSLİĞİ'NİN HAZIRLADIĞI 1921
TARİHLİ RAPORLAR
Recep BÜYÜKTOLU 1927
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.66
- TAHAYYÜLDEN HAKİKATE: BATI NEŞRİYATINDA
MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) İMAJİ VE KURUCU
LİDERİN BİYOGRAFİSİNİN İNŞASI
Resul BABAĞLU 1951
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.67
- TÜRK – SOVYET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL KUTLAMALARINA
GELEN RUSLAR VE KARŞILIĞINDA RUSYA'YA DAVET
EDİLEN TÜRK ÖĞRETMENLER VE FAALİYETLERİ
Sebahattin ŞİMŞİR.....1971
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.68

- ATATÜRK DÖNEMİNDE VATANDAŞLIK POLİTİKASINA
RUM VE ERMENİ CEMAATLERDEN DESTEK: LAİK
TÜRK HRİSTİYANLAR BİRLİĞİ VE LAİK ERMENİ
KATOLİKLERİ CEMİYETİ
Seda Bayındır ULUSKAN 1991
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.69

III. CİLT

- LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI SONRASI KURULAN KARMA
HAKEM MAHKEMELERİNİN KARARLARINA İLİŞKİN
BİR DEĞERLENDİRME
Seda ÖRSTEN ESİRGEN 2019
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.70

- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDE
BULUNAN ALMANLARIN TELGRAF VE RAPORLARI
ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER
Selami KILIÇ 2039
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.71

- BALKAN ANTANTI BASIN KONFERANSLARI
Serkan TUNA 2073
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.72

- ATATÜRK DÖNEMİNDE KAFKASYA'DA OSMANLI
VATANDAŞLARI: DİN ADAMLARI, ASKERLER,
ÖĞRETMENLER, ESİRLER
Sevinç ALİYEVA 2115
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.73

- ALMAN ARŞİV BELGELERİNDE MUSTAFA KEMAL'İN
ADOLF HİTLER İLE İLGİLİ KANAATLERİ (1934-1935)
Sezen KILIÇ 2129
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.74

ARŞİV BELGELERİNDEN HAREKETLE TÜRKİYE'NİN İNGİLİZ İLHAKI VE YÖNETİMİ ALTINDAKİ KIBRIS ADASI'NA İLİŞKİN YUMUŞAK GÜÇ UYGULAMALARI VE KIBRISLI TÜRKLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ (1921-1939) Soyalp TAMÇELİK .....2147 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.75	
10 KASIM ANMA TÖRENLERİNİN DÖNEMSEL ÖZELLİKLERİ Süleyman ÂŞIK - Elif AŞCI .....2199 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.76	
ADANA KUVA-YI MİLLİYESİ'NİN KAYSERİ'DE TEŞKİLATLANMASI Süleyman HATİPOĞLU .....2235 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.77	
ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNİN İYİLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK KADINLARININ İRAN VATANDAŞLARI İLE EVLENME YASAĞININ KALDIRILMASI Şaban ORTAK .....2259 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.78	
YÜZELLİLİK YEŞİLİZÂDE AZİZ NURİ'NİN YUNAN KRALI'NA SUNDUĞU MEKTUP VE SÜRGÜN YILLARI Şaduman HALICI .....2291 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.79	
İSTİKBAL GÖKLERDEDİR: TÜRK TAYYARE CEMİYETİ (1925-1938) (TÜRK TAYYARE CEMİYETİ'NDEN TÜRK HAVA KURUMU'NA) Şayan ULUSAN .....2333 DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.80	

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE BİR ALMAN: DR. HANNS FROEMGEN'İN “ESSEN KONUŞMASI” VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ Tahir KODAL	2373
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.81	
KARAÇAY-BALKAR DIASPORASININ FOLKLORÜNDE ATATÜRK'ÜN KİŞİLİĞİ Tamara BİTTİROVA	2405
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.82	
LOZAN KONFERANSI İLE İLGİLİ BİR TERMİNOLOJİK DEĞERLENDİRME Temuçin Faik ERTAN	2415
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.83	
ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ SİYASETİNDE AKDENİZ VE KIBRIS ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME Ulvi KESER	2441
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.84	
TÜRKİYE'NİN I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI DURUMU (1918-1920) (“AZƏRBAYCAN” QƏZETESİ DAYALI) Vagif ABIŞOV	2487
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.85	
ATATÜRK DÖNEMİ BASININDA CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN DÖRDÜNCÜ BÜYÜK KURULTAYI Yaşar ÖZKANDAŞ	2519
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.86	
MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ERZURUM'DA HALKI BİLİNÇLENDİRME VE BİLGİLENDİRME FAALİYETLERİNDE ÖNEMLİ BİR TİYATRO: İBRET YERİ Yavuz ASLAN	2563
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.87	

- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YAPILAN
DEMİRYOLU KONGRELERİ VE ATATÜRK DÖNEMİ
DEMİRYOLU POLİTİKALARINA KATKISI
Yavuz HAYKIR.....2603
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.88
- MİLLİ MÜCADELE TARİHİ ARAŞTIRMALARINA BİR
KATKI: BARTIN MÜDAFAA-YI HUKUK CEMİYETİ'NİN
VE FAALİYETLERİNİN TESPİTİ
Yenal ÜNAL.....2653
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.89
- İLKOKUL VE ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN
ATATÜRK'ÜN LİDERLİK ÖZELLİĞİNE İLİŞKİN
METAFORLARININ İNCELENMESİ
Yücel ÖKSÜZ - Mehtap KARALAR 2681
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.90
- DÖNEMLE İLGİLİ BELGELERE VE KENDİ
YAZDIKLARINA GÖRE SAMSUN'DAN AMASYA'YA, IX.
ORDU KİT'AATI MÜFETTİŞİ MİRLİVA MUSTAFA KEMAL
PAŞA
Zekeriya TÜRKMEN 2711
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.91
- CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRK HAVA
SAHASININ GÜVENLİĞİNE DAİR BİR ÇALIŞMA:
TÜRKİYE CUMHURİYETİ SEYRÜSEFER-İ HAVÂİ
KARARNAMESİ (1925)
Zeynel ÖZLÜ - Kerim TİRYAKİ 2767
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.92

MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA MİLLİ TARİH ŞUURU OLUŞTURMA ÇALIŞMALARINA BİR ÖRNEK: MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN TARİH ÖĞRETMENİ MEHMED TEVFİK BEY'İN CİHAN HARBİNDE TÜRKLER VE MEZİYETLERİ ADLI ESERİ (1928) Zeynel ÖZLÜ - Enver DEMİR	2805
DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.93	
FOTOĞRAFLAR	2849

LOZAN BARIŞ ANLAŞMASI SONRASI KURULAN KARMA HAKEM MAHKEMELERİNİN KARARLARINA İLİŞKİN BİR DEĞERLENDİRME

Seda ÖRSTEN ESİRGEN*

ÖZET

Lozan Barış Antlaşması, Birinci Dünya Savaşı boyunca ortaya çıkan ya da çözümsüz kalan çeşitli hukuki uyuşmazlıkların çözümü için karma hakem mahkemelerinin kurulmasını öngörmüştür. Bu mahkemeler, tarafsız devlet vatandaşlarından seçilen bir başkan ile taraf devletlerin birer temsilcisinden oluşmuştur. Lozan Antlaşması'nda mahkemelerin yargı yetkisi, diğer barış antlaşmalarından farklı düzenlenmiş ve belirli konularla sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada uluslararası hukuk tarihinde önemli bir yargı yolu olarak 1925-1938 yılları arasında İstanbul'da faaliyet gösteren mahkemelerden Türk-Fransız, Türk-İngiliz, Türk-İtalyan ve Türk-Romen karma hakem mahkemelerinin birer kararı incelenerek, Lozan sonrasında sürdürülen bir hukuki mücadeleye ışık tutulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karma Hakem Mahkemeleri, Lozan Antlaşması, Mallar, Haklar ve Çıkarlar, Sözleşmeler, Uluslararası Hukuk Tarihi.

---

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, orsten@law.ankara.edu.tr.

**AN EVALUATION OF THE DECISIONS OF THE MIXED
ARBITRAL TRIBUNALS ESTABLISHED AFTER TREATY OF
LAUSANNE**

ABSTRACT

The establishment of the mixed arbitral tribunals for the resolution of various legal disputes that arose or remained unresolved during the World War I was adopted by the Treaty of Lausanne. These tribunals consisted of two arbiters chosen by the respective governments and a presiding judge chosen from a neutral state. The jurisdiction of the mixed arbitral tribunals was regulated by and limited to the Treaty of Lausanne differently from others. This study aims to analyse the decisions of Turkish-French, Anglo-Turkish, Turkish-Italian and Turkish-Romanian mixed arbitral tribunals worked in Istanbul between 1925 and 1938 and enlighten one of the legal struggles after Lausanne.

Keywords: Mixed Arbitral Tribunals, Treaty of Lausanne, Property, Rights and Interests, Contracts, History of International Law.

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, siyasi ve ekonomik çöküşün yanında, geriye sonuca bağlan(a)mamış hukuki uyumsuzluklar da kalmıştır. Milli Mücadele'nin başarısı, siyasi açıdan tam bağımsızlık ve milli egemenlik ilkeleri ışığında yeni bir devletin kurulmasını sağlarken; Lozan Barış Antlaşması, yeni kurulan devletin uluslararası hukuk açısından eşit ve bağımsız niteliğinin dayanağı olmuştur. Ancak bu süreçte uzun yıllar süren savaş koşullarının yarattığı hukuki belirsizlikler, çözüm beklemeye devam etmiştir. Sonuçta çözüm için başvurulmasına karar verilen yol, Lozan Barış Antlaşması'yla kurulacak karma hakem mahkemeleri olarak belirlenmiştir.

Bu konu, Lozan Barış Antlaşması'nın "Ekonomik Hükümler" in 5. Kesimi'nde "Karma Hakem Mahkemesi" başlığı altında 92.-98. maddelerde düzenlenmiştir. Söz konusu hükümler, karma hakem mahkemelerinin kuruluşunu ve çalışma usulünü belirlerken; Antlaşma'nın çeşitli maddelerinde de hangi uyumsuzluklar hakkında hakem mahkemelerine başvurulacağı ifade edilmiştir. Buna göre, Lozan Barış Antlaşması'nda karma hakem mahkemelerine ilişkin hususlar, iki kısımda karşımıza çıkmaktadır. İlki, "Ekonomik Hükümler" kısmında üç fasıl altında çeşitli hükümlerde; ikincisi ise "Genel Hükümler" kısmında iki maddededir:

- Mallar, Haklar ve Çıkarlar
- Sözleşmeler ve Zamanaşimleri
- Sınai, Edebi ve Güzel Sanatlar Mülkiyeti
- Genel Hükümler (md. 137, 138)

Bu doğrultuda belirli konularla sınırlı şekilde yetkili kılınan mahkemelerin çalışma yeri Antlaşma'da İstanbul olarak kararlaştırılmış (md. 93); Çemberlitaş'taki eski Maarif Nezareti binası Emlak Maliye İdaresi'nden kiralanarak, mahkemeler ve kalem örgütleri yerleşmiştir. Lozan Antlaşması gereğince bu mahkemelerin, Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en geç üç ay içinde oluşturulması

planlanmışsa da; çeşitli nedenlerle mahkemelerin kuruluşu gecikmeye uğramıştır.¹

Bu çalışmaya kaynak olarak esas itibarıyla dönemin önemli hukuk dergileri (Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası, Hukuki Bilgiler Mecmuası, İstanbul Barosu Mecmuası) seçilmiştir. Zira söz konusu dergilerde, Türk hükümeti tarafından mahkemelerde görevlendirilen temsilci ve katiplerden bazıları tarafından mahkeme kararları hakkında gerek tercüme, gerek yorum ve eleştiri niteliğinde yazılar yayımlanmış; bu yazıların, karma hakem mahkemeleri açısından önemli bilgi kaynağı niteliği arzettiği görülmüştür.

Bu doğrultuda Türk-İngiliz, Türk-Fransız, Türk-İtalyan ve Türk-Romen hakem mahkemelerine ait birer karar örneği, davanın tarafları, dava konusu, izlenen usul ve sonuç açısından incelenmeye ve yorumlanmaya çalışılacaktır.

I. Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi

Lozan Barış Antlaşması'nın öngördüğü karma hakem mahkemelerinden ilk kurulan Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi olmuş; 3 Aralık 1925 tarihinde başladığı çalışmalarını yoğun iş yükünden dolayı 1935'e kadar sürdürmüştür.²

Başkan Hollandalı Asser, Türk hakim Osman Bey, Fransız hakim Serruys'dan oluşan mahkemenin incelediği davalardan biri, Fransız vatandaşı David Karabetyan tarafından, sahibi olduğu "Asri Kimyahan" firmasıyla ilgili olarak Türkiye aleyhine açılmıştır. Söz konusu firma, 12 Kasım 1923 tarihinden 15 Mayıs 1925 tarihine kadar Türk hükümeti tarafından kapatılarak mühürlenmiştir. Davacı David Karabetyan, bu işlemin Lozan Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olduğunu ileri sürerek, uğradığı maddi ve manevi zararın giderilmesi için

---

¹ Emin Ali, "Lozan Ahidnamesine Göre: Muhtelit Hakem Mahkemeleri", **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Kanunuevvel 1926, Sene 1, Numara 4, s. 192; M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s. 486.

² Bilsel, **a.g.e.**, s. 486.

Türk hükümeti tarafından hakkaniyete uygun bir tazminat ödenmesini talep etmiştir.³

Türk hükümeti tarafından verilen cevap dilekçesinde, bu davanın karma hakem mahkemelerinin yetkisi dışında bulunduğu ileri sürülmüştür. Zira Lozan Barış Antlaşması'nın 58. maddesine göre, bir kısmı Antlaşma'nın imzalanmasından, bir kısmı Antlaşma'nın yürürlüğe girişinden sonra alınmış tedbirlerle ilgili açılacak davalar, karma hakem mahkemesinin yetkisi dışında bırakılmıştır. Türk hükümeti, buna dayanarak mahkemenin yetkili olmadığına karar verilmesini ve davanın reddini talep etmiştir.⁴

Fransız hükümeti ajanı ise, Lozan Antlaşması'nın 137. maddesi doğrultusunda mahkemenin yetkili olduğunu kabul etmesi gerektiğini ileri sürerken; davacı David Karabetyan da, dilekçesinde Lozan Antlaşması'nın 58. maddesinin 2. fıkrası ile 70. maddesine dayanarak mahkemenin yetkili olduğuna hükmedilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵

Hazırlanan Usul-i Muhakeme Nizamnamesi'ne göre sürdürülen yazılı aşamadan sonra, 2 Eylül 1926 tarihinde gerçekleştirilen açık celsede gerek davacı David Karabetyan tarafından yapılan açıklama, gerek Türk hükümetinin ajanı Kemal Atıf Bey ile Fransız hükümeti ajanı tarafından ileri sürülen görüş ile talepler değerlendirilmiş ve dava, karara bağlanmıştır.⁶ Buna göre, söz konusu işletmenin kapatılma kararı, İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından doğrudan doğruya veya onların onayıyla alınmış kararlardan olmadığından, Fransız hükümeti ajanı tarafından ileri sürülen Lozan Antlaşması'nın 137. maddesinin 2. fıkrasının uygulanması gerektiği yönündeki görüşün kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Ancak davacının söz konusu ticarî işletmesi, Lozan Antlaşması'nın 65. maddesinin 1. fıkrası uyarınca Müttefik Dev-

---

³ A.F., "Türk-Fransız Muhtelit Mahkemesi", **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, C 1, S 3, s. 168.

⁴ A.F., a.g.m., s. 168, 169.

⁵ A.F., a.g.m., s. 169.

⁶ A.F., a.g.m., s. 169.

letler tebaası olan kişilere ait olup Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte Türk kalacak arazi üzerinde mevcut mallar, haklar ve çıkarlar arasında kabul edilebilecektir. Dolayısıyla söz konusu maddede mallar, haklar ve çıkarların “derhal” iade edilmesi ve bunlarla ilgili uyuşmazlıkların karma hakem mahkemelerinde görülmesi öngörüldüğü için, bu açıdan bir değerlendirme yapılmalıdır.⁷

Diğer taraftan, söz konusu ticari işletmeyle ilgili belgelerin tescilinde Türk hükümetinin yarattığı gecikmeden dolayı 17 Mayıs 1925 tarihine kadar davacı işletmesinden yararlanmaktan mahrum bırakılmıştır. Davacının bu süre için tazminat talep etmeye hakkı bulunmadığına; bununla beraber Türkiye Sıhhiye Vekaleti'ne sunmuş olduğu evrakları ve tescil talebiyle ilgili açıklayıcı ve tamamlayıcı bir bilgi vermesi, davalının da Sıhhiye Dairesi'ndeki incelemenin zorunlu niteliğini ve bu nedenle işletmenin 17 Mayıs 1925'den önce açılmasının mümkün olmadığını, sonuçta söz konusu incelemenin uzamasının haklı olduğunu ispat etmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu doğrultuda Usul-i Muhakeme Nizamnamesi'ne dayanarak, kararını sonradan sunmak hakkını saklı tutmuştur.⁸

Görüldüğü üzere, Lozan Antlaşması'nın “mallar, haklar ve çıkarlar” başlığı altındaki hükümlerin ancak mevcut bulunan bir malın, hakkın veya çıkarın, aynen ve bulunduğu şekilde iadesini sağlamaya yönelik olduğu fikri ve bundan doğan zarar talebine yer olmadığı görüşü, bu kararlar farklı bir yoruma kavuşmuştur. Buna göre, Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi tarafından 65. maddedeki “derhal” ifadesinden sebepsiz olarak bir mal veya hakkın “derhal” iade edilmemesi halinde, iade etmeyen devletin zararı tazmin yükümlülüğüyle karşı karşıya kalabileceği kabul edilmiştir.⁹ Dolayısıyla bu kararlar, sonraki davalar açısından da bir ilke belirlenmiştir.

---

⁷ A.F., a.g.m., s. 169.

⁸ A.F., a.g.m., s. 170.

⁹ A.F., a.g.m., s. 170.

II. Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi

19 Nisan 1926 tarihinde kurulan Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi, 19 Nisan 1932'ye kadar görev yapmış ve 558 adet karar vermiştir.¹⁰ Mahkemenin başkanı Danimarkalı Hammerich, Türk hakimi Memduh Bey, İngiliz hakim Grimston'dan oluşmuş şekilde verdiği kararlardan biri, Ahmet Emin Bey'in Malta'ya sürgün edilmesiyle ilgili olup, İngiltere'den tazminat talebine ilişkindir.

Ahmet Emin Bey, 19 Mart 1920 tarihinde İstanbul Kadıköy'deki ikametgâhında İngiliz işgal kuvvetleri tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmiş; söz konusu tutuklama ve Malta'da geçirdiği 20 aylık sürgün nedeniyle İngiltere'den tazminat talep etmiştir. Tazminat miktarı, İstanbul'da kalan ailesinin geçimi için 400, sahibi ve başyazarı olduğu gazetesinin faaliyetlerinin kesintiye uğraması nedeniyle 2000, manevi zararının tazmini için de 3000 İngiliz lirası olarak belirlenmiştir.¹¹ Davalı İngiltere tarafından verilen cevap dilekçesinde mahkemenin yetkisizliği ileri sürülerek, davacının talebinin reddi istenmiştir.

Tarafların sundukları dilekçelerin incelenmesiyle tamamlanan yazılı aşamanın ardından, 9 Haziran 1927 tarihli açık celsede davacı vekili Muslihiddin Adil Bey ile İngiliz hükümeti ajanı Owen-Wells ve Türk hükümeti ajanı Vasfi Raşit Bey dinlenmiştir.¹² Davacıya göre, Lozan Antlaşması'nın 137. maddesinin 2. fıkrası uyarınca Türk tebasası, İstanbul'u işgal eden devletlerin memurları ve askeri kuvvetleri tarafından alınan tedbirler sonucunda uğradığı zararlardan dolayı karma hakem mahkemelerine başvuru hakkına sahiptir.¹³ Ancak söz

---

¹⁰ Bilsel, a.g.e., s. 486.

¹¹ "Adli Şuun-Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Mukarreratı: Malta Menfile-rinin İngiltere Hükümetinden Davası", **İstanbul Barosu Dergisi**, Sene 1, S 10, s. 596, 597; Suad Hayri, "Lozan Muahedenamesinin 92.ve 96. Maddeleriyle Teşkil Olunan Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Mukarreratından Malta Davası", **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Eylül 1927, C 5, S 32, s. 931.

¹² Adli Şuun, s. 596.

¹³ Suad Hayri, a.g.m., s. 931.

konusu tutuklama işleminin, Antlaşma'nın karşılıklı feragati düzenleyen 58. maddesinin kapsamına girip girmediği tartışma konusu yapılabilecektir. Şöyle ki, Lozan Antlaşması'nın 58. maddesi uyarınca taraflar, savaş eylemlerinden doğacak bütün sorumluluklar hakkında esas itibariyle "1 Ağustos 1914 tarihiyle Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarih arasında geçen süre içinde gerek savaş eylemlerinden, gerek el koyma, alıkoyma, tasarruf veya müsadere gibi tedbirlerden" doğacak zararlara ilişkin her türlü nakdî talepte bulunmaktan karşılıklı feragat etmişlerdir. Dolayısıyla Ahmet Emin Bey'in Mütareke döneminde tutuklanması ve sürgün edilmesinin, savaş eylemleri ya da istisnai tedbirlerden sayılıp sayılmayacağı bu açıdan önem arz etmektedir.

Davacının iddiasına göre, 58. madde, savaş eylemleri, el koyma, alıkoyma, tasarruf veya müsadereye ilişkin tedbirleri kapsamakta, sürgün ve tutuklama, bu gibi tedbirlerin dışında kalmaktadır. Ancak mahkeme, 58. maddenin savaş eylemlerini "Antlaşmanın yürürlük tarihine kadar alınan her türlü istisnâî tedbir" olarak tanımladığını, savaş halinin barış antlaşmasının akdine kadar sürdüğünü, bu açıdan tutuklama ve sürgünün de savaş eylemlerinden sayılarak, Mütareke döneminde gerçekleşmesinin bir fark yaratmadığını kabul etmiştir.¹⁴ Diğer taraftan, Lozan Antlaşması'nın ekonomik hükümlerine ilişkin 3. kısmı incelendiğinde, davacının talebini doğrulayacak hiçbir hükme rastlanmadığı belirtilirken; 137. maddenin amacının da, 58. madde ile kabul edilmiş olan genel ilkenin uygulamasını özel bir alanda teyit etmekten ibaret olduğu vurgulanmıştır.¹⁵

137. maddenin 1. fıkrası, Müttefik Devletler ya da memurları aleyhine söz konusu nedenlerden doğacak her türlü zarara ilişkin talebi kesin bir şekilde yasaklarken, aynı maddenin 2. fıkrasında yer alan "...diğer bütün talepleri..." ifadesinin, kişilere karşı yöneltilecek talepler hakkında olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla 2. fıkradaki istisnanın, tazminat talebine yönelik davaların devletler aleyhine değil, söz ko-

¹⁴ Adli Şuun, s. 597; Suad Hayri, a.g.m., s. 932.

¹⁵ Adli Şuun, s. 598.

nusu kararlardan yararlanmış gerçek ve tüzel kişiler aleyhine açılabilceği şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Nitekim mahkeme, “Türkiye Yeşilköy Boraks Şirketi” davasında da söz konusu maddeyi benzer şekilde yorumlayarak uygulamış olup, yerleşik içtihat bu yönde oluşmuştur.¹⁶

Sonuçta, davacı Ahmet Emin Bey’in Lozan Antlaşması’nın 137. maddesine dayanarak İngiltere hükümeti aleyhine açtığı davada mahkeme, Antlaşma’nın bu talepleri kabul etmeyi emreden herhangi bir hükmüne rastlanmadığından yetkisizlik kararı vermiştir.¹⁷ Ancak karar, mahkeme başkanı ve İngiliz hakimın kararıyla sağlanan oy çokluğuyla verilmiş; Memduh Bey, karşı oy yazısında, “30 Ekim 1918 tarihli Mütareke’den sonra İstanbul’u işgal eden devletlerden biri tarafından sivil bir gazeteci olan davacının şahsına yönelik bir tedbir söz konusudur. Ancak bu tedbir, ne bir savaş tedbiri, ne de müsadere ya da el koyma olarak kabul edilemeyeceğinden, 58. maddenin 1. fıkrası hükmü altında değerlendirilmeyecektir. Söz konusu tedbir, 137. maddenin 1. fıkrasında sayılan ve özel kişilerin malları, hakları ve çıkarlarına yönelik emir ve kararları oluşturan tedbirlerden de değildir. Antlaşma’nın hiçbir maddesi, davacının mahkemeye arz ettiği olaya dair talebini özel bir şekilde karşılamamaktadır. Bununla beraber, 137. maddenin 2. fıkrasıyla, Türk tebaası lehine, aynı maddenin 1. fıkrasıyla hariç bırakılanlar dışında, İstanbul’daki işgal makamlarının çıkardığı emir ve kararlardan doğan şikâyetlerini karma hakem mahkemesine götürebilmelerinin kolaylaştırılması hedeflenmiştir. Konferans sırasında İsmet Paşa’nın bu konudaki beyanlarıyla Türkiye hükümetinin İstanbul’u işgal etmiş bulunan Müttefik Devletler hükü-

---

¹⁶ Adli Şuun, s. 598; Mehmed Osman, “Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinin Müesses İctihad ile Telifine İmkan Olmayan Bir Kararı”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Şubat 1928, Sene 6, S 3, s. 1037.

¹⁷ Adli Şuun, s. 598, 599.

metlerine karşı başarı sağladığı bilinmektedir” şeklinde açıklama yaparak, Karma Hakem Mahkemesinin yetkili olduğu yönünde oy kullanmıştır.¹⁸

Görüldüğü üzere, karma hakem mahkemeleri, yetki ve görevleri Lozan Antlaşması ile kesin bir şekilde sınırlandırılmış olduğundan, sunulan her olayda Antlaşma hükümlerinin açıkça kesin yetki verip vermediğini araştırmak mecburiyetinde olmuştur. Nitekim söz konusu kararda da, mahkemenin taraf devletlerin bütün istisnai eylem ve kararları hakkında serbest bir şekilde hüküm vermeye yetkili olmadığı vurgulanarak, sürgün edilen vatandaşların aleyhine bir sonuca ulaşılmıştır. Dolayısıyla Antlaşma’da dayanılan esaslar, ihlal edilen hakların teminine ve uğranılan zararın tazmini için yeterli olmamıştır.¹⁹

III. Türk-İtalyan Karma Hakem Mahkemesi

19 Nisan 1926 tarihinde kurulan Türk-İtalyan Karma Hakem Mahkemesi, 16 Aralık 1930 tarihine kadar faaliyetini sürdürmüş ve 64 adet karar vermiştir.²⁰ Başkan Hammerich, Türk hakim Memduh Bey ve İtalyan hakim Nepira(?)’dan oluşan mahkemenin verdiği kararlar arasında İtalyan şirketi Tommaso Della Grazia Şirketi ile Türk hükümetinin karşılıklı açtıkları iki ayrı dava da bulunmaktadır. Söz konusu davalar, tarafların talebi üzerine mahkeme tarafından birleştirilerek karara bağlanmıştır.²¹

Dava konusu, 1917 yılında İzmir’de kurulan bir satım sözleşmesine dayanmakla birlikte, Mütareke döneminde gerçekleşen bazı işlemleri de kapsamaktadır. 1917 yılında İzmir valisi Rahmi Bey, tütün piyasası 100-200 kuruş iken, 45 kuruş gibi çok daha düşük bir bedel teklif ederek, söz konusu şirketi tütünlerini Hükümete satmaya zorlamış; sonuçta 22,998 Türk lirası karşılığında şirketle vali arasında bir satım sözleşmesi kurularak, tütünler teslim edilmiş ve ödeme yapılmış-

¹⁸ Suad Hayri, a.g.m., s. 929, 930.

¹⁹ Adli Şuun, s. 597; Suad Hayri, a.g.m., s. 928.

²⁰ Bilsel, a.g.e., s. 486.

²¹ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1031.

tır. Ancak şirket, Mütareke'den sonra bir savaş tedbirine maruz kaldığını, satım sözleşmesinin valinin tehdidiyle zorla kurulduğunu belirterek, sattığı tütünlerden 1068 balyayı 1920 yılında İtalyan işgal kuvvetlerinin yardımıyla cebren geri almıştır.²²

Türk hükümeti, açtığı davada İtalyan kuvvetlerinin müdahalesiyle İstanbul'da Reji depolarından alınan tütünlerden dolayı uğradığı 35,235 liralık zararın şirket tarafından tazminini talep etmekte²³; bu noktada Lozan Antlaşması'nın 137. maddesinin 2. fıkrasına dayanmaktadır. Lozan Antlaşması'nın 137. maddesinin 1. fıkrasına göre, işgal kuvvetlerinin emir ve kararlarından dolayı, bu makamlara veya bunların mensup oldukları devletler aleyhine dava açılmaz. Nitekim Türkiye, İtalyan makamlarına veya İtalyan hükümetine dava açmadığı gibi, emir veya kararın iptalini de talep etmemiştir. Hükümet, sadece bir karardan veya emirden dolayı uğranılan zararın tazmini talebini Karma Hakem Mahkemesine sunmuştur.

137. maddenin 2. fıkrası uyarınca bu emir ve kararlardan doğan bir zarara yönelik bütün talepler, yani bu makam ve devletler aleyhine olmayan diğer talepler, karma hakem mahkemelerine sunulacaktır. 2. fıkradaki istisnadan bu çeşit davaların devlet aleyhine değil, bu kararlardan yararlanmış gerçek ve tüzel kişiler aleyhine olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye de, bir şirkete karşı dava açtığı için, karma hakem mahkemesi bu davada tam yetkilidir.²⁴ 137. maddenin 2. fıkrası, yetki konusunda son derece açık bir dayanak sağlarken, mahkeme, söz konusu hükmü 58. maddeyle birlikte değerlendirerek, Türk davasını reddetmiştir. Şöyle ki; mahkeme, yetkili olduğuna hükmettiği bir meselede, 58. maddeyi dikkate alarak, Türk hükümetinin dava konusunu bir el koyma bedelinin talebi olarak değerlendirmiş ve 137.

---

²² Mehmed Osman, a.g.m., s. 1031; Âli (Mütercimi), "Türkiye Hükümeti-Tommaso Della Grazia ve Şürekası ve Tommaso Della Grazia ve Şürekası-Türkiye Hükümeti Davaları Hakkında Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinden 25 Kanunusani 1928 Tarihinde Sadır Olan İlam Sureti", **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Şubat 1928, Sene 6, S 3, s. 1023, 1024.

²³ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1031.

²⁴ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1037.

madde uyarınca yetkili olduğu bir konuyu kendi eliyle yetkisi dışında çıkarmıştır. Oysa bedelin ödenmesi ya da zararın tazmini el koyandan değil; bundan gayrimesru bir şekilde yararlanan şirketten talep edilmektedir.²⁵

Diğer taraftan, 137. maddenin 2. fıkrası, devletlerin ibrası ilkesine aykırı olmayıp, birinci fıkrasından sadece devlet aleyhine dava açılmayacağı anlaşılırken, ikinci fıkrada esas itibarıyla, kişiler aleyhine kurulu bir istisna niteliği bulunmaktadır. Dolayısıyla sadece yetki kapsamı sınırlanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, esasen İtalya'yı veya emri veren makamları dava etmediğine göre, 58. madde dikkate alınarak verilen karar yerinde değildir. Çünkü mahkeme, devletin kişi aleyhine açtığı bir davayı reddetmiş; üstelik bu kararı yerleşik içtihatlarını göz ardı ederek verirken, sebep ve dayanaklarını da açıklamamıştır.²⁶

Şirketin Türkiye'ye karşı açtığı dava ise, Mütareke sırasındaki bazı işlemlerle ilişkili olarak açılmıştır. Şöyle ki şirket, Mütareke döneminde bir kısmını geri almayı başardığı tütünleri bulabilmek için harcadığı 10,646 lira arama masrafiyle, söz konusu mallardan geri almayı başaramadıklarının Türk hükümeti tarafından tasfiye olunduğu iddiasıyla tasfiye bedeli olarak ayrıca 20,124 liranın ödenmesini talep etmiştir.²⁷ Bu doğrultuda şirket, dava açarken sözleşmeden hiç bahsetmeden, geri alma talebiyle bir dava açmış; mahkeme ise, davaya 1917 yılında davacı şirketle İzmir valisi arasında kurulmuş ve devam eden bir sözleşme olarak el koymuştur. Ancak mahkeme, sonradan karar verirken şirketin iddiasını benimseyerek, 65. ve 66. maddeleri uygulamış ve yanlışa düşmüştür. Sözleşme ile Türk hükümetine ait olan tütünler hakkında, yine Türk hükümeti tarafından bir el koyma veya

---

²⁵ Âli, a.g.m., s. 1026. Bir başka davada, Türk vatandaşı Reşid Suad Bey tarafından tütünlerine el koyan İngiliz hükümeti aleyhine açılan davada, davalıdan tasfiye olunan tütünlerin bedeli de istenmiştir. Mahkeme, tasfiyenin kanuna uygun gerçekleştiği ve tütünlerin mevcut olmadığı gerekçesiyle, yetkisizlik kararı vermiştir. Mehmed Osman, a.g.m., s. 1038-1039.

²⁶ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1039-1041.

²⁷ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1031.

tasfiye olduğu varsayımıyla hareket edilmiştir. Oysaki el koyma ve tasfiye, ancak düşman malları hakkında söz konusu olabilmektedir.²⁸

Mahkeme, bu davada davalı Türk hükümetinin 78. maddenin 2. fıkrasına dayanarak yaptığı yetkisizlik itirazını ve mahkemenin re'sen dikkate almakta olduğu 82. maddenin 2. fıkrasına dayanarak yaptığı itirazı incelemiş ve iki itirazı da reddetmiştir. Oysa Mehmed Osman'a göre, bu iki fıkraya ilişkin mahkemenin verdiği red kararının hiçbir şekilde karma hakem mahkemesini meselede yetkili kılmayacağı açıktır.²⁹ Şöyle ki, 78. madde kapsamına karma hakem mahkemelerinin yetkisine giren sözleşmeler, savaştan önce kurulmuş, ancak sözleşme taraflarının sonradan düşman oldukları durumlar girmektedir. 2. fıkraya göre, tarafların birbirlerine düşman olmalarına rağmen, aynı ülkede bulunarak fiilen şahıs ve mallarına serbestçe tasarruf etmiş oldukları ispatlanırsa, 1. fıkra gereğince incelenmesi karma hakem mahkemelerine ait olan böyle bir sözleşme, bu takdirde genel mahkemelere intikal edecektir.³⁰

Mahkemenin re'sen dikkate aldığı 82. maddenin 2. fıkrası çerçevesinde yapılan itirazın reddi de, karma hakem mahkemesine yetki vermemektedir. Yani bir kimse, genel mahkemelerin yetkisine itiraz ederek, söz konusu 2. fıkra uyarınca şahsına ve malına serbestçe tasarruf edemediğini ispat etmesi halinde de olumlu bir sonuca varamaz. Çünkü savaş sırasında kurulan bu çeşit sözleşmelerin başka bir incelenme mevkii yoktur. Ama buna rağmen, 82. maddenin 2. fıkrasındaki şartın incelenmemesi nedeniyle mahkemenin kendini yetkili görmesi, hatalı olup, aynı metin uyarınca meselede genel mahkemeler yetkilidir.³¹ Sonuçta mahkeme, Türk hükümetinin davasında 137. maddenin 2. fıkrası uyarınca yetkisi içindeyken, bu madde yerine 58. maddeye göre yetkisinden uzaklaşmasına rağmen, davada kendisini yetkili görmüş; diğer taraftan şirketin davasında, sözleşme de olsa, sırf bir

²⁸ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1044-1049; Âli, a.g.m., s. 1026-1027.

²⁹ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1045; Âli, a.g.m., s. 1026.

³⁰ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1045.

³¹ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1046.

istisnai önlem veya geri alma veya tasfiye niteliğinde de olsa, dava konusu esas olarak yetkisi dışındayken kendisini yetkili görmüştür. Ancak her şekilde adalet tesis edilmemiş; davaların her ikisi de reddedilmiştir.³²

Şirketin davasında, geri aldığı tütünleri arama masrafları için talep ettiği 10,646 liranın reddedilmesi, Antlaşma hükümlerine uygundur. Gerçekten geri alınan mallar, buldukları şekilde, tazminatsız olarak iade edilecektir. Ancak şirketin geri almayı başaramadığı tütünler hakkındaki talebin reddinde dayanılan gerekçe eksik ve hatalıdır. Şirketin buna ilişkin talebi, “tütünlerin tasfiye edilmiş olması olabilir” iddiasıyla 20,124 lira tahmin ve takdir olunan tasfiye bedelinin ödenmesidir. Ancak Türk hükümetinin tasfiye bedeli ödemekle yükümlü tutulabilmesi için kural olarak tasfiye edilen malların mevcut olması, yani tütünlerin varlığı gerekir. Yani tütünler halen mevcut bulunmazsa, tasfiye bedeli istenemez. Oysa ilamda Türk hükümetinin borçlu olmaması, tütünlerin mevcut olmamasından değil, bunların tasfiye edilmemiş ve tasfiye bedelinin takdirine şartların uygun olmamış olmasına dayandırılmıştır. Bir başka deyişle, mal bulunsun ya da bulunmasın, tasfiyenin ispatı, bedelinin ödenmesi için yeterlidir. Dolayısıyla tütünlerin tasfiyesine ilişkin iddianın reddi doğru olmakla beraber, ret sebebi yanlıştır.³³

Mahkeme, 25 Ocak 1928 tarihinde Başkan ve İtalyan hakimin oylarıyla oy çokluğuyla verdiği kararlar Türk hükümetinin ve şirketin karşılıklı davalarını reddetmiştir. Memduh Bey, yazdığı karşı oy gerekçesinde, Birinci Dünya Savaşı sırasında İzmir’deki Tommaso Della Grazia Şirketi görevlilerinin savaşın devam ettiği sürece 78. maddenin son fıkrası uyarınca şahıs ve mallarına serbestçe tasarrufta bulunmaları ve şirketin her ne kadar rızasını sakatlayan unsurlara rağmen, sözleşmenin kurulmasından sonra stokta kalan mallarına serbestçe tasarruf etmesi de, karma hakem mahkemesine başvurusunu haklı göster-

³² Mehmed Osman, a.g.m., s. 1053.

³³ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1051, 1052; Âli, a.g.m., s. 1027-1028.

memektedir. Ayrıca şirketin sattığı tütünlerin büyük kısmını geri almakta başarılı olduğu, oysa 137. maddenin 2. ve 95. maddenin 1. fıkraları gereğince, geri aldığı tütünler oranında Türk hükümetinin uğradığı zararın tazmin edilmesinin adalete uygun olacağı şeklindeki karşı oy gerekçesini açıklamıştır.³⁴

Kararın çevirisini gerçekleştiren ve yayınlayan Mehmed Osman da, bu kararı fırsatçılar tarafından sözleşmeleri sağlam olmayan ya da akdedilme tarihi itibarıyla ya da başka bir sebeple karma hakem mahkemesine sunulamayan sözleşmeler hakkında bir malın, hakkın ya da çıkarın iadesi ya da geri verilmesi talebiyle, aslında Antlaşma gereğince genel mahkemelerin yetkili olacağı bir meseleyi karma hakem mahkemeleri önüne getirebileceklerinin yolunu açtığı için eleştirmektedir. Yazar tarafından bu kararda mahkeme tarafından farkında olunmadan birbirine karıştırılan iki meselenin sonraki davalarda ayrı değerlendirilmesinin ümit edildiği belirtilmiştir. Sonuçta bir tarafta tütünlerini ve parasını kaybetmiş Türk Hükümeti, diğer tarafta hem tütünleri elde etmiş, hem parasını almış şirketin³⁵ açtıkları davalar reddedilirken, sonuçta karma hakem mahkemelerinin kuruluşuyla amaçlanan hakkaniyet ve adalet sağlanamamıştır.

IV. Türk-Romen Karma Hakem Mahkemesi

27 Nisan 1926 tarihinde kurulan Türk-Romen Karma Hakem Mahkemesi, 1 Temmuz 1929 tarihine kadar çalışmıştır.³⁶ Bu çalışmada Romanya Harbiye Nezareti tarafından Türkiye aleyhine açılan bir dava incelenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle 1916-1918 yılları arasında Türkiye ile Müttefik ordularının Romanya arazisinde gerçekleştirdikleri işgal sırasında aldıkları ve Türkiye'ye naklettikleri bazı eşyalar hakkında Romanya Harbiye Nezareti, karma hakem mahkemesine başvurarak iade edilmeleri talebiyle dava açmış ve

---

³⁴ Âli, a.g.m., s. 1028-1030.

³⁵ Mehmed Osman, a.g.m., s. 1049-1054.

³⁶ Bilsel, a.g.e., s. 486.

hukuki dayanak olarak Lozan Antlaşması'nın 65.-67. maddelerini göstermiştir. Bunun yanı sıra, Türk kuvvetleri tarafından alınan ve Türkiye'ye getirilen bazı eşyaları talep eden Kapon isimli kişi tarafından da benzer bir dava açılmıştır.³⁷

Romanya Harbiye Nezareti, söz konusu bölgenin özellikle askeri mühimmat açısından önemli olduğunu ve alınarak Türkiye'ye nakledilen makine ile dokuz topun halen İstanbul'da bulunduğunu belirlerken, Romanya Elçiliği vasıtasıyla Türk hükümetine başvurulduğunu, fakat bir sonuç alınmadığını da vurgulamıştır.³⁸ Türk temsilciliği, önce karma hakem mahkemesinin bu davayı görmeye yetkili olup olmadığını değerlendirmiş ve cevap dilekçesinde yetkisizlik iddiasında bulunmuştur. Şöyle ki davacı, talebini Lozan Antlaşması'nın 65. ve 67. maddelerine dayandırmaktaysa da, bu davaya sadece 67. maddenin uygulanması mümkündür. Kaldı ki, söz konusu maddeye dayanılarak ortaya konan talepler dahi, 70. madde kapsamında karma hakem mahkemelerinin yetkisi içinde değerlendirilmemektedir. Ayrıca 22 Haziran 1923 tarihli Lozan Barış Konferansı görüşmesinden de tarafların eşyalar hakkında arama ve iade taleplerini karma hakem mahkemelerinin yetkisi dışında bırakmak istediklerinin anlaşılacağı belirtilmiştir. Sonraki aşamada Türk ajanlarından Mustafa Naşit Bey, Romanya Harbiye Nezareti'nin dilekçelerindeki çelişkileri de ortaya koymuş; ilk dilekçelerinde 65.-67. maddelere dayandıklarını, Türk tarafının eleştirisinden sonra verdikleri cevap dilekçesinde ise sadece 67. maddeye dayanmış olduklarına dikkat çekmiştir.³⁹

Lozan Barış Antlaşması'nda malların iadesi konusu, iki açıdan, talep edilen malların âkit devletler arazisinde öteden beri mevcut olması (md. 65) ya da savaşan devletlerden birinin arazisinde düşman tarafın orduları ve idaresi tarafından alınarak ülkesine nakledilmesi (md. 67)

³⁷ "Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise", **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Haziran 1928, Sene 6, S 36, s. 1210-1213.

³⁸ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1211.

³⁹ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1215-1217, 1220.

şeklinde düzenlenmiştir. Dolayısıyla belirlenen malların iadesinin gerçekleşmesi, her iki maddenin de ortak amacı olmakla birlikte, 67. maddede arama konusu sürece dahil edilmiştir. Zira 65. maddeye dayanarak iade talebinde bulunan mal sahiplerinin mallarının nerede olduğunu bildikleri varsayılırken; menkul malları alınmış ve çok uzak yerlere nakledilmiş Balkan ülkeleri mensupları açısından böyle bir tahmin yürütmek mümkün olmadığından, malların aranması konusu özel olarak düzenlenmiştir. Bu açıdan 65. maddenin kendileri açısından yeterli gelmeyeceğini düşünen Romen heyetin Konferans sırasında konunun ayrı bir madde halinde (67. madde) düzenlenmesini istemiş olduğu, dava sırasında Türk hükümeti tarafından zabıtlara atf yapılarak belirtilmiştir.⁴⁰

26 Nisan 1928'de gerçekleşen açık celsede tefhim edilen kararın gerekçesi, bu çalışmada incelenen metinde tam olarak belirtilmemekle birlikte, kararın Başkan Turdot Shult ile Romen hakim Yunasko'nun oylarıyla oy çokluğuyla Türkiye aleyhinde verildiği anlaşılmaktadır. Ancak kararda Romanya'nın asıl hukuki dayanağı olan 65. ve 67. maddelerin anlamının açık ve anlaşılır olduğu, bu durumda Konferans tutanaklarına başvurulmasına gerek olmadığı özellikle ifade edilmiştir.⁴¹

Türk genel temsilcisi Emin Ali Bey, karar okunduğunda, mahkemenin Antlaşma'yla belirlenen yetki sınırını aştığını ifade ederken; Başkan ile Türk hakim Ahmet Reşit Bey arasında geçen tartışmanın da, benzer davalarla karşılaştırıldığında daha uzun ve şiddetli geçtiğini aktarmıştır. Ardından Türk temsilcilerin ne Romanya Harbiye Nezareti davasında, ne Kapon davasında, ne de bunlara benzer diğer Romen davalarında esasa ilişkin herhangi bir incelemeye girişmeyecekleri yönündeki protestosunu bildirerek, Türk hakim Ahmet Reşit Bey ile birlikte salondan ayrıldıkları belirtilmiştir.⁴²

---

⁴⁰ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1218-1219.

⁴¹ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1211, 1219, 1221.

⁴² Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1211, 1224.

Türk hakim Ahmet Reşit Bey'in kaleme aldığı karşı oy gerekçesinde öncelikle 67. maddenin Antlaşma'ya konulmasının Romanya tarafından talep edildiğini, Konferans sırasında Romanya'nın hazırladığı karma hakem mahkemelerinin yetkili olacağı yönünde taslak madde teklifinin reddedildiği, izlenecek usulün hükümetlerin kendi aralarında sonuca bağlamaları şeklinde belirlendiği, karma hakem mahkemelerinin yetkisine giren işlerin belirtildiği 70. maddede de 67. maddeye değinmediğini vurgulamıştır.⁴³

Ardından 65. maddede dava açma hakkının "düvel-i müttefika tebaası" ifadesiyle sınırlandırılmış olduğunu, dolayısıyla bu hakkın ancak taraf devlet mensubu gerçek kişi, şirket, dernek ve kurumlara ait olduğunu, Romanya Harbiye Nezareti'nin bu hakka 65. maddeye göre sahip olmadığını ileri sürmüştür. Gerçekten 67. madde, başvuru açısından taraf devletler ile vatandaşlarını birlikte kapsarken, 65. madde ise sadece vatandaşlardan bahsetmiştir. Bu doğrultuda, Ahmet Reşit Bey'in ortaya koyduğu değerlendirmelerin ve söz konusu maddelerin yorumunun diğer karma hakem mahkemelerinin içtihatlarıyla da örtüştüğü incelenen metinde ayrıca belirtilmektedir.⁴⁴

SONUÇ

Görüldüğü üzere, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla başlayan barış süreci, Antlaşma hükümleri doğrultusunda bir yandan Musul ya da etabli sorunu gibi devletler arasındaki birbirinden farklı sorunların çözümüne; diğer yandan savaş döneminde ortaya çıkan çeşitli uyuşmazlıklarının giderilmesine yönelik girişimlere sahne olmuştur. Bu açıdan yeni kurulan Türk Devleti, bir yandan uluslararası hukukta önemli gelişmeleri takip ederken, diğer yandan görevlendirdiği hakimlerle kurulan yeni bir yargı yolunda mücadele vermeye başlamıştır. Nitekim çalışma kapsamında incelenen dört karardan üçü Türkiye aleyhine verilirken, karma hakem mahkemelerinin üyesi bulunan

⁴³ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1225-1226.

⁴⁴ Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise, s. 1227.

Türk hakimlerin yazdıkları karşı oy yazıları ve mahkeme heyetiyle aralarında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, bu çabayı açıkça ortaya koymaktadır.

Savaş ve Mütareke dönemine ait, konu ve nitelik açısından çeşitlilik arz eden çok sayıda hukuki uyuşmazlığın karma hakem mahkemelerinde ele alındığı anlaşılmalı beraber, bu çalışma kapsamında incelenen dört davada da yetkisizlik iddialarının ileri sürülmesi dikkat çekmektedir. Bu durum, elbette uzun yıllar savaşan devletlerin mahkeme önünde her türlü savunma usulüne başvurmak istemesiyle olduğu gibi, karma hakem mahkemelerinin yargı yetkisinin istisnâî statüsüyle de ilişkilendirilebilir. Karma hakem mahkemelerinin verdikleri kararlar incelendiğinde, Türk hukuk tarihinin önemli bir dönemi farklı bir açıdan aydınlatılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

“Adli Şuun-Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi Mukarreratı: Malta Menfilerinin İngiltere Hükümetinden Davası”, **İstanbul Barosu Dergisi**, Sene 1, S 10, s. 596-599.

A.F., “Türk-Fransız Muhtelit Mahkemesi”, **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Sene 1, S 3, s. 168-170.

Âli (Mütercimi), “Türkiye Hükümeti-Tommaso Della Grazia ve Şürekası ve Tommaso Della Grazia ve Şürekası-Türkiye Hükümeti Davaları Hakkında Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinden 25 Kanunusani 1928 Tarihinde Sadır Olan İlam Sureti”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Şubat 1928, Sene 6, S 3, s. 1023-1030.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

Emin Ali, “Lozan Ahidnamesine Göre: Muhtelit Hakem Mahkemeleri”, **Hukuki Bilgiler Mecmuası**, Kanunuevvel 1926, Sene 1, Numara 4, s. 189-198.

Mehmed Osman, “Türk-İtalyan Muhtelit Hakem Mahkemesinin Müesses İçtihad ile Telifine İmkan Olmayan Bir Kararı”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Şubat 1928, Sene 6, S 3, s. 1030-1054.

Suad Hayri, “Lozan Muahedenamesinin 92. ve 96. Maddeleriyle Teşkil Olunan Muhtelit Hakem Mahkemelerinin Mukarreratından Malta Davası”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Eylül 1927, C 5, S 32, s. 928-933.

“Türk-Romen Mahkeme-i Hakemiyesindeki Hadise”, **Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Haziran 1928, Sene 6, S 36, s. 1210-1228.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDE BULUNAN ALMANLARIN TELGRAF VE RAPORLARI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Selami KILIÇ*

ÖZET

Almanya, 1914 Ağustosunda Osmanlı Sultanıyla cihad bayrağı altında ittifak yapıp, İslam dünyasını başta İngiltere olmak üzere düşmanlarına karşı ayaklandırmayı, Müslümanların gazabını bunların üzerine salmayı planladı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ve Sultan-Halifenin tüm Müslümanları "cihad-ı ekbere" daveti üzerine, bunu bir politika ve propaganda malzemesi olarak kullanan Almanya, İslam coğrafyasının her yerinde ihtilal ateşini yakmak, düşmanlarını kendi sömürgelerinde vurmak için harekete geçti.

Bu büyük oyunun önemli bir parçası da Kafkasya'da oynandı. Kafkas halklarını isyana teşvik etmek, bölgeyi kan ve ateşe boğmak için Kafkasya topraklarında propagandalar yapan Almanya, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurmayı, isyancılara silah cephane ve nakit para sağlamayı dahası Kafkasya'daki tüm girişimleri kendi kontrolü altında yapmayı amaçlıyordu. Büyük ve kutsal davanın başarıya ulaşması için seferber olan Almanya, bölgeye en sadık ve en güvenilir adamlarını gönderdi. Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'daki Alman asker, diplomat ve ajanların konu hakkındaki yazışmaları, Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiğinin en bariz göstergeleriydi.

Tam da bu sıralarda bölgede başlayan Ermeni huzursuzlukları, ihtilal ve isyanları, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile ittifak girişimleri, tüm bu olumsuzluklar karşısında Osmanlı Hükümetinin aldığı birtakım önlemleri de yansıtan söz konusu yazışmalar, diğer

---

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. drselami@atauni.edu.tr

birincil kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak önemli referans niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti-Kafkasya-Almanya-Sultan Halife- Cihad-ı Ekber

THE EVALUATIONS ON THE CORRESPONDENCES OF THE GERMAN IN THE CAUCASIAN FRONT LINE IN THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

In August 1914, Germany planned an alliance with the Ottoman Sultan under the Jihad flag and planned to provoke the Islamic world against its enemies, especially Britain, and to make them the victims of the Muslims' wrath. After the Ottoman Empire entered the war and the Sultan Halifah invited all the Muslims to Jihad-i Ekber, Germany used that situation as a policy and propaganda material to shoot the enemies in their colonies and to rise revolutionary feelings everywhere in the Islamic geography.

An important part of this great game was played in the Caucasus. Germany made propaganda in the Caucasus territory in order to promote the Caucasian peoples to revolt. Germany aimed to establish a direct connection with the region and to make all the initiatives in the Caucasia under the control of Germany by providing ammunition and cash to the rebellious people. Germany, which mobilized for the success of the great and holy case, sent its most loyal and most trustworthy men to the region. The most obvious sign of Germany's concern for the matter was the correspondences of German soldiers, diplomats and agents in the Eastern Anatolia, Iran and Caucasia.

These correspondences that reflect the Armenian unrests, the revolts, the Armenians' attempts to alliance with Russia against the Ottoman Empire, and the measures taken by the Ottoman government against all these negative situations are important references in comparison with other primary sources.

Keywords: The Ottoman Empire, Caucasia, Germany, the Sultan Halifah, Jihad-i Ekber.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti-Almanya ilişkileri uzun bir tarihi geçmişe dayanır. 18. yüzyılın ortalarında başlayan, 19. yüzyılın son çeyreğinde artarak devam eden çok yönlü ve yoğun ilişkiler, iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı gibi kaçınılmaz sona doğru da sürüklemişti. Dünya savaşının müttefik iki devleti, savaş sonunda aynı kaderi paylaşmış ve savaş sonrasının bunalımları atlatıldıktan sonra, 1924 tarihi itibarıyla Türkiye ve Almanya arasındaki siyasi, askeri ve ekonomik ilişkiler yeniden canlanmıştı.

II. Mahmut döneminde, 1835'ten itibaren nerdeyse aralıksız olarak Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman askeri heyetlerinin amacı, Osmanlı kara ordusunun yeniden yapılanması bir başka ifadeyle ordunun yeni baştan ıslahı ve teşkilatlandırılmasıydı. Amacın ne derecede gerçekleştiği, ordunun ne derecede ıslah edilip, teşkilatlandırıldığı veya modernleştirildiği tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak konu, bu heyetlerin gelişi ile birlikte Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin silah alımında ön sıraya yükselmesi ve Alman nüfuzun yavaş yavaş tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmasıydı.

Balkan bozgunu ve Birinci Büyük Savaşa giriş gibi olaylar, Alman askeri heyetinin üye sayısını artırdı. İstanbul'daki Avusturya Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski, Büyük Savaş başında 40'ı aşkın Alman subayının Osmanlı ordusunda görev yaptığını belirtiyordu. Bu sayı sonraları 800'ü bulacak ve savaş yıllarında Osmanlı topraklarındaki Alman askeriyesi 20 bine ulaşacaktı.

1913'te İstanbul'a gelen yeni Alman askeri yardım heyetiyle birlikte sadece Osmanlı ordusu ve genelkurmayında değil, Osmanlı başkentinin her örgüt ve köşesinde Alman nüfuzu artmaya başladı. Üst düzey bazı Alman subayları hem Osmanlı ordusunda hem de genelkurmayında önemli görevlere getirildi. Bu subaylar olası savaş durumunda açılacak cephelerle ilgili planlar hazırlamaya başladı. Büyük savaş arifesinde denetim artık bunların elindeydi ve Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Alman komutasında girdi denilebilir.

1914 yazında Avrupa'yı savaş bulutları sardığında tarafsız kalmasının mümkün olmadığı bilincinde olan Osmanlı Devleti ittifak arayışındaydı. Yalnızlık ve çaresizlik içindeki Osmanlı Devleti, ittifak arayışlarının sonuçsuz kalması üzerine tekrar Almanya'ya yönelmek, ittifak teklifini yenilemek zorunda kaldı.

1914 Ağustosunda Osmanlı Sultanıyla cihad bayrağı altında ittifak yapıp, İslam dünyasını başta İngiltere olmak üzere düşmanlarına karşı ayaklandırmayı, Müslümanların gazabını bunların üzerine salmayı planladı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ve Sultan-Halifenin tüm Müslümanları "cihad-ı ekbere" daveti üzerine, bunu bir politika ve propaganda malzemesi olarak kullanan Almanya, İslam coğrafyasının her yerinde ihtilal ateşini yakmak, düşmanlarını kendi sömürgelerinde vurmak için harekete geçti.

Bu büyük oyunun önemli bir parçası da Kafkasya'da oynandı. Kafkas halklarını isyana teşvik etmek, bölgeyi kan ve ateşe boğmak için Kafkasya topraklarında propagandalar yapan Almanya, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurmayı, isyancılara silah cephanesi ve nakit para sağlamayı dahası Kafkasya'daki tüm girişimleri kendi kontrolü altında yapmayı amaçlıyordu. Büyük ve kutsal davanın başarıya ulaşması için seferber olan Almanya, bölgeye en sadık ve en güvenilir adamlarını gönderdi. Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya'daki Alman asker, diplomat ve ajanların konu hakkındaki yazışmaları, Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiğinin en bariz göstergeleriydi.

Tam da bu sıralarda bölgede başlayan Ermeni huzursuzlukları, ihtilal ve isyanları, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile ittifak girişimleri, tüm bu olumsuzluklar karşısında Osmanlı Hükümeti'nin aldığı birtakım önlemleri de yansıtan söz konusu yazışmalar, diğer birincil kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak önemli referans niteliği taşımaktadır.

Alman Subay ve Savaş Muhabirlerinin Yazıları

Birinci Dünya Savaşının başlangıcından Brest-Litovsk barış görüşmelerine kadar Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı sıfatıyla, Türk

Kafkas Cephesi'nde üç buçuk yıl görev yapan Yarbay Felix Guse, görevi gereği yakın bir görgü tanığı olarak ülkeyi ve insanlarını yakından tanıma, olaylara ve olayların arka planına derinlemesine bakabilme olanağını buldu. Felix Guse, Ermenilerin düşmanla işbirliği ettiğini, Ermeni huzursuzluğunun tüm Anadolu'ya yayıldığını, isyan eden Ermenilerin cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturduklarını belirttikten sonra, ne yapılabilirdi? sorusunu yöneltiyor ve zorunlu göç kararının alınması ile ilgili olarak şunları yazıyordu:

“Ermeni ayaklanması gittikçe geniş bir çevreye yayılıyor ve Ruslarla yapılan anlaşmalara uygun olarak yürütülüyordu. Ruslar tarafından sürekli olarak kışkırtılan Ermenilere, telgraf tellerini sabote ederlerken rast geliniyordu. Rusların, cephenin neresinden saldırıya geçecekleri önceden tahmin ediliyor ve işte o zaman Ermeniler derhal cephe gerisinde silaha sarılıyorlardı.

Tüm bunların yanı sıra Mayıs ve Haziran aylarında Türk Kafkas ordusunda ağır bir kriz yaşandı. Bu ordunun takviye edilmesi söz konusu değildi. Çünkü İmparatorlukta elde avuçta ne varsa hepsi çok kritik günlerin yaşandığı Çanakkale Cephesi'ne gönderilmişti. Bu yüzden Ermenilerin çıkardığı huzursuzluk, son derece ürkütücü ve korkunç bir tehlike arz etmekteydi. İhtiyaç üzerine daha şimdiden jandarma birlikleri cepheye nakledilmişti ve artık ordunun hinterlandında birkaç acemi eğitim karargâhından fazla bir şey bulunmuyordu. Doğaldır ki bu kuvvetler genel bir ayaklanmaya karşı oldukça yetersiz kalıyordu. Hâl böyleyken bir defa olsun kendimizi Türklerin yerine koyalım. Türk birliklerinin güçlü olduğu yerlerde Ermeniler bağlılık yemini ediyorlar, Rusların bir taarruzu beklenmediğinde ise cephe gerisindeki köylerden silah sesleri yükseliyordu.

Bu durumda ne yapılabilirdi?

Bu kritik anda Ermenilerin düşmanca davranışlardan vazgeçip, soyululuk gösterip göstermeyeceklerinin savaşmakta olan bir ordudan beklenmesi biraz fazla iyimserlik olurdu. Osmanlı Devleti'nin bulduğu çözüm şuydu: Ermeniler yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı topraklarını boşaltacaklardı. Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm

yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu ve bu konuda söylenecek başka bir şey de yoktu.”¹

Kafkas Cephesi'ndeki askeri faaliyetlere bizzat katılan ve 1915 yılında Osmanlı topraklarında yaşanan olayları gözlemleyen Guse, bir Alman askeri mecmuasında yayınlanan makalesinde; Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde 1915 olaylarını etraflıca anlatıyor, meseleye tarafsız bir gözle bakarak, yaşananları gerçekçi bir bakış açısıyla aktarıyordu.

O, Alman konsolos ve misyonerlerinin aksine gelişen olayları; duyum ve söylemler üzerine değil, bizzat gözlemlerine dayandırarak, savaş durumunun olumsuzluklarını göz ardı etmeden, gerçekleri çarpıtmadan olduğu gibi yazıyordu. Almanya'nın askeri kanadının bakış açısını da yansıtan makalesinde; Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı bazı önlemler almasının gerekçelerini, özellikle sevk ve iskân kararı alınmasının nedenlerini sorguluyordu. Ermenilerin sevkiyatı sırasında ortaya çıkan birtakım olumsuzlukları da abartmadan, kırmadan dökmeden objektif bir bakış açısıyla ele alıyordu.

Düşmanla işbirliği içinde Osmanlı coğrafyasının her yerinde isyan ederek, Osmanlıyı arkasından vuran ve dolayısıyla cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturan Ermenilerin bu tutumları karşısında ne yapılırdı? sorusunu yöneltiyor, olayların nasıl geliştiğini çarpıcı ve bir o kadar da gerçekçi bir anlatımla ortaya koyuyordu: “*Türk Hükümetinin bulunduğu çözüm şuydu: “Ülke –Anadolu- Ermeniler tarafından boşaltılacaktı.”* Kendilerini savunmak zorunda olan Türklerin başka bir çözüm yolu bulmaları pek mümkün görünmüyordu.

Tüm bunların yanı sıra Felix Guse'nin söz konusu makaleyi kaleme almasının bir başka amacı daha vardı. Nitekim ülkesinin 1915 olayları sonrası ortak sorumlulukla suçlanmasına karşı çıkıyor ve her

---

¹ Felix Guse, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, **Wissen und Wehr** 6, Hef. 10, Berlin, 1925, s. 614-615. Karşılaştırınız: Selami Kılıç, **Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 102-103.

ne kadar bunun düşman propagandası olduğunu vurgulamasına rağmen, aksini ispat etmeyi de ihmal etmiyordu.

Dünya Savaşı süresince başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin asılsız bir mezalim propagandasına odaklandığını, Ermeni sorununu çıkarları doğrultusunda kullandığını ve Almanları mezalimin failleri olarak göstermeye çalıştıklarını belirten Guse: “*Aslında bu asılsız iddiayı çürütmek için bir şeyler söylemek akılsızlıktan başka bir şey değildir*” diyordu. Yine nüfusu azaltılan ülkeyi (Osmanlı Devleti’ni) kolonileştirmek için Ermenilerin Mezopotamya’ya göç ettirilmelerini ve burada Bağdat demiryolu hattı çevresinde yerleştirilmelerini Almanların önerdiği iddiasının da düşman propagandasından başka bir şey olmadığını ifade ediyor ve Almanya’nın ne böyle bir öneride bulunduğu nun ne de Ermeni sevk ve iskânını teşvik ettiğinin altını önemle çiziyordu.

O’na göre; “*Alman Hükümeti birkaç defa Osmanlı Devleti’nin almış olduğu önlemleri yumuşatmak için etkin girişimlerde bulundu. Almanların birçoğu da mümkün olduğunca çekilen sıkıntıları hafifletmek için ellerinden geleni yaptı. Almanya daha fazlasını yapacak durumda değildi, çünkü Osmanlı Devleti, işçilerine karşılmasını istemediği gibi, haklı olarak böyle yakışıksız girişimleri de reddetmekteydi.*”

Kısaca makale, hem bir görgü tanığının bizzat gözlemlerine dayanması hem de dönemin bazı kaynaklarına vurgu yapması açısından alanındaki önemli bir boşluğu dolduruyor, kamuoyunu aydınlatıcı bilgiler veriyordu.

Osmanlı Devleti’nin Sarıkamış yenilgisinden sonra harekete geçen Rusya, 1914 sınırlarını aştı. 1916 yılında Erzurum, Muş, Bitlis, Erzin-can, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon ve Rize’yi işgal etti. Artık Rus işgali ile birlikte bölgenin kara günleri başlamış oluyordu. Rus işgal sahasında faaliyette bulunan Ermeni çeteleri, Türk halkını katlediyor, bölgeyi âdeta kan gölüne çeviriyordu. Rus işgali ve özellikle Ermeni çetelerinin Türklere yönelik silahlı saldırıları üzerine sefil ve perişan bir şekilde yollara düşen halk, Osmanlı topraklarının iç kesimlerinde kendilerine güvenli yer arıyordu.

Kafkas cephesindeki yenilginin ve Rus işgalinin başlaması ile birlikte Ermeni çetelerinin Türk halkına karşı silahlı saldırıları gün geçtikçe artıyor ve bu saldırılar özellikle Aralık 1917'deki Erzincan Mütarekesinden sonra korkunç bir kıyıma dönüşüyordu. Osmanlı Devleti meseleyi önce diplomatik yollarla çözmeye çalıştıysa da herhangi bir sonuç alınamadı. Bu arada Brest-Litovsk barış görüşmelerindeki çıkmazdan haberdar olan Enver Paşa, Osmanlı 3. Ordusu'na askeri harekât emri verdi. Her türlü olumsuzluğa rağmen hızla ilerleyen Türk birlikleri Ermeni çetelerinin direncini kolaylıkla kırarak, Rus işgalindeki şehir ve kasabaları birer birer ele geçirdi. Mart 1918'de, 1914 sınırlarına ulaşan Türk ordusu karşısında tutunamayan Ermeni çeteleri ise geri çekilirken etraflarına ölüm saçıyor, çekiliş güzergâhındaki şehir, kasaba ve köyleri yakıp yıkıyor, harabeye çeviriyor ve binlerce masum insanı vahşice katlediyorlardı.

Yukarıda kısa bir özeti verilen bu korkunç ve bir o kadar da ürkütücü olayları, Ermeni çetelerinin Türklere yaptıkları mezalimi, yakılan yıkılan, harabeye çevrilen şehir, kasaba ve köyleri, bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti, henüz daha yeni yaşanmış tüm bu olumsuzlukları yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargâhı'nın davetlisi olarak İstanbul'a gelen bir heyet, 1918 baharında Trabzon, Zigana, Torul, Köse, Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Batum istikametinde, bu ölüm koridorunda zor bir yolculuk yapmıştı. Başkanlığını Ahmed Refik (Altınay) Bey'in yaptığı heyette, Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr. Stefan Steiner, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum konsolosu Edgar Anders bulunuyordu².

Heyet üyelerinin bölgeden gönderdikleri raporlar aynı dili konuşuyor, ifadeler birebir örtüşüyordu. Alman savaş muhabiri Paul Weitz, Berlin'e gönderdiği raporunda; harabeye dönen, yakılıp yıkılan ve ahalisi büyük ölçüde katledilen şehir ve kasabaları ayrıntılı olarak ele

---

² Geniş bilgi için bkz: Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s. 171-174; Selami Kılıç, **Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 164-194.

alıyor, bölgedeki izlenimlerini aktarırken, yaşanan korkunç olaylar karşısında âdeta kanının donduğunu ve bu insanlık dışı vahşeti uzun zaman üzerinden atamayacağı endişesini taşıdığı ifade ediyordu:

“Yakılan, yıkılan, harabeye dönen Erzincan şehri, âdeta büyük bir mezarlığı andırıyordu. Bu yıkımdan sadece şehrin büyük binaları sağlam kalabilmişti. Bir harabeyi andıran şehirde kısmen de olsa ayakta kalabilen yalnızca evlerin dış duvarlarıydı... Bizzat gözlemlerime ve güvenilir kaynaklardan edindiğim bilgilere göre; Rusların Erzincan’dan çekilişinden sonra, Ocak 1918 sonlarına doğru silahlı Ermeni çeteleri şehri ve ovası işgal etmişlerdi. Bu çeteler bölgede korkunç cinayetler işlemiş, etrafa ölüm ve korku salmışlardı. Müslüman ahali, kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 25-30 kişilik gruplar halinde, bir daha kendilerinden haber alınmayacak yere, Ermeni mahallesine götürülmüşlerdi. Bir öğleden sonra jandarma eşliğinde Ermeni mahallesine gittik. İç kısımlardaki bir dizi evin enkazları arasında dolaştık. Her yerde insan uzuvları; başlar, kollar, ayaklar gün ışığına çıkmıştı. Yaşanan bu insanlık trajedisinden daha fazlasını görmemiz isteniyordu. Fakat korkunç ve insanlık dışı olayların yaşandığı bu yerde daha fazla kalmak istemediğimi belirterek, geri dönülmesini istedim.

*“Tamamen harabeye dönmüş olan Erzurum’un yakılan yıkılan yerlerinden halen daha genizleri yakan keskin bir çürüme kokusu etrafa yayılmaktaydı. Ermeniler, Rusların çekilmesinden sonra, Ocak 1918 sonlarından 9 Mart’a kadar Erzurum’u işgal etmişlerdi. Başlarında Albay Morel’in bulunduğu Fransız subaylarının yönetimindeki Ermeniler, Müslümanlara insanlık dışı vahşiliklerde bulunmaya başladılar. **Karşı karşıya bulunan iki ayrı konağa kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 700 kadar Müslüman hapsedilmişti. Daha sonra bu iki ev benzin dökülerek yakılmıştı...**”³*

³ Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, **PA-AA**, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 83. Krş: Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s. 171-173.

Heyetin bir diğer görgü tanığı eski Erzurum konsolosu Edgar Anders idi. Anders'in Erzincan ve Erzurum gözlemleri, yaşanan olumsuzlukların başka bir görgü tanığı, heyet başkanı Ahmed Refik Bey'in "Kafkas Yollarında" başlıklı eserinde ölümsüzleştirdiği ifadeleriyle birebir örtüşmekteydi:

"1 Mayıs'tan 4 Mayıs'a kadar Erzincan'da kaldım. O güzel ve mutlu günlerinde, Haziran 1914'te ziyaret ettiğim şehri tanımakta çok güçlük çektim. Şehir bir harabeyi, büyük bir mezarlığı andırmaktaydı. Korkunç olaylar ve bölgedeki tüm olumsuzluklar, Aralık 1917'deki Türk-Kafkas Mütarekesi'nden (Erzincan Mütarekesi) sonra, oradaki Ermenilerin oluşturdukları acımasız ve korkunç yönetim tarafından gerçekleştirilmişti. Yaşları üç ile yetmiş arasında değişen 600 Müslüman katledilmiş, yüzlerce-sinden de bir daha haber alınmamıştı⁴. 1918 Mart'ında çekilmeye başlayan Ermeniler, gösterişli hükümet konağıyla Zeki Paşa tarafından yaptırılan kolordu binasını havaya uçurmak istemişlerse de bunu başaramamışlardı.

*"5 Mayıs'tan 8 Mayıs'a kadar Erzurum'da kaldım. Barış günlerinde bile bana oldukça cazibesiz gelen ve çok can sıkıcı günler geçirdiğim şehir, şimdi tamamıyla harabeye dönmüştü. Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, orada kalan Müslümanlar korku dolu kederli günler yaşamaya başladılar. Birçoğu hapse atıldı ya da Sibiry'a sürüldü... Ocak 1918'de Rus askerleri kendiliğinden Erzurum'u boşaltınca Fransız subayların yönetimindeki **Ermeni çeteleri Erzurum Müslümanlarına kanlı ve korkunç bir terör uygulamışlar, onları vahşice katletmişlerdi. Kadın, erkek ve çocuklardan oluşan yüzlerce Müslüman karışıklık iki eve kapatılmışlar ve daha sonra benzin dökülerek yakılmışlardı**"⁵*

⁴ Krş: Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 3. Mai 1918, PA-AA, Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183. Bkz: Ek: 1; Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu/ Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998, s. 253-254.

⁵ Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s. 173-174. Krş: Ahmed Refik (Altınay), **Kafkas Yollarında**, Haz: Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Heyete başkanlık eden Ahmed Refik Bey'in Mayıs 1918'de Erzurum ve Erzurum'dan Genel Karargâh İkinci Şube Müdürlüğüne gönderdiği raporlarında; harabeye dönen şehir ve kasabalar, bölge sakinlerine Ermeni çeteleri tarafından yapılan kıyım ve kıtal, çekilen acı, yaşanan sefalet, katlanılan eziyetler olduğu gibi aktarıyordu⁶.

Ahmed Refik Bey'in bu raporların dışında "1918 baharındaki Kafkasya yolculuğunu" ölümsüzleştirdiği "Kafkas Yollarında" adlı eserinde; bölgenin eşsiz doğa güzellikleri yanı sıra savaşın olumsuzluklarını, yıkılan yıkılan harabeye çevrilen yerleri, Ermeni çetelerinin akla durgunluk veren insanlık dışı kıyımlarını, açlık ve sefaletin korku ve dehşetin pençesindeki bölge insanlarını doğal ve yalın bir anlatımla okuyucuya aktarıyordu:

*"... Rusların geri çekilmesini müteakip, Ermenilerin zulmettikleri beldelelerden biri de Erzincan. Vaktiyle yirmi bin nüfusu ihtiva eden kasabada şimdi üç dört bin kişi bile yok. Rusların istilası esnasında kasabada kalanlar fakir ve aciz halk. Bunların da yedi yüze yakın kısmı Ermeniler tarafından kesilmiş, yakılmış ve kuyulara atılmış.. Bu kan ve sefalet manzarası karşısında karlı dağlar, bahara hazırlanan ovalar, henüz çiçeklenen ağaçlar sessiz ve cansız..."*⁷

*"Erzurum bir harabe şehri gibi... Rusların çekilmesi üzerine şehir kâmilen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslam na'sı dört binden fazla. **Evlere doldurulup yakılanlar**, yol yaptırmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler bu hesaba dâhil değil. Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar yıkmışlar, icap ettiği zamanda müdafaa etmişler.*

⁶ Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s.171-174, 182; Kılıç, **Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya**, s. 172-175. Krş: Ahmed Refik (Altınay), **Kafkas Yollarında**, s. 31-49.

⁷ Altınay, **Kafkas Yollarında**, s. 35-36. Krş: Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s. 184.

*Daha ziyade müdafaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman peşle-
rinde ölüm ve ateşten bir harabe bırakarak kaçmışlar...”⁸*

Ahmed Refik Bey, “İki Komite İki Kıtıl” adlı bir diğer eserinde ise “yangın yerindeyim. Türklerin bu tarihi ve fedakâr beldesi âdeta bir harabe halinde. Sokaklar ve binalar, camiler ve medreseler kâmi-
len harap. **Yanmış ve yıkılmış evler insan naaşlarıyla dolu.** Erzurum böyle büyük bir acı görmemişti” diyordu⁹.

Örneklerde de görüldüğü üzere hem Türk arşiv belgelerinde hem de Alman diplomatik belgelerinde aynı ifadeler yer alıyor, verilen bilgiler birebir örtüşüyordu: “*Yakılan yıkılan, eski güzelliğinden hiçbir iz kalmayan, âdeta büyük bir mezarlığı andıran ve ahalisinin büyük bir kısmı katledilen Erzincan şehri. Harabeye dönen, zihinlere durgunluk verecek bir yangın yerini andıran, her tarafında korkunç Ermeni vahşetinin izlerini barındıran harabeler şehri Erzurum. Trabzon’dan Sarıkamış’a kadarki yol güzergâhında; yakılmış, yıkılmış, kaderine terkedilmiş, ahalisi büyük ölçüde katledilmiş, bir harabe ve enkaz yığına dönüşmüş köyler, kasabalar ve şehirler.*”

Ahmed Refik Bey’in İstanbul’a gönderdiği raporları ve 1918 baharında ölüm koridorunda (Trabzon-Erzincan-Erzurum-Sarıkamış yol güzergâhı) Alman ve Avusturyalı savaş muhabirleriyle yaptığı yolculuğun korkunç ve ürkütücü izlerini aktardığı “*Kafkas Yollarında*” adlı eseri, o sırada kendisine eşlik eden ya da bölgede bulunan Alman ve Avusturyalıların rapor ve anılarıyla mukayese edildiğinde; ifadelerdeki benzerlikle, anlatılarda yer alan endişe verici, kan dondurucu, ürkütücü ve korkunç tanımının çok hafif kaldığı sözcükler ve cümleler oldukça dikkat çekicidir: “*Harabeye dönen şehir ve kasabalar. Bölge sakinlerine Ermeni çeteleri tarafından yapılan kıyım ve kıtal, çekilen acı, yaşanan sefalet, katlanan eziyetler; kısaca savaşın tüm olumsuzlukları...*”

⁸ Altınay, **Kafkas Yollarında**, s. 47-49. Krş: Kılıç, **Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, s. 184.

⁹ Ahmed Refik Altınay, **İki komite İki Kıtıl**, Haz: Hamide Koyukan, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1994, s. 47-48.

Alman Diplomat ve Ajanlarının Yazıları

Bu acı olayların tamamı savaş yıllarında Osmanlı topraklarında yaşandı ve bunlar yukarıda da örneklendirildiği gibi birçok yazışmaya konu oldu. Diğer taraftan giriş kısmında da belirtildiği üzere Osmanlı Devleti ile ittifak yapan Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı kışkırtma ve ayaklandırma planları 1914 Ağustosunun ilk günlerinden itibaren uygulanmaya başladı. Artık silahlar ateşlenmiş Türk-Alman cihadının eylem planları hazırlanmıştı.

Büyük oyunun önemli bir kısmını Kafkasya ve İran coğrafyası oluşturuyordu. Dolayısı ile Almanya, başta Erzurum, Trabzon, Bağdat Musul olmak üzere Doğu'nun en stratejik yerlerine; bölgedeki diğer Almanlarla da uyum içinde çalışacak, Alman çıkarlarını ön planda tutacak, neyi niçin ve nasıl yapacağını bilincinde olan ve Doğu'yu çok iyi tanıyan en seçkin adamlarını gönderiyordu. Bu bağlamda Erzurum'un coğrafi ve stratejik ehemmiyeti Almanların dikkatinden kaçmamış ve Erzurum, Almanya'nın Doğu'daki yayılcı politikasının merkezlerinden biri olmuştu. Bir başka ifadeyle Erzurum, Almanya'nın bölgedeki en önemli istihbarat merkezi âdeta gözü ve kulağıydı. Bu nedenle buraya gönderilen Alman asker, diplomat ve en güvenilir adamları özenle seçiliyor ve onlara çok önemli görevler veriliyordu.

Almanya'nın Rusya'yı zayıflatmak için, Kafkasya'daki girişimleri sadece Kafkas halklarını Rusya'ya karşı ayaklandırmakla sınırlı değildi. Almanya, Rus savaş ekonomisi için çok önemli olan Bakû petrol yataklarının, petrol boru hattının ve Batum'daki Rus petrol rezervlerinin de tahrip edilmesini hedeflemişti. Daha savaşın başlarında, 24 Eylül 1914'te o zamanki Devlet Müsteşarı Arthur Zimmermann'a Erzurum'daki Alman konsolosu Dr. Paul Sachwarz'ın bir yazısını gönderen İmparatorluk Meclisi üyesi Matthias Erzberger, Zimmermann'a: *“Burada sözü edilen konu büyük askeri ve siyasi öneme sahiptir. Söz konusu olan Rusya'nın Bakû ve Batum'daki petrol tesislerinin, depolarının kullanılmasına duruma getirilmesi, Bakû'dan yapılan petrol sevkiyatının engellenmesidir. Eğer bu plan başarılı olursa o zaman Rusya'nın demiryolu ulaşımını 2/3 ay*

içerisinde tamamen felce uğratmış oluruz” diyordu¹⁰. Planın yürütülmesi için bir petrol mühendisi Dr. Paul Schwarz, Erzurum'a konsolos vekili olarak atandı. Kasım 1914'te ise konsolos yardımcısı Max von Scheubner-Richter, aynı planın uygulanması göreviyle Erzurum'a gönderildi¹¹.

Bölgeden gelen yazılarda önce Dr. Schwarz'ın sonrada Scheubner von Richter'in üstlenilen bu önemli görevi yerine getirmek için birtakım girişimlerde buldukları ve aynı zamanda bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeler hakkında da üst makamları bilgilendirdikleri görülüyordu:

“Bakû'daki petrol tesisleri çok iyi ve sıkı bir şekilde korunuyordu. Korumayı sağlamak için Tatarların (Azerbaycanlılar) yerine Ermeni muhafızlar görevlendirilmişti. Büyükelçi Wangenheim Schwarz'ın girişimlerinin 11 Aralık 1914'te başladığını, Bakû- Batum petrol boru hattına yapılan bir iki sabotajın sevkiyatı bir süreliğine durdurduğunu ve Schwarz'ın Bakû petrol tesislerine yapılacak baskında Ermenilerle ortak hareket etmeyi önemseddiğini Alman Dışişlerine bildiriyordu.

“Dr. Schwarz'ın Matthias Erzberger'e gönderdiği tarihsiz nihai raporunda ise (söz konusu rapor Erzberger tarafından 20 Mayıs 1915'te Alman Dışişlerine gönderildi.) yetmiş 16 personelinin bulunduğu, Bakû yakınlarındaki Balaxani'de büyük bir yangın çıkarmayı başarabilecekleri, Bakû- Batum boru hattının iki ayrı yerinde de bir sabotaj yapılabileceği belirtiliyordu.”¹²

Dr. Schwarz'ın yerine konsolos yardımcısı olarak atanan Scheubner-Richter, Erzurum'a geldikten birkaç ay sonra, 6 Mart 1915'te Bakû ile ilgili özel görevi hakkında Büyükelçi Wangenheim'a, Bakû'daki tesislerin bombalanmasını tek başına yerine getirmesinin

---

¹⁰Mitglied des Reichstages an das Auswärtige Amt, Berlin, den 24. September 1914, PA-AA, R. 21008, Bd. 1, Der Weltkrieg No: 11^d...secr... Bkz: Ek: 2; Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte “Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917”**, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975, s.65.

¹¹Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte**, I, s. 65-66.

¹²Bihl, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte**, I, s. 66-67.

mümkün olmadığını, bu iş için güvenilir kişilerin bulunması gerektiğini, ayrıca tesislerin bölge halkı tarafından çok iyi korunduğunu ve yine halkın büyük bir kısmının geçimini bu tesislerden sağladığı için tesislerin tahribine karşı olduğu haberini aldıklarını yazıyordu. Scheubner devamla, her şeye rağmen tesislere dışarıdan bir sabotaj eylemine kalkışılacak olursa, bunun büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanacağını belirttiikten sonra, “*böyle bir girişimin ancak 50-60 kişilik iyi Rusça bilen, İran ve Kafkasya’daki aşiretlerce desteklenen, güvenilir ve eğitilmiş bir süvari grubu tarafından yapılabileceği*” önerisinde bulunuyordu¹³.

Almanya’nın bölgedeki güvenilir adamlarından Ajan Louis Mosel de “Kafkasya’daki ayaklanmanın tekrar başlaması için yapılacak organizasyonun ana hatları” başlıklı raporunda; “hükümetimizin planladığı Bakû-Batum petrol boru hattının tahribi ve yine Batum’daki petrol depoların yok edilmesi konusunda bugün de doğru hareket edilmediği görüşündeyim. Bu gibi görevleri yabancılar yerine getiremez, bu işi sadece o bölgede oturanlar başarabilirler. Konu hakkında İstanbul’daki İmparatorluk Büyükelçiliğini de bilgilendirdimse de herhangi bir cevap alamadım” diye yazıyordu¹⁴.

Erzurum konsolos yardımcısı Scheubner-Richter, 19 Mart 1915’te Büyükelçi Wangenheim’a, “bir askeri birlikle Bakû’daki petrol tesislerini bombalama planının, Rusların gerek Hazar Denizi kıyısındaki ağır silahları gerekse şu anda Kafkas Cephesi’ndeki üstünlükleri nedeniyle sadece güzel bir fantezi olabileceğini, başarı ihtimalinin bulunmadığını, petrol tesislerinin ancak buradaki ayaklanmalarla tahrip edilebileceğini” yazıyordu¹⁵.

¹³Das Deutsche Konsulat an Kaiserliche Botschaft, Erserum, den 6. März 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr... Bkz: Ek: 3.

¹⁴**PA-AA**, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.02.1915; Krş: Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 84.

¹⁵Von Scheubner an Kais. Botschafter Herrn Frhn. v. Wangenheim Constantinopel, Erzerum, den 19. März 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...

Yapılan yazışmalarda; Bakû-Batum petrol boru hattının ve yine Batum ile Bakû'daki petrol rezervlerinin yok edilmesi planının zorluğuna değiniliyor, her şeye rağmen tesislere dışarıdan bir sabotaj eylemine kalkışılacak olursa bunun başarısızlıkla sonuçlanacağı belirtiliyor, Rusların bölgedeki üstünlükleri nedeniyle böyle bir girişimin fan-tezi olabileceği, başarı ihtimalinin bulunmadığı, planın ancak bölgedeki ayaklanmalarla tahrip edilebileceği önemle kaydediliyordu.

Bu yazışmalar üzerine Büyükelçi Wangenheim 1915 Mayıs ortalarında, Bakû'ya karşı yapacakları girişimlerden şimdilik vaz geçildiğini, bölgedeki güvenilir adamların Scheubner-Richter ile birlikte koordineli bir şekilde çalışmalarının önerildiğini Alman Başbakanı'na yazıyordu¹⁶.

Scheubner-Richter'in önemli bir görevi daha vardı; İran'a bir heyet-i seferiye düzenlemek, İran topraklarındaki kabilelerle temas kurarak, onların desteğini almak ve sonra bölgeyi ayaklanmaya teşvik etmektir. Ayrıca mümkün olduğu kadarıyla kuzeye doğru ilerleyerek, buradan kuryeler aracılığıyla Doğu Kafkasya ile bir bağlantı yolu bulmaktı¹⁷.

Almanya Kafkas halklarını ayaklandırmak için planlar yapıyordu. Bu planın en önemli ayağıysa bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantının kurulmasıydı. Birtakım olumsuz gelişmeler yüzünden henüz bölge ile herhangi bir bağlantı sağlanamamıştı. Doğu Kafkasya'dan ulaşan birtakım bilgilerin doğruluk derecesinin anlaşılması, bölgedeki gerçek durumun ne olduğunun açıklığa kavuşturulması ancak Doğu

---

¹⁶Kaiserlich Deutsche Botschaft an seiner Exzellenz den Reichkanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 19. Mai 1915, **PA-AA**, R. 21013, Bd. 6, Der Weltkrieg No: 11^d...secre...

¹⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Paul Leverkuehn, **Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner- Richter**, Essen, 1938. Almanya'nın Erzurum konsolosu Max von Scheubner- Richter'in macera dolu hayatını konu alan bu kitabın Türkçesi için bkz: Paul Leverkuehn, **Sonsuz Nöbette Görev: Max Erwin von Scheubner- Richter'in Anıları**. Çev: Zekiye Hasağçebi, İstanbul, 1998.

Kafkasya ile doğrudan doğruya bir bağlantı kurulmasıyla sağlanabilirdi:

“Osmanlı Devleti’nin Kafkas Cephesi’ndeki askeri durumu pek iç açıcı değildi. Kafkas Cephesi’nde bulunan Osmanlı 3. Ordusu 1915 yılı başlarından itibaren Ruslar karşısında sürekli geri çekilmekteydi. Bu da Doğu Kafkasya ile doğrudan bir bağlantının kurulmasını zorlaştırıyordu. Doğu Kafkasya’daki durum hakkında doğru bilgiler elde edilebilmesi bölge ile acilen bir bağlantının kurulmasına bağlıydı. Bölgeden ulaşan bilgilerin doğruluk derecesinin anlaşılması, bölgedeki gerçek durumun ne olduğunun açıklığa kavuşturulması ancak Doğu Kafkasya ile doğrudan doğruya bir bağlantı kurulmasıyla sağlanabilirdi. Bunun sağlanması için de Erzurum konsolos yardımcılığını üstlenen güvenilir adamımız Max von Scheubner-Richter’in mümkün olduğu kadar kuzeye doğru ilerlemesi ve ulaşabildiği noktadan bölgeyle kuryeler aracılığı ile bağlantı kurmak üzere İran’a görevlendirilmesi en uygun olanıydı. Diğer taraftan planın uygulanmasında Scheubner-Richter’e silahlı bir kuvvetin eşlik etmesi gerekiyordu. Gerekli izinler çıktıktan ve yetki belgeleri alındıktan sonra, Erzurum’da bulunan ve İran üzerinden Kafkasya’ya geçmek isteyen İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinden Ömer Naci ile 3. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guse’nin yardımlarıyla 3. Ordu’nun seçkin askerlerinden iki küçük birlik kuruldu. Birliklerden birine Ömer Naci, diğerine ise Scheubner komuta ediyordu.

“1915 Eylül’ünün son günlerinde Erzurum’dan ayrılan Ömer Naci ve Scheubner önce Bitlis’e, ardından Başkale üzerinden Urmîye’ye doğru hareket etmeyi planlamışlardı. Ancak Bitlis’e vardıklarında Başkale üzerinden Urmîye’ye ilerlemenin mümkün olmadığı anlaşıldı. Bu sırada Van Gölü güneyinde güçlü Rus birliklerinin bulunduğu haberi de ulaşınca Musul’a ve oradan da Güney Azerbaycan’a doğru ilerleme kararı alındı.”¹⁸

Scheubner-Richter Erzurum’dan ayrıldığı sıralarda Kafkasya ile doğrudan bağlantı arayışları sürüyordu. Bu arayışlar doğrultusunda

¹⁸ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus, Erserum, den 28. November 1915, **PA-AA**, R. 21016, Bd. 9, Der Weltkrieg No:11 d, secr...Bkz: Ek: 4.

Erzurum'da Kafkasya için bir bağlantı subaylığının kurulması gündeme geldi.

Aynen Türk-İran sınırında olduğu gibi Türk-Rus sınırında da merkezi bir yerde Kafkasya'daki durumla ilgili bir başka ifadeyle Kafkasya ahvaline vakıf bir bağlantı subayı yanı sıra bir de yardımcı elaman olmalıydı. Bu merkez için, İstanbul ile telgraf bağlantısı bulunan ve yegâne kara nakliyatı için ulaşım yollarına sahip olan Erzurum en elverişli yer olarak görülüyordu. Orada bir Alman konsolosluğunun yanı sıra Türk-Kafkas Ordusunun genel Karargâhı da bulunuyordu.

Merkezi Erzurum'da bulunacak olan Alman bağlantı subaylığı için iyi derecede Rusça konuşabilen, Kafkasya'yı ve Kafkas halklarını çok iyi tanıyan Tiflis eski konsolosu Yüzbaşı Friedrich Werner Graf von der Schulenburg uygun görüldü ve emrine de Mosel ile von Schmidt'ten başka, İstanbul'dan bu işe uygun iki de yardımcı elaman verildi.

Alman bağlantı subayının görevleri; Rusya'ya karşı yapılacak ayaklanmaların hazırlığını ve organizasyonunu sağlamak. Çıkması muhtemel ihtilafları Osmanlı askeri yetkilileri ve 'ihtilal komitesi' ile uzlaşma içinde çözmek. Kafkasya ile iletişim kurmak ve İran'daki Alman faaliyetlerine katkıda bulunmak. İstanbul'dan Kafkasya'ya silah nakli için bir menzil hattı oluşturmak ve lojistik destek vermektir.¹⁹

Almanya'nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı ayaklandırma planlarını hayata geçirebilmesi ve bu bağlamda Kafkas halklarını Ruslara karşı harekete geçirebilmesi için bölgeye silah ve cephanenin nakli hayati bir önem taşıyordu. Bölgeden gönderilen hemen hemen tüm yazılarda; konuya dikkat çekilmekte bunun nasıl yapılacağı hakkında bilgi verilmekte, silah ve cephanenin nitelik ve niceliğinden çok bunların bölgeye nakli için nelerin yapılması gerektiğine işaret edilmekteydi.

---

¹⁹Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, PA-AA, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr. 11d secr...

Daha savaşın ilk aylarında 8 Eylül 1914'te Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na "...Kafkasya'da herhangi bir harekâtın başarılı olabilmesi için silah ve cephane şarttır" diyordu. Gerçi savaşın başlarında Almanya'nın silah ve cephane sıkıntısı bulunmuyordu, ancak söz konusu savaş malzemelerinin İstanbul'dan Kafkasya'ya ulaşması oldukça güçtü ve bunun Osmanlı-Rus sınırına sevki 1,5 aylık bir zaman alıyordu. Buradaki asıl problem Almanya ile Osmanlı Devleti arasında direkt demiryolu bağlantısının olmamasıydı. Bu bağlantı ancak Ekim 1915'te Sırbistan'ın mağlup edilmesi ve ardından da Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında savaşa girmesiyle sağlandı. Almanya'dan İstanbul'a, dolayısıyla Kafkasya'ya gönderilecek olan silah ve malzemenin önemli bir kısmı Ekim 1915'e kadar Romanya üzerinden geçiriliyordu. Ancak Romanya, savaşın başlamasıyla birlikte tarafsızlığını ilan ettiği için silah ve malzeme sevkiyatının kendi toprakları üzerinden yapılmasına her zaman izin vermiyordu ve bu da savaş malzemesinin sevkinde büyük sıkıntılar doğuruyordu²⁰.

Louis Mosel de 20 Nisan 1915'te Nadolny'ye gönderdiği raporunda; Kafkasya harekâtının başarılı olmasının, ancak Almanya'dan getirilecek silah ve diğer savaş malzemelerine bağlı olduğunu, Kafkasya halkının bir an önce silahlandırılması gerektiğini belirtiyor ve sevkiyatın hangi yollarla nasıl yapılabileceğini yazıyordu: "Hazırlıkların en zor kısmı savaş malzemesinin (silah, cephane, top, makineli tüfek vs.) Rus sınırına kadar nakliyd. Nakil için iki yol bulunmaktaydı; kara ve deniz yolu. Ancak deniz yolu açık olmalı, böylelikle tüm savaş malzemesi bir Türk gemisine yüklenerek Rus sınırına yakın Rize Limanı'na nakledilebilirdi. Oradan Rus sınırına doğru nakli ise pek zor değildi. Fakat her iki yolda oldukça zorlu ve fazla zaman almaktaydı. İstanbul'dan Rus sınırına yakın limanlara Karadeniz üzerinden Osmanlı gemileriyle yapılan sevkiyat, deniz üstünlüğü henüz tam anlamıyla Osmanlı Devleti'nin eline geçmediğinden her zaman mümkün olmuyordu. Diğer taraftan sevkiyatın ne zaman yapılabileceğine de

---

²⁰Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti...*, s. 71-72.

Amiral Souchun karar vermektedir. Sözü edilen ikinci yol ise Erzurum'a kadar uzanan III. Ordu'nun menzil hattıydı. Bu hat İstanbul'dan Ulukışla'ya kadar Berlin-Bağdat demiryolu, oradan Kayseri-Sivas-Erzincan yoluyla Gümüşhane'ye oradan da Trabzon'a ulaşan kara yoluydu ve taşıma işi hayvanlarla yapıldığı takdirde 45 gün sürmekteydi. Türkler kış geçtikten sonra İlkbaharda yolların bir kısmını düzelttiklerinden bir kısmını da yeniden inşa ettiklerinden bir müddet otomobil ile nakliyat yapılabilirdi. Ancak nakliyatın daha kolay ve güvenli bir şekilde yapılabilmesi için Ulukışla, Sivas, Erzincan ve Gümüşhane'de kesinlikle menzil istasyonları kurulmalıydı. Yollar biraz düzeltilmiş olduğundan güçlü otomobillerle Ulukışla'dan Trabzon'a 7-8 günde gidilebileceği tahmin ediliyordu. Erzurum- Trabzon yolu yaklaşık 350 km. idi ve bu yol atlarla 7-8, otomobille 2 günde kat edilebilirdi. Çoruh Nehri'nin geçilebilmesi için portatif sandallara ihtiyaç duyulmaktaydı, çünkü Ruslar tüm ağaç sandalları batırmışlardı ve olağanüstü derecede hızlı akan nehir üzerinde bir köprü kurulması da mümkün değildi. Bu yüzden bazı görevlilerin gönderilerek nehrin sağ tarafına demir halat bağlanmalı ve sonra mahallinde büyük bir şahtur (sal, bot, sandal) yapılmalıydı.”²¹

Bölgede bulunan ve oradan yaşananları, Rus ilerleyişini, Rusların Erzurum'un banliyösü Hasankale'yi işgallerini, sivil halka davranışlarını, Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini, dondurucu kış günlerini ve Türk askerinin donanımsızlığını, kısaca savaşın tüm olumsuzluklarını yansıtanlardan biri de Almanya'nın Erzurum konsolosluğu sekreteri Carl Werth idi.

“Kafkasya'daki durum gittikçe kötüleşiyordu. Erzurum, önce Köprüköy'ün sonra Hasankale ve ardından Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edileceği endişesini yaşıyordu. Ruslar herhangi bir sert karşı koyma olmadan rahatlıkla ilerliyorlardı ancak, durumun çok elverişli olmasına

---

²¹ Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr... Bkz: Ek: 5.

rağmen hızlı bir taarruzu göze alamadılar. Bu da kısa bir süre için de olsa bile bir süre daha Erzurum'da kalabilmemizi sağladı.

“Ruslar Hasankale önlerindeki ve ben bir durum değerlendirmesi için oradaydım. Yol güzergâhının çevresi âdeta bir ceset tarlasını andırıyordu. Aralıksız olarak yol boyunca ağaç kümeleri arasında, donmuş hayvanlar ve maalesef çoğunluğu asker olmak üzere soğuktan kaskatı olmuş insan cesetlerine rastlanıyordu. Manzara yürek sızlatıcı ve parçalayıcıydı. Elbette bunda dondurucu kış günlerinin payı büyüktü. O yıl son derece şiddetli bir kış yaşıyorduk ve termetreler – 30-38’i gösteriyordu. Rus ilerleyişi karşısında geri çekilen Türk askerinin ise ne gideceği ve ne de yiyeceği vardı. Yanlarına yaklaştığımızda sadece bir parça ekmek isteginde bulunuyorlardı.

“Son günlerde konsoloslüğümüzün önünden gece gündüz kağınlar geçiyordu ve bunlar uzuvlarını kaybetmiş, özellikle el ve ayakları donmuş askerleri taşıyorlardı. Acımacak durumdaki bu Türk askerleri Rusların eline düşmedikleri için seviniyorlardı.

“Hasankale’ye ulaştığımda, meydanı bomboş ve âdeta bir yangın yeri olarak buldum. Hayat sanki durmuştu ve bölge bir harabeye dönmüştü. Yol güzergâhında Türk istihkâm alayı, her yöne dikenli teller çekmek, ustaca yerleştirmek ve düzenli bir biçimde savunma siperleri yapmaktaydı.

“Şehir sakinleriyle yaptığım görüşmelerde; Rus ilerleyişi söylentilerinin yaygınlaşması üzerine yiyecek içecek depolarının ve donanım malzemelerinin terkedildiğini öğrendim. İşgal sırasında Rusların, masum sivil halka korkmamaları, endişeye kapılmamaları ve onların masum oldukları garantisini verdiklerini duydum. Bununla birlikte ellerine geçen askerlere pek de iyi davranmadıklarını, yaşama hakkı tanımadıklarını işittim.

“Hasankale’deki askeri depo Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Kötü donanımlı Türk askerleri, onlardan ellerini sıcak tutabilecek yün eldivenler ve ayaklarını ısıtacak bir çift çorap istiyorlardı. Rus Başkomutanlığından bu konuda herhangi bir direktif alınmadığı gerekçesiyle bu istekleri reddediliyor, ısrarlar üzerine dipçik darbeleri arasında kaba saba küfürler işitiliyordu.

“Ne kadar gariptir ki Erzurum’da şehir askeri hastanesinde bazı Rus esirlerini görme fırsatı elde etmişim; elbiseleri kusursuz, pantol ve ceketleri, paltoları kalın yünle kaplıydı ve yine kusursuz ayakkabuları ayaklarını üşümekten koruyordu.

“Ordu komutanı Mahmut Kâmil Paşa, sık sık ne zaman Erzincan üzerinden Sivas’a gitmeyi düşündüğümüzü soruyordu. Bu konuda büyükelçilikten herhangi bir emir almadığımı söyleyerek işi savsaklıyordum. Bu arada İran başkonsolosluğu Rusların ajanlığını yaptığı gerekçesiyle güvenilmez görülüyordu.

“Son zamanlarda Erzurum’da günde bir veya iki defa Rus hava saldırıları gözlemleniyordu. Bu saldırılar başlangıçta zararsız ve şehri izleme amaçlıydı. Ancak sonraları sık sık ve geceleyin gelmeye başlamışlardı. Belirlenen noktalara, mesela hükümet binalarına, konsolosluğumuza, menzül hatlarına ve İran konsolosluğuna bombalar atılıyordu. Ancak bombalar her zaman hedefini bulmuyordu ve zavallı şehir sakinleri ile birlikte biz olayı ucuz atlatıyorduk. İran konsolosluğunun bombalanması ise bizim konsolosluğumuzla benzerlik göstermesinden kaynaklanıyordu.

“Verilen emir üzerine önce İran konsolosluğu ve çalışanları sonrada 12 Şubat 1918’de Alman konsolosluk personeli ile Ermeni yetimleri şehri terk etmek zorunda kaldı. Erzurum 16 Şubat’ta Ruslar tarafından fîlen işgal edildi,

“Erzincan yolculuğu çok zahmetli, can sıkıcı ve tedirgin ediciydi. Erzurum-Erzincan yol güzergâhında da sağlı ve sollu olarak donarak ölmüş insanlar görmek olağandı. Erzurum’daki tüm askeri hastaneler boşaltıldığından başarsın ya da başaramasın tüm hastalar yürüyerek Erzincan’a gitmek zorundaydı. Yük arabaları ve kağnıların yetersizliğinden çoğunluğu asker olan ve sıcak hastane odalarına almış olan bu zavallı insanlar şiddetli soğuk ya da açlık yüzünden ölüyorlar ve oracıkta ölece kahıyorlardı. Büyük çoğunluğu da zayıflık ve dermansızlıktan yok oluyorlardı. Sayılamayacak kadar çok zavallı ve biçare Türk muhacir kafileleri yüzünden konaklayacak bir yer bulmak son derecede güçtü. Kısaca Erzurum-Erzincan ve Sivas yolunda, son derecede güç ve olumsuz koşullar altında,

evini ocağını terk etmiş binlerce Türk muhacirle birlikte yol almaya çalışıyorduk.

“Olağanüstü zor şartlar altında nihayet 18 Şubat’ta Erzincan’a varabildik. Emrinde çalıştığım Graf von Schulenburg ile bir araya gelerek fikir alışverişinde bulundum. Türk yetkililer Erzincan’da kalmamızın sakıncalarını dile getirerek, Sivas’a doğru hareket etmemizi istiyorlardı. Bunun üzerine 15 Mart’ta başladığımız uzun, yorucu, zahmetli ve can sıkıcı bir yolculuktan -13 günlük- sonra nihayet 28 Mart’ta Sivas’a ulaştık.

“Erzurum’un Ruslar tarafından işgalinden sonra Türk Genel kargâhı önce Ilca’ya, sonra Yeni Köy’e daha sonra Tercan’a (Mamahatun) ve nihayet Erzincan’a atla dört saat uzaklıktaki Refahiye’ye (Peteriç/Peteriç!) konuşlandı. Bildiğim kadarıyla eğer tekrar nakledilmezse şimdilik orada kalacaktı.”²²

Almanya’nın Kafkasya bağlantı subayı Kont Schulenburg, 14 Nisan 1916’da Erzincan’dan gönderdiği raporunda; Türk birliklerinin Kop Dağı, Bayburt ve kıyı kesimlerinde Ruslarla yaptığı şiddetli çarpışmalardan, Trabzon limanı ile Erzurum’un Rusya için çok değerli olduğundan ve Türklerin Rus ilerleyişini durdurmak üzere verdikleri mücadeleden söz ediyordu:

“Evvvelki gün Vehip Paşa Yarbay Guse ile birlikte Trabzon’dan döndü. Söylediklerine göre; Bayburt’ta ve kıyı kesiminde Ruslar ağır kayıplar vermişlerdi ve şu anda şiddetli çarpışmalar devam etmekteydi. Türkler Bayburt’ta mevkiilerini korumuşlardı, kıyı kesiminde biraz geri çekilmişlerdi ve Sürmene muntıkası her iki taraf arasındaki hattı oluşturuyordu. Rus filosu da büyük savaş gemisi ‘Kaiserin Maria’ da dâhil olmak üzere ortaya çıkmıştı. Görünen o ki Ruslar bölgeyi özellikle de Trabzon’u ele geçirmek için tüm kuvvetlerini sağ kanatta toplamışlardı. Trabzon Ruslar için çok değerliydi. Çünkü liman âdeta Erzurum’un kapsıydı. Ruslar deniz hâkimiyetini sağlar ve Trabzon-Erzurum transit yolunu da ele geçirebilirlerse Erzurum’un önemi çok artacaktı. Diğer taraftan Türkler, Kop

²² Kaiserlich Deutsche Konsulat an die Kaiserlich Deutsche Botschaft Konstantinopel, Sivas, den 20. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg, No. 11^d, Secr... Bkz: Ek: 6.

Dağı, Bayburt ve Çoruh vadisinde yerleşip, onların sağ kanatlarının tehdit ettikleri sürece kendilerini Erzurum'da güvende hissedemeyecek ve oradan batıya doğru ilerlemeleri mümkün olmayacaktı. Öte yandan Ruslar, Bayburt üzerinden Suşehri'ne doğru harekete geçemedikçe Erzincan'ı işgal etmeleri hemen hemen imkânsızdı. Bunun en önemli nedeni de Türklerin her ne olursa Çoruh vadisinden sökülüp atılmamalarıydı. Ancak Trabzon düşerse Zigana geçidi elde tutulabilir ve kolaylıkla aşılabilecek Vavuk ve Köse Dağ'dan sonra Bayburt'taki Türk birlikleri tehlikeli bir yakınlıkla çevrilebilirdi. Yarın Şebinkarahisar, Giresun üzerinden Samsun'a varmak üzere Erzincan'dan ayrılıyorum".²³

28 Nisan'da Giresun'dan yazan Kont Schulenburg; Erzincan-Giresun yolundan, yol güzergâhındaki şehir ve kasabalardan, buradaki gözlemlerinden, bu sırada aldığı birtakım duyumlardan ve yine savaşın her türlü olumsuzluğunu bir an olsun unutturmak için bölgenin eşsiz doğa güzelliklerinden söz ediyordu:

"Nisan'ın 17'sinde Erzincan'dan ayrıldım ve Karahisar üzerinden 23'ü akşamı Giresun'a ulaştım. İlk üç günlük yürüyüşte büyük menzil yolu Ulukışla-Erzurum yolu kat edildi. Yol, kış ve bahar mevsimlerinde kara ve kire batıyordu ve hemen hemen geçilemez bir duruma geliyordu. Şu sıralar oldukça kuru olduğundan arabalar için de elverişli bir konuma sahipti. Yol üzerindeki birçok köprü halen dahi eksikti. Menzil yolunda birçok modern seyyar top gördüm. Bunların ikisi ileri harekâta kullanılıyordu. Geri kalanlar ise yirmi günden beri konaklama yeri Refahiye ve Altköy'de bulunuyordu. Topçular ve at bakıcıları büyük ölçüde kuvvetten düşmüşlerdi ve hayvanlar yokuşlarda güçlüklerle ilerliyorlardı. Öte yandan birliklerin ve atların donanımları yeni ve çok iyiydi.

"Erzincan'dan ilk günkü yolculuğumuz ağaçsız, tipik Anadolu dağ yollarını, tekrar bir kar fırtınasına tutulduğumuz Çardaklı dağı takip ediyordu. Üçüncü gün küçük, uzunca ve verimli bir ovaya, Avşarova'ya

---

²³ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Erzindjan, den 14. April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr.. Bkz: Ek: 7.

varıldı. Ovada, güzel meyve bahçeleri içinde birçok köy bulunuyordu. Bahçelerde ekseriya meyveleri kurutulan kayısı ağaçları yer alıyordu. Bölgedeki birçok kilise, bu mntıkada güçlü bir Ermeni nüfusun olması gerektiğine işaret ediyordu. Tarlaların aşağı yukarı yarıya yakını sürülmüştü. Ancak Ermenilerin zorunlu göç kararı üzerine sürgün edilmeleriyle ülke, çalışkan işçilerini kaybetmişti. Bu durum özellikle Anadolu'da çok önemli bir sorundu. Çünkü ordunun ve halkın un ve arpa tedariki çok güçlükle sağlanıyordu...

“Karahisar iyi bir bağlantı yoluyla menzül yoluna bağlanmıştı. Ancak yolculuğumuz sırasında bu yol kullanılamaz durumdaydı. Kelkit suyu üzerindeki bir köprü yıkılmıştı ve bahar selleri herhangi bir geçişe izin vermiyordu. Yoğun bir sis içinde Karahisar'a ulaşmaya çalışıyorduk ve sis araçları kullanılamaz hale getiriyordu. Kelkit suyu üzerindeki köprüünün kullanılamaz duruma gelmesi oldukça esef vericiydi. Çünkü Bayburt ve çevresindeki şiddetli çarpışmalar Endires*-Karahisar- Kelkit-Bayburt yol geçişlerinin önemini artırmaktaydı.

“Karahisar, iki yüksek dağ arasında bulunan çok güzel bir dağ şehriydi (1500m.). dağlardan birinin zirvesinde eski bir kale bulunmaktaydı. Şehir savaştan önce canlı ve önemli bir ticaret merkeziydi. Geçen yaz Ermenilerle yapılan çarpışmalar sırasında hemen hemen tamamen yanmıştı. 5000 evden geriye sadece 100 kadarı kalmıştı²⁴... Karahisar çevresi de iyi bir şekilde ekilmişti (arpa ekimi). Geniş vadiler içerisinde hali vakti yerinde çok sayıda köy bulunuyordu ve bu köylerin hepsi meyve bahçeleriyle çevriliydi. Karahisar'da, mutasarrıftan Trabzon'un Ruslar tarafında işgal edildiğini ve o sırada Zigana geçidinin kuzey yamaçlarında, Maçka ve Hamsiköy'de bulunan alayın açlık içinde olduğunu öğrendim.

“Karahisar'dan oldukça iyi bir yol Giresun'a ulaşıyordu. Yol biraz ihmal edilmişti, ancak kısa bir süre içinde ve az bir zahmetle tekrar eski işler

* Bugünkü Suşehri olması kuvvetle muhtemeldir.

²⁴ Şebinkarahisar Ermeni isyanı ve yaşananlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Felix Guse, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, **Wissen und Wehr** 6, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 616-617. Sadık Sarısamam, “Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, **Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996**, İstanbul, 1997, s. 203-208.

haline getirilebilirdi. Yol, arabalarla geçişi engelleyecek surette çok dar ve sert dönemeçlere sahipti. Doğu Karadeniz sıradağlarının aşılmasından sonra (Eğribel Geçidi, yaklaşık 2500 m. ve Karahisar'dan 7 saat mesafede) genelde meşe, çam, gürgen, kızılçam, tek tük de köknar ve kayın ağaçlarından oluşan büyük bir ormanlık alana ulaşılıyordu. Yol üzerinde bolca maden suyu kaynakları ve yekpare çok güzel beyaz mermerden oluşmuş bir dağ bulunuyordu.

“Giresun'a ulaşmak için ikinci bir alçak geçidi aşmak gerekiyordu: Kulakaya'ya. Bu geçidin çevresinde orman geniş bir çevreye yayılmıştı. Alp gülleri ve zakkum ağaçlarından sık çalılıklar yamaçları kaplamıştı. Kesilmiş ağaç gövdelerinin büyük bir kısmı -büyük olasılıkla yıllar önce- yarı çürümüş ve işe yaramaz bir durumda çevreye yayılmıştı. Kulakaya geçidinden denize kadar tüm toprak fındık bitkisiyle kaplıydı. Baharın taze yeşilliğinde bölge çok güzel bir manzara arz ediyordu. Yine Karahisar-Giresun yolu, alışılmışın dışında harikulade bir doğa güzelliğine sahipti.

“Giresun çok büyük olmayan, fakat canlı bir ticaret şehriydi. Genelde Rumlarla meskûndü. Trabzon memurlarının büyük kısmı buradaydı. Bir gün vali ile karşılaştık ve sohbetimiz esnasında; ‘Ruslar şu anda Kop dağında bulunuyorlar, ancak hızlı bir şekilde ilerleyemiyorlar. Dolayısıyla Giresun için şimdilik herhangi bir tehlike söz konusu değildir’ dedi. Vali bana karşı çok sevecen davranıyordu. Öte yandan yüksek dereceli memurlar arasında tam zamanında müdahalede bulunulmadığı gerekçesiyle biz Almanlara karşı bir kızgınlık havasının estiği görülmüyordu. Kıyı kesimindeki halk arasında Rumların marifetiyle bir anti Alman anlayışının varlığından söz ediliyordu. Trabzon'daki ‘Avusturya Lloyd’ muhabiri, çocuklarının sokak kenarlarında ölümünden Almanları sorumlu gören bazı iyi giyimli Müslüman kadınların ağır hakaretlerde bulduklarını bildiriyordu. Rus gemilerinin yeniden şehir önünde görünmeleriyle birlikte halkın büyük kısmının dağlara kaçtığı sıralarda Trabzon yakınlarında benzeri bir olayla karşılaştım; yaşlı bir kadın uzun ve heyecanlı bir konuşma yaptı. Yalnızdım ve Türkçe bilmediğimden ne söylediğini tam olarak anlayamadım. Ancak sevimli şeyler olmadığı kesindi. Bizi, Osmanlı Devleti'ni kendi bencilliklerimiz nedeniyle savaşa sürüklediğimiz için suçluyor ve

ayıplıyorlardı. Ülkenin iç kesimlerinde böyle bir anlayış ve düşünceyle karşılaşmamıştım.

“Kıyı kesimindeki Rumlar aşırı derecede Rus yanlıydı. Giresun’daki Rumlar, Trabzon’un düşüşü üzerine sevinçlerini pek az gizleyebildiler. Trabzon’da ise Rusları sevinç ve neşe içinde selamladılar ancak Rusların sert davranışlarından onlar da nasiplerini aldılar. Ertesi gün buradan Samsun’a doğru hareket edeceğim.”²⁵

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya cephesinde bulunan Almanların yazıları, bölgede gelişen askeri ve siyasi olaylar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Söz konusu yazılar, Ermeni çetelerinin Türklere yaptıkları kıyım ve kıtalin somut delilleridir. Öte yandan bu yazıların Türk belgeleriyle bire bir örtüşmesi, başka bir ifadeyle belgelerin aynı dili konuşması, aynı korkunç gerçeği dillendirmesi tarih yazıcılığı açısından da önemlidir.

Belgelerde yer alan bu acı ve üzücü olaylar savaş yıllarında Osmanlı topraklarında yaşandı ve bölgedeki Almanların yazışmalarına da konu oldu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ile ittifak yapan Almanya’nın İslam dünyasını düşmanlarına karşı ayaklandırma planları dünya savaşının ilk günlerinden itibaren uygulanmaya başladı. Almanya’nın çılgın projelerinin önemli bir kısmını da Kafkasya ve İran coğrafyası oluşturuyordu. Dolayısıyla bölgede bulunan Alman asker, diplomat, ajan ve savaş muhabirlerinin yazılarından, Almanya’nın Kafkas halklarını, İran aşiretlerini düşmanlarına karşı isyana teşvik etmek için yapılan propagandalardan, ayaklanmaların desteklenmesinden, bölge ile doğrudan doğruya bir bağlantı yolu kurma girişimlerinden ve isyancılara silah, cephane sağlanmasından söz ediliyordu. Yine bu yazılarda; Rusya ekonomisini felce uğratmak için başta Bakû petrol tesisleriyle petrol boru hattı olmak üzere önemli noktalara, ulaşım ve

²⁵ Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Kerasund, den 28 April 1916, PA-AA, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr.. Bkz: Ek: 8.

iletişim araçlarına sabotajlar yapılmasından söz ediliyordu. Kısaca yazışmaların içeriğinden Almanya'nın meseleyi ne kadar önemseydiği rahatlıkla anlaşılıyordu.

Yazışmaların satır aralarına bakıldığında da girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenleri ortaya çıkıyordu: Kafkasya'daki başarısızlığın ve girişimlerin sonuçsuz kalmasının en önemli faktörlerinden biri Osmanlı-Alman ihtilafı, rekabet ve çıkar kavgasıydı. Bölgedeki girişimlerde onsuz olamayacağının farkında olduğu halde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda tek başına hareket etmesini istemeyen Almanya, Osmanlı'nın faaliyetlerini sınırlandırmaya hatta sonlandırmaya gayret ediyor, bölgedeki başarısızlığın faturasını ona çıkarmaya çalışıyordu.

Bölgeden ulaşan yazışmalardan anlaşılacağı gibi Almanya, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı ilhak etme veya himayesi altına alma niyetlerinin Kafkas halklarını ürküttüğünü, korkuttuğunu, Türklerin bölgedeki kötü yönetimlerinin güven bunalımına neden olduğunu savunuyor ve dolayısıyla Kafkasya'da etkili bir isyanın çıkmasını, silah sevkiyatındaki aksaklıklar ve organizasyon eksikliğinden çok Türklerin bu tür tutumlarının engellediğini iddia ediyordu.

KAYNAKÇA

Paul Weitz Bericht. Kommando der Heeresgruppe von Mackensen an seiner Exzellenz dem Reichkanzler Herrn Grafen von Hertling, Bukarest, den 20. Juni 1918, **PA-AA**, Bd. 52, J.Nr. 9525, Türkei Nr. 183.

Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 3. Mai 1918, **PA-AA**, Armenien, R. 14100, Bd. 51, Türkei Nr. 183.

Mitglied des Reichtages an das Auswärtige Amt, Berlin, den 24. September 1914, **PA-AA**, R. 21008, Bd. 1, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...

Das Deutsche Konsulat an Kaiserliche Botschaft, Erserum, den 6. März 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...

- PA-AA**, R. 21011, Bd. 4, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...Die Grundzüge der Organisation zur Wiederaufnahme der Bewegung im Kaukasus..., 19.02.1915.
- Von Scheubner an Kais. Botschafter Herrn Frhn. v. Wangenheim Constantinopel, Erzerum, den 19. März 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- Kaiserlich Deutsche Botschaft an seiner Exzellenz den Reichkanzler Herrn von Bethmann Hollweg, Pera, den 19. Mai 1915, **PA-AA**, R. 21013, Bd. 6, Der Weltkrieg No: 11^d...secr...
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus, Erzerum, den 28. November 1915, **PA-AA**, R. 21016, Bd. 9, Der Weltkrieg No:11 d, secr..
- Stellv. Generalstab der Armee Abteilung III b. Pol. 1248, an den Generalstab des Feldheeres, Sektion P. 13. April 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Mosel an den Hauptmann Nadolny, Berlin, den 20. April 1915, **PA-AA**, R. 21012, Bd. 5, Der Weltkrieg, Nr, 11d secr...
- Kaiserlich Deutsche Konsulat an die Kaiserlich Deutsche Botschaft Konstantinopel, Sivas, den 20. April 1916, **PA-AA**, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg, No. 11^d. Secr.
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Erzindjan, den 14. April 1916, **PA-AA**, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr..
- Der Verbindungsoffizier für den Kaukasus an den General Stab Abtlg. Politik Berlin, Kerasund, den 28 April 1916, **PA-AA**, R. 21019, Bd. 12, Der Weltkrieg No:11 d, secr...
- Altunay, Ahmed Refik, **Kafkas Yollarında**, İstanbul, 1919.
- _____, **İki Komite İki Kitâ**, İstanbul, 1919.
- Bihl, Wolfdieter, **Die Kaukasus Politik der Mittelmächte "Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917"**, I, Hermann Böhlhaus Nachf., Wien-Köln-Graz, 1975.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

- Guse, Felix, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, **Wissen und Wehr 6**, Heft. 10, Berlin, 1925, s. 609-621.
- Kılıç, Selami, **Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.
- Kılıç, Selami, **Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle Ermeni Sorunu ve Almanya**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu -Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri- (22 Aralık 1917- 3 Mart 1918)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998.
- Leverkuehn, Paul, **Posten auf ewiger Wache: aus dem abenteuerreichen Leben des Max von Scheubner-Richter, Essen, 1938. Sonsuz Nöbette Görev: Max Erwin von Scheubner- Richter'in Anıları**, Çev: Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.
- Sarısamam, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı'nda Şebinkarahisar Ermeni İsyanı”, **Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996**, İstanbul, 1997, s. 203-208.

EKLER

31. Mai 1918. 1 Uhr -- Min Nr.
Ankunft: 6 " 38 " "

Von K. Botschafter
an Ausdrftiges Amt.

Entsifferung

Folgendes Telegramm ging von Welts
ein:

Während der russischen Okkupation
1916/1917 waren im Kreise Erzingian
1800 islamitische Einwohner zurückge-
blieben. Verhalten Okkupationsarmee
wird allgemein gelobt. Als Russen nach
Waffenstillstand Dezember v.J. dezer-
tierten, wurde armenisches Schreckens-
regime unter Murat Fächa gebildet. 600
Moslems von 8 bis 70 Jahren wurden er-
skodet, Hunderte werden vermisst. Stadt
ist ein Trümmerhaufen, nur das Zentrum
mit Regierungskonak und Generalkomman-
do sind erhalten, da Mine versagte
Wir reisen auf Wunsch Vehib Pa-
schas via Erzerum und Kars nach Batum.
Bernstorff.

Ek-1

23837 an 25. September 1918
Berlin, den 24. September 1918.
Katholikrostrasse 9.
000067
Seine Excellenz
den Herrn Unterstaatssekretär Z i m m e r m a n n,
Ausdrftiges Amt.
Sehr geehrter Herr Unterstaatssekretär!
In der Anlage überreichte ich Ihnen eine Zuschrift
des Herrn Dr. Schwarz.
Die Angelegenheit von der hier die Rede ist, ist
von höchster militär-politischer Bedeutung. Es handelt sich
darum, die Vorrechte, welche Russland in Batum an Rohöl be-
sitzt, für Verwendung auf den russischen Eisenbahnen un-
sicherlich zu machen und die Zufuhr von Rohöl aus Batum
zu unterbinden.
Wenn dieser Plan gelingt, dann können wir überzeugt
sein, dass die russischen Eisenbahnen in zwei bis drei Mona-
ten vollständig lahmgelegt sind. Herr Dr. Schwarz scheint mir
sehr geeignet zur Ausführung dieses Planes zu sein, bevor
aber Weiteres geschieht, möchte ich mit Ihnen selbst sprechen
und werde mir dann gestattet, morgen, nachdem ich die Bespre-
chung bei Herrn Gehratet Hamann hatte, zu Ihnen heraufzu-
kommen, damit man sich über das Weitere unterhalten kann.
In hochachtungsvoller Begrüßung
Ihr sehr ergebener
1 Anlage. Mitglied des Reichstages,
Rostand 104 Nr. 11

Ek-2

000112 83
Beizetisch
Brüder Bräufel.
E r z e r u m , den 2. N o v e m b e r 1918.
Seiner Excellenz
gestatte ich mir jene gehörigst folgende zu berichten:
Nach meiner Einreise in Erzerum wurde mir keine
Spezialaufgabe in Bezug auf Baku bekannt gegeben. Diese
Aufgabe erwarben wir in ihrer ursprünglichen geordneten
Form und von hier aus nicht über. Ein von mir direkt zu
unternehmender Versuch schien mir aussichtslos und hielt
ich mich nach für in solcher Form zu lösende Aufgaben un-
geeignet. Ein Arbeiten mit Bänden überdies an und für
sich - schon wegen der Schuttheit der Kontrolle -
höchst problematisch, erweise sich auch nicht möglich, da
passende Personen, auf die man sich einigermassen Hilfe
verlassen können, hier nicht zu finden waren. Baku und
die Pipeline werden, nach hier eingegangenen Nachrichten,
gut besucht, ein mit ungenügenden oder unrichtigen Er-
kenntnissen unternehmender Versuch hätte zu einem Misserfolg führen
können und geschadet. - Ausserdem musste ich, nach mir ge-
wonnenen Informationen, annehmen, dass die Bevölkerung
von Baku selbst sich gegen eine Vernichtung der ihren
Reichtum stützenden oder ihr Wohlstand gewährnden Petro-
leumquellen und Forträde senden würde, somit eine Unter-
stützung dort nicht zu erwarten ist.
Da ich inzwischen General Dr. Schwarz vertraut
und gleich nach seiner Rückkehr auch wieder seine Abreise be-
vorstand, konnten weitere Pläne für's Erste nicht in Er-
wägung gezogen werden.

Ek-3

000177 113
Abschrift.
E r z e r u m , den 26. November 1918.
Der Verbindungsoffizier
für den Konakaus:
Hr. O.
Während meines Aufenthalte in Konstantinopel war
es mir nicht möglich gewesen, etwas Näheres über die Aussichten
eines Aufstandes in mohamedanischen Ostkonak aus zu erfahren.
Der Abgesandte der dortigen revolutionären Organisation, des Dar-
ul-Amir Aalen Khan Firat Cholaki schickte sich in Erzerum befindend.
Mir angekommen habe ich jedoch Amir Aalen nicht vorgefunden. Er
war angeblich in Diabekir und sollte dort an Typina arretiert lie-
gen. Nicht nach mehrfachen Telegraphieren habe ich erfahren könn-
ten, dass Amir Aalen Diabekir verlassen hatte und sich auf den Weg
nach Konstantinopel befindet. Da mir eine Rücksprache mit ihm drin-
gend erwünscht erschien, habe ich die Kaiserliche Botschaft tele-
graphisch gebeten, ihn unverzüglich nach Erzerum zurückzuschick-
en.
Nach den früheren Mitteilungen Amir Aalans hatten die
ostkonakischen Revolutionäre für ihr Losschlagen zwei Bedingun-
gen gestellt: sie hatten zunächst eine Erklärung der Kaiserlich
Deutschen Regierung verlangt, die ihnen in Falle des Überlegens
die Bildung eines selbständigen ostkonakischen Staatswevcha
zusicherte. Die konakischen Mohamedaner beabsichtigten nur für
eigene Rechnung und nicht für die irgend eines anderen Staates,
z.B. der Türkei, zu kämpfen. Sie hatten Ferner gefordert, dass eine
gute türkische Division sich in der Nähe der persisch-russischen
Grenze befinden müsse. Diese Truppe sollte die russischen Streit-
kräfte

Ek-4

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA KAFKAS CEPHESİ'NDE
BULUNAN ALMANLARIN TELGRAF VE RAPORLARI
ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

2071

18070 Nr. 28 April 1916, für Nr. 000138 96
Russ. Militär-Botschaft Berlin, den 20. April 1916.
E. R. 1

Falls die Reorganisation der Kaukasus-Expedition nicht möglich wäre, so ist zuerst zu bedenken, dass alles, was zu dieser Expedition nötig ist, aus Deutschland mitgenommen und die ganze Anordnung auf eigene Hände gestellt wird. Der schwerste Teil der Vorbereitung ist der Transport der Waffen, Munition, Geschütze, Nachschubgüter usw. bis zur russischen Grenze. Hier gibt es See- oder Landweg.

Ob der Transport via Meer überhaupt möglich ist, kann nur in Konstantinopel festgestellt werden und hängt von der Entscheidung d. K. Admiral Souchon ab. Sollte der Seeweg offen sein, so könnten die gesamten Kriegsmaterialien auf einen türkischen Kriegsschiff verladen und nach Moss geschickt werden als dem der russischen Grenze am nächsten liegenden türkischen Hafen, und ist von dort der Weitertransport nicht sehr schwierig. In diesem Falle könne dann Trapezunt als Vorbereitungsplatz nicht mehr in Frage kommen. Ist der Seeweg aber ausgeschlossen, dann bleibt nur der Stappenzug der türkischen Erzerum-Armee übrig, nämlich mit der Bagdadbahn bis Ulukischlar über Konia und von dort über Caesarea, Sivas nach Erzdindjian und von dort über Gümüşhane nach Trapezunt. Ein Weg, der für Truppiere mindestens 40 Tage in Anspruch nimmt. In letzteren Falle ist es unbedingt notwendig, Stappenzugkommandos in Ulukischlar, Sivas, Erzdindjian und Gümüşhane einzusetzen, die für den richtigen Weitertransport verantwortlich sind.

Nachdem die Türken den Winter über und sicher nach jetzt in Frühjahr die Strassen zum Teil gebeebrert, zum Teil neu hergerichtet haben, so ist es ein Automobilttransport wenigstens auf grossen Strecken möglich.

Berlin, den 20. April 1916.

Ek-5

Kaiserliche Botschaft Konstantinopel. 000035
I. W. A. N., den 20. April 1916.
2. Nr. 873.-
K. Nr. 7.-

Der Kaiserlichen Botschaft ersuche ich mir hierdurch ganz gekürzt folgenden Bericht zu erstatten.

Wie aus meinen verschiedenen telegraphischen Meldungen zu ersehen war, verschlechterte sich die Lage in Kaukasus, d. h. in Erzerum, nach der Einnahme von Kezprue-Koaj, immer mehr und mehr, bis auch Karsan Kale und nun Schluss auch nach Erzerum vielen. Wenn die Russen bei der Besetzung von Karsan Kale direkt weiter vorzudringen versuchten, so konnten sie mit Leichtigkeit Erzerum einnehmen können, ohne dass sie sich einem harten Widerstand entgegenstellen mussten. Glücklicherweise wagten sie es nicht gleich, sodass uns noch eine gewisse aber trotzdem sehr knappe Zeit geboten wurde, in Erzerum noch zu verweilen. Bei den Militärberichten wurde mir stets zurverichert, die Lage wäre fuer die Türken höchst gunstig und eine Gefahr, dass die Russen die Stadt Erzerum besetzen würden.

Kaiserliche Botschaft Konstantinopel.

Berlin, den 20. April 1916.

Ek-6

Abschrift. 000105 77
der Verbindungsoffizier für den Kaukasus.
Nr. 20 a.
Erzdindjian, den 14. April 1916.

Weil Fracht ist vorgestern mit Oberleutnant Guss von Trapezunt zurückgekehrt. Nach ihren Mitteilungen finden bei Haiburt und an der Kiste augenblicklich heftige Kämpfe statt, bei denen die Russen starke Verluste erlitten. Bei Haiburt haben die Türken ihre Stellung gehalten, an der Kiste sind sie etwas zurückgegangen, sodass jetzt der Ort Symene zwischen beiden Liniern liegt. Auch die russische Flotte einschliesslich des Grosskampfschiffes "Kaiserin Maria" ist wieder erschienen. Es hat den Anschein, als ob die Russen augenblicklich alle ihre Kräfte auf den rechten Flügel verensamen, um diesen voranzutreiben und besonders um Trapezunt zu nehmen. Trapezunt hat für die Russen darum besonderen Wert, weil es zusammen der Hafen von Erzerum ist. Da die Russen das Meer beherrschen, würde die Bedeutung Erzerums für sie erheblich steigen, wenn sie Trapezunt und die von dort nach Erzerum führende Strasse in Besitz hätten. Dann kommt, dass sich die Russen solange in Erzerum nicht sicher fühlen und insbesondere von dort nicht weiter nach Westen vorstossen können, als die Hühen noch auf dem Kop Dag und in Tschorochtsche bei Haiburt sitzen und ihre rechte Flanke bedrohen. Dagegner würde Erzdindjian kaum gehalten werden können, wenn die Russen über Haiburt auf Andarasschukher vordringen sollten. Wichtige Gründe sprechen dafür, dass die Türken

den milit. Generalstab Abt. Politik.
B. S. T. I. B.
Kaiserliche Botschaft Konstantinopel B. S. T. I. B., weiter B. S. T. I. B., I. V. gen. Wolmann.

Berlin, den 20. April 1916.

Ek-7

Abschrift. 000146 111
Verbindungsoffizier für Konstantinopel, den 20. April 1916.
Nr. 20 a.

Ich habe am 17. d. M. Erzdindjian verlassen und bin über Karahisar gebend am 25. d. Monats in Karsand eingetroffen.

Die ersten drei Tagesmarchen waren auf der grossen Stappenzugstrasse - Ulu Kischla zurückzugehen, die Strasse, die während des Winters und Frühjahrs in schnee und schlamm versunken und fast unpassierbar war, ist jetzt trocken und daher auch für Wagen wieder ziemlich gut begehbar. Noch bevor wir viele Brücken.

Auf der Stappenzugstrasse bin ich viel moderner Feldartillerie begegnet. Zwei Batterien befanden sich auf dem Vorkamp; die übrigen lagen bei Harajo und Akoi in Ortsunterkunft einzelne Batterien bereits 20 Tage. Das Artillerie-Personalmaterial, das ich gesehen habe, war sehr stark ebnortet und offenbar in hohen Grade geschwächt. Die Tiere konnten selbst geringe Störungen der Strasse nur mit Schwierigkeiten überwinden. Die Ausrustung der Pferde und Mannschaften war neu und sehr gut.

Die beiden ersten Tagesmärschen von Erzdindjian führen durch einen baumlosen, charakteristisch anatolischen Gebirgsriegel, den Tschardagli-Dagh, auf den uns noch ein schneesturm überraschte; der dritte Tag verlief über eine kleine, langgestreckte und fruchtbare

den milit. Generalstab Abteilung Politik
Berlin, den 20. April 1916.

Schubert
18.4.16

Ek-8

BALKAN ANTANTI BASIN KONFERANSLARI

Serkan TUNA*

ÖZET

Balkan Antantı Basın Konferansları, 9 Şubat 1934'te kabul edilen Balkan Antantı'nın yol açtığı önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Birincisi 1936 yılında Bükreş'te düzenlenen bu konferanslar daha sonra 1937'de Atina, 1938'de İstanbul ve son olarak 1939'da tekrar Bükreş'te yapılmıştır. Bu dört konferansa, Balkan Antantı'na üye ülkelerin basın yöneticilerinin yanı sıra önemli gazeteciler de katılmıştır. Bu durum, konferanslara dolayısıyla basına ne denli önem verildiğini göstermektedir. Bu konferansların amacı, Balkan basını aracılığıyla Balkan milletlerinin birbirlerine yakınlaşmasını sağlamak ve böylece Balkan Antantı'nı güçlendirmektir. 1936 yılında Bükreş'te yapılan ilk konferansta, Balkan Basın Birliği kurulup bir nizamname kabul edilerek Balkan basını arasındaki bağların güçlenmesi yolunda ciddi bir adım atılmıştır. 1937 yılında Atina'da düzenlenen ikinci konferansta basın yardımıyla ilişkilerin geliştirilmesi adına çeşitli kararlar alınmış ve Balkan Basın Birliği'nin ne denli önemli olduğu vurgulanmıştır. Alınan kararlar doğrultusunda kamuoyunu bilgilendirmek için birçok yayın yapılmış ve Balkan haberlerine öncelik tanınmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra, radyo programları gerçekleştirilmiş, geziler düzenlenmiş ve ülkeler arasındaki bağların güçlendirilmesinin önemine dikkat çekilmiştir. 1938 yılında İstanbul'da düzenlenen üçüncü konferansta ise, ikili ilişkileri geliştirmeye yönelik kararların yanı sıra Yugoslavya delegesinin dört Balkan ülkesi için yaptığı İsviçre benzetmesi öne çıkmıştır. Ayrıca Hatay tüm Balkanlıların ortak bir davası olarak nitelendirilmiştir. Böylece İstanbul'daki konferans birliğin gelişme-

---

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, e posta: serkan.tuna@istanbul.edu.tr

sine yönelik kararların dışında güçlü siyasi vurgusuyla da dikkati çekmiştir. Balkan Basın Birliği'nin 1939 yılında Bükreş'te gerçekleştirilen dördüncü ve son konferansı ise, İkinci Dünya Savaşı'nın giderek yaklaşmakta olduğu bir süreçte toplanması dolayısıyla beklenen etkiyi yaratamamıştır. Tüm bu yönleriyle Balkan Antantı Basın Konferanslarını, basın gücünden hareketle ortaya çıkan ve Balkan Antantı'nın güçlendirilmesi yolunda önemli kararların alınıp çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü bir girişim olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak gerek maddi olanaksızlar gerekse koordinasyon konusundaki sıkıntılar konferanslarda alınan kararların tümüyle hayata geçirilmesini engellemiş ve bu açıdan Balkan Basın Konferansları beklentileri kısmen karşılayan bir girişim olarak tarihteki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Antantı, Basın, Türkiye, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya.

PRESS CONFERENCES OF BALKAN PACT

ABSTRACT

Press Conferences of Balkan Pact are among the important advancements resulting from Balkan Pact accepted on 9th February 1934. These conferences which were held in Bucharest in 1936 for the first time were then carried out in Athens in 1937, in İstanbul in 1938 and finally again in Bucharest in 1939. Important journalists participated in these four conferences along with press managers of the member states of Balkan Pact. This situation manifests the importance attached to the conferences and thus to the press. The aim of these conferences was to make Balkan nations get closer through the Balkan press; and therefore, to enhance Balkan Pact. In the first conference held in Bucharest in 1936, a significant step was taken to enhance the relationships among Balkan press by establishing the Union of Balkan Press and accepting regulations. In the second conference held in Athens in 1937, various decisions were taken to improve the relationships through the press and the importance of the Union of Balkan Press was stressed. Many broadcasts were made to inform the public opinion and Balkan news were prioritized. Furthermore, radio programs were carried out, tours were organized and the importance to improve the relationships among countries was stressed. In the third conference which was held in İstanbul in 1938, Switzerland metaphor made by Yugoslavian delegate for four Balkan countries came to forefront along with decisions to enhance the bilateral relationships. Furthermore, Hatay was regarded as a common issue of all Balkans. Therefore, the İstanbul conference attracted attention for its strong political stance apart from the decisions on the improvement of union. The fourth and final conference held by the Union of Balkan Press in Bucharest in 1939 did not produce the desired effect since it was held in the period when the Second World War was getting closer. We can consider the Press Conferences of Balkan Pact as an initiative which emerged with the power of press and in which important decisions and various steps were taken for the improvement of Balkan Pact.

However, both financial problems and issues on coordination prevented realizing the decisions taken in the conferences completely; and in this regard, Balkan Press Conferences claim its place in history as an initiative which met the expectations partially.

Keywords: Balkan Pact, Press, Turkey, Romania, Greece, Yugoslavia.

GİRİŞ

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra barışçı bir dış politika izleyen Türkiye, özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Almanya öncülüğünde gündeme gelen yayılcı anlayışa karşı çıkmış ve sınır güvenliğini korumaya yönelik politikalara öncelik vermişti. Türkiye'nin bu tutumuna Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'nın da katılımıyla Balkan birliğine giden süreç başlamıştı. 1930-1933 yılları arasında düzenlenen dört Balkan Konferansı'nda ülkeler arasındaki yakınlaşmanın temelleri atılırken,¹ bu gelişmeler 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanan Balkan Antantı ile sonuçlanmıştı. Bu antlaşmayla adı geçen dört ülke, kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak güvence altına almıştı. Daha sonra 2 Kasım 1934'te, **dört ülke arasındaki dostluk ve ittifak bağlarını istikrarlı bir temele oturtabilmek amacıyla örgütün statüsü belirlenmiş ve bu kapsamda Sürekli Konsey kurulmuştu.**² Bu gelişmelerin ardından Balkan Antantı'nı güçlendirmeye yönelik çeşitli faaliyetlere başlanmıştı. Bu çerçevede Balkan Antantı Basın Konferansları da, Antant'ın güçlü bir şekilde devamlılığı adına başlatılan önemli bir girişimdi. 1936-1939 yılları arasında sırasıyla Bükreş, Atina, İstanbul ve bir kez daha Bükreş'te toplanan dört basın konferansı, Balkan basını arasındaki bağların güçlendirilmesi, Balkan milletlerini birbirlerine yakınlaştıracak önlemlerin belirlenmesi ve Balkan Antantı'nın önemi ve hedefleri konusunda kamuoylarının bilinçlendirilmesi öngörülmüştü. Bu girişimin

¹ Esin Tüylü, **1934 Balkan Antantı'nın Dış Basındaki Yansımaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 61-99.

² "Balkan anlaşma misakının tasdikına dair kanun", **T.C. Resmî Gazete**, S 2651, 12 Mart 1934, s. 3527; İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I (1920-1945), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 462, 468-469. Türkiye'nin Balkan Antantı'na verdiği önem, 1 Mart 1935-1 Kasım 1937 tarihleri arasında görev yapan VII. İnönü Hükümeti'nin programına da yansımıştı. Burada, Balkan Antantı'nın Uluslararası barış açısından taşıdığı öneme değinilmiş ve üye ülkelerin verdikleri taahhütlere sadık kaldıkları vurgulanmıştı. (**Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C I (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yay., Ankara, 2013, s. 236.)

arkasında, dördüncü bir güç olarak da tanımlanan basın toplulukları bilgilendirip etkilemek açısından önemli bir etken olduğu düşüncesi bulunmaktaydı.³ Bu çalışmada, sözü edilen dört Balkan Basın Konferansı'nın gerçekleştirdiği faaliyetler ve bunların etkileri tarihsel araştırma yöntemi kapsamında incelenmektedir. Bu kapsamda, başta dönemin basını olmak üzere ilk el kaynaklar değerlendirilmiş ve çalışmayı destekleyici ikinci el kaynaklara başvurulmuştur.

Birinci Balkan Antantı Basın Konferansı: Bükreş (11-14 Haziran 1936)

Birinci Balkan Basın Konferansı, Balkan Antantı Konseyi'nin de toplanacağı Bükreş'te düzenlenecekti. İlk konferansın amacı Balkan Basın Birliği'nin kurulması, Balkan basınına birbirine yakınlaştırıp sürekli bir ilişki sağlayacak noktaların belirlenmesi ve çeşitli basın kanunlarını ilgilendiren konuların görüşülmesiydi.⁴ Başlangıçta konferansın açılış tarihi 28 Mayıs 1936 olarak belirlenmekle birlikte daha sonra Balkan Antantı Konseyi'nin de toplanacağı 11 Haziran 1936'ya ertelenmişti.⁵ Bu ilk konferansa Türkiye'den, Basın Birliği Başkanı ve Ankara milletvekili Falih Rıfkı Atay'ın başkanlığında, Basın Genel Müdürü Vedat Nedim Tör⁶, Basın Genel Müdürlüğü Memleket Masası

³ Basının kamuoyu üzerindeki etkisi için bkz., Erkan Yüksel, "Kamuoyu Oluşturma ve 'Gündem Belirleme' Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 7, S 1, 2007, s. 572-578; Ejder Okumuş, "Din ve Siyaset Konusunda Basının Topluma Etkisi", **Türk Basın Tarihi**, C I, Yayına Haz. Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2018, s. 37-40, 47-48; Feryat Bulut, "Toplumsal Değişim ve Siyaset Üzerinde Basının Etkisi", **Türk Basın Tarihi**, C I, s. 70-80.

⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu 30-18-1-2, Yer No 2-65-42-2, Tarih 21.05.1936; "Matbuat heyetimiz Bükreşe gitti", **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1936, s. 2.

⁵ "Balkan matbuat kongresi", **Cumhuriyet**, 20 Mayıs 1936, s. 3; "Balkan matbuat kongresi tehir edildi", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1936, s. 3.

⁶ 1933-1937 yılları arasında Basın Genel Müdürü olarak görev yapan Vedat Nedim Tör'ün anılarında aktardığına göre, konferanslar için gidilen şehirlerde "*Fotoğraflarla Türkiye*" başlıklı sergiler düzenlendiği gibi, yabancı dillerde yapılan yayımlar dağıtılmış ve bu konferanslarda "*Kemalist Türkiye*" büyük bir ilgi görmüştü. (Vedat Nedim Tör, **Yıllar Böyle Geçti**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999, s. 33, 40.) Vedat Nedim Tör'ün ardından, 1939 yılına kadar olan dönemde Burhan Belge, Sabri Çıtak ve Naci Kıcı-

Şefi Sadri Ertem, Ankara gazetesi başyazarı Reşat Nuri [Darago] ve İstanbul Basın Kurumu İkinci Başkanı Ahmet Şükrü Esmer'den oluşan bir heyet katılacaktı.⁷ Kendilerine siyasa pasaport verilen heyet konferansa katılmak üzere 10 Haziran 1936'da Romanya gemisiyle yola çıkmıştı.⁸

Türk heyetinin yanı sıra Yunan ve Yugoslav heyetleri de 11 Haziran 1936 sabahı Bükreş'e gelmişlerdi. Heyetler meçhul askerinin mezarına bir çelenk koyduktan sonra kendilerinin şerefine verilen ve Romanya basınından çeşitli kişilerin de bulunduğu öğle yemeğine katılmışlardı. Öğleden sonra ise, Romanya Dışişleri Bakanı Titulesko'nun bir nutkuyla konferans açılmıştı.⁹ Titulesko bu konuşmasında, Basın Birliği'nin kuruluş amacını Balkan Antantı'nı güçlendirmek olarak açıklamıştı. Zira siyasi anlaşmalar, basın anlaşmalarıyla desteklenmedikleri takdirde soyut bir halde diğer bir deyişle bir inşaat planı düzeyinde kalacaklardı. Bu açıdan asıl inşaat basının faaliyetleriyle başlayacaktı. Balkan milletlerini tek bir aile olarak niteleyen Romanya Dışişleri Bakanı, Balkan Antantı'nın gerek bölge gerekse dünya açısından taşıdığı öneme de değinmişti. Bu bağlamda basın temsilcilerinin görevlerinin önemli olduğunu kaydederek onlardan bu görevlerini vicdanlarının doğrultusunda yapmalarını ve barışın devamlılığı için çalışmalarını istemişti. Bu konuşmadan sonra söz alan Yunan, Türk ve Yugoslav basın yöneticileri de kendilerinin büyük bir sevinçle bu birliğe katıldıklarını söylemişlerdi.¹⁰ Konferansın açılış oturumundan sonra, Türkiye'nin Bükreş elçisi tarafından Titulesko'nun yanı sıra

---

man Basın Genel Müdürü olarak görev yapmışlardı. (Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından 2, Ankara, 1943, s. 393.)

⁷ A. Şükrü Esmer, "Balkan Antantı Matbuat Kongresi", **Siyasal Bilgiler**, Yıl VI, S 63, Haziran 1936, s. 3.

⁸ **BCA**, Fon Kodu 30-18-1-2, Yer No 2-65-42-2, Tarih 21.05.1936; "Matbuat heyetimiz Bükreşe gitti", **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1936, s. 2.

⁹ "Balkan matbuat konferansı", **Akşam**, 12 Haziran 1936, s. 5; "Balkan Antantı Matbuat konferansı açıldı", **Cumhuriyet**, 12 Haziran 1936, s. 3.

¹⁰ "M. Tituleskonun mühim bir nutku", **Akşam**, 13 Haziran 1936, s. 1, 7; "Balkan Antantı Basın Birliği konferansı Çalışmalarına devam ediyor", **Ulus**, 13 Haziran 1936, s. 1, 6.

Romanya Dışişleri Müsteşarı, Balkan devletleri elçileri, basın delegeleri ve Romanya ile yabancı ülkeler basın temsilcilerinin katıldığı bir çay ziyafeti verilmişti.¹¹

Bu süreçte Romanya basınında Balkan Antantı'nı öne çıkaran yayınlar yapılırken,¹² Falih Rıfki Atay da milletlerin geçici menfaatler nedeniyle birbirlerine yakınlaşıp uzaklaştıklarına dikkat çekmiş ve devamlı bir yakınlığın menfaat birliğini sürekli kılmak kadar "*kafaları ve kalpleri*" anlaşıtıp buluşturmakla mümkün olacağını kaydetmişti. Ona göre, yüzyıllarca bir arada yaşayan Balkan milletleri arasında bu tür bir birlikteliğin temeli bulunmaktaydı ve bağımsızlıklarını kazanan Balkan milletleri artık bölgede yeni bir dayanışmanın gerekliliğini görmüşlerdi.¹³

Konferansın ikinci gününde, Romanya Basın Müdürlüğünün hazırladığı sözleşme üzerinde görüşmeler yapılmıştı. Bunun için her heyetin birer delegesinden oluşturulan dört kişilik komisyon umumi heyetin görüşmelerinden yola çıkarak, hazırlanan metni yeniden kaleme almıştı.¹⁴ Konferans çalışmalarını, 14 Haziran 1936'da Basın Konferansı Nizamnamesini kabul ederek tamamlamıştı. Konferans başkanı Drago kapanış konuşmasında, Balkan Basın Antantı'nın hızlı bir şekilde kurulmasını överek bu gelişmeye dostluk, ahenk ve birlik anlayışının yol açtığını söylemiş ve katılımcılara yaptıkları yardım ve gösterdikleri iyi niyetten dolayı teşekkür etmişti. Bunun dışında, yine başkan Drago imzasıyla Balkan Antantı'nda yer alan dört ülke devlet başkanına bir telgraf gönderilmişti. Burada, Balkan Antantı basınının dört ülke gazetecilerinin ortak arzularından doğduğu belirtildikten sonra devlet başkanlarına saygı ve sadakat mesajı verilmişti. Konferans tarafından Balkan dışişleri bakanlarına çekilen telgrafta ise, Balkan Antantı Basın Birliği'nin kurulduğu ve bu birliğin ortak çalışma dü-

¹¹ "Bükreş elçimiz, Balkan matbuat mümessilleri şerefine bir ziyafet verdi", **Cumhuriyet**, 13 Haziran 1936, s. 3.

¹² "Balkan Antantı matbuat konferansı", **Kurun**, 12 Haziran 1936, s. 2.

¹³ Falih Rıfki Atay, "Balkan Basın Birliği", **Ulus**, 12 Haziran 1936, s. 1.

¹⁴ Esmer, a.g.m., s. 3.

şüncesine hizmet edeceği vurgulanmıştı. Konferansın sona erdiği akşam gazeteciler sendikası katılımcılara bir ziyafet verirken, konferansa katılan heyetler ertesi günden itibaren üç günlük Romanya gezisine çıkmışlardı.¹⁵ Atatürk kendisine yönelik telgrafa verdiği cevapta, gönderilen mesajdan duyduğu memnuniyeti paylaşmış ve konferansa başarı dileklerini iletmişti.¹⁶ Türk heyeti içerisinde yer alan Vedat Nedim Tör 14 Haziran'da Türkiye'ye dönmüş, diğer katılımcılar ise gezinin tamamlanmasından sonra Polonya gemisiyle 18 Haziran'da gelmişlerdi.¹⁷

Bükreş'teki Birinci Basın Konferansı'nın en önemli sonucu Balkan Basın Birliği'nin kurulmasıydı. 11 madde ve beş kısımdan oluşan nizamnameye göre, Balkan Basın Birliği Yunanistan, Romanya, Türkiye ve Yugoslavya basınının birleşmesinden meydana gelmişti ve öncelikli amacı dört ülke arasındaki bağları güçlendirmek için çaba harcamaktı. Bu çerçevede posta, telgraf, telefon, radyo ve hava posta araçları geliştirilerek dört ülke basınına ilgilendirecek haberlerin dolaşımı hızlandırılacak ve aradaki işbirliğini kolaylaştırmak için Balkan Antantı ülke merkezleriyle başlıca şehirlerine büyük gazetelerin muhabirleri gönderilecekti. Dört ülke gazetecileri arasındaki mesleki temaslar geliştirileceği gibi ülkelere girme ve ikamet koşulları basitleştirilecek ve ulaşım araçlarında kolaylık göstermek suretiyle bireysel veya toplu inceleme gezileri düzenlenecekti. Her ülke hakkında kitap ve rehberler yayımlanıp karşılıklı konferanslar verilecek, sergi, konser ve spor toplantısı gibi etkinlikler teşvik edilecekti. Her ülkedeki Balkan birliği kuruluşlarına yardım edilecek, ülkeler aleyhindeki yanlış ve yalan haberlerin önüne geçilecek ve Antant dışındaki ülkelerin yayın organlarından gelecek haksız yayınlara karşı ortak hareket edilecekti. Ayrıca Balkan Basın Birliği millî komitelerinin, uluslararası basın kuruluşları müzakerelerine başlamadan önce kendi aralarında izlenecek

¹⁵ "Balkan Basın konferansı dün işini bitirdi", **Açık Söz**, 15 Haziran 1936, s. 2.

¹⁶ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 28 (1935-1936), Kaynak Yay., İstanbul, 2010, s. 209.

¹⁷ "Balkan matbuat kongresi", **Haber**, 15 Haziran 1936, s. 3; "Heyetimiz Bükreş'ten geldi", **Kurun**, 19 Haziran 1936, s. 2.

yol üzerinde anlaşmaları önerilmiş ve Milletler Cemiyeti nezdinde Basın Birliği gazetecilerinin ortak bir şekilde temsil edilmesi arzusu dile getirilmişti.¹⁸

Nizamnamede, birliği oluşturan unsurlar dört millî komite, Balkan Basın Birliği Merkez Komitesi ve Basın Birliği yıllık konferansları olarak sayılmıştı. Basın Birliği'ni her ülke'deki millî komiteler temsil ederken, bu komiteler altı profesyonel gazeteciyle bir resmî basın idaresi yetkilisi, basın ataşeleri ve birer ajans yetkilisinden oluşacaktı. Bu komitelerin seçimleri ilgili ülkelere bırakılmakla birlikte başkanlık, ikinci başkanlık ve kâtiplik görevlerinin profesyonel gazeteciler tarafından yürütülmesi tavsiye edilmişti. Bükreş'teki konferansta yer alan heyetler, asıl komitelerin seçimine kadar geçici millî komite olarak çalışacak ve millî komitelerin seçimi 31 Aralık 1936'ya kadar tamamlanacaktı. İkinci organ olan merkez komitesi, millî komitelerin dört başkanıyla dört kâtibinden, her ülkenin resmî basın idaresinin birer yetkilisinden oluşacak ve Balkan Basın Birliği'ne yönelik tüm konularla ilgilenecekti. Komitenin başkanlığını, Balkan Antantı Daimi Konseyi başkanlığının bulunduğu ülkenin millî komite başkanı üstlenecek ve bu kişi ihtiyaç görüldükçe merkez komitesini toplantıya ağıracaktı. Millî komitelerin oluşmasına kadar merkez komitesi görevini Romanya komitesi yrtecekti. Basın Birliği'nin konferansı ise, Antant Daimi Konseyi toplantısının yapıldığı ülkede ve aynı tarihte gerçekleştirilecekti. Konferansa, o ülkenin millî komitesinin başındaki kişi başkanlık yapacak ve katılan millî komite delegelerinin sayısı dört kişiden az olamayacaktı. Konferansta temsil edilen her komitenin bir oyu olacak ve kararlar oybirliğiyle alınacaktı. Yıllık konferansta gündemde yazılı konular görüşülecek, konferans sırasında delegelerce gündem dışı müzakeresi istenen konular dört komitenin başkanı tarafından kabul edildiği takdirde ele alınacaktı. Basın Birliği için herhangi bir süre belirlenmezken, bir yıl öncesinden merkez komite ile diğer  millî

---

¹⁸ "Hadiselerin Takvimi", **Ayın Tarihi**, No 31, Temmuz 1936, s. 104-105; Tüylü, a.g.e., s. 153.

komiteye haber verilmek suretiyle birliğin bozulabileceği öngörül-müştü. Yıllık konferansta, toplantıdan en az üç ay önce diğer üç millî komiteye haber verilmesi kaydıyla nizamnamede değişiklik yapılması mümkündü. Dört millî komite nizamnamenin tekrar görüşülmesini istediği takdirdeyse merkez komite olağanüstü olarak konferansı toplantıya davet edebilirdi. Son olarak, başka bir devlet Balkan Antantı'na üye olduğu takdirde bu devletin basını da birliğe katılacak ve bu durumda birlik olağanüstü toplantıya çağrılacaktı.¹⁹

Birinci Balkan Basın Konferansı'nın ardından gerek Basın Birliği'ne gerekse Balkan Antantı'na yönelik olumlu düşünceler aktarılmıştı. Yunan basınına göre birlik nizamnamesinin kabul edilmesi, bu ülkelerin basını arasında ortak çalışma anlayışı daha önce yerleştiğinden birbirlerine yönelik tavırlarını değiştirmeyecekti. Bununla birlikte Basın Birliği gazeteler arasındaki bağı daha da güçlendirecekti.²⁰ Ali Naci Karacan da, Basın Birliği'yle oluşacak işbirliğinin öncelikle dört ülke basınına Balkan birliğine yönelik olası bozgunculuğa karşı uyanık tutacağı gibi Balkan dostluğunun güçlenmesine de yardımcı olacağı kanısındaydı. Nitekim bazı Balkan ülkeleri basınında Türkiye'den söz edilirken “*Türk*” yerine “*Osmanlı*” şeklinde bir ifade kullanılması örneğinde olduğu gibi, müttefik ülkelerde zaman zaman birbirleri aleyhine yapılan yanlış yayınlara rastlanmaktaydı ve bunların düzeltilmesi artık bir zorunluluk haline gelmişti.²¹ Asım Us, başlangıçta Balkanlar'daki barışı korumak amacıyla kurulan Balkan Antantı'nın çok uzun zamandır unutulmuş olan birtakım bağların yeniden canlanmasını da sağladığını kaydederken,²² Ahmet Şükrü Esmer de, Antant'ın önemine değinmiş ve siyasi bir çerçeveye sahip olan bu örgütü sürekli kılabilmek için milletlerin kalplerine yerleştirmek gerektiğini vurgulamıştı. Bu aşamada basının önemli bir rol oynayacağı düşünüldüğünden Basın

¹⁹ “Hadiselerin Takvimi”, **Ayın Tarihi**, No 31, Temmuz 1936, s. 105-106; Tüylü, **a.g.e.**, s. 153-154.

²⁰ “Balkan Antantı matbuat”, **Son Posta**, 20 Haziran 1936, s. 5.

²¹ Ali Naci Karacan, “Balkan matbuat birliği”, **Tan**, 15 Haziran 1936, s. 1, 3.

²² Asım Us, “Balkan Basın Birliği”, **Kurun**, 16 Haziran 1936, s. 1.

Konferansı toplanmış ve buraya dört ülkenin basın müdürleriyle birlikte basın birlikleri temsilcileri de katıldığından konferansın niteliği resmî memurlar toplantısı olmaktan öteye geçmişti. Konferansın sonucu Antant açısından önemli bir aşama teşkil ederken, Balkan birliği yolundaki yayınlarını daha öncesinden başlatan Türk basını da bu gelişmeyle birlikte çalışmalarını daha büyük bir bağlılıkla sürdürecekti.²³

---

²³ Esmer, a.g.m., s. 1-4. Balkan Basın Birliği'ni oluşturmanın güç olmadığını kaydeden Falih Rıfkı Atay da, Balkanlık bilincini öne çıkarmış ve bu bilincin uyanmasında kültür işbirliğinin önemine değinmişti. (Falih Rıfkı Atay, "Balkanlı...", **Ulus**, 27 Haziran 1936, s. 1.) Ahmet Emin Yalman'ın anılarında aktardığı bilgiler ise, Balkan Antantı'yla birlikte hız kazanan Balkan basını arasındaki işbirliğinin belirli bir başarı gösterdiğini ortaya koymaktaydı. Türkiye'deki Basın Birliği'nin başında Falih Rıfkı Atay'ın genel kâtipliğinde ise kendisinin bulunduğunu kaydeden Yalman, bu birlik sayesinde Balkanlı gazetecilerle kişisel arkadaşlıklar kurulduğu gibi Balkan ülkelerini ortak bir basın cephesi aracılığıyla birbirlerine yaklaştırmak konusunda da başarılı olunduğu düşüncesindeydi. Bunun en çok Yunanistan'la ilişkiler üzerinden gerçekleştiğini söyleyen Ahmet Emin, iki tarafın birbirlerinin görüşünü almadan eleştiri yapmamak konusunda anlaşmış ve bunun somut örneğinin Türkiye'nin kabul ettiği din adamlarının görevleri dışında dini kıyafetle gezmelerini yasaklayan kanun sırasında yaşandığını öne sürmüştü. Yunan gazeteleri bu gelişmeyi şiddetli bir şekilde eleştirmeye hazırlanırken aradaki anlaşma gereği bu kararın gerekçesini sormuşlardı. Bu düzenlemenin, Ortodoks cemaatine yönelik bir tavır olmayıp genel bir nitelik taşıdığını ve amacın laikliği yerleştirip dinin politik amaçlar için kullanılmasını ve vatandaşları birbirinden ayırmasını engellemek olduğunu öğrendiklerinde bu konuda bir tartışmaya girmemişlerdi. (Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2 (1922-1971)**, Yayına Haz. Erol Şadi Erdinç, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s. 1066.) Ahmed Emin Yalman'ın söz ettiği kanun, 3 Aralık 1934'te "*Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun*" başlığıyla kabul edilmişti. Kanun kapsamında, öncelikle tüm din adamlarının mabet ve ayinler dışında dinsel kıyafet giyemeyecekleri hükmü getirilmiş, ayrıca çeşitli mesleklere yönelik de kıyafet düzenlemesi yapılmıştı. Kanunun uygulanmasına yönelik nizamname 6 Şubat 1935'de kabul edilirken, 12 Haziran 1935'de çıkarılan kararnameyle de ruhani kisve giymesine izin verilenler açıklanmıştı. ("Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun", **T.C. Resmî Gazete**, S 2879, 13 Kânunuevvel 1934, s. 4527; "Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanunun tatbik suretini gösterir nizamname", **T.C. Resmî Gazete**, S 2933, 18 Şubat 1935, s. 4855-4856; "Kararnameler", **T.C. Resmî Gazete**, S 3035, 22 Haziran 1935, s. 5382.) Kanun gerekçesinde, ilgili düzenlemenin laiklik ilkesiyle bağlantılı olduğu ve hiç kimsenin din ve vicdan özgürlüğüne herhangi bir sınırlama getirilmesi amacını taşımadığı vurgulanmıştı (**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)**, Devre IV, C 25, On birinci İnikata Ek, 3.XII.1934, s. 1-2.)

Birinci Basın Konferansı'nın ardından Türk Millî Komitesi oluşturulmuştu. Komite nizamnamesine göre, konferansın kararına uygun şekilde Ankara Yenişehir'deki Balkan Birliği merkezinde faaliyet göstermek üzere "*Balkan Basın Birliği Türk Millî Komitesi*" kurulmuştu. Komite, Balkan Basın Birliği içerisinde diğer ülke komiteleriyle birlikte hareket edecek ve ülkeler arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi için çeşitli alanlarda faaliyette bulunacaktı. Komite, altı profesyonel gazetecinin yanı sıra Basın Genel Müdürü, Anadolu Ajansı Genel Müdürü ve diğer millî komitelerin Ankara'daki ataşelerinden meydana gelecekti. Başkan, başkan vekili ve genel kâtibin ise profesyonel gazeteci olması şarttı. Millî komitenin umumi heyeti her yıl kasım ayında Ankara'da toplanacak ve bir yıl için komitenin idare heyetini seçecekti. Türk Millî Komitesi, Balkan Basın Birliği'yle olan bağlantısını ve ortak çalışmasını Bükreş'te kabul edilen nizamnameye uygun olarak gerçekleştirecekti. Komitede, Türkiye'de çıkan gazete ve dergilerden birçok gazeteci üye olarak yer alırken gelir kaynağı olarak üyelerin taahhütleriyle sağlanacak yardımlar gösterilmişti.²⁴

İkinci Balkan Antantı Basın Konferansı: Atina (15-17 Şubat 1937)

İkinci Balkan Basın Konferansı, Balkan Antantı Konseyi'nin de toplanacağı tarih olan 15 Şubat 1937'de Atina'da başlayacaktı. Dört beş gün sürmesi öngörülen konferansta, Balkan Basın Birliği'nin yanı sıra komşu ülkeler arasındaki bağların güçlendirilmesine yönelik konuların görüşülmesi planlanmıştı.²⁵ Zaman içerisinde belirginleşen programa göre, konferans 15 Şubat günü öğlen saat 12.00'de Yunan Basın Müdürü tarafından Akademi Binası'nda açılacak, 17.00'de belirlenen komisyonlar tarafından bir toplantı yapılacak ve 20.30'da Yunan Komitesi tarafından bir ziyafet verilecekti. Aynı gece saat 22.30'da da Yunan hükûmeti tarafından bir resmî kabul düzenlenecekti. 16 Şu-

²⁴ İskit, **a.g.e.**, s. 290-292.

²⁵ "Balkan matbuat kongresi toplanıyor", **Cumhuriyet**, 20 İkincikânun 1937, s. 3; "Balkan matbuat kongresi", **Cumhuriyet**, 10 Şubat 1937, s. 3.

bat günü komisyonlar toplantılarını gerçekleştirdikten sonra gece Basın Müdürlüğüne bir ziyafet verilecek ve Ecnebi Gazeteleri Muhabirliği tarafından bir resmî kabul gerçekleştirilecekti. 17 Şubat 1937 Çarşamba günü yapılacak son toplantıyla İkinci Balkan Basın Konferansı kapanacak ve aynı gece saat 22.30'da bir ziyafet verilerek bir resmî kabul yapılacaktı.²⁶

Bu konferansa Türkiye'den katılacak heyet, Basın Genel Müdürü Vedat Nedim Tör, Ajans Genel Direktörü Muvaffak Menemencioğlu, Tan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, yazar Ercümen Ekrem Talu ve Ulus gazetesi yazarlarından Neşet Halil Atay isimlerinden oluşmuştu. Heyet yola çıkmadan önce, Atina'da yayımlanmakta olan Vradimi gazetesinin İstanbul muhabiri İstanbul Kulübü'nde Türk gazetecileri şerefine bir çay ziyafeti vermişti. Ziyafette Yunanistan'ın İstanbul Konsolosu ile çok sayıda yabancı ajans muhabiri de yer almıştı.²⁷ İstanbul üzerinden konferansın yapılacağı Atina'ya gitmesi planlanan Türk heyeti 13 Şubat akşamı yola çıkarken, konferansın başlayacağı 15 Şubat günü Atina'da olunması ve meçhul asker abidesine çelenk konulması öngörülmüştü.²⁸ Bu süreçte, konferansa gelecek heyetleri karşılamak üzere Yunan Basın Müsteşarlığı yetkilileri de sınır bölgelerine gitmişlerdi.²⁹ Konferansın açılış aşamasında, Yunan gazeteleri Basın Birliği'nin tarihçesiyle bu gelişmenin önemi üzerinde dururlarken,³⁰ Ahmet Emin Yalman da Balkan gazeteleri arasında sağlanacak işbirliğinin Balkan birliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynayacağını ve Balkanlık duygularını pekiştireceğini öne sürmüştü.³¹

15 Şubat 1937'de Atina'daki Akademi Binası'nda başlayan ve ilgili heyetlerin yanı sıra Yunan, Türk ve Yugoslav Dışişleri Bakanlarının

²⁶ "Balkan matbuat kongresi Atinada toplanıyor", **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1937, s. 5.

²⁷ "Balkan antantı konseyi yarın Atinada toplanıyor", **Tan**, 14 Şubat 1937, s. 1, 10.

²⁸ "Balkan matbuat kongresi Atinada toplanıyor", **Cumhuriyet**, 13 Şubat 1937, s. 5;

"Balkan Konseyi toplanıyor", **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1937, s. 7.

²⁹ "Balkan antantı konseyi", **Ulus**, 14 Şubat 1937, s. 3.

³⁰ "Hadiselerin Takvimi", **Ayın Tarihi**, No 39, Mart 1937, s. 175.

³¹ Ahmet Emin Yalman, "Atinada Balkan Toplantısı", **Tan**, 15 Şubat 1937, s. 3.

da katıldıkları İkinci Balkan Basın Konferansı'nın açılışını Yunan Basın ve Turizm Müsteşarı Nikolidis yapmıştı. Yunan delege konuşmasında, ilgili heyetlerin dört ülke gazetecileri arasındaki bağları güçlendirmek yolunda atılacak yeni adımları konuşmak suretiyle Balkan birliğine katkı sağlayacaklarını söylemişti. Basın Birliği'nin dokuz yıl süren bir hazırlık aşamasının ardından 13 Haziran 1936'da Bükreş'te kurulduğunu kaydeden Nikolidis'e göre, bu uzun süreç daha o günden memnuniyet verici bir sonuca ulaşmıştı. Bu noktadan sonra, gazeteler müttefik ülkelerde olan gelişmelere daha geniş bir şekilde yer açmalı ve insanlar komşu ülkelerdeki olaylara kendi ülkesindekiler derecesinde ilgi duymalıydı. Böylece birliğin, Balkan Antantı'nın en büyük ideali olan dört milletin kardeşliğine ne derece yardım ettiği de anlaşılabilirdi.³² İkinci olarak konuşan Romanya delegesi, kendilerine gösterilen misafirperverliğe teşekkür ederek konferansın başarılı olması dileğinde bulunmuş, Türkiye adına konuşan Vedat Nedim Tör ise gösterilen yakınlığa teşekkür ettikten sonra Türk basınının Balkan birliğine hizmet ettiğini, Türk-Yunan dostluğunun giderek güçlendiğini ve Balkan Antantı'nı yıkmak isteyenlerin barışın düşmanı olduklarını belirtmişti. Son olarak konuşan Yugoslavya delegesi de, Balkan Paketi'nin gerekliliğinden ve Yunanlıların gösterdikleri misafirperverlikten söz etmişti. Bu konuşmaların ardından, Basın Birliği'nin Yunanistan kısmı başkanının hastalığı nedeniyle başkanlığa getirilen Papadakis, Balkan devletleri başkanlarına konferansın saygılarını bildiren telgraflar çekilmesini ve Atina'da bulunan dört ülkenin dışişleri bakanlarıyla Nikolidis'e bir mektup gönderilerek kendilerinin konferansın fahri başkanlıklarına seçildiklerinin bildirilmesini teklif etmişti. Son olarak da, Türkiye ve Romanya başbakanları İsmet İnönü ile Tatarsko'ya, konferansta kendilerinin faaliyetlerinden ilham alınacağını ifade eden bir telgraf çekilmesini önermişti. Kendisinin bu önerileri

---

³² "Balkan matbuat kongresi açıldı", **Akşam**, 16 Şubat 1937, s. 1, 4; "Balkan antantı basın birliğinde", **Ulus**, 17 Şubat 1937, s. 1, 6.

üyeler tarafından alkışlarla kabul edilmişti.³³ Atatürk, kendisine yönelik telgrafa verdiği karşılıklı teşekkürlerini iletmiş ve konferansa çalışmalarında başarılar dilemişti.³⁴

Açılışın ardından düzenlenen öğle yemeğini takiben saat 17.00'de ilk toplantı yapılmıştı. Konferans üç komisyon halinde çalışırken, siyasi komisyon başkanlığını Romanya baş delegesi, teknik komisyon başkanlığını Yugoslavya baş delegesi ve manevi yakınlık [kültür] komisyonu başkanlığını da Türkiye baş delegesi Vedat Nedim Tör üstlenmişti.³⁵ Bu aşamada Yunan delegeler, Balkan Basın Birlikleri kurulması, telefon ve telgraf ücretleriyle gazetelerin posta ücretlerinin yarıya indirilmesi ve Balkan merkezlerinde muhabirler bulundurulması yönünde teklifler sunmuşlardı. Yunan Basın Müdürü de, bir rapor hazırlayarak yabancı gazetelerde Balkan menfaatlerini rahatsız edecek şekilde çıkan yazıların yayımlanmamasını istemişti. Bu teklifler ve rapor görüşülmek üzere ilgili komisyonlara havale edilmişti.³⁶

Konferansın ikinci gününde, Ticaret Odası'nda toplanan komisyonlar kendilerine havale edilen işleri görüşmüş, Vedat Nedim Tör başkanlığındaki komisyon Balkan edebi eserlerinin karşılıklı olarak çevrilmesi, Balkan tiyatro ve musiki heyetlerinin temaslarda bulunması ve her ülkenin halk şarkılarının bestelenerek sanatkârlara ödül verilmesine ilişkin konuları incelemişti. Komisyonlarda, Tük heyetinin tekliflerini içeren öneriler kabul edilirken Balkan basınının fikir işbirliği yapması yönünde de önemli aşama kaydedilmişti.³⁷ İkinci günkü toplantıların ardından, üyeler için Akropol Oteli'nde bir öğle yemeği verilmiş daha sonra saat 16.00'da Yunanistan'a yönelik bir konferans dinlenmişti. Akşam da yine üyeler için Yunan Basın Müste-

³³ "Hadiselerin Takvimi", **Ayın Tarihi**, No 39, Mart 1937, s. 184-185.

³⁴ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 29 (1937), Kaynak Yay., İstanbul, 2011, s. 153.

³⁵ "Hadiselerin Takvimi", **Ayın Tarihi**, No 39, Mart 1937, s. 185; "Balkan konseyi", **Haber**, 17 Şubat 1937, s. 6.

³⁶ "Balkan matbuat kongresi açıldı", **Akşam**, 16 Şubat 1937, s. 4.

³⁷ A. Hilâli, "Balkanlılar sulha ve refaha doğru yürüyorlar", **Akşam**, 17 Şubat 1937, s. 1; "Balkan Antantı Toplantısı", **Tan**, 17 Şubat 1937, s. 10.

şarı tarafından Büyük Britanya Otelinde resmî bir ziyafet düzenlenmişti. Ziyafetin sonuna doğru önce Yunan Basın Müsteşarı ardından da diğer heyet başkanları birer konuşma yapmışlardı. Basın Müsteşarı konuşmasında gazetecilik mesleğinden övgüyle söz etmiş, Türk heyeti başkanı Vedat Nedim Tör ise özellikle Türk-Yunan dostluğunun samimiyet ve derinliğiyle barışı korumanın önemine değinmişti. Ziyafetin ardından, yabancı muhabirlerin de takip ettiği geç vakte kadar süren bir balo gerçekleştirilmişti. Bu noktada Yunan gazetelerinde, katılımcılara ait resimler yayımlandığı gibi konferansın Balkan Antantı'nı güçlendireceği yönünde değerlendirmelere yer verilmişti.³⁸

Konferansın üçüncü ve son oturumunda, planlandığı gibi siyasi, teknik ve kültür komisyonlarının raporlarındaki öneriler görüşülerek kabul edilmişti.³⁹ Bu önerilerde gerek Basın Birliği'ni gerekse Balkan Antantı'nı geliştirmeye yönelik önemli maddeler yer almaktaydı. Siyasi komisyonun kararlarına göre, Balkan gazetelerinde doğrudan doğruya ya da yabancı gazetelerden alıntı olarak diğer Balkan ülkeleri aleyhine haber yapılmamalı ve şüpheli kaynaklardan gelen haberler yayımlanmamalıydı. Dört ülke basını arasındaki bağlantıyı kurmak için profesyonel basın müşavirlikleri meydana getirilmeliydi. Teknik komisyonun aldığı kararlara göre, dört Balkan ajansı arasında Balkanlıların taleplerini dünyaya tanıtmak ve Balkan milletlerinin birbirlerine yaklaşmasını sağlamak için bir Balkanlar arası servis oluşturulmalıydı. Balkan radyoları zaman zaman diğer Balkan ülkelerinin dillerinde yayın yaparak özellikle kendi ülkeleri hakkında bilgi vermeli ve sinema filmleri için ortak bir servis kurulmalıydı. Kültür komisyonunun kararlarına göre de, her Balkan ülkesinde iki ayda bir o ülke dilinde bir Balkan dergisi çıkarılmalı, her ülkenin eserlerinden diğer Balkan dillerine çeviriler yapılmalı ve her ülkenin millî komitesi nezdinde bir Balkan kütüphanesi kurularak yeni kitaplar karşılıklı olarak gönderilmeliydi. Her dört yıl içerisinde en azından bir delege diğer

³⁸ "Balkan Antantı", **Son Posta**, 17 Şubat 1937, s. 12; "Hadiselerin Takvimi", **Ayın Tarihi**, No 39, Mart 1937, s. 185-187.

³⁹ "Balkan matbuat kongresi", **Akşam**, 19 Şubat 1937, s. 2.

lkelerde sanat ve kültür sergileri açmalı, gazeteciler bireysel ya da toplu olarak sık sık Balkan ülkelerini gezmeli, karşılıklı konferanslar yapılmalı, dört ülkenin millî ezgilerini içeren bir Balkan senfonisi oluşturulmalıydı. Aynı Şekilde zaman zaman konserler düzenlenmeli, radyo yayınlarından faydalanılmalı ve Balkan birliğini halk arasında yaygınlaştırmak amacıyla bir film Çekmek üzere bir senaryo yarışması aılmalıydı.⁴⁰

Konferansın kapanış konuşmasını yapan Papadakis, hkmet merkezlerinde varılan mutabakat sonucunda basın müşavirlikleri kurulması kararının onaylandığı bilgisini vererek Őalıřmaların başarılı bir Şekilde geçtiğini söylemiş ve sekiz ay önce kapsamı dar olan Balkan basınının giderek büyümeye başladığını olumlu bir gelişme olarak kaydetmişti.⁴¹ nc Balkan Basın Konferansı'nın Ankara'da yapılması kararlaştırılırken, buradaki konferansa kadar merkez heyeti ve Millî Balkan Basın Komitelerinin alınan kararların uygulanmasını takip ederek hkmetlerin azami ölçüde ilgi ve yardımlarını sağlamaya Őalıřmaları ngrlmşti.⁴²

Konferansa katılan gazeteciler, Mora yarımadasıyla Patras bölgesinde incelemede bulduktan sonra ülkelerine döneceklerdi. Alınan karar uyarınca, dört ülkenin ajans direktörleri konferansın bitimini takiben toplanarak ajanslar arasındaki işbirliğinin daha da artırılması konusunu görüşmüşlerdi. Bu konuda yine Atina'da ikinci bir toplantı daha yapılması söz konusuydu.⁴³

Konferans Őalıřmaları Türk kamuoyunda da olumlu yankı bulmuştu. Muhittin Birgen'e göre, konferans Balkan lkeleri arasında bir işbirliği oluşturmak adına önemliydi. Burada alınan kararlar, Balkan

⁴⁰ "Balkan matbuat kongresi mühim kararlar verdi", **Akşam**, 18 Şubat 1937, s. 1; "İkinci Balkan Basın konferansının vardığı müsbet neticeler", **Tan**, 22 Şubat 1937, s. 3. Ayrıca bkz., İskit, **a.g.e.**, s. 288-290.

⁴¹ "Balkan antantı basın konferansı kapandı", **Ulus**, 19 Şubat 1937, s. 5.

⁴² "Balkan Konseyi", **Haber**, S 1832, 19 Şubat 1937, s. 2; "İkinci Balkan Basın konferansının vardığı müsbet neticeler", **Tan**, 22 Şubat 1937, s. 3.

⁴³ "Balkan Konseyi dün Akşam mesaisini bitirdi", **Son Posta**, 18 Şubat 1937, s. 3; "Dört Balkan devleti ajans direktörlerinin içtimalı", **Cumhuriyet**, 22 Şubat 1937, s. 3.

devletlerini birbirlerine daha çok yaklaştıracığından zaman içerisinde siyasi işbirliğinin yanına ekonomik işbirliği de eklenebilecekti.⁴⁴ Bunun yanı sıra, alınan kararların Balkan milletlerini birbirlerine tanıtmak açısından da faydalı olduğu vurgulanmıştı. Hükûmetlerin bu kararlar doğrultusunda, basına karşılıklı kolaylık göstermeyi prensip olarak kabul etmeleri halinde pratikte yaşanabilecek sorunların da önüne geçilebilecekti.⁴⁵ Konferansta alınan karar gereğince, İstanbul radyosunda 16 Mayıs 1937’de saat 22.00-23.15 arasında bir Yunan gecesi düzenlenmişti. Yayın süresince, önce Neşet Halil Atay tarafından Türk-Yunan dostluğu hakkında bir konferans verilmiş ardından Yunan musiki konseri gerçekleştirilmişti.⁴⁶

Üçüncü Balkan Antantı Basın Konferansı: İstanbul (7-14 Nisan 1938)

Konferansın Açılışı ve Yapılan Çalışmalar

İkinci Balkan Basın Konferansı’nda alınan karar gereğince üçüncü konferans Türkiye’nin ev sahipliğinde yapılacaktı. Ancak ikinci konferansta toplanma yeri Ankara olarak belirlenmesine karşın konferans İstanbul’da gerçekleştirilmişti. Bu konferanstan aylar önce, 1938 Mayıs’ında İstanbul’da uluslararası bir basın kongresi toplanacağı yönünde bir haber verilmişti. Balkan ülkeleri gazetecilerinin katılımıyla Yıldız Sarayı’nda toplanması planlanan ve ülke açısından bir ilk teşkil etmesi açısından büyük bir önem verilen bu kongreye dünya basın temsilcileri de davet edilecekti.⁴⁷ Ancak sözü edilen kapsamlı uluslararası kongre gerçekleşmemiş ve nisan ayında İstanbul’da Üçüncü Balkan Antantı Basın Konferansı toplanmıştı. 7 Nisan 1938’de Yıldız Sarayı’nda başlayacak konferanstan bir gün önce Yunan ve Yugoslav heyetleri İstanbul’a gelirken, Romanya heyetinin de açılış sabahı gelmesi beklenmekteydi. İlk bilgilere göre konferansın

⁴⁴ Muhittin Birgen, “Atina konferansı”, **Son Posta**, 20 Şubat 1937, s. 2.

⁴⁵ “Balkan Matbuatı”, **Tan**, 20 Şubat 1937, s. 5.

⁴⁶ “İstanbul radyosunda Yunan gecesi”, **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1937, s. 3; “Radyo”, **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1937, s. 4.

⁴⁷ “Dünya-Balkan matbuatı”, **Cumhuriyet**, 14 İkinciteşrin 1937, s. 1.

saat 15.00'de başlaması, önceki konferansı açan Yunan heyeti başkanının kısa bir açıklamayla sözü Türk heyeti başkanı Yunus Nadi'ye bırakması ve Yunus Nadi'nin konuşmasıyla konferansın açılması planlanmıştı. Kendisinin ardından diğer heyet başkanları da kısa birer konuşma yapacak ve daha sonra siyasi, teknik ve kültür komisyonlarının başkanları seçilerek ilk günkü çalışmalar tamamlanacaktı.⁴⁸ Konferansa katılacak Türk heyeti içerisinde, Türk Millî Komite Başkanı ve Muğla milletvekili Yunus Nadi heyet başkanı olarak bulunmaktaydı. Falih Rıfkı Atay ikinci başkan olarak belirlenirken, Basın Genel Direktörü Naci Kıcıman, Anadolu Ajansı Genel Direktörü Muvaffak Menemencioğlu, Asım Us, Kâzım Şinasi, Reşat Nuri Darago, Naşid Hakkı, Mecdi Sadreddin,ERCÜMEND EKREM TALU, Ahmet Emin Yalman, Hakkı Tarık Us, Neşet Halil Atay, Abidin Daver, Nevzat Güven, İsmail Müştak Mayakon, Nadir Nadi, Orhan Rami, Selim Ragıp Emeç, Sedat Simavi ve Bayan Nazlı Osman diğer üyeler arasındaydı.⁴⁹

Konferans programına göre, 7 Nisan 1938 Perşembe günü saat 15.00'de açılış toplantısı gerçekleştirildikten sonra ertesi gün 10.00'da komisyonlar toplanacak, 13.00'de Millî Türk Komitesi tarafından bir ziyafet verilecek ve 15.30'da komisyonların toplantısı devam edecekti. 9 Nisan 1938 Cumartesi günü saat 10.00'da komisyonlar toplanacak, 14.00'de Karaköy'den Yalova'ya hareket edilecek ve 20.00'de Yalova Oteli'nde yemek yenilecekti. 10 Nisan 1938 Pazar günü saat 12.00'de Yalova'dan Büyükkada'ya hareket edilerek 13.30'da Büyükkada Yat Kulübü'nde yemek yenilecek ve 18.30'da İstanbul'a dönülecekti. 11 Nisan'daki komisyon toplantılarının ardından saat 15.30'da Resim Müzesi ziyaret edilecek, ertesi sabahki toplantılardan sonra da saat 14.30'da Tarih Sergisi ziyaret edilip 16.30'da Beylerbeyi Sarayı'nda çay ziyafeti yapılacaktı. 13 Nisan Çarşamba günü saat 10.00'da Topkapı Müzesi ziyaret edilecek, 15.30'da komisyonlar toplanacak ve

---

⁴⁸ "Balkan iktisad konseyi ile Matbuat kongresi yarın açılıyor", **Akşam**, 6 Nisan 1938, s. 1, 6; "Balkan iktisad konseyi ile matbuat kongresi bugün Yıldız sarayında açılıyor", **Akşam**, 7 Nisan 1938, s. 1.

⁴⁹ "Balkan Antantı Matbuat konseyi", **Cumhuriyet**, 3 Nisan 1938, s. 3; "Bütün heyetler geldiler", **Tan**, 7 Nisan 1938, s. 10.

20.30'da İstanbul Valisi tarafından bir ziyafet verilecekti. Konferans 14 Nisan Perşembe günü saat 10.30'daki kapanış toplantısıyla sona erecekti.⁵⁰

Konferansın başlangıç aşamasında bir değerlendirme yapan İsmail Müştak Mayakon, Balkan camiasının geçmişe göre çok daha olumlu bakış açısına sahip kişiler tarafından yönetildiğini ileri sürerek konferansın bunun bir göstergesi olduğunu belirtmişti. Bu noktada Atatürk'ün liderlik vasfına vurgu yapmış ve konferansın da katkısıyla Balkan davasının devam edeceğini ifade etmişti.⁵¹ Başta Habeşistan⁵² olmak üzere dünyanın büyük karışıklıklar içerisinde olduğunu kaydeden Peyami Safa ise, Balkan ülkelerinin bu süreçte büyük bir devletin "gölgesine sığınma" politikasına başvurmanın anlamsız olduğunu göerek bundan vazgeçtiklerini belirtmişti. Bu politika yerine Balkan birliği anlayışı ortaya konmuş, ancak bu birliktelik birdenbire ortaya çıkmayıp uzun yıllardan bu yana gelişen olay ve tecrübelerin ışığında meydana gelmişti. Bu noktadan hareketle Peyami Safa konferansın önemini: "*Bugünkü Balkan Matbuat konferansında dört milletin sesi birleşiyor. Bu, yıllardan beri hazırlanmış harikulâde bir koro konseridir ve programında yalnız sulh şarkıları var*" sözleriyle dile getirmişti.⁵³

Ercümen Ekrem Talu, Balkan basınının Balkan ittifakının hazırlanışında olduğu kadar gelişmesinde de büyük bir rolü olduğuna işaret ederek ilk konferanstan bu yana çok faydalı işler yapıldığını belirtirken,⁵⁴ Muhittin Birgen ise süreçteki eksikliğe dikkat çekmesinin yanında somut önerilerde bulunmuştu. Basın Konferanslarının artık bir gelenek haline dönüştüğünü ve bu konferansların Balkan fikrinin

⁵⁰ "Bütün heyetler geldiler", **Tan**, 7 Nisan 1938, s. 10.

⁵¹ İsmail Müştak Mayakon, "Balkanlılar Bir arada", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1938, s. 1.

⁵² O dönemde Almanya'yla birlikte yayımcı bir politika izleyen İtalya, gerek giderek artan nüfusunu yerleştirebilmek gerekse ekonomisine hammadde kaynağı sağlayabilmek için sömürge arayışına girmiş ve bu kapsamda 5 Ekim 1935'te Habeşistan'a saldırmıştı. 1936 Mayıs'ında tamamlanan bu işgalle Habeşistan İtalya'nın denetimine geçmişti. (Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 15. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 51-53.)

⁵³ Peyami Safa, "Balkan Matbuat konferansı", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1938, s. 3.

⁵⁴ E. Talu, "Balkan Matbuat Konferansı", **Son Posta**, 7 Nisan 1938, s. 2.

güçlenmesi adına çok olumlu olduğunu düşünen Birgen'e göre, buradaki tek kusur uygulama aşamasında esas amaca tamamen uygun bir şekilde hareket edilememesi ve özellikle de Balkan basını arasında sıkı bir fikir ve siyaset birliğinin tam olarak kurulamamasıydı. Bu eksikliğin uygulamaya yönelik olması nedeniyle giderilebilir olduğunu söyleyen Birgen, İstanbul'daki konferansın dünya politikasının değiştiği bir ortamda toplanması nedeniyle ayrı bir öneme sahip olduğuna işaret etmekteydi. Bu noktada değişmeyen ve günün koşullarında değişmemesi gereken en önemli unsur Balkan Antantı'ydı. Antant Balkanlık fikri adına çok olumlu bir işleve sahip olsa da, Balkan basını içerisinde yer alan bazı yanlış görüşlü kişiler Almanların Balkan sınırlarına kadar gelmiş olmaları karşısında gereksiz bir şekilde tedirgin olup yardım aramaya çalışıyorlardı. Bu gelişme karşısında yapılması gereken yardım aramak değil millî sınırların değerini anlayarak hareket etmektir.⁵⁵

Konferansın başlayacağı 7 Nisan günü öncesinde, heyetlerin yanı sıra Türk gazeteciler de İstanbul'da toplanmışlardı. Basın Konferansı'na gelen yabancı heyetler Pera Palas Oteli'nde misafir edileceklerdi. Türk Millî Komitesi Başkanlığından yapılan açıklamayla da, konferansın açılış toplantısına tüm gazete mensuplarıyla aileleri davet edilmişti.⁵⁶ Açılış günü saat 14.00'den itibaren Yıldız Sarayı'na gelmeye başlayan misafir gazetecilerle Türk gazeteciler arasında bir süre görüşme olmuş ve 16.00'ya doğru heyet ve davetliler konferans salonundaki yerlerini almaya başlamışlardı. Önceki konferansa başkanlık eden Yunan Millî Komitesi İkinci Başkanı Seferyadis, saat 16.20'de

⁵⁵ Muhittin Birgen, "Balkan matbuatına Düşen vazifeler", **Son Posta**, 7 Nisan 1938, s. 2. Birgen'in sözünü ettiği Alman yayılcılığı Nazi rejimiyle ilişkiliydi. 30 Ocak 1933'te Hitler'in Başbakanlığa atanmasıyla iktidara gelen Nazi rejimi, Versay Barış Antlaşması'nın kısıtlayıcı hükümlerinden kurtularak Almanya sınırları dışında kalmış tüm Almanları birleştirmeyi amaçladığı gibi "hayat sahası" ilkesiyle yayılcı bir politikayı esas almıştı. Bu bağlamda hızlı bir şekilde silahlanarak revizyonist bir dış politika izlenirken, 7 Mart 1936'da Ren bölgesi ve Üçüncü Balkan Basın Konferansı'ndan kısa bir süre önce 12 Mart 1938'de de Avusturya işgal edilmiş ve Almanya ile Avusturya'nın birleştiği açıklanmıştı. (Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. Basım, Der Yay., İstanbul, 2006, s. 620-622, 629; Sander, **a.g.e.**, s. 43-47, 56-58.)

⁵⁶ "Bugün iki Balkan kongresi merasimle açılıyor", **Cumhuriyet**, 7 Nisan 1938, s. 1, 5.

kürsüye gelerek kısa bir konuşma yapmış ve merkez komitesinin görevlerini Türk Millî Komitesi Başkanı Yunus Nadi'ye devretmişti. Kâtiplik görevlerini ise Ercümen Ekrem Talu ile Bayan Nazlı Osman üstlenmişlerdi. Yunus Nadi Fransızca yaptığı açılış konuşmasında, Balkan Antantı'nı büyük bir ideal olarak tanımlamış ve ülkeler açısından dördüncü bir güç olarak görülen basının önemini vurgulayarak Balkan Basın Birliği'nin Antant'ı destekleyen tavrına dikkat çekmişti. Bu konferans, Atina'daki konferansta alınan kararlara yenilerini ekleyerek birliğin amacı doğrultusunda çalışacaktı. İkinci konuşmayı yapan Seferyadis Basın Birliği'nin çok önemli bir görev üstlendiğine dikkat çekerken, Romanya heyeti adına söz alan Dragu Balkan ülkeleri arasındaki dayanışmaya vurgu yapmış, Yugoslav heyeti başkanı Yovanoviç de Balkan birliğinin önemine değinmesinin yanında Türkiye'nin Atatürk önderliğinde gerçekleştirdiği ilerlemeye yönelik takdirlerini sunmuştu. Açılış konuşmalarının ardından söz alan Türk heyetinden Ercümen Ekrem Talu, Atina'daki konferansa başkanlık eden ve daha sonra hayatını kaybeden Etnos gazetesi müdürünü anarak kaybindan duydukları üzüntüyü belirtmiş ve kendisinin hatırasına bir dakikalık saygı duruşu yapılmasını teklif etmişti. Bu teklif üzerine dinleyiciler bir dakikalık saygı duruşunda bulunmuşlardı.⁵⁷

Daha sonra Millî Yunan Komitesi ikinci başkanının, konferansa katılan ülkelerin devlet başkanlarına saygı telgrafları gönderilmesi yönündeki teklifi alkışlarla kabul edilmişti. Aynı şekilde, başkanlığa sunulan öneriler arasında yer alan Balkan heyetleri başkanlarının konferans fahri başkanı olması yönündeki teklif de alkışlarla kabul edilmişti. Bu gelişmeleri takiben, komisyonların oluşturulmasına yönelik Türk heyeti üyesi Neşet Halil tarafından yapılan öneri uygun bulunarak Yugoslav heyeti başkanı siyasi komisyon, Yunan heyeti başkanı teknik komisyon ve Rumen heyeti başkanı kültürel komisyon başkanlığına getirilmişti. Bunun ardından Yunus Nadi, oturuma 10 dakika

---

⁵⁷ "Balkan matbuat birliği konferansı dün açıldı", **Aksam**, 8 Nisan 1938, s. 1, 13; "Kongrenin faaliyeti", **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1938, s. 1, 7-8.

ara vermiş ve aranın ardından üç komisyon ayrı ayrı toplanarak birbirleriyle tanışmıştı. Ancak saatin geç olduğu dikkate alınarak çalışmaların ertesi gün devam edeceği açıklanmış, bunun üzerine komisyonlar çalışma yöntemlerini belirleyip dağılmışlardı. Seçilen komisyonlar içerisinde Türk üyeler de önemli görevler üstlenmişlerdi. Buna göre siyasi komisyon içerisinde Falih Rıfkı Atay,ERCÜMEND EKREM TALU, NAŞİD HAKKI, AHMET EMİN YALMAN, ABİDİN DAVER ve NADİR NADİ yer almaktaydı. Teknik komisyon içerisinde MUVAFFAK MENEMENCİOĞLU, SELİM RAGİP EMEÇ, HAKKI TARIK US, ORHAN RAMİ, SEDAT SIMAVİ ve MECDİ SADREDDİN bulunurken, kültür komisyonu içerisinde VÂLÂ NURETTİN, ASIM US, NEŞET HALİL, NEVZAT GÜVEN ve İSMAİL MÜŞTAK MAYAKON görev almıştı.⁵⁸

Bu aşamada Yunan Basın Birliği Başkanı Zarifis ile görüşen bir Türk gazeteci, Yunanlı gazetecilerin kendi birliklerinden ne gibi faydalar temin ettiklerini öğrenmek istemişti. Zarifis'in verdiği bilgiler bu alanda Yunanistan'ın önemli bir aşama kaydettiğini ortaya koyarken, bu açıklamaya tanık olan Bulgar üye de kendi ülkelerinde benzer bir cemiyetin olduğunu söylemişti. Görüşmeyi gerçekleştiren Türk gazeteci, kendilerinin bu haklardan yoksun olduklarını ve sadece öldükleri zaman cenazelerine çelenk gönderildiğini açıklayamamakla birlikte kendilerinin de dâhil olmak üzere yakın gelecekte meslek birliklerinin meydana getirileceğine yönelik inancını dile getirmişti.⁵⁹

Bu süreçte Yugoslavya ve Yunanistan basınında konferansın önemine dikkat çeken yazılar kaleme alınırken,⁶⁰ Nadir Nadi de milletlerin birbirlerini tanıyıp sevmeleri açısından basının önemine işaret etmişti. Bu bağlamda Balkan Antantı'nın gereklilik ve önemini ilk anlayıp ifade etmeye çalışanlar arasında Balkanlı gazetecilerin olması övülecek bir durumdu ve konferans Antant'ın devamlılığı ve gelişimi açısından olumlu bir rol üstlenecekti. Basın özgürlüğü konusuna da

⁵⁸ "Kongrenin faaliyeti", **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1938, s. 8; "Balkan ekonomik konseyi ve Balkan basın konferansı İstanbul'da toplandı", **Ulus**, 8 Nisan 1938, s. 7.

⁵⁹ F. Tanur, "Darısı başımıza...", **Akşam**, 8 Nisan 1938, s. 2.

⁶⁰ "Balkan Ekonomi Konseyi ve matbuat konferansında", **Son Posta**, 9 Nisan 1938, s. 11.

değinen Nadi'ye göre, Balkan ülkelerinde bazı Batı Avrupa demokrasilerine zarar veren anarşinin olmaması basın özgürlüğü bulunmadığı anlamına gelmezdi. Balkan basınına akıl, mantık ve yurt sevgisi ilkeleri kontrol ettiğinden yabancı ideolojiler Balkan devletleri açısından zararlıydı.⁶¹ Asım Us da, Balkan Antantı'nın oluşmasında değilse bile gelişiminde basın mensuplarının önemli bir yeri olduğu görüşündeydi. Bunun sebebi, Antant'a dâhil ülkelerdeki tüm gazetecilerin kendi millî menfaatlerini Antant kapsamında görmeleriydi. Basın Birliği'nin bir başka önemi de, Antant'a üye ülke gazetecilerini bir araya getirerek tanışmalarına zemin hazırlamasıydı.⁶²

Konferansın ikinci günü öğleye kadar süren komisyonlar toplantısında, ikinci başkan ve raportörler belirlenmiş, önceki yıldan bu yana yapılanlar hakkında millî büroların raporları okunmuş ve gelecek yıl yapılacakları belirlemek üzere komisyonlar arasından heyetler seçilmişti. Nadir Nadi tarafından okunan Türk heyetinin raporunda, Atina'daki konferanstaki karar gereğince Balkan birliği lehine Türk gazetelerinde yapılan yayın hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, birçok Türk gazetecinin Balkan ülkelerini ziyaret ederek makaleler yazdığına değinilmiş ve İstanbul radyosunda Balkan gecelerinin düzenlendiği ifade edilmişti. Ayrıca bir Balkan filmi hazırlamak üzere çalışma yürütüldüğü bilgisi paylaşılmıştı. Yugoslav heyetinin raporunda da benzer bir şekilde gerçekleştirilen faaliyetler hakkında bilgi verilirken, Yunan heyeti raporun hazır olmadığı gerekçesiyle şifahi açıklamada bulunmuş, Rumen heyeti başkanı da rapor o güne yetişmediğinden açıklamanın ertesi günkü toplantıda yapılacağını söylemişti.⁶³

⁶¹ Nadir Nadi, "Balkan Antantı ve Balkan matbuatı", **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1938, s. 1, 5.

⁶² Asım Us, "Balkan basın birliği", **Kurun**, 8 Nisan 1938, s. 1, 6. Ahmet Emin Yalman ise, "*Balkan gazetelerinin baş vazifesi, tam istiklâl azim ve iradesinin müşterek bir beklisi kalmaktır*" tespitini yapmış ve konferanslarda atılacak adımlardaki nihai hedefin bu ortak görevi başarmak olduğunu söylemişti. (Ahmet Emin Yalman, "Balkanlarda Müşterek İrade", **Tan**, 8 Nisan 1938, s. 10.)

⁶³ "Balkanlılar arasında tesanüdü takviye için tedbirler", **Akşam**, 9 Nisan 1938, s. 1; "Balkan komitelerinin dünkü çalışmaları", **Cumhuriyet**, 9 Nisan 1938, s. 7.

Komasyonların görüştüğü konular arasında gelecekte yapılması gerekenler önemli bir başlıktı. Bu kapsamda dört Balkan ülkesinin diliyle çıkarılması öngörülen gazete konusu görüşülmüş ve Balkan olaylarını diğere ülkelere de yansıtabilme amacıyla bu gazetenin Fransızca çıkarılması düşünölmüştü. 15 günlük ya da aylık olarak yayımlanması planlanan gazete için gerekli olan maddi ve manevi yardım dört devlet tarafından sağlanacak ve bu gazete sayesinde komşu devletlerin birbirlerine yönelik gelişmeleri başkalarından öğrenmek gibi bir mantıksızlık ortadan kalkacaktı. Bu konuda gazetelerin dışındaki yayın araçları da dikkate alındığından, ülke içerisindeki olayları konu alan filmler karşılıklı olarak gösterilecek ve radyolarda komşu ülkelerin dilleriyle yayın yapılacaktır. Bunların yanı sıra sanatçılar ülkeler arasında dolaşacak, Avrupa dillerine tercüme edilecek derecede önem kazanan Balkan eserleri Balkan ülkelerinin dillerine de çevrilecek ve pasaport ve vize masraflarının azaltılması için adımlar atılacaktır. Atina Ajansı müdürünün verdiği bilgiler, bu maddelerden bir kısmının daha o günden hayata geçtiğini göstermekteydi. Buna göre, birçok Türk sanatçısı Yunanistan'a geldiği gibi Türkiye'de de Yunan sanatıyla bir bağlantı kurulmuştu.⁶⁴

İkinci gün çalışmalarının ardından Türk Millî Komitesi Be-yoğlu'nda bir ziyafet vermişti. Ziyafetin sonunda Yunus Nadi bir konuşma yaparken diğere üç devletin temsilcileri de memnuniyetlerini ifade etmişlerdi. Bu resmî açıklamalardan sonra, Romanya heyeti üyelerinden ve Osmanlı Devleti döneminde Nafia Nazırlığı yapmış olan Basarya bir konuşma yaparak Balkanların öneminden söz etmiş ve Türkiye'nin gerçekleştirdiği değişimin değerine işaret etmişti.⁶⁵

Konferansın üçüncü günü olan 9 Nisan Cumartesi sabahı yapılacak komisyon toplantılarının ardından öğleden sonra ile pazar günü gezilere ayrılmıştı. Bu çerçevede konferansa katılan heyetler cumartesi öğleden sonra Kalamış gemisiyle Yalova'ya gitmişlerdi. Geceyi

⁶⁴ "Balkanlılar arasında tesanüd", **Akşam**, 9 Nisan 1938, s. 13.

⁶⁵ "Konsey Çalışmaları", **Tan**, 9 Nisan 1938, s. 1, 10.

Termal Otel’de geçiren misafirler için 110 kişilik büyük bir ziyafet verilmişti. Yalova’nın ardından Büyükada’ya geçen misafirler havanın güzel olması nedeniyle Yat Kulübü’ne yürüyerek gitmişlerdi. Burada verilen ve büyük bir beğeniyle karşılanan ziyafetin ardından konuşan Ercümen Ekrem Talu adaların tarihteki rolünü özetlemiş, Osmanlı dönemi nazırlarından Rumen üye Basarya ise anılarından bahsettikten sonra yeni rejimden övgüyle söz etmişti. Daha sonra arabalarla büyük bir ada turu yapılmış ve ardından misafirler İstanbul’daki otellerine dönmüşlerdi.⁶⁶

Bu süreçte devam eden komisyon çalışmalarında da önemli kararlar söz konusuydu. Verilen bilgiye göre, Atina’daki konferansta kabul edilen basın ataşeleri kurulması maddesini Yugoslavya ve Romanya uygulamaya sokarken, Türkiye ve Yunanistan da o yıl içerisinde Balkan merkezlerine basın ataşelerini göndereceklerdi. Komisyonlarda, Balkan ülkeleri tarihlerinin her Balkan dilinde bastırılarak kamuoylarında okunması görüşü öne çıktığı gibi Balkan dillerinde sözlükler hazırlanması kararlaştırılmıştı. Yunanca-Türkçe sözlüğün gelecek yıl çıkarılması için Ercümen Ekrem Talu başkanlığında bir heyet çalışacaktı. Bunların dışında, Balkan gazetecilerinin telefonda daha fazla yararlanabilmeleri amacıyla basın telefon ücretlerinin daha da azaltılmasının ilgili devletlerce sağlanması, ülkelerin millî bayram günlerinde karşılıklı olarak anma gerçekleştirilmesi ve yetişen nesli dostane duygularla donatabilmek için ders kitaplarının gözden geçirilerek düşmanlık telkin eden bölümlerin çıkarılması da dikkat çeken başlıklar arasındaydı.⁶⁷

⁶⁶ “Balkanlı misafirler dün Yalovayı ziyaret ettiler”, **Akşam**, 10 Nisan 1938, s. 1, 4; “Balkanlı misafirlerimiz dün Büyükadayı gezdiler”, **Akşam**, 11 Nisan 1938, s. 1, 7. Bu gezide yer alan Vâ-Nû, gezinin başarılı bir şekilde geçtiğini söylerken, Rumen üyelerle de bir görüşme yapmış ve Nikola Basarya’nın Nafia Nazırlığı dönemindeki anılarını okuyucularına aktarmıştı. (Vâ-Nû, “Nikola Baba anlatıyor”, **Akşam**, 11 Nisan 1938, s. 3, 10.)

⁶⁷ “Balkanlı misafirler dün Yalovayı ziyaret ettiler”, **Akşam**, 10 Nisan 1938, s. 4.

Gezilerin tamamlanmasıyla birlikte komisyonlar 11 Nisan sabahı saat 10.00'da tekrar toplanarak çalışmalarına devam etmişlerdi. Öğleden sonra otomobillerle şehirde gezinti yapılmış ve saat 16.00'da Dolmabahçe Sarayı'ndaki Resim ve Heykel Müzesi ziyaret edilmişti.⁶⁸ Bu aşamada bir değerlendirme yapan Yaşar Nabi, Basın Konferansı'nın Balkan birliği fikrinin politik düzeyde kalmayıp pratik alana aktarılmasına hizmet ettiğini belirtmiş ve Antant açısından önemli gördüğü bir noktaya değinmişti. Buna göre, Antant içerisinde yer alan ülkelerin zamanında Osmanlı İmparatorluğu'yla bağlantıları söz konusuydu ve bu durumu o günkü birlik adına değil de geçmişteki ayrılık adına hatırlamak doğru değildi. Bu bağlamda bazı ülkelerde kimi yıldönümlerinin ısrarlı bir şekilde törenlerle ve oldukça geniş bir yayın politikasıyla kutlanmasının Balkan birliğinin geleceği adına olumsuz olduğunu öne süren Yaşar Nabi, dört Balkan ülkesinin geriye dönük olumsuz hatırlatmalarda bulunmaması gerektiği kanısındaydı.⁶⁹

Komisyon üyeleri, 12 Nisan günü saat 10.00'da Yıldız Sarayı'nda toplantılarına devam etmiş ve öğle yemeğini Perapalas Oteli'nde yemişlerdi. Daha sonra saat 15.30'da Dolmabahçe Sarayı'ndaki Tarih Müzesi gezilmiş ve burada Ercümend Ekrem Talu tarafından kendilerine belgeler eşliğinde Türk tarih tezi açıklanmıştı. Saat 16.30'a doğru Saray rıhtımına yanaşan gemiyle Boğaz'da bir gezinti yapan üyeler program gereğince Beylerbeyi Sarayı'na gitmişlerdi. Bu özel ziyaret nedeniyle Saray'ın bütün salonları açılmıştı. Bu ziyaretin ardından misafirler, saat 19.00'a doğru aynı gemiyle Tophane rıhtımına geçerek otomobillerle otellerine dönmüş ve aynı gece Taksim'deki Romana Konsolosluğunda düzenlenen bir suareye katılmışlardı. 12 Nisan sabahı yapılan çalışmayla birlikte komisyonlar görüşmelerini tamamlamış ve sıra iş raporlarının hazırlanmasına gelmişti. Bu toplantıda öne çıkan kararlara göre, Yunanistan'dan Edirne'ye getirilen telefon hatı Türkiye içlerine kadar uzatılacak ve böylece Avrupa ile iki

⁶⁸ "Balkanlı misafirler dün şehri gezdiler", **Akşam**, 12 Nisan 1938, s. 7.

⁶⁹ Yaşar Nabi, "Yıldönümleri", **Ulus**, 12 Nisan 1938, s. 2.

telefon hattı oluşturulacaktı. Gazeteci olmayanların bu sıfatı kullanamamaları için seyahat halindeki gazetecilere resmî belgeler verilecekti. Bu toplantıda alınan bir karar da, sonraki konferansın Balkan Antantı'nın 1939 Şubat'ında gerçekleştirilecek toplantısı sırasında yapılmasıydı.⁷⁰

13 Nisan sabahı Topkapı Sarayı'nı gezen üyeler saat 15.00'de çalışmalarına devam etmiş, akşam 20.30'da İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ tarafından verilen ziyafete ve ardından gerçekleştirilen suareye katılmışlardı. Ziyafetin sonunda konuşan Muhittin Üstündağ Balkanlılarla Türklerin benzerliklerine değinirken, Yugoslavya Basın Genel Müdürü Balkan basını adına konuşarak olumlu düşüncelerini aktarmıştı. Alkışlarla karşılanan bu konuşmaların ardından dört Balkan ülkesinin millî marşları çalınmış ve suare geç vakte kadar olumlu bir hava içerisinde devam etmişti.⁷¹

Konferansın Kapanışı ve Alınan Kararlar

Üçüncü Balkan Basın Konferansı'nın son toplantısı 14 Haziran 1938'de saat 11.00'de Yunus Nadi'nin başkanlığında yapılmıştı. Konferansın son toplantısına yönelik bir izlenimde: *“Muhtelif milletlere mensup murahhaslar, birbirleriyle o kadar anlaşmış, kaynaşmış vaziyette idiler ki, onları tek bir millet halinde görmemeye inkân yoktu”* denilerek ortak heyecana vurgu yapılmıştı.⁷² Toplantıda, önce konferansın ilk toplantısına ait eski zabıt okunarak kabul edilmiş, daha sonra konferans nedeniyle Balkan ülkeleri yöneticilerinden gelen telgraflar sırasıyla okunmuştu.

⁷⁰ “Balkanlı misafirler şerefine dün Beylerbeyi sarayında ziyafet verildi”, **Akşam**, 13 Nisan 1938, s. 1, 6. Komisyon üyelerinin gezileri üzerinden bir değerlendirme yapan Ercümen Ekrem Talu'ya göre, daha önce basmakalıp bir şekilde belirli yerlere yapılan geziler artık daha farklı bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Yalova, Resim ve Heykel Müzesi gibi farklı güzergâhları kapsayan bu geziler misafirlerin yoğun ilgisini çektiği gibi, Türkiye'nin Cumhuriyet'in ilanından bu yana sergilediği ilerlemeyi de ortaya koymuştu. Bu açıdan yeni Türkiye, yabancıların da gözlemlediği üzere *“tarihin mezarı”* olmaktan kurtulmuştu. (E. Talu, “Basma kalıbın Dışında”, **Son Posta**, 12 Nisan 1938, s. 2.)

⁷¹ “Balkan antantı konseyi ve matbuat konferansı bugün işini bitiriyor”, **Akşam**, 14 Nisan 1938, s. 1, 10; “Delegeler şerefine dün gece verilen ziyafet”, **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1938, s. 7.

⁷² “Balkan Antantı Matbuat konferansı dün bitti”, **Son Posta**, 15 Nisan 1938, s. 11.

Ardından da, Ercümen Ekrem Talu tarafından siyasi komisyonun kabul ettiği dilekler açıklanmıştı. Burada öncelikle, Atina’da kabul edilen basın ataşeleri tayin edilmesi dileğinin Yugoslavya ve Romanya tarafından hayata geçirilmesinin komisyon tarafından memnuniyetle karşılandığı ve Türkiye ve Yunanistan’ın da bütçe imkânları uygun olur olmaz bu ülkeleri takip edecekleri vurgulanmıştı. Bunun dışında, millî komitelerin görevlerini daha verimli bir şekilde yapabilmeleri için daha sık toplanmaları gerektiği ifade edilmiş ve ilköğretime ait ders kitaplarından dört ülkenin dostluğuna zarar verecek yazıların çıkarılıp dostluğu artıracak olanların konulması için ilgili makama başvurulması uygun görülmüştü. Komşuların birbirlerini iyice tanımalarını sağlamak için de, Türk Tarih Kurumu ile diğer ülkelerdeki eşdeğer kurumların milletlerinin tarih ve uygarlığına yönelik yazacakları bir tarih kitabının dört dilde bastırılması kabul edilmişti. Ayrıca komisyon, dört Balkan ülkesini tek tek ya da ortak bir şekilde ilgilendiren konular hakkında Balkan gazetelerinin dayanışmasını bir kez daha ortaya koymuştu. Bunun en somut örneği Hatay konusuydu. Komisyon üyeleri, Ercümen Ekrem Talu’nun Hatay konusundaki açıklamalarını dinlemiş ve bu konuda Türkiye’ye destek olacaklarını söylemişlerdi.⁷³

Daha sonra okunan teknik komisyon raporunun başında, Balkan ajanslarının Balkan ülkelerine ait haberleri birbirlerine verme konusunda yapacakları hizmet hatırlatıldıktan sonra, önceki yıl alınan karar gereğince Yunan Avala Ajansı’nın bir yıl içerisinde diğer Balkan

⁷³ **BCA**, Fon Kodu 30-10-0-0, Yer No 227-530-17, Tarih 18.04.1938, Ek 3; “Boğaziçinde yeni bir İsviçre doğdu, 4 Balkan devleti bu İsviçrenin 4 kantonudur”, **Akşam**, 15 Nisan 1938, s. 1, 6; “Parlak netice”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1938, s. 1,6; Tüylü, **a.g.e.**, s. 167. O dönemde Hatay konusu, Türkiye ile Suriye’nin mandater devleti olan Fransa arasında önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Konferansın düzenlendiği sırada, 1937 yılında varılan mutabakat gereğince Hatay’da seçimlerin yapılması gündemde olmakla birlikte bu konuda da Fransa ile çeşitli anlaşmazlıklar söz konusuydu. Bu nedenle, Basın Konferansı’nda ortaya konan desteğin Türkiye açısından önem taşıdığını söylemek mümkündür. Hatay konusundaki bu gelişmeler için bkz., Adil Dağistan-Adnan Sofuoğlu, **İşgalden Katılıma Hatay-Atatürk’ün Dış Politika Zaferi**, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2008, s. 39-80; Figen Atabey, “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 7, Temmuz 2015, s. 194-197.

lkelerine 200.000 kelimelik haber verdiği belirtilmişti. Komisyonunda kabul edilen öncelikli karar ise, dört millî komitenin özellikle gazetecilerin emeklilik haklarıyla sahip oldukları ayrıcalıklar hakkında rapor hazırlamaları ve bu raporun gelecek konferansın gündemine alınarak teknik komisyon tarafından incelenmesi yönündeydi. Bunun dışında, Antant lkeleri arasında doğru telefon hatlarının kurulmasıyla dört başkent arasında özel görüşme saatlerinin belirlenmesi öngörülmüştü. Bu konuda, ilgili makamların basın görüşmeleri için sabahları saat 11.00-12.00 arasını ve akşamları da saat 20.00’yi tercih etmeleri özellikle rica edilmişti. Balkan kamuoyunun, Balkan konuları hakkında bir an önce doğru haberler alabilmesi için de dört ülke ajanslarıyla gazete özel muhabirlerinin telgraflarına öncelikli olarak yer verilmesi gereği kabul edilmişti. Bu çerçevede gazetelerin dikkatini çekmek için Balkan haberlerinin özel bir renkte kağıt üzerine basılması ve Balkan lkeleri arasındaki telgraflara yönelik %30’luk indirimın gazete telgraflarına da uygulanması istenmişti. Ayrıca radyo yayınlarından söz edilerek, Belgrad radyosunun Balkan dilleriyle haber verme konusunda yaptığı hizmetin takdirle karşılandığı belirtilmişti. Yunan delegesi de Atina radyosunun yakında yayına başlayacağını söyleyerek, Başbakan Celal Bayar’ın Atina’yı ziyareti sırasında Türk ve Yunan Başbakanlarının yapacakları konuşmaların radyoda Balkan dilleriyle verileceğini ve ayrıca dört Balkan ülkesinin diliyle yayın yapılacağını açıklamıştı.⁷⁴

Raportör Reşat Nuri Darago tarafından paylaşılan kültür komisyonu raporundaysa, bu alandaki son bir yıllık çalışmaların arzu edilen düzeyde olmadığı açıklanmıştı. Millî komiteler iyi niyetli olmalarına karşın istenen düzeyde bir çalışma gerekleştirememişlerdi. Bunun en somut rneği, her millî komitenin yayımlamasına karar verilen Balkan

⁷⁴ **BCA**, Fon Kodu 30-10-0-0, Yer No 227-530-17, Tarih 18.04.1938, Ek 2; “Boğaziçinde yeni bir İsviçre doğdu, 4 Balkan devleti bu İsviçrenin 4 kantonudur”, **Akşam**, 15 Nisan 1938, s. 6; “Parlak netice”, **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1938, s. 6; “Balkan Basın Birliği alışmalarını Bitirdi”, **Tan**, 15 Nisan 1938, s. 7; Tüylü, **a.g.e.**, s. 167.

dergilerinin halen faaliyete geçmemesiydi.⁷⁵ Komisyonunda alınan kararlara göre, Basın Konferansı'nın resmî organı yerine geçecek olan ve Atina'daki konferansta da dile getirilen bir dergi çıkarılması gerekliydi. Bunun yanı sıra, her millî komite meslekten yetişme 9-15 gazeteciden oluşacak bir grup seçecek ve bu kişiler üç ila beş kişiden oluşan üç ekibe ayrılacaklardı. Bu ekipler üç yıl içerisinde görgülerini artırmak için Balkan Antantı ülkelerini dolaşacaklardı. Komisyonunda ayrıca iktisadi, toplumsal ve kültürel haber ve makalelerin değişimi kararlaştırılmıştı. Bunun için, her Balkan ülkesinin millî komitesi ilgili haber ve makaleleri Fransızca, Almanca, İngilizce ya da İtalyanca dillerine tercüme edilmiş olarak diğer millî komitelere gönderecek, komiteler de bunları gazeteler arasında dağıtacaklardı. Balkan Antantı'na yönelik bir film senaryosu oluşturulması da öneriler arasındaydı. Bu film için her millî komite bir yarışma açacak ve gönderilen senaryolardan ikisini seçecekti. Böylece dört Balkan ülkesinde sekiz senaryo toplanacak ve bunlardan en iyisi ortak bir Balkan komitesi tarafından belirlenerek masrafları dört ülkenin paylaşmasıyla bir filme dönüştürülecekti. Çekilmesi planlanan film dört Balkan dilinde olacaktı.⁷⁶

Son toplantıda üç komisyonun aldığı bu kararlar kabul edildikten sonra ilk konuşmayı yapan Yunan heyeti başkanı Seferyadis, basının Balkan milletleri arasındaki dayanışmayı güçlendirmek konusunda üstlendiği önemli role değindikten sonra Atatürk Türkiye'sinden övgüyle söz etmişti. Daha sonra söz alan Rumen heyeti başkanı Nasta da, konferansın önemiyle Balkan basınının Balkanlar'daki rolünü öne çıkarmış ve İstanbul'a yönelik hayranlığını dile getirmişti. Üçüncü olarak konuşan Yugoslav heyeti başkanı Yovanoniç, konferansın ve Balkan basınının değerini vurgulayarak İstanbul'dan daha güçlü bir ümitle ayrıldığını söylemişti. Balkan birliğini yeni bir İsviçre'nin doğuşu ve dört Balkan ülkesini de onun dört kantonu olarak tanımlayan

⁷⁵ "Balkan Basın Birliği Çalışmalarını Bitirdi", **Tan**, 15 Nisan 1938, s. 7.

⁷⁶ **BCA**, Fon Kodu 30-10-0-0, Yer No 227-530-17, Tarih 18.04.1938, Ek 4; "Boğaziçinde yeni bir İsviçre doğdu, 4 Balkan devleti bu İsviçrenin 4 kantonudur", **Akşam**, 15 Nisan 1938, s. 6; "Balkan Basın Birliği Çalışmalarını Bitirdi", **Tan**, 15 Nisan 1938, s. 7.

Yovanoviç, bu nedenle Hatay konusunu da sadece Türklerin değil tüm birlik ülkelerinin meselesi olarak görmekteydi. Bu sözleri uzun süre alkışlanan Yovanoviç, konuşmasının sonunda Türkiye'nin her alanda gerçekleştirdiği ilerlemeye değinmişti. Son konuşmayı yapan konferans başkanı Yunus Nadi, komisyon raporlarının önemine vurgu yaparak umumi heyetin bu teklifleri makul görüp kabul etmesinden duyduğu memnuniyeti paylaşmış ve elde edilen sonucun ülkeler arasındaki kardeşliği bir kat daha güçlendirdiğini ifade etmişti. Ona göre bu bağ gelecekte de devam edecekti. Bu konuşmalarla birlikte konferans resmî olarak kapanırken, bir sonraki toplantının gelecek yıl Bükreş'te yapılması öngörülmüş ve üyeler ülkelere dönmeye başlamışlardı.⁷⁷

Bu süreçte Atatürk, kendisine yönelik ilgiden dolayı teşekkürlerini sunup konferansa başarılar dileyen bir telgraf gönderirken, üyelerle Dâhiliye Vekâleti arasında da karşılıklı iyi niyet telgrafları iletilmişti.⁷⁸ Bunun dışında, Yovanoviç'in İsviçre benzetmesi ve Hatay konusu üzerinden konferansın önemine yönelik birçok görüş dile getirilmişti. Bu bağlamda Yunus Nadi, Balkan Antantı'nın yarattığı olumlu etkiye değinerek⁷⁹ bu konuyu Hatay üzerinden somutlaştırmıştı. Ona göre siyasi komisyonun, Hatay davasının tüm Balkan basını tarafından savunulması kararını vererek bunu konferans umumi heyetine sunulacak rapora koyması ve bu kararın umumi heyet tarafından alkışlarla kabul edilmesi Balkan Antantı'nın önemini ve gelecekte ne denli kayda değer bir rol oynayabileceğini göstermekteydi.⁸⁰ Yugoslav delegenin benzetmesini öne çıkaran Nizamettin Nazif de, bu tespitten hareketle Balkan birliğinin Ege ile Marmara'yı tek bir deniz

⁷⁷ "Boğaziçinde yeni bir İsviçre doğdu, 4 Balkan devleti bu İsviçrenin 4 kantonudur", **Akşam**, 15 Nisan 1938, s. 6; "Parlak netice", **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1938, s. 6.

⁷⁸ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 30 (1937-1938), Kaynak Yay., İstanbul, 2011, s. 205; "Romanya Başvekilile", **Akşam**, 16 Nisan 1938, s. 13; "Yunan ve Rumen heyetlerinden Dâhiliye Vekilimize gelen telgraflar ", **Akşam**, 17 Nisan 1938, s. 4.

⁷⁹ Yunus Nadi, "Balkan Antantının hakikî vaziyet ve vazifesine dair", **Cumhuriyet**, 14 Nisan 1938, s. 1, 7.

⁸⁰ Yunus Nadi, "Balkan Antantı matbuatının canlı ve manalı bir tezahürü", **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1938, s. 1, 3.

haline getirebileceğini söylemişti. Basın Konferansı'ndaki delegelerin görüşlerinin hükümetlerin resmî görüşleri olmadığı haklı olarak öne sürülebilirse de, bu kişilerin kamuoylarını etkileyebilecek nitelikte oldukları unutulmamalıydı.⁸¹ Benzer düşünceleri paylaşan Asım Us'a göre, Yugoslav meslektaşının söyledikleri Balkan basını arasındaki güçlü bağı ortaya koymaktaydı ve o gün için Balkanlar'da fiili değilse bile manevi açıdan bir İsviçre'nin doğduğunu kabul etmek gerekirdi.⁸² Bu konuyu gündeme taşıyanlardan biri de Ahmet Emin Yalman'dı. Yalman'a göre, bir önceki konferansta Balkan Federasyonu düşüncesini ortaya atmak herkese büyük bir cüret gibi gelmesine karşın Yovanoviç bu son konferansta dört Balkan ülkesini İsviçre'nin dört kantonu olarak tanımlamıştı. Bu tanımın dikkate değer yönü bir Yugoslav tarafından ortaya atılmasıydı. Zira Yugoslavya, birçok ülkeyle bağlantısı olan önemli bir devlet konumundayken Yovanoviç de ülkenin en önemli gazetecilerinden biri olmasının yanı sıra Avala Ajansı'nın yöneticiliğini yürütmekteydi. Yalman o gün için bir rüya olarak görülse de, iç ve dış gelişmelerin bu düşünceyi sanılandan daha az bir zamanda gerçekliğe dönüştürebileceği kanısındaydı.⁸³

Bu görüşlere karşılık, yaşanan bazı sorunlara işaret edip çeşitli öneriler getiren yaklaşımlar da söz konusuydu. Vreme gazetesinde siyaset yazarı olan Svetovski, Balkan Antantı'nı hayati değeri olan bir gelişme olarak tanımlayarak gazetecilerin bu ideali kökleştirmek için bütün gayretlerini göstermelerine rağmen, Balkan ülkelerindeki olayların yakından izlenememesi nedeniyle basının bu ideale çok az yer ayırabildiğini söylemişti. Dolayısıyla bu eksiklik bir an önce giderilerek Balkan ülkelerinde her devletin basın muhabirleri bulunmalıydı. Bunun dışında, Balkan ülkelerindeki edebi gelişmelerin izlenmesinde de

⁸¹ Nizamettin Nazif, "Balkanlılar", **Haber**, 15 Nisan 1938, s. 2.

⁸² Asım Us, "Balkanlar İsviçresi", **Kurun**, 15 Nisan 1938, s. 1, 6. Naşid Uluğ ise, komisyonların aldıkları kararların uygulanmasının ne denli önem taşıdığını belirtmiş ve Hatay davasının sahiplenilmesini Balkanlılar arasındaki dayanışmanın yeni ve büyük bir örneği olarak görmüştü. (Naşid Uluğ, "Balkan basın konferansında alınan mühim kararlar", **Ulus**, 18 Nisan 1938, s. 1, 8.)

⁸³ Ahmet Emin Yalman, "Yeni Bir İsviçrenin 4 Kantonu", **Tan**, 15 Nisan 1938, s. 1, 10.

yetersizlik söz konusuydu. Konferansta ortaya atılan Balkan dergisi çıkarılması fikrini gerekli görmeyen Svetovski, bunun yerine tüm halka nüfuz eden geniş bir basın çalışmasına ihtiyaç olduğu düşüncesindeydi.⁸⁴

Konferans aracılığıyla gündeme getirilen bir konu da Türk basınının teşkilatlanmasına ilişkindi. Yunan heyeti başkanı Zarifis'in açıklamasından hareketle Asım Us, İstanbul'daki konferans anısına bir pul çıkarılarak bunun gelirinin Türk basın teşkilatına verilebileceğini ifade etmişti. Bu süreçte, Dâhiliye Vekâleti tarafından bir basın birliği projesi hazırlanmış olmakla beraber bu teşkilatın sağlıklı bir şekilde çalışabilmesi için parası olması gerekliydi. Ancak mevcut proje bu konuda zayıf kaldığından tasarı kanunlaşsa bile maddi yetersizlik teşkilatın elini zayıflatacaktı. Bu nedenle, basın teşkilatı kurulurken onu güçlü kılacak gelir kaynaklarının ihmal edilmemesi gerektiğini kaydeden Asım Us, çıkarılacak pul sayesinde önemli bir gelir elde edilebileceği ve bunun da teşkilat açısından güçlü bir başlangıç sermayesi olabileceğini vurgulamıştı.⁸⁵

Üçüncü Balkan Basın Konferansı'nın ardından Başbakan Celal Bayar bir Balkan ziyaretinde bulunmuştu. Atina'yı ziyareti sırasında, heyette yer alan Türk gazeteciler İkinci Balkan Basın Konferansı Başkanı Spiros Nikolopoulos'un mezarına giderek çelenkler koymuşlardı.

---

⁸⁴ Svetovski, "Balkanlar daha iyi birleşmelidirler", **Ulus**, 16 Nisan 1938, s. 1, 5. Aynı şekilde Nizamettin Nazif de, Basın Konferansı'nda gelecek için ortak propaganda yapılması konusunda anlaşıldığını vurgulamakla beraber dönemin uzun vadeli projelere uygun olmadığı görüşündeydi. Koşullar gereği kaybedecek zaman olmadığından, film projesi ve ders kitaplarında düzenleme gibi konulara odaklanmak yerine bilim, edebiyat, müzik, tiyatro ve radyo gibi tüm olanaklar etkin bir şekilde kullanılmalıydı. Bu bağlamda tüm Balkan gazetelerinde romanlara çok fazla yer ayırmak yerine her Balkan gazetesinin bir tefrika sütunu Balkanlı yazarların eserleri için ayrılmalı, tiyatro turneleri düzenlenmeli, konferansların sayısı artırılmalı, Balkan dillerinin öğrenilmesi teşvik edilmeli, radyolardan daha etkin bir şekilde faydalanılmalı ve tüm bu faaliyetlerin belirlenmesi için Basın Konferansı'ndan daha kapsamlı bir konferans yapılmalıydı. (Nizamettin Nazif, "Balkan milletlerini birbirile nasıl kaynaştırabiliriz?", **Haber**, 17 Nisan 1938, s. 5.)

⁸⁵ Asım Us, "Türk basınının bir derdi", **Kurun**, 18 Nisan 1938, s. 1, 4.

Bu sırada Ercümen Ekrem Talu, Nikolopoulos'un Türk-Yunan yakınlaşmasına yaptığı büyük hizmetleri belirten bir konuşma gerçekleştirmişti.⁸⁶ Bu aşamada bir yazı kaleme alan Yunus Nadi, Balkan Antantı'nın geleceği açısından Basın Konferansı'ndaki önerilerden daha ileri adımlar atmak gerektiğini öne sürmüştü. Bu çerçevede, müttefik ülkelerdeki üniversitelerin hoca ve öğrenci ilişkileri çok sıkı bir şekilde kurulmalı ve bunun için her yıl en az 20-30 öğrenci diğer ülkelerin üniversitelerinde eğitim almalıydı. Aynı şekilde güzel sanatlar alanındaki ilişki de önem arz ederken, ülkeler arasındaki gidiş gelişleri kolaylaştırmak amacıyla pasaport sisteminin kaldırılması düşünülebilirdi.⁸⁷ Yunus Nadi, Celal Bayar'ın Yugoslavya ziyareti sırasında yaptığı değerlendirmede ise İstanbul'daki Basın Birliği Konferansı'nda Yugoslav meslektaşının önderliğiyle Hatay davasının tüm Balkanlıların davası sayıldığını hatırlatarak, bu gelişmenin Balkanlılar arasındaki dostluk bağının ne denli güçlü olduğunu ortaya koyduğunu belirtmişti.⁸⁸

Bu aşamadaki bir diğer önemli gelişme, Asım Us'un sözünü ettiği basın birliği kanununun kabul edilmesiydi. TBMM'ye, 13 Mayıs 1937'de sunulan tasarı üzerinden bir yıl geçtikten sonra 28 Haziran 1938'de kabul edilmişti. Tasarıda, Birinci Balkan Basın Konferansı'na atıf yapılarak buradaki başlıca dileğin basın dünyasının bir kurum halinde teşkilatlandırılması olduğuna işaret edilmiş ve Türk basın mensuplarının haklarını koruyacak ve basının gelişmesini sağlayacak bir teşkilat yasasının hazırlandığı kaydedilmişti.⁸⁹ 28 Haziran 1938'de kabul edilen 35 maddelik kanunda, merkezi Ankara'da olmak üzere

⁸⁶ "Başvekilimiz, Atınadan tezahürat içinde ayrıldı", **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1938, s. 8.

⁸⁷ Yunus Nadi, "Balkan birliğine doğru yol alınırken", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1938, s. 7.

⁸⁸ Yunus Nadi, "Başbakanın dost Yugoslavya'yı ziyareti", **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1938, s. 5.

⁸⁹ **TBMM ZC**, Devre V, C 26, Seksen ikinci İnikada Ek, 28.VI.1938, s. 1.

Türk Basın Birliği adını taşıyan bir teşkilat kurulduğu belirtilerek bu teşkilatın yapısı ve görevleri tanımlanmıştı.⁹⁰

Dördüncü Balkan Antantı Basın Konferansı: Bükreş (20-22 Şubat 1939)

Dördüncü ve son Balkan Basın Konferansı planlandığı gibi Bükreş'te gerçekleştirilmişti. İlk haberlerde, konferansın 14-15 Şubat 1939'da düzenleneceği belirtilmesine karşın daha sonra konferansın tarihi Balkan Antantı Konseyi'nin de toplanma tarihi olan 20 Şubat'a alınmıştı. Böylece gazeteciler Konsey görüşmelerini de izleyebileceklerdi. Konferansa katılacak Türk heyeti Yunus Nadi, Hüseyin Cahid Yalçın, Falih Rıfkı Atay, Muvaffak Menemencioğlu, Reşat Nuri ve Naci Kıcıman'dan oluşmaktaydı.⁹¹ Ancak bu konferans, İkinci Dünya Savaşı'nın giderek yaklaşmakta olduğu bir ortamda düzenlendiğinden gündemde ağırlıklı olarak Balkan Antantı Konseyi'nin faaliyetleri yer almıştı.

Konferans, 20 Şubat 1939'da Bükreş'teki Ticaret Odası Salonlarında Romanya Basın ve Propaganda Müsteşarı Jorj Titeanu'nun başkanlığında saat 12.00'de açılmıştı. Kendisinin açılış konuşmasında, özellikle merhum Atatürk'e yönelik sözleri katılımcılar tarafından büyük bir saygıyla ayakta dinlenmişti. Bu konuşmanın ardından, sırasıyla Yugoslavya ve Yunanistan Basın Müdürleriyle Türkiye Millî Basın Komitesi Başkanı Yunus Nadi tarafından birer konuşma gerçekleştirilmişti. Yunus Nadi konuşmasının sonunda başkanlığı o yıl için Romanya Basın Komitesi başkanına bıraktığını söylemişti. Konuşmaların ardından seçilen siyasi, teknik ve kültür komisyonları çalışmalarına başlamışlardı.⁹²

⁹⁰ "Basın Birliği Kanunu", **T.C. Resmî Gazete**, S 3959, 14 Temmuz 1938, s. 10269-10272. Bu konuda ayrıca bkz., Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017, s. 150-152.

⁹¹ "Balkanlararası Matbuat birliği kongresinin içtimalı", **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1939, s. 1; "Balkan Antantı Konseyi bir müddet tehir edildi", **Cumhuriyet**, 10 Şubat 1939, s. 1; "Balkan Antantı Konseyi", **Cumhuriyet**, 17 Şubat 1939, s. 8.

⁹² "Balkan Antantı Konseyi dün ilk toplantısını yaptı", **Vakit**, 21 Şubat 1939, s. 8; "Balkan Antantı Konseyi Toplandı", **Yeni Sabah**, 21 Şubat 1939, s. 3.

Komisyonlar ertesi gün saat 10.00'da Propaganda Nezareti'nde toplanarak çalışmalarına devam etmiş, öğleden sonra da konferans umumi heyeti toplanarak komisyonların hazırladığı konular hakkında görüşmüştü. Öğle vakti ise, Türk Basın Heyeti meçhul asker kabrine giderek bir çelenk koymuş ve Romanya Basın Müdürü misafir gazeteciler için bir ziyafet vermişti.⁹³ Basın Konferansı çalışmalarını 22 Şubat'ta siyasi, kültürel ve teknik komisyonları raporlarının oybirliğiyle kabul edilmesiyle tamamlamıştı. Son toplantının ardından dört heyetin başkanları birer kapanış konuşması yapmıştı.⁹⁴

Konferans devam ederken, Yunan gazetelerinde dört ülke basınının Balkan Antantı hedeflerine ulaşılması yönünde gerçekleştirdiği olumlu çalışmalara değinilmişti.⁹⁵ Konferanstan birkaç ay sonra ise Nadir Nadi, Yugoslavya Kral Naibi'nin Mayıs-Haziran 1939'da Roma ve Berlin'e gerçekleştirdiği gezilerin yol açtığı söylentiler üzerine bir yazı kaleme alarak İstanbul'daki konferansa atıf yapmıştı. Bu söylentilere göre, totaliter devletler Yugoslavya'yı kendi siyasetleri için kullanmak istiyorlardı. Bunun için de yeni bir blok meydana getirerek Balkan Antantı'nı dağıtmak düşüncesindeydiler ve Prens'in arka arkaya gerçekleştirdiği ziyaretler bu devletlere ümit vermişti. Bu gezilere olağandışı anlam yüklemenin yanlış olduğunu dile getiren Nadir Nadi, Balkan Antantı'nın hiçbir devlete düşmanlık beslemediğini ve sağlam temeller üzerine inşa edildiğini belirttikten sonra, önceki yıl İstanbul'da gerçekleştirilen Basın Konferansı'nda Belgradlı bir meslektaşının sözlerini hatırlamıştı. Orada Balkan Antantı'na üye ülkeleri aynı milletin dört şehrine mensup olarak gören ve Balkan Antantı'nın geleceğine duyulan güveni sergileyen bir zihniyetin o gün başka bir fikirde olması için bir sebep yoktu. Aksine her geçen gün, Antant'ın ne denli faydalı bir yapılanma olduğunu daha güçlü bir şekilde ortaya

⁹³ "Balkan konseyinde görüşülen meseleler", **İkdam**, 22 Şubat 1939, s. 3; "Balkan Antantı konseyi Bugün Sona Eriyor", **Yeni Sabah**, 22 Şubat 1939, s. 3.

⁹⁴ "Matbuat konferansı çalışmasını bitirdi", **Ulus**, 23 Şubat 1939, s. 8.

⁹⁵ "Hadiselerin Takvimi", **Ayn Tarihi**, No 63, Şubat 1939, s. 90.

koymaktaydı. Dolayısıyla son gelişmelerden Balkan Antantı aleyhine bir sonuç çıkmayacağını düşünmek mümkündür.⁹⁶

SONUÇ

Balkan Antantı Basın Konferansları, 9 Şubat 1934'te kabul edilen Balkan Antantı'nın yol açtığı önemli gelişmelerden biridir. 1936-1939 yılları arasında dört kez düzenlenen bu konferansların öncelikli hedefi basının etkisi kullanılarak Balkan Antantı'nın güçlendirilmesidir. Bu ana hedef doğrultusunda, dört ülke basını arasındaki bağların geliştirilerek ülke kamuoylarının Balkan Antantı'nın önemi ve amaçları konusunda bilinçlendirilmesi ve aynı zamanda Balkan milletleri arasındaki yakınlığın artırılması öngörülmüştür. Bu beklentiler, Balkan birliğinin devamlılığı açısından basın dünyasına ne denli önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Basın Konferansları, gazetecilere kolaylık sağlamak adına Balkan Antantı Konseyi'nin yapıldığı ülkelerde toplanmıştır. Bu bağlamda ilki 1936 yılında Bükreş'te düzenlenen bu konferanslar daha sonra 1937'de Atina, 1938'de İstanbul ve son olarak 1939'da tekrar Bükreş'te yapılmıştır. Bu konferanslara, dört ülkenin basın yöneticilerinin yanı sıra önemli gazetecilerinin de katılması toplantılara verilen önemi göstermektedir. Bükreş'teki ilk konferansta, Basın Birliği kurularak nizamname kabul edilmiş ve böylece Balkan basını arasındaki bağlantının güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bunun dışında konferanslarda alınan siyasi, teknik ve kültürel içerikli kararlarla, Balkan milletleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için yapılması gerekenler ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. 1939 yılında Bükreş'te yapılan son konferans ise, yaklaşan savaş koşullarının etkisiyle yoğunlaşan siyasi gündem nedeniyle kamuoyunda çok geniş bir etki yaratamamıştır.

Balkan Antantı Basın Konferanslarının en önemli sonuçlarından biri, dört ülke basını arasındaki işlevselliği ve bağları güçlendirmeye yönelik çabalara hız kazandırmasıdır. Bu kapsamda Balkan Basın Bir-

⁹⁶ Nadir Nadi, "Yugoslavyanın vaziyeti", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1939, s. 1, 9.

liği kurularak örgütlenme açısından ciddi bir adım atılmış, Balkan Antantı'nın önemine yönelik kamuoyunu bilgilendirici birçok yayın yapılmış, Balkan haberlerine öncelik tanınmaya çalışılmış, radyo programları gerçekleştirilip geziler düzenlenmiş ve ülkeler arasındaki bağların güçlendirilmesi gereği sıklıkla vurgulanmıştır. Bunların yanı sıra İstanbul'daki konferansta, Yugoslavya delegesi tarafından Balkan ülkeleri için birbirlerine bağlı bir İsviçre benzetmesi yapılması ve Hatay davasının tüm Balkanlıların ortak davası olarak nitelendirilmesi siyasi açıdan önemli bir gelişmedir. Ancak bu olumlu adımlara karşın, maddi yetersizlikler ve koordinasyon eksikliği gibi sorunlar Basın Konferanslarında kabul edilen maddelerin tümüyle hayata geçmesini engellemiştir. Bu açıdan Balkan Basın Konferansları, toplumda bir heyecan yaratıp basının ne denli önemli bir güç olduğunu ortaya koymasına ve bazı somut adımlar atılmasına zemin hazırlamasına rağmen, beklentileri tam olarak karşılayamayan iyi niyetli bir girişim olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu 30-18-1-2, Yer No 2-65-42-2, Tarih 21.05.1936.

BCA, Fon Kodu 30-10-0-0, Yer No 227-530-17, Tarih 18.04.1938.

Sürelili Yayınlar

Açık Söz

Akşam

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Haber

İkdam

Kurun

Son Posta

Tan

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)

T.C. Resmî Gazete

Ulus

Vakit

Yeni Sabah

Kitap ve Makaleler

Atabey, Figen, “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 4, S 7, Temmuz 2015, ss. 192-209.

Atatürk’ün Bütün Eserleri, C 28 (1935-1936), Kaynak Yay., İstanbul, 2010.

----- , C 29 (1937), Kaynak Yay., İstanbul, 2011.

----- , C 30 (1937-1938), Kaynak Yay., İstanbul, 2011.

Bulut, Feryat, “Toplumsal Değişim ve Siyaset Üzerinde Basının Etkisi”, **Türk Basın Tarihi**, C I, Yayına Haz. Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2018, ss. 67-86.

Dağistan, Adil-Sofuoğlu, Adnan, **İşgalden Katılıma Hatay-Atatürk’ün Dış Politika Zaferi**, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2008.

Esmer, A. Şükrü, “Balkan Antantı Matbuat Kongresi”, **Siyasal Bilgiler**, Yıl VI, S 63, 1936, ss. 1-4.

Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yay., Ankara, 2013.

İskit, Server, **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından 2, Ankara, 1943.

- Okumuş, Ejder, “Din ve Siyaset Konusunda Basının Topluma Etkisi”, **Türk Basın Tarihi**, C I, Yayına Haz. Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2018, ss. 35-66.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 15. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I (1920-1945), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000.
- Tör, Vedat Nedim, **Yıllar Böyle Geçti**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1999.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-2001)**, 6. Basım, Der Yay., İstanbul, 2006.
- Uluskan, Seda Bayındır, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.
- Yalman, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2 (1922-1971)**, Yayına Haz. Erol Şadi Erdinç, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997.
- Yüksel, Erkan, “Kamuoyu Oluşturma ve ‘Gündem Belirleme’ Kavramları Nerede Kesişmekte, Nerede Ayrılmaktadır?”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 7, S 1, 2007, ss. 571-586.

Tez

- Tüylü Esin, **1934 Balkan Antantı'nın Dış Basındaki Yansımaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.

**ATATÜRK DÖNEMİNDE KAFKASYA'DA OSMANLI
VATANDAŞLARI: DİN ADAMLARI, ASKERLER,
ÖĞRETMENLER, ESİRLER**

Sevinç ALİYEVA*

ÖZET

Kafkaslar'da Sovyet hâkimiyetinin nihai tesisinden ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin zaferinden sonra bölgedeki mevcut rejimler değişmiş ve ülkelerin içtimai ve siyasi yaşamında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu gelişmeler ister istemez Sovyetler Birliği'ndeki yabancı devletlerin tebaası olan insanların hayatını da etkilemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Türkler, Ermeniler, Yunanlılar da dahil olmak üzere Kafkasya'ya çeşitli Osmanlı tebaası geldi. Türkiye türklerin Kafkasya'da durumunu ve bunların Sovyet döneminde Kafkasya'dan tahliyesini inceleyeceğiz.

Yabancı devletlerin Sovyet Rusya'ya müdahalesi sırasında yeni rejim; ülke içinde yaşayan yabancı devlet tebaasının güvenlik açısından büyük sorun olduğu kanaatine vardı. Ne var ki 1920-1930'larda onların yabancı devletler lehine istihbarat faaliyetlerinden rahatsız olmaya başladı.

Sovyet öncesi dönemde Kafkasya'da yaşayanlar ağırlıklı olarak öğretmen, molla, asker, savaş esirleri ve diğerleri idi. Sovyet rejimi Türk

---

* Prof. Dr. Sevinç Aliyeva- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, "Azerbaycan-Rusya ilişkileri tarihi" şubesinin müdürü, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Dünya Tarihi Bölümü, a.sevemin.i@mail.ru, sevincaliyeva2000@gmail.com, +994503010044

öğretmeleri Müsavat Partisi ideolojisine ve Türk istihbaratına hizmet eden bireyler olarak görüyordu.

Makalede Rusya, Azerbaycan ve Dağıstandaki arşiv belgelerinbe dayanarak aşağıdakiler incelenecektir:

- 1920-1930 yıllarında Bakü'de yaşayan Türk tebaanın evlerinde arama işlemleri yapılması, kapıların mühürlenerek eşyaların müsadere edilmesi. Bu gelişmeler karşısında TBMM'nin Azerbaycan'daki Temsilcisi Lütfi'nin harekete geçmesi.

- Dağıstan'da büyük miktarda Türk altın parası ele geçirilmesi.

- Haydar Tağızade, Süleyman Nuri, İsmail Hakkı Türkiye lehine casusluk faaliyetlerinde ithamlar.

- Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan'dan Türkiye'ye göç etmek isteyen Müslümanların göçü Şükrü Bey tarafından organize edilmesi, Halk İçişleri Bakanı M.C. Bağırov ve Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesinin (AK(b)P MK) bu çalışmalar içinde yer alması,

- Azerbaycan ve Dağıstan'daki Türk askerlerinin Sovyet karşıtı ayaklanmalara katılması ve casusluk yönündeki faaliyetlerde itham edilmeleri,

- Azerbaycan K(B)P MK tarafından Kafkasya'da gizli askeri istihbaratın teşkili, Türk tebaasını, aynı zamanda savaş esirlerinin istihbarat amacıyla ve Bolşevik ideolojisinin Şark ülkelerinde Türkiye'de yayılması maksadıyla kullanılması. Azerbaycan K(B)P MK Teşkilat Şubesine Komintern aracılığıyla Türkiye'ye geri dönen Türk komünistler ve Türk Komünist Partisi ile ilişkiler kurulması konusunda talimat verilmesi,

- Azerbaycan KP MK Sekreterliğinin 16 Temmuz 1923 kararıyla tüm Türk öğretmenlerin sınır dışı edilmesi,

- Merkez İcra Komitesi (MİK) ve Halk Komiserleri Konseyi'nin (HKS) 17 Temmuz 1937 kararıyla Azerbaycan'daki Türk-Sovyet sınırının Türkiye Türklerden temizlenmesi.

Bu konular kapsamında Sovyet yönetiminin aldığı kararlara Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve diplomatik kurumlarının nasıl tepki verdikleri araştırılacaktır.

Türk Vatandaşlarına Karşı "Düşman İmajının" Oluşturulması

XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun zayıflaması birlikte müslüman halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na olan ilgisini artırdı. Rusya hükümeti Türk uyruklu tebaasının eğitim kurumlarının, *basın yayın* kuruluşlarının, din adamlarının ve aydınların faaliyetlerini dikkatli bir şekilde gözlemlemekteydi. Camilerdeki vaazlar, toplumsal yerlerde yapılan konuşmalar kontrol ediliyordu. Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan Sovyetler Birliği'nin yetkilileri tarafından da Türk vatandaşları da takip edilerek casuslukta itham ediliyorlardı. Böylece, "düşman" imajı oluşturularak "düşman"ın fişleme operasyonu başlamıştı.

Belge ve malzemelerin analizi, Rusya İmparatorluğu ve Sovyet Devleti'nde suçsuz olarak casuslukta itham olunan Türk vatandaşlarının aslında resmi olarak ajanlık yaptıklarına dair deliller yoktu. Potansiyel bir "casus" ve "rakip" gibi algılanan Türk tebaasına karşı olan "düşmanca" tutum, onların kaderini ve geleceğini önceden belirlemiş oldu.

1918-20'li Yıllarda Türk Vatandaşları

1917.yılında Çarlık Rusya İmparatorluğu'nda yaşanan olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nun da ilgisini çekmekteydi. Bu maksatla 1917'nin Aralık ayında yarbayı Rüştü Bey (Türker) Kafkasya'ya gönderildi. O, 16 Şubat 1918 yılında Osmanlı Ordusu'nun Genel Komutanlığına sunduğu raporda Müslüman ulusal harekâtına yardım edilmesinin önemli olduğunu belirtmekteydi. Bunun için onlara yardımı ve Bakü körfezinin merkezinde bulunan Nargin (Zire) adasından kaçmış esir Türk askerlerinin gücünden yararlanılmasını teklif etmişti.

Onun verdiği bilgilere göre tüm Kafkasya müslümanları Türk ordusunu beklemekteydi.¹ Rüştü bey, Osmanlı ordusunun küçük bir askeri birliğin sınırı geçmesiyle, "tüm Kafkasya'nın kazanılması" anlamına geldiğini düşünmekteydi: Ruslar bu operasyona kayıtsız kalacaklardır. Çünkü Ruslar artık Kafkasya'yı terk etmişler. Kuzey Kafkasya'daki Rus kazakları ise halihazırda bolşeviklerle savaşmaktadırlar. Rüştü bey, Türklerin gelişinin sadece Kafkasya'da değil, Türkistan'da da ciddi işler görmeye neden olacağına inanmaktaydı. Müslüman alemi Türkiye'nin 1877 yılı sınırlarının sağlanmasını talep edeceğini biliyordu. Rüştü bey bu haberin sözkonusu coğrafyada memnunlukla karşılandığını belirtmekteydi. Çünkü Müslümanlar Türkiye sınırlarının Gence'ye doğru genişlemesini ve Türkiye ile Doğu Kafkasya arasında ilişkilerin devamını istemektedirler. Müslümanların bir kısmıysa kurtuluş yolunu Türkiye'nin hamiliğini kabul etmek ve Türkiye bayrağı altında bir federasyon oluşturmakta görüyorlardı. O, Türklerin gelişinin sadece ermeniler ve gürcüler tarafından negatif karşılanacağını düşünmekteydi. Rüştü bey'e göre, Rus sosyalistleri Türkiye'nin Kafkas müslümanlarını himaye etmesini doğal karşılamaktaydılar. Müslümanlar silah almak için yüklü miktarda maddi kaynak sarf etsele de, mühimmat yeterli değildir. Ermenilerin ve Gürcülerin hatta topları ve makineli tüfekleri olduğu halde, Müslümanlarda bu silahlar yoktur. Bu yüzden Müslümanlar Türk ordusu ile sıkı ilişkiler kurmaya çok önem veriyorlar. Gürcüler Müslümanları düşman olarak görmeseler de, Müslümanların güçlenmesini, onların Türkiye ile yakın ilişkiler kurmasını ve Türkiye'ye birleşme olasılığını bir tehlike olarak kabul ediyorlardı. Rüştü bey Nargin adasında 7000 kadar tutuklunun olduğunu belirtiyordu. Onların 3000-i Türk, diğerleri ise Alman ve Avusturyalıdır. Esirlerin hepsinin yardıma ihtiyacı var ve en kısa sürede onların kurtarılması gerekmektedir.²

---

¹ Отчет Рушди Бея в Главный Штаб Османской Армии, 16 февраля 1918 г., **Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Osmanlı Arşiv belgeleri**. Neşre Hazırlayanlar: Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, İstanbul, 2018, s. 396-397.

² Отчет Рушди Бея в Главный Штаб Османской Армии, 16 февраля 1918 г., **Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Osmanlı Arşiv belgeleri**, İstanbul, 2018, s. 396-397.

30 Ekim 1918 *Mondros Ateşkes Antlaşmasına* göre, Türk ordusu Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'dan tahliye edildi. Müttefik Kuvvetlerin komutanı tuğgeneral Thompson'un Zorunlu Kararına göre, 19 Kasım 1918 akşam saat 6'den sonra Bakü veya onun ilçelerinde tespit edilen tüm Türk vatandaşları hapse atılmalıydı. Müttefiklerin yönetimler bu devletlerin vatandaşlarının korunması ve teslim edilmesi veya hapis edilmesinde işbirliği yapanlara ödüller tayin edilmişti.³

Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan'a türk öğretmenleri geliyordu. 1919 yılında Halk Eğitim Bakanlığı tarafından Türkiye'den 50 öğretmen davet edilmişti. Onlar Ekim ayının başından itibaren yavaş yavaş gelmeye başladılar ve işyerleri açıldıktan sonra görev yerlerine tayin edildiler.⁴ Büyük hazırlık sınıflarının türkçe öğretmeni, İstanbul mezunu Aziz Efendi ve matematik öğretmeni Mustafa Durmuş Efendi gibi hocalar Bakü İlk Realnı mektebinde ders veriyorlardı.⁵ Türk öğretmenlerinin ilk bölümü 5 Kasım 1919'da Azerbaycan'a geldi. Halk Eğitim Bakanlığı (HEB) Azerbaycan'ın eğitim kurumlarında hizmet etmek için Türkiye'den davet edilen öğretmenlerin ücretlerinin atanmış maaş standartlarından 50%fazla olması meselesi ile ilgili yasa tasarısını müzakere için Parlamento'ya sundu.⁶ Bakanlar Konseyi HEB'inin Türkiye'den davet edilen öğretmenlere, geldikten ve hizmete kabul edilene kadar orta eğitim kurumlarının öğretmenlerinin maaş tutarında, yani ayda 3200 ruble maaş verilmesine onay verdi. Hükümetin 4 Şubat 1920 tarihli kararıyla dışarıdan gelen

---

³ Обязательное постановление командующего союзными войсками в г. Баку Командующего союзными войсками г. Баку генерал-майора В.М. Томсона, **Борьба за победу советской власти в Азербайджане (1918-1920). Документы и материалы**, Баку, 1967, s. 29-30.

⁴ **Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1919 год**. Под ред. А.И. Ставровского. Баку, 1920, s.226.

⁵ Назарли, Азиза, **Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.)**, Баку, Нурлан, 2008, s. 122.

⁶ **Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1919 год**. Под ред. А.И. Ставровского, Баку, 1920, s.229.

öğretmenler için yeni ücretler belirlendi: Yükseköğretimi olan veya öğretmen okulunu bitirenler için ayda 8 bin ruble, diğerleri için ise ayda 6 bin ruble maaş kararı alındı. Ayrıca evle temin edilmeyen öğretmenlere özel konut yardımı veriliyordu: Ailelirre ayda 2 bin ruble, bekarlara ise bin ruble. Yabancı öğretmenlereyse bir defaya mahsus ödeme yapılıyordu.

Mayıs 1920 yılının başlarında Türk Devrimci Mustafa Sübhi başkanlığındaki 17 kişilik heyet Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesinin emrine gönderildi. O, Türkiye'ye doğru yönelmiş devrimci faaliyete başlamalıydı. Aynı zamanda Sibirya'da yerleştirilmiş esir olan birkaç bin Türk askeri arasında propaganda yapmak için Türkistan'da da benzer bir Türk birimi oluşturulmuştu. Kurulmuş birim eski Türk esirlerini Komünist Partisi'ne yöneltmek için 5 üyeden oluşan daimi bir komisyonun Türkistan'a gönderilmesine karar verdi. Komisyon bu Türk esirlerini siyasi açıdan hazırlamalı ve gerekli anda cepheye aktarılması için onların arasından komünist çetelerini organize etmeliydi. Öngörülen komünist çeteleri oluştuğça onlar gelecekte Türk Komünist Partisi'nin Bakü bürosu emrine teslim edilmek için Taşkent'e gönderilmeliydi. Türk birimi Aşkabat'taki fars birlikleri ile birleşerek 300 kişilik bir grup oluşturdu. Önceden Fars beynelmil çetesinin içinde iki türk mangası vardı. Eylül-Ekim 1920 yılında onlar Bakü'ye gönderildi ve burada Türk askeri birlikleri oluşturuldu.⁷

Sovyet Döneminde Türk Vatandaşları

Nisan 1920 yılında bolşevikler Bakü ve Dağıstan'da iktidarı ele geçirdiler. Fakat sovyet aleyhine itirazlar daha uzun süre devam edecekti. Anti-sovyet hareketının liderlerinin yazışmalarına göre, Dağıstan'da Türk ordusunun yardımına olan güven hissi devam

---

⁷ Из Отчета о деятельности Совета интернациональной пропаганды (декабрь 1919 – июль 1920 гг.), **Персидский фронт мировой революции. Документы о советском вторжении в Гилян (1920-1921)**. М., Квадрига, 2009, s. 142-143.

ediyordu.⁸ Yeniden özgür düşünceli insanların takip edilmesine başlandı, onların üzerinde denetim ve baskı yoğunlaştırıldı, casusluk ve devlete ihanet suçlamalarıyla karşılaştılar.⁹

1918 yılında bazı Türk savaş tutsaklarına Türkiye'ye geri dönme izni verildi. Onlar İstanbul'da "Müslüman devrimcilerin birleşik devletleri" adlı örgüt kurdular. Onlar savaş karşıtı propagandaya başladılar. Yoksullara ve öğrencilere savaşın artık başladığını, emperyalist devletler tarafından yapıldığını ve işçi insanlara gerek olmadığını anlatıyorlardı.¹⁰

1921 yılında Moskova'da Rusya ile Türkiye arasında imzalanan anlaşmanın XIII. maddesi, Rusya'daki Türk vatandaşlarının kaderinde önemli rol oynadı. Bu maddeye göre, Rusya, anlaşmanın imzalandığı günden itibaren Avrupa Rusyası için 3 ay süren sürede Rusya'daki askeri esir ve sivil suçlular da dahil tüm türk vatandaşlarını "kendi hesabına Türkiye'nin kuzeydoğu sınırına kadar Türkiye'ye geri vereceğini" taahhüt ediyordu.¹¹ "Vatana bu şekilde dönmenin ayrıntıları bu anlaşma imzalandıktan hemen sonra hazırlanacak özel bir sözleşme ile" belirleneceği kararlaştırılmıştı.¹² 10 Eylül 1921'de "Şavih" gazetesi, Sibiryadan dönen Türk esirleri Yunanlar tarafından tutularak Pirey'e gönderildiğini haber vermekteydi. Sonradan silah kullanma yetisine sahip olanların İtalya'ya aktarılmasına karar verilmişti. Fakat askeri bakan çok büyük maliyetleri göz önünde

---

⁸ Материалы из дневника Дагестанской бригады, относящегося к эпохе борьбы с Нажмутдином Гоцинским в 1920 году. Донесение чрезвычайного уполномоченного Андийского Округа от 31 августа 1920 года, **DCMDA**, f.d. 614, l.1, d.4, l.19-20.

⁹ Материалы из дневника Дагестанской бригады, относящегося к эпохе борьбы с Нажмутдином Гоцинским в 1920 году. Донесение чрезвычайного уполномоченного Андийского Округа от 31 августа 1920 года, **DCMDA**, f.d. 614, l. 1, d.4, l. 14.

¹⁰ Алиев, Г.З., **Турция в период правления младотурок** (1908-1918 гг.), М., 1972, с. 314-315.

¹¹ Договор между Россией и Турцией, 21 марта 1921 г., **RDSSTA**, f. 159, l. 2, d. 57, l. 80.

¹² Договор между Россией и Турцией, 21 марта 1921 г., **RDSSTA**, f. 159, l. 2, d. 57, l. 80.

bulundurarak tutukluları İstanbul'a göndererek müttefiklerin denetimi altında tutmayı teklif etmişti.¹³

1923 yılında kemalist Türkiye ile işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak için pratik adımlarla birlikte, devrimci bolşevik görüşlerin Türkiye aracılığıyla Doğu'nun diğer ülkelerine yayılması da planlanmaktaydı. Aynı zamanda Güney Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan ve Acaristan'da mürteci gruplarla ilgili gizli çalışmalar yapıyordu. Bu Türk grupları Sovyet iktidarının düşmanı olarak görülmekteydi. Onlar, öncelikle Sovyet Transkafkasya'yı ele geçirmeye gayret etmekle suçlanmaktaydılar. Tüm devlet mekanizmi bu anti-sovet faaliyetlerin önünü sert bir şekilde almak amacı gütmekteydi.¹⁴

Azerbaycan SSC Halk İşçileri Komiserliği'nin (NKVD) emriyle tüm Türk vatandaşları Azerbaycan SSC'den sürgün edilecekti. Gökçay kazasından sürgün edilecek kişilerin arasında öğretmenlerden Hulusizade ve Yahya Senaaddin Memmedzade de vardı. AK P (b) Merkez Komitesinin Teşkilat daire başkanı AK P (b) Merkez Komitesine bu konuda özel olarak, Türk öğretmenlerin işten çıkarılmasının Bakü Halk Eğitimi şubesinin okulu kapatmaya neden olacağını yazıyordu. Ülkede öğretmen eksikliği nedeniyle işten atılanların yerine atanacak kimse yoktu. AK P (b) Gökçay Komitesi yukarıdakiler hakkında bilgi vererek, gerekli talimatın verilmesini rica etmişti.¹⁵

Türk vatandaşı olan Hulusi Türkiye'den Azerbaycan'a 1920 yılında, Azerbaycan'ın sovyetleşmesinden sonra gelmiş ve Komünist Partisi üyesi olmuştu. Fakat bir süre sonra parti bileti ve diğer

---

¹³ Сводка бюро печати Полномочного Представительства РСФСР в Азербайджане, Армении и Грузии, г. Тифлис от 23 сентября 1921 года, № 39, **RDSSTA**, f. 64, l.1, d. 207, l. 252.

¹⁴ Всем ЦК, ОБКОМАМ и Редакторам партийных и советских газет от 5 апреля 1923 года, № 1080. Сов. секретно. Оглашению не подлежит, **ACCİİSBA**, f.1, l. 4, d. 43, l. 83-85.

¹⁵ Заведующий организационным отделом ЦК АКП в ЦК АКП от 3 января 1924 г. Совершенно Секретно// **ACCİİSBA**, f.1, l.4, d.108, l.20-21.

belgelerini kaybettiği için partiden atılmıştı. O, bu konuyla ilgili AK P(b) Merkez Komitesine başvurmuştu. Gökçay Kazası Yürütme Komitesi başkanı Karayev mektupla Merkez Komite sekreteri Ruhulla Ahundov'a müracaat etmişti. Mektupta Hulusi'nin Türkiye'nin ünlü komünistlerinden biri olduğu ve Türkiye'ye döndükten sonra şüphesiz ki idam edileceği vurgulanıyordu. Karayev, eğitim alanında çalışan ve Türk alfabesinin oluşturulması için çalışan Hulusi'nin meslek özelliklerine de vurgu yapmaktaydı. Karayev şunu belirtmekteydi: "Eğer yoldaş Hulusi Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi'nin emriyle Türkiye'ye gönderilirse, o zaman yeni alfabe işinde aksaklıklar oluşacaktır. Bu yüzden partideki durumu belli olana kadar yoldaş Hulusi'nin ülkeden sürgün edilmesinin geçici olarak durdurulması için Azerbaycan ÇK'ya etki etmenizi rica ediyorum".¹⁶

Türk vatandaşları çoğunluğu uydurma olan çeşitli bahanelerle Sovyetler Birliği'nden sürgün ediliyordu. 1920'li yılların başlarında gerçekleştirilen sürgün güvenliği sağlıyor ve istenmeyen unsurların ortadan kaldırılmasına olanak sağlıyordu. Fakat sonradan, 1930'lu yılların ortalarından itibaren misilleme baskı makinesi acımasızca etkisini artırmaya başladığında, muhakeme edilen kişiler sadece ülkeden sürgün edilmekle kurtulamıyordu.

Şubat 1923 yılında Sovyet hükümetine itiraz eden Hüseyin Efendiyev'in yönettiği anti-sovet "grubu"na katıldığı için, onun tüm üyeleri, ilçe mahallerinin sakinleri olan Türk vatandaşları, Azerbaycan'dan Ankara'ya sürgüne mahkum edildiler. Karardan önce onlar bir buçuk sene hapis cezası çekmişlerdi. Onlara 20 gün içinde yaşadıkları bölge mahaline gelerek eşyalarını toplamaya, akrabaları ile vedalaşmaya ve Bakü'ye geri dönmeye izin verildi. Onların yaşadıkları Nuha ve Gökçay kazalarında da gerekli güvenlik önlemleri alınmıştı.¹⁷

---

¹⁶ ACCİİSBA, f.1, l.4, d.108, l.202-203.

¹⁷ Выписка из Протокола №4 Заседания Президиума Агдашского УКОМА АКП от 28 февраля 1923 года, ACCİİSBA, f.1, l.4, d.108, l.17.

1925 yılında Borçalı ve Dilican mahallerindeki Türk nüfusun çoğunluğu, ayrıca Kazak beldesindeki Türklerinin az bir kısmı ve Borçalı'nın Lüksemburg ilçesi Kepenekçi köyünün tüm sakinleri Türkiye'ye taşınmak istediklerini belirttiler. Türkiye'nin Tiflis'teki Baş konsolosluğuna konuyla ilgili müracaat ettiler.¹⁸ Konsolos bu başvuruyu Türkiye hükümetine ilettiler. Yerel parti çalışanlarına göre, "salgın" olarak nitelendirilen bu olayın sebepleri şunlar idi:

1. Önceki ayrıcalıklarını yitirmiş eski toprak sahipleri, eski memurlar ve mollalar, ayrıca Türkiye'ye göç eden beyler, hanlar ve başkaları tarafından sovyetler aleyhinde yürütülen propaganda kampanyası.

2. Çalışmalarını bu doğrultuda düzenleyen Türkiye'nin Tiflis ve İrevan'daki başkonsoloslarının ve onların ajanlarının faaliyetleri.

3. Kazak ilinin Aslanbeyli köyünde özgün bir tarikat vardı. Bu tarikat, 1897 yılında bu köyde defnedilmiş "kutsal Hacı" Mahmud Efendi'nin adını taşımaktaydı. Türkiye'nin Amasya şehrinde "Kutsal Hacı"nın selefleri ve müridleri vardı. Tarikatın müridleri Kazak bölgesindeki "kutsal" türbenin yakınlarında yaşayanlarla dini bağlantı kuruyorlardı. Aslanbeyli köyü sakinleri tek dini inançtan oldukları için Amasya'ya yerleşmek istiyorlardı.¹⁹

SSCB Devlet Güvenlik Bakanı'nın 00183 no'lu "Türk vatandaşlarının, vatandaşlığı bulunmayan Türklerin, Sovyet vatandaşlığına kabul edilmiş eski Türk vatandaşların. Gürcistan SSC, Ermenistan SSC Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyıları arazisinden çıkarılması hakkında" 28 Mayıs 1949 tarihli kararı, Gürcistan SSC, Ermenistan SSC Azerbaycan SSC ve Karadeniz kıyıları topraklarında

---

¹⁸ Доклад Специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закрайкому РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно, **ACCİİSBA**, f.1, l.6, d.87, l.13-33.

¹⁹ Доклад Специальной комиссии относительно установления факта и причин стремления, наблюдаемого среди тюркского населения Казахского, Борчалинского и Делижанского уездов, переселиться в Турцию Закрайкому РКП (б) от 3 мая 1925 года, г. Тифлис. Секретно, **ACCİİSBA**, f.1, l. 6, d.87, l.21-22.

yaşayan Türk vatandaşlarının, vatandaşlığı bulunmayan Türklerin, Sovyet vatandaşlığına kabul edilmiş eski Türk vatandaşlarının aileleri ile birlikte göçürülmesi hakkında Sov.İk (b) P. Merkez Komitesi'nin 4, 11 Nisan ve 17 Mayıs 1949 tarihli kararlarının uygulanması amacıyla verilmişti.²⁰

SSCB Bakanlar Kurulu'nun 2214-856cc No-lu "Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan SSC, ayrıca Karadeniz kıyılarının topraklarından göçürülenlerin taşınmaları ve istihdamının sağlanması hakkında" 29 Mayıs 1949 tarihli kararına göre, "1. SSCB İçişleri Bakanlığına (yol. Kruglov) göçürülen Türk vatandaşlarını, vatandaşlığı bulunmayan Türkleri ve sovyet vatandaşlığına kabul edilmiş eski Türk vatandaşlarını Tomsk vilayetinde yerleştirmesi görevi verilsin". Göçürülenlerin yol boyunca beslenmesine, tıbbi yardımına kişi başına günlük 5 ruble 50 kuruş tutarında ödenek ayrılmıştı.²¹ SSCB İçişleri Bakanının 00525 No-lu "Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan SSC, ayrıca Karadeniz kıyıları üzerinden göçmenlerin taşınmasının ve istihdam edilmesinin sağlanması hakkında" 2 Haziran 1949 tarihli kararına göre Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Ukrayna SSC, Krasnodar diyarı ve Kırım bölgesi topraklarından çıkarılmış 1500 aile veya 5400 kişilik Türk grubu kalıcı yerleşim için Tomsk vilayetine yola çıktı.²²

SONUÇ

Konuyla ilgili arşiv belgelerinin analizi, günlük bilincin mantık arayışını yönlendiren karşılıklı ilişkili stereotipler sistemi düşman imajının oluşmasına neden olmuştu. Bu durumda "düşman imajı" Türkiye'yi ziyaret eden veya Türkiye ile ilişkisi olan herhangi bir müslüman demektir. Bu psikolojik portre sonsuz politik oyunlar için kullanılmaktadı. Buna göre önce şüpheliler seçilmekte, sonra suç delilleri toplanmaktaydı. Casusluk tehlikesi, İslam karşıtı tutum ve

²⁰ Сталинские депортации 1928-1953, М., МФД: Материк, 2005, s. 666-668.

²¹ Сталинские депортации 1928-1953, М., МФД: Материк, 2005, s. 669-670.

²² Сталинские депортации 1928-1953, М., МФД: Материк, 2005, s. 670-673.

Türkçülüğe nefret, güven kaybı ve asılsız ithamlara neden oluyordu. Bu eğilim emniyet organlarının saldırganlık oranını daha da artırmaktaydı. Toplumda farklı "dünyaların milli manzaraları" ve farklı kültür kodu hakkında düşünceler oluşmaktaydı. Nüfusun siyasi kültürünün oluşması kendisinde "düşman karakterinin" temel bileşenlerini ihtiva ediyordu: stereotip oluşturmak, hümanizmden uzaklaşmak, bir "masum suçlu" arayışı, şefkatin azalması.

"Düşman" arayışı toplumdaki gerilimi "dışarıdan gelen düşmanlara", "yabancılara" karşı yöneltmeye olanak sağlıyordu. Bu tür siyasi teknolojiye hem çarlık döneminde, hem de sovyet döneminde kullanılmıştır. "Düşman" arayışları ve "yabancılar" a, "toplamsal zulüm" e karşı mücadele devlet güvenliği için yararlı bir adım olarak sunuluyordu. "Düşman imajı" olduğu gibi tutuluyor, değişen yalnızca siyasi ve ideolojik çıkarlar, teoriler ve tecrübe idi. Bütün bunlar kuşkuların artmasına, ajanlığın gelişmesine, halkın devletin gerçekleştirdiği etkinliklere ilgisizliğine, eleştirel düşüncenin tamamen yok olmasına neden oluyordu. Sert denetimin ve güç kullanımı ile kurulan devlet Türk-müslüman nüfusun Türkiye ile her türlü ilişkisini denetim altında tutuyor ve her fırsatta engelliyordu. Türk öğretmenlerinin, din adamlarının, sıradan Türk vatandaşlarının faaliyetine şüpheyle yanaşılmaktaydı. Rusya devlet organları dış istihbarat birimlerinin faaliyetlerini önleme ve devlet güvenliğini sağlama amacı güdüyordu. Fakat zamanla casus arayışı ve asılsız şüpheler karışık bir biçime dönüşerek sonunda sadece göç ve sosyal politikaların gerçekleştirilmesi için bir kılıf oldu. "Düşman imajı" toplumu etkiliyor, uydurma suikast planları örümcek ağı gibi herkese dokunuyor ve bu ağda yüzlerce, binlerce masum insanlar sadece Türk vatandaşı veya Türk kökenli olduğu için öldürülüyordu.

Sorun ideolojik renk aldı. Milli düşmanlığın gelişimine devletin propaganda organları katıldılar. "Düşman imajı" yapay bir şekilde teoriye dönüştü. Devlet kuruluşları tarafından düşman hakkında oluşturulan yapay düşüncelerin toplumsal bilince dahil edilmesi hem savaş döneminde, hem de barış döneminde gözlemlenmekteydi.

Olumsuz izlenimler, "düşman"ın yetersiz ulusal imajı suni olarak şişiriliyor ve gündem yapılıyordu. 1921-1934/1936'lı yıllar Sovyet-Türk dostluğu döneminde bile gerginlik ve güvensizlik politikası tutuluyordu. İkinci Dünya Savaşı döneminde Türklere karşı negatif tutum en kritik noktaya ulaşmıştı. Türk vatandaşları ve Türkiye ile ilişkilerde şüpheli bilinen insanlara karşı "düşman imajı"nın mitleştirme süreci 1953 yılına kadar devam etmiştir. Stalin'in ölümünden sonra "buzların eridiği" dönemde siyasi ve toplumsal hayat biraz liberalleştiği için "düşman"a karşı mücadele de hayli zayıfladı. Bununla birlikte, tüm eski stereotipler ve örnekler hala tutulmaktaydı. "Düşman imajı"nın elementleri uluslararası ortamın gerginleştiği dönemlerde ise yenileniyordu.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasî Belgeler Arşivi (ACCIİSBA)
2. Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ACDTA)
3. Dağıstan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (DCMDA)
4. Rusya Devlet Sosyal – Siyasi Tarih Arşivi (RDSSTA)
5. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1919 год. Под ред. А.И. Ставровского. Баку, 1920.
6. Айдын Али-заде. «Мусават» - азербайджанское подполье в борьбе за независимость страны, <https://urokiistorii.ru/article/54652>
7. Алиев, Г.З., Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.). М., 1972.
8. Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Osmanlı Arşiv belgeleri. Neşre Hazırlayanlar: Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, İstanbul, 2018.
9. Борьба за победу советской власти в Азербайджане (1918-1920). Документы и материалы, Баку, 1967.
10. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Сборник документов в 4-х томах. Т.1. ноябрь 1917

- г. - март 1919 г. М., Военное изд-во Министерства Обороны СССР, 1971.
11. Документы по внешней политике Грузии и Закавказья, Тифлис, Типография Правительства Грузинской Республики, 1919.
  12. Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т.1. Май 1918 г. - сентябрь 1919 г., Алма-Ата, Изд-во АН Казахской ССР, 1963.
  13. Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов, Симферополь: Элиньо, 2009.
  14. Магомедов, Ш.М., Октябрь на Тереке и Дагестане, Махачкала, Даг. Кн. Изд-во, 1965.
  15. Мирсаид Султан-Галиев. Избранные труды. Казань: изд-во «Гасыр». Приложение к журналу «Гасырлар авазы – Эхо веков», 1998.
  16. Назарли, Азиза Энвер гызы, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства. Баку: изд-во “Elm və Təhsil”, 2014.
  17. Назарли, Азиза, Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.), Баку, Нурлан, 2008.
  18. Персидский фронт мировой революции. Документы о советском вторжении в Гилян (1920-1921). М., Квадрига, 2009.
  19. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918—1922 гг., М., «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000.
  20. Тахо-Годи, Алибек, Уллубий Буйнакский, Махачкала, 1957.

ALMAN ARŞİV BELGELERİNDE MUSTAFA KEMAL'İN ADOLF HİTLER İLE İLGİLİ KANAATLERİ (1934-1935)

Sezen KILIÇ*

ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk'ün Adolf Hitler hakkındaki düşünceleri ve söyledikleri Türk tarihçileri kadar Türk milleti için de oldukça merak konusudur. Bu konuda yapılan araştırmalar sonucunda Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinde biri 4 Temmuz 1934 diğeri ise 8 Haziran 1935 tarihli iki belge olduğu tespit edilmiştir. 4 Temmuz 1934 tarihli ilk belge, Ankara'daki Alman Büyükelçilik Müsteşarı Wilhelm August Julius Fabricius tarafından siyasi bir rapor olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'na hitaben kaleme alınmıştır. Söz konusu raporu Fabricius, o tarihte Ankara'daki görevi sona eren Sovyet Büyükelçisi Yakov Zaharoviç Surits'in kendisine iletmış olduğu ve gizli kalmasını istediği bilgileri esas alarak düzenlemiştir. Bu bilgilere göre Surits, görev süresi sona erip Türkiye'den ayrılmadan önce Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Surits, Fabricius'a, Başbakan İsmet Paşa'nın da hazır bulunduğu bu ziyaret esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın 30 Haziran 1934'te Almanya'da gerçekleşen Röhm Darbesi esnası ve sonrasında yaşanan olaylara niçin değinme gereği duyduğunu ve bu olaydan yola çıkarak Adolf Hitler ve yeni Alman hükümeti hakkında nasıl bir düşünce ve kanaate sahip olduğunu açıklamıştır. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'nın, Röhm Darbesi ile İtalya'da Mussolini ve Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı esnasında yaşananlar arasında nasıl bir bağlantı kurduğunu ve Türkiye'de kendi dönemindeki olaylar ile niçin kıyaslama gereği duyduğunu aktarmıştır. Aynı za-

---

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sezenkiloc197@yahoo.com.

manda Mustafa Kemal Paşa'nın söz konusu darbenin gerekçesi hakkında İsmet Paşa'dan neden çok farklı düşündüğünü de ortaya koymuştur.

İlk raporun kaleme alındığı tarihten yaklaşık 11 ay sonra, bu kez Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Frederic Hans von Rosenberg, Alman Dışişleri Bakanlığına hitaben siyasi bir rapor kaleme almıştır. Söz konusu raporda Rosenberg, Türkiye'de görev süresinin sona ermesi dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk'e yapmış olduğu veda ziyareti esnasında yaşadıklarını aktarmıştır. Bu ziyaret sırasında Atatürk'e bu kez Başbakan İsmet İnönü dışında Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da eşlik etmiştir. Görüşmede Rosenberg, Atatürk ve İnönü'nün yeni Alman hükümeti ve lideri Adolf Hitler'e karşı nasıl bir düşünce ve kanaate sahip olduğunu öğrenmiş ve bunu kendi dışişleri bakanına iletmıştır.

Araştırmamızın amacı, söz konusu iki belgeden yola çıkarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Adolf Hitler hakkında iki farklı tarihte söylediklerini o tarihlerdeki olayları ve ortamı dikkate alarak değerlendirmeye ve gerçeklerle ne derece örtüştüğünü irdelemeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, İnönü, Hitler, Röhm Darbesi, Surits, Fabricius, Rosenberg.

OPINIONS OF MUSTAFA KEMAL ABOUT ADOLF HITLER IN GERMAN ARCHIVAL DOCUMENTS (1934-1935)

ABSTRACT

Thoughts and opinions of Mustafa Kemal Atatürk about Adolf Hitler are objects of interest for the Turkish nation as well as Turkish historians. As a result of research, carried on this subject, it is found that there are two documents in the archive of the German Ministry of Foreign Affairs, one of which is dated 4 July 1934 and the other, dated 8 June 1935. The first document, dated 4 July 1934, is written by the Under-Secretary of the German Embassy, Wilhelm August Julius Fabricius, as a political report, addressed to the German Foreign Ministry. Fabricius prepared the report on the basis of the confidential information relayed by Soviet Ambassador Yakov Zakarovic Surits, who ended his term of office in Ankara at that time. According to this information, Surits, before leaving Turkey due to the end of his term of office, visited the President of Turkey Mustafa Kemal Pasha. Surits explained to Fabricius why Mustafa Kemal Pasha during the visit, when the Prime Minister İsmet Pasha was also there, found it necessary to touch on the events occurring during the Röhm Purge in Germany in 30 June 1934, his thought and opinion about Adolf Hitler and the new German government on the basis of this event. Besides, he explained how Mustafa Kemal Pasha established a connection between the events during the Bolshevik government in Russia, Mussolini's power in Italy and the Röhm Purge and why he found it necessary to compare these with the events in Turkey at that time. He also put forward why Mustafa Kemal Pasha thought different from İsmet Pasha upon the reason for the coup in question.

About 11 months after the first report was written, German Ambassador of Ankara Frederic Hans von Rosenberg wrote a political report to the German Foreign Ministry. Rosenberg wrote in the report about his experience during a farewell visit to Mustafa Kemal Atatürk due to the end of his term of office in Turkey. During this visit, the

Prime Minister Ismet Inonu and Foreign Minister Tewfik Rushtu Aras also accompanied Ataturk. During the meeting, Rosenberg learned how Ataturk and Inonu had an idea and opinion about the new German government and leader Adolf Hitler and communicated this to his foreign minister.

The aim of our study is to evaluate what Mustafa Kemal Atatürk said about Adolf Hitler in two different dates by considering the events and environment in those dates and to examine to what extent this information is in compliance with the facts.

Keywords: Ataturk, Inonu, Hitler, Röhm Purge, Surits, Fabricius, Rosenberg.

GİRİŞ

Mustafa Kemal Atatürk ve Adolf Hitler hakkında çok sayıda eser yazılmış olmasına rağmen bu iki liderin birbiri hakkındaki düşünce ve kanaatlerini esas alan bir eser mevcut değildir, sadece bazı eserlerde Hitler'in Atatürk ile ilgili görüşlerine kısaca yer verilmiştir. Bu da esas itibariyle Hitler'in iktidara gelmesinden yaklaşık altı ay sonra kendisini bir gazeteci heyetiyle birlikte ziyaret eden Milliyet Gazetesi Başyazarı ve Siirt Milletvekili Mahmut Bey (Soydan) ile yaptığı 15 Temmuz 1933 tarihli röportaja dayanmaktadır. Bu röportajda Hitler, Türkiye Cumhuriyeti ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ile ilgili görüşlerini açıklamış, Mahmut Bey de Hitler'in bu görüşlerini bir gün sonra Milliyet gazetesinde şu şekilde yer vermiştir:

“Almanya ve Türkiye aynı zamanda ve aynı derecede çökmüşlerdi. Türkiye, mukaddes bir hamle ile kurtuldu. Bu netice Almanya'nın kurtuluşu için başladığımız milli hareketin mesut netice vereceği hakkında bize derin bir kanaat vermiştir. Filhakika Türkiye'de doğan ve parlayan yıldız bize takip edilecek yolu gösteriyordu...Gazi öyle bir şahsiyettir ki ebediyen asrımızın en büyük adamlarının en ön safında bulunacaktır. Bu mevki tarihin ona verdiği bir haktır.”¹

Bu ifadeden Hitler'in ülkesini Versailles Antlaşması hükümlerinden kurtarmak için verdiği mücadelede Türk Milli Mücadelesi'ni ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı örnek aldığı anlaşılmaktadır. Hitler'in Gazi'ye dair en bilinen bu ifadesi dışında Gazi'nin Hitler ile ilgili görüşleri bilinmemektedir. Her ne kadar Türk basın mensuplarından Asım Us, 11 Şubat 1940'ta “Atatürk-Hitler”, Peyami Safa, 9 Temmuz 1940'ta “Örnek Biziz”, Velid Ebüzziya, 27 Temmuz 1940'ta “M. Hitlerlere Harpte Örnek Olduysa Sulhte de Olamaz mıyız?” ve Ahmet Emin Yalman, 2 Şubat 1942'de “B. Hitleri Dinlerken” adlı makaleleri ile İkinci Dünya Savaşı esnasında Hitler ile Atatürk'ü karşılaştırmaları söz konusu olmuşsa da bunlar hiçbir şekilde Atatürk'ün Hitler hakkındaki

---

¹ Siirt Meb'usu Mahmut, “M. Hitler'in Milliyet'e Beyanatı”, **Milliyet**, 16.07.1933.

düşüncelerini ortaya koymamıştır. İşte bu nedenle Türk tarihçileri kadar Türk milleti için de merak konusu olduğunu düşündüğümüz Atatürk'ün Hitler ile ilgili düşünce ve kanaatleri bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda konuyla ilgili Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinde biri 4 Temmuz 1934 diğeri ise 8 Haziran 1935 tarihli iki belge dışında hiçbir bulguya rastlanmamıştır. 4 Temmuz 1934 tarihli ilk belge, Ankara'daki Alman Büyükelçilik Müsteşarı Wilhelm August Julius Fabricius tarafından Alman Dışişleri Bakanlığı'na hitaben kaleme alınmıştır. Söz konusu belge doğrudan Fabricius'un edindiği izlenimler yerine Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Yakov Zaharoviç Surits²'in izlenimlerine dayanmaktadır. Surits, Ankara'da 11 yıl görev yaptıktan sonra Türkiye'den ayrılmak üzere Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ile veda görüşmesine gelmiştir. Bu görüşmede Surits ve Gazi ile birlikte Başbakan İsmet Paşa da bulunmaktadır. Surits bu görüşme hakkında Fabricius'a gizli kalması sözüyle bilgi vermiş, hatta görüşmeyi tamamıyla aktardıktan sonra bir kez daha anlattıklarının gizli kalması tembihinde bulunmuş, Fabricius ise bu sıkı tembihe rağmen görüşmeyi kendi dışişleri bakanına iletmiştir. Çalışmamızda öncelikle bu görüşme ile ilgili belge ele alınıp incelenecektir. Belgeyi incelemeden önce bu görüşme hakkında Surits'in hatıratı dâhil herhangi bir belge olup olmadığı gerek Türk ve Rus gerekse diğer kaynaklardan teyit edilmeye çalışılmış, ancak herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Diğer belge yine bir veda görüşmesine dayanmaktadır, tek bir farkla o da bu kez Mustafa Kemal Atatürk ile veda görüşmesine giden Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Frederic Hans von Rosenberg'tir. Rosenberg'in Surits'ten yaklaşık 11 ay sonra gerçekleştirdiği bu görüşmede Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan İnönü dışında Dışişleri

---

² Yakov Zaharoviç Surits (1882-1952) Afganistan Büyükelçisi (1919-1921), Dışişleri Halk Komiserliği'nin Türkistan sorumlusu (1921-1922), Norveç Büyükelçisi (1922-1923), Türkiye Büyükelçisi (1923-1934), Almanya Büyükelçisi (1934-1937), Fransa Büyükelçisi (1937-1940), Dışişleri Halk Komiserliği'nin merkez organında görevli (1940-1945), Brezilya Büyükelçisi (1945-1947). Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri Sovyet Arşivleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 164.

Bakanı Tevfik Rüştü Aras da bulunmuştur. Rosenberg, veda görüşmesinde Atatürk ve İnönü'nün yeni Alman hükümeti ve lideri Adolf Hitler ile ilgili nasıl bir düşünce ve kanaate sahip olduğunu öğrenmiş ve bunu kendi dışişleri bakanına iletmiştir. İlk belgede olduğu gibi bu belgede de yazılanları basılı eserler veya başka arşiv belgeleriyle teyit etmek mümkün olmamıştır. Bu belge de tercüme edilip incelendikten sonra yorumlanacaktır.

1934 VE 1935 TARİHLİ BELGELER

4 Temmuz 1934 tarihli ilk belgenin önemli görülen kısımları verilmeden önce veda görüşmesinin çıkış noktasını oluşturduğu için önce Röhm Darbesi, akabinde de 1926 İzmir Suikastı hakkında kısaca bilgi verilecektir. Burada İzmir Suikastına yer verilme nedeni, Mustafa Kemal Paşa'nın Surits ile sohbet esnasında Röhm Darbesini kast ederek "önceki yararlı hizmetlerinin karşılığında özel bir statü elde etmeye çalışan eski dava arkadaşlarının bertaraf edilmesinin söz konusu olduğunu ve bu durumun Türkiye'de de yaşandığını" belirttiği için bununla eski dava arkadaşlarından olup da zaman içinde kendine muhalif olanların büyük kısmını bu suikast vesilesiyle siyasi hayattan el çektirmesidir.

Hitler, 30 Ocak 1933'te Almanya'da iktidara gelmesinde çok önemli bir rol oynayan partisi NSDAP'ın (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei: Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi) milis örgütü olan SA'dan (Sturmabteilung: Hücum Kıtası) ve şeflerinin varlığından, hareketlerinden ve sosyal taleplerinden uzun süredir rahatsızlık duymasına rağmen, bir türlü bu örgütü tasfiye etme fırsatı yakalayamamıştır. Nihayetinde SA, NSDAP'ı iktidara taşımak dışında Hitler'in yaratmak istediği baskı ve şiddet rejiminin oluşturulmasında çok büyük katkı sağlamış ve Almanya'da her tür muhalefeti sindirmiş ya da yok etmiştir. Ancak Hitler, iktidara geldikten sonraki bir buçuk yıllık süreçte SA'nın içişlerine aşırı müdahalesi ve silahlanmasından iyice rahatsızlık duymaya başlamıştır. Buna karşın SA da Hitler'in iktidara gelişinden itibaren iç ve dış güvenliğinin tamamen Alman ordusuna tes-

lim edilmesinden ve pasif duruma düşürülmekten hiç hoşnut kalmamıştır. Hitler, kendisi ile birlikte Alman sanayicisi, büyük toprak sahipleri ve ordusunun SA'nın taleplerinden duyduğu rahatsızlıklardan kurtulmak için yaz tatilini bahane ederek SA'yı tasfiye ettiğini açıklamıştır. Hitler'in SA'yı tasfiye etme kararı, örgütün tepkisine neden olmuş ve üyeler düzenledikleri gösterilerle tepkilerini dile getirmişlerdir. Bunun üzerine Hitler, örgütün bir ihtilale girişeceğini bahane ederek, 30 Haziran 1934'te eski dostu ve SA lideri Ernst Röhm'le birlikte Gregor Strasser, Gustav Ritter von Kahr ve eski başbakanlardan General Kurt von Schleicher'in içinde bulunduğu muhalif 200 kişiyi infaz ettirmiştir. Bu olaydan sonra SA eski önemini yitirmeye yerine SS (Schutzstaffeln: Muhafız Birlikleri) almaya başlayacaktır.³

Röhm Darbesi hakkında bilgi verdikten sonra İzmir Suikastı hakkında da kısaca bilgi verelim: Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalif partisi TCF (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası), Şeyh Sait İsyanı ile ilgili bağlantısı olduğu gerekçesiyle 3 Haziran 1925'te bakanlar kurulu tarafından kapatılmıştır. Bundan yaklaşık bir yıl sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi, 17 Haziran 1926'da Giritli motorcu Şevki'nin İzmir Emniyet Müdürlüğü'ne yaptığı ihbar ile ortaya çıkmıştır. Bu ihbarla birlikte eski TCF'nin 29 milletvekilinden 28'i tutuklanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı planlanmış olan bu suikast, anayasayı değiştirmeye, meclisi görevinden men etmeye ve hükümeti devirmeye yönelik bir hareket olarak değerlendirilmiştir.⁴ Bu suikast girişimi sonucu sanıkların yargılanması için İzmir'de derhal istiklal mahkemesi kurulmuş, bütün TCF milletvekillerinin nerede olurlarsa olsunlar hemen tutuklanmalarına, evlerinin aranmasına ve bulunacak belgelerin İzmir'e gönderilmesine karar verilmiştir. Mahkeme, milletvekillerinin tutuklanması için dokunulmazlıklarının kaldırılmasına dahi gerek duymamıştır. 27 Haziran-13 Temmuz 1926 tarihleri arasında süren mahkeme, İzmir Milletvekili Şükrü, Saruhan Milletvekili

³ Thamer, **a.g.e.**, s. 168-177; Benz, **a.g.e.**, s. 635, 767-769; Broszat-Frei, **a.g.e.**, s. 48-64; Rothfels, **a.g.e.**, s. 135-177; **Cumhuriyet**, 02- 04., 16.07.1934.

⁴ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkiler** (1924-1930), C IV, Ankara 1972.

Abidin, Eskişehir Milletvekili Arif, Sivas Milletvekili Halis Turgut, İstanbul Milletvekili İsmail Canpolat, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşit, eski Trabzon Milletvekili Hafız, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe Edip, Çopur Hilmi, emekli Baytar Albay Rasim, eski Ankara Valisi Abdülkadir, işçeci Kara Kemal için idam kararı, Sürmeneli Milletvekili Vahap için on yıl sürgün cezası verilmiştir. Mahkeme, Ergani Milletvekili İhsan, eski Ardahan Milletvekili Hilmi, eski Maliye Nazırı Cavit, eski Mersin Milletvekili Selahattin, eski Sivas Milletvekili Kara Vasıf, eski Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni, eski İzmir Valisi Rahmi, İstanbul milletvekillerinden Rauf ve Dr. Adnan'ın davalarının Ankara'da devam edilmesine, diğer tutuklu milletvekillerinin beraatına karar vermiştir. Beraat eden paşalar başta Kazım Karabekir olmak üzere siyasi sahneden bir süreliğine uzaklaşmış ve uzunca bir süre siyasete girmemiş, orduya da dönmemiş ve 5 Aralık 1927'de usule uymayan bir şekilde de emekli edilmişlerdir. İzmir'deki aynı mahkeme heyeti bu kez Ankara'da yargılanacaklar için 16 Temmuz 1926'da Ankara'ya geçmiştir. 2 Ağustos 1926'da Ankara'da başlayan dava 27 Ağustos'ta sona ermiş, mahkeme eski Maliye Nazırı Cavit'in, Dr. Nazım'ın, eski Ardahan Milletvekili Hilmi'nin, eski İttihat Terakki Sekreteri Nail'in idamlarına karar vermiş ve infazlar 27-28 Ağustos 1926'da gerçekleştirilmiştir. Mahkeme, Rauf Bey ve eski İzmir Valisi Rahmi Bey'in onar yıl sürgün edilmelerine, Salih Kahya ve Ali Osman Kahya'nın onar yıl hapsine, diğer sanıkların ise beraatına karar vermiştir. Bu yargılanmadan sonra eski İttihat ve Terakki üyelerinin tamamına yakını siyasetten uzaklaştırıldığı gibi muhalefet uzun süreliğine sindirilmiştir.⁵

Belgede yazılanlarla doğrudan ilgisi olduğu düşünülen Röhm Darbesi ve İzmir Suikastı ile ilgili kısa bilginin ardından 4 Temmuz 1934 tarihli ve 59 numaralı ilk Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgesine baktığımızda Alman Büyükelçilik Müsteşarı Fabricius'un Alman

---

⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s. 251-292; Kandemir, **a.g.e.**, s. 76-77; Aybars, **a.g.e.**, s. 384-396; Abacalı, **a.g.e.**, s. 139-141; Örs-Meriç, **a.g.e.**, s. 46-49 Çulcu, **a.g.e.**, C I, s. 603-604; Öz, **a.g.e.**, s.202-224.

Dışişleri Bakanlığı'na hitaben siyasi bir rapor kaleme aldığını görürüz. Yazının içeriği “Gazi'nin Almanya'daki Olaylarla İlgili Görüşleri” şeklinde verilmiştir. Fabricius, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden ayrılan Sovyet Büyükelçisi Surits'i bir gün önce samimi şekilde huzuruna kabul ettiğini ve bu görüşmede sadece Başbakan İsmet Paşa'nın hazır bulunduğunu belirttikten sonra Surits'in kendisine gizli kalmak şartıyla şunları aktardığını ifade etmektedir:

“Gazi benimle sadece Almanya hakkında konuştu. Gazi Almanya'daki olaylara çok önem veriyor, bu ülkeyi ve liderini önemsiyor. Bu nedenle Sovyet hükümetinin Berlin'e yeni atayacağı büyükelçinin, Litvinov'un tam güvenini kazanmış olmasına ve Türk isteklerini de dikkate almasına çok değer veriyor. Gazi, benden Türkiye'nin çok önem verdiği Alman-Rus ilişkilerinin düzelmesi hususunda Moskova'da etkili olmamı istedi. Gazi'nin bu görüşmedeki kadar Almanya'dan bahsettiğini hiç hatırlamıyorum.”⁶

Surits'in bu ilk ifadesinden Gazi'nin Almanya'daki son olaylarla Röhm Darbesi'ni kastettiği ve bu darbeyi bastıran Adolf Hitler'i yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Gazi, bu olayın akabinde Sovyetlerin Berlin'e büyükelçi olarak atayacağı kişinin, yani Surits'in bir yandan Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov'un tam güvenine sahip olduğunu diğer yandan da Türk devletinin isteklerini dikkate aldığını belirtme gereği duymuştur. Bununla birlikte Gazi, Surits'ten Alman-Rus ilişkilerinin düzelmesi hususunda etkili olmasını da talep etmiştir. Surits bu ifadeyle kendisinin Almanya'ya büyükelçi olarak atanmasını Gazi'nin ne kadar önem verdiğini vurgulamak istemiştir.

Başbakan İsmet Paşa ile birlikte Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Röhm Darbesi ve sonucu ile değerlendirmelerinin detayını Surits şöyle deklere etmektedir:

“Gazi, daha sonra sözü Almanya'daki son olaylara getirince İsmet Paşa bunları NSDAP içindeki ekonomik kutuplaşmalarla –sağ ve sol görüş arasındaki- izah etmeye çalıştı. Gazi bunu ihtimal dışı gördüğünü söyleyip burada daha ziyade diğer devrimlerde de görüldüğü üzere, önceki

⁶ ADAP, Serie C:1933-1937, Band III, s., 123-124 (4 Temmuz 1934 tarihli ve 59 sayılı)

yararlı hizmetlerinin karşılığında özel bir statü elde etmeye çalışan eski dava arkadaşlarının bertaraf edilmesinin söz konusu olduğunu belirtti. Bu durumun Türkiye'de de yaşandığını, hatta İtalya'da Mussolini'nin ancak 4 yıl sonra eski dava arkadaşlarından kurtulabildiğini, Rusya'da da Kızıl ordu generallerinin saf dışı bırakılmasının kanlı çarpışmalara neden olduğunu –bunu ben de onayladım- söyledi. Ayrıca Almanya'da tüm hareketin İtalya'ya kıyasla daha büyük ve güçlü olduğu için olayların hızlı geliştiğini açıkladı. Gazi'ye göre -kendisi de aynı yola başvurduğundan- olaylar Alman Başbakanı'nın konumunu güçlendirmiş ve bu nedenle de önemsenmeyi hak etmiş, çünkü bu sayede SA'dan kurtulmuş ve devlet otoritesinin gerçek sahibi olması gereken Alman ordusu ve polisinin üzerinde tam otorite sağlamıştır. Parti içinde ekonomik zıtlıklar bulunduğu konusunda ise Gazi, bunun şuanki olaylarda hiçbir anlamı, hatta gündem değeri dahi olmadığını, ancak bu konuda yavaş bir gelişme beklemek gerektiğini söyledi.”⁷

Surits bu sözleriyle öncelikle İsmet Paşa'nın Röhm Darbesinin gerekçesini NSDAP içindeki ekonomik kutuplaşma ile izahat etmeye, yani parti içindeki milliyetçi ve sosyalist eğilimli unsurların ekonomi konusundaki anlaşmazlıklarıyla açıklamaya çalıştığını, ancak buna Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın karşı çıktığını belirtmektedir. Çünkü Gazi, olayın perde arkasında parti içindeki ekonomik zıtlıktan ziyade eski dava arkadaşlarının önceki yararlı hizmetlerinin (partinin iktidara gelmesinde katkılarının) karşılığında özel bir statü elde etme çalışmalarının yattığını düşünmekte ve buna Hitler'in izin vermeyerek kendilerini bertaraf ettiğini açıklamaktadır. Ayrıca bunun Türkiye'de de yaşandığını, bir nevi kendisinin de önceki yararlı hizmetleri karşılığında özel bir statü bekleyen dava arkadaşlarını siyasi hayattan el çektirttiğini anlatmaktadır. Bununla Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Suikastı vesilesiyle yaşananları kastettiği değerlendirilmektedir. Gazi, Almanya'daki benzer durumun Rusya'da 1917'de iktidara gelen Le-

---

⁷ ADAP, Serie C:1933-1937, Band III, s., 123-124 (4 Temmuz 1934 tarihli ve 59 sayılı).

nin ve İtalya'da da 1922'de iktidara gelen Mussolini yönetiminde yaşandığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Röhm Darbesi'ni bertaraf eden Hitler'in konumunu güçlendirdiği gibi bu başarısından dolayı önemsenmeyi hak ettiğini, bu sayede Alman ordusu ve polisinin üzerinde tam otorite sağlayabildiğini ifade etmektedir. Gerçekte ise bunun böyle olmadığını ilerideki olaylar gösterecektir, çünkü Röhm Darbesi sonucunda Almanya'da SA'nın devlet otoritesi üzerindeki etkisi bertaraf edilmiş olsa da kısa bir süre sonra onun yerine SS'in aldığı ve bu kez bu örgütün Alman ordusu ve polisinin üstünde bir yetkiye sahip olduğu yaşanarak öğrenilecektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Alman ekonomisi ve dış politikası ile ne derece ilgilendiğini de Surits şu sözleriyle açıklamaktadır:

“Gazi, Alman Markı'nın istikrarının sağlanmasının çok önemli olduğunu, ancak çok kez iddia edildiği gibi paranın altın değerinden çıkartılmasının pek önemli olmadığını, Türk parasının da altın karşılığı değeri olmamasına rağmen ayakta kalabildiğini belirtti. Önemli olanın Alman endüstrisi için ham madde sağlanması olduğunu, Almanya'nın sevkiyat meselesi yüzünden İngiltere ile karşı karşıya gelmekten kaçınması gerektiğini ifade etti. Gazi, dünya barışının güçlenmesine katkı sağlayacağına inandığı için Almanya'nın dış politik konumunun iyileştirilmesinin önemli olduğunu söyledi.”⁸

Yukarıdaki ifadeden Gazi'nin Milli Mücadele esnasında ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında yaşamış olduğu ekonomik ve siyasi tecrübelerden yola çıkarak Alman ekonomisinin istikrarının sağlanması yönündeki görüşlerini öğrenmekteyiz. Unutmamak gerekir ki Hitler Almanya'da iktidara gelmeden önce Alman ekonomisi çok zor durumdadır, hatta onun iktidara gelişinde Alman ekonomisinin kaos içinde bulunmasının büyük rol oynadığı bilinmektedir. Yine Gazi gerek Milli Mücadele ve gerekse Lozan görüşmeleri sırasında dünya lideri durumundaki İngiltere ile karşı karşıya gelmenin yarattığı sorunları bildiği için Almanya'nın da Türkiye gibi bu devleti karşısına

⁸ ADAP, Serie C:1933-1937, Band III, s. 123-124 (4 Temmuz 1934 tarihli ve 59 sayılı).

almaması gerektiği tavsiyesinde bulunmuştur. Dünya barışının güçlendirilmesi için de Almanya'nın dış siyasetteki konumunun iyileştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak Hitler'in amacının asla dünya barışı olmadığı sadece dünyaya hükmetmek olduğu Atatürk'ün ölümünün hemen ardından yaşanan olaylarla gün yüzüne çıkacaktır.

Diğer Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgesi olan 8 Haziran 1935 tarihli ve 144 numaralı yazı, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Frederic Hans von Rosenberg tarafından bizzat Alman Dışişleri Bakanı'na hitaben kaleme alınmıştır. Bilindiği üzere Rosenberg, 1922-1923 yılları arasında Alman Dışişleri Bakanı ve 1933-1935 yıllarında Almanya'nın Ankara Büyükelçisi olarak görev yapmış, emeklilik nedeniyle Ankara'daki büyükelçilik görevini 24 Mayıs 1935'te bırakmış ve bundan yaklaşık iki hafta sonra 9 Haziran'da Türkiye'yi terk etmiştir. Rosenberg'in yazısının özelliği diğer yazıyla benzeşmektedir, yine söz konusu olan bir veda görüşmesidir. Bu kez Atatürk ile veda görüşmesine giden Ankara'daki görev süresi dolmuş olan Rosenberg'tir. Rosenberg'in veda görüşmesindeki izlenimleri Atatürk ile ilgili olmaktan ziyade Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü Aras'la ilgilidir. Rosenberg'in Atatürk ile ilgili izlenimleri Surits'in izlenimleri ile örtüşmekte, hatta onun Fabricius'a aktardıklarının bir özeti niteliğindedir. Rosenberg, "Veda İzlenimleri" içerikli yazısında Cumhurbaşkanı Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü ile ilgili görüşmesini şöyle aktarmaktadır:

"Veda ziyaretimde şarklılara mahsus kibarlığın gereği Türk devlet adamlarından Almanya hakkında işittiğim dostça sözleri burada ayrıntılı olarak vermeye gerek duymuyorum. Burada bir kez daha kısaca değinilmesinde yarar gördüğüm husus, bu ziyaretteki genel izlenimin tüm hizmetim boyunca edindiğim izlenimlerle tamamen örtüşmesidir. Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü, yeni Alman hükümetini ve liderini sadece önemsemiyor aynı zamanda ilgiyle yakından takip ediyor. Atatürk'ün Alman Başbakanı ve liderinin faaliyetlerine ve maksatlarına duyduğu ilgi kadar İnönü'nün Almanya ile ilgili tüm haberleri dikkatlice takip etmesi ve Alman kaynaklarına dayanarak Almanya'daki olaylar hakkında günü birlik fikir edinmeye çalışması çok ilginçtir. Genç Türkiye'nin

bu iki manevi lideri için geçerli olanlar, temel konularda liderlerinden farklı düşünmeyen kabinenin çoğunluğu ve kamusal hayattaki başka kişiler için de şüphesiz geçerlidir. Sempati ve antipati gibi duygusal eğilimlerin pek bir şey ifade etmediği, soğuk ama gerçekçi olarak görülen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras da bu konuda istisna teşkil etmiyor. Almanya'ya karşı saygı ve Almanya'nın Avrupa'daki önemini doğru şekilde kavrama onda da mevcuttur.”⁹

Rosenberg, bu ifadesiyle öncelikle doğulu halklarda veda görüşmeleri esnasında kibarlık gereği dostça sözler sarf edildiğini açıklama gereği duymuştur. Bunu, özellikle Cumhurbaşkanı Atatürk ile birlikte Başbakan İnönü'nün NSDAP hükümetine ve Hitler'e karşı söylediği olumlu kanaatlerle teyit etmektedir. Rosenberg aynı zamanda Atatürk'ün Hitler'in girişimleri ile birlikte amaçlarına karşı ilgi duyduğu kadar İnönü'nün de Almanya'daki olaylar hakkında gününbirlik Alman kaynaklarından elde ettiği haberlerle fikir edinmeye çalıştığını açıklamaktadır. Alman hükümeti ve Hitler'e karşı Türkiye'nin Cumhurbaşkanı ve Başbakanı gibi Türk bakanlarının çoğunluğunun, hatta kamusal alandaki başka kişilerin de olumlu görüş sahibi olduğunu belirtme gereği duymuştur. Bunu ifade ederken bu konuları duygusal değerlendirmek yerine mantıkla değerlendiren Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın da bakanların çoğunluğu gibi Atatürk ve İnönü ile aynı görüşte olduğunu açıklamak istemiştir.

SONUÇ

Türkiye'de büyük bir merak konusu olduğunu düşündüğümüz Atatürk'ün Hitler hakkındaki düşünce ve kanaatleri hususunda yaptığımız araştırma sonucu sadece iki Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgesine ulaşılabilmiş ve bu iki belge tercüme edilip inceledikten sonra şu sonuca varılmıştır: Her şeyden önce söz konusu iki Alman arşiv belgesini teyit edecek hiçbir yazılı eser ve başka arşiv belgesine ulaşmak mümkün olmadığı için sadece bu iki belgeden yola çıkarak Atatürk'ün

⁹ ADAP, Serie C: 1933-1937, Band IV.1, Nisan-Eylül 1935, s. 279-281 (8 Haziran 1935 tarihli ve 144 sayılı).

Hitler için sarf ettiği iddia edilen sözlerin hangi tarihte ve şartlarda söylendiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle birinci belgenin konusunu oluşturan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile Surits'in veda görüşmesi, 30 Haziran 1934'te Almanya'da gerçekleşen Röhm Darbesi'nden hemen sonra yapıldığı, bunun bir veda görüşmesi olduğu ve bu tür görüşmelerde de karşılıklı güzel sözler sarf edilme gayreti içinde bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte 1934 yılında Türkiye için Sovyetlerin henüz en yakın dost ülke olduğu kadar Türkiye'de uzun süre görev yapıp başta 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması dâhil olmak üzere çok sayıda iki ülke arasında antlaşmanın yapılması, ekonomik ve siyasi işbirliği temellerinin atılmasında büyük rolü olan Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Surits'in Gazi ile veda görüşmesinde bulunduğunu dikkate almak gerekir. Surits'in Türkiye'de görev yaptığı sürece iki ülke ilişkisine çok sayıda olumlu katkı sağladıktan hemen sonra Almanya'da yine büyükelçi olarak göreve başlayacağı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından bilinmektedir. Bu nedenle görüşmenin, henüz beş gün önce meydana gelen Röhm Darbesi üzerinde yoğunlaşması son derece doğaldır. Bilindiği üzere Hitler, NSDAP'ın kuruluşundan itibaren en yakınında yer alan ve partinin milis gücü SA'nın lideri konumunda bulunan Röhm'ün darbe yapmasını – bu darbenin gerçekleştiği bugün dahi şüpheli olarak değerlendirilmektedir- vesile sayıp SA'dan ülkesini yeni kurtarmıştır. Gazi Paşa, SA'nın ve lideri Röhm'ün bertaraf edilmesini benzer bir durumu yaşayan Bolşevik ve Mussolini yönetimleri ile kıyasladıktan sonra kendisine karşı girişilen İzmir Suikastı ile karşılaştırmış ve önceki yararlı hizmetleri karşılığında özel bir statü bekleyen devrimlerin destekçilerinden mutlaka kurtulmak gerektiğini ifade etmiştir. Devrimler incelendiğinde bu tür durumların sıklıkla yaşandığı ve sonuçta devrimin en ön safında yer alanların zamanla bertaraf edildiği bilinmektedir.

Bununla birlikte Adolf Hitler Almanya'da iktidara geldiğinde ülkesi Versailles Antlaşması'nın hem ağır ekonomik hem de siyasi ve askeri yaptırımını altındadır, üstelik 1929 dünya ekonomik krizinin etkisi tüm dünyada olduğu gibi Almanya'da da fazlasıyla hissedilmektedir.

Bu nedenle Hitler iktidara geldiği ilk yıllarda ülkesini Versailles'in ekonomik, siyasi ve askeri ağır hükümlülüklerinden kurtarma çabası içindedir ve bu nedenle sadece Türk hükümeti ve Cumhurbaşkanı tarafından değil, birçok ülke hükümeti ve lideri tarafından, hatta dünya lideri durumundaki İngiltere tarafından bile masum olarak görülmektedir. Şunu da belirtmekte yarar vardır, İngiliz Başbakanı Chamberlain dahi Adolf Hitler ve Almanya karşısında 1938 yılına gelene kadar Yumuşama Politikası gütmekle kalmamış, hatta bu Yumuşama Politikası nedeniyle sadece Almanya tarafından Avusturya'nın ilhakına değil, aynı zamanda Çekoslovakya'nın da parçalanmasına göz yummuştur. İşte Mustafa Kemal Paşa'nın da böyle bir ortamda Adolf Hitler hakkındaki kanaatlerini Surits'e ve Rosenberg'e ilettiği iddia edilmektedir. Bu iddiaların yer aldığı her iki Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgesini teyit edecek herhangi yazılı bir esere ve belgeye ulaşılmadığı gibi Surits ve Rosenberg'in Atatürk ile yaptıkları veda görüşmesinde konuşulanların tamamını nasıl ve ne kadar aktardıkları, aynı şekilde Surits'ten aldığı bilgiyi Fabricius'un da Alman Dışişleri Bakanı'na ne derece tam olarak ilettiği konusunda soru işaretlerinin mevcut olduğunu belirtmekte yarar vardır. Kısacası bu veda görüşmesinde konuşulanların doğruluğu konusunda hiçbir destekleyici bulgu mevcut değildir. Bunun yanı sıra Rosenberg'in siyasi raporunun daha başında, veda görüşmelerinde doğru halklara mahsus kibarlık gereği dostça sözlerin sarf edildiği belirtilmiş, ardından ise Atatürk'ün Alman hükümeti ve lideri hakkında görüşleri aktarılmıştır. Dolayısıyla Atatürk'ün söz konusu görüşlerinin bir nevi veda görüşmeleri esnasında sıklıkla sarf edilen dostça sözlerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç itibarıyla Atatürk'ün gerek Surits gerekse Rosenberg ile yaptığı veda görüşmesinde Alman hükümeti ve lideri Adolf Hitler için sarf ettiği sözlerin iddia edildiği gibi tamamının doğru olduğu kabul edilse dahi bunların dile getirildiği süreçte Hitler'in henüz iktidara yeni geçtiği ve gerçek yüzünü ortaya çıkarmadığı, Alman halkı kadar dünyadaki birçok ülke ve milletin takdirini kazandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu iki belge dışında 1933-1944 yıllarına ait Alman Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin Türkiye ilgili olan 302 belgenin

tamamı incelendiğinde Atatürk'ün Hitler'e dair olumlu ya da olumsuz kanaat içeren başka hiçbir belgeye rastlanmadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ADAP (Akten zur Deutschen Auswaertigen Politik: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi),

Serie C:1933-1937, Band III, s. 123-124 (4 Temmuz 1934 tarihli ve 59 sayılı);

Serie C: 1933-1937, Band IV.1, Nisan-Eylül 1935, s. 279-281 (8 Haziran 1935 tarihli ve 144 sayılı).

Basılı Eserler

Abacalı, Alpay, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Benz, Wolfgang, **Geschichte des dritten Reiches**, Beck Verlag, München, 2000.

Broszat, Martin-Frei, Norbert, **Das dritte Reich im Überblick**, Deutsche Taschenbuch-Verlag, München, 2007.

Çulcu, Murat, **Gazeteciler Davası**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1993.

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, Başnur Matbaası, Ankara, 1972.

Kandemir, Feridun, **Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast**, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.

Örs, İbrahim-Meriç, Orhan, **Türk Basınında Cumhuriyetin 60 Yılı**, Hürriyet Ofset, İstanbul, 1984.

Öz, Nurettin, **Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 1991.

Perinçek, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri Sovyet Arşivleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

Rothfels, Hans, **Die deutsche Opposition gegen Hitler**, Manesse Verlag, Zürich, 1969.

Siirt Meb'usu Mahmut, "M. Hitler'in Milliyet'e Beyanatı", **Milliyet**, 16.07.1933.

Thamer, Hans Ulrich, **Der Nationalsozialismus**, Reclam, Stuttgart, 2002.

Zürcher, Erik Jan, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1987.

**ARŞİV BELGELERİNDEN HAREKETLE TÜRKİYE’NİN
İNGİLİZ İLHAKI VE YÖNETİMİ ALTINDAKİ KIBRIS
ADASI’NA İLİŞKİN YUMUŞAK GÜÇ UYGULAMALARI VE
KIBRISLI TÜRKLERLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ (1921-
1939)**

Soyalp TAMÇELİK*

ÖZET

Bu çalışma, erken dönem Cumhuriyet yönetiminin, Kıbrıs ve Kıbrıslı Türklerle ilgili takip ettiği dış politika ve uygulamalarıyla ilgilidir. Çeşitli arşiv belgelerinden ve ilgili basılı kaynaklardan istifade edilerek ele alınan konu, başta Mustafa Kemal ATATÜRK’ün ve dönemin bürokratik elitistlerin Kıbrıs’a ve Kıbrıslı Türklere yönelik yaklaşımlarının Uluslararası İlişkiler disiplinde yer alan *Yumuşak Güç* kavramıyla ilişkilendirilerek izah edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın temel amacı, Kıbrıs’ın Misak-ı Milli sınırları dışında bulunmasına rağmen erken dönem Cumhuriyet yönetiminde ve ATATÜRK’ün dış politika pratiğinde özel bir yeri olduğunu ve Kıbrıs Türk toplumuyla ilgilenilmesinin *Yumuşak Güç* kavramıyla izah edilebileceği görüşüne dayanmaktadır.

Bu açıdan araştırmada, arşiv belgelerinden hareketle Kurtuluş Savaşı’na katılan ve İstiklal Madalyası alan Kıbrıslı Türk subayların isimlerinin belirlenmesi, Mustafa Kemal’in Kıbrıs’tan gelen mektupları cevaplandırması, Atatürk’ün eşi ve Himâye-i Etfâl’in himayedarı Latife Hanım Efendi’nin Kıbrıslı Türklerden gelen yardım paralarını kabul etmesi, Erkân-ı Harbiye’nin Kıbrıs’la ilgili tespitlerin belirtilmesi, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın İstanbul şubesinin nezaretinde okuyan 80 Kıbrıslı Türk gencin ihtiyaçlarının karşılanması, Dahiliye Vekâleti

---

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, soyalp@hotmail.com

belgelerinden hareketle 223 Kıbrıslı Türk'ün Türkiye'ye sığınması, Hariciye Vekâleti'ndeki yazışmalara göre Kıbrıs'taki Konsoloslukun yeniden açılması, Ada'da toplanan Kıbrıs Millî Kongresi'nin sonuçlarının değerlendirilmesi, Ada nüfusunun sosyo-ekonomik durumuyla ilgili raporların hazırlanması, Kıbrıs Türk toplumu arasında *Türkçülük* akımının desteklenmesi vb. hususlar ilk kez ele alınıp değerlendirilmiştir.

Buna göre araştırmanın sonucunda elde edilen hususlar; ATA-TÜRK ile birlikte Türkiye'de gerçekleşen aydınlanma ve modernleşme hareketinin Kıbrıs Türk toplumunda kendiliğinden uyguladığını, harici veya zorlayıcı bir dayatmaya maruz kalmadığını, kendi hür iradesiyle ve cezbetme usulüyle gerçekleştirdiğini, bu vesile ile Ada Türkleri arasında aydınlanmacı genç kuşağın ortaya çıktığını, kurumsal yapı ve toplumsal kimliğin yeniden yapılandırıldığını, ATA-TÜRK'ün bunu desteklediğini ve Cumhuriyet yönetiminin ise buna imkân ve fırsat vererek rol model olma özelliğini koruduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Kıbrıslı Türkler, Atatürk, Yumuşak Güç, İstiklal Madalyası

**MUSTAFA KEMAL ATATURK'S ASSESSMENTS REGARDING
TURKISH CYPRIOTS AND SOFT POWER PRACTICES BASED
ON ARCHIVAL DOCUMENTS (1921-1939)**

ABSTRACT

This research is based on earlier Republic Period's foreign policy and implementations about Cyprus and Turkish Cypriots. This paper has been written based on different archive documents and sources and it's attempted to explain Mustafa Kemal Ataturk's and that period's bureaucratic elitists' approach to Cyprus and Turkish Cypriots on the island by comparing mentioned approach with the perception of *Soft Power* in the International Relations Discipline.

It's tried to indicate that even though Cyprus was beyond the bounds of national pact, still Cyprus had special place in Ataturk's foreign policy in earlier Republic Period and his interest for Turkish Cypriots can be explained with the perception of *Soft Power*.

Therefore, importance of this paper is the names of the Turkish Cypriot officers who participated in the War of Independence and received the Medal of Independence, Mustafa Kemal's reply to the letters coming from Cyprus, the acceptance of money help that came from Turkish Cypriots by Ataturk's wife Mrs. Latife, identification of Cyprus by Erkan-i Harbiye, to meet the Republican People's Party's Istanbul branch of custody studying 80 young Turkish Cypriot needs, Internal Power of Attorney from the movement 223 Turkish Cypriots to Turkey asylum, the Ministry for Foreign re-opening of the Consulate in Cyprus, evaluating the results of the Cyprus National Congress gathered on the island, preparing reports on the socio-economic situation on the island, supporting the *Turkism* movement among the Turkish Cypriot community will be discussed and evaluated for the first time.

Accordingly, the results of the research; together with Atatürk, enlightenment and modernization movement were self-enforced by the Turkish Cypriot community and neither external nor coercive been exposed to impose one, this movement has been realized by their own free will, because of the enlightenment, emerged younger modern generation, institutional structure and social identity that the Republican administration maintained its role as a role model by giving opportunity to it.

Keywords: Cyprus, Turkish Cypriots, Atatürk, Soft Power, Independence Medal.

GİRİŞ

XX. yüzyılın başlarında henüz *Kamu Diplomasisi* ve *Yumuşak Güç* kavramı daha ortada yokken, kuramsal olarak çerçevesi çizilmemişken ya da akademik olarak tanımlanmamışken, uluslararası sistemde ve dış politika uygulamalarında başından beri var olan unsurlardan birisidir.

Kamu diplomasisi terimi, Ahmet Emin Dağ'ın *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*nde, “public” kelimesinin Fransızcadan “publique” kelimesinden geldiğini, halk, kamu, genel, umumi ve halka ait gibi anlamları olduğunu belirtmekte, “public diplomacy” terimini ise *Popülist Diplomasi* olarak tanımlamaktadır. Popülist diplomasi, ilgili ülkenin *politikalarına ya da görüşlerine toplumsal destek bulabilmek amacıyla, aleni beyanlara ağırlık veren diplomasi türü* olarak ifade edilmektedir.¹ Bundan da anlaşılmaktadır ki, popülist diplomasi, hedef toplumun veya kitlenin görüşlerine veya politikalarını kendine doğru çevirmesidir. Ancak buradaki temel ayırım, aleni beyan ile verilecek mesajın açık ve net olması; yalan, yanlış ya da yıkıcı bilgi içermemesi gerektiğidir.

Bu çalışmada, erken dönem Cumhuriyet rejiminin dış politika uygulamalarında *Kamu Diplomasisine* yönelik unsurları ele almak, Kıbrıs Türk halkı üzerinde yarattığı etkileri göstermek veyahut imaj belirleme, diyalog kurma, ikna etme, etki oluşturma ya da itibar tesis etme gibi konuları değerlendirmektir. Buna göre kavramlar üzerinden hareketle erken dönem Cumhuriyet yönetiminin ve kurucu aktör Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Kıbrıs özelinde ne yaptığı, neyi önemseydiği, ne dediği, neyi öncelediği, nasıl algıladığı, neyi anlamlandırdığı vb. konular üzerinde durulmuştur. Bunun için 1914'ten itibaren İngiliz-

---

¹ Ahmet Emin Dağ, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, 3. Bs., Ağaç Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 380.

lerce ilhak edilen ve 1923 sonrasında özellikle de 1925'te özel bir dominyon (*crown-colony*) kapsamına getirilen Kıbrıs Adası'nın, ATATÜRK Türkiye'si ile olan ilişkilerine yoğunlaşmak önem kazanmıştır.

Buna göre araştırmanın temel amacı Kıbrıs'ın Misak-ı Milli sınırları dışında bulunmasına rağmen erken Cumhuriyet döneminde ve ATATÜRK yönetiminde, Türkiye'nin Kıbrıs'la ve Kıbrıslı Türklerle ilgilendiğini, yaşanan gelişmeleri yakından takip ettiğini, *Yumuşak Güç* unsurlarıyla Ada'nın geleceğini ve Kıbrıslı Türklerin varlığını teminat altına almaya çalıştığını göstermektir. Araştırmada uygulanan yöntem ise *süreç analizine* dayanmakta olup, kuramsal alt yapısı Yapısal-Fonksiyonalist bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

1. Erken Dönem Cumhuriyet Yönetiminin Kıbrıslı Türklere Karşı Uyguladığı Yumuşak Güç Unsurları ve Araçları

Modern Türkiye'nin dış politika uygulamalarında *halkla ilişkiler*, önemli bir yer tuttuğu kuşkusuzdur. Bu yöntemle Türkiye, diğer devletlere ve o devletlerin halklarına yönelik ikna ve iletişim stratejileri geliştirdiği görülmektedir. Türkiye'nin Misak-ı Milli coğrafyası dışında kalan diğer Türk toplumlarına ve halklarına yönelik uyguladığı *halkla ilişkiler stratejisi*; uzun vadeli olmaya, iki yönlü iletişime, itibarı artırmaya, doğru bilgi verilmeye, güven tesis etmeye ve son olarak yeni fikirler ve anlamlar üretmeye dayandığı görülmektedir.²

Esasında Türkiye'nin dış politikasındaki halkla ilişkiler kavramı, modern manada *Kamu Diplomasisi* kavramına en yakın kavramdır. Bu nedenle Türkiye'nin dış politikasında ilişki inşa ederken iki yönlü iletişime önem verdiği, kitleleri ikna etmeye çalıştığı, güven duygusunu geliştirdiği, uzun süreli ilişkiyi dikkate aldığı, doğru bilgiye dayandığı söylenebilir. Kitleleri ikna etmeye yönelik *halkla ilişkiler* kavramı, Türk dış politikasında *Yumuşak Güç*'ün de temel hedefleri arasında gösterilmektedir.

---

² B. Senem Çevik, **Uluslararası Halkla İlişkilerde İnsani Yardımlar: Kamu Diplomasisi Boyutu**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 16.

Türk dış politikasında, Kıbrıs Türk toplumuna yönelik uygulanan *Yumuşak Güç*'ün ikna etme, cezbetme, hayranlık uyandırma, gündem oluşturma gibi amaçlarının yanı sıra halkla ilişkilerin iletişim stratejilerinden de etkilenecek belirlendiğini ifade etmek yerindedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta, Türkiye'nin müesses nizamının Kıbrıs Türk toplumuna yönelik uygulayageldiği diplomasisinin ana strateji, halkla ilişkiler prensiplerine dayanmış olmasıdır. Dolayısıyla Türkiye'nin Kıbrıslı Türklere yönelik stratejinin *propaganda* teknikleri çerçevesinde değerlendirmek doğru veya gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Türkiye'nin, Kıbrıslı Türklerin kültürel kimliğinin ve toplumsal varlığının korunması için yaptığı faaliyetlerin genel ruhu, *Yumuşak Güç* unsurlarına uygun olduğu ve buna göre yapılandırmaya çalıştığı görülmektedir. Erken dönem Cumhuriyet yönetimine göre diğer ülkelerdeki Türk toplulukları gibi Kıbrıs'ta da Türk varlığının ve kimliğinin korunması her şeyin üzerindedir. Buna göre Ankara yönetimi, Kıbrıslı Türklerin genel ihtiyaçlarını belirlemek, bunları öncelik sırasına göre düzenlemek ve sınırlı kaynakları ona göre harcamak, bir başka deyişle *Yumuşak Güç* unsurlarını planlamak esas ihtiyaçlardan birisi olarak değerlendirmektedir.

Türkiye'nin Cumhurbaşkanlığı (CA), Hariciye Vekâleti (HVA), Dahiliye Vekâleti Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü (DVEİUMA), Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ve Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi'ndeki (CHPA) belgelere bakıldığı zaman görülmektedir ki, Kıbrıs Türk insanının kalkınabilmesi için plânlamanın önemine, seçilen ve uygulanan hususların neler olduğuna, buna dair ilke ve stratejilerin iyi belirlendiğine şahit olunmaktadır. Ancak bu belgelerden hareketle kalkınmanın '*yönü*' veya '*şekli*' gibi kavramlar ele alındığı zaman birtakım unsurlara daha çok önem verildiği görülmektedir. Örneğin Ankara hükümetinin Kıbrıs Türk toplumunun tercihlerini yönlendirme

manasında yerel unsurlara ve merkezi hükümet olarak Ankara'nın ne-ler yapabileceğine ilişkin görüşler çarpıcı bir öngörüyle dile getirilmişlerdir.

Dışişleri Bakanlığı'nın verilerine göre Türkiye'nin erken dönem Cumhuriyet yönteminin Kıbrıslı Türklerin kalkınmasına yönelik planlama sürecinin temelleri, 'ana' ve 'ara hedef' olarak kavramlaştırdığı görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı'na ait belgeler, kaleme alınmış şekli itibarıyla sınıflandırılmışlar ve buna göre 'tercihler', 'imkânlar', 'ihtiyaçlar' ve 'zamanlama' kavramlarıyla ilişkilendirilerek sistematize edilmişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiği zaman modern Cumhuriyet yönetimi, Kıbrıslı Türklerin sosyal yapısına ilişkin olarak ihtiyaçlarını göz önüne almış ve plânlamalarının *şeklını*, *boyutunu* veya *kapsamını* değerlendirmeye çalışmıştır. Modern Türkiye yönetiminin bu değerlendirmesi, David McClelland'ın toplumların sosyal ve ekonomik gelişmesinde, farklılıkların olabileceği görüşüne oldukça uygundur.³

Türkiye'nin Kıbrıs Türk toplumuna yönelik yapmaya çalıştığı planlama, toplumsal yapıya uygun eğilimleri Kıbrıs Türk bireyinin iradesine göre yönlendirme, müdahalenin gerekli olduğu yerlerde müdahale etme, müdahale edebilecek kuvvete sahip olma veya toplumsal iradenin varlığını kabul etme esaslarına dayandığı söylenebilir. Belgelere göre Kıbrıs Türk insanında yapılması gereken genel 'planlamanın', üç sacayağının olduğu değerlendirilmektedir. Bunlardan birincisi ekonomik, ikincisi sosyal, üçüncüsü de kültürel planlama şeklinde konumlandırılmıştır. Ancak Ada Türklerine yönelik sosyal ve kültürel planlamalar tasarlanırken, geliştirilmiş ve bütünleştirilmiş bir 'sosyal hayat' anlayışına göre tanzim edildiği ve Kıbrıs'taki Türk toplumlunun sosyal ve kültürel yapısını rahatsızlık edecek nitelikte olmasına azami şekilde dikkat ettiği görülmektedir. Zira Ankara'daki devlet deneyimine sahip elitistler ve bürokratik hafıza, Kıbrıs Türk insanının mevcut sıkıntılarını gideremeyecek bir planlamanın, yarardan

---

³ David McClelland, "Ulusal Özellik ve Türkiye ve İran'da Ekonomik Gelişme", *Amme İdare Dergisi*, C 7, S 3, 1974, s. 174.

çok zarar getireceğini bilmektedir. Dolayısıyla Ankara hükümeti, Kıbrıs Türk insanının kalkınması için yapılacak planlarda; ilkelerin, stratejilerin ve tercihlerin iyi belirlenmesine veya toplumsal ihtiyaçların gerçekçi bir şekilde karşılanmasına dikkat ettiği açıktır. Ancak bu durumun her daim hatasız yaptığını da iddia etmek doğru değildir.

Ankara yönetimine göre Kıbrıs'ta *Yumuşak Güç*'le yönlendirilecek sosyal bir planlamanın, Kıbrıs Türk insanının toplumsal yaşamındaki değerlerini, dengelerini, kabullerini, davranışlarını, arzularını, beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılayabileceğine inanmaktadır. Aslında Ankara yönetiminin bunu gerçekleştirebilmesi için Kıbrıs Türk insanının özünde '*var olanları*' iyi bilinmesinden geçmektedir. Buna göre Ankara yönetimi, bütünlüklü bir yaklaşım içerisinde davranarak, Kıbrıs Türk insanının madden ve manen tatmin edilmesi için gayret sarf ettiği söylenebilir.

Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerin kültürel kimliğinin ve varlığını korunması için yapmaya çalıştığı planlamaların *kültür* konusundaki uygulamaları dikkat çekicidir. Zira Ankara yönetimine göre Kıbrıs'ta Türk varlığının ve kimliğinin korunması her şeyin üzerinde bir değerdir. Ankara yönetimi, Kıbrıslı Türklerin kültür konusundaki ihtiyaçlarını belirlemek, bunları öncelik sırasına göre düzenlemek ve sınırlı kaynakları ona göre harcamak, bir başka deyişle *kültür planlaması* yapmak, temel ihtiyaç olarak görmektedir.

Aslında Ankara yönetimi, Ada'da sömürge yönteminde uygulanan politikaların bir sonucu olarak Kıbrıslı Türkleri ekonomik, sosyal ve kültürel olarak sarstığını, ekonomik çarpıklıklara neden olduğunu, siyasal açmazlara ittiğini ve Ada'nın Yunanistan'a bağlanması gibi gelecek endişesine gark ettiğini değerlendirmektedir. Bu dönemde Ada'da yaşanan hızlı değişim, hem Ada'daki Kıbrıs Türk elitlerini hem de Ankara hükümetinin yurtdışındaki Türk soydaşlarına yönelik politikalarını tehdit etmektedir. Aslında bu süreç, Ada'daki Türk toplu-

munun siyasal kültür olarak *kanaatkâr ahlâkını* bir tarafa bırakarak, *sorumluluk ahlâkına*⁴ yöneldiği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde Kıbrıs Türk elitleri, Ankara hükümeti ile birlikte çalışarak içinde özgün kültür değerlerinin de var olduğu kapsamlı bir kültür politikasını uygulamaya çalışmaktadır.

Kıbrıslı Türkler için yapılan planlama, doğrudan doğruya *kültür değerleriyle* ilgili değil, *kültürün yayılmasını ve paylaşılmasını* da sağlayan vasıtalarla ilgili olduğu görülmektedir. Zira Ankara hükümeti, kendini, Ada'daki Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik ve sosyal kalkınmasının *kemiyetiyle* olduğu kadar, *keyfiyetiyle*⁵ de ilgilenmek zorunda olduğunu hissetmektedir. Çeşitli arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır ki, Ankara hükümeti, aşağıda ifade edilen şu üç unsurun yerine getirmesiyle başarıya ulaşacağına inanmaktadır. Buna göre Kıbrıslı Türklerle ilgili yeterli seviyede bilgi sahibi olmak ve karar alıcıları aydınlatmak, eylem planlarını hazırlayan bürokratların Ada halkıyla doğrudan ilişki tesis etmek ve Ada Türklerinin ekonomik kalkınmasının yanı sıra sosyal ve kültürel kalkınmasına da destek vermektir.

Ankara'nın, Kıbrıs Türk halkıyla ilgili olarak yaptığı plânlarda yalnızca maddî kriterlere göre değerlendirme yapamadığı, toplumun diğer unsurlarına da baktığı anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre ifade edilen büyüme kavramı, Kıbrıs Türk halkının sadece ekonomik yapısındaki değişimi ifade etmemektedir. Arşiv belgelerinde ifade edilen değişim, Kıbrıs Türk halkının topyekûn gelişimidir.

Genç Türkiye'nin Kıbrıs Türk toplumuna yönelik yapacağı her türlü yatırım, cari durum ve gelecek için büyük bir fırsat olacağı açıktır. Arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere Ankara hükümeti, yaptığı yardımları belli bir plan çerçevesinde gerçekleştirme eğilimindedir. Özellikle cari bir kurum olan Kıbrıs Konsolosluğu'nun inceleme

⁴ Caesar V. Mavratsas, "Kıbrıs Rum Kimliği ve Kıbrıs Sorunu Hakkında İhtilaflar", **Kıbrıs'ın Turuncusu**, Mehmet Hasgüler ve Ümit İnatçı (der.), Anka Yayınları, İstanbul, 2003, s. 169.

⁵ Kalkınmanın *keyfiyetinden* kastedilmek istenen şey, Kıbrıs'taki sosyal yapının yıkılmasına veya temelden sarsılmasına yönelik tercihlerin veya uygulamaların önlenmesine yöneliktir.

raporlarından veya Ada'dan gönderilen değerlendirme raporlarından da anlaşılmaktadır ki, Ankara hükümetinin yapacağı yardımlar, Kıbrıs Türk insanı için elzem durumundadır. Özellikle Kıbrıs'taki Türkler ve gelecek nesiller için planlama kavramının ekonomik ve sosyal boyutları ile ele alınması ve bunların uygulama sahasına konulması, Kıbrıslı Türkler için adeta zorunlu bir hal almıştır.

Türkiye'nin Ada'daki Türklere yönelik yardım çalışmalarının, Kıbrıs'ta mevcut düzen içinde ve doğru bir şekilde anlatılması pek de kolay bir iş değildir. Bu konuda, pek tabii ki başka olumsuzluklar da vardır. Örneğin Türkiye'de, Kıbrıs'a yönelik saha çalışmalarına bağlı olarak kültür envanterlerinin olmaması, Kıbrıslı Türklerin zihniyet dünyasını tam olarak bilmemesi, Ada Türklerinin toplumsal bilince yönelik verilere vakıf olmaması, Kıbrıs Türk halkının kültürünü koruyacak, yaşatacak veya gelecek nesillere aktaracak özel kuruluş ve vakıfların yeterince etkili olmaması, İngiliz sömürge yönetiminde Türklere uygulanan baskının yüksek seviyede olması, öğretmen yetiştiren kurumların, eğitim ve öğretim sisteminin millî kültürle senkronizasyonunun yeterince yapılamaması, Ada'da Türklerle Rumların siyasî ve iktisadî birliği sağlayacak *kültürel entegrasyonun* olmaması gibi hususlar, Kıbrıs Türk halkı için kalkınma programlarının uygulanmasının ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Bu olumsuzluklar karşısında Ada'daki sömürge yönetimin ve onunla eşgüdümde çalışan birtakım Kıbrıslı Türk elitlerin aymazlığı da işin içine dahil edilirse, Kıbrıs Türk gençliğinde ciddi bir belleksizleşmeye, şuursuzlaşmaya ve kimiksizleşme yönelik tabii sonuçlar doğurmasından korkulmuştur. Dolayısıyla Ankara'nın ve Ada'daki ulusalcı kimliğe sahip Kemalist aydınlar, Kıbrıs'taki Türk varlığının korunması ve devamı için kültür ve toplumsal planlama yapılmasını mecburî bir durum olarak değerlendirmişlerdir.

Arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır ki, Türkiye'nin kültür, ekonomik ve eğitim içerikli yardımlarının yanı sıra *Yumuşak Güç* un-

surlarının en önemli özelliği olan Türk kültürünün korunması ve toplumsal varlığının sürdürülmesi yönünde gelişim gösterdiği de bilinmektedir. Ankara yönetiminin Kıbrıs Türk kimliğinin ve varlığının korunmasına ve yaşatılmasına yönelik bu çalışmalar, geçmişten günümüze kadar devam ettiği ve bu anlayışın neredeyse hiç değişmediği gözlemlenmektedir.

Bundan hareketle arşiv belgelerinden hareketle yukarıda ifade edilen soyut değerleri, somut vakalarla tahlil edebilmek için 1921-1941 yılları arasında gündeme gelen olgularla olayları tasnif etmek ve sistematik eleştiriye tâbi tutmak gerekmiştir. Buna göre:

1.1. Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Kıbrıs'ı ve Kıbrıslı Türkleri Tanımlaması ve Algılaması

Erken dönem Cumhuriyet yönetiminin ilk evresinde Kıbrıs'a ve Kıbrıslı Türklerin varlığına destek verebildiğini iddia etmek zordur. Bu dönemde Anadolu'nun bekası her şeyin önüne geçtiği, işgalden kurtulmak için uğraş verildiği ve ülkenin her yerinde Kuva-yı Millî faaliyetlerine yoğunlaşıldığı için Ankara yönetimi, dış politikada ve ana siyasette nefsi müdafaa durumunu yaşamaktadır. Dolayısıyla Ankara hükümeti, yardım edenden çok yardım alan pozisyonunda bulunmaktadır.

Bu durum, Kıbrıslı Türklerin özelinde değerlendirildiği zaman kendi kısıtlı imkânlarıyla veyahut yapabildikleriyle Ankara'daki ihtilal hükümetini, Heyet-i Temsiliye'nin iradesini, lider konumundaki Mustafa Kemal ATATÜRK'ü ve silah arkadaşlarını, Anadolu'daki mukavemet gücünü, kısacası millî irade ve ruhunu temelden ve asıldan desteklemiş ve katkı sağlamaya çalışmıştır. Elbette ki bu katkı Anadolu ölçeğinde küçüktür, ancak Ada ölçeğinde bunun önemi büyüktür. Zira Ada Türklerinin maddi ve ekonomik durumu genel olarak kötü bir haldedir. Buna karşın Anadolu'nun zafere ve özgürlüğe kavuşma azmi, Kıbrıslı Türklerin de kurtuluşuna neden olacağı için *Anadolu* ile *Kıbrıs*, siyasal idraklerinde bir bütün ve moral değerlerinde bir idea olarak değerlendirilmiştir. Bu amaçla Kıbrıslı Türklerin yaptığı cüzi

yardımlar, Ankara yönetimince ve Atatürk liderliğince hoş karşılanmış ve bir değer olarak karşılık bulmuştur.

Bununla ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa’nın Rumî (R.) 24 Teşrin-i Evvel sene 1337 (24 Ekim 1921) tarihinde Antalya Havalisi Kumandanı Şefik Bey’e yazdığı bir mektupta “...*Kıbrıs ahali-i İslamiyyesince tertip ve tevzi’ olunan rozet ile kartpostalı...*” aldığını, “...*hissiyat ve temenniyyat-ı mahsusalarına teşekkür...*”⁶ ettiğini, hepsinden önemlisi “...*Kıbrıslı kardeşlerimizin Anavatan’a karşı gösterdikleri alâka şayan-ı memnuniyyet...*”⁷ derecesinde olduğunu ifade etmiştir. R. 22 Eylül 1337 (22 Eylül 1921) tarihinde gönderilen mektuba⁸ cevap veren Mustafa Kemal Paşa’nın, Kıbrıslı Türkleri İslâm ahalinden olduğunu, o dönemin koşulları gereği etnik merkezli bir tanım getirmediği, yardım için gönderilen rozet ve kartpostalları memnuniyetle karşıladığı, Kıbrıs ahaliyle (Türkler) aynı duygular içinde olmaktan memnun olduğu, buna ilaveten Ada’daki Türklere “*Kıbrıslı kardeşlerimiz*” diyerek Ada’yı bir bütün olarak gördüğü, Türk-Rum ya da Müslüm/Gayrı Müslim ayrımı yapmayarak bir ölçüde “*Türk yurdu Kıbrıs*” olarak telakki ettiği, son tahlilde altını kırmızı kalemle çizerek “*Anavatan*” kelimesine vurgu yaptığı ve Türkiye’nin Kıbrıs’la ilgili geliştirdiği *Anavatan-Yavru Vatan* lafına ve yahut siyasal retoriğine katkı sağladığı değerlendirilmektedir. Dolayısıyla denebilir ki, Mustafa Kemal ATATÜRK’ün Kıbrıs’a yönelik bu algısı daha önceki vesikalarda veya metinlerde görülmemiş olup, siyasal mana ifade eden bu retoriğin önemli ve dikkate değer olduğu kıymetlendirilmektedir.

⁶ Metindeki bu cümle, Mustafa Kemal Paşa tarafından kırmızı kalem ile çizilmiştir.

⁷ “Antalya Havalisi Kumandanı Şefik Bey Efendiye”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A III, Dosya No. 18, Vesika No. 66, Belge No. 1019140, Tarih: 24 Teşrin-i Evvel 1337, s. 1.

⁸ “Huzur-ı Sami-i Başkumandan Ekremîlerine”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A III-7, Dosya No. 18, Vesika No. 66-2, Belge No. 1019140-2, Tarih: 22 Eylül 1337, s. 1.

1.2. İstiklâl Madalyası Alan Kıbrıslı Türkler

Anadolu’da başlayan mukavemet birçok Kıbrıslı Türk’ü heyecanlandırmış ve Kurtuluş Savaşı’na katılmak için gönüllü gruplar halinde Anadolu’ya geçmeye başlamışlardır. Dönemin gazetelerinde, Ada’dan gizlice ayrılarak Anadolu’ya geçen veya yüksek tahsilini tamamlayarak Kurtuluş Savaşı’na katılan birtakım Kıbrıslı Türk’ten söz edilmektedir. Buna göre Kurtuluş Savaşı’nda katılan ve büyük yararlılıklar gösteren Kıbrıslı Türklerin İstiklâl Madalyası aldığı bir vakadır. 15 Mayıs 1919’dan 9 Eylül 1922 tarihine kadar süren Kurtuluş Savaşı’na katılmış ve büyük yararlılıklar gösteren kişilere verilen İstiklal Madalyası’nı alan Kıbrıslı Türklerin sayısının 7 adet olduğu tespit edilmiştir. Konuyla ilgili olarak TBMM Arşivi’nden elde edilen verilerin ışığında oluşturulan tablo aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: İstiklâl Madalyası Alan Kıbrıslı Türkler⁹

No.	Adı	Baba Adı	Doğum Yeri	Madalya No.	Karar No.	Unvanı	Şerit Rengi	Hangi Kaynak
1.	Ziya Güher	Ahmet Ağa	Kıbrıslı-zade Adana	6214	-	-	-	1.
2.	Mustafa Bahir (Mahir) Ef. [Bahir (Mustafa Ef.)]	Osman	Kıbrıs	5845	259	Tbb. Bin-başı	K. (Kırmızı)	1./2.
3.	Sırrı Ef. (Hüseyin Sırrı Bellioğlu)	Nuri	Lefkoşa	?	-	İzmir Mebusu	K.	1.
4.	Cemal Ef.	Mehmet Kâmil	Kıbrıs	1298	-	Mülazim-i evvel	B. (Beyaz)	1./2.
5.	Ali Vefa Ef. (Seyhanlı)	Mehmet Naim	Mağusa	?	-	Antalya Mebusu	K.	1.
6.	Necmi Osman Ef. [Osman (Necme) Ef.]	Mehmet	Kıbrıs	78	175	Tbb. Bin-başı	B. (Beyaz)	2.
7.	Fatih Ef. (Güvendiren)	Şükrü	Kıbrıs	?	-	Trabzon ve Bursa Mebusu	-	-

⁹ Konuyla ilgili birinci kaynak; **TBMM Arşivi**, “İstiklal Madalyası Verilenlerin Listesi”, C 1 (1-3420), C 2 (3421-6920), Ankara, 2015; ikinci kaynak ise **TBMM Arşivi**, “İstiklal Madalyası (Alfabetik Listesi)”, Ankara, 2015.

Ali Vefa Bey (Seyhanlı), 1873 yılında Mağusa'da doğmuştur. Babası Mehmet Naim, annesi ise Meliha Hanımefendidir. Açılan sınavlarda başarı göstererek Mekteb-i Mülkiye'ye girmiş ve oradan mezun olmuştur. Az düzey Fransızca, Arapça ve Rumca bilen Ali Vefa Bey; Suşehri (Sivas), Mecitözü (Çorum), İslâhiye (Gaziantep), Çerkeş (Çankırı), Maan (Suriye), Salt (Ürdün?), Menemen (İzmir), Finike (Antalya) ve Korkuteli (Antalya) Kaymakamlığı görevinde bulunmuş ve ardından da I. Dönem Antalya Milletvekili olarak hizmet vermiştir. 21.09.1953 tarihinde vefat eden Ali Vefa Bey, Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği yararlılıklar nedeniyle İstiklâl Madalyası ile onurlandırılmıştır.

Dr. Binbaşı Osman Necmi Bey, Kurtuluş Savaşı ve Sakarya Savaşı'nda yararlıklar göstermiş önemli bir zabittir. Osmanlı Devleti'nin Askerî Tıp Mektebi'nden mezun olan Osman Necmi Bey, 1914 yılında mezun olmuş, I. Dünya Savaşı'na katılarak Türk ordusunun muhtelif cephelerinde görev almıştır. Ardından Kurtuluş Savaşı'na iştirak ederek Sakarya Savaşı'nda sahra çadırlarında görev alan Osman Necmi Bey, "*maksad-ı ulvinin istihsali*"¹⁰ uğrunda ibraz ettiği azim ve hizmetine mükafaten, 1921 yılında İstiklal Madalyası'yla taltif edilmiştir. Binbaşı rütbesine yükselen Dr. Osman Necmi Bey, Bergama Askerî Hastahanesi'nin Başhekimliği görevindeyken emekli olmuştur.¹¹

Fatih Güvendiren Bey, Millî Mücadele esnasında Eskişehir Mutasarrıfı olarak büyük hizmetlerde bulunmuş, beyaz şeritli İstiklal Madalyası ile onurlandırılmıştır. Fatih Bey, ATATÜRK'ün teveccühüne mazhar olmuş ve kendisine "Güvendiren" soyadı verilmiştir. 1878 yılında Kıbrıs'ta doğan Fatih Bey, yorgancı Şükrü Efendi'nin oğludur. İlk ve orta tahsilini Kıbrıs'ta yapan Fatih Bey, Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı zamanında sınava girerek kazanmış ve İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye'de tahsil görmüştür. 1898 yılında Rodos maiyet memurlu-

¹⁰ *Söz Gazetesi*, 29 Temmuz 1922, s. 1.

¹¹ *Söz Gazetesi*, a.g.g., s. 1.

ğuyla devlet hizmetine girmiş, ardından birçok kaymakamlık ve mutasarrıflık bulunmuş, son olarak da Kastamonu ve Bursa valilikleri ile Şura-yı Devlet azalığına getirilmiştir. 1933 yılında ise Trabzon ve mütekip yıllarda Bursa milletvekilliğine seçilmiştir. 1946 yılına kadar TBMM’nde Bursa milletvekilliği görevinde bulunan Fatih Bey, uygulamaya konan ATATÜRK devrimlerinin tatbik edilmesinde büyük gayret sarf etmiştir.¹²

Hüseyin Sırrı Bey (Bellioğlu), 1876 yılında Lefkoşa’da doğmuştur. Babası Mehmet Nuri Ağa, annesi Ayşe Hanımefendinin oğlu olan Hüseyin Sırrı Bey, Sadrazam Kâmil Paşa’nın tavsiyesi üzerine Mektebi Mülkiye girmiştir¹³. Osmanlı’nın son mebuslarından olan Hüseyin Sırrı Bey, aynı zamanda TBMM’nin ilk milletvekillerindendir. Bunun yanında tüccar, nafia kâtibi, belediye başkâtibi, kaymakam, mutasarrıf, hariciye encümen reisi ve son olarak İktisat Vekilliği görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Meclis-i Mebusan’ın son döneminde Misak-ı Millî’nin yazarları arasında olduğu,¹⁴ Meclis’te Felâh-ı Vatan Grubu’nda yer aldığı,¹⁵ Atatürk’ün isteği ve Meclis-i Mebusan’ın kapanması üzerine 40’a yakın mebusla Ankara’ya geldiği ve 23 Nisan 1920’de TBMM’nin ilk açılışında bulunduğu bilinmektedir.¹⁶ Bu süre zarfında gösterdiği çabalar nedeniyle İstiklal Madalyası’yla ödüllendirilmiştir.

Niğde Hastahanesi operatörü *Tabip Binbaşı Mustafa Bahir Bey* de 24.05.1926 tarihinde İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Kıbrıs

¹² Ahmet C. Gazioğlu, **Enosis Çemberinde Türkler**, 2. Bs., Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa, 2000, s. 273-274.

¹³ Ahmet An, **Kıbrıs’ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 238.

¹⁴ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre: I, C 3, İctima Senesi: 3, 01.03.1338 Çarşamba, s. 1319.

¹⁵ Hıfzı Topuz, **Atatürk Sesleniyor**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 15-17.

¹⁶ Fahri, Çöker, **Türk Parlamento Tarihi, Dönem I**, C III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 539-540.

doğumlu olan Mustafa Bahir Bey, gayretli çalışmalarıyla kırmızı şeritli madalya ile taltif edilmiştir.¹⁷

Kıbrıs menşeli *Ziya Güher* ve *Mülazim-i evvel Cemal Efendi*, İstiklal Madalyası'yla ödüllendirilmişlerse de ilgili şahıslar hakkında tafsilatlı bilgiye ulaşılamamıştır.

Kıbrıslı Türklerden *kırmızı şeritli* İstiklâl Madalyası alan kişiler, hem Kurtuluş Savaşı'nda, hem TBMM'nde, hem de cephe hattında üstün hizmet gösteren kişiler olup, cephe gerisinde çalışanlar ise *beyaz şeritli* madalya almışlardır.

1.3. Kıbrıslı Türklerin Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne Bağışları (Çocuk Esirgeme Kurumu)

Kıbrıs'ta Larnaka'da mukim olan Süleyman Faik isminde Kıbrıslı bir Türk, Salih Ağa'nın kızları Zarife ve Hatice Hanımlardan 10'ar, İsmail Hasan Ağa'dan ise 5 İngiliz lirası bağış topladığını, 13317/24817 numaralı çekte ifade edildiği gibi toplamında 25 İngiliz lirası olduğunu ve bunun Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne hediye edilmesini arzu ettiğini ifade etmiştir. R. 10 Mart 1341 (10 Mart 1925) tarihinde yazılan bu mektubun, Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ni himaye eden ve çalışmalarını destekleyen Latife Hanımefendi'ye hitaben yazılması da ilginçtir.¹⁸ Ardından Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti'nin Kâtib-i Askeriyesi'nin Kalem-i Mahsus-ı Müdiriyyeti'nden çıkan ve R. 16 Mart 1341 (16 Mart 1925) tarihlenen bir başka belgede, Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Katib-i Umumiliği'ne hitaben yazıldığı görülmüştür. Bu belgede, Kıbrıs'ta Larnaka kazasında mukim Süleyman Faik Efendi'nin bir mektup yazdığı ve bu mektuba ek olarak 25 İngiliz lirası

¹⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 25, İçtima Senesi: 3, Yüz Yedinci İçtima, 24.05.1926 Pazartesi, s. 465.

¹⁸ "Ankara'da Himâye-i Etfâl Reisi Latife Hanım Mustafa Kemal Paşa Hazretleri", **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-2, Belge No. 1008900-2, Tarih: 10 Mart 1925, s. 1.

tutarındaki bir çekin bulunduğu belirtilmiş olup, konuyla ilgili makbuzun da gönderilmesi istenmiştir.¹⁹ Süleyman Faik Efendi'ye hitaben R. 29 Mart 1341 (29 Mart 1925) tarihinde yazılan mektupta arzu edildiği gibi bu paranın Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne tevdi edildiği, bunun için üç surat makbuz alındığı, bu makbuzların bir suretinin ilgiliye gönderildiği, bunun için de Cemiyet'in teşekkür ettiği belirtilmiştir.²⁰

Konuyla ilgili R. 30 Mart 1341 (30 Mart 1925) tarihli bir diğer belgede ise Merkez Umumi Reisi Dr. Fuat Bey, Latife Gazi Mustafa Kemal Hanımefendi'ye hitaben Kıbrıs'ın Lefkoşa Kasabası'nda lise din dersleri muallimi Mehmet Salih Efendi tarafından Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne gönderilen 4 lira 10 şilin miktarındaki bir çekin olduğunu ifade ederek, faydalı işlerde kullanılacağına olan inancını belirtmiştir.²¹ Ancak bu çekin, Latife Hanımefendi tarafından imzalanarak Himâye-i Etfâl Cemiyeti'ne iade edilmesi gerektiği de ifade edilmiştir.²² Konuyla ilgili olarak Latife Hanımefendi'nin imzasının R. 14 Nisan 1341 (14 Nisan 1925) tarihinde imzalanıp gönderildiği²³ ve 27 Nisan 1341 (27 Nisan 1925) tarihinde ise Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin bütçesine irat olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.²⁴

¹⁹ "Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Katib-i Umumiliğine", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 16, Belge No. 1008900, Tarih: 16 Mart 1341, s. 1.

²⁰ "Kıbrıs'ta Larnaka'da Süleyman Faik Bey Efendi'ye", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 16, Belge No. 1008900-1, Tarih: 29 Mart 1341, s. 1.

²¹ "Latife Gazi Mustafa Kemal Hanım Efendi Hazretleri'ne", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-3, Belge No. 1008900-3, Tarih: 30 Mart 1341, s. 1.

²² "Latife Gazi Mustafa Kemal Hanım Efendi Hazretleri'ne", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-3, Belge No. 1008900-3, Tarih: 30 Mart 1341, s. 1.

²³ "Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Merkez Umumisi (Reisi) Riyaset-i Askerisine", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-5, Belge No. 1008900-5, Tarih: 14 Nisan 1341, s. 1.

²⁴ "Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Baş Kâtibi Muhterem Tevfik Bey Efendi'ye", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-6, Belge No. 1008900-6, Tarih: 27 Nisan 1341, s. 1.

Bu hadisede olduğu gibi Türkiye ve Kıbrıs arasında karşılıklı olarak etkileşim, ilişki inşa etme anlayışının var olduğu ve geleceğe yatırım yapma gayesi ile çocuklara yöneldiği görülmüştür.

1.4. Kıbrıs'ta Türk Konsolosluğunun Lağvedilmesi

Köstence Konsolosu Asaf Bey, 17 Nisan 1932 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na ve Cumhurbaşkanlığı'na yazdığı bir raporda, Kıbrıs Konsolosluğu'nun ilga edileceğine ilişkin değerlendirme yaparak, bunun olması halinde zararın büyük olacağını Hariciye Müsteşarı Numan Menemencioğlu'na gönderdiği mektupla bildirdiğini ifade etmiş ve buna ilişkin raporun birer suretlerini hususi ve mahrem olarak Cumhurbaşkanı ATATÜRK'e de gönderdiğini belirtmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1925 yılında ilk kez ihdas edilen Kıbrıs Konsolosluğu'na, o sırada Moskova Konsolosluğu'nda görev yapan Asaf Bey tayin edilmiştir. Ancak Asaf Bey'in görev süresi uzun olmamış ve 1927 yılının başında Kıbrıs Konsolosluğu lağvedilmiştir. Kıbrıs Konsolosluğu'nun lüzumu ve ehemmiyeti bir iki ay içinde anlaşılmış olacak ki, dönemin Dahiliye Vekaleti'nin Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü'nün ve Rüşumat İdaresi ile Londra Büyükelçiliği'nin teşebbüsleri ile 1928 yılında tekrar açılmıştır. O tarihlerde Kıbrıs Konsolosluğu'nun lağvedilmesi hadisesinin Kıbrıs Türk halkı üzerinde neden olduğu teessürü ve heyecanı ifade eden Asaf Bey, Ada'da Mehmet Remzi Okan'ın çıkardığı *Söz* gazetesindeki yazılarını delil olarak göstermiş ve bunun ne kadar yanlış bir iş olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Kıbrıs gibi bir Konsolosluğun ilgası yüzünden ortaya çıkacak maddi ve manevi zarara dikkat çeken Asaf Bey, Ada'daki Konsolosluğun beş yıl içinde iki defa ihdası ve ilgası gündeme geldiğinden ve mükerrer olarak Konsolosluk eşyasının açık müzayede satışından “*yar ve ayyar*” nazarında husule getireceği tesiri takdir ve mümkün olduğu halde ilgasından sarfi nazar edilmesi konusunda Cumhurbaşkanı

ATATÜRK'e bilgi vermiş ve bu Konsolosluğun kapatılmaması konusunda ricada bulunmuştur.²⁵

Türkiye'de tasarruf tedbirleri yüzünden yurtdışındaki bazı Konsoloslukların kapatılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla Kıbrıs Konsolosluğu'nun da lağvedilesi programa alınmıştır. Ancak Kıbrıs'ta bulunmuş ve Kıbrıs'ın ahvali ve vaziyetini öğrenmiş bir Konsolos olarak Asaf Bey'in yaptığı girişimler, Kıbrıs Adası'nın Türkiye için önemine ve 70.000 nüfuslu Kıbrıs Türk halkının istikbaliyle ilişkili olduğuna dayanmaktadır. Türkiye'den 40 mil uzakta ve Anadolu sahillerine sokulmuş bir vaziyette bulunan Kıbrıs Adası'nın jeopolitik ve stratejik önemine dikkat çeken Asaf Bey, toplam 350 bin nüfusun 70.000'i "...memleketimize kalbi rabutalarla merbut ve Konsolosluğunuzu millî bir mabet telakki eden Türklerden ibaret..."²⁶ olduğunu, bunun haricinde Türkiye'de "...beş bin beş yüz – altı bin kişi[nin]..."²⁷ Kıbrıs menşeli Türk vatandaşı bulunduğunu, kayıklarla Ada'dan Anadolu'nun güney sahillerine geçerek senelik yüz binlerce lira zarara neden olan içki ve sigara kâğıdı kaçakçılığı yapıldığını, bu durumun hazine gelirlerine zarar verdiğini, Ada'da bulunan ve adedi çok zengin olan meşruta vakıflarının gelirinin yüksek olduğunu, bunlardan sadece ikisinin bile yıllık olarak vakıf aşarı hüviyetinde olup, 5.500 İngiliz lirası elde edildiğini ve bu gelirin Türk hazinesine girdiğini belirterek Kıbrıs Konsolosluğu'nun lağvedilmesi halinde bu vakıfların tedricen zayi olacağını belirtmesi önemli ve gerçekçi olarak tespit edilmiştir.²⁸ Nitekim İngiliz sömürge yönetimi 1928 yılında aşar vergisini kaldırmış ve zaman içinde vakıfların bütçesinin daralmasına ya da kadük kalmasına neden olmuştur.

Kıbrıs Konsolosluğu'nun kış aylarındaki hasılatı 50-55, yazın aylarında ise 100 İngiliz lirasına tekabül ettiğine dikkat çeken Asaf Bey,

²⁵ "Maruzu acizanemdir", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-6, Dosya No. 53, Vesika No. F 15-1, Tarih: 17.04.1932, s. 1.

²⁶ CA, a.g.b., s. 2.

²⁷ CA, a.g.b., s. 2.

²⁸ CA, a.g.b., s. 2.

aylık hasılatın asgari olarak 80 İngiliz lirasına denk geldiğini belirterek, bununla ilgili harcama ve bütçe cetveli hazırlamış ve Kıbrıs Konsolosluğu'nun ilgası yerine, Ada'da bulunan diğer Konsolosluklarda olduğu gibi, kançılarlık memuriyetinin lağvedilmesi ve iki yerine bir kavasla idare edilmesi halinde masraf çıktıktan sonra hazineye para dahi kalabileceğine işaret etmiştir. Buna göre yapılan muhasebe hesaplamalarına göre ayda 400 lira maaşla Konsolosun bir senelik maaşı 4.800 Türk lirası, ayda 120 lira maaşla Kâtibin bir senelik maaşı 1.440 Türk lirası, ayda 30 lira maaşla Kavasın bir senelik maaşı 360 Türk lirası, Konsoloshanenin senelik kira bedeli 120 İngiliz lirasından 100 liraya düşürülerek yıllık 800 Türk lirası, yıllık idare ve muhabere masrafı 500 Türk lirasıyken, toplamda yıllık olarak 7.900 Türk lirası masraf olduğunu hesaplayan Asaf Bey, Konsolosluğun ilgası halinde merkezde istihdam edilecek olan Konsolosun bir senelik maaşının takriben 1.160 Türk lirası olacağından bunun yekun harcamadan düşüldüğü takdirde 6.740 Türk lirasına tekabül ettiğini göstermiştir. Ancak Kıbrıs Konsolosluğu'nun yıllık hasılat gelirinin 7.680 Türk lirası olduğu hesaplandığından, yıllık gider olarak gösterilen 6.740 Türk lirasının çıkartılması halinde hazineye 940 Türk lirası gelir irat kaydedileceğini belirten Asaf Bey,²⁹ son tahlilde Kıbrıs Konsolosluğu'nun ilgası halinde "...tasarruf yerine maddeten mutazarrır olacağımız gibi manevi zararımız maddi zararımızdan çok daha büyük olacak ve binlerce tebaamız himayesiz kalacak ve perişan olacaktır"³⁰ dediği görülmüştür. Buna karşın Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Kâtabi Umumiliği tarafından yapılan incelemeye göre Kıbrıs Konsolosluğu'nun aylık varidatının 500 lira olmasına karşın masrafın 1.600 lira olduğunu tespit ettiğinden Kıbrıs Konsolosluğu'nun lağvedilmesine karar verilmiştir.³¹

---

²⁹ CA, a.g.b., s. 3.

³⁰ CA, a.g.b., s. 3.

³¹ "Asaf Beyefendi, Köstence Konsolosu", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-6, Dosya No. 53, Vesika No. F 15, Tarih: 26.04.1932, s. 1.

Bu dönemde gerek Türkiye’de gerekse dünyada yaşanan ekonomik krizden ötürü tasarruf tedbirlerine başvurmak zorunda kalan Ankara Hükümeti, Kıbrıs Konsolosluğu’nu kapatma girişiminde bulunsa da Dışişleri Bakanlığı mensuplarının tutarlı, mantıklı ve yerinde tahlilleriyle merkezî yönetimi bilgilendirme çabasına girmişlerdir. Özellikle Ada’daki zengin vakıfların malî durumunun kötüleşeceğine, Kıbrıslı Türklerin yaşayacağı sıkıntıların artacağına ve Ada’daki Türk insanının Anadolu’ya, yeni rejime ve hükümetine karşı duyacağı hislerin hoş olmayacağına işaret ederek, bunun maddi zarardan daha büyük olacağını belirtmiş ve moral değerlere daha çok önem verilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

1.5. Darülfünun’da Okuyan Kıbrıslı Türkler:

Kıbrıs’tan Türkiye’ye gelen ve Darülfünun’da, ki daha sonraki adı İstanbul Üniversitesi olacaktır, tahsil gören Kıbrıslı Türk gençler, eğitimlerini aldıktan sonra Kıbrıs’a dönerek Ada Türklerine katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu durumu destekleyen ve teşvik eden Ankara Hükümeti ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) konuyu Cumhurbaşkanı ATATÜRK’e kadar aktardığı bilinmektedir.

11 Nisan 1933 tarihinde CHF’nin İstanbul’daki Vilâyet İdare Hey’eti Reisi Cevdet Kerim Bey tarafından Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Kâtibi Umumîsi Hikmet Bayur’a bir mektup göndererek, Kıbrıs Türk Talebe Birliği’nin kurulduğunu, bunun için kongre yapıldığını ve Birliğin İdare Hey’eti, Reisi Cumhur ATATÜRK’e saygı dolu telgraf çektikten sonra cevabi olarak ATATÜRK’ün teşekkürlerini ve Kıbrıs Türk öğrencilerine iltifatlarını bildirmişlerdir. İstanbul’da muhtelif yüksek okullarda ve Darülfünun’da tahsilde bulunan 80 kadar Kıbrıslı Türk öğrencinin bir araya gelerek birlik kurmalarını destekleyen CHF yetkilileri, bu gaye ile Kıbrıs’tan Türkiye’ye okumaya gelecek öğrencilere yardım yaptıklarını, Halkevleri vasıtasıyla bu öğrencileri himaye

ettiklerini ve arka çıkıp gözettiklerini belirtmiştir.³² Bu vesile ile Türkiye'deki iktidarların ve bürokratik elitistlerin Kıbrıslı Türk öğrencileri geleceğe hazırlayarak lider kadrosu yetiştirdikleri ve Kıbrıs Türk toplumuyla ilişki inşa etme yönünde gayret sarf ettikleri görülmüştür.

1.6. Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye Göç Etmelerinin Engellenmesi:

4-5 Kasım 1936 tarihine ait bir belgede Kıbrıs'ta mevcut durumun analizi yapılmış olup, Ada'daki nüfus tahlil edilmiş ve 300.000'i Rumlardan, 65.000'i Türklerden, 4.000'i ise Ermenilerden oluştuğu belirtilmiştir.³³ Kıbrıslı Türklerin, Ada'da yaşadığı ekonomik, sosyal ve siyasal sıkıntılar nedeniyle hicret etme duygusunun perçinleştiği ifade edilen raporda, bu durumun tehlike arz ettiğine işaret edilmiştir. Lozan Antlaşması'ndan sonra Ada'da yaşanan gelişmeler ve İngiliz sömürge yönetiminin takındığı tutum, Kıbrıslı Türklerin Ada'dan göç etmesine neden olduğu ve bu konuda Kıbrıs Türk liderliğinin mesuliyet almaktan imtina ettiği belirtilmiştir.³⁴

Ada'da Kıbrıs Türk liderliğini üstlenen Mehmet Necati Özkan liderliğindeki bir grup Kemalist aydın, Kıbrıslı Türklerin göç etmesinin önlenmesi için nelerin yapılması gerektiğine çalışmalar başlatmış ve bununla ilgili olarak Ankara hükümetine bir dizi öneride bulunmuştur. Buna göre ilk olarak Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin iktisaden kuvvetlendirmesi gerektiğine, ikinci olarak Kıbrıslı Türklerin Ada'dan hicreti kurtuluş olarak görülüyorsa biran evvel Anavatan'a naklinin mümkün olup olmadığının sorgulanmasına veyahut Anavatan'a dönülecek ise pek çoklarının Ankara hükümetine ağırlık vermeden yaşayacak kadar servetinin olduğuna ve son olarak İngiltere'nin Lefkoşa Komiseri'nin Kıbrıslı Türkleri tehdit ederek, Türkiye'ye göç etmeleri

³² "Cumhuriyet Halk Fırkası", **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A VII-1, Dosya No. 93, Vesika No. F 204, Tarih: 11.04.1933, s. 1.

³³ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 1.

³⁴ CA, **a.g.b.**, s. 2.

halinde Ada'ya bir daha geri dönemeyeceklerinin belirtilmesinin gerçekliğinin öğrenilmesine dikkat çekilmiştir.³⁵ Bu belgeye göre Kıbrıs Türk liderliği, Türkiye'ye göç etme konusunu hararetli bir şekilde gündeme getirmiş ve bu konuda Ankara'nın alacağı vaziyet hakkında direktif almak istediklerini belirtmiştir.³⁶ Türkiye'nin Hariciye Vekâleti ve Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi, Larnaka'da 1925 yılında açılan Konsolosluk'tan bu konu hakkında tahkikat yapmasını istemiştir. Hazırlanan rapora göre Kıbrıs'taki Türklerin, neşredilen 1935 yılının istatistiklerine göre tahmin 365.000 olan Ada nüfusunun beşte birine yakını Türk olduğu belirtilmiştir, ki takriben bu rakam 65.000'ne tekabül etmektedir.³⁷

İngiliz sömürge yönetiminin Kıbrıslı Türklere baskı uygulaması ve Ada toplumunun genel olarak iktisadî durumunun kötü olması nedeniyle Kıbrıs Türk liderliğinde ve toplumunda göç olgusunun canlı tutulması Ankara'daki Cumhuriyet Hükümeti'ni ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Bu yüzden Ankara hükümeti, konuyla ilgili olarak Kıbrıs'tan gelecek muhacirlerin kati surette kabul edilmemesini, Larnaka Konsololuğu'nun ilgili konuda yapılan müracaatların geri çevrilmesini, hatta ve hatta pasaport dahî verilmemesi gerektiğini belirten bir tammim yayımlamıştır.³⁸ Bu vasiyet karşısında 1937 yılında birçok Kıbrıslı Türk, kayıklarla ve vesikasız olarak Anadolu'nun güney limanlarına geçmeye çalışmıştır.³⁹ Bu hadise, Kıbrıs Türk toplumu içinde göç olgusunun ne kadar kuvvetli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İzinsiz olarak kayıklarla Türkiye'ye giden Kıbrıslı Türklerin bilahare iade edilmeleri, göçün Ankara tarafından istenmediğinin en büyük kanıtıdır. Ankara hükümeti, bu hususta gösterilecek bir müsamahanın binlerce Kıbrıslı Türk'ün Türkiye'ye göç etmesine ve Ada'daki Türk

³⁵ CA, a.g.b., s. 4.

³⁶ CA, a.g.b., s. 4.

³⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 2.

³⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Kıbrıs'taki Türkler Hakkında", Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124. 887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 5.

³⁹ CA, a.g.b., s. 5.

varlığının yok olmasına neden olacağından endişe duymaktadır. Bu nedenle Ankara hükümeti, Kıbrıslı Türklerin Ada'dan göç etmesini istememekte ve kati surette önlemeye çalışmaktadır.

Kıbrıslı Türklerin Ada'da yaşamasına ve varlığını sürdürmesine engel olan birçok hadise yaşanmaktadır. Genel olarak yaşanan bu hadiseleri, üç başlık altında toplamak mümkündür. Buna göre İngiliz sömürge yönetiminin baskısı, Ada'nın ekonomik durumunun kötü olması ve Türkiye'deki başarının çekim merkezi haline gelmesi şeklinde sınıflandırılabilir. Özellikle bu üç madde, Kıbrıslı Türklerin Ada'dan göç etme arzularını kamçilediği söylenebilir.⁴⁰

Türkiye'nin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından Başbakanlığa ve Cumhurbaşkanlığına sunulan bir evrakta, Emniyet İleri Umumi Müdürlüğü makamlarınca son günlerde kabileler halinde gelen muhacirlerin Kıbrıs'tan Türkiye'ye kaçak geldikleri, Anadolu'nun güney sahillerine vardıkları, muhtelif tarihlerde gerçekleşen bu hadisenin tekrarlandığı, bunlardan birinde sandallarla gelen 170 kişilik kafilenin İçel'e, bir diğeri ise motorlu bir tekneyle 53 kişilik grupla Antalya'ya iltica ettikleri belgelenmiştir. Sağlık ve İçişleri Bakanlıklarının koordineli çalışması sonucu, kaçak olarak Türkiye'ye gelen bu muhacirlerin kabul edilmelerinin doğru olmadığı değerlendirilmiş ve ilgili kişilerin Kıbrıs'a iadelerine karar verilmiştir.⁴¹

1.7. Kıbrıslı Türklerin Millî Kimlik İnşasında Eğitimin ve Okulların Durumu:

Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedelec tarafından Hariciye Vekâleti'ne yollanan bir belgede Kıbrıs Birinci İntihab dairesi mebuslarından (Kavanin Meclisi) Necati Özkan'ın Kıbrıs ve Kıbrıslı Türkler

⁴⁰ CA, a.g.b., s. 2.

⁴¹ "Kıbrıs Mültecilerinin İade Edildikleri Hakkında", T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Yer No. A IV-16-13, Dosya No. 65, Vesika No. F 63, Tarih: 28.09.1937, s. 1.

hakkında verdiği birtakım bilgileri sunmakta ve analiz ederek vermektedir.

Dönemin şartları ve Ada'da yaşanan gerçekler ile ilgili olarak ele alınan belgede Rumların her sene okullarını çoğalttığı ifade edilirken, Türk okullarının giderek azaltıldığı dile getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak 1935 yılında 42, 1936'da ise 39 Türk okulunun kapatıldığı ifade edilmiştir. İngiliz sömürge yönetiminin Rumların okullarına pek müdahale etmediği tespit edilmişken, Türk için Ada'nın tek lisesi olan okula aşırı derece müdahale edildiği belirtilmiştir. İngiliz müdahalesinin içeriğinden de söz eden belge, 1937 yılı itibarıyla Ada'daki tek Türk lisesini, kolej statüsüne dönüştürerek başına İngiliz uyruklu bir Müdür atandığından söz etmektedir.⁴²

Ada'da 1935 yılı verilerine göre Türklere ait 263 adet ilkokul mevcuttur. Evvelce bu okulların adedi çok daha fazladır. 1931 yılından sonra 100'den fazla okul kapatılmış ve öğretmenler açığa alınmışlardır. 1937 yılına gelindiğinde tedricen kapatılan Türk okullarının sayısı 121'e, işine son verilen öğretmenlerin sayısı ise 119'a ulaşmıştır.⁴³ Bu okullarda, 4.788'i erkek ve 3.174'ü kız olmak üzere 7.962 öğrenci okumaktadır. İngiliz sömürge yönetimi; kapanan Türk okullarını baz alarak, Ada'daki Türk nüfusunun genel nüfusun beşte biri oranına denk geldiğini belirterek toplanan maarif vergisinden Türk okullarına ayrılan miktarın beşte birinden fazla olamayacağını, aksi takdirde bu duruma Rumların itiraz edeceğini⁴⁴ ve Kıbrıs'ta bulunan etnik unsurlar

⁴² **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 1.

⁴³ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Hey'eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 3.

⁴⁴ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet

arasında “*müsavi muamele yapılmadığı*”⁴⁵ gerekçesiyle şiddetli protestoya maruz kalınacağını belirtmiştir. Hâlbuki Türkler, Ada nüfusunun beşte birine tekabül etseler de genel emlâkin dörtte birine sahiptirler.⁴⁶ Maarif vergisi ise emlâk üzerinden tahsil edildiğinden miktarın kendi nüfuslarına göre fazla olmadığını belirten Türkler, İngiliz sömürge yönetimi ile karşı karşıya gelmişlerdir.

İngiliz sömürge yönetimin uygulamalarının bir diğer sonucu, Ada'nın her tarafına dağılmış olan Türk köylerinin nüfusu az olmasından ötürü birçok köy okulu kapatılmıştır. Kapatılan köy okullarının çocukları, civar köylerin uzak olmasından dolayı gidememiş ve eğitimden mahrum kalmışlardır. Kapatılan Türk okullarının masrafları birkaç bin İngiliz lirasını geçmediği halde bu paranın İngiliz sömürge yönetimince karşılanmaması veya Türklerden tahsil edilen maarif vergisinin biraz daha artırılarak okulların idamesinin sağlanması mümkünken bu yapılmamıştır. Bu durum, Kıbrıslı Türklerin şikâyetine maruz kalsa da istenilen sonuca ulaşamamıştır.⁴⁷

Belgede, 1931 isyanına bizzat iştirak eden Rum öğretmenlerin sadece mahkeme kararıyla, milliyetçi Türk öğretmenlerin ise sudan sebeplerle ve idarî kararlarla görevlerinden uzaklaştırıldığından söz edilmektedir. Öğretmenlikten sebepsiz yere atılan “Tagi”⁴⁸ adlı birisinin Sümer Bank'ta çalışmakta olduğu belirtilmiştir.⁴⁹

Rum okullarında Yunanistan'dan getirilen kitaplar okutulurken, Türk okulları için aynı durum söz konusu değildir. Hatta Türkiye'den

---

İnönü'ne Yazılan Mektup”, K.T. Millî Kongre Hey'eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 2.

⁴⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 7.

⁴⁶ CA, a.g.b., s. 7.

⁴⁷ CA, a.g.b., s. 7.

⁴⁸ Bu adın “Tegi” olması kuvvetle mümkündür.

⁴⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 1.

gönderilecek kitapların Ada'ya sokulmayarak, Türk okullarında okutulması engellenmiştir. Özellikle Türkiye'den Maarif Vekâleti'nin tavsiyesi üzerine Ada'ya gönderilen ve Ada'daki tek Türk lisesinin Müdürlüğünü yapacak olan öğretmen veya öğretmenler, öğrencilerin milli şuura ve kimliğe sahip olması için azami gayret sarf ederken, İngiliz sömürge yönetimi kendisi tarafından basılan ve milli duygulardan arınmış kitapların okutturulmasına önem vermiştir.⁵⁰

Bunun üzerine Ada'daki Türklerin ileri gelenleri, Ankara ile temasa geçerek, Türk kültürünün geliştirilmesi için öğretmen kadrosunun mükellef olduğu bir lisenin açılmasını istemişlerdir. Bu lisenin açılması için Ankara'dan gelecek yardıma ilave olarak Ada Türklerinden de 1.500 İngiliz lirası toplanabileceği belirtilmiştir.⁵¹

Kıbrıs'taki okullar, ilgili toplumların yönetimi altında olduğu bilirse de gerçekte sömürge yönetiminin sıkı kontrolü ve idaresi altında olduğu bir gerçektir. Özellikle 1933 yılında yayımlanan bir kanunla ilkokulların idaresi Maarif Encümeni adıyla kurulan yeni bir kuruma devredilmiştir.⁵² Maarif Encümeni ve Komiteleri, İngiliz sömürge yönetimine tayin edildiğinden ilgili toplumların milli ve yerel kurumlarıymış gibi davranmaları mümkün değildir. Özellikle İngiliz sömürge yönetiminin kontrolünde olan Türk Maarif Encümeni ve Komitesi, Türkiye'den gelen kitapların okutulmasını engellemek için “*kitapsız tedrisat usulünü*”⁵³ kabul etmiş ve Ada'daki Türk çocuklarının Türkiye ile olan bağlantısını kesmeye çalışmıştır.

⁵⁰ CA, a.g.b., s. 1.

⁵¹ CA, a.g.b., s. 3.

⁵² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsolosluğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 6.

⁵³ CA, a.g.b., s. 6; T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, “Türk Milli Kongre Heyeti Merkezîyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necatî Özkan, Kıbrıs Türk Milli Kongre Heyeti Merkezîyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup”, K.T. Milli Kongre Heyeti Merkezîyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 3; T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, “Kıbrıs'taki Türkler Hakkında”, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124. 887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 3-4.

1937 verilerine göre Lefkoşa'da 1897'de kurulan Türk Lisesi'nde 252, Kız Lisesi'nde ise 99 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullar, özel durumu nedeniyle devlet okulu statüsünde olmayıp, masraflar, okuyan öğrencilerden alınan ücretlerle (duhuliye) ve Evkaf tarafından verilen 932 lira ile karşılanmaktadır.⁵⁴ Ada'daki kız ve erkek lisesi, 1937 yılına kadar Türkiye'deki liselerle aynı programı takip etmekte ve müdürleriyle bazı öğretmenleri Türkiye'den getirilmektedirler. Ancak İngiliz sömürge yönetimi, 1935'ten itibaren bu okullara müdahale etmeye başlamıştır. Konuyla ilgili olarak çıkarılan bir kanunla öğretmenlerin İngiliz tabiiyetinde bulunması mecburiyeti getirildiğinden, Türkiye'den öğretmen getirtilmesi mümkün olmamıştır. Ardından İngiliz sömürge yönetimi, liselerin başına İngiliz müdürler atamaya başlamışlardır. Böylece İngiliz müdürler, Türkiye'yle aynı olan ders programını değiştirerek, tamamen ayrı bir müfredat takip etmeye çalışmışlardır. Müfredat programlarında, "*Türklüğe karşı yapılan bütün bu hareketlerde Türk düşmanlığı ile maruf olan Maarif Müdürü Mr. Cullen'in*"⁵⁵ çabalar büyüktür.

Lise'nin kendi iç nizamnamesinde ifade edildiği gibi *Cumhuriyet Bayramı* olarak kutlanılan 29 Ekim (Teşrin-i evvel) tarihi, resmi tatil günü olarak kabul edilmiş olduğundan öğrenciler okula gitmemektedirler. Ancak 1936 yılında İngiliz müdür, bu Bayram'ın kutlanmasını ve resmi tatil olmasını engellediğinden Bayram'dan bir gün önce öğrencilere duyuru yaparak "...*talebeden dördünü müşevvik addederek... tart eylediği*" ve bundan istifade Türk Lisesi, İslâm Lisesi'ne tahvil edilmiş.⁵⁶ 1897 yılından beri adı *Türk Lisesi* olan okul, artık "*İslâm Lisesi*" olarak değişmiş ve okulda Türk ismini taşıyan levha ve simgeler tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁵⁷

⁵⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 7-8.

⁵⁵ CA, a.g.b., s. 8.

⁵⁶ CA, a.g.b., s. 9.

⁵⁷ CA, a.g.b., s. 9.

Kavanin Meclisi'nin Türk üyeleri ile toplumun ileri gelenleri, eğitim konusunda yaşanan sıkıntıları Ankara yönetimine doğrudan veya dolaylı olarak iletmışlerdir. Buna göre Ankara'dan istenen yardım kapatılan ilkokulların açılması ve öğretmenlerinin tayininin yapılması, ilkokullarda, Türkiye olduğu gibi ilkokul eğitim programlarının takip edilmesi ve kitapların Türkiye'den getirilmesi, kitapsız tedrisatın bir sonucu olarak şifahi tedrisatın son bulması, Türk Lisesi'nin başına daha öncesinde olduğu gibi Türkiye'den gelen bir müdürün atanması ve bununla beraber Lise yönetiminin Türk toplumuna devredilmesi, Lisedeki ders programının, Türkiye'deki lise programlarıyla aynı olması ve Türk Lisesi mezunlarının Türkiye'deki yüksek okullara kabul edilebilecek programın takip edilmesidir.⁵⁸

Buna karşın İngiliz sömürge yönetimi, Kıbrıs Türk toplumunun en müstesna kurumlarından biri olan Türk Lisesi'nin ismini değiştirerek İslâm Lisesi adını vermiş, müdürlüğüne öğretmenlik mesleğiyle ilgisi olmayan İngiliz bir kişi atamış, milliyetçi görüşteki öğretmenlerin meslekten uzaklaştırılması sağlanarak öğretmenlik mesleğinin cazibesi ortadan kaldırılmış, öğrenci kontenjanları sınırlandırılmış ve yeni kolej sınıflarının açılmasıyla Lise'nin bünyesi tahrip edilmiştir.⁵⁹

İngiliz sömürge yönetimi, Türk Lisesi'nden çıkan öğrencilerin Türkiye'de yükseköğretime gitmesi ve orada iş bularak bir daha Kıbrıs'a dönmemesi nedeniyle Ada Türklerine bir faydası olmadığını belirtmekte ve bu müessesesinin lüzumsuz olduğunu ileri sürmektedir. Ancak İngiliz yönetimi Türk Lisesi'nden mezun olanlara iş bulabilmesi için hiçbir kolaylık gösterilmemekle birlikte Türkiye'de yüksek

⁵⁸ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 6.

⁵⁹ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, "Kıbrıs'taki Türkler Hakkında", Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124. 887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 3-4.

tahsil görenlerin Ada'ya geldiklerinde çalışabilmelerine de fırsat vermemektedir. Örneğin İngiliz sömürge yönetimine göre ilgili kişilerin *avukatlık* ve *doktorluk* gibi serbest meslekleri icrası bile engellemiş, bunun için sadece İngiliz üniversitelerinden mezun olma şartı getirilmiştir.⁶⁰

Türkiye'de tahsillerini tamamlayan Kıbrıslı Türk gençleri, Kıbrıs'a döndükten sonra işsiz kalacağı için Türkiye'de kalmaktadırlar. Bu nedenle Kıbrıs Türk liderliği, Türkiye'ye başvurarak Türkiye'de okumakta olan Kıbrıslı gençlerin bir kısmının tahsillerini tamamladıktan sonra İngiliz sömürge yönetiminin hesabına İngiltere'ye gönderilmeleri ve bu öğrencilerin Kıbrıs'a geri gelmeleri sağlanmış ve bu suretle Kıbrıs Türk toplumunun ihtiyaç duyduğu münaveer ve müteşebbis ruha sahip zümreye sahip olmaya çalışmıştır.⁶¹

1.8. Kıbrıs'ta Evkaf İdaresi ve Müftülük Müessesesi

Ada'da Türk toplumuna malî manada destek olabilecek yegâne müessese Evkaf İdaresi'dir. Ancak Evkaf İdaresi, Lozan Antlaşması'nın hilâfına ve atanmış Evkaf murahhası Münir'in delaletiyle İngiltere Kırallığı namına tescil ettirilmiştir. Hâlbuki İngiliz yönetimi, Rum toplumu nazarında kilise yönetimine ve mallarına karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.

Rum kilisenin malları Rum halk tarafından belirlenen heyetle ve özerk bir yapıya yönetildiği halde Evkaf İdaresi, İngiliz sömürge yönetiminin tayin ettiği bir İngiliz, bir de Kıbrıslı Türk bir memurla idare etmiştir.⁶² Kıbrıs Adası hukuken Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinde bulunduğu zamanlarda Kıbrıs Müftüsü ve Kadısı ile Evkaf Müdürü, İstanbul Hükûmeti tarafından tayin edilmekte ve maaşları Kıbrıs bütçesinden karşılanmaktadır. Ancak 1927 yılında Kıbrıs

⁶⁰ CA, a.g.b., s. 4.

⁶¹ CA, a.g.b., s. 6-7.

⁶² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 2.

Valisi olan John Stores, Kadılık ve Müftülük makamlarını ilga etmiştir. İngiliz sömürge hükümeti, Rumların ruhanî reislerine hükümetçe maaş verilmediği halde Türk müftüsü ve kadısına Kıbrıs bütçesinden tahsisat verildiğini belirterek, bu durumun iki topluma eşit muamele edilmesi koşulunu zedelediği için kaldırıldığını açıklamıştır.⁶³

Bunu üzerine Kıbrıslı Türklerin ileri gelenleri, 1931 yılında Lefkoşa'da *Millî Kongre* düzenlemişler ve avukatlıkla iştigal eden, teceddüde taraftar olan ve özgür fikirli bir zat olarak bilinen Hoca Said'i Müftülüğe seçmişlerdir. Ancak İngiliz hükümeti, bu kararı tanımadığı gibi Müftülüğe seçilen Hoca Said'i, bu sıfatla hareket ettiği takdirde hükümet emirlerine muhalefet edeceği gerekçesi ile yasal işlem başlatacağını ilan etmiştir.⁶⁴ Bunun yerine Fetva Eminliği müessesesi kurulmuş ve maaşı Evkaf varidatından verilmek kaydı ile Müftülüğün ilgasından önce Müftü olarak bulunan zatın yeniden tayini yapılmıştır. Ancak belirli bir vazifesi ve prestiji olmayan bu müessesinin veya memuriyetin ehemmiyeti hemen hemen yok gibidir.⁶⁵

O dönemde Kıbrıs'ta üç tane Şer'i Mahkeme bulunmaktadır. Hakimler, Evkaf tarafından tayin edilmekte ve maaşları Evkaf'tan ödenmektedir. Vazifeleri nikâh, talâk ve veraset gibi işlere müteallik davalara bakmak ve fıkıh hükümleri dairesinde karar vermektir. Ancak Kıbrıslı Türklerin aile hukuku meselelerinin Türkiye'de olduğu gibi Medenî Kanun dairesinde olması istenmişse de bir sonuç alınamamıştır.⁶⁶

İngiliz sömürge hükümeti, Türk hukukunu müdafaa eden Kıbrıs Müftüsü namıyla Başkadı ve kazalarda bulunan üç kadı ile üç naip aleyhine mütemadiyen hücum etmiştir. Müftünün, Başkadının ve üç kaza kadısının maaşları genel bütçeden ödenmesinden dolayı sürekli olarak Rumların itirazına şamil olmuş ve genel bütçe giderlerinden

⁶³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 3-4.

⁶⁴ CA, a.g.b., s. 4.

⁶⁵ CA, a.g.b., s. 5.

⁶⁶ CA, a.g.b., s. 5.

çıkartılmak istenmiştir. Bu türden baskılara dayanamayan İngiliz sömürge valiliği, Müftülüğü, Başkadılığı ve kaza naipliğini lağvetmiştir. Müftülük makamını Kıbrıs Evkaf murahhaslığının emrinde ve maiyetinde olmak ve maaşı Evkaf Sandığı'ndan ödenmek üzere Fetva Eminliği'ne tahvil etmiştir.⁶⁷ Böylece şeriye hakimleri, kazalarının evkaf vekili sıfatıyla evkaf murahhaslarının memuru konumuna düşmüşlerdir. Hâlbuki mühim vakalar ortaya çıkınca Kıbrıslı Türkler, bu makamların himayesine iltica etmekte ve himaye görmektedirler. Özellikle Kıbrıs Müftüsü; lüzum gördükçe ilannameler neşretmekte, davetnameler göndermekte ve Ada'nın ileri gelenlerini toplayarak meşveret yapmakta ve neticede İngiliz hükümetine müracaat ederek keyfiyeti anlatmaktadır.⁶⁸ Kıbrıslı Türklerin bir nevi cemaat meclisi konumundaki bu müessesenin, Türkler için epeyce yararı ve önemi vardır. Buna göre Müftülük makamı lağvedilince, Kıbrıslı Türklerin yararına olan bu kurum tamamen ortadan kalkmış oldu.

Usulen İngiliz sömürge yönetimi, Kıbrıs müftüsünü resen ve doğrudan tayin etmemektedir. Münhal vukuunda ileri gelenlerin ve çağrılan kimselerin imzaları alınarak İstanbul'a göndermiş ve orada dönemin Şeyhülislamı, Müftü'yü tayin etmiştir. Atanan bu Müftüyü, yerel İngiliz sömürge idaresi de tanımakta ve genel bütçeden maaş ödenmektedir.⁶⁹ İngiliz sömürge yönetimi, Ada'daki müftülerden serbestçe hüküm vermesini ve İngiliz sömürge yönetimine karşı İslâm toplumunu himaye etmesini istemektedir. Bu yüzden Müftülük makamı, İngiliz sömürge yönetiminin himayesi altında değildir. Hâlbuki

---

⁶⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 2.

⁶⁸ CA, a.g.b., s. 2-4.

⁶⁹ CA, a.g.b., s. 4.

Kıbrıs Valisi, Kıbrıs'ın son müftüsünü doğrudan ve kimseye sormaksızın kendi tayin etmiş ve bir müddet sonra da o makamı Fetva Eminliği'ne tahvil etmiştir. Bu durumda Ada'daki Müftülük müessesesi, Türk toplumu için yararlı olmamıştır. Zira İngiliz sömürge yönetiminin bir memuru olan Müftülük makamı, ister istemez sömürge yönetiminin nüfuzu altında girmiştir. Bunun içindir ki Millî Kongre üyeleri, kendi aralarından emin bildikleri, namus ve iktidarına itimat ettikleri bir kimseyi müftü olarak seçmişlerdir. Müftü olarak seçen kimse, "...Lefkoşa'da dava vekâleti ile iştigal eylemekte bulunan Hoca Said'i ittifakı ara ile intihab ettiler... Vali bu yoldaki harekâtı tanımadı ve tanımadıktan başka intihabedilen müfti hakkına da, eger o gibi bir sıfatla amil olduğu takdirde takıbatı kanuniyede bulunacağını ilan etti. Bu suretle müfti intihabı ile cemaati İslâmiye teşkilatımız akim kaldı...."⁷⁰

Bu gelişmelerden sonra Kıbrıslı Türklerin ileri gelenleri, Ankara hükümetine müracaat ederek, 1 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Millî Kongre'nin Müftülük makamı hakkında ittifakla karar aldığı hususları İngiliz sömürge yönetimince tanınması, Kongre'nin seçtiği Hoca Said'in Müftü olarak kabul edilmesi, maaşının Kıbrıs Evfak-ı İslâmiye Sandığı'ndan verilmesi ve Müftü'nün riyaseti altındaki azaları serbest kimselerden olmak üzere Ada'da dokuz azadan müteşekkil bir Cemaat-i İslâmiye teşkiline müsaade edilmesi, bu müessesenin kabul edilmesi, Cemaat-i İslâmiye azasını seneden seneye tensip edeceği altı aza tarafından Kıbrıs Evfak-ı İslâmiye bütçesinin senede bir defa tetkik ve tasdik edilmesi ve mevcut şer'i mahkemelerde meriyülicra olacak ve muhit ile ihtiyaçlara tetabuk edecek ahkâmın yeniden tedvin edilmesi ve bu yolla medenî kanununun tanzim edilmesi için yardım istemişlerdir.⁷¹

İşin ilginç yanı Ada Türklerinin ileri gelenleri, Ada'da müftü bulundurulmasını talep etmesinin nedenini, Türklerin "...hususatı diniyesini kuvvetlendirmek maksadına mebni değildir. Cezirede Türkler, kâfi dere-

⁷⁰ CA, a.g.b., s. 4-5.

⁷¹ CA, a.g.b., s. 5-6.

*cede tenevvür etmiş ve dini taassuplardan kurtulmuş laik bir cemaat halinde-
dirler. Bu halde bir Müftü bulundurulmasını istediğimiz, münhasıran cemaat
işleri ile uğraşacak ve fena cereyanlara karşı kanun dairesinde cemaati müda-
faa edecek bir teşekkül bulundurmak...”⁷² şeklinde açıklamaktadır.*

Bu raporlardan da anlaşılmaktadır ki, Kıbrıslı Türklerin ileri ge-
lenleri, Ada'daki Türk varlığının temel taşı olarak gördükleri konuları
gün yüzüne çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bilhassa Kongre'de seçtikleri
Müftü ile birlikte bir Cemaat-i İslâmiye teşkili edilerek, Ada Türkleri
için yeni bir hayat dairesine girmeye çalışmışlardır.⁷³ Bunun yanı sıra
Türklerin bu yoldaki müracaatı, “...milli ve hayati ve aynı zamanda hu-
susatı diniyede teceddüt isteyen ve Türkiye'nin dini inkulâplarına hürmet eden
bir teşekkül gayretinden ileri gelmektedir. ...Türk cemaatinin bugünkü ihtiyaç-
larını takdir etmeyen ve asrın teceddütlerine hürmeti olmayan bir müftüye hiç-
bir zaman tarafta olamaz”⁷⁴ diyerek konuya dikkat çektiği görülmüştür.

1.9. İngiliz Sömürge Yönetiminin Kıbrıslı Türklere Karşı Baskıcı Uygulamaları

1936 yılında Türkiye'ye gönderilen bir belgede Kıbrıs'ta Kavanin
Meclisi'nin olduğu ve bu Meclis'te 12'sinin Rum, 3'ünün Türk (Necati
Özkan, Dr. Zekâ, Dr. Eyüp), 9'unun ise İngiliz, toplam 24 üyenin bu-
lunduğu belirtilmektedir.⁷⁵ Ancak Kavanin Meclis, Rumların 1931 is-
yanından sonra toplantıya çağrılmadığından yasama işlemini yerine
getirmediği ifade edilmektedir.

Aynı raporda merkezi sömürge yönetiminin bütçesinden maaş
alan Türk toplumuna ait memurların maaşları kesilmiş olduğu ve Ma-
hakim-i Şeriye memurlarının da bundan etkilendiği anlatılmaktadır.⁷⁶
Kavanin Meclisi üyesi Necati Özkan ve arkadaşları, sömürge yönetimi

⁷² CA, a.g.b., s. 6-7.

⁷³ CA, a.g.b., s. 6.

⁷⁴ CA, a.g.b., s. 6-7.

⁷⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i
Sani 1936, s. 1.

⁷⁶ CA, a.g.b., s. 2.

nezdinde bulunarak, bu tür uygulamaların Kıbrıs Türk toplumunun çıkarlarına aykırı olduğu belirtilmişse de istenilen sonuca ulaşılamamışlardır.⁷⁷ Bunun üzerine Kıbrıslı Türk yetkililer, Ankara hükümetinin siyasî olarak İngiltere hükümeti ile olan dostane ilişkilerinden istifade ederek, Türkiye'nin yapacağı girişimlerle Ada'daki sömürge yönetiminin Türklere karşı daha iyi davranmasını ve haklarını korumasını istemişlerdir.⁷⁸

1931 tarihli rapordan elde edilen bilgiye göre Kıbrıslı Türklerin bu zorlu koşullarda yaşarken, kendi toplumları için hissiyatın ve maneviyatının kaynağı olarak gördüğü yegâne unsur, Türkiye Cumhuriyet Devleti ve Hükümeti olduğu belirtilmiştir.⁷⁹ Ancak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve onun Hükümeti'nin dış politika uygulamaları açısından Kıbrıslı Türklere yönelik yardımı yapabilmesi veya destek çıkabilmesi pek mümkün gibi görünmemektedir. Bu sebeple Ada'daki Türklerin meseleleri, bir *devlet umuru* dahilinde ve müdahale suretiyle değil, daha çok dostane ilişkiler ve tavassut suretiyle halledileceği kanaatine varılmıştır.⁸⁰ Özellikle Türkiye ile İngiltere arasındaki dostluk bağları geliştikçe Türk Hükümeti'nin Ada'daki Türkleri himaye edebileceği, sömürge yönetiminin Ada'daki Türklere dost nazarı ile bakabileceği, Rumların hücumlarına karşı Türkleri müdafaa edebileceği ve bugüne kadar Kıbrıslı Türklerin zararına olan eylemelerin düzeltilabileceği görüşüne vasıl olunmuştur.⁸¹

---

⁷⁷ CA, a.g.b., s. 2.

⁷⁸ CA, a.g.b., s. 3-4.

⁷⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Hey'eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 5.

⁸⁰ CA, a.g.b., s. 5.

⁸¹ CA, a.g.b., s. 5.

Ancak İngiliz sömürge yönetiminin, Kıbrıs ahalisini etnik yapısına göre tanımlamadığı, aksine Ada Türklerini, “İslâm cemaati” olarak sınıflandırmaya çalıştığı görülmüştür.⁸² 1937 tarihli bir diğer belgede, İngiliz yönetiminin Evkaf Murahhası atadığı ve daha sonra “Sir” unvanı verdiği kişiden de söz etmektedir. Münir Bey adındaki bu kişi, kendini Kıbrıs Türk toplumunun lideri olarak göstermekte ve bu konuda hükümet nezdinde destek alarak konumu güçlendirmektedir.⁸³ Raporda, Evkaf Murahhası Münir Bey’in, sömürge yönetimi tarafından tayin edilmesi ve Türklerin itimadına mazhar olmaması nedeniyle böyle bir iddianın yarardan çok zarar getireceği ifade edilmektedir.⁸⁴

Buna göre Kıbrıslı Türkler, Ada’daki varlığını ve mevcudiyetini sürdürebilmek için “...millî hissiyatımıza hükümet tarafından hürmet edilip rencide edilmemesi ve bu cezirede hayat ve mevcudiyetimizi haleldar eden ve tehlikeye düşüren şeylerin tashihî ile cezirede Türk cemaatinin, Rum cemaatine nisbeten daha ağır ve farklı muamelelere tâbi tutulmaması...”⁸⁵ şeklinde tanımlamışlardır. Ancak Ankara’ya iletilen belgelerde, Kıbrıslı Türklerin milli kimliğine bağlı bir şekilde yaşamalarını temin etmek için birtakım tedbirlerin alınması gerektiğine işaret edilmiştir. İşaret edilen değerler şu şekildedir: Kıbrıslı Türklerin milli kimliklerinin, mevcut sömürge yönetimince tanınmasını ve onların millî kültürlerine saygı göstererek geliştirmesine yardımcı olmasını, bunun için İngiltere Hükümeti ile istişare kanallarının açık tutulmasını, Ada’da tatbik edilen siyasetin Londra’daki merkezî hükümetin bunu prensip haline getirmesini, İngiltere’nin Afrika sömürgelerinden gönderdiği sömürge memurlarının, Ada’daki Türkleri “...Afrika zencileri ile kıyas eyleyen dar

---

⁸² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 2.

⁸³ CA, a.g.b., s. 3.

⁸⁴ CA, a.g.b., s. 3.

⁸⁵ CA, a.g.b., s. 5.

kafalı müstemlekât memurları..."⁸⁶ gibi davranmamasını, Türk Hükümeti'nin; Ada'daki Türk soydaşlarıyla yakından ilgilendiğinin, toplumsal kimliklerinin korunmasına önem verdiğinin ve kitlesel ihtiyaçların giderilmesini hayati çıkarılardan birisi olarak gördüğünün belirtilmesini istemektedir.⁸⁷

1.10. Kıbrıslı Türklerin Yaşadığı İktisadî Meseleler

Kıbrıs Türk toplumu, ekonomik olarak Rum toplumundan zayıf ve zor durumundadır. İngiliz işgalinden önce Ada'daki emlakın özel mülkiyet durumu ve nüfus oranına göre ağırlığı Türklerin elinde bulunmaktadır. Ada'daki Türk konsolosunun yaptığı araştırmaya göre geçmişte Lefkoşa çarşısındaki esnafın ekseriyeti Türklerden oluşmaktadır. Ancak raporun tanzim edildiği 1937 yılında bu durum, tamamen değiştiği, emlakın ekseriyetinin Rumların eline geçtiği, ticaret ve sanayinin Rumlara intikal ederek birkaç esnafın dışında ticaretle meşgul olan Türk'ün kalmadığı ifade edilmiştir.⁸⁸

Aynı raporda, Türklerin elinde bulunan emlakın, şehir ve köylerde genel emlakın dörtte birine teşkil ettiğinden, ancak emlak sahiplerinin ekseriyetle ağır borç batağında bulunduğundan söz edilmektedir. Gerçi Kıbrıs'ta emlak sahiplerinin borç batağında olması, yalnızca Türklerde görülen bir şey değildir. Dönemin şartları gereği Kıbrıs'ta yaşanan ekonomik kriz yaşanmakta olup, Rum emlak ve arazi sahipleri de aynı vaziyette bulunmaktadırlar. Ne var ki borç para veren sermayedarların hemen hemen hepsi Rum olmasında ötürü, Türk emlakının önemli bir kısmının Rumların eline geçtiği görülmektedir.⁸⁹

Kıbrıs Türk toplumunda iktisaden zayıf olması doktor, avukat gibi serbest meslek erbabının miktarının azalmasına da neden olmuştur. O

⁸⁶ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, "Kıbrıs'taki Türkler Hakkında", Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124. 887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 6.

⁸⁷ CA, **a.g.b.**, s. 6.

⁸⁸ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 9.

⁸⁹ CA, **a.g.b.**, s. 10.

günkü şartlarda Türk üniversitelerinde ve yüksekokullarında okuyan birçok Kıbrıslı Türk genç, tahsillerini ikmal ettikten sonra Ada'ya dönmeyerek, Türkiye'de görev almakta veya serbest çalışmayı tercih etmektedir. Bu nedenle fakirleşen Türk toplumunun kendisini geliştirememesine neden olmaktadır.⁹⁰

Kıbrıs'taki Türk toplumu birçok yönden gücünü kaybetmekle birlikte milli kimliğini ve manevi değerlerini muhafaza etmiş, ancak 1930'lu yıllardan itibaren iktisaden çok gerilemiştir.⁹¹ Kıbrıs'ta Türklerin şuurlu bir kitle olarak yaşamasını sağlayabilmek için iktisaden gelişimini temin edecek tedbirlerin alınması gerektiğine işaret eden Ada'daki Türk Konsolosluğu, İş Bankası'nın Lefkoşa'da şube açmasını veya Ada'daki diğer ticarî faaliyetlere değer verilmesini tavsiye etmiştir.⁹²

Ada'daki Türk toplumunun iktisaden geri kalmasının sebeplerini Ada'nın iktisadî yapısının iyi olmamasına ve Ada'daki ticaret sektörlerinin neredeyse tamamının Rum müteşebbislerin elinde bulunmasına dayandırılan bir başka raporda, Rumlara ait ticarethanelerde, bankalarda vs. müesseselerde Türk çalışanların sayısının neredeyse hiç olmadığından söz etmesi ve Türklerin bu sahalarda iş bulma imkânının bulunmadığından söz etmesi dikkat çekicidir.⁹³

Ada'daki Türklerin iktisadî vaziyetinin ıslahı için iktisadî yatırımlarda bulunarak Kıbrıslı Türklere düşük faizle borç para vermesi teklif

---

⁹⁰ CA, a.g.b., s. 10.

⁹¹ CA, a.g.b., s. 11.

⁹² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 6.

⁹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Kıbrıs'taki Türkler Hakkında", Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124. 887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 5.

edilmiştir. Bu suretle birçok Ada Türkü'nün ekonomik hayata atılmasını temin etme ve kurulacak yeni müesseselerde birçok Türk gencine iş bulma imkânı sağlanacağı değerlendirilmiştir.⁹⁴

Ada'daki Türk Konsoloslugu'nun tespit ve önerilerine göre İskenderun'a sefer yapan Türk vapurlarının Kıbrıs limanlarından birine uğraması ve bu yolla Kıbrıs ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine önem verilmesi hedeflenmektedir. Özellikle yaz aylarında Adana ve Mersin gibi bazı vilâyetlerde, önemli miktarda zirai ameleye ihtiyaç olduğu tespit edildiğinden, Kıbrıs'ta işsiz kalan ve yaşamak için pek cüzi yevmiyelerle iktifa mecburiyetinde bulunan Kıbrıslı Türklerin *özel vize* şartları altında birkaç ay çalışmalarına izin verilmesi teklif edilmiştir.⁹⁵ Ayrıca Konsolosluk, Ada'da yapılacaklarla ilgili olarak tespit yapılırken birkaç yıl geç kalınması halinde Kıbrıslı Türklerin neredeyse her konuda Rumların gerisinde kalacağıyla ve Ankara Hükümeti'nin arzu ettiği gibi şuurunu ve milliyetini müdrük bir kitle olarak idamesini imkânsız kılacağıyla ilgili değerlendirmesini sunmuştur.⁹⁶

Bu hususa dikkat çeken ve Kıbrıs'ta Kavanin Meclisi üyesi olan Mehmet Necati Özkan da önerilerde bulunmuş ve Türkiye'nin Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nin Mısır'da olduğu gibi Kıbrıs'ta da bir sigara fabrikasını kurulmasını,⁹⁷ Ada'da İş Bankası şubesinin açılmasını ve Sümer Bank'ın yerli mallar pazarına girmesini teklif etmiştir.⁹⁸ Mehmet Necati Özkan'a göre bunların yapılması halinde "...birçok Türk aile(s)i iş bulacak ve sıkıntıdan kurtulaca(ğm)"⁹⁹ belirtmektedir. Bu amaçla Özkan, kendisinin de ilk adımı attığını ve bir fabrika ile iki ticarethane açtığını ifade etmiştir.

⁹⁴ CA, a.g.b., s. 7.

⁹⁵ CA, a.g.b., s. 7.

⁹⁶ CA, a.g.b., s. 7.

⁹⁷ Bu dönemde Rumların Ada'da beş sigara fabrikası vardır. Yapılan incelemeye göre açılacak bir Türk fabrikasının senevî 100 bin kilo Türk tütününü işleyebileceği ifade edilmiştir. Bunun için bkz... T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 3.

⁹⁸ CA, a.g.b., s. 3.

⁹⁹ CA, a.g.b., s. 3.

1.11. Kıbrıslı Türklerin Atatürk İlkelerine ve Devrimlerine Bağlılığı

Misak-ı Milli dışında olsa da Kıbrıs'ta bulunan Türkler, genel olarak Türk inkılabını ve uygulamalarını sorgulamadan kabul eden, yeniliklerin takipçisi olan ve hayata aktaran ilk ve tek topluluk olarak kabul edilmektedirler. Kıbrıslı Türkler, Ada'nın idarî vaziyetinin verdiği imkânlar nisbetinde Türkiye'de yaşanan inkılapları ve yenilikleri tatbik etmeye çalışmışlardır. Kıbrıs Türk toplumu, Türk alfabesindeki yeni harfleri gazetelerde ve okullarda koşulsuz kabul etmiş, belgelerde de ifade edildiği gibi birkaçı ihtiyar ve adedi sınırlı olan "*eski kafa*"¹⁰⁰ müstesna birkaç kişi hariç büyük bir kısmı şapka devrimine tâbi olmuştur.

1937 tarihli belgeye göre Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye ve Türk inkılabına bağlılıkları o derece kuvvetlidir ki, içlerinden taraftar olmayanlar bile zahiren taraftarmış gibi görünmeye lüzumlu hissetmişlerdir. Bu vaziyet karşısında yalnız Evkaf Dairesi'nde levhaların Arap harfleriyle yazılı olması ve Evkaf Murahhası olan Mehmet Münir Bey'in fes giymekte ısrar etmesi, bu idare ile Ada Türkleri arasındaki ayrılığı artırmaktan başka bir işe yaramadığı belirtilmiştir.¹⁰¹

Kıbrıs'taki Türklerin ileri gelenleri, İngiltere hükümetinin idaresinde bulduklarına ve Ada Türklerinin mevcut koşullarda çektikleri bütün sıkıntılarının sebebini eski hilafet idaresindeki çabalarının bir sonucu ve cezası olduğuna vurgu yapmışlardır.¹⁰² Özellikle 1878 yılında Osmanlı Hükümeti'nin kendi selameti için Kıbrıslı Türkleri kurban

¹⁰⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 3.

¹⁰¹ CA, a.g.b., s. 3.

¹⁰² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Hey'eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 1.

ettiğini, “*bizi başka ellere teslim etmiş(ler)*”¹⁰³ görüşü ağırlık kazandığını ve bundan kendilerinin mesul olmadıklarını belirtmişlerdir. Bu çerçevede Ada’da mahsur kalan Kıbrıslı Türkler, kendi durumlarıyla ilgili değerlendirme yaptıklarında Türklük seciyelerini bozmadıklarından ve kanlarına ecnebi kanı karıştırmadığından söz etmektedirler. Ayrıca Anavatan muhabbetini unutmadıklarından, hissiyat ve maneviyat cihetinden aramızda hiçbir ayrılık kabul etmektedirler. Son olarak Ada’daki Türklerin “*hissiyat ve maneviyatının kablesi Türkiye’dir*”¹⁰⁴ diyerek Ankara hükümetinin dikkatini çekmeye çalışmışlardır. Bu suretle “*...Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin, ...Anavatan’dan ayrılmış ve ecnebi ellere düşmüş olan ...bir avuç Türk evladını da unutulmamasını ...bekleriz*”¹⁰⁵ diyerek konuya dikkat çekmişlerdir.

1938 tarihli belgede ise Kıbrıslı Türklerin vaziyeti Ankara’ya tekrardan arz edilerek, Ada Türklerinin mevcudiyetlerini muhafaza edebildikleri ve kendilerine bazı yönlerden yardım edilebilmesi halinde suurlu bir kitle kalarak, yaşamalarının sağlanabileceği ve Kıbrıs’ta Türklüğün devam edebileceği ifade edilmiştir. Özellikle “*...istinaf mahkemesi azasından Fuad ile Lefke Türk Belediye Reisi’ne merasim esnasında fes giymeleri emredilmiş. Fakat ...Lefkoşa Hakimi Raif’in bu hareketten kat’i surette imtina üzerine bu tasavvur şimdilik gevşemiş gibidir*”¹⁰⁶ diyerek şapka devrimini Kıbrıs Türk aydınlarının ve ileri gelenlerinin benimsendiği, buna karşın fesin reddedildiği ifade edilmiştir.

1939 tarihli belgede de Kıbrıslı Türkler için tedirginliğe dönüşen gelişmeler yaşandığını, Kıbrıs’ta Türklüğün vaziyetinin önemli bir safhaya girdiğini ve Ada’da “*...ekalliyette yaşamak mecburiyetinde kalıp da*

¹⁰³ CA, a.g.b., s. 1.

¹⁰⁴ CA, a.g.b., s. 1.

¹⁰⁵ CA, a.g.b., s. 7.

¹⁰⁶ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, “Kıbrıs’taki Türkler Hakkında”, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124.887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 4-5.

milli harsımızı ve milli kültürümüzü idame ettirebilmek için ...bir gazeteye şiddetle ihtiyacımız vardır"¹⁰⁷ diyerek toplumsal bilinç için gazete çıkarmak istediklerini ifade etmişlerdir.

Bundan da anlaşılmalıdır ki, Kıbrıslı Türklerin Atatürk öncülüğünde Anadolu'da yaşanan devrimleri kabul edip destekledikleri, bunu rıza yoluyla tatbik ettikleri ve Türkiye'den bu konuda destek bekleyerek toplumsal hafızalarını ve kimliklerini korumaya çalıştıkları anlaşılmalıdır.

1.12. Kıbrıs'ta Türklerle Rumlar Arasında Yaşanan Çekişme

Kıbrıslı Türkler, Rum nüfusunun beşte biri oranında olup, Ada'da azınlıktadırlar. Ancak Kıbrıs'ta her iki unsurun kendine göre yaşamları, dünya tasavvurları, algıları ve hareket tarzları vardır. 1937 tarihli belgede bu duruma işaret edilerek, Ada'daki Türklerle Rumların çekişmesini "...umuru adiyede olduğu gibi umuru resmîyede de Türk menafî mevzuubahis olduğu zaman daima aykırı ve daima muarız görünürler ve kendi hayat ve menfaatlerini Türklerin ziyanına olarak kazanmak siyasetini takip ederler"¹⁰⁸ şeklinde yorumlandığı görülmüştür.

Aynı belgede Rum halkı için "...cezirenin Yunan'a ilhaki, muhtariyet ve tevsi mezuniyet gibi fikir ve tekliflerde bulunurlar ve kendi kanaatlerine göre amali milliyelerine nail olmak hususunda en büyük engel ceziredeki Türk[leri]" gördüğünü dile getirilmiştir.¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Kıbrıs Türkleri Mümessili M. Necati Özkan Tarafından C.H.P. Umumi Kâtipliğine Yazılan Mektup", Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği-Ankara, Dosya No: 030.10.36.218.1, Numara: 8/12109, Tarih: 19 Şubat 1939, s. 2-3.

¹⁰⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan'ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü'ne Yazılan Mektup", K.T. Millî Kongre Hey'eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 1.

¹⁰⁹ CA, a.g.b., s. 2.

Bu tespite ilaveten birçok hadiseden ve tecrübeden anlaşılmaktadır ki, Ada'nın siyasi, hatta ve hatta "...Rumlar, Hükümet'in hukuk, kuvvet ve nüfuzuna, Kıbrıs'taki mevcudiyet ve menafine hücum ettikçe, Türkler daima Hükümet tarafına iltizam ve müdafaa ettiler, hatta Rumları hükûmete karşı vakit vakit aldıkları isyan vaziyetlerinde de Türkler, Hükümet'e bilfiil müzaheret edecek hareketlerde bulundular."¹¹⁰ diyerek, Kıbrıslı Türklerin iki kötüden en iyisini seçtiklerini ve bunun için İngiliz sömürge yönetiminin yanında olmak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Rumların, Ada'daki Türklerin haklarına ve çıkarlarına karşı çıkmaları ifade edilen raporda, Rumların öteden beri bunu meslek haline getirdiklerine dair önemli bir tespit yapılmıştır. Bu cümleden hareketle Rumlar, her vesile ile Türk maarifine karşı itirazlarda bulunarak "Türk okullarına maarif parasından beşte bir nisbetinden ziyade para veriliyor"¹¹¹ diyerek, İngiliz sömürge yönetimine baskı yapmışlar, Ada bütçesinden Türk toplumuna ayrılan eğitim bütçesinin kesilmesine neden olmuşlar ve Müftülük, Başkadılık ve naiplik müessesesinin genel bütçe içinden maaş almalarını engellemişlerdir.

1.13. Kıbrıslı Türklerin Sosyal Hayattaki Sıkıntıları

Ada'dan Ankara'ya yazılan belgelerde, Kıbrıslı Türklerin, önemli bir nahiye olan Lefke kasabası ve birkaç köy hariç, ekseriyeti Ada'nın hemen her yerinde dağınık olarak bulunmaktadır.¹¹² Diğer köy ve kasabalarda Rumlarla karışık olarak yaşayan Kıbrıslı Türkler, bazı köylerde miktarları birkaç aileyi geçmediği tespit edilmiştir. Türklerin, Ada'da dağınık bulunmaları, aşağıda izah edileceği gibi başta maarif işleri olmak üzere birçok konuda zarar görmelerine neden olmuştur.

Kıbrıs'ın merkezi olan Lefkoşa ve diğer mühim birkaç kasabada Türk kulüpleri mevcuttur. Ancak burada toplananlar Kıbrıslı Türkler Türkiye'den gelen birkaç gazeteyi okumak ve aralarında kâğıt oyunları oynamaktan başka bir şeyle işigal etmedikleri ve bu kulüplerden

¹¹⁰ CA, a.g.b., s. 2-3.

¹¹¹ CA, a.g.b., s. 2-3.

¹¹² T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsolosu-İzmir-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 2.

kültür sahasında fayda sağlamadıkları belirtilmektedir. 1937 tarihinde yazılan rapora göre, bu kulüplerin Türkiye'deki Halk Evlerine muadil bir müessese haline getirilmesi mümkün olması halinde Ada Türkleri için çok faydalı olacağı değerlendirilmiştir.¹¹³

Yine 1937 tarihli rapora göre Lefkoşa'da "Söz" isminde haftada iki defa ve "Ses" isminde haftada bir defa çıkan iki Türkçe gazete bulunmaktadır. Sadece Lefkoşa'da dört tane günlük Rumca gazete çıktığı halde Türklerin günlük hiçbir gazetesinin olmaması dikkat çekicidir. Adı geçen iki gazete Türk inkılabına taraftar ve milliyetçi olmakla beraber imkânsızlıklar ve iyi bir yazı heyetine sahip olmamaları yüzünden kendilerinden beklenen hizmeti verememektedirler.¹¹⁴

Ada'dan gönderilen 1937 tarihli rapora göre Türklerin memur kadrolarındaki üstünlüğü giderek azalmaktadır. Rumların itirazları üzerine İngiliz sömürge hükümeti, açılan münhallerde Ada nüfusunun nisbetinin yanı sıra İngilizce'ye, Türkçe'ye ve Rumca'ya aynı anda aşına olan memurların alınmasına işaret etmiştir. Bunun üzerine İngiliz sömürge yönetimi, memur olarak Türklerden ziyade Ermenileri tercih ettiği görülmüştür.¹¹⁵

1938 tarihli belgeye göre ise Hamidiye Okul Gemi'sinin Kıbrıs'ı ziyareti ettiği görülmüştür. Altmış yıldan (1878) beri Kıbrıslı Türklerin Türk bayraklı bir gemiyi görmediğini belirten belgede, Türklerinin Ada'nın her yerinden gelip Mağusa limanına doluştuğu ve gemiyi sevinç gözyaşları ile izledikleri belirtilmiştir. Gemide bulunan subay ve askerî öğrencilerin Lefkoşa'yı ziyaret ettikleri ve bu süre zarfında hararetli tezahüratlarla karşıladığı ifade edilmiştir. Hamidiye'nin Kıbrıs'a gelmesinin büyük bir heyecan yol açacağını tahmin eden İngiliz sömürge yönetimi, bu heyecanı bir dereceye kadar teskin için geminin

---

¹¹³ CA, a.g.b., s. 5-6.

¹¹⁴ CA, a.g.b., s. 5-6.

¹¹⁵ CA, a.g.b., s. 10.

gelişinden bir müddet önce Türkçe gazetelere sansür koyarak, bununla ilgili yazılar yazılmasını engellemiştir. Ardından İngiliz sömürge yönetimi, Kıbrıslı Türklerin Türkiye'yle olan bağlantısını zayıflatmak için "...*Kıbrıslılar hakkındaki Türk kelime(s)i İslam'a ve 'bay' tabiri de 'bey' ve 'efendiye'*"¹¹⁶ tahvil edilmiştir.

Bunun üzerine Ada'da toplumsal bilinci uyandırmak ve Kıbrıslı Türklerin haklarını korumak için Kavanin Meclisi üyesi Mehmet Necati Özkan, Ada sathında olmak üzere neşriyatta bulunmak gayesiyle Ankara'dan talepte bulunmuştur. 1939 yılında C.H.P Umum Katipliği'ne yazılan bir mektuba göre "...*"Hükümetçiler" ve "Evkafçılar"..." "Vakit" gazetesi çıkarmaya başladıkları*"¹¹⁷ dile getirilerek Ada'da Türk toplumu içinde yaşanan sosyal ve siyasal çekişmeye işaret etmiş ve bu uğurda yapılabilecekler dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla Özkan, "...*matbaa küşat etmek için lâzım olan hurufat ve makineyi tedarik hususunda...*"¹¹⁸ yardım talebinde bulunmuş ve bunun için şahsi bütçesinin yeterli olmadığından söz etmiştir.

SONUÇ

Kıbrıslı Türklerin sahip olduğu güçlü sosyo-kültürel yapısına rağmen İngiliz sömürge yönetimince *irrasyonel* bir tavırla yönetildiği anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan arşiv belgeleri de göstermektedir ki, Ada Türklerinin talep ettiği değişim, rasyonel olan ve yeni Türkiye'nin elde ettiği başarı ile doğru orantılıdır. Bu yüzden çeşitli yollarla Ankara ile temasa geçen Kıbrıs Türk liderliği, aydınlanmacı Türk ideasını somutlaştırarak, Atatürk ilke ve devrimlerinin bir benzerini Ada'da kendi toplumlarında yapılmasını istemekte ve bununla ilgili

¹¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Kıbrıs'taki Türkler Hakkında", Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124.887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 4.

¹¹⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi, "Kıbrıs Türkleri Mümessili M. Necati Özkan Tarafından C.H.P. Umumi Kâtipliğine Yazılan Mektup", Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği-Ankara, Dosya No: 030.10.36.218.1, Numara: 8/12109, Tarih: 19 Şubat 1939, s. 2.

¹¹⁸ CA, a.g.b., s. 3.

olarak değerlendirme raporlarını yazarak, Ankara'dan talepte bulunduğu görülmüştür. Aynı değerlendirmeleri Ada'da bulunan Konsolosluk raporlarında da görmek mümkündür.

Konuya kayıtsız kalmayan Ankara hükümeti, Kıbrıs'taki Konsolosluk aracılığıyla çeşitli yazışmalar yaparak, mevzuya ışık tutmaya ve yapacağı yardımların içeriğini ve şeklini belirlemeye çalışmıştır. Buna göre Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Misak-ı Milli sınırları dışında kalan Türk toplulukları ile olan münasebetini kestiği veya ilgilenmediği genel yargısının doğru olmadığı görülmüştür. Ankara hükümeti, özellikle yeni çizilen sınırlar dışında kalan ve Türkçe konuşan topluluklarla yakından ilgilenmiştir. Ancak yeni Türkiye'nin bu ilgilisi, *irredantist* politikanın bir sonucu olarak değil, Türk varlığının ve bekasının korunması yönünde şekillenmiştir.

Ankara hükümetinin mevcut şartları gereği en çok yardım ettiği ve siyaseten gözetmeye çalıştığı topluluk, İngiliz sömürge yönetiminde bulunan Kıbrıs ve orada yaşayan Kıbrıslı Türkler olmuştur. Bu nedenle Ankara, erken Cumhuriyet döneminin başından itibaren Kıbrıslı Türklerin ihtiyaçlarının belirlenmesine, bekasının korunmasına, iktisaden kalkınmasına, kültürel kimliğinin geliştirilmesine, eğitim sisteminin değişmesine, medeni kanunun revize edilmesine, okullaşma oranının artırılmasına, öğretmen ihtiyacının karşılanmasına, yeni harflere yönelik matbaa alınmasına ve gazetelerin basılmasına olan yardımları azımsanacak nitelikte değildir. Ancak modern Türkiye, bunu yaparken günümüz koşullarında geçerliliği kanıtlanmış *Yumuşak Güç* unsurlarını kullandığı ve ilişki inşa yönetimi olarak bunu tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı belgelerinden hareketle Ada'daki mevcut durumla ilgili yapılan tespitleri altı başlık altında toplamak mümkündür. Buna göre İngiliz sömürge hükümetinin, Kıbrıslı Türklerle baskı yaptığı ve Kıbrıs Türk halkını *İslamcılık siyaseti* ile *Türkçülük* akımı arasında sıkışıp kalmasına neden olduğu, Ada'daki Türk çocuklarının Türkiye

ile olan manevî bağlarının zayıflatılmak istendiği, Kıbrıslı Türklerin iktisadî vaziyetinin son derece kötü olduğu ve çıkış yolunun ise Türkiye'nin yapacağı planlı yardımlara bağlı olduğu, Ada'daki olumsuzluklardan dolayı Kıbrıslı Türklerin göç etme ihtiyacının “kurtuluş” olarak görüldüğü, ancak Ankara tarafından bunun hiçbir şekilde istenmediği ve Kıbrıslı Rumlarla Türklerin toplumsal olarak çatıştığı ve bu durumun Türk toplumunun aleyhine geliştiği belirtilmiştir.

Buna göre Kıbrıslı Türklerin Ankara hükümetinden istedikleri ise şu şekildedir: Misak-ı Milli sınırlarının dışındaki bir avuç Kıbrıs Türk evlâdının unutulmaması gerektiği, Türk toplumunun Ada iki şer arasında sıkışmasından ötür kötünün iyisini seçerek İngiliz yönetimine yaklaştığını, bu nedenle Cumhuriyet Hükümeti'nin Kıbrıslı Türklerini desteklemesini, Lefkoşa'daki Türk Lisesi'nden mezun Kıbrıslı Türklerin, Türkiye'de kalmaması için çift tabiiyetin kabul edilmesini ve Anadolu'da mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmasını gibi isteklerde bulunulmuştur.

1921-1939 yılları arasındaki Türkiye'nin çeşitli kurum ve kuruluşlarında bulunan arşiv belgelerden de anlaşılacağı üzere Kıbrıs Türk halkının İngiliz döneminde şekillenen *sosyo-kültürel değerleri* daha sonraki zamanlarda siyasal kimliğe dönüştüğü ve bu uğurda birtakım yeni müesseselerin kurulduğu açıktır. Yeni eğitim kurumlarının açılması, spor kulüplerinin tesis edilmesi, öğretmen tayinlerinin yapılması, gemi ziyaretlerinin gerçekleştirilmesi, milli kimliğe önem veren ve sosyal hayatta Türkiye'yi örnek alan toplumsal yapının gelişmesi, Kıbrıs Türk halkının kültürel kimliğini yeniden yapılandırmış ve bunun *Yumuşak Güç* unsurlarıyla inşa edildiği değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

“Ankara'da Himâye-i Etfâl Reisi Latife Hanım Mustafa Kemal Paşa Hazretleri”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-2, Belge No. 1008900-2, Tarih: 10 Mart 1925, s. 1.

- “Antalya Havalisi Kumandanı Şefik Bey Efendiye”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A III, Dosya No. 18, Vesika No. 66, Belge No. 1019140, Tarih: 24 Teşrin-i Evvel 1337, s. 1.
- “Asaf Beyefendi, Köstence Konsolosu”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-6, Dosya No. 53, Vesika No. F 15, Tarih: 26.04.1932, s. 1.
- “Cumhuriyet Halk Fırkası”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A VII-1, Dosya No. 93, Vesika No. F 204, Tarih: 11.04.1933, s. 1.
- “Huzur-ı Sami-i Başkumandan Ekremîlerine”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A III-7, Dosya No. 18, Vesika No. 66-2, Belge No. 1019140-2, Tarih: 22 Eylül 1337, s. 1.
- “Kıbrıs Mültecilerinin İade Edildikleri Hakkında”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-16-13, Dosya No. 65, Vesika No. F 63, Tarih: 28.09.1937, s. 1.
- “Kıbrıs'ta Larnaka'da Süleyman Faik Bey Efendi'ye”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 16, Belge No. 1008900-1, Tarih: 29 Mart 1341, s. 1.
- “Latife Gazi Mustafa Kemal Hanım Efendi Hazretleri'ne”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-3, Belge No. 1008900-3, Tarih: 30 Mart 1341, s. 1.
- “Maruzu Acizanemdir”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-6, Dosya No. 53, Vesika No. F 15-1, Tarih: 17.04.1932, s. 1-3.
- TBMM Arşivi**, “İstiklal Madalyası (Alfabetik Listesi)”, Ankara, 2015.
- TBMM Arşivi**, “İstiklal Madalyası Verilenlerin Listesi”, C 1 (1-3420), C 2 (3421-6920), Ankara, 2015.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre: I, C 3, İçtima Senesi: 3, 01.03.1338 Çarşamba.
- TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C 25, İçtima Senesi: 3, Yüz Yedinci İçtima, 24.05.1926 Pazartesi.

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, “Kıbrıs Türkleri Mümessili M. Necati Özkan Tarafından C.H.P. Umumi Kâtipliğine Yazılan Mektup”, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği-Ankara, Dosya No: 030.10.36.218.1, Numara: 8/12109, Tarih: 19 Şubat 1939, s. 2-3.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, “Kıbrıs’taki Türkler Hakkında”, Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti Konsolosluk ve Muhtelif Hukuk Dairesi Kıbrıs Konsolosu-Ankara, Dosya No: 030.10.124.887.3, Numara: 7025, Tarih: 14 Eylül 1938, s. 1-7.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, “Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Azası ve Sabık Kavanin Azası M. Necati Özkan, Kıbrıs Türk Millî Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi ve Sabık Kavanin Azası Dava Vekili Ahmet Said ve Kongre Heyeti ve Azasından Söz Gazetesi Sahibi M. Remzi Okan’ın Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın İsmet İnönü’ne Yazılan Mektup”, K.T. Millî Kongre Hey’eti Merkeziyesi-Lefkoşa, Dosya No: 030.10.124.886.19, Numara: 222671, Tarih: 22 Temmuz 1937, s. 1-7.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dosya No: 030.10.124.886.14, Tarih: 4-5 Teşrin-i Sani 1936, s. 1-4.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Dosya No: 030.10.124.886.18, Kıbrıs Konsololuğu-Larnaka, Numara: 222671, Tarih: 14 Mayıs 1937, s. 1-11.
- “Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Baş Kâtibi Muhterem Tevfik Bey Efendi’ye”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-6, Belge No. 1008900-6, Tarih: 27 Nisan 1341, s. 1.
- “Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Katib-i Umumiliğine”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 16, Belge No. 1008900, Tarih: 16 Mart 1341, s. 1.
- “Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti Merkez Umumisi (Reisi) Riyaset-i Askerisine”, **T.C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Yer No. A IV-7, Dosya No. 55, Vesika No. 18-5, Belge No. 1008900-5, Tarih: 14 Nisan 1341, s. 1.

2. Basılı Eserler

AN, Ahmet, **Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

ÇEVİK, B. Senem, **Uluslararası Halkla İlişkilerde İnsani Yardımlar: Kamu Diplomasisi Boyutu**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2014.

ÇÖKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Dönem I**, C III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

DAĞ, Ahmet Emin, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü**, 3. Bs., Ağaç Kitabevi, İstanbul, 2009.

GAZİOĞLU, Ahmet C., **Enosis Çemberinde Türkler**, 2. Bs., Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa, 2000.

MAVRATSAS, Caesar V., “Kıbrıs Rum Kimliği ve Kıbrıs Sorunu Hakkında İhtilaflar”, **Kıbrıs'ın Turuncusu**, Mehmet Hasgüler ve Ümit İnatçı (der.), Anka Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 135-170.

MCCLELLAND, David, “Ulusal Özellik ve Türkiye ve İran'da Ekonomik Gelişme”, **Amme İdare Dergisi**, C 7, S 3, 1974, ss. 171-186.

TOPUZ, Hıfzı, **Atatürk Sesleniyor**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016.

3. Gazeteler

Söz Gazetesi, 29 Temmuz 1922, s. 1.

4. Dijital Kaynaklar

Türkçe Sözlük, (Erişim) <http://www.turkcesozluk.org/browse/24531-kamu/>, Erişim: 12.09.2019.

10 KASIM ANMA TÖRENLERİNİN DÖNEMSEL ÖZELLİKLERİ

Süleyman ÂŞIK* - Elif AŞCI**

ÖZET

Bir ulusu ulus yapan ortak öğelerin, geçmişten kalan şan, şeref ve acılar mirası ile gelecek için gerçekleştirecek bir program olduğu şüphesizdir. Türk ulusu için Atatürk bu ortak öğelerin tümünde önemli bir şekilde yer almaktadır. O, 1.Dünya Savaşı sonrasında başlayan işgallerin millette yarattığı acıyı hissedip halkı mücadele için kenetlenen, bu mücadelede zaferler kazanırken, Cumhuriyet'in ilanı ve yeni devletin çağdaşlaşması için uygulanan plan ve programların temelindedir. Bu sebeptendir ki, Türk milleti gerek sevinçlerinde gerek acılarında Atatürk'ü tekrar tekrar anar ve anlamaya çalışır. Bu durum Atatürk'ü anma günü olan 10 Kasımlarda da oldukça belirgindir. Başlangıçta yas günü olarak büyük bir hüznün ifadesi iken zamanla anma ve anlama günü haline gelmiştir. Ayrıca dönemsel olarak anma törenlerine siyasi atmosfere göre atfedilen önemin değiştiği de gözlenmiştir. Bu çalışmada 1938 yılından itibaren 10 Kasımlarda Atatürk'ün resmi törenlerde nasıl anıldığı, siyasi atmosferin ve toplumsal birtakım hareketlerin törenlere etkileri (örn. 1960'da öğrencilerin devrik DP iktidarına karşı tutumları ve 12 Eylül yönetiminin yaklaşımı) açıklanmaya çalışılacaktır. Törenlerde tekrar eden ve değişen uygulamalar belirlenmeye çalışılacaktır. Törenlerin genel özellikleri veya değişim Tek Parti, Demokrat Parti, darbe dönemleri gibi belirli kırılma noktaları üzerinden değerlendirilmesi yapılacaktır. Cumhuriyet Arşivi, Meclis Tutanakları, basın taramaları ve döneme dair hazırlanmış eserler incelenerek birleştirici bir öğe olan anma töreninin dönemsel farklılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, suleyman3542@gmail.

** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, easdu85@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Atatürk, 10 Kasım, Anma, Anlama, Tören.

PERIODIC PROPERTIES OF NOVEMBER 10 COMMEMORATION CEREMONIES

ABSTRACT

There is no doubt that common components that make a nation a nation are a heritage of glory, honor and suffering from the past and a program to be implemented for the future. For the Turkish nation, Atatürk has an important place in all of these common elements. It is the basis of the plans and programs implemented for the proclamation of the Republic and the modernization of the new state, while feeling the pain created by the occupations that began after the World War and clamping the people for struggle, winning victories in this struggle. For this reason, the Turkish nation commemorates Atatürk again and again both in their joys and in their sorrows and try to understand him. This situation is quite obvious on the 10th of November. While it was an expression of great sadness as the day of mourning, it became a day of commemoration and understanding. It was also observed that the importance attributed to the commemoration ceremonies changed periodically according to the political atmosphere. In this study, we will try to explain how Atatürk was commemorated in official ceremonies on November 10 since 1938 and the effects of political atmosphere and some social movements on the ceremonies (ex. students' attitudes towards the overthrown DP government in 1960 and the approach of September 12 administration). Repetitive and changing practices in the ceremonies will be tried to be determined. The general characteristics of the ceremonies or change will be evaluated through certain breakpoints such as the Single Party, the Democratic Party, the Coup periods. The Republican Archives, Assembly Minutes, press reviews and works prepared for the period will be examined and the periodic differences of the commemoration ceremony which is a unifying factor will be tried to be revealed.

Keywords: Atatürk, November 10, Commemoration, Understanding, Ceremony.

GİRİŞ

Ölüm insan yaşamında kaçınılmaz acı bir gerçektir. Zaman içerisinde geride kalanlar için sevdiğini kaybetmenin üzüntüsü, onu bir daha görememenin verdiği ayrılık acısı, ağlama ve yakınmalar ile birlikte¹ teskin edici birtakım ritüeller de gelişmiştir. Ölen kişinin yakınların yaşadığı bu acılı yas dönemi her toplumda törensel niteliğe sahip olmuştur. Türkler de tarih boyunca ölümlerine saygı duymuş, cenaze törenlerine önem vermişlerdir. Özellikle ölen kişi devlet büyüklerinden biri ise bu önem daha da artmaktadır. Türk kağanlarının cenaze törenleri adeta uluslararası büyük bir merasim ile büyük halk kitlelerinin, ordunun ve yabancı elçilerin bir geçidi şeklinde yapılırdı. Ölen kağanın büyüklüğüne göre yabancı elçilerin de katıldığı yoğ/yoğ denilen bu yas törenlerinde ceset mumyalanarak muhafaza edilir, ölen kişi için ağıtlar yakılır, kahramanlıklarını, hasletlerini öven şiirler okunur, yas türküleri söylenirdi. Memleketin her tarafında umumi matem ilan edilir ve matem devamında çarşılar ve pazarlar kapatılır, yasin sembolü olarak kara renk elbise giyilirdi. Ayrıca ölen kişinin akrabaları kurbanlar keserek aş yemeği adı verilen büyük şölenler tertip ederlerdi. Ölen kişinin mezarı da saygıdan ötürü belli dönemlerde ziyaret edilerek ölen kişi anılırdı.

Dünyadaki tüm kültürlerde var olan yas adeti, bireysel, toplumsal ve uluslararası ilişkilere de yansımaktadır. İçinde acıyı barındıran bu durum insanların bazı ortak değerler ve duygularda bütünleşmesinin de aracı olabilmektedir.² Cenazeye olan saygı ve anma ritüellerinin dönemsel farklılıklar ile modern zamanın ulus devletlerinde de devam ettiği görülmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de ortak geçmiş ve değerlerde birleşen ve bir ruh olarak ifade edilen uluslar için, yas törenleri var olan bu ruhu besleyen özelliktedirler.

¹ Aziz Başdin, “Selçuklularda İslamiyet Öncesi Türk Kültürünün Etkileri -Sultan Alp Arslan Dönemi Cenaze Merasimleri Ve Gelenepleri” **EskiYeni**, 34/Bahar 2017, s.179.

²Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Selçuk Üni. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay.**, Konya, 2013,s. 393,418.

Atatürk Türk milleti için ortak bir değer ve millet ruhunun oluşmasında öncü olan bir liderdir. Uzun süren savaşlardan güçsüz düşen millete öncülük ederek Millî Mücadele etrafında kenetlenmiş ve zaferlerin kazanılması sonrasında toplumun her alanını kapsayan inkılâplarla milletini çağdaş uygarlık seviyesine çıkarmayı hedeflemiştir. Sadece Türkiye’de değil, Türk dünyası ve dünya milletleri için de saygın bir lider olması, ölümü sonrası cenaze törenlerine de yansımıştır. İnsanları birleştirici özellikte olan yas duygusu Mustafa Kemal Atatürk’ün şahsında, toplumun ortak bir değer etrafında bir araya gelmesine katkı sağlarken, aralarındaki dayanışma duygusunu da artırmaktadır.³

Atatürk’ün vefatı ülke içinde ve dışında henüz yeni kurulmuş olan düzenin bozulabileceği düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple gerek 1938’de gerekse sonraki yıllardaki törenlerde Atatürk’ün birleştirici liderliğinin destek verdiği cumhuriyetin ayakta kalacağı mesajı kamuoyuna verilmeye çalışılmıştır.⁴ Atatürk anılırken onun sevgisi üzerinden birlik, beraberlik, aidiyet duyguları tazelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu büyük lider anılırken iktidardakilerin konumunu güçlendirme, muhalefetin ise iktidarı eleştirme istekleri törenlere yansımıştır.

Atatürk’ün Hastalığı ve Vefatı

Yaşamı boyunca dinamik bir hayat yaşayan Atatürk gençlik dönemlerinde birkaç rahatsızlık yaşamıştır. Ancak ciddi ve ölümcül hastalığının ilk belirtileri 1936 yılının sonunda kendini göstermiştir. Aynı yıl zatürreye yakalanmış ve sonrasında ise vücudunda belirgin değişimler yaşanmıştır. İştahı azalmış, vücudunda kırmızı lekeler oluşmuş ve durmak bilmeyen burun kanamaları olmasına rağmen hep geçici

---

³Hakan Uzun “Türkiye’de 10 Kasım Törenleri: ‘İlk Matem’ 10 Kasım 1939’dan, ‘Atatürk Haftası’ Ve ‘Matemsiz Atatürk’ü Anma’ Günlerine,” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIX/38 (2019-Bahar/Spring), s.137.

⁴Tunç Boran, “Atatürk’ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s. 487.

önlemler alınmıştır. İlk defa siroz teşhisi 22 Ocak 1938’de Yalova kaplıcalarında dinlenirken Prof. Dr. Nihat Reşat Belger’in muayenesi sonucunda konmuş ve bu teşhis Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp tarafından onaylanmıştır.⁵ Türk doktorlardan heyet oluşturularak hemen tedavilere başlanmış, hastalığın ilerlemesi sebebiyle yabancı doktorlar da çağırılmıştır. Bu doktorlar arasında Fransız Doktor Fissinger, Atatürk ile yakından ilgilenmiştir.⁶ İlk başlarda Atatürk’ün hastalığı kamuoyundan gizlenmiştir.⁷ 1938 senesi 18 Ekim’den itibaren Atatürk’ün hastalığına ilişkin resmî tebliğlerin bütün gazetelerde yer alması ve Atatürk’ün Ankara’daki 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılamaması ile halk hastalığını öğrenmiştir.⁸ Son aylarını Savarona yanında ve Dolmabahçe Sarayı’nda geçiren Atatürk’ün yanında devamlı doktor heyeti bulunmuştur.⁹ Uygulanan tüm tedavi yöntemlerine rağmen sağlık durumunda herhangi bir iyileşme olmadığı gibi, kötüye gidişin iyice görüldüğü Atatürk için, yerli-yabancı birçok doktor çabalamaya devam etmiştir.¹⁰ Ancak en son yapılan karından su alma işleminden sonra komaya girmiş ve bu komadan çıkamayarak 10 Kasım 1938 günü saat 09.05’te ebediyete intikal etmiştir.

Atatürk’ün vefatı sebebiyle hükümet resmî tebliğ yayımlamıştır.¹¹ Vefat haberini İstanbullular Dolmabahçe Sarayı’ndaki Cumhurbaşba-

⁵ Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk ve Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Ankara 2008, ss. 702-703.

⁶ Yağmur Tatar (Hodancı), **Demokrat Parti Döneminde 10 Kasımlar**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2017, s. 102.

⁷ Bilal N. Şimşir, **Atatürk’ün Hastalığı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s.42.

⁸ Cengiz Akseki, “Atatürk’ün Ölümünün Türk Ulusal Basımına Yansıması (1938-1939)”, **Belgi**, S 12 (Yaz 2016/II s. 202).

⁹ Tatar, a.g.t., s.102.

¹⁰ **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, Derleyen: Hulusi Turgut, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 547.

¹¹ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete**, 10 Teşrinisani 1938, S 4059, s. 10847; “Resmî Tebliğ”, **Ulus**, 10 Sontesrin 1938, s. 1; Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını

http://www.ataturk.de/turk_ataturk.html http://www.ataturk.de/turk_Kaynakcali_Ataturk_Guenluegue.pdf (14.08.2019) .

kanlığı forsunun yarıya indirilmesiyle, Anadolu şehirleri ise çoğunlukla radyo yayınlarından öğrenmiştir. İstanbul'da sinemalar, tiyatrolar ve her türlü eğlence yerleri kapanmış, ışıklı reklamlar söndürülmüş, birçok dükkân kapanmıştır.¹² Bütün resmî binalarda, Halkevi ve parti binalarında, konsolosluklarda bayraklar yarıya indirilmiştir. Türkiye'deki yabancı elçilikler ve yabancı uyrukluların kurumları da bayraklarını yarıya indirerek Türk milletinin millî matem duygusunu paylaşmıştır.¹³

Basın vefat haberini tam sayfa olarak vermiştir. Gazeteler “Kurtarıcını Ve En Büyük Evladını Kaybettin Türk Milleti Sen Sağol”¹⁴, “Aziz Atatürk'ümüzü Kaybettik”¹⁵, “Babamızı Kaybettik”¹⁶, “Büyük Milli Matemimiz”¹⁷, “Ulu şefimiz Atatürk bu sabah 9.5de öldü,¹⁸ sürmanşetlerini atmışlardır. Sonraki günlerde manşetler ise “Onun Arkasından Yalnız Türk Yurdu Değil Bütün Dünya Ağlıyor”¹⁹, Dünya Büyük Yası Paylaşıyor²⁰, “Gençlik Abide Önünde And İçti”²¹, “Atamızın Cenaze Merasimi”²², şeklinde olmuştur. Bu haberlerde vefat nedeniyle duyulan üzüntü, gençlerin bağlılık yemini ve dünya kamuoyunun Atatürk'ün vefatına olan ilgisi verilmiştir. Ayrıca var olan düzenin İnönü ile devam edeceği mesajı basında yer almıştır.²³

---

¹² Akseki, a.g.m., s.203.

¹³ Uzun, a.g.m., s. 139.

¹⁴ **Ulus**, 11.Kasım, 1938,s.1.

¹⁵ **Yeni Sabah** 11 Kasım 1938,s.1.

¹⁶ **Tan**, 10 Kasım 1938,s.1

¹⁷ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1938,s.1.

¹⁸ **Akşam Postası**, 10.Kasım1938,s.1

¹⁹ **Son Posta**, 11Kasım 1938,s.1.

²⁰ **Ulus**,13Kasım 1938.s.1.

²¹ **Akşam**,14 Kasım1938,s.1.

²² **Tan**,13.Kasım1938,s.1.

²³ **Son Posta**, 11 İkincişeyrin 1938,s.1- **Akbaba**, 17 Kasım 1938. (Kapak sayfasında yer alan karikatürde Genç Cumhuriyet üzüntü içinde -İsmetim ! diyerek İnönüye yaslanıyor.)

Son Posta 12 Kasım 1938 Akbaba 17 Kasım 1938

10 Kasımdan itibaren bütün gazeteler, sayfalarını büyük ölçüde Atatürk'le ilgili yazı ve fotoğraflara ayırmışlardır. Çocukluğundan itibaren Atatürk'ün hayatını anlatan yazılar, Nutuk'tan alıntılar, Millî Mücadele günleri, Atatürk'le ilgili hatıralar ve yabancı gazetelerdeki haberler gazetelerde yer almaktadır. Ayrıca yurttan yapılan cenaze merasimlerine ilişkin resmî beyannamelere ve çok sayıda Atatürk fotoğrafına da rastlanmaktadır.²⁴

²⁴ Akseki, a.g.m., s.204.

Tek Parti (CHP) Dönemi

Vefatın ardından hükümetin yayınladığı tebliğde,²⁵ Teşkilatı Esasiye Kanunu gereğince, Cumhurbaşkanlığına, Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda'nın vekâlet edeceği ve cumhurbaşkanı seçiminin de yapılacağı bildirilmiştir. Bu doğrultuda hareket edilerek, 11 Kasım günü TBMM toplanmış ve Malatya mebusu İsmet İnönü, yapılan seçimde 348 oyun tamamını alarak Türkiye'nin 2. Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁶

11 Kasım 1938'de İsmet İnönü TBMM tarafından cumhurbaşkanı olarak seçilince hükümeti kurma görevini Celal Bayar'a vermiştir. Yeni hükümet kurulduktan sonra hemen Atatürk'ün cenaze merasimleri düzenlenmiştir. Atatürk için hem İstanbul hem de Ankara'da cenaze töreni düzenlenmesine ve törenin 21 Kasım'da yapılmasına karar verilmiştir. Bu sebeple Atatürk'ün na'şına tahnit²⁷ işlemi uygulanmıştır. Merasim masrafları için Ziraat Bankası'ndan kredi açılmıştır.²⁸ Öte yandan başta İstanbul ve Ankara olmak üzere yurdun çeşitli illerinde mitingler yapılmıştır. Dolmabahçe Sarayı halka açılmış, Makbule Atadan taziyeleri kabul etmiştir. Ziyaret sırasında izdihamlar da yaşanmış hatta 11 kişi bu esnada hayatını kaybetmiştir.²⁹ 19 Kasım'da naaş Dolmabahçe Sarayı'nda kılınan cenaze namazından sonra önce Zafer torpidosuna sonra Yavuz zırhlısına konarak İzmit'e kadar deniz yoluyla taşınmıştır. Ankara'ya gitmek üzere özel vagona konan Atatürk'ün cenazesini görmek için trenin geçeceği köy, kaza ve vilayet halkı Atatürk'ün na'şını taşıyan treni selamlamışlardır.³⁰

---

²⁵ **Ulus**, 10 Kasım 1938, s.1. Ayrıca bakınız ek-1.

²⁶ **Akşam**, 11 Kasım 1938, s.1.

²⁷ Bozulmaması için ölüyü ilaçlama. Tdk <http://sozluk.gov.tr/>.14.11.2019.

²⁸ Tatar, a.g.t., s.22.

²⁹ Burak Şimşek, "Tek Parti Dönemi 10 Kasımlar 1938-1950", **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s.19.

³⁰ Uğur Üçüncü, "Atatürk'ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye'de Yapılan Matem Törenleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/1 (Yaz 2013), s.82.

Özel trenle Ankara'ya nakledilen Atatürk'ün naaşı önce TBMM önünde hazırlanan bir katafalka konulmuş, 21 Kasım'da yapılan törenle Etnografya Müzesi'ne nakledilmiştir. Törene Cumhurbaşkanı İnönü, Meclis Başkanı Renda, Başbakan Bayar ve bakanlar, TBMM üyeleri, on binlerce yurttaş ve yabancı devletlerden askerî ve sivil temsilciler katılmışlardır.³¹ Törene Doğu'dan ve Batı'dan pek çok büyük devlet katılmıştır. Bu durum Atatürk'e gösterilen saygıyı, Türkiye'ye gösterilen itibarı ortaya koyması bakımından önemlidir.³² Öte yandan Ankara'da Atatürk'ün cenaze töreni yapılırken köy ve kasabalara kadar yurdun her yerinde matem törenleri gerçekleştirildi. Hükümet tarafından hazırlanan program kapsamındaki törenlere halkın katılımı büyük olmuştur. Türkiye'nin her yerinde yapılan törenler halkın Atatürk'e ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı aidiyet duygusunun artmasını ve pekişmesini de sağlamıştır.³³ Cenaze töreni sonrası Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bir beyanname yayınlamıştır.³⁴ İnönü bu beyanname ile Atatürk'ün kişiliği ve Türk Ulusu için neler yaptığını çok özlü ve çarpıcı bir şekilde dile getirmiş, hem de ona saygı gösteren yabancı uluslara teşekkürlerini bildirmiştir. İnönü töreni izlemeye gelen yabancı basına verdiği demeçte de Atatürk'ü "Ebedi Şef" olarak nitelemiş ve onun kurduğu Kemalist rejimin sürekli olduğunu vurgulamıştır.³⁵

Atatürk'ün birinci ölüm yıl dönümü, dünyada ve Türkiye'de 2. Dünya Savaşı'nın etkisinin hissedildiği zamanlara denk gelmiştir. 2 Kasım 1939'dan itibaren gazeteler Atatürk'ün ölüm yıldönümünün programını vermeye başlamışlardır.³⁶ 1939-50 arası dönemde, anma törenlerinde daha çok yas ve matem havası hâkimdir. İlk yapılan

³¹ Tatar, a.g.t.,s. 24.

³² Akseki, a.g.m., s.210.

³³ Üçüncü, a.g.m., s.96.

³⁴ **Cumhuriyet**,22 Kasım 1938,s.1.Ayrıca bakınız ek-2.

³⁵ Şerafettin Turan, **İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yay. Ankara, 2000, s.144,145.

³⁶ "Ebedi Şefin Haturasını Taziz İçin Bugün Yapılacak Merasim", **Vakit**, 10 Kasım 1940.s1-5.

anma törenleri birkaç farklılık ile aynen devam etmiştir. Daha çok hükümetin belirleyici olduğu bu törenlerde CHP ve halkevleri anma programlarının düzenleyicisi olmuştur. 1940'da Atatürk'ün kabri halk ziyaretlerine açılmıştır³⁷ ve yurtdışında yapılacak anma programları da düzenlenmeye çalışılmıştır. 1944'te köylerde de yapılacak olan törenlerin ne şekilde olacağı belirlenmiştir.³⁸ Çok partili hayata geçilmesinin etkisiyle, 1946'da siyasi parti temsilcileri de resmî törenlere davet edilmiştir.³⁹

1940'lı yıllarda basında dikkat çeken İnönü'ye yapılan vurgudur. Şöyle ki: 10 Kasımlarda büyük matem ve yastan bahsedilirken 11 ve 12 Kasım'da matemden uzak bir ifadeyle "Mesut Bir Yıldönümü" şeklinde manşetler görülmektedir.⁴⁰ Atatürk'ün vefatı dolayısıyla yapılan anma törenlerine ait haberleri bastırır tarzda olan bu manşetler büyük puntolarla yer almaktadır. Benzer şekilde anma törenlerinde özellikle basında İnönü ile Atatürk birliktelikleri⁴¹ ve aynı ortak geçmişi yaşamış oldukları vurgulanmak istenir.⁴² Böylece büyük güven duyulan liderin vefatı nedeniyle otorite boşluğu yaşanmayacağı ve her şeyin aynen olduğu gibi devam edeceği mesajı verilmeye çalışılmıştır.

1950 yılına kadar olan anma törenlerinde hükümet yapılacak olan anma programlarının nasıl olacağını belirten yazıları valiliklere göndermiştir.⁴³ 10 Kasım günlerinde genellikle TBMM açık olmamış, An-

---

³⁷ "Bütün Ankara halkı büyük bir heyecanla atasının makberi huzurundan geçti", **Yeni Sabah**, 11 Kasım 1940.s.1.

³⁸ **BCA**, 030 10 198 354 6.

³⁹ Uzun,a.g.m.,s.147.

⁴⁰ Şimşek, ag.t.,s.86; **Cumhuriyet**, 11 Kasım 1940,s.1.; **Cumhuriyet**,11 Kasım 1943,s.1.;**Vatan**,11 Kasım 1943,s.1.; **Cumhuriyet**, 11 Kasım 1944,s.1. **Akşam** 11 kasım 1945,s.1. Akşam gazetesinin haberinde İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının yedinci yıldönümü ile ilgili haber yer almaktadır. Ayrıca Londra radyosunun büyük Britanya namına İnönü'yü tebrik ederek yayınına başladığı da yine haberin devamında görülmektedir. Matem haberleri ise sayfanın daha alt kısmında bulunuyor.

⁴¹ **Cumhuriyet**,11 Kasım 1941,s.1."Milli Şef İsmet İnönü Dün Sabah 9.5'de Büyük Arkadaşı ölmez Atatürk'ün Kabrini Ziyaret etti ve manevi huzurunda hürmetle eğildi."s.1.

⁴² Şimşek, a.g.t., s.87.

⁴³ **BCA**, 030 10 198 354 6.

kara'daki resmî tören devlet erkânının katılımıyla Etnografya Müzesi'nde yapılmıştır. Törenlerde merkezi öneme sahip olan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün tarihî beyannameyi okunmuştur. Okullarda, halkevlerinde, derneklerde, fakültelerde yapılan törenlerde saygı duruşunun ardından Atatürk'ün hayatından bahsedilerek şiirler okunmuştur. Gazeteler siyah sütunlarla çıkmış, Atatürk hakkında makaleler yazılmış, fotoğrafları yayınlanmış, yabancı basında yazılanlardan bahsedilmiş, ertesi gün de ise, anma törenlerinden yansıyanlar yazılmıştır. Radyolar ise hükümetin isteği doğrultusunda günlük yayınının dışına çıkarak, sadece haberleri vermiş ve Atatürk'ten bahsetmiştir.⁴⁴ Törenler hafta sonuna denk gelmiş olsa da programda bir değişiklik yapılmamıştır.⁴⁵ 1938'de ve sonrasında yapılan anma törenlerinde bayrakları yarıya çekme, Atatürk anıtlarına çelenk koyma ve meşaleler yakma, devlet erkânının kabri ziyareti, 09.05 geçi nakil vasıtalarının durarak fabrika düdüklüğü ile saygı duruşuna iştiraki, halkevlerinde tören düzenlenmesi, Atatürk'ün mirasına, cumhuriyete ve devrimlere bağlılık ile Türklük adına söz verme anma törenlerinde görülen ortak özelliklerdir ve sonraki yıllarda da devam etmiştir.⁴⁶

Demokrat Parti (DP) Dönemi

Demokrat Parti (DP) dönemi 10 Kasım törenlerinde gündem olan konu tamamlanamayan anıtmezarıdır. Atatürk'ün ölümü ile başlayan anıtmezar projesi İnönü dönemi mevcut koşullar sebebiyle bir türlü tamamlanamayan bir hal almıştı.⁴⁷ O dönemde oluşturulan komisyon anıtmezarın yeri için önerilerde bulunmuş ancak Rasattepe fikrini Trabzon milletvekili Yüksek Mühendis Mithat Aydın 17 Ocak 1939'daki toplantıda fikrini komisyona sunmuştur. 18 Kasım 1943'te bakanlar kurulu kararıyla kabul edilen projenin temel atma töreni 10

⁴⁴ Tatar, **a.g.t.**, s. 104.

⁴⁵ "Atatürk İhtifali", **Vakit**, 5 Kasım 1940, s.5.

⁴⁶ "Büyük Atayı Dün Bütün Yurd Andı" **Yeni Sabah**, 11 İkinciteşrin 1940, s.1,3; "Yurtta Büyük Matem", **Akşam**, 11 Kasım 1945, s.1,2; "Dün Bütün Yurd Atatürk'ü Andı", **Cumhuriyet**, 11 Kasım 1948, s.1,4.; "Büyük Atatürk'ü Dün Tanzimle Andık", **Yeni Sabah** 1949, s.1,5; "Atatürk'ü Anma Töreni" **Akşam** 11 Kasım 1949, s.1,2, Akseki, a.g.m., s.212.

⁴⁷ Tunç Boran, Anıtkabir'in İnşası 1938-1953, **AFT Yayınları**, Ankara 2012, s.197.

Ocak 1944'te gerçekleştirilmiştir. Bütçeden her sene Anıtkabir yapımı için ödenek ayrılmasına rağmen inşaat ilerleyememiş, 1953 yılında Demokrat Parti döneminde tamamlanmış⁴⁸ ve Atatürk'ün naaşı 10 Kasım 1953'te ebedi istirahatgahına taşınmıştır.⁴⁹

Atatürk öldükten sonra DP iktidara gelene dek onun manevi şahsına 51, fotoğraflarına 12, heykel ve büstlerine 4 olmak üzere toplam 67 saldırı yapılmış, bu saldırıları yapanların bir kısmı takipsizlik bir kısmı ise ceza almıştı. DP iktidara geldikten sonra ise Atatürk'ün büst ve heykellerine 9 saldırı yapılmış ve bu saldırıların faili Ticani tarikatı olarak gösterilmişti. Muhalefet ve basın tarafından bu saldırılar DP'yi suçlama vesilesi olmuş, “devrimler ve laiklikten taviz veriliyor” denilerek hükümetin bu durumu “Atatürk düşmanı” unsurları cesaretlendirdiği şeklinde ifadelerle tartışmalar gündeme gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine Menderes hükümeti hem bu saldırıyı yapanları cezalandırmak, hem de bu saldırılar karşısında Cumhuriyet Halk Partisi'nin elindeki Atatürk'ü koruyuculuk silahını almak ve DP'nin de Atatürkçü olduğunu ispatlamak isteği ile “Atatürk Hakkında İşlenen Suçlar Hakkında Kanun”unu meclise sunmuştur.⁵⁰ İçerik bakımından tartışılan bu kanun 21.07.1951 tarihinde meclis tarafından da kabul edilerek yasalaşmıştır.⁵¹ Bu süreçte DP'nin yasanın çıkarılması hususunda gösterdiği çaba, CHP'nin Tek Parti döneminde gösterdiği Atatürkçülük sloganını bile geride bırakır nitelikte olduğu görülmektedir.⁵²

---

⁴⁸ Tatar, ag.t., s. 47.

⁴⁹ “O' Nu Kurtardığı Vatan Toprağına Tevdi Ettik”, **Son Posta**, 11 Kasım 1938,s.1.

⁵⁰ Süleyman Kocabaş, **Menderes Dönemi Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Yol 1950-1960**, İstanbul 2011,s.218-219.

⁵¹ 5816 Sayılı **Kanun, Resmi Gazete**, Tarih: 31/7/1951 S 7872.

⁵² Ahmet İlyas, İktidar Muhalefet İlişkisine Bir Örnek: Atatürk'ü Koruma Kanunu, **Turkish Studies S. 8/7,2013**, s.233.

DP'nin iktidara geldiği ilk yılda anma töreninde İnönü'nün, Atatürk'ün kabrini ziyareti sırasında ufak bir gerginlik yaşanmıştır.⁵³ Genel olarak Ankara, İstanbul ve İzmir'deki törenlerde herhangi bir hadise olmamış ve sükûnet içinde törenler yapılmıştır.⁵⁴ Diğer yandan, İnönü'nün beyannamesinin okunmasına son verilmiştir. Ancak DP'nin 10 Kasım için yayınladığı tebliğde de İnönü'nün beyannamesine benzer tarzda sevgi, saygı ve bağlılık ifadeleri yer almaktadır.⁵⁵ Ayrıca 1952'de 10 Kasım münasebeti ile basına verdiği beyanatta “*Bugün cemiyetimizin karşısında bulunduğu mesele Atatürk'ün eserlerinin o günkü şekil ve hüviyetleri ile muhafazası değil, kuruluşundaki hedef ve manaya göre o eserleri tekemmül ettirmektir. Türk milleti böyle bir ilerlemenin heyecanını yaşamaktadır. Binaenaleyh Atatürk ruhu şadolarak müsterih uyuyabilir.*” diyerek o hedefte ilerlediklerini belirtmektedir.⁵⁶ CHP'nin yeni dönemde anma törenlerine dair endişeleri ise gençlik üzerinden dile getirilmiştir. Bu konuda İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Başkanı Babur Arun açıklama gereği duymuştur. Konumlarının partiler üstü olduğu ve gençliğin anma törenleri için tertip ettiği radyo programının ret olmadığına dair kamuoyuna bir mektupla bilgi vermiş, endişenin muhalefet partisine ait olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷

DP döneminde Atatürk'ü anma törenlerinde çok fazla değişiklik olmamıştır. İsmet İnönü'nün beyannamesi resmi törenlerde okunmamıştır ancak benzer şekilde DP'nin 10 Kasım tebliğleri bulunmaktadır.⁵⁸ 1950 sonrası törenler halk tarafından ve daha ziyade öğrenciler, gençlik birlikleri⁵⁹ ve Milli Türk Talebe Birliğinin (MTTB) öncülüğünde gerçekleşmiştir. Törenlere günlük siyasi polemikler damga

⁵³ Ankara'da Bir Hadise”, **Milliyet**, 11 Kasım 1950, s. 5. Ankara'daki Çirkin Hadisenin Akisleri”, **Milliyet**, 13 Kasım 1950, s. 5; “Ankara'da Bir Hadise”, **Milliyet**, 11 Kasım 1950, s. 5.

⁵⁴ **BCA** 030 01 66 45 3.

⁵⁵ “Milli Matem Günü”, **Milliyet**, 9 Kasım 1950, s. 5. Ayrıca bkz ek-3.

⁵⁶ “Başbakanın Beyanatı”, **NAkşam** 10 Kasım 1952 s.1-2.

⁵⁷ “Milli Matem Günü”, **Milliyet**, 9 Kasım 1950, s. 5. Ayrıca bkz ek-4.

⁵⁸ Demokrat Partinin 10 Kasım Tebliği de İnönü Tebliğine Benzer İfadeler İçermektedir. Bakınız Ek-3.

⁵⁹ “Bugünkü Anma Töreni Üniversite Ve Talebe Teşekküllerinde Heyecanlı Toplantılar Yapılıyor”, **Akşam**, 10 Kasım 1952,s.1; “Gençlik Bu Sabah Ankarada Büyük Bir

vurmuştur. Örneğin 1951’de Menderes’in törene geç kalması⁶⁰, 1956 sonrasında Hürriyet Partisi ile DP arasındaki gerilim nedeniyle valiliklerin CHP’ye tören izni verilmemesi⁶¹ gibi iktidar muhalefet geriliminin 10 Kasımlara yansıdığı görülür. Törenlere önem verilmesi gerektiği hususunda 1958’de beş DP’li milletvekili, 10 Kasım 1958 tarihinde Demokrat Parti Meclis Grubu Başkanlığı’na verdikleri dilekçe ile 10 Kasım töreninin ciddiye alınmasının gerektiği, alınmadığı takdirde partileri aleyhine kullanılabileceği ihtimali üzerinde durarak konunun parti grubunda görüşülmesini istemişlerdir.⁶² 1959 CHP okullara gönderilen anma programında gençliğe hitabenin olmayışını tenkit etmiştir. Maarif Vekaleti Müsteşarı Osman Faruk Verimer ise “Okullarda Atatürk’ün Gençliğe Hitabesinin okunmaması için hiçbir tamim olmadığını” bildirmiştir. Aynı yıl Siyasal Bilgiler fakültesinde yapılan törende Prof. Dr.Bahri Savcı “*Laiklik prensibinden bugün bir uzaklaşma olduğu bir gerçektir*” demiştir. İstanbul’da üniversite konferans salonunda yapılan törende meclis başkanı Refik Koraltan’ında bulunduğu sırada konuşan Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya Atatürk’ün şu sözünü hatırlatmış “*Düşmandan zarar görmek acıdır fakat insanın büyük tanıdığı kendi insanından zarar görmesi kalp ve vicdanlar için unutulmaz bir yaradır*”. Sözlerinin devamında “*bu sözlerin memleketin kurtuluş programını hazırlayan ve tatbik eden bir insanın hizmetlerini anlamak istemeyenlere verilmiş en güzel cevaptır ve hala aktüeldir*” diyerek Atatürk’ü anlamak istemeyenlere mesaj vermiştir.⁶³ Törenlerdeki konuşmalardan darbe öncesi siyasi gerilimin Atatürk ve laiklik üzerinden olduğu anlaşılmaktadır.

1960 senesine kadar 10 Kasım anma törenleri alışa geldiği şekilde geçmiştir. İsmet İnönü ve CHP’nin dışarıda bırakılması dışında pek fazla değişiklik yaşanmamıştır. 10 Kasım günlerinde halk Anıtkabir’e

---

Anma Mitingi Yaptı. Üniversiteli Ve Liseli Gençler Topluca Anıtkabire Giderek Saygı Duruşunda Bulundular”, **Akşam**, 11 Kasım 1954,s.1.

⁶⁰ Uzun,a.g.m.,s.151.

⁶¹“CHP’li Gençlere İhtifal İzni verilmedi”, **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1957.s.1; Asil Kaya, “Türk Siyasi Tarihi’nde Chp’nin Gençlik Kolları”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010,s.93.

⁶² **CDAB** 030 01 50 29814.

⁶³ “Aziz Atatürk’ü Minnetle Andık”, **Milliyet**, 11 Kasım 1959.s.1,5.

akın etmiş, okullarda, derneklerde, halkevlerinde anma törenleri yapılmış, gazetelerde daha çok anma ve anlamaya yönelik yazılar⁶⁴, anma törenleri ile ilgili haberler ile Atatürk sevgisi ile ilgili yazılar yer almıştır.⁶⁵ Eğlence yerlerinin kapalı olduğu il ve ilçe merkezlerinde de anma törenleri yapılmıştır. Üniversite öğrencileri yürüyüşler toplanmalar düzenlemiştir. Okullardaki anma törenlerinde saygı duruşu, İstiklal Marşı, Atatürk ile ilgili konuşma ve şiirler şeklinde olmuştur.⁶⁶

27 Mayıs 1960 Askerî Darbe Dönemi

1950 Genel Seçimleri ile 27 yıllık CHP iktidarına son veren DP'nin iktidarı döneminde bilhassa iki parti (CHP-DP) arasında yaşanan gerilimli dönemler siyasette üslup sertleşmesine yol açmıştır. Yukarıda da örnekleri verildiği gibi, bu gerilim 10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü törenlerine dahi yansımıştır. Oysa esasında DP'nin, en azından yönetim kadrosu bakımından Atatürk'e bakışı ile CHP'nin bakışı arasında bir farktan söz etmek pek mümkün değildir. Zira DP'nin kurucuları eski CHP'li isimlerdir. Diğer yandan, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) içindeki bazı kesimlerin ülkenin gidişatından rahatsızlık duyması, darbeden birkaç yıl öncesinden itibaren fiilî olarak DP iktidarına son verme çalışmaları içine girilmesine yol açmıştır.⁶⁷ Ayrıca, özellikle subayların ekonomik durumlarının iktidar tarafından iyileştirilmemesi⁶⁸ ve askerinin siyasiler karşısındaki birtakım tutumları (bazı komutanların

⁶⁴ “Atatürkü Sevmek Ve Unutmamak Onu Tanımak Ve Tanıtmakla Olur” **Akşam**, 10 Kasım 1952, s.1; “Atatürkle Kırk Yıl Atatürkün Kitleleri Toplayacak Kudreti”, **Akşam**, 11 Kasım 1954, s.3.

⁶⁵ Atatürk'ün Hatırası Dün Bütün yurttan derin bir heyecan ile anıldı”, **Cumhuriyet**, “11 Kasım 1951,s.1; “Büyük Atatürk Dün Milletçe Anıldı”, **Cumhuriyet**,11 Kasım 1957,s.1.; “Dün Milletçe Aziz Atatürk'ü Andık” , **Cumhuriyet**,1959,s.1; “Bugün Milletçe Onu Anıyoruz”, **Akşam**, 10 Kasım 1952, s.1.; “Gençlik Bu Sabah Büyük Bir Anma Mitingi Yaptı”, **Akşam** 11 Kasım 1954, s.1.

⁶⁶ Tatar, a.g.t., s.107.

⁶⁷ Şerif Demir, **Menderes ve İnönü, Demokrat Parti'den 27 Mayıs Darbesi'ne Olaylar**, İstanbul, 2011, s. 217; Orhan Erkanlı, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, 4. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1973, s. 14.

⁶⁸ Kemal H. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 143.

Millî Savunma Bakanlarının palto ve havlusunu tutmaları vb.) de iktidara karşı cephe alınmasında etkili olmuştur.⁶⁹ Neticede, 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askerî darbe ile on yıllık DP iktidarı son bulmuş ve ülke yönetimi emekli Orgeneral Cemal Gürsel yönetimindeki Millî Birlik Komitesi (MBK) tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Bu askerî darbeden yaklaşık altı ay sonra gerçekleştirilen ilk 10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü törenlerinde de mevcut siyasi atmosferin etkileri çok bariz bir şekilde görülmüştür. Öyle ki, 1960'dan önce "yas günü" olarak kabul edilen bu güne yeni dönemde "anma günü" hüviyeti kazandırılmıştır.⁷⁰ Hatta bu konuda yeni bir icraatta bulunularak, bir hafta sürecek "Atatürk Haftası" düzenlenmesine karar verilmiştir. Talep gençlerden gelmiştir. Bunun üzerine teklif Sosyal Komisyon'da uygun görülmüştür.⁷¹ Buna göre, 10 Kasım'da Anıtka-bir'de gerçekleştirilen törenin ardından yedi gün süresince Atatürk ile ilgili çeşitli anma etkinlikleri tertiplenecektir. Alınan bu kararı Millî Birlik Komitesi üyelerinden Yüzbaşı Muzaffer Özdağ açıklamıştır. Özdağ, bu kararı almalarının sebebinin, Atatürk'ün matem içinde anılmasını istememeleri ve Atatürk'ün "*büyükliğini gösteren*" törenler yapılmasını arzu etmeleri olduğunu söylemiştir. Bu kapsamda, Atatürk'ün felsefesi ve kişiliği hakkında konferanslar verilip broşürler dağıtılması ve Atatürk hakkında filmler gösterilip sergiler tertiplenmesine karar verilmiştir.⁷² Örneğin, Albay Alparslan Türkeş, Dil- Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde "Asker Atatürk", Yüzbaşı Muzaffer Özdağ, "Atatürkçülük" ve Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu da "Devlet Adamı Atatürk" konulu birer konuşma yapacaklardır.⁷³ Ayrıca, planlandığı gibi, sergi ve film gösterimleri de yapılmaya başlanmıştır.⁷⁴

---

⁶⁹ Erkanlı, **a.g.e.**, ss. 14-15.

⁷⁰ 1988 yılında, 10 Kasımlarda yas tutma âdetine son verilmiştir. Ayrıca, bu günün yas günü olmaktan çıkarılmasına yönelik düşünceler ilk kez DP döneminde (1952) Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından dile getirilmiştir. Uzun, **a.g.m.**, ss. 138, 157.

⁷¹ **MBK GKT**, C 3, Birleşim: 34, (9 Kasım 1960), s. 6.

⁷² "10 Kasım'da Atatürk Haftası Başlıyor", **Demokrat İzmir**, 3 Kasım 1960, s. 1.

⁷³ "Ata'yı Anıyoruz", **Hürriyet**, 10 Kasım 1960, s. 7.

⁷⁴ "Atatürk Haftası", **Demokrat İzmir**, 12 Kasım 1960, s. 6.

Ancak Özdağ'ın bu konuda yaptığı başka bir açıklama MBK içinde ciddi tartışmalara neden olmuştur. Özdağ yaptığı bir basın toplantısında, o gün Atatürk'ün matem havası içerisinde anılmayarak, “yaşayacağını” ifade edip şöyle demiştir: “Bayrakların yarıya inmesini, gazetele-
rin siyah başlıklarla çıkmasını istemiyoruz.”⁷⁵ Bu açıklamadan iki gün sonra toplanan MBK Genel Kurul toplantısında Özdağ'ın bu açıklamalarını “şahsi” olarak niteleyen ve Özdağ'a böyle bir açıklama yetkisi verilmediğini söyleyen MBK üyesi Osman Köksal, bu konuda bir müzakere açılmasını talep etmiştir. Fikrini açıklayan Fazıl Akkoyunlu, Muzaffer Özdağ'a hak verdiğini belirtip “*Halk Partisi dâhil her iktidar bugüne kadar Atatürk'ü paravan yapmıştır. Yaptıkları ihtifalin (anma töreninin) de adı ihtifaldir. Hakiki bir ihtifal yapılmamıştır*” demiştir. Özdağ da Akkoyunlu'nun görüşlerini onaylar şekilde konuşarak, “*Atatürk'ün inkılâpçı düşünceleri bu memlekete tanıtılmamıştır. Türk aydını bunun öncülüğünü yapmamıştır. 27 Mayıs İnkılâbı veya İhtilâli Atatürk devrini canlandırma manasında olduğu için 10 Kasım'a biz bu manayı vermek istedik*” demiştir. Açıklamasının şahsi olduğunu kabul eden Özdağ bu konuda da o basın toplantısında şu sözleri sarf ettiğini belirtmiştir: “*Karşınızda Millî Birlik Komitesi Üyesi Muzaffer Özdağ yok, 27 yaşında bir Türk genci var.*” Siyah manşet konusuna da açıklık getiren Muzaffer Özdağ, bu ifadenin “*halisane*” olduğunu söylemiş ve herhangi bir şekilde bir kanun değişikliği olmayacağını ve yine siyah manşetler atılacağını ve bayrakların yarıya indirileceğini ifade etmiştir. Burada anmaların “*yeni ruhla*” yapılacağına dikkat çektiğini açıklamıştır. Ahmet Er ise, bu açıklamaları “*mecazi*” olarak değerlendirdiğini aksi takdirde, bunun bir “*hata*” hatta “*suç*” olduğunu söylemiştir. Bu konuşmaların üzerine Osman Köksal önergesini geri çekmiştir.⁷⁶ Fakat gerilen ortamda Muzaffer Özdağ, Numan Esin ve İrfan Solmazer'e silahını çekerek, “*Parlamentoculuk oynarken, bunları kullanmayı unuttuk*”⁷⁷ demiştir. Bu arada, MBK

⁷⁵ “10 Kasım ve Millî Birlik Komitesi”, **Cumhuriyet**, 8 Kasım 1960, s. 1; “Atatürk Haftasını Millî Birlik Komitesi Benimsedi”, **Yeni İstanbul**, 8 Kasım 1960, s. 5; “Özdağ 'Matem Değil, Anma' Dedi”, **Son Havadis**, 8 Kasım 1960, s. 5.

⁷⁶ **MBK GKT**, C 3, Birleşim: 34, (9 Kasım 1960), ss. 3-7.

⁷⁷ Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 369.

Genel Kurulu'ndaki tartışma aynı gün toplanan bakanlar kurulunda gündeme gelmiştir. Törenlerde nasıl bir uygulama yapılacağı konusundaki belirsizlik bakanlara da aksetmiştir. Özdağ'ın basına yansıyan sözlerini Maliye Bakanı Ekrem Alican şahsi fikir olarak değerlendirmiştir. Ulaştırma Bakanı Sıtkı Ulay ise, sözlerin yanlış anlaşıldığı görüşündedir. Neticede, törenlerde her zaman olduğu gibi, bayrak uygulamasının ve gazete başlıklarının siyah olarak çıkması durumunun devam edeceği ifade edilmiştir.⁷⁸

Diğer yandan, 10 Kasım 1960 tarihinde başlayacak etkinlikler kapsamında Atatürk'ün kişiliği ve felsefesi hakkında konferanslar verilip broşürler dağıtılacağı ve film ve sergi programları tertipleneceği açıklanmıştır.⁷⁹ Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel de yaptığı açıklamada, sabık DP iktidarına bir göndermede bulunmuştur: “Atatürk'ün ölümüne milletçe yanıyoruz. Fakat bu her fani için mukadder bir akıbetdir. Asıl yanılacak şey, Atatürk'ü unutmak ve onun gösterdiği yollardan ayrılmaktır. Bütün milletçe dikkat edeceğimiz husus işte budur.”⁸⁰ Anıt-kabir'de yapılan ve bakanların, MBK üyelerinin, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ve diğer siyasi parti temsilcileri ile subay ve gençlerin katıldığı anma töreninde de konuşan Cemal Gürsel bir gün önce yaptığına benzer bir konuşma yapmış ve “(...) Eğer O'nun izinden, O'nun yolundan şaşarsak o vakit kendimize ağlamalıyız. Buna bütün milletçe inandığımız gün, Atatürk ebediyen var olacaktır ve bizimle beraber, Türk milletiyle beraber yaşayacaktır”⁸¹ demiştir. Gürsel bu sözleri ile Atatürk'ün yolundan gidilerek onun yaşatılabileceği vurgusunda bulunmuştur.

Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı Fahri Özdilek ise, Atatürk'ün bu tür törenlerde tüm yönüyle anlatılamayacak kadar büyük

---

⁷⁸ 27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, (2 Haziran 1960-6 Ocak 1961), C 1, Yay. Haz: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 609-612. Belirtildiği gibi, gazeteler o gün siyah başlıklarla çıkmışlardır. “Ata'nın 22 nci Ölüm Yılı Dönümü”, **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1960, s. 1; “Büyük Kurtarıcıyı Minnetle Anıyoruz”, **Yeni İstanbul**, 10 Kasım 1960, s. 1.

⁷⁹ “10 Kasım'da Atatürk Haftası Başlıyor”, **Demokrat İzmir**, 3 Kasım 1960, s. 1.

⁸⁰ “Başkan Gürsel'in Mesajı”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1960, s. 1.

⁸¹ “MBK'dan Sonra Gençlik de Kendini Dün Millete Adadı”, **Hürriyet**, 11 Kasım 1960, ss. 1-7.

bir kişi olduğunu ifade edip onun askerî başarılarına değinmiştir. Ardından da, doğrudan DP'yi hedef almıştır: "(...) *Son on yılın karanlık, boğucu havasında, idare başında bulunanların daima yasak savma kabilinden, bazen de düpedüz istismar kastıyla anmaya yeltendikleri Atatürk'ü biz, yeni hayatımızın eşliğinde, bütün Türk milletine ışık tutan, O'na tarihi boyunca gideceği doğru yolları gösteren kurtarıcı işaret ve daima yaşayan şaşmaz zekâ olarak bakıyoruz.*"⁸² İstanbul Valisi Orgeneral Refik Tulga da Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı tarafından Atlas Sineması'nda düzenlenen törende, DP yönetimini sert ifadelerle tenkit etmiştir: "*10 seneden beri O'nun hamlelerinin eridiğini, bu memlekete ne getirdiyse mahvolduğunu görüyor ve utanç içinde kıvranıyorduk. 27 Mayıs'tan sonra vazifesini yapmış insanların huzurunu duyuyoruz.*" MBK üyesi Orhan Erkanlı da, Tulga ile benzer sözler sarf edip "*Atam bizi affet, uzun yıllar senin yolundan ayrılmak, seni unutturmak için zorlandık. Nihayet senden aldığımız kuvvetle 27 Mayıs'ı yarattık*" demiştir. Ayrıca, Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun kabul edilemez olduğunu "*Atatürk'ün manevi varlığının özel bir kanunla korunması bize hüznün veriyordu. Bu kanunu kaldıracız. 10 Kasım bir matem günü değildir*"⁸³ sözleriyle ifade etmiştir. Dört ismin de konuşmalarına bakıldığında, DP iktidarının Atatürk'ü "aşındırdığı" görüşü ortaya çıkmaktadır. Aslında bu isimlerin asker kökenli olması bir anlamda, askerinde, en azından belli bir kesiminin, DP'ye karşı muhalif duruşunu göstermektedir. Bu arada, bilhassa Tulga ve Erkanlı'nın darbenin meşruiyetini Atatürk'e dayandırmaları da dikkate değerdir. Zira bu yaklaşım, darbenin psikolojik temelinde Atatürk olgusunun önemini göstermektedir. Bunların yanı sıra, darbenin daha üzerinden altı ay geçmiş olması ve Yassıada'da başta Menderes ve Bayar olmak üzere birçok DP'li ismin tutuklu bulunmaları duygulardaki keskinliğin de sebepleri arasında gösterilebilir. Bu arada, Yassıada'da da bir anma töreni tertip edilmiştir. Tüm sanıkların hazır bulunduğu törende, askerler günün anlamıyla ilgili konuşmalar yapmışlar ve törenin sonunda Atatürk büstünün önüne gelerek saygı duruşunda bulunmuşlardır.⁸⁴

⁸² "Atatürk'ü Minnet ve Muhabbetle Andık", **Demokrat İzmir**, 11 Kasım 1960, s. 5.

⁸³ "Ata'mızı Andık", **Milliyet**, 11 Kasım 1960, s. 5.

⁸⁴ "Yassıada'daki Anma Töreni", **Cumhuriyet**, 11 Kasım 1960, s. 5.

Diğer yandan, darbeye giden süreçte gençlik de aktif bir konumdaydı. Haliyle, darbeden memnuniyet duyan bir gençlik topluluğu da söz konusuydu. Bu düşüncedeki gençler 10 Kasım'daki anma törenlerinde "Atatürk'e bağlılıklarını" şu yeminle ifade etmişlerdir: "Atatürk'ün vücudu aramızdan ayrılmış, fakat o, hakikatte aramızdan ayrılmamıştır. Fikir olarak, ruh olarak milletimizin kalbine yerleşmiştir. Ona ağlamamalıyız. Fakat onun izinden ve yolundan şaşarsak kendimize ağlamalıyız. Ona, bütün milletçe inandığımız gün, o bahtiyar olacak ve Türk milletiyle beraber yaşayacaktır." İstanbul Üniversitesi'nde konuşan Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin de, darbe öncesi hayatını kaybeden öğrencileri kastederek, "gençliğin Ata'sına, idealine ne kadar candan bağlı olduğunu gösterdiğini ve bu emaneti kanları pahasına savunduğunu" belirttikten sonra şöyle konuşmuştur: "Yarınki müreffeh Türkiye, Ata'sına inanmış gençliğin eseri olacaktır."⁸⁵ Gökbilgin ayrıca, doğrudan DP iktidarını hedef alarak şöyle konuşmuştur: "Faşist ve şahsi emeller uğruna Atatürk'ün nasıl istismar edildiğini gördük. Ama, ordusuyla, gençliğiyle bütün bir millet 28 Nisan'da başlayan ve 27 Mayıs'ta hedefine varan darbesini bu Atatürk düşmanlarına karşı vurmıştır."⁸⁶ Türk-Rum Ortodoksları Patriği Papa Eftim de, Millî Türk Talebe Birliği (MTTB)'nin düzenlediği bir etkinlikte konuşarak, Atatürk ve darbe ile bir ilişki kurmuştur: "Büyük Atamız ve ebedsel önderimiz, bu yıl büyük bir mucize yaptı. Yeniden ete kemiğe büründü. Cemal Gürsel, Milli Birlik Komitesi ve Türk gençliğinden meydana gelen bir kudret şeklinde göründü ve yeniden yurdu, ulusu karanlıktan nura kavuşturdu. Türküm diyene ne mutlu."⁸⁷ MTTB de yayınladığı bir bildirimde şu ifadelere yer vermiştir:

*"Atamızı yarın, ödevini başarmış, geleceğe umutla bakan uyanık Türk gençliği olarak huzur içinde anacağız. Atatürk'ü sevmek, Atatürk'e inanmak ancak O'nun istediklerini gerçekleştirmekle mümkün olur. Türk gençliği Atatürk'ün ancak o zaman huzura kavuşabileceğine inanıyor."*⁸⁸

---

⁸⁵ "Ata'mızı Andık", **Milliyet**, 11 Kasım 1960, s. 5.

⁸⁶ "Gençlik Kendini Adadı", **Hürriyet**, 11 Kasım 1960, s. 5.

⁸⁷ "Ata'mızı Andık", **Milliyet**, 11 Kasım 1960, s. 5.

⁸⁸ "Ata'yı Anıyoruz", **Hürriyet**, 10 Kasım 1960, s. 7.

Bu arada, basın da 10 Kasım döneminde sergilemiş olduğu tutum, DP dönemiyle bir “hesaplaşma” veya adeta bir “rövanş alma” şeklinde olmuştur. Örneğin, Ziya Hanhan kaleme aldığı yazısında şu keskin ifadeleri kullanmıştır:

“Sana müjdelirim var:

Pis ve âdi ihtirasları uğruna inkılâplarını inkâr edenler, eserlerini bir pula satmaya kalkanlar,

Kardeşi kardeşe kırdıranlar,

Memleketi insafsızca sömürenler,

Kısacası, sana, senin inançlarına, eserlerine ihanet edenler, bugün artık başkentte ve Çankaya’da değildir.

On yıllık ağır bir gecenin kâbusundan milletçe kurtulmuş bulunuyoruz.

Günaydın Atatürk!”⁸⁹

Aşağıda yer alan karikatür de basın hem darbeyi desteklediğini hem de Atatürk ile darbe arasında kuvvetli bir bağ kurduğunu göstermektedir.

---

⁸⁹ “Günaydın Atatürk” **Demokrat İzmir**, 10 Kasım 1960, s. 1.

17 Kasım 1960, Hürriyet

Askerî yönetimin yerini seçimlerle sivil iradeye bıraktığı ama hâlâ etkisini sürdürdüğü 1961 yılındaki 10 Kasım Haftası'nda da dönemin izlerini görmek mümkündür. Örneğin, 66. Tümen Kumandanı Tuğ-general Faruk Güventürk yaptığı bir konuşmada hem DP'yi hem de o kesime yakın kişileri hedef almıştır:

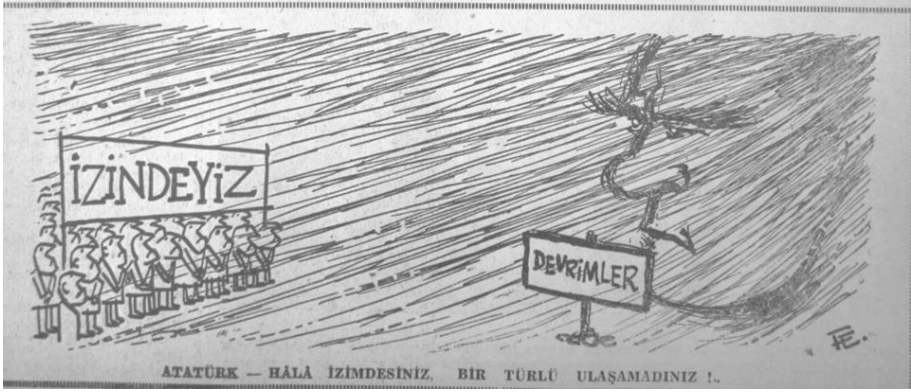
“10 Kasım günü bir matem günü değil, bir hesap verme günüdür. İşte biz de hesap veriyoruz. İki tel sakallı yobazlar hâlâ adaletin cezasını görmüş adama mevlit okutmaktadır.⁹⁰ Politik gayelerini dine alet eden, sandalyeye fırlamak için türlü çarelere başvuran, şaraptan başka bir şey içmeyenlere hitap ediyorum. Nankör yobazlar, Türk Silahlı Kuvvetleri sizleri ezmekte azimlidir.

(...) Kara cahil, sen bir zaman Batı'da hüküm sürdün, sonra Şark'a atladın ve masum milletimin içine girdin. Atatürk'ün bütün devrimlerine kızdın, şapkaya isyan ettin, yeni harfleri lanetledin. Şimdi soruyorum, Atatürk mü imansız yoksa sen mi? Sensin ey kara yobaz! Bugün de aynı imanla seni yeneceğiz cehalet...”⁹¹

⁹⁰ Bu dönemde Adnan Menderes için mevlitler okutulmaktaydı. “Çankaya'daki Toplantı”, **Ulus**, 9 Kasım 1961, s. 5.

⁹¹ “Ata'mızı Andık”, **Ulus**, 11 Kasım 1961, s. 5.

Bu arada, gençlerin bu güne verdikleri önem 1961’de de devam etmiştir. Örneğin, aşağıdaki karikatürde “27 Mayıs Devrimi” ile Atatürk devrimleri arasında bir ilişki kurulduğu görülmekte ve devrimlerin merkezinde gençlerin olduğu ifade edilmektedir:

10 Kasım 1961, Ulus

Gençlerin “Atatürk hassasiyeti” bir başka hadisede de görülmüştür. Sivas Lisesi’nde daha önce müze haline getirilen Atatürk’ün yatak odasında, kendisine ait özdeyişleri idarecilerin boya ile kapatmaları Sivas gençliğinin tepkisini çekmiştir.⁹²

Öte yandan, Adana’da 10 Kasım 1961 günü ele geçirilen tarihî bir belge, Atatürk özelinde geçmişe verilen önemi de ortaya koymaktadır! Atatürk’ün vefat ettiği an düzenlenen ölüm raporunun orijinali ambalaj kâğıdı olarak kullanılmış halde bulunmuştur. Rapor, İstanbul’da bulunan Atlas Kitabevi tarafından Adana’daki Sakarya İlkokulu’na gönderilen okul kitaplarının ambalaj kâğıtları arasında yer almıştır. Rapora, Ali Mert isimli bir öğretmen “*tesadüf etmiştir!*”⁹³ Buna karşın, (İstanbul’da) fabrika, vapur ve otobüslerin sirenleri 5 dakika boyunca çalarken, araçlarından inen insanlar saygı duruşunda bulunmuşlardır.⁹⁴

⁹² “Sivas Lisesi’nde Ata’nın Odası”, *Dünya*, 10 Kasım 1961, s. 1.

⁹³ “Ata’nın Ölüm Raporu ile Ambalaj Yapılmış”, *Akşam*, 11 Kasım 1961, s. 1.

⁹⁴ “Atatürk’ü Dün Milletçe Andık”, *Dünya*, 11 Kasım 1961, s. 5.

12 Eylül 1980 Askerî Darbe Dönemi

Yakın dönem Türk siyasi tarihinde 1970'ler kaos, anarşi ve terör ile özdeşleşen yıllar olmuştur. Siyasi istikrarsızlık, ekonomik ve toplumsal sorunlar içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Bu ortamın sonucunda 12 Eylül 1980'de yeni bir askerî darbe gerçekleşti. Darbeye doğru yaklaşan yıllarda bu ortamın izleri Atatürk'ü Anma Günleri'nde de görülmüştür. Siyasilerin söylemlerinde bu tablo ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 1978 yılında yapılan açıklamalarda ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı ortamdan çıkış için "Atatürk'ün yolu" öneriliyor. Başbakan Bülent Ecevit, "*Türk toplumu 'anarşi' diye belirlenen kargaşalık ve mutsuzluk dönemine Atatürk'ün devlet anlayışından bir süre uzaklaşıldığı için sürüklenmiştir. Şimdi o anlayışı devlet ve toplum yaşamında yeniden geçerli kılmanın yolunda ve çabamızdayız*" derken, AP Genel Başkanı Süleyman Demirel de, "(...) *Devlete ve Atatürk'ün kurduğu cumhuriyet rejimine sadık ve sahip olmayanlar karşısında, onun eserini ebediyete kadar yaşatma azmi içinde olan milletimiz, her zaman uyanık bekçilik görevini yapmaya hazırdır. Büyük Atatürk'ten aldığımız güçle Cumhuriyet düşmanlarını mullaka perişan edeceğiz*"⁹⁵ demiştir. 1979 yılında ise, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren de sorunların Atatürk ilkeleri doğrultusunda çözüleceğine inandıklarını ifade etmiştir.⁹⁶ Bu arada, Anıtkabir'deki törene Millî Selamet Partisi (MSP)'den herhangi bir katılım olmamıştır.⁹⁷ Bazı yayın organları bu duruma tepki göstermiştir.⁹⁸

Diğer yandan, 27 Mayıs 1960'dan sonra benimsenen "anma anlayışı" bu dönemde de görülmüştür. Çeşitli kuruluşlarca yayınlanan mesajlarda, bu günün "*matem ve gözyaşı dökme değil, Atatürk'ü anlamaya çalışma günü olduğu vurgulanmıştır.*"⁹⁹

---

⁹⁵ "Ecevit: Atatürk'ün Yolundan Ayrılanlar Yurttaşlar Arasında Ayrım Gözetenlerdir", **Milliyet**, 10 Kasım 1978, s. 6.

⁹⁶ "Ata'yı Anıyoruz", **Hürriyet**, 11 Kasım 1979, s. 11.

⁹⁷ "Ata'yı 41. Ölüm Yıldönümünde Bir Kez Daha Andık", **Milliyet**, 11 Kasım 1979, s. 8.

⁹⁸ "Erbakan Anıtkabir'de Yoktu", **Hürriyet**, 11 Kasım 1979, s. 6.

⁹⁹ "O'nu Her Zamandan Çok İnanarak Anıyoruz", **Akşam**, 10 Kasım 1979, s. 1-7.

Askerî darbeden önce birtakım çevrelerdeki Atatürk hassasiyeti 12 Eylül 1980'den sonraki ilk anmada kendini daha belli etmiştir. Anmalarda siyasi konjonktürün izleri son derece belirgindir. Fakat yine de 27 Mayıs dönemindeki gibi bir “ateşli anmalardan” söz etmek pek mümkün değildir. Örneğin, Millî Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı Kenan Evren yayınladığı mesajda bu durumu çok bariz bir şekilde ortaya koymuştur:

“(...) Türk Silahlı Kuvvetleri, ulusunun emrinde ve hizmetinde olmanın engin gururu ile bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da daima görev başında hazır beklemektedir. Gerçekleştirdiği 12 Eylül harekâtı da bu kutsal görev bilincinin doğal bir sonucudur.

Türk Silahlı Kuvvetleri, ülkede, Atatürk ilkelerinden ayrılarak ülkeyi parçalamaya yönelen ve hatta ne kadar acıdır ki, bazı çıkarları uğruna Atatürk düşmanlığını dahi yaratmaya çalışan bedbahların felakete giden çabalarını bir defa daha böylece önlemiştir.”¹⁰⁰

Benzer yönde bir konuşma yapan Millî Güvenlik Konseyi üyesi ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'un da hedefinde “Atatürkçülüğü kullanan” ve ülkeyi anarşi ortamına sürükleyen çevreler vardır:

“Hiçbir zaman Atatürkçü olmayan fakat Türkiye üzerindeki kirli emellerine ulaşmak için Atatürk sömürücülüğü yapan aşırı uçlar ve bunların militanları ile mücadele edebilmek, onları etkisiz hale getirebilmek için Atatürk'ü çok iyi tanımak, Atatürkçülüğü çok iyi bilmek gerekmektedir. Ancak bu şekilde Atatürk'ün sadece kendi işlerine gelen birkaç sözünü kullanarak Atatürk sömürücülüğü yapmaya kalkanların sahtekârlıklarını yüzlerine vurabilir, maskelerini parçalayabilir ve faaliyetlerini etkisiz bırakabiliriz.”¹⁰¹

¹⁰⁰ “Evren: Atatürk'ün İdealine Mutlaka Ulaşacağız”, **Barış**, 10 Kasım 1980, s. 5; “Org. Evren 'Atatürk'ün Ne Sağ, Ne Solundayız”, **Halka ve Olaylara Tercüman**, 10 Kasım 1980, s. 9.

¹⁰¹ “Celasun 'Atatürk Düşmanlarına Karşı Bilinçlenmeliyiz”, **Barış**, 11 Kasım 1980, s. 5.

Devlet kademesi, anma törenlerine 1981 yılında da içinde bulunulan şartlar penceresinden yaklaşmıştır. Örneğin, Kenan Evren yayınladığı mesajında, girilen tüm işlerin temelinde milletçe huzura duyulan ihtiyacın özlemi olduğunu söylemiştir.¹⁰² Atatürk özel gündemiyle toplanan Danışma Meclisi'ndeki konuşmalarda ise Hikmet Altuğ, "1980 Eylülüyle bağlanan karanlık günlerden sonra onun kurduğu bu mecliste temiz özgürlük havasını teneffüs eden bizler böylece bir gerçek kehane-tine de şahidiz. Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidardır" şeklinde konuşmuştur. Bu arada, üyelerden Turhan Güven bir önerge vererek, her 10 Kasım'da Danışma Meclisi'nin Atatürk özel gündemiyle toplanmasını teklif etmiştir. Kemal Dal ise, usul hakkında söz alarak, bunun Danışma Meclisi'nin açık olduğu yıllarda olmasını, bundan sonraki uygulamanın yeni Anayasa'ya göre teşekkül edecek Meclis'e bırakılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. Neticede, konunun Tüzük Komisyonu'nda görüşülmesi oybirliği ile kabul edilmiştir.¹⁰³

Bu arada, daha önceki senelerde olduğu gibi, bu yıl da 10 Kasım'da eğlence yerlerinin kapanmasına, lokanta ve gazinolarda alkol satılmamasına karar verilmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca, bazı sinemalarda Atatürk'le ilgili belgesel filmler gösterileceği duyurulmuştur. Bunun yanı sıra, elektrik kesintisi yapılmayacağı açıklanmıştır.¹⁰⁵

1982 yılındaki anmalarda ise, devlet kademesinin mesajlarında 12 Eylül öncesi yaşanan anarşi döneminin izlerini baskın bir şekilde görmek mümkündür. Verilen mesajların odağında, "ulusal güvenlik" ve "Atatürk Türkiye'sinin gücü" anlayışı vardır. Her türlü terör odaklarına "gözdağı" verilmektedir. Örneğin, birkaç gün önce cumhurbaş-

---

¹⁰² "Evren: Her Yurttaş Atatürk İlke ve İnkılaplarına Sahip Çıkmalıdır", **Hürriyet**, 10 Kasım 1981, s. 1.

¹⁰³ **Danışma Meclisi Tutanak Dergisi**, 10 Kasım 1981, C 1, Birleşim: 5, ss. 44, 78-79.

¹⁰⁴ "Ata'yı Ulusça Anıyoruz", **Akşam**, 10 Kasım 1981, s. 7.

¹⁰⁵ "Ata'yı Ölümünün 43. Yılında Anıyoruz", **Milliyet**, 10 Kasım 1981, s. 9. Türkiye'de enerji sıkıntısının yaşandığı bu dönemlerde böyle bir karar alınması konunun önemi ile doğrudan ilgilidir. Aynı karar, 1983 Genel Seçimleri öncesinde seçime girecek üç liderin (Turgut Özal, Necdet Calp ve Turgut Sunalp) TV'deki açık oturumu için de alınmıştı.

kanı seçilen Kenan Evren, *“Atatürk’ün ilke ve inkılâpları dışında yol arayanların 12 Eylül sonrası düştükleri hazin akıbet, bu gibi hareketlere yeltenenlere daima ibret dersi olmalıdır”*¹⁰⁶ derken, Anıtkabir Özel Defteri’ne ise şu satırları yazmıştır: *“Yok olmak, tarih sahnelerinden silinmek üzere olan Türk devletini yeniden kurdun, aramızdan ayrıldıktan sonra, yine içimizden bu devleti parçalamak isteyenler zaman zaman çıktı. Ancak, gerçekleştirdiğin ilke ve inkılâplarına sadık olanlar, her seferinde bu hain güçleri temizlemesini bildi. Bundan sonra da aynı iman ve güçle koruyacak ve bu devleti dünya durdukça yaşatacaktır.”* Danışma Meclisi Başkanı Sadi Irmak da, bu yıl 10 Kasım’ın iyi koşullar altında anıldığını belirterek, *“(…) Çünkü Mustafa Kemal’in bütün amaçlarının zemini, Türk ulusunun birlik, beraberlik ve güvenliği idi”*¹⁰⁷ demiştir.

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ve 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi sonrasında yönetiminde askerin olması ve demokratik düzeni sağlamak istemesi bunun da yolunun Atatürk ilke ve inkılâplarını muhafaza da görmesi sebebiyle anma törenlerine duyulan hassasiyet benzerdir. Öte yandan, darbenin düzen kurmak istediği şartlar farklıdır. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi mevcut iktidarın antidemokratik uygulamaları gerekçe gösterilerek yapılmış, üniversite ve gençleri arkasına almıştır. Bu sebeple Atatürk’ü anlama ve yaşatmaya duyulan heyecan fazladır. Öte yandan, 12 Eylül döneminde ise gençlerin içinde yer aldığı anarşik ortama son verme, ulusal güvenliği sağlama ve bunun için de Atatürk’ü iyi anma anlayışı vardır. Önceleri gençliğin sahiplendiği ve korumaya çalıştığı Atatürk bu dönemde gençlere karşı yönetimce güvenliği ve birliği sağlamada bir siper niteliğindedir. Birilerini suçlarken veya övünürken her durumda düzeni sağlamada birleştirici unsur ve ortak değer olarak Atatürk’e vurgu yapıldığı ve bu anlayışın ise 10 Kasımlarda daha da belirginleştiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁶ “Atatürk’ü Anıyoruz”, **Milliyet**, 10 Kasım 1982, s. 6.

¹⁰⁷ “Ata’yı Saygıyla Andık”, **Milliyet**, 11 Kasım 1982, s. 7.

SONUÇ

Toplumları bir arada tutan ortak sevinçler olduğu gibi ortak acılar da mevcuttur. Atatürk ortak bir değer olarak Türk milleti için büyük anlam ifade etmektedir. Bu sebeptendir ki, 1938'den itibaren yurdun her köşesinde yapılan törenlere büyük katılım olmuştur. Bu törenler vasıtası ile aidiyet, birlik, beraberlik duyguları da pekişmektedir. Millet nezdinde böylesine anlam ifade etmesi hasebiyle törenlere siyasiler de oldukça önem vermişlerdir. Bu önem sebebiyle törenlere politik kaygılar ve polemikler yansımıştır. İktidar sahipleri gücünü pekiştirmek için, muhalefet ise törenlere önem üzerinden iktidarı eleştirerek konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. Darbe dönemlerde ise, törenlerde askerî atmosferin izleri görülmektedir.

Dönemsel olarak incelendiğinde, ilk yapılan törenlerdeki uygulamalar genellikle aynen devam ederek bir gelenek haline gelmiştir. 1939-50 arası dönemdeki törenlerde hükümetin yönlendirmesi söz konusu iken, sonraki dönemlerde halkın kendi iradesi ile gençlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Tek Parti dönemi uygulamalarında törenlerde İnönü'nün Atatürk ile ortak yaşanmışlıkları vurgulanmıştır. Dönemin şartları dikkate alındığında, bilhassa 2. Dünya Savaşı yıllarında otorite kurma isteği ile İnönü'nün ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Törenleri halkevleri ve CHP organize etmiştir. Her yıl İnönü'nün beyannamesi gazetelerde ve radyoda yayınlanmıştır. Demokrat Parti döneminde genel olarak törenler önceki dönemlerdeki gibidir. CHP'yi törenlerde devre dışı bırakmak şeklinde uygulamalar olmuştur. İnönü'nün beyannamesi artık okunmamıştır. Halkevlerinin kapanması sebebiyle CHP özel izinle tören yapmak istendiğine ise karşı konulmuştur.

10 Kasım Atatürk'ü Anma Günü, 1939 yılından 1960'a kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önderi Mustafa Kemal Atatürk anısına tüm yurtda tutulan ulusal bir yas günü olmuştur. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra ise matem günlerinden anma günlerine geçilmiştir. Bu dönemde gençlik de anmalarda askerlerle birlikte ön planda yer almıştır. Fakat 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi doğrudan gençliği

hedef aldığı için bu darbe dönemindeki anma günlerinde gençlik ön planda yer almamış, devlet kademesinin verdiği mesajlar da daha çok Atatürk üzerinden toplumsal düzen yönünde olmuştur. Netice itibarıyla, Atatürk'ün vefat yıldönümündeki anma törenlerinde politik atmosferin izleri açıkça görülmüştür. Bu da, devletin kurucusunun “politik bir malzeme” haline dönüştürülmeye çalışılmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

RESMÎ YAYINLAR

Resmi Gazete

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi

Millî Güvenlik Komitesi Genel Kurul Tutanakları

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

SÜRELİ YAYINLAR

Akbaba

Akşam

Akşam Postası

Barış

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Dünya

Halka ve Olaylara Tercüman

Hürriyet

Milliyet

Son Havadis

Son Posta

Son Telgraf

Tan

T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Sabah

KİTAPLAR

27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları, (2 Haziran 1960-6 Ocak 1961), C 1, Yay. Haz: Cemil Koçak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, Derleyen: Hulusi Turgut, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Boran, Tunç, Anıtkabir'in İnşası1938-1953,**AFT Yayınları**, Ankara, 2012.

Demir, Şerif, Menderes ve İnönü, Demokrat Parti'den 27 Mayıs Darbesi'ne Olaylar, İstanbul, 2011.

Erkanlı, Orhan, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular**, 4. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1973.

Karpat, Kemal H., **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2007.
http://www.ataturk.de/turk_ataturk.html http://www.ataturk.de/turk_Kaynakcali_Ataturk_Guenluegue.pdf
14.08.2019.

Kocabaş, Süleyman, **Menderes Dönemi Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs 1960 Darbesine Giden Yol 1950-1960**, İstanbul 2011.

Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

Şimşir, Bilal N., Atatürk'ün Hastalığı, **Türk Tarih Kurumu**, Ankara,1989.

Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk ve Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik**, Ankara 2008.

Turan, Şerafettin, **İsmet İnönü Yaşamı Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yay. Ankara 2000.

MAKALELER

Akseki, Cengiz, “Atatürk’ün Ölümünün Türk Ulusal Basınına Yansıması (1938-1939)”, **Belgi**, S 12 (Yaz 2016/II) ss. 202-236.

Başdin, Aziz, “Selçuklularda İslamiyet Öncesi Türk Kültürünün Etkileri -Sultan Alp Arslan Dönemi Cenaze Merasimleri Ve Gelenekleri” **Eskiye**, 34/Bahar 2017, ss. 177-190.

Boran, Tunç, “Atatürk’ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, ss. 487-520.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları”, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, **Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay.**, Konya, 2013,s. 393-422.

İlyas, Ahmet, “İktidar Muhalefet İlişkisine Bir Örnek: Atatürk’ü Koruma Kanunu”, **Turkish Studies**, S 8/7,Yaz,2013, s.223-235.

Uzun, Hakan, “Türkiye’de 10 Kasım Törenleri: ‘İlk Matem’ 10 Kasım 1939’dan, ‘Atatürk Haftası’ Ve ‘Matemsiz Atatürk’ü Anma’ Günlerine,” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIX/38 (2019-Bahar/Spring), ss. 135-170.

Üçüncü, Uğur, “Atatürk’ün Cenaze Merasimi Sırasında Türkiye’de Yapılan Matem Törenleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XIII/1 (Yaz 2013), ss. 79-103.

TEZLER

Kaya Asil, **Türk Siyasi Tarihi’nde Chp’nin Gençlik Kolları**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

Şimşek, Burak, **Tek Parti Dönemi 10 Kasımlar 1938-1950**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.

Tatar, Yağmur (Hodancı), **Demokrat Parti Döneminde 10 Kasımlar**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2017.

DİĞER

<http://sozluk.gov.tr> (14.11.2019)

EKLER

EK-1

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin resmi tebliğidir: Müdavi ve müşavir tabiplerinin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hadise ile Türk vatani büyük yapıcısını, Türk milleti Ulu Şefini, insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyanından dolayı en derin taziyelerimizi sunarız. Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan, onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiye'sidir. Hükümetimiz, içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunu, büyük Türk Milleti'nin hükümeti ile tek vücut olarak teyit ve temin edeceğine şüphe yoktur. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33'üncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi Reisi Abdulhalik Renda, Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmiş ve ifaya başlamıştır. Gene teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33'ncü maddesi mucibince, Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhur intihap edecektir. Türkiye'nin büyük makamına Teşkilatı Esasiye Kanunu'na göre, geçecek zatın etrafında hükümeti ile şanlı ordusu ile ve bütün kuvveti ile Türk Milleti, sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesine devam edecektir. Bugün ayrılığımıza ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk Milleti'ne güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikbal ederek, güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk Milleti, onun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği, onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk, Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır." (T.C. 10 Kasım 1938 Resmi Tebliği – Anadolu Ajansı.)

EK-2

“Büyük Türk milletine:

Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürkün fanî vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk milletinin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür. Atatürk, tarihte uğradığımız en zalim ve haksız itham gününde meydana atılmış, Türk milletinin masum ve haklı olduğunu iddia ve ilân etmiştir. İlkönce ehemmiyeti kavranmamış olan gür sesi, asla yıpranmayan bir kuvvetle nihayet bütün cihanın şuuruna nüfuz etmiştir. En büyük zaferleri kazandıktan sonra da Atatürk, ömrünü yalnız Türk milletinin haklarını, insaniyete ezeli hizmetlerini ve tarihe hakkettiği meziyetlerini ispat etmekle geçirmiştir. Milletimizin büyüklüğüne, kudretine, faziletine, medeniyet istidadına ve mükellef olduğu insaniyet vazifelerine sarsılmaz itikadı vardı. «Ne mutlu Türküm diyene» dediği zaman, kendi engin ruhunun, hiç sönmeyen aşkını ne manalı bir surette hulâsa etmişti. Fena zihniyet ve idare ile geri bırakılmış Türk cemiyetini, en kısa yoldan insanlığın en mütekâmil ve en temiz zihniyetlerle mücehhez modern bir devlet haline getirmek onun başlıca kaygusu olmuştu. Teşkilâtı Esasîyemizde ve bugün hizmet başında, irfan muhitinde ve geniş halk içinde bulunan bütün vatandaşların vicdanlarında yerleşmiş olan lâik, milliyetçi, halkçı, inkılâbçı, devletçi Cumhuriyet, bize bütün evsafı ile Atatürkün en kıymetli emanetidir. Ufulündenberi Atatürkün aziz adı ve hatırası, bütün halkımızın en candan duygularile sarılmıştır. Memleketimizin her köşesinde ve bütün milletçe kendisine gösterdiğimiz samimî bağlılık, devlet ve milletimiz için kudret ve vefanın belîğ misalidir. Türk milletinin Aziz Atatürke gösterdiği sevgi ve saygı, onun niçin Atatürk gibi bir evlad yetiştirebilir bir kaynak olduğunu bütün dünyaya göstermiştir. Atatürke tazim vazifemizi ifa ettiğimiz bu anda, halkımıza, kalbimden gelen şükran duygularımı ifade etmeği, ödenmesi lâzım bir borç saydım. Milletler arasında kardeşçe bir insanlık hayatı Atatürkün en kıymetli ideali idi. Bütün dünyada ölümünün gördüğü ihtiramı insanlığın atisi için ümid verici bir müjde olarak selamlarım. Bu sözlerim, yazularile ve toprağımızda şövalye askerleri ve mümtaz şahsiyetlerle yasımıza iştirak eden büyük milletlere,

Türk milleti adına şükranlarımın ifadesidir. Devletimizin bânisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadîmi, İnsanlık idealinin âşik ve mümtaz siması, Eşsiz kahraman Atatürk! Vatan sana minnettardır.

Bütün ömrünü hizmetine verdiği Türk milletle beraber senin huzurunda tazimle iğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran, sönmez meş’ale olarak, ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır.”

(Cumhuriyet, 22 Kasım 1938)

EK-3

DP İstanbul İl Başkanlığı’nın Tebliği¹

DP İl İdare Kurulu Atatürk’ün ölüm yıldönümü münasebetiyle dün aşağıdaki tebliği yayınlamıştır:

“Kurulumuz, büyük büyük kurtarıcımız, eşsiz inkılâp adamı Atatürk’ümüzün fani hayata gözlerini yumdukları on Kasım günü aziz hatırasını tazim etmek ve manevi huzurlarında saygı vazifesini yapmak üzere, İstanbul Üniversitesi’nde yapılacak toplantıya katılmaya karar vermiştir.

Atatürk milletimizin hayatında ve tarihinde nesilden nesile bir bayrak gibi taşınan milli bir kıymet olarak her türlü siyasi mülâhazanın üstündedir. Onu sevmek ve ona inanmak kuvvetlerini tazelemekte bize medeniyet yolunda, hak ve hürriyet yolunda hız vermektedir. Hatırası kalplerimizi saran büyük ve ölmez Atatürk’ümüzün manevi huzurlarında derin saygı ve sevgi duygularıyla eğiliriz.”

“Milli Matem Günü”, **Milliyet**, 9 Kasım 1950, s. 5.

EK-4

Son Telgraf Gazetesinin Tahriki

İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Başkanı Babur Arun imzasıyla aldığımız aşağıdaki mektubu aynen yayınlıyoruz:

“Son aylarda İ.Ü.T.B. ne ait ziyaret ve faaliyetler mevzuunda umumi efkârda yanlış fikirler yaratacak bir neşriyat sistemini kendine başucu iş edinmiş görünen Son Telgraf gazetesinin (Gençliğin Teessürü) başlığıyla münteşir her türlü hakikatten uzak, yalnız siyasi mülahaza ve endişelerle kaleme alınmış bir yazısını hayretle okuduk. Gayri siyasi fonksiyonu ve mümessili bulunduğu talebe kitlesinin maddi ve manevi menfaatlerinin tatminine müteveccih çalışmalarıyla ciddi bir müessese olarak tasvip edilen birliğimizin muhtelif vesilelerle mezkûr gazetenin tarizleriyle karşılaşmasını esefle müşahede ediyoruz. Bu tarizlerin parti endişesinin neticesi olduğuna şüphe yoktur. Binaenaleyh, üniversite gençliğinin bu kabil taktiklerle istismarına müsaade etmeyeceğimizi bildirmek isteriz. Hadisenin Atatürk’ün 12’nci ölüm yıldönümü münasebetiyle İstanbul radyosunda Talebe Birliği tarafından tertiplenen 45 dakikalık programın alâkadar makamlar tarafından reddedildiği, keyfiyeti olmadığı aşikârdır. Ve hele muhalefet partisine mensup iki birlik azasının tesiriyle programın reddedildiği yolundaki iddialar, şaşkınlık içindeki bir zümre organın en hafif tabirliyle adice taktiğinden ve yeni bir istismar örneğinden başka bir şey değildir. Oysaki kuvvet ve kudretini daima ve daima partiler üzerindeki mahiyet ve fonksiyonundan alan birliğimizin bu husustaki hassasiyetini bu gazete mensubu da pekâlâ bilir. Lakin gaye başka olunca hakikatlerin setredildiği de bu hadiseyle anlaşılabilir oluyor. Gençlik şimdi hakiki teessür içindedir.”

“Milli Matem Günü”, **Milliyet**, 9 Kasım 1950, s. 5.

ADANA KUVA-YI MİLLİYESİ'NİN KAYSERİ'DE TEŞKİLATLANMASI

Süleyman HATİPOĞLU*

ÖZET

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde Adana yöresi 1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında önce Fransız-İngiliz; daha sonra da Fransız-Ermeni ortak işgaline uğramıştı. Bu dönemde Adana'daki Fransız-Ermeni işbirliği sonucunda Ermeniler, Türk halkına karşı eziyet, işkence ve katliama başlamıştır. Bu durum karşısında Adanalılar, Osmanlı Devleti'nden beklediğini bulamayarak nefsi müdafaa durumuna geçmiş ve milis kuvvetler oluşturarak direnmeye başlamışlardı.

Mustafa Kemal, Türk halkını teşkilatlandırmak amacıyla Anadolu'ya geçmiş ve bir dizi toplantılardan sonra Sivas Kongresi'nde yurdu kurtarabilecek Heyet-i Temsiliye genişletilmişti. Bu arada Adana'dan Sivas'a gelen bir heyet Mustafa Kemal ile görüşmüşler ve Mustafa Kemal'den aldıkları talimatla Kayseri'de "Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Cemiyetin tabelasını da bir otel odasına asmışlardır. Bundan sonra cemiyetin varlığını ve meşruluğunu Kayseri Valiliği'ne de onaylatmışlardı. Böylece Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Adana Heyet-i Merkeziyesi Kayseri'de faaliyete başlamıştı.

Kayseri'de faaliyete başlayan Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, aktif olarak daha geniş bir şekilde teşkilatlanmanın yolunu aramıştır. Bu cemiyet Adana yöresinin düşman işgalinden kurtuluşu için Kayseri'deki yetkililer ile istişare ederek Adana'nın hem siyasi,

---

* Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, s-hatip@hotmail.com Antakya / HATAY.

hem de askeri açıdan örgütlenmesi konusunda program ve plan yapmıştır.

Atatürk'ün Nutuk'u, TBMM tutanakları, Hatırat, yerel kaynaklar ve Yeni Adana gazetesinden yararlanılarak hazırlanacak olan bu bildiri ile Adana yöresinin Fransız-Ermeni ortak işgalinden kurtuluşunun ilk örgütlenmesinin Kayseri'de gerçekleşmiş olduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Fransa, Kayseri, Kuva-yı Milliye, Mustafa Kemal

ORGANISATION OF ADANA BRANCH OF NATIONAL FORCES IN KAYSERİ

ABSTRACT

Following days of the Mondros Treaty signed after the WWI, the Adana region was occupied by Franco-Anglo armies and then Franco-Armenian troops in early November and December 1918. As a result of Franco-Armenian occupation, Armenians began to massacres, persecutions and torture. Under these circumstances, the people of Adana did not find what they expected from the Ottoman Empire. They started self-defence.

In order to organise Turkish people, Mustafa Kemal went to Anatolia and expanded the representative committee (Heyet-i Temsiliye) that was thought a liberator of the country in the Congress of Sivas after a range of meetings. In the meanwhile, a group of people coming from Adana to Sivas met with Mustafa Kemal. In accordance with directions of Mustafa Kemal, they established an association which was known as "Association for Defence of the National Rights of Adana Province" (Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti). They put signboard of the association up the room in hotel. Afterwards, they had legitimacy of the association ratified to the governor of Kayseri. Therefore, the Adana branch of the Association for Defence of the National Rights went into action in Kayseri.

This association sought to find different ways to organise on ground. They consult with authorities in Kayseri to liberate Adana from the occupation. They made various plans in terms of politics and military.

This paper will focus on the fact that the first organization of the liberation against the Franco-Armenian occupation of the province of Adana occurred in Kayseri by benefiting Nutuk of Atatürk, records of parliament (TBMM), memories, local sources and Yeni Adana newspaper.

Keywords: Adana, France, Kayseri, National Forces, Mustafa Kemal

GİRİŞ

Avrupa'da 18. yüzyılda başlayan Sanayi İnkılabından sonra batılı büyük devletler sömürge politikası takip etmeye başlamışlardı. Bu politikaya bağlı olarak da, asırlardan beri Ortadoğu'da hâkimiyet kurmuş Osmanlı Devleti'ni parçalamak için harekete geçmişlerdi. İşte Şark Meselesi adı altında, bu muazzam topraklara sahip Türk devletini ortadan kaldırmak amacıyla onu "Hasta Adam" ilân ederek, çeşitli defalar aralarında gizli anlaşmalarla paylaşmışlardı. Aralarında yaptıkları bu anlaşmalara dayanarak, yer yer Osmanlı Devleti'nin topraklarını fırsat buldukça işgal etmişlerdi. Böylece İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya gibi devletler, imparatorluğun ucundan kıyısından toprak koparmışlardı.

Büyük devletler sömürgecilik amacıyla aralarında rekabete girişince 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuşlardı. Bu savaşa da Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa katılmış ve sonunda mağlup olan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalama durumuna gelmesi ile İtilaf Devletlerine bu büyük imparatorluğu ortadan kaldırma, yani Şark Meselesini tamamen kendi istedikleri şekilde halletme fırsatını vermişti.

Diğer taraftan Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Adana'da bulunduğu günlerde göstermiş olduğu büyük çabalarına rağmen, söz konusu mütareke gereğince Kasım 1918 tarihinden itibaren bölgede başlayan İngiliz-Fransız ortak harekâtı, bir müddet sonra yani 15 Eylül 1919 tarihinde gerçekleşen Suriye İtilafnamesi ile tam bir Fransız işgaline dönüşmüştü.¹

Birinci Dünya Savaşı'ndan diğer devletler gibi yorgun çıkan Fransa da Adana yöresinde işgalini uzun süre devam ettiremezdi. Ancak, bölge üzerindeki Ermenilerin tarihi ve milli emelleri Fransa için

---

¹ Süleyman Hatipoğlu, "Milli Mücadele'de Suriye İtilafnamesi'nin Yeri", **Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu (25-27 Aralık 2013 Gaziantep)**, Ankara, 2015, s.202 .

bir vasıta olarak kendisini göstermiştir. Bu durum dikkat çekici bir paradoks da meydana getirmişti. Zira Fransa'nın sömürge politikası gelecekteki Ermeni isteklerinin yegâne dayanağını oluşturacaktı.²

Bu durum Çukurova bölgesinde Ermeni-Fransız işbirliğini ortaya çıkarmış ve neticede bu hareket Ermeni zulmüne dönüşerek, Türkleri tehdit eder bir hal almıştır. Ermenileri böyle davranmaya sürükleyen en büyük sebep, Fransa'nın Çukurova'da kurulacak olan tampon bir Ermeni Devleti ile Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız hâkimiyetine bir güvence meydana getirecekti.³ Zaten Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendisini göstermekteydi: Ermenilere askeri harekâta yer verilmesi ve Çukurova'nın idarî yönden Ermenileştirilmesi,⁴ bunun tabii sonucu olarak da bölgede Ermeni mezaliminin şiddetlendiğini görmekteyiz.

Böylece bölgede hâkim bir millet iken bir anda sömürge halkı durumuna düşen ve hızla sahip olduğu toprakları elinden çıkarmaya mecbur edilen Türk insanının bu duruma müsaade etmesi düşünülmeydi. Nitekim kısa sürede ferdi teşebbüsler şeklinde ve daha çok intikam amacına dayalı mukavemet hareketlerinin ortaya çıkması engellenememiştir.

1. Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

İşte bütün bunlara paralel olarak, 28 Nisan 1919'da Çukurova'da genel olarak işgalciler tarafından yapılan aramalarda⁵ evinde silah ele geçirilen Ahmet Remzi (Yüreğir) gıyabında idama mahkûm edilmişti. Oysa Ahmet Remzi bu olaydan önce Adana'dan ayrılmıştı. Daha sonra

² S. Hatipoğlu, a.g.m., s.202.

³ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara, 2001, s.45.

⁴ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara, 1988, s.180-181.

⁵ Ahmet Remzi Yüreğir, "İşgal Zulüm, Fecaat, Esaret Karşısında Türk Çocuklarının Gösterdikleri Fedakârlıklar", **Yeni Adana**, 14 Mayıs 1953 Adana, 1953.

Ahmet Remzi Bey Sivas'a giderek, orada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve neticede bu görüşmeden aldığı direktifle Kayseri'ye gelerek burada Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurarak, cemiyetin tabelasını da bir otel odasına asmış ve aynı zamanda bu cemiyetin meşruluğunu da Kayseri Valiliğine onaylatmıştır⁶. Böylece Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Adana Heyet-i Merkeziyesi Kayseri'de faaliyete geçmişti. Çukurova'nın işgalini ve işlenen cinayetleri protesto eden Adanalılar Kayseri'de Adana Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi namı altında, 18 Aralık 1919 tarihli **Erciyes Gazetesi'nde** şu beyannameyi yayınlamışlardı.⁷

“Sivas'ta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesine,

Dersaadette Sadaret-i Uzmaya,

İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya Siyasi Mümessillerine Kilikya'ya adalet tevzii ve asayiş temini vaadiyle işgal eden Fransızların oraya girdikleri günden beri adalet ve asayişin yüzü bile görülmemiştir. Orada Fransız büyük memurlarından Bremond Norman'ın emir ve arzuları kanun ve adalet yerine kaimdir. Elllerinde alet ittihaz ettikleri Ermenilerin şahadet ve iftiralarıyla her gün birçok Türk'ün ya malı gasbedilir yahut hürriyet-i şahsiyetlerinden mahrum edilerek, hapse konulduğu görülür. Kabahati ise yalnız Türk olduğudur. İşte son günlerde hırsız çeteleriyle alakadar diye ekserisi Ceyhan kazasından olmak üzere en namuslu ve servet sahibi zürra ağalardan yirmi beş kişi kurşuna dizilmiştir.

Acaba bu zavallılar hangi adil mahkemenin hükmüyle idam ediliyorlar? Adana vilayetinde Türk kanunlarının icrayı hükm edeceğini ilan eden işgal kuvvetler bu biçarelerin idamında onu tatbik etmiş mi, yoksa

---

⁶ Gani Girici, “Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde Kimler Vazife aldı”, **Yeni Adana**, 21 Aralık 1977, Adana, 1977, s.2, Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Remzi Yüreğir, “Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nasıl Kuruldu”, **Yeni Adana**, 5 Ocak 1967, Adana, 1967, s.3-4. Bu Cemiyet zaman zaman Adana'daki olayları Sivas'a Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığına bildiriyordu. Bkz. ATASE, Arş.1-105, Kls.255, Dos.6-2, F.71.

⁷ Yusuf Ayhan, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana, 1963, s.-17-18; Zübeyir Kars, **Milli Mücadele'de Kayseri**, Ankara, 1999, s.50.

birkaç Ermeni'nin yalan şahadeti ve Bremond, Norman emriyle mi olmuştur?

Bremond tarafından mühim bir icraat olarak ta Fransa'ya kadar ilan edildiği üzere, bu zavallılar hırsız çetesi olmayıp, namus ve servet sahibi olduklarını her zaman isbata hazırdır.

İşte bu haksızlığı, adaletsizliği ve Adana Türklüğünü mahvetmek politikasını bütün mevcudiyetimizle medeniyet âlemine karşı protesto eder, artık Türklerin de bir hayat hakkına ve adaletle müstahak olduklarının teslim edilmesini bekleriz.”

Bu protesto da hiç yankı uyandırmamış, Adana'daki cinayetler, önüne geçilmez bir hal almıştı. Adana civarında Ermenilerin, Fransızlardan arka alarak işledikleri cinayetlerin hesabı sorulamıyor, hırsız çetesi diye Fransızların kurşuna dizdikleri Türklerin hakkı aranmıyordu.⁸

Daha sonra Kayseri'den Niğde'ye hareket eden Ahmet Remzi Bey, Cemiyetin teşkilatlanmasını burada şu şekilde devam ettirmiştir; Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey, Saadetin (Beybaba) Bey, Hulusi (Akdağ) Bey, Remzi Bey (Niğdeli) , Emin Bey (Posta ve Telgraf Müdürü), Tevfik (Gülek) Bey, Kethüzade İbrahim Bey'den meydana gelen bir yürütme kurulu oluşturulmuştur.⁹ Böylelikle cemiyet önce Kayseri, sonra Niğde olmak üzere faaliyetlerde bulunmuş daha sonra ise, 1 Nisan 1920 tarihinde milli kuvvetlerin eline geçen Karaisalı'ya taşınarak faaliyetini burada sürdürmüştür.¹⁰

Diğer taraftan, Sivas Kongresi'nden sonra kurulan bu cemiyetin faaliyetine başlaması üzerine İstanbul'da bulunan Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ise gayrı faal bir vaziyete düşmüştü. Bunun üzerine, bu cemiyet merkezini İstanbul'dan Adana'ya (Pozantı, Adana Vilayetinin merkezi durumundaydı) naklederek, buradaki Adana Müdafaa-

⁸ Yusuf Ayhan. **a.g.e.**, s.18.

⁹ Gani Girici, “Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyet'inde Kimler Vazife Aldı”, **Yeni Adana**, s.2.

¹⁰ Gani Girici, **a.g.m.**, s.2.

i Hukuk ve İntibah Cemiyetleri ile birlikte, Toroslarda silahlı teşkilatın oluşmasına yardımcı olmuşlardı.¹¹ Böylece Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra bölgenin her tarafında yerli halkın teşebbüsü ile milli müfrezeler kurulmaya ve düşman kuvvetlerine baskınlar yapılmaya başlamıştır. Buna paralel olarak, daha öncede temas ettiğimiz gibi güneyde Fransız işgaline karşı silahlı ilk direnme Dört Yol'da olmuştu. Bütün Güney cephesinde, yaygın olarak Kuvay-ı Milliye'nin kurulması ise: Sivas Kongresi'nden sonra mümkün olmuştur.

2. Adana Cephesinin Açılması

Adana ve Kozan'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine Kozan'dan firar edenler ayrılarak bin bir müşkülata Develi, Kayseri taraflarında dolaşarak Sivas'a ulaşmışlardı. Sivas'ta Mustafa Kemal'in yanına kadar gelen Halil Topaloğlu, Hulusi Kurtoğlu, Mustafa Üstün Kozan'ın içinde bulunduğu perişan durumu, düşman işgalinin elim sonuçlarını bir bir anlattılar.¹² Kozan Heyetinin,¹³ Temsil Heyetine Kozan'dan başka yerler hakkında bilgileri olmadığını ve fakat bütün Kozanlıların işgale karşı koymak istediklerini, silah ve cephanelerinin olmadığını, buna karşılık malca ve bedence her türlü yardımdan çekinmeyeceklerini bildirdiler. Ayrıca Kayseri sancağına bağlı Develi kazası bölgesinde bulunan Aydınli aşiretinin de çıkarabileceği 5.000 kadar silahlı kuvvetten yararlanmanın mümkün olabileceğini de açıkladılar.¹⁴

Mustafa Kemal, Kozan'dan gelen bu Heyeti dikkatle dinlemiş ve yörenin tarihi, sosyal durumu, halkın Kuva-yı Milliye çatısı altında na-

---

¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Erzurum, 1982, s.27.

¹² **Halil Topaloğlu'nun Hatıraları**, Haz.: Cezmi Yurtsever ve Metin Topaloğlu, Adana, 2002, s.23.

¹³ **Bu Heyet**: Kurtoğlu Hulusi, Dava Vekili Mustafa ve Halil Efendilerden İbaretti. Bkz. Kasım, Ener, **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, 1963, s.32; Sebahattin Selek, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, İstanbul, 1981, s.540.

¹⁴ S. Selek, **a.g.e.**, s.540 vd.; ATASE, **İstiklal Harbi Güney Cephesi**, C 4, Ankara, 1966, s.68 vd.; Hulki Saral, **Vatan Nasıl Kurtuldu**, Ankara, 1970, s.19 vd.

sıl teşkilatlanacağı hakkında bilgi sahibi olmuştur. Böylece Kozan Heyeti'nin vermiş olduğu bu bilgiler Temsil Heyeti'nde memnurluk yaratmıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa bölgede teşkilat kurulması hakkında kararını vermişti. Bu konunun ayrıntılarını Halil Topaloğlu'nun "hatıra defterinden" takip edelim; mevzuu ettiğimiz bu görüşme, 29 Ekim 1919 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal 1 Kasım 1919 günü itibariyle bizzat Adana bölgesi Milli Mücadele planını hazırlar. Bu plana göre; Binbaşı Kemal Bey ile Yüzbaşı Osman Nuri Bey "Şarki Kilikya" olarak da bilinen Kozan Sancağı ve Osmaniye-Ceyhan yöresi Kuva-yı Milliye teşkilatının başına komutan olarak atanırlar. Bu komutanlar Kozan Heyetinin rehberliğinde Kayseri istikametinden Develi'ye gidecekler, düşman işgali altında kalan bölgedeki çalışmaları başlatacaklardı.¹⁵

Mustafa Kemal'in "Sır"ı Mektubu

Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye Reisi unvanıyla Şarki Kilikya yöresi milli mücadelesini başlatırken öncelikle Develi (Everek) Belediye Reisi Kanberli Zade Osman Bey'e üzerinde "Sır'dır" yazılı belgeyi gönderdi. Bu belgenin aslı şu şekildedir:¹⁶

Sivas/1.11.35 (1 Kasım 1919) ..... "Sırdır"

Everek Belediye Riyasetine,

Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi Kilikya Kuva-yı Milliyesi Kumandanlığına Binbaşı Kemal Bey'in tayin, muavinliğine Yüzbaşı Osman Bey'i tefrik eylemiştir. Vezayif-i milliyyelerinin devamı müddetince Kemal Bey (Kozanoğlu Doğan Bey), Osman Bey

¹⁵ Halil Topaloğlu'nun Hatıraları, Haz.: Cezmi Yurtsever ve Metin Topaloğlu, Adana, 2002, s.23-24.

¹⁶ M. Kemal de 1.11.1919'da Everek Belediye Reisliğine gönderdiği bir yazıda da bu durumu bildiriyordu. Bkz. Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Haz. Ni-met Arsan, Ankara, 1964, C IV, s.110 ve Mehmet Özdemir, Milli Mücadele'de Develi. Kayseri, 1973, s. 15-16, Halil Topaloğlu'nun Hatıraları, Haz.: Cezmi Yurtsever ve Metin Topaloğlu, Adana, 2002, s.24. Bu belge hakkında bkz., Ek-Belge:2.

de(Aydınoğlu Tufan bey) namı müstearını taşıyacaklardır. Vezayif-i Milliyelerinde tarafınızdan her suretle mazharı muavenet ve istinat olunmasını ehemmiyetle rica eyleriz.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyyesi namına

Mustafa Kemal

Mustafa Kemal'in bu direktifi üzerine Doğan ve Tufan Beyler, Develi Belediye Reisi Kanberli Zade Osman'ın yanına giderler. Müselli- mağa hanesinde toplanırlar. Mustafa Kemal Paşa Adana Vilayetinin milli mücadelesini planlarken yörenin tarihine derinden vakıf olduğu anlaşılıyor. Yöre halkının Kozanoğullarına bağlılığını bildiği için Bin- başı Kemal Beye "Kozanoğlu Doğan" takma ismi veriliyor. Yüzbaşı Osman Nuri Beye de "Aydınoğlu Tufan" takma ismi uygun görülüyor. Kozanoğlu ve Aydınli isimleri birbirlerini tamamlıyor. Kozan yö- resinde Kozanoğulları, halkın hafızasında canlandırdığı "Türkmen Beyi", Aydınli ise Çukurova'da dolaşan göçebe Yörük aşiretlerin ortak kimliğidir.¹⁷

Piyade Yüzbaşısı Osman Nuri (Osman Tufan)'nın Sivas'tan aldığı bu emre göre, Güney bölgesinde, işgal mıntıklarına girerek teşkilat kurması gerekmektedir. İşgal bölgelerine girmenin imkânsız olduğunu anlayan Osman Tufan, bu durumu Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Bunun üzerine, Kolordu Komutanlarının bazıları Sivas'a davet edilmişti. Bu davet sırasında yapılan görüşme- lerde, Kolordu komutanlarına yardım bölgeleri taksim edilmişti. An- kara Kolordusu (Ali Fuat Paşa'nın kolordusu)'nun Adana istikametindeki bölgeye yardım etmesi kararlaştırılmıştı.¹⁸ Bundan sonra Çuku- rova bölgesi için Kayseri'de yapılan teşkilatlanma çalışmalarını Osman Tufan'dan izleyelim:¹⁹

¹⁷ Halil Topaloğlu'nun Hatıraları, Haz.: Cezmi Yurtsever ve Metin Topaloğlu, Adana, 2002, s.24.

¹⁸ Osman Tufan, Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatın Kurtuluş Hatıraları, İstanbul, 1964, s.48.

¹⁹ Osman Tufan, a.g.e., s. 48 vd.

“...Ankara kolordusu kumandanı Ali Fuat Paşa, Sivas'tan Ankara'ya dönerken, bizi, talimat almak üzere Kayseri'ye davet etti.

Askerlik Dairesi makamında yapılan toplantıda Adanalı sivil Ahmet Remzi de bulunuyordu.

Bize geriden, gönüllü yedek subaylarla gönüllü halktan kuvvet gönderileceği. Silah ve cephane verileceği, ikimizden birimizin istila mıntkası içine, hiç olmazsa en yakın bir günde, girmiş olmak suretiyle hareketin içeriden başlaması lüzumu, Ali Fuat Paşa tarafından anlatıldı ve hangimizin içeriye gireceğimizi bize sordu. Kemal Doğan, Binbaşı ve benim amirim idi. Sıra bende idi. Ben girerim dedim. Amma nasıl gireceğimi de bilmiyordum. Harita üzerinde tetkikat yaparken mıntkanın çok geniş olduğu ve biraz küçültülmesini, daha küçük mıntkalara ayrılarak, her yere başka başka teşkilat memurlarının gönderilmesini ve bana arkadaş vermelerini teklif ettim (Teşkilatta harcıraha müteallik hiçbir şey için tahsisat mevzu bahis değildi). Arkadaş intihap etmek için çok düşündük münasip kimseyi hatırlayamadık Kayseri'de ilk geçtiğimizde, kongre beyannamelerini verdiğimiz jandarma yüzbaşısı Ratip, bu yüzden açığa çıkarılmış, milli gayreti, mağduriyetini mucib olmuş, jandarma idaresi tarafından tecziye edilmiş. Boş ve açıkta kaldığından, Ratip'i teklif ettik. Kalem Reisi²⁰ erkanıharp miralayı Emrullah, itiraz etti. O, kaş yapayım derken, göz çıkarır dedi. Ali Fuat Paşa da, bize böylesi lazımdır diyerek teklifimizi kabul buyurdular. Teklifim üzerine mıntkam şarken İskenderun Anabalı dağları, garben Seyhan nehri ile tahdit edildi. Bana Kilikya şark mıntkası kumandanı namı verildi. Ratip'e, vazifesini tebliğ ettiğimiz zaman, çok sevindi, Doğan ve Tufan ile mevzun olmak için, kendisine Tekelioğlu Sinan dedik.

Hareket hazırlıklarına başladık. Sinan, Sehliskoğlu ile Niğde'ye gitti. Oradan Karaisalı mıntkasına hareket edecekti...”

²⁰ Kalem Reisi: Yazı işleriyle meşgul olan kalemin başındaki başkatip veya mümeyyiz hakkında kullanılır bir tabirdir bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 2, İstanbul, 1993, s.146.

Daha sonra Osman Nuri, Aydınöğlu Tufan Bey takma adıyla, kıyafetini değiştirerek Kurtoğlu Hulusi ve Gizik Duran'ın dört arkadaşı ile yol hazırlığı yaparak, mıntukasına hareket etmişti.²¹

Osman Tufan'ın hatıralarından da anlaşıldığı gibi, Bölge Seyhan nehri sınır kabul edilerek iki kısma ayrılmıştı. Doğu Çukurova Komutanlığına Piyade Yüzbaşısı Osman Nuri," Aydınöğlu Tufan Bey"; Batı Çukurova Komutanlığına Jandarmanın Yüzbaşısı Ali Ratıp "Tekelioğlu Sinan Bey" ve bütöün Çukurova Bölgesi Kuvayı Milliye Komutanlığı'na da Topçu Binbaşısı Kemal, "Kozanoğlu Doğan Bey" takma adı ile atanmışlardı.²²

Bundan sonra da Edirneli Yüzbaşı Ali Ratıp "*Tekelioğlu Sinan Bey*" takma adıyla Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal ile yaptığı telgraf muhaberesinde Adana Bölgesi Kuvâ-yı Milliye Komutanlığına atandı ve vazifesi kendisine bildirildi.²³

Tekelioğlu Sinan Bey'in bu göreve tayin edilmesiyle bölge ikiye ayrılmıştı.²⁴

Doğu Bölgesi: Zamantı Çayı-Tumlukale-Yumurtalık hattı (dâhil) ile Göksun-Andırın-Kaypak hattı (dâhil) arası, bu bölgenin komutanlığına Aydınöğlu Tufan Bey memur edilmişti.

---

²¹ Bu yolculuk esnasında Osman Nuri, asıl adını geçiçi olarak bırakarak Bekir adını kullanmıştı. Bu hususta bkz., Osman Tufan, **a.g.e.**,s.50.

²² Hulki-Tosun Saral, **a.g.e.**, s.20 vd.; S. Selek, **a.g.e.**, s.540-541; Zübeyir Kars, **Milli Mücadele'de Kayseri**, Ankara, 1999, s.47; Ayrıca A.C. Çamurdan'ın Gani Girici Bey'e 7.2.1974 tarihinden göndermiş olduğu mektup bkz., EK-Belge-1. Bu konuya dayalı olarak adı geçiçi komutanların, Adana Cephesine takma isimlerle gönderilmesi Milli Mücadele'nin Dış Politikasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü bu Dış Politika; İtilaf Devletleri'nden Fransa ve İngiltere arasındaki rekabetten faydalanarak; Fransa'yı doğrudan doğruya karşımıza almamak ve bu savaşta Fransa'yı kendi safımıza çekebilirsek veya pasifize edebilirsek, İngiltere'yi yalnız bırakmak amacıyla belirlenmişti ka-naatindeyim...

²³ Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Ankara, 1999, s.151; Süleyman Hatipoğlu, **Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi**, Ankara, 1989, s.26.

²⁴ ATASE, **Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi**, c.4, Ankara, 1966, s.68-69; Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Ankara, 1999, s.151

Batı Bölgesi: Zamantı Çayı-Tumlukale-Yumurtalık hattı (hariç) ile Maden (Bereketli)-Pozantı-Tarsus hattı (dâhil) arası, bu bölgenin komutanlığına da Tekelioğlu Sinan Bey memur edilmişti. Bütün Adana Bölgesi Kuva-yı Milliye Komutanlığına da Kozanoğlu Doğan Bey atanmıştı.²⁵

Böylece, Sivas Kongresi'nden sonra vatanın müdafaası ve Türk kuvvetlerinin boşaltmak zorunda kaldığı Adana bölgesinde de savunma için kurulması düşünülen Milli Ordu hakkında gerekli kararlar alınmış ve bunun için esaslı bir nizamname dahi hazırlanmıştı. Böylelikle Çukurova bölgesinin düşmandan temizlenmesi konusu Sivas Kongresi'nde de gündeme gelerek bazı faaliyetlere girişilmesine sebep olmuştu. Nitekim Mustafa Kemal Nutuk'ta;²⁶ *“Maraş ve Ayıntab'a Kılıç Ali Bey'i ve Kilikya mıntkasına da Topçu Binbaşısı Kemal ve Yüzbaşı Osman Tufan Beyleri göndererek ciddi bir teşkilat ve teşebbüsata geçtik”* demektedir.

Hakikaten Sivas Kongresi'nden sonra Çukurova Bölgesinde Kuva-yı Milliye faaliyetlerine hız verilmiş ve bölgedeki çete savaşlarından Milli Ordu'ya geçiş emareleri de görülmeye başlamıştı. Mustafa Kemal; *“Hususi olarak Osman, Tufan ve Recep Zühtü Beylere şu talimatı verdim: Harekat-ı Milliye aleyhinde küstahlık edenler hakkında yapılacak muamele icab edenlere bildirilmiştir. Vaziyeti bittakip harfiyyen tatbik olunup olunmadığını ve müsamaha görüldüğü takdirde bizzat müdahale ederek eşhas-ı malumenin tevkifi ve hempalarının iskati metlubdur. Bu babda lüzum hâsıl olursa, her kime karşı olursa olsun, icabım ifâde tereddüde mahall yoktur”*.²⁷ Diyerek, bölgede Kuva-yı Milliye'nin organize edilmesi ve Milli Ordu'nun kuruluşunda hiçbir engelin tanınmaması hususunda bizzat

²⁵ Saral, Hulki-Saral, Tosun; **Vatan Nasıl Kurtuldu**, Ankara, 1970, s.21-23; ATASE, **Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi**, C 4, Ankara, 1966, s.69; Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Ankara, 1999, s.152; Süleyman Hatipoğlu, **Fransa'nın Çukurova'yı İğgali ve Pozantı Kongresi**, Ankara, 1989, s.26

²⁶ Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 1, İstanbul,1982, s.278.; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, C IV, s.110

²⁷ Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 1, s.255

direktif vermişti. Böylece yöredeki halkın mücadelesinde yararlı olacak, küçük rütbeli fakat yetenekli subaylar gönderilmişti. Bunlar halkı teşkilatlandırarak, Fransızlara karşı mücadeleyi yürüteceklerdi.²⁸

SONUÇ

Mondros Mütarekesi yürürlüğe girdikten sonra, 25 Kasım 1918 tarihinden itibaren bölgede başlayan İngiliz-Fransız ortak işgal harekâtı, bir müddet sonra yani 15 Eylül 1919 tarihinde gerçekleşen Suriye İtilafnamesi ile tam bir Fransız işgaline dönüşmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan diğer devletler gibi yorgun çıkan Fransa da Adana yöresinde işgalini uzun süre devam ettiremezdi. Ancak, bölge üzerindeki Ermenilerin tarihi ve milli emelleri Fransa için bir vasıta olarak kendisini göstermiştir. Bu durum dikkat çekici bir paradoks da meydana getirmişti. Zira Fransa'nın sömürge politikası gelecekteki Ermeni isteklerinin yegâne dayanağını oluşturacaktı.²⁹

Bu durum Çukurova bölgesinde Ermeni-Fransız işbirliğini ortaya çıkarmış ve neticede bu hareket Ermeni zulmüne dönüşerek, Türkleri tehdit eder bir hal almıştır. Ermenileri böyle davranmaya sürükleyen en büyük sebep, Fransa'nın Çukurova'da kurulacak olan tampon bir Ermeni Devleti ile Türkiye'nin Suriye'ye doğrudan müdahalesini önleyecek ve bu ise Suriye'deki Fransız hâkimiyetine bir güvence meydana getirecekti.³⁰ Zaten Fransa'nın Çukurova politikası başlıca iki doğrultuda kendisini göstermekteydi: Ermenilere askeri harekâta yer verilmesi ve Çukurova'nın idarî yönden Ermenileştirilmesi,³¹ bunun tabii sonucu olarak da bölgede Ermeni mezaliminin şiddetlendiğini görmekteyiz. Böylece bölgede hâkim bir millet iken bir anda sömürge

---

²⁸ Taha Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara, 2001, s.76 vd.; Süleyman Hatipoğlu, "Milli Mücadele'de Karaisalı", **Güneyde Kültür Dergisi**, S.112 (Haziran, 1998), Antakya, 1998, s.19-20

²⁹ S. Hatipoğlu, a.g.m., s.202

³⁰ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara, 2001, s.45

³¹ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara, 1988, s.180-181.

halkı durumuna düşen ve hızla sahip olduğu toprakları elinden çıkarmaya mecbur edilen Türk insanının bu duruma müsaade etmesi düşünülmezdi. Nitekim kısa sürede ferdi teşebbüsler şeklinde ve daha çok intikam amacına dayalı mukavemet hareketlerinin ortaya çıkması engellenememiştir.

Adana ve havalisi Fransızlar tarafından işgal edildikten sonra, Adana'daki Kuva-yı Milliye mensupları Sivas'a giderek Mustafa Kemal Paşa'dan talimat almışlardı. Bundan sonra Kayseri'de Adana yöresinin düşmandan kurtarılması için bir dizi görüşmeler yapmışlar ve Adana Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetini de kurarak faaliyete girişmişlerdi. Kayseri'deki bu örgütlenmeden sonra Mustafa Kemal'in talimatı ile; Develi'de Belediye Başkanı ile de irtibata geçmişlerdi.³² Develi'deki faaliyetlerinden sonra da iki koldan Adana yöresine girerek teşkilatlanmalarını genişletmişlerdi. Birinci kol; Niğde üzerinden Kuva-yı Milliyecilerin eline geçen Karaisalı'ya taşınarak faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir. Karaisalı, Çukurova'nın Kuva-yı Milliye merkezi olmuş bütün Batı Çukurova'nın Milli Direniş hareketleri buradan organize edilmiş ve yönetilmişti. Diğer yandan İkinci kol ise; Develi-Feke-Göksun yoluyla Kadirli'ye gelerek Doğu Çukurova'daki Kuva-yı milliyecileri Osmaniye civarından yaygınlaştırarak yönetilmesini sağlamaktır.

Böylece Kayseri ve Develi'de yapılan teşkilatlanmadan sonra Çukurova'daki Kuva-yı Milliye hareketleri güçlenerek Fransızlara karşı olumlu başarılar elde etmişti. Bu başarılarından birisi de 25 Mayıs 1920'de Pozantı ve 2 Haziran 1920'de de Kozan yöreleri düşman işgalinden kurtulmuştu. Bunun üzerine 5 Ağustos 1920'de Mustafa Kemal Paşa maiyetiyle beraber Pozantı'ya gelmiş, burada bir kongre toplayarak, Adana Vilayet Merkezini Pozantı'da oluşturmuştu. Böylelikle Bölgedeki Milli Kuvvetlerin Merkez Karargahı da Karaisalı'dan Pozantı'ya nakledilmişti. Bu durum Karaisalı halkını biraz da olsa küstürmüştü. Üstelik Karaisalı'da bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

³² Ahmet Cevdet Çamurdan, **Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları**, Adana, 1969, s.23; Mehmet Özdemir, **Milli Mücadele'de Develi**, Kayseri, 1973, s.15-16.

Merkezi'nin Pozantı'ya taşınması³³ Karaisalı'ları büsbütün çileden çıkarmıştı.³⁴ Bu durum üzerine Adana (Pozantı) Valisi Mehmet Nuri (Conker) Bey çok sıkı tedbirlere başvurarak 8 Ekim 1920 günü Pozantı'da ikinci defa bir kongre toplamış ve bu kongre sonunda da meseleleri hallederek bölgede kardeşliğe dayalı bir ortamı da sağlamıştı.³⁵

Bu bağlamda yörede yapılan İkinci Pozantı Kongresi ile iç barış sağlanmıştı. Bundan sonra da gerçekleşen 10 Ekim 1920'de Kovanbaşı Savaşı, 8-9 Kasım 1920'de Kanlı Geçit Savaşları ve 23-25 Kasım 1920'de gerçekleşen Fadıl Muharebesi'nde elde edilen başarılar sonrası da, Çukurova'da Milli Mücadele bütün hızıyla devam etmiş ve Sakarya Meydan Muharebesi'nin büyük ve önemli bir zaferle neticelenmesi üzerine; Fransa ile Türkiye arasında 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile bölge tamamen Fransız işgalinden kurtarılmıştır.³⁶

Böylece Adana ve Havalisinin kurtuluş mücadelesi Kayseri'de başlamıştı. Kayseri halkı her türlü fedakârlığı göstererek Adana Kuva-yı Milliyesi'nin bölgede teşkilatlanmasına yardım etmiş ve bu yardımı, mücadelenin sonuna kadar da sürdürmüştür. Son söz olarak şunu söyleyebiliriz; Çukurova'nın Milli Mücadelesinde Kayseri'nin yeri ve önemi asla inkâr edilemez.

KAYNAKÇA

A-Arşivler

- 1) **ATASE Arşivi:** Arş1-105, Kls.255, Dos.6-2, F.71.
- 2) **Gani Girici Özel Arşivi:** Ahmet Cevdet Çamurdan'ın 07.12.1974 tarihinde Gani Girici'ye göndermiş olduğu mektup.

---

³³ Gani Girici, "Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları", **Yeni Adana** (21 Aralık 1977), Adana, 1977; Hasan Akıncı, "Kurtuluş Savaşı Hatıraları", **Kuva-yı Milliye Dergisi**, S 70, Mersin, 1966.

³⁴ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara, 2001, s.104

³⁵ "Kongre", **Yeni Adana**, S 20 (9 Teşrin evvel 1336), Pozantı, 1920.

³⁶ Süleyman Hatipoğlu, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara, 2001, s.113-116.

B-Basılı Belgeler

- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C IV, Haz. Nimet Arslan, Ankara, 1964
- ATASE, İstiklal Harbi Güney Cephesi, C 4, Ankara, 1966.
- “Kongre”, **Yeni Adana**, S 20 (9 Teşrin evvel 1336), Pozantı, 1920.
- Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 1, İstanbul, 1982.

C- Hatıralar

- Akıncı, Hasan, “Kurtuluş Savaşı Hatıraları”, **Kuva-yı Milliye Dergisi**, S.70, Mersin, 1966.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, C 1, İstanbul, 1953.
- Çamurdan, Ahmet Cevdet, Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya Olayları, Adana, 1969.
- Girici, Gani, “Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde Kimler Vazife Aldı” **Yeni Adana (21 Aralık 1977)**, Adana, 1977.
- Girici, Gani, “Çukurova'nın İşgali ve Milli Mücadele'nin Önemli Olayları”, **Yeni Adana (21 Aralık 1977)**, Adana, 1977.
- Halil Topaloğlu'nun Hatıraları**, Haz.: Cezmi Yurtsever ve Metin Topaloğlu, Adana, 2002
- Şalvuz, İ. Ferahim, **Kurtuluş Savaşında Kahraman Çukurovalılar**, İstanbul, 1938,
- Tufan, Osman, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı ile Mülhakatın Kurtuluş Hatıraları**, İstanbul, 1964.
- Yüreğir, Ahmet Remzi, “Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nasıl Kuruldu” **Yeni Adana (5 Ocak 1967)**, Adana, 1967.
- Yüreğir, Ahmet Remzi, “İşgal Zulüm Fecaat, Esaret Karşısında Türk Çocuklarının Gösterdikleri Fedakârlıklar”, **Yeni Adana (14 Mayıs 1953)**, Adana, 1953.

D-Tetkik Eserler ve Makaleler

- Ayhan, Yusuf, **Mustafa Kemal'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu**, Adana, 1963.

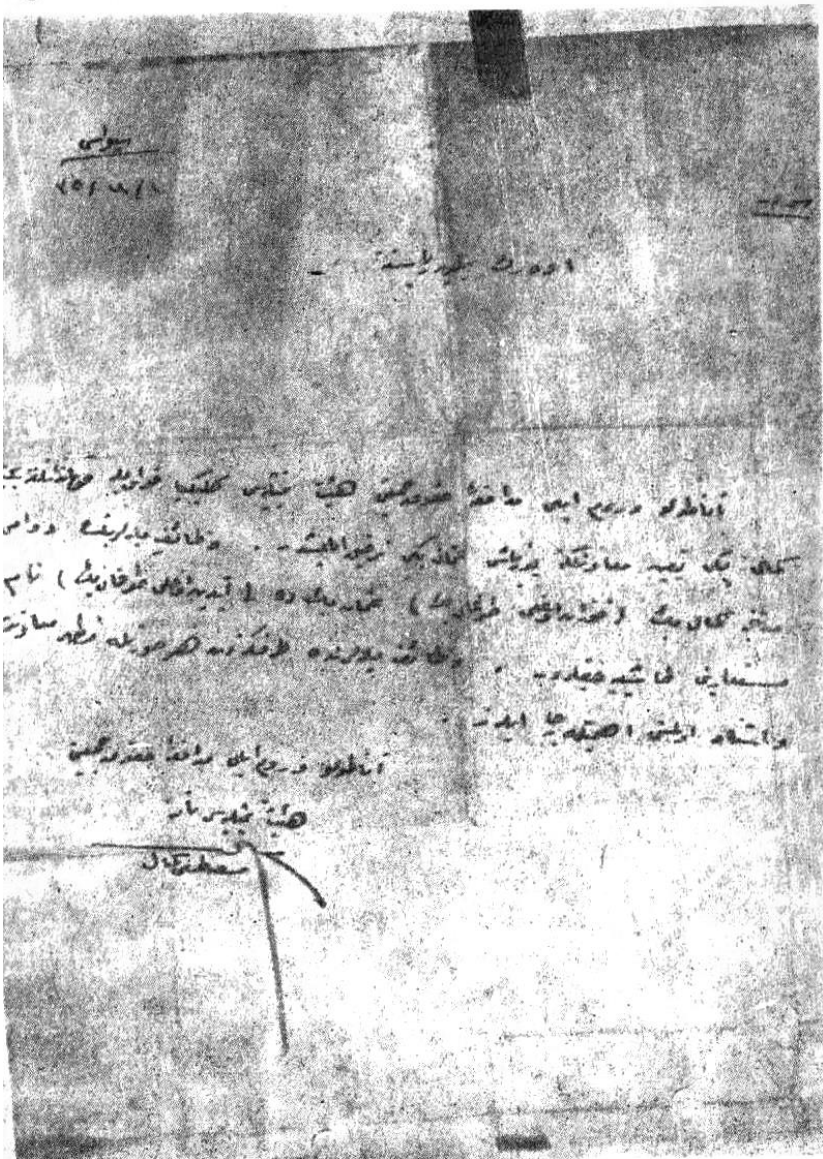

- Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara,1988.
- Çelik, Kemal, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Ankara, 1999.
- Ener, Kasım, **Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul,1963.
- Ener, Kasım, **Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi**, Ankara, 1970.
- Hatipoğlu, Süleyman, "Milli Mücadele'de Karaisalı", **Güneyde Kültür Dergisi**, S.112(Haziran, 1998), Antakya, 1998.
- Hatipoğlu, Süleyman, "Milli Mücadele'de Suriye İtilafnamesi'nin Yeri" **Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu (25-27 Aralık 2013 Gaziantep)**, Ankara, 2015.
- Hatipoğlu, Süleyman, **Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi**, Ankara, 1989.
- Hatipoğlu, Süleyman, **Türk-Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri 1915-1921)**, Ankara, 2001.
- Kars, Zübeyir, **Milli Mücadele'de Kayseri**, Ankara, 1999.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Türk İnkılap Tarihi**, Erzurum, 1982.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 2, İstanbul, 1993.
- Saral, Hulki; Saral, Tosun; **Vatan Nasıl Kurtuldu**, Ankara, 1970.
- Selek, Sebahattin, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, İstanbul,1981.
- Özdemir, Mehmet, **Milli Mücadele'de Develi**, Kayseri, 1973.
- Toros, Taha, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara, 2001.
- E-Sürelî Yayınlar**
- Güneyde Kültür Dergisi**
- Kuva-yı Milliye Dergisi**
- Yeni Adana Gazetesi**

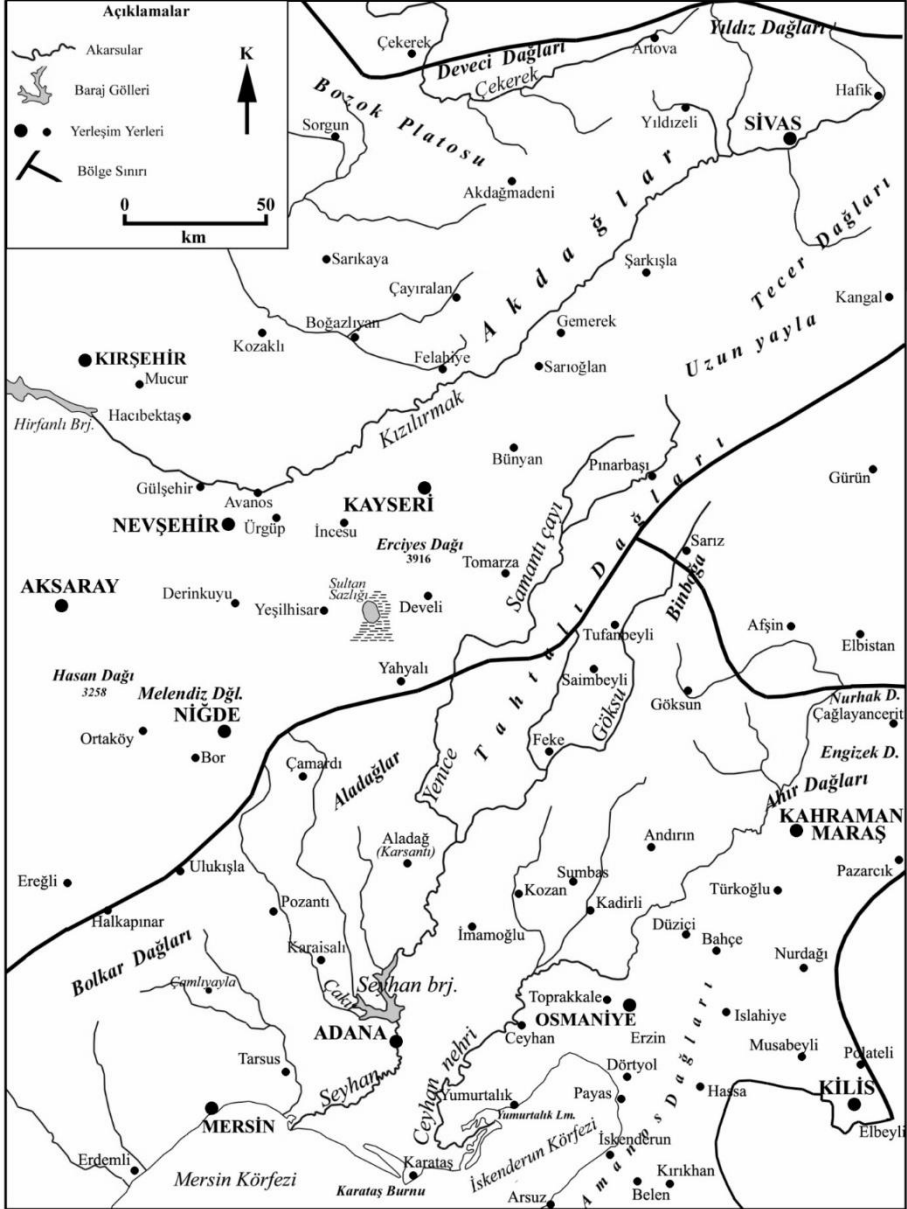

Belge-2: Mustafa Kemal Paşa'nın Evrek (Develi) Belediye Başkanlığına göndermiş olduğu, Kilikya(Çukurova) Kuva-yı Milliye Komutanlığına yapmış olduğu komutan atamaları hakkındaki talimat yazısı. Mehmet Özdemir, **Milli Mücadele'de Develi**, Kayseri, 1973

B-Harita

Harita-1 Adana ve Kayseri Havalisi Haritası (Çizen: Doç.Dr. Döndü Üççam Karagel)

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİNİN İYİLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK KADINLARININ İRAN VATANDAŞLARI İLE EVLENME YASAĞININ KALDIRILMASI

Şaban ORTAK*

ÖZET

Türk-İran ilişkileri siyasi ve dini rekabetin gölgesinde gelişme göstermiştir. Bu rekabette Anadolu'da yaşanan Şiilik etkisiyle yaşanan isyanlar ve Safevîler döneminde bu mezhebin resmen devlet tarafından sahiplenilmesi Türk-İran ilişkilerindeki ayrışmayı derinleştirmiştir.

Mezhep farkı iki devletin sadece siyasi ilişkilerini değil, toplumların sosyal hayatını da etkilemiştir. Bu yüzden Şii kökenli İran vatandaşları; Müslüman kadınlarla evlenememe, emlak edinememe, vakıf kuramama, gümrük muamelelerinde ayrı hükümler uygulanması, mirasçısı çıkmayan İranlıların mallarının devlete intikali gibi uygulamalara tabi tutulmuşlardır.

Daha önceleri de bu yönde yasak olmakla birlikte, Osmanlı Devleti tarafından 1822 yılında çıkarılan bir "buyruldu" ile; Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşı erkeklerle evlenmeleri yasaklanmıştır. 1874 yılında yayınlanan "Osmanlı Devleti Vatandaşları İle İran Devleti Vatandaşlarının Evlenmelerine Dair Yasağın Devamına Dair Nizamname" ile bu yasak pekiştirilmiştir. Bu yasaklara rağmen; İran vatandaşı erkeklerle Osmanlı vatandaşı kadınların evlendikleri görülmüştür.

---

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Ün. Eğitim Fak. Türkçe Sosyal Bilgiler Eğitimi Böl. sorktak33@yahoo.com

Türkiye'de Cumhuriyetin İlanı sonrasında yapılan inkılâplarla hızlanan laikleşme süreci ve İran'da da 1926'da yönetime el koyan Rıza Şah'ın da bilinen Şii politikanın aksine batı yanlısı ve laik politikaları iki ülkenin mezhep çekişmesi gölgesindeki ilişkileri yumuşatmıştır. 17 Şubat 1926'da kabul edilip 4 Nisan 1926 tarihinde yayınlanan Türk Kanun-ı Medenîsi ile Türkiye'de medeni hukuk alanında laik sisteme geçilmiştir. Bu kanunda İran da dahil olmak üzere başka ülke vatandaşları ile evlenme konusunda herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. 26 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen ve 5 Mayıs 1926 tarihinde yayınlanan 824 sayılı kanunla da; Türk kadınları ile İran vatandaşı erkeklerin evlenmelerine dair yasak kaldırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Şii, Sünni, Evlenme Yasağı.

**REMOVAL OF THE BAN ON TURKISH WOMEN TO MARRY
IRANIAN NATIONALS WITHIN THE FRAME OF
IMPROVEMENT OF TURKEY-IRAN RELATIONS DURING
ATATURK ERA**

ABSTRACT

Turkish-Iranian relations developed in the shadow of political and sectarian competition. In this rivalry; rebellions in Anatolia initiated by the Shiite sentiments, and official recognition of Shia sect as the state religion in Iran during Safavid era deepened the cleavage between two countries.

Sectarian differences have affected not only political nature of the relations, but also social life of both communities. Beside this, Shiite Iranian nationals were banned from marrying Muslim women, possession of estates, establishing foundations; and were treated discriminatively in terms of customs and hereditary rights, which included the practice of confiscation of properties lacking any heir.

Although there had been prior legal restrictions, marriage of Muslim women to Iranian nationals were banned by a "Buyruldu" decree in 1822. The ban was reinforced with a by-law (nizamname) with the title of "On the Continuation of the Ban on Ottoman Nationals to marry Iranian Nationals" in 1874. Despite those legal restrictions, there had been marriages between Iranian men and Ottoman women.

After the proclamation of the republic in Turkey, and policies of Reza Shah -who took the control in 1926- which were very distinct from usual sectarian scope and were pro-western and secular; affairs between two countries which had been in the shade of sectarian rivalry were softened. By the new Turkish Code of Civil Law, enacted on 17th of February 1926 and proclaimed on 4th of April 1926; Turkey accepted secular civil law. In this law, any restriction on marriage of Turkish nationals to any foreigner, including Iranians, was not mentioned. In

accordance with the law no. 824 enacted on 26th of April and proclaimed on 5th of May 1926, ban on Turkish women to marry Iranian men was lifted.

Keywords: Turkey, Iran, Shia, Sunni, Ban on Marriage.

GİRİŞ

Devletlerarası ilişkiler, menfaatler ve ortak değerler konusundaki uyum/uyumsuzluklara göre şekillenir. Toprak kazanma, siyasi ve askeri rekabet, ekonomik çıkar sağlama, din/mezhep/ideolojisini yayma ve benzeri unsurlar bu uyum/uyumsuzluğu etkiler. Türk-İran ilişkilerinin tarihi seyrine bakıldığında ise; uzun süreli barış dönemleri yaşansa da; toprak kazanma, siyasi-ekonomik-askeri gücünü artırma sebeplerden dolayı çekişme/savaşlar yaşanmıştır. Bunlara, Şah İsmail'in Şiiliği resmen benimseyerek İran Devleti'nin adını Safevi Devleti'ne dönüştürmesinden sonra bir de "mezhep rekabeti" eklenmiştir. Bu rekabet -başka sebeplerle birlikte olsun ya da olmasın- Türk-İran ilişkilerini etkileyecek bir farklılık olarak günümüze kadar etkisini devam ettirmiştir. Bu durum toplumların sosyal hayatlarını da etkileyecek ve mezhep farkı Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evlenmelerinin yasaklanmasına da neden olacaktır.

1) Türk-İran İlişkilerinin Tarihsel Süreci

18. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'da karışıklıkların çıkması, taht kavgaları ve İran topraklarından bir kısmının Afganlılar tarafından ele geçirilmesi Safevi Devleti'nin sarsılmasına neden oldu. Bu ortamda Abbas Mirza (Şah II. Tahmasb)'nın talebi üzerine Muhafız Kuvvetler Kumandanlığına getirilen Nâdir Şah, kısa sürede içeride otoritesini kurduğu gibi Osmanlılar ve Afganlar üzerine seferler gerçekleştirerek topraklarının denetimini artırdı. 8 Mart 1736 tarihinde Safevî Hanedanını yıkarak tahta geçen Nâdir Şah'ın iktidarı ile İran'da Avşar Türkleri devletin yönetimini üstlenmiş oluyordu. Nâdir Şah'ın konumuzu ilgilendiren icraatları; devlet yönetiminde Şiî anlayış yerine Caferî Mezhebi'nin benimsenmesini kabul ettirmesi ve Şiî ve Sünnî ulemayı Necef'te bir araya getirerek bir mutabakat zaptının kabul edilmesi olmuştur. Ancak bu girişim başarılı olamasa da Nâdir Şah ve son-

raki Kaçar Hanedanından şahlar döneminde Osmanlı-İran ilişkilerinde ılıman bir hava yaşanmıştır¹. Bu iki devlet arasında hiç sorun yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Sınır ihlalleri, aşiretlerin neden olduğu sorunlar, Rusya'nın Kafkasya'yı işgali ve benzeri sebeplerle zaman zaman çatışmalar/savaşlar yaşanmıştır. Rum isyanı ve diğer iç sorunlar nedeniyle İran'la olan ilişkileri düzeltmek isteyen Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İngiltere'nin de devreye girmesiyle 1823 yılında Erzurum Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı-İran sınırının ayrıntılı bir şekilde tespitine çalışılmış ve aşiretlerin neden olduğu sınır ihallerine karşı tedbirler kararlaştırılmıştır. Benzer içerikte 1847 yılında ikinci bir antlaşma daha imzalanmıştır. Bu antlaşmalarda; devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmama, sınır bölgelerindeki aşiretlerin ihlallerine engel olunması gibi hususların yanında İranlı hacılara ve züvvâra (Şi'îlere ait Irak'taki kutsal yerleri ziyarete gidenler) Osmanlı topraklarında rahatsız edici muamele edilmemesi, sadece bu kişilerin yanlarında getirdikleri malların gerçek değerinden vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Ayrıca; Osmanlı topraklarında ölen İranlı tüccarın mallarının sahipleri gelinceye kadar muhafazası kayıt altına alınmıştır. Antlaşmalarda mezhep farkı dikkati çekmekte ise de, konumuz olan iki devletin vatandaşlarının birbirleri ile evlenmeleri/evlenmemeleriyle ilgili bir hüküm yer almamaktadır².

Sonraki dönemde zaman zaman sorunlar çıksa da Türk-İran ilişkilerinde iyi yönde gelişmeler devam etmiştir. Hatta ziyaret krizi yaşansa da görüşmeler yoluyla sorun halledilmiştir. Şöyle ki; İran'da çıkan veba salgınında rahatsızlanan Şah Nasırüddin, iyileştiğinde Kerbelâ ve Necef'teki kutsal yerleri ziyaret etmeyi nehr etmiştir (adamıştır). Ancak Osmanlı Devleti, kendi topraklarına yapılacak böyle bir ziyaretin Şi'î nüfuzun artması endişesiyle bu ziyarete sıcak bakmasa da, Şahın olay

¹ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999, s. 68-70; Azmi Özcan, "Nâdir Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 32, TDV Yay., İstanbul, 2006, s. 276-277.

² **Başkanlık Osmanlı Arşivi** (BOA), A.DVN.DVE.d, No: 043/1 (İran Nişan Defteri), s. 1-5; Abdolvahid Sofofzadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 54 (2013), s. 183-194.

çıkmayacağına dair verdiği garantiler ve alınacak tedbirler konusunda uzlaşma sağlanınca 1870 yılında bu ziyaret gerçekleşmiştir. Dahası, İran Şahı Avrupa gezisi dönüşünde İstanbul'u da ziyaret etmiştir ki; bu olay iki ülke arasındaki ilişkilerin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir³.

Bu ziyaret ve siyasi ilişkilerdeki yakınlaşmaya rağmen mezhep farkının ikili ilişkilere etkisi devam etmiştir. Nitekim; İran Devleti'nin Osmanlı aleyhtarı faaliyetleri ve bunlara karşı alınacak tedbirler Hükümete ve Padişaha sunulan 27 Nisan 1909 tarihli rapora yansımıştır. Bu raporda; Hıristiyanların Müslümanlar aleyhindeki faaliyetlerinin arttığı bir dönemde İslam topluluklarının güç birliği yapması gereken bir dönemde Osmanlı Devleti'nden ayrı yaşamak için Rafiziliği devam ettiren, bu mezhebini Osmanlı toplumu içerisinde yaymak için gayret gösteren ve hatta Ermenileri himaye eden İran'a karşı dikkatli politikalar izlenmesi ve mezhep propagandasına karşı o bölgelere Sünnî din alimleri gönderilmesi önerilmektedir⁴.

20. Yüzyılın başları iki devlet için de pek de iyi geçmemiştir. Osmanlı Devleti arka arkaya kaybedilen savaşları yaşarken İran da iç karışıklıklar ve I. Dünya Savaşı sırasında işgalleri yaşamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Osmanlı-İran yakınlaşması yaşanmıştır. Rus ordusunun Kasrışirin'i ele geçirmesi üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa Bağdat'a gelmiş İran Orduları Umum Kumandanı Nizamüsaltana ile görüşmüştür. Bu görüşmelerden sonra Osmanlı topraklarında yaşayan İran vatandaşı erkeklerin (1874 nizamnamesi kapsamı dışında kalanların da) Osmanlı Ordusu'na katılmaları kararlaştırılmıştır⁵. Görüşmelerin devamında Nizamüsaltana

---

³ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 86-89.

⁴ **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 2010, s. 414-423.

⁵ Han Melik Sasanî, **Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir**, (Tercüme: Hakkı Uygur), Klasik Yay., İstanbul, s. 88-90.

ile Başkumandan Vekili Enver Paşa ile arasında 25 Mayıs 1916'da Ruslara karşı işbirliğini amaçlayan bir ittifak antlaşması imzalanmıştır⁶.

2) Osmanlı Vatandaşı Kadınların İran Vatandaşları İle Evlenmelerinin Yasaklanmasının Dini Yönü

Osmanlı vatandaşı kadınlarla İran vatandaşlarının evlenmelerine dair yasağın temelleri dini gerekçeye dayanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara Suresi 221. ayeti bunun temel gerekçelerinden birisidir. Ayetin meali şu şekildedir⁷: "*İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin. Beğenseniz bile, putperest bir kadından, imanlı bir cârîye kesinlikle daha iyidir. İman etmedikçe putperest erkekleri de (kızlarınızla) evlendirmeyin. Beğenseniz bile, putperest bir kişiden inanmış bir köle kesinlikle daha iyidir. Onlar (müşrikler) cehenneme çağırır. Allah ise, izni (ve yardımı) ile cennete ve mağfirete çağırır. Allah, düşünüp anlaşılar diye âyetlerini insanlara açıklar.*" Yine Mümtahine Suresi'ndeki, "*Ey iman edenler! Mümin kadınlar hicret ederek size geldiği zaman, onları, imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilir. Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları kâfirlere geri göndermeyin. Bunlar onlara helâl değildir. Onlar da bunlara helâl olmazlar*" şeklindeki emir de yukarıdaki ayeti destekler mahiyettedir⁸.

Bu ve benzeri ayetlerle hadisler ışığında İslam hukukçuları evlilik konusuyla ilgili hükümler çıkarmışlardır. İslam hukukunda evlilik/nikâh konusu oldukça ayrıntılı düzenlenmekle birlikte bildiri konusunu ilgilendiren kısmı dikkate alındığında şu hükümler dikkati çekmektedir⁹: Müslüman erkekler Müslüman kadınlarla, ehli kitap kadınlarla evlenebilirler, ancak puta tapan, şirk koşan kadınlarla evlenemezler. Müslüman bir kadın ise; ancak Müslüman bir erkekle evlenebilir, müşrik veya ehli kitap olan bir erkekle evlenemez.

⁶ Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, s. 542-551.

⁷ Kur'ân-ı Kerîm, Bakara Suresi (2), Ayet: 221.

⁸ Kur'ân-ı Kerîm, Mümtahine Suresi (60), Ayet: 10.

⁹ Fetâvâ-yı Hindiyeye (Fetâvâ-yı Alemgiriyeye), C 2, (Tercüme Eden: Mustafa Efe, Yay. Haz: İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara, Tarihsiz, s. 297-300.

Osmanlı kadınları ile İran vatandaşlarının evlenmesine dair yasak konulmasının temeli İslam'daki mezhep farkına, yani Ehl-i Sünnet ve dışındakiler ayırımına dayanmaktadır. "Ehl-i Sünnet" veya bir başka tabirle "ehl-i sünnet ve'l-cemâ'at" kavramı; "Hz. Peygamber ile ashap cemaatinin dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler"i ifade etmek için kullanılmaktadır. Kelam ilmi açısından; Ehl-i Sünnet'e bağlı olanlara "sağlam ve doğru inancı benimseyenler" anlamında "Sünnî" adı verilmekte ve inanç esasları bakımından İmam Ebu Mensur El-Maturidî tarafından kurulan Maturidîyye ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan Eş'ariyye şeklinde iki kola ayrılmaktadır. Bunun dışında kalanlara "ehl-i bid'at" denilmekte olup; Mu'tezile, Mürcie, Müşebbihe, Felâsife, Haricilik ve Şî'a gibi ekoller bunun örneklerindedir¹⁰.

Özellikle de Sünnî ve Şî'a arasında ilk üç halifenin (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ra.) halife olarak kabul edilip/edilemeyeği, Hz. Aişe (radiyallahü anhâ)'ye dil uzatılması gibi konular yüzyıllar boyunca tartışma ve mücadele konusu olmuştur. Yine tarih boyunca bu iki mezhebi yakınlaştırmak için de girişimlerde bulunulmuştur. Nâdir Şah 1746 yılında Sünnî ve Şî'î alimleri toplayarak bu konuya çözüm bulmaya çalışmıştır. Necef'te yapılan toplantıdan sonra yazılan mutabakat metninde; Şî'îler'in ilk üç halife ve Hz. Aişe (ra)'ya dil uzatmalarını, İran halkının eski inançlarını bırakarak Caferîliği mezhep olarak benimsemeleri, Sünnîler'in de Caferîliği İslâm dairesi içinde hak mezhep olarak görmeleri konusunda uzlaşmaya varılmıştır. Ancak bu ve benzeri çabalar sonuç vermemiş, iki mezhep mensupları ve bu mezhepleri resmi olarak benimseyen devletler arasında mücadele günümüzde de devam etmektedir¹¹.

---

¹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 10, TDV Yay., İstanbul, 1994, s. 525-530.

¹¹ İlyas Üzümlü, "Takrîbü'l-Mezâhib", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 39, TDV Yay., İstanbul, 2010, s. 467-469; Nadir Devlet, **a.g.e.**, s. 69-71.

3) Osmanlı Kadınlarının İran Vatandaşları İle Evlenmelerinin Yasaklanması

Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evlenemeyeceklerine dair yasa 1822 yılında çıkarılan "buyruldu" ile kesinleştirilmiş/keskinleştirilmiş olsa da, konuyla ilgili olarak Doktora Tezi hazırlayan Karen M. Kern'in de ifade ettiği gibi, bu yasağın Sünnî ve Şîî mezhep ayrımının derinleştiği 16. yüzyılın başlarından beri var olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır¹². II. Mahmud zamanında çıkarılan ve Osmanlı Hukuk sisteminde "Buyruldî-i Âlî/Hatt-ı Hümâyûn" şeklinde ifade edilen 11 Reb'ul-âhir 1237 (5 Ocak 1822) tarihli emir-nâme İran vatandaşları ile Osmanlı vatandaşı olan kadınların evlenmelerini yasaklamaktadır. Evlilik konusunda bütün Müslümanların ve nikâh kıyan görevlilerin bu konudaki ihmal/cehalet/umursamazlıklarına vurgu ile başlayan "Buyruldî-i Âlî" özetle şu hususları içermektedir¹³: Bütün Müslümanların (evlenecekleri kişilerin) dinlerini bilmeleri, mezhep ve itikatlarını soruşturup öğrenmeleri dini bir gereklilik iken bazı cahil insanlar, dini inançlarına ve İslam Dinin âlâmetlerine yakışmayan hallere girerek; evlatlarının ve torunlarının çoğunu aslını, neslini ve oturduğu yerleri bilmedikleri/araştırmadıkları "meçhûlü'n-neseb: kimin çocuğu olduğu bilinmeyen" kişilerle evlendirmektedirler. Böyle bir durumun, Müslümanların mezhep değiştirmelerine ve (Ma'âzallah: Allah korusun) iki âlemde (dünya ve âhiret)

¹² Tülay Ercoşkun, **Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 143; Sünnî ve Şîî mezhep mensuplarının evliliklerine dair yasağa dair Karen M. Kern'in 1999 yılında New York Columbia Üniversitesi'nde hazırladığı Doktora Tezi ile ilgili tanıtım yazısı için bakınız: Abdurrahman Atçıl, "Karen M. Kern, The Prohibition of Sunni-Shî'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C 3, S 5 (2005), 849-854.

¹³ **BOA. A.DVN.DVE.d**, No: 043/1, s. 26-27; Sarkis Karakoç, **Külliyyât-ı Kavânin Fihrist-i Tarihi**, (Kavânin ve Nizâmât ve Ferâmîn ve Bervât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevîdir) C 1 (16 Muharrem 855 - 3 Şaban 1293, 1451-1876), Yay.Haz: M. Âkif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu), TTK.Yay., Ankara, 2006, s. 95; Tülay Ercoşkun, **a.g.t.**, s. 142-145.

hüsrana uğramalarına sebep olacağı âşikârdır. Yakalanan ve hapse atılan bazı İranlılarla Sünnî kadınların evlenmiş oldukları tespit edilmiştir. Halktan cahil olanların evlilikle ilgili dini hükümleri "kemâ-hiye-hakkıha: hakkıyla, gerektiği kadar" bilemediklerinden aslı/nesli/nesebi bilinmeyen kişilerle evlenmek isteyebilirler. Bu durumda; Hazret-i Peygamberin (Selamların en güzeli onun üzerine olsun) sünnet-i seniyyesi olan nikâhı akd edecek (kıyacak) olan Mahalle İmamının evlenecek olan kişinin aslını/neslini araştırarak, şüpheden uzak olduğuna kanaat getirdikten sonra nikâhı akd etmesi gerekir. Hâl böyle iken Mahalle İmamlarının hiç araştırma yapmayarak, İstanbul ve çevresinde Sünnî kadınları bazı İranlılarla ve meçhûlü'n-neseb kişilerle evlendirerek, câhil halkın Şiî ve Râfizi* mezhebine meyletmelerine neden olmaktadır. Bu durum ma'âzallah bundan sonra vukû'bulacak olursa, bu olaylara sebep olanlar, cesaret edip bu evliliklere ruhsat verenler ve nikâh akd eden Mahalle İmamları şiddetle cezalandırılacaklardır. Bununla ilgili Hatt-ı Hümayûn, Bilâd-ı Selâse (İstanbul, Edirne ve Bursa)** Kadılarına da fermanlarla tebliğ edilmiştir. Bu kadılar Mahalle İmamlarını çağırarak; "böyle meçhûlü'n-neseb olan eşhâsa kız verip alanlara ve sebep olanlar ve cesaret edenler" in şiddetle cezalandırılacaklarını duyurmalarını bildirsınler. Yine bu emre aykırı nikâh akd eden imamların da şiddetle cezalandırılacaklarını anlatsınlar. Buyruldu-i Âlî "*Maâzallahü Te'âlâ bu misillu hâlât bundan sonra vukû'a gelmemesi esbâbını istihsâle kemâliyle dikkat eylesiz*" uyarı ifadesiyle son bulmaktadır.

---

* Râfizilik (çoğulu Revâfiz), "terketmek, ayrılmak, bırakmak" anlamına gelen (rfz) kökünden gelen bir kelime olup Şii toplulukları tanımlamak için kullanılmıştır. Terim olarak Zeyd bin Ali'nin Emevîlere karşı başlattığı isyan sırasında Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i meşru halife kabul ettiği gerekçesiyle bazı Kûfeliler kendisini terk etmişlerdir. İşte o sırada Zeyd b. Ali "rafaztümünî: düşman karşısında beni terk ettiniz" dediği için bu kelime o grupları ve İmâmiler'i, ardından ilk üç halifenin hilâfetini reddettikleri için bütün Şiî grupları, daha sonra da Şiî unsurları taşıyan bazı Bâtunî grupları ifade eder. Bkz: Mustafa Öz, "Râfiziler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 34, TDV Yay., İstanbul, 2007, s. 396-397.

** Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 1, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 233.

Buyruğı-i Âlî'nin içeriğinden de anlaşılacağı üzere; eskiden beri Sünnî kadınlarla-Şi'î erkeklerin evlenmeleri yasak olmakla birlikte, o dönemde cahil halktan bazılarının, nikâhın dini hükümlerini bilmedikleri için kız çocuklarını/torunlarını, mezhebini/aslını/neslini araştırmayarak, kimin çocuğı olduğu bilinmeyen kişilerle evlendirmelerinin yaygınlaşması nedeniyle böyle bir "buyruldu" yayınlanmıştır. Özellikle de yakalanan ve hapsedilen bazı İranlı erkeklerin Sünnî kadınlarla evlenmiş olduklarının tespit edilmesi üzerine bu yasak tekrar hatırlatılmıştır. Şi'î ve Râfîzî mezhebine mensup İranlı erkeklerle Sünnî Osmanlı kadınlarının evlenmelerinin dinen yasak olduğu ve toplumun bozulmasına, insanların iki cihanda hüsrana uğrama tehlikesinin bulunduğu vurgulanan Buyruğı-i Âlî, bu tür evliliklere girişenler, izin verenler ve nikâh kıyanların şiddetle cezalandırılacakları tehdidini de içermektedir. Buyruğı-i Âlî metni incelendiğinde; evlilik olayını tamamen din/mezhep kıstasına bağılı olarak ele aldığı görülmektedir. Fakat 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin geçirdiğı süreç, Tanzimat ve Islahat Fermanları, bu dönemde hukuk sisteminde başlayan laikleşme-Fransız Ceza Kanunu'ndan istifade edilerek hazırlanan Osmanlı Ceza Kanunnamesi'nin yürürlüğe konulması ilk önemli adım olarak görülür- Osmanlı yönetiminin olaya bakışını kısmen değiştirecektir. Nitekim 1869'da yayınlanan "Tâbi'iyet-i Osmaniyye Dâir Nizâmnâme" ve 1876'da yayınlanan Kanun-ı Esâsî bu değişimi yansıtmaktadır. Ancak, aşağıda da ayrıntılı bir şekilde verilen, 1290/1874 tarihli "Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin İzdivâcî Haklarında Olan Memnû'iyetin Muhafazasına Dair Nizamnâme"den de anlaşılacağı üzere bu değişim İran vatandaşlarını kapsamamaktadır.

1869 yılında yayınlanan "Tâbi'iyet-i Osmaniyye Dâir Nizâmnâme"nin 7. maddesinde "Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den iken ecnebi ile tezevvüc eden kadın zevcinin vefatı tarihinden itibaren üç sene zarfında istid'â ederse tâbi'iyet-i asliyesine ric'at edebilir" denildiğı için

başka devlet vatandaşı ile evlenen kadınların Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkmış kabul edildiği sonucu çıkarılabilir¹⁴. Ancak bu durumun İran vatandaşları ile evlenenler için geçerli olup/olmadığı 1874 tarihli Nizamname ile netleşmiş olacaktır.

1874 yılında "**Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin İzdivâcî Haklarında Olan Memnû'iyetin Muhafazasına Dair Nizamnamedir**" başlığı ile yayınlanan ve Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evlenmelerine dair yasayı devam ettiren nizamnamenin/kanununun metni şu şekildedir¹⁵:

"- *Birinci Madde: Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin izdivacı kemâ-fi's-sâbık kat'iyyen memnû'dur (eskiden olduğu gibi kesinlikle yasaktır).*

- *İkinci Madde: Akd-i nikâha me'zûn olanlar hilâf-ı memnû'iyet hâl ve harekette bulunurlar ise mes'ul tutulacaktır (Nikâh kıymaya yetkili kişiler bu yasağa aykırı davranırlarsa sorumlu tutulacaklardır).*

- *Üçüncü Madde: Hilâf-ı memnû'iyet (yasağa aykırı) olarak Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den bir kadın Teb'a-i İrâniyeden birine varmış ise gerek kadın ve gerek evlâdı her hâlde Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den ma'dûd olup (Osmanlı Devleti vatandaşı sayılıp) kur'aya ve bedelât-ı askeriyeye ve sâir her nevî teklîf-i mîrîye dâhil (yasal yükümlülüklerle tabi) olacaklardır. Fî 25 Şa'bân sene (12)91 ve Fî 24 Eylûl sene (12)90."*

6 Ekim 1874 (Rumî tarih esas alınacak olursa 6 Ekim 1874, Hicri tarih esas alınacak olursa 7 Ekim 1874) tarihinde yayınlanan bu nizamname ile Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evlenmeleri için daha önce konulmuş olan yasak devam ettirilmekte, bu yasağa aykırı olarak nikah kıyan görevlilerin cezalandırılacakları belirtilmekte ve bu yasağa aykırı olarak İran vatandaşları ile evlenen Osmanlı

¹⁴ **Takvim-i Vekâyi'**, S 1044 (10 Şevval 1285/11 Kanunusani 1284), s. 1-2; **Düstûr**, Birinci Tertip, C 1, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289, s. 16-18.

¹⁵ **BOA, A.DVN.DVE.d**, No: 043/1, s. 17; **Düstûr**, Birinci Tertip, C 4, Dersa'âdet, 1299, s. 616.

kadınları ve doğacak çocukları Osmanlı vatandaşı sayılmakta ve diğer Osmanlı vatandaşları gibi askerlik ve vergi gibi kanuni yükümlülük- lere tabi tutulmaktadır.

Türk Hukuk sisteminde İran vatandaşları ile evlenme yasağına dair "1290 tarihli Nizamnâme" olarak geçen bu tüzüğün ekinde yer alan 16 Eylül 1874 (4 Şaban 1291) tarihli Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Da- iresi mazbatasında; yasağın devam etmesinin gerekçeleri ve İran Dev- leti'nin -19 Aralık 1875 Osmanlı Hariciye Nazırı ile İran Sefiri arasında imzalanan sözleşmede evlenme yasağı konusunda bir sözleşme imza- lanabileceği belirtilmişti- bu konuda bir sözleşmeye yanaşmadığı şu şe- kilde ifade edilmektedir¹⁶: "*Devlet-i müşârinileyhâ (İran) teb'asının teb'a- i Devlet-i Aliyye'den olan nisâ ile izdivâcları kat'iyyen ve kavîyyen men' olun- muş (kesinlikle ve güçlü bir şekilde yasaklanmış) olduğu cihetle bu memnû'iyetin devamı emrinde (konusunda) Hükkümet-i Seniyyece tedâbir-i mükemmele üttihâzı karar-ı vâki' cümlesinden olarak, eğer ki Kararnamede ic- divâcın memnû'iyetine dair sarâhat yogîse de, mu'âmele-i izdivâca dair bend-i mahsustan maksad akdine muvâfakât gösterilen mukâvelenâmenin hayyiz-i vüsûlüne kadar emr-i izdivâcın taht-ı memnû'iyette kalması kazıyyesi (bu ko- nuda bir anlaşma hazırlanmasına kadar evlenme yasağının devamı ku- ral) olduğundan şerh ve tavzîhle beraber teb'a-i İraniyenin teb'a-i Devlet-i Aliyye ile tezevvüc etmeleri sebebiyle vücuda gelecek evlâdın tamamıyla teb'a-i Devlet-i Aliyye'den ma'dud bulunması (sayılması) ve binâ'enaleyh kur'aya ve her nevi' teklîf-i mîrîyeye dâhil bulunması yapılacak Mukâvelenâmenin şerâ'it- i esasıyesi olacağına mebni bu vechile bir Mukâvelenâmeye girişmeye İran Dev- letince meyl ve talep gösterilmediği cihetle memnû'iyet-i mezbûrenin suret-i kat'iyyede icrası....."*

İranlılarla evlenme yasağının bir parçası olarak, Kadınlara ve Ma- halle İmamlarına bu yasağın duyurulması ve bu tip bir evliliğin yaşan- maması için Sünnî kadınların nikâh akidleri öncesinden gerekli araş-

¹⁶ BOA, A.DVN.DVE.d, No: 043/1, s. 17-18.

turmaların yapılması istenilmiştir. Benzeri bir yasak da Yahudilerle ilgili olup; Osmanlı vatandaşı Yahudi kadınlar yabancı ülke vatandaşı Yahudilerle evlenmeleri de yasaktı¹⁷.

1869 yılında yayınlanan Tâbi'iyet-i Osmâniyeye Dair Nizamname'de vatandaşlık hukukuyla ilgili olarak din hususundan hiç bahsedilmediği gibi 23 Aralık 1876'da yürürlüğe giren Kanun-ı Esâsî'nin 8. maddesinde Osmanlı vatandaşlığında bulunan herkese din ve mezhep ayırt edilmeksizin "Osmanlı" denilerek¹⁸ aynı anlayışın devam ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin evlenen kadının başka devletin vatandaşı olacağına yönelik yaklaşımı, o dönemde başka devletlerin uygulamaları ile tam uyuşmayabiliyordu. Nitekim Fransız ve İtalyan mahkemeleri Türklerle evlenen vatandaşlarının Osmanlı vatandaşlığına geçemeyeceğine dair kararlar alabilmekteydi¹⁹. Bu anlayış 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti döneminde çıkarılan 1312 sayılı "Türk Vatandaşlığı Kanunu"nda da görülmektedir. Kanununun 13. maddesinde; Türklerle evlenen yabancı kadınların Türk vatandaşı olacağı, ancak yabancılarla evlenen Türk kadınların yabancı ülke vatandaşı olamayıp Türk vatandaşı olarak kalacağı hükmü yer almaktaydı²⁰.

4) İran Vatandaşları İle Evlenen Osmanlı Kadınlarının Çocuklarının Askerlik Sorunu

Osmanlı Devleti, 5 Ocak 1822 tarihli "Buyruldi-i Âli " ve 6 Ekim 1874 tarihli "Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin İzdivâcı Haklarında Olan Memnû'iyetin Muhafazasına Dair Nizamnâme" ile Osmanlı vatandaşı olan kadınların İran vatandaşlarıyla evlenmelerine

---

¹⁷ Süleyman Hilmi Akın, **1823-1908 Yılları Arasında Osmanlı-İran İlişkileri** (44/2 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2018, s. 22.

¹⁸ **Düstür**, Birinci Tertip, C 4, Dersa'âdet, 1299, s. 4-5.

¹⁹ Tülay Ercoşkun, **a.g.t.**, s. 141.

²⁰ **Resmi Gazete**, S 904 (4 Haziran 1928), s. 5275-5277.

dair yasağı pekiştirirken bir taraftan da bu tür evliliklerden olan çocukların askerlik sorunları ile karşılaşmıştır. O dönemde, Osmanlı vatandaşları için uygulanmakta olan askerlik yükümlülüğü açısından İran vatandaşları ile yapılan evliliklerden meydana gelen çocukların askerlikleri ile ilgili yasal düzenleme yapılması gerekmektedir. Çünkü, 1869'da yayınlanan "Tâbi'iyet-i Osmaniyeye Dâir Nizâm-nâme" başka bir devletin vatandaşı ile evlenen Osmanlı vatandaşı kadın kocasının vatandaşlığına geçmiş sayıldığı için doğacak çocuklar da o devletin vatandaşı sayılmakta ve askerlik ve benzeri yükümlülüklerden muaf olmaktaydı. Ancak, 1290/1874 tarihli "Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin İzdivâcî Haklarında Olan Memnû'iyetin Muhafazasına Dair Nizamnâme"nin 3. maddesi; İran vatandaşları ile evlenen kadınları İran vatandaşı saymamakta ve Osmanlı vatandaşı kabul etmekte idi. Dolayısıyla da anne Osmanlı vatandaşı olduğu için doğacak çocuklar da Osmanlı vatandaşı sayılmakta ve askerlik ve benzeri yükümlülüklere tabi tutulmaktaydı. Maddenin metni aynen şu şekildedir²¹: "*Üçüncü Madde: Hilâf-ı memnû'iyet (yasağa aykırı) olarak Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den bir kadın Teb'a-i İrâniyeden birine varmış ise gerek kadın ve gerek evladı her hâlde Teb'a-i Devlet-i Aliyye'den ma'dûd olup (Osmanlı Devleti vatandaşı sayılıp) kur'aya ve bedelât-ı askeriyeye ve sâir her nevi' teklîf-i mîrîye dâhil (yasal yükümlülüklerle tabi) olacaktırlar*".

Bu maddenin uygulanmasında da sorunlarla karşılaşmış ve bu Nizamnamenin kabulünden önce gerçekleşmiş olan evliliklerin feshedilip/edilmeyeceğiyle ilgili bir yazı üzerine 26 Mart 1875 tarihinde yayınlanan Sadaret emrinde; 3. madde hükümlerinin uygulanması, anne ve çocukların Osmanlı vatandaşı sayılarak her türlü vergi-askerlik yükümlülüklerine tabi tutulması istenilmekteydi. Durum böyle olunca, İran Devleti kendi vatandaşlarının çocuklarının Osmanlı Devleti için askerlik ve benzeri yükümlülüklerle tabi olmasından rahatsızlık duymaktaydı. İran'ın İstanbul Sefiri Muhsin Han 15 Temmuz 1875

²¹ BOA, A.DVN.DVE.d, No: 043/1, s. 17; **Düstûr**, Birinci Tertip, C 4, Dersa'âdet, 1299, s. 616.

tarihli yazısında; evlenme konusunun bir antlaşma ile belirlenmesi gerekirken, Osmanlı Devleti'nin tek taraflı bir düzenleme (Nizamname) yapmasından duyulan rahatsızlığı iletmiştir. Muhsin Han ayrıca; evlenme konusunda İran Sefaretinin kendi vatandaşlarının, şer'an icap eden Müslüman kadınlarla evlenmelerine yasak koymayacaklarını da belirtmiştir²².

İranlılarla evlenen Osmanlı kadınlarının çocuklarının askerlik sorununu bir süre iki devlet ilişkilerini meşgul etmiş ve konuyla ilgili olarak görüşmeler yürütülmüştür. Bu konuyla ilgili olarak; 19 Aralık 1875 (21 Zilka'de 1292) tarihinde İstanbul'da Osmanlı Hariciye Nazırı ile İran'ın İstanbul Sefiri arasında imzalanan Sözleşmenin vatandaşlık konusunu düzenleyen hükümleri şu şekilde özetlenebilir²³: Osmanlı topraklarında ikamet eden İran vatandaşlarının "ecnebi: yabancı" statüsünde bulunmaları hasebiyle diğer yabancılar gibi fiili veya bedelli askerlik gibi sadece Osmanlı vatandaşlarına mahsus yükümlülüklerden müstesna olacaklardır (madde 6). Osmanlı vatandaşlığına girmek isteyen İranlıların diğer yabancıların tabi oldukları hükümlere göre işlem yapılacaktır (madde 9). İran vatandaşları, Osmanlı vatandaşları ile evlenmek isterler ve İran Devleti de bu isteğe olumlu bakarsa, iki devlet arasında bu hususu düzenlemek için ayrıca bir sözleşme imzalanacaktır (madde 12). Bu madde de Osmanlı/İran vatandaşları ile ilgili olarak kadın/erkek vurgusu yapılmamaktadır. Ancak bu sözleşmede, İran vatandaşı erkeklerle evlenen kadınların doğacak çocukları ile ilgili açık bir hüküm yer almamaktaydı.

İran tarafının bu konudaki itiraz ve yazışmalarına rağmen Osmanlı Hükümeti önceki görüşlerinden vazgeçmemiş ve yasağa aykırı evliliklerden olan çocukları Osmanlı vatandaşı saymaya ve askerlik ve vergi gibi yükümlere tabi tutmaya devam etmiştir. 1883 yılında yaşanan bir müracaat üzerine Sivas Vilayeti'ne ve Seraskerlik Makamına

²² Tülay Ercöşkun, **a.g.t.**, s. 147.

²³ **BOA. A.DVN.DVE.d**, No: 043/1, s. 14-16.

gönderilen yazıda da aynı uygulama teyit edilmiştir. İran'ın bütün itirazlarına rağmen aynı tutum 1886 yılında yürürlüğe konulan yeni Askeri Kanunu'na da yansımış ve kanunun 32. maddesinde; yabancı devlet vatandaşı olup Osmanlı topraklarında ikamet edenler ve çocukları yabancı sayılmakta ve askerlik yükümlülüğünden muaf tutulmakta iken İran vatandaşlarının çocukları bunun dışında tutulmuştur²⁴.

İranlı Nizâmü'l-Ulemâ'nın çocuklarının annelerinin Osmanlı vatandaşı olması hasebiyle Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçerek kimlik almak istemeleri üzerine Bağdat Vilayeti'nden nasıl muamele edileceğine dair Meclis-i Vükelâya başvurulmuştur. Meclis-i Vükelâ'nın 29 Haziran 1908 (29 Cemaziyelevvel 1326) tarihli toplantısında şu karar alınmıştır²⁵: "*Osmanlı kadınları ile izdivâc eden İranîlerden tevellüd eyleyecek çocukların Osmanlı addolunması nizâm-ı mahsusu iktizâsından olduğu cihetle bunun haricinde muamele ifâsına mahal olmadığına cevaben Bağdat Vilayeti'ne işârı ve Hariciye Nezareti'ne ma'lûmat itası tezekkür ve tasvib kılındı.*"

İran vatandaşı olup da Türkiye'de ikamet edenler, şehbenderlikler/konsoloslukları aracılığıyla pasaportlarını yenileyerek askerlik ve benzeri yükümlülüklerden muaf olarak yaşamaktaydılar. Ancak Kurtuluş Savaşı sırasında pasaportlarını yenilemeyip, Türkiye'de ikamet izinlerini uzatmayanların "İran vatandaşlığından vazgeçtikleri" düşüncesiyle Türk vatandaşları gibi askerlik yapmaları Heyet-i Vekile tarafından kararlaştırılmıştır(28 Şubat 1922)²⁶.

5) TBMM Hükümeti İle İran Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Gelişmesi

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında İran topraklarının bir kısmı İngiltere tarafından işgal edilmişti. İran ekonomisi (özellikle de petrol işletimi) ve politik hayatında İngiltere'nin etkili olması nedeniyle yeni

²⁴ Tülay Ercoşkun, **a.g.t.**, s. 149-173.

²⁵ **BOA. M. V**, 119/74.

²⁶ **BCA**, Fon Kodu: 030.18.01.01, Yer No: 4.50.19.

kurulan TBMM Hükümeti ile ilişkiye geçme konusunda İran biraz geç kalmıştır. 1921 yılı Haziranında İran Siyasi Temsilcisi olarak İsmail Ali Han Şevket başkanlığında bir heyetin Ankara ziyareti gündeme gelmiştir²⁷. Bunun üzerine Şark Cephesi Kumandanlığının önerisi ve Hariciye Vekaleti'nin de uygun görüşü sonucunda; Hey'et-i Vekile'nin 28 Haziran 1921 tarihli toplantısında "*Bolşevik ve İngilizlerin bizi doğrudan doğruya alâkadar eden pek mühim teşebbüsât-ı siyâsiyelerine zemin olmakta ve daima olacak olan İran Hükûmet-i İslamiyesiyle resmen münâsebât-ı siyâsiyeye girişmek üzere bir sefirin tayin ve i'zâmı*" gerekçesi ile sefir tayini kararlaştırılmıştır²⁸. Bundan kısa bir süre sonra İran Hükümeti Ankara Temsilciliğine Baku'da bulunan Mümtâzüddevle'yi tayin etmiştir. Şark Cephesi Kumandanlığı'nın telgrafı üzerine Hariciye Vekaleti'nden Başvekalete gönderilen yazıda; Mümtâzüddevle'nin Tiflis'te ülkesi adına bazı temaslarda bulunduktan sonra Ankara'ya geleceği bildirilmiştir (3 Ekim 1921)²⁹.

İngiltere etkisinin kırılmasından sonra bu temaslar başlayacak ve Mümtâzüddevle İsmail Han Ankara'ya elçi olarak gönderilecektir. 23 Haziran 1922'de Ankara'ya gelen Mümtâzüddevle'ye görkemli bir karşılama töreni yapılmış ve 30 Haziran'da güven mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuştur. Hem karşılama töreninde ve hem de güven mektubunun sunulmasıyla ilgili törende iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik olumlu sözler dile getirilmiştir³⁰.

Mümtâzüddevle Başkanlığında Ankara'ya gelen İran Elçilik Heyeti'ne gösterilen hüsnü muamele için İran Reisülvüzerası (Başbakan) ve Hariciye Nazırı Kıvamüssaltana tarafından TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya teşekkür telgrafı gönderilmiştir³¹. Aynı şekilde Tahran

²⁷ BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00, Yer No: 131.936.2.

²⁸ BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00, Yer No: 260.752.5.

²⁹ BCA, Fon Kodu: 030.18.01.01, Yer No: 3.26.20.

³⁰ Cemal Güven, **Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri**, Eğitim Yay., Konya, 2012, s. 217-223; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C 4, TTK. Yay., Ankara, 1996, s. 491, 501, 526.

³¹ **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, s. 620-621.

Sefirliğine tayin edilen Muhiddin Paşa'ya yapılan karşılama töreni, halkın sevgi gösterileri ve resmi erkânın gösterdiği muamele memnuniyet yaratmış ve iki devlet arasında yakınlaşmayı hızlandırmıştır (Mart 1923)³². Benzer bir durum Şahın tahta çıkışının yıldönümünde Tebriz'de yapılan törenlerde de yaşanmış, Tebriz Başşehbenderine yoğun sevgi gösterileri yapılmıştır(Nisan 1923)³³. İki Hükümet arasında temasların kurulmasından sonra Türkiye Tebriz ve Horasan'a Şehbender (Konsolos) tayin etmiş, İran da İstanbul ve Beyazıt (Doğubeyazıt)'a şehbenderlerinin göreve devamı TBMM Hükümetince tasdik edilmiştir(Ekim 1923)³⁴.

Bu dönemde Türk-İran ilişkilerinde iyileşme/yumuşama yönünde bir adım daha atılmış ve İran Sefareti'nin başvurusu üzerine TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti tarafından İranlılar için Türkler tarafından kullanılan "Acem" tabirinin rencide edici olması nedeniyle bu tabirin kullanımının yasaklanmıştır. Bu konuda devlet kurumlarına ve gazetelere tebligatta bulunulmuş ve basın aracılığıyla halka duyurulmuştur(Eylül 1923)³⁵.

Türkiye'de bir Kurtuluş Savaşı verilmiş ve yeni bir devlet kurulmuştur. İran'da ise karışıklık ve karmaşa ortamından taht değişikliği ile çıkmıştır. Türkiye'deki gelişmeleri yakından ve hayranlıkla takip eden İran Ordusu Kumandanı Rıza Han, 1921 yılından itibaren adım adım yönetime ele almış ve Kaçar Hanedanı'ndan Ahmed Şah'ı devirerek yönetime geçmiştir (25 Nisan 1926). Pehlevi Hanedanı'ndan olan Rıza Şah, Atatürk'ten etkilenerek, onun Türkiye'de yaptığı inkılâpları kendi ülkesinde gerçekleştirmek için adımlar atmıştır. Hem Türkiye ve hem de İran, geleneksel siyasi yapının önemli ölçüde değişmesiyle belli başlı seküler reformları tamamlamışlardır. Birçok alanda önemli değişiklikleri başaran Rıza Şah, mollaları kontrol altına almak, halkın ve devlet yönetimi üzerindeki etkisini kırmak için sert

³² BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00, Yer No: 260.752.5.

³³ BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00, Yer No: 260.752.6.

³⁴ BCA, Fon Kodu: 030.10.00.00, Yer No: 260.752.9.

³⁵ BCA, Fon Kodu: 051.00.00.00, Yer No: 8.65.18.

tedbirler almıştır. Bunda kısmen de başarılı olmuştur³⁶. Her iki ülkede yaşanan bu değişiklikler mezhep farkı/rekabeti nedeniyle kırılğan bir özellik taşıyan Türk-İran ilişkilerinin yumuşamasına zemin hazırlamıştır.

Hem Türkiye ve hem de İran'da Medeni Kanun'un iki yıl ara ile değiştirilmesi de ilginç bir benzerliktir. Türkiye'de İsviçre Medeni Kanunu örnekli Türk 17 Şubat 1926'da kabul edilirken, İran'da Fransız Medeni Kanunu örnek alınarak 1928 yılında yeni Medeni Kanunu kabul etmiştir. Şah Rıza aynı dönemde şeriata aykırı yasa çıkarılmasını yasaklayan "Temel Yasa Eki"ni yürürlükten kaldırarak laikleşme yönünde önemli bir adım atmıştır³⁷. Medeni Hukuk alanında her iki ülkedeki sürecin benzerliği bildiri konusu olan evlenme yasağının kaldırılmasına giden süreçten ayrı düşünülemez.

Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde iki ülke arasında sınır ihlalleri, kaçakçılık, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne karşı isyan eden bazı asilerin İran'a sığınması gibi konularda sorunlar yaşanmakla birlikte mezhep farkından kaynaklanan problemlerle karşılaşmamıştır. Yaşanan sorunlar da diplomasi ile halledilme yoluna gidilmiştir³⁸.

---

³⁶ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 108-113; Rıza Kurtuluş, "Rızâ Şah Pehlevî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 35, TDV Yay., İstanbul, 2008, s. 67; Hadi Vekili, "1920-1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, (16-17 Aralık 2002, Konya), TTK. Yay., Ankara, 2003, s. 93-98; Homa Katouzian, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, (Derleyenler: Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher), İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2012, s. 18-28; Touraj Atabaki, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik", **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, (Derleyenler: Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher), İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2012, s. 57-59.

Rıza Şah'ın tahta geçişi dolayısıyla düzenlenen taç giyme töreninde takdim edilmek üzere Türkiye Hükümeti adına süslü bir kılıç hediye edilmesi ve heyetin uçakla Tahran'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır (29 Nisan 1926). Bkz: **BCA**, Fon Kodu: 030.18.01.01, Yer No: 18.28.6.

³⁷ **Resmi Ceride**, S 339 (4 Nisan 1926), s. 1; Tolga Gürakar, **Türkiye ve İran** (Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim), Asi Kitap Yay., İstanbul, 2019, s. 263.

³⁸ Polat Kara, **Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)**, Selçuk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktor Tezi, Konya, 2010, s. 21-122; İbrahim Erdal, "Atatürk

6) Türk Vatandaşı Kadınların İran Vatandaşları İle Evlenmelerine Dair Yasağın Kaldırılması

Türk-İran ilişkilerinin gelişmesi ve her iki ülkede yaşanan laikleşme süreci, mezhep farkı/rekabetinden kaynaklanan Türk kadınlarının İran vatandaşlarıyla evlenmelerine dair yasağın kaldırılması için uygun ortamı oluşturmaktaydı. Bunun için ilk önemli adım 1925 yılında atılmıştır. Bu çerçevede hazırlanan "**Türkiye Cumhuriyeti Teb'asıyla İran Teb'asının Men'i İzdivâcî Hakkındaki 1290 Tarihli Nizamnâmenin Devam-ı Mer'iiyeti Muvafık Görülemediğinden Memnû'iyet-i Vâkı'anın Ref'ine Dair Kanun Lâyihası**" Hey'et-i Vekîle'nin 25 Mart 1925 tarihli toplantısında kabul edilerek TBMM'ne sevkine karar verilmiştir.³⁹

Başvekâlet'in 28 Mart 1925 tarihli yazısı ekinde kanun lâyihası ve esbâb-ı mûcibe lâyihası TBMM Riyasetine gönderilmiştir. Esbâb-ı Mûcibe Lâyihasında (Kanunun Gerekçesi) "*Türkiye Cumhuriyeti tebeasıyla tebeayı İraniyenin izdivaçları 24 Eylül 1290 (TBMM Zabıt Ceridesindeki Lâyihada yanlışlıkla 24 Ağustos 1290 yazılmıştır) tarihli eski bir Nizamname ile memnu olup işbu memnuiyetin tabiiyet Kanununa ve hukuku beynelmilel esasatına muğayir olduğu ve zamanımızda devamına lüzum görülmediği*" ifadesi dikkati çekmektedir. Yani İran vatandaşları ile evlenme yasağını düzenleyen tüzüğün eski tarihli olması, bu yasağın vatandaşlık kanunu ile uluslararası hukuk ilkelerine aykırı olması ve o dönem (1925-1926) için böyle bir yasağın devamı gereksiz görülmüştür⁴⁰.

Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakı", **Karadeniz Araştırmaları**, S 34 (Yaz 2012), s. 77-88; Yüksel Kaştan, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", **38. ICANAS** (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler, C 4, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012, s. 1783-1797.

³⁹ **BCA**, Fon Kodu: 030.18.01.01, Yer No: 13.18.6.

⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, C 24, İçtima: 88 Ekindeki Encümen Mazbataları, s. 9.

Başvekâletten gelen bu tasarı, TBMM'nin 30 Mart 1925 tarihli toplantısında incelenmek üzere Hariciye, Adliye ve Dahiliye Encümenlerine havale edilmiştir⁴¹. Kanun tasarısının Encümenlerdeki süreci biraz uzun sürmüştür. Hariciye Encümeninin 29 Aralık 1925 tarihli toplantısında Hükümetin gönderdiği kanun tasarısının aynen kabulüne karar verilmiştir. Adliye Encümeninin 24 Ocak 1926 tarihli kararında; Devletin şuurlu bir medeniyeti bütün ruhuyla benimsediği bir zamanda "*insanları mazinin hurafatına (?) bağlayarak ve ruhların cevelânını (gezinme, dolaşım) mahdut bir ufka inhisar ettirerek her türlü terakki ve tealiye (ilerleme ve gelişme) mani olan ve milletler arasında nefretle ikâ eden vesair birtakım mazarratlar (zararların) husule getiren bu gibi ahkâmın devamı meriyetini*" uygun görmediği vurgulanmıştır. Hükümetin tasarısının 1. maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıyla" İranlıların evlenmesine dair yasağın kaldırılması önerilirken, Adliye Encümeni "Türk kadınları ile" İranlıların evlenmesine dair yasağın kaldırılması ifadesine yer verilmiş, yani kadınlara dair yasağa vurgu yapılmıştır. Tasarıyla ilgili olarak Dâhiliye Encümeni Mazbatasında ise, "TBMM tarafından kabul edilen Medeni Kanun ile bu tür yasakların zaten kaldırılmış olduğu" belirtilmiştir⁴².

Kanun tasarısına dair Encümenlerde yapılan görüşmeler tamamlandıktan sonra tasarı Meclis Genel Kurulu gündemine gelmiştir. Türk vatandaşları ile İran vatandaşlarının evlenmelerini yasaklayan 24 Eylül 1290 tarihli nizamnamenin yürürlükten kaldırılmasına dair kanun tasarısıyla, Adliye ve Hariciye Encümeni Mazbataları TBMM'nin 11 Nisan 1926 tarihli Genel Kurul toplantısında görüşülmeye başlanmıştır. Toplantıya başkanlık eden Kâzım (Özalp) Paşa, iki encümenenden gelen mazbataları genel kurulda okutturmuştur. Tasarı hakkında Adliye Encümeni adına söz alan Sinop Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, 24 Eylül 1290 tarihli Nizamname devam ettirilmiş

⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 16, s. 260.

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, İçtima: 88 Ekindeki Encümen Mazbataları, s. 9-10; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, s. 114.

olan yasağın kaldırılmasının, Türkiye Cumhuriyeti'nin çok evvel kabul ettiği esasların bir sonucu olduğunu belirttikten sonra Encümen olarak tasarıyı desteklediklerini ifade etmiştir. Dâhiliye Encümeni diğer encümenlerin mazbatalarına iştirak ederek kendi mazbatasını Genel Kurul gündeminden çekmiştir. Sonra Adliye Encümeni mazbatasını Genel Kurula okunmuş ve tasarının TBMM Gündemine alınmasına karar verilmiştir⁴³.

Kanun tasarısı üzerinde görüşmeler TBMM'nin 20 Nisan 1926 tarihli toplantısında gerçekleştirilmiştir. Kanun tasarısı metni okunmuş, kanunun geneli üzerinde söz isteyen olmadığı için maddelerine geçilmesi oylanmıştır. Maddeler teker teker okunmuş, maddeler üzerinde de hiç söz isteyen olmadığı için tasarının görüşmeleri kısa sürede tamamlanmıştır. Kanun tasarısı, TBMM Genel Kurulunun 26 Nisan 1926 tarihli oturumunda ikinci kez görüşülmüş ve söz talebi veya değişiklik teklifi gelmediği için oylanarak kabul edilmiştir⁴⁴.

26 Nisan 1926 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve 5 Mayıs 1926 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 824 Sayılı ve **“Türk Tebaasıyla Tebaa-i İraniyenin İzdivaçları Hakkında Olan Memnuiyetin Muhafazasına Dair 24 Eylül 1290 Tarihli Nizamnameyi Muaddil Kanun”** başlıklı kanunun metni aşağıdaki gibidir⁴⁵:

“- Birinci Madde: Türk kadınlarıyla İranîlerin evlenmeleri hakkındaki memnû'iyet kaldırılmıştır.

- İkinci Madde: Bu kabûl evlenmelerden tevellüd eden bütün mu'ameleler bundan sonra ahkâmı umûmiyeye tâbidir.

- Üçüncü Madde: Memnû'iyet dolayısı ile tutulan usule göre şimdiye kadar neticelendirilmiş olan tâbi'iyet işleri olduğu gibi mer'üdir.

- Dördüncü Madde: İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, s. 114-115.

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, s. 159, 215.

⁴⁵ Resmi Ceride, S 364 (5 Mayıs 1926), s. 1.

- *Beşinci Madde: Bu kanun ahkâmının icrasına Adliye, Hariciye, Dahiliye Vekilleri memurdur.*"

Maddelerden de anlaşılacağı üzere Sultan II. Mahmud döneminde 1822 yılında konulmuş olan ve Sultan Abdülaziz döneminde 1874 yılında çıkarılan nizamname ile devam ettirilmiş olan "Osmanlı kadınlarının İran vatandaşları ile evlenmelerine dair yasak" 1926 yılında kaldırılmıştır. Türk kadınları ile İranlılar arasında yapılacak evlilikler bu konudaki diğer ülke vatandaşları ile yapılan evliliklerle aynı genel kurallara bağlanmıştır. Ancak bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihe kadar sonuçlandırılmış olan Türk kadınlarla İranlıların evlenmelerine dair vatandaşlık işlemleri geçerliliğini koruyacaktır. Yani yasağın kaldırılması bu konuda henüz sonuçlandırılmamış vatandaşlık işlemlerini ve 5 Mayıs 1926 tarihinden sonra gerçekleşecek işlemleri kapsamaktadır.

Türk kadınları ile İran vatandaşlarının evlenmelerine dair yasağın kaldırılmasıyla ilgili kanun tasarısının TBMM'nde görüşüldüğü dönemde Türkiye ile İran arasında dostluk antlaşması için temaslار sürmekteydi. Bu temaslارın ve görüşmelerin sonunda "Türkiye-İran Emniyet ve Muhâdenet Muahedesi" 22 Nisan 1926 tarihinde Tahran'da imzalanmıştır⁴⁶. İki devlet arasındaki sorunlar büyük ölçüde çözüme kavuşturulacak ve 1937 yılında imzalanan Sadabad Paktı ile iki ülke ilişkileri çok önemli bir seviyeye ulaşacaktır.

Uzun bir zamandır devam eden Türk kadınları ile İran vatandaşlarının evlenmelerine dair yasak, iki ülkenin yönetim anlayışlarındaki değişikliklerin ve siyasi ilişkilerde yaşanan iyileşmenin etkisi ile 1926 yılında kaldırılmıştır.

---

⁴⁶ BCA, Fon Kodu: 030.18.01.01, Yer No: 19.34.3.

SONUÇ

Evlilik sosyal hayatın bir aktivitesi ve bir kurumu olmakla birlikte, din/mezhep farkı, devletlerarası siyasi ilişkiler ve sair etkenler bu kurumu etkilemiştir. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi de Osmanlı vatandaşı kadınların İran vatandaşları ile evlenmelerine dair yasaktır. Daha önceleri şer'î hukukta ve toplumun değer yargılarında var olan bu çekince veya yasak; Osmanlı Devleti'nin Sünnî mezhebin, İran da Şi'î mezhebin temsilini üstlenmesi ile daha da keskinleşmiştir. II. Mahmud Döneminde yakalanan ve hapsedilen bazı İran vatandaşlarının Osmanlı kadınları ile evli olduklarının tespit edilmesi üzerine 1822 yılında yayımlanana "Buyruğî-i Âlî" ile bu yasak resmileştir.

1869'da yayınlanan "Tâbi'iyet-i Osmaniyeye Dâir Nizâmname", Osmanlı vatandaşlarının başka devlet vatandaşları ile evlenmeleri ile o devletin vatandaşlığı yolunu açarken 1876'da yayınlanan Kanun-ı Esâsî ise din/mezhep vurgusu yapmaksızın Osmanlı topraklarında yaşayanları "Osmanlı vatandaşı" kabul eden bir anlayışı, yani kapsayıcı bir yaklaşımı benimsemiştir. Ancak, 1290/1874 tarihli "Teb'a-i Devlet-i Aliyye ile Teb'a-i İrâniyenin İzdivâcî Haklarında Olan Memnû'iyetin Muhafazasına Dair Nizamname" İran vatandaşlarını bu anlayışın ve kapsamın dışında tutmuştur. İran vatandaşları ile evlenen Osmanlı kadınları ve bu evlilikten doğan çocukları "İran vatandaşı" saymayarak Osmanlı tabiiyetinin devam ettiğini vurgulamıştır. Bu çerçevede yasak olan bu evlilikten doğan çocuklar, askerlik-vergi gibi vatandaşlıkla bağlantılı her türlü yükümlüğe tabi tutulmuştur. İran Devleti'nin bütün girişimlerine rağmen de bu tutumundan vazgeçmemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da başlayan Milli Mücadele yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırlarken, İran'da yaşanan karmaşa ortamı taht değişikliğini getirmiş ve 1921-1926 arasında devlet yönetiminde hızla söz sahibi olan Rıza Şah Kaçar hanedanını saltanatına son vererek tahta geçmiştir. 1921 yılından itibaren TBMM Hükümeti ile İran ilişkilerinin kurulma süreci başlamış ve karşılıklı olarak elçi ataması ile bu ilişkiler resmi hüviyet kazanmıştır. Her iki ülke yönetimlerinin olumlu tavırları ile kısa sürede Türk-

İran ilişkilerinde yakınlaşma ve işbirliği süreçleri hızlanmıştır. Bu sürecin benzer özelliklerinden birisi de, her iki ülkede laikleşme yönünde köklü değişikliklerin yaşanmasıdır. Hem iki ülke ilişkilerinde siyasi, ekonomik vs. alanda yaşanan gelişmeler ve hem de laikleşme süreci ile hukuk sisteminde dini etkinin azalması Türk kadınları ile İran vatandaşlarının evlenmelerine konulmuş olan yasağın 1926 yılında kaldırılmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Akın, Süleyman Hilmi, **1823-1908 Yılları Arasında Osmanlı-İran İlişkileri (44/2 Numaralı Düvel-i Ecnebiye Defterine Göre)**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2018.

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 2010.

Atabaki, Touraj, "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik", **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, (Derleyenler: Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher), İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2012, s. 41-59.

Atçıl, Abdurrahman, "Karen M. Kern, The Prohibition of Sunni-Shi'i Marriages in the Ottoman Empire: A Study of Ideologies", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C 3, S 5 (2005), 849-854.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Başkanlık Osmanlı Arşivi

Düstür, Birinci Tertip, C 1, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1289.

Düstür, Birinci Tertip, C 4, Dersa'âdet, 1299.

Ercoskun, Tülay, **Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Evlilik ve Nikâha Dair Düzenlemeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Erdal, İbrahim, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Pakı", **Karadeniz Araştırmaları**, S 34 (Yaz 2012), s. 77-88.

- Fetâvâ-yı Hindiyîye** (Fetâvâ-yı Alemgiriyye), C 2, (Tercüme Eden: Mustafa Efe, Yay. Haz: İsmail Karakaya), Akçağ Yay., Ankara, Tarihsiz.
- Gürakar, Tolga, **Türkiye ve İran** (Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim), Asi Kitap Yay., İstanbul, 2019.
- Güven, Cemal, Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri, Eğitim Yay., Konya, 2012.
- Karakoç, Sarkis, **Külliyât-ı Kavânîn Fihrist-i Tarihî**, (Kavânîn ve Nizâmât ve Ferâmîn ve Berevât ve İrâdât-ı Seniyye ile Muâhedât ve Umûma Ait Mukâvelâtı Muhtevîdir) C 1 (16 Muharrem 855 - 3 Şaban 1293, 1451-1876), Yay.Haz: M. Âkif Aydın, Fethi Gedikli, Mehmet Akman, Ekrem B. Ekinci, M. Macit Kenanoğlu), TTK.Yay., Ankara, 2006.
- Kaştan, Yüksel "Atatürk Dönemi Türkiye-İran Siyasi ve Ekonomik İlişkileri", **38. ICANAS** (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler, C 4, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 2012, s. 1783-1797.
- Katouzian, Homa, "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum", **Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, (Derleyenler: Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher), İstanbul Bilgi Ün. Yay., 2012, s. 13-39.
- Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara Suresi (2), Ayet: 221.
- Kur'ân-ı Kerîm**, Mümtahine Suresi (60), Ayet: 10.
- Kurtuluş, Rıza, "Rızâ Şah Pehlevî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 35, TDV Yay., İstanbul, 2008, s. 67.
- Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999.-
- Öz, Mustafa, "Râfizîler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 34, TDV Yay., İstanbul, 2007, s. 396-397.-
- Özcan, Azmi, "Nâdir Şah", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 32, TDV Yay., İstanbul, 2006, s. 276-277.-
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C 1, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 233.

Polat Kara, **Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)**, Selçuk Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktor Tezi, Konya, 2010.

Resmi Cerîde, S 339 (4 Nisan 1926).

Resmi Cerîde, S 364 (5 Mayıs 1926).

Resmi Gazete, S 904 (4 Haziran 1928).

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C 4, TTK. Yay., Ankara, 1996, s. 491, 501, 526.

Sasanî, Han Melik, **Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir**, (Tercüme: Hakkı Uygur), Klasik Yay., İstanbul,.

Soofizadeh, Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 54 (2013) s. 183-194.

Takvim-i Vekâyi', S 1044 (10 Şevval 1285/11 Kanunusani 1284), s. 1-2.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 16.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, İçtima: 88 Ekindeki Encümen Mazbataları, s. 9.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 24, s. 114.

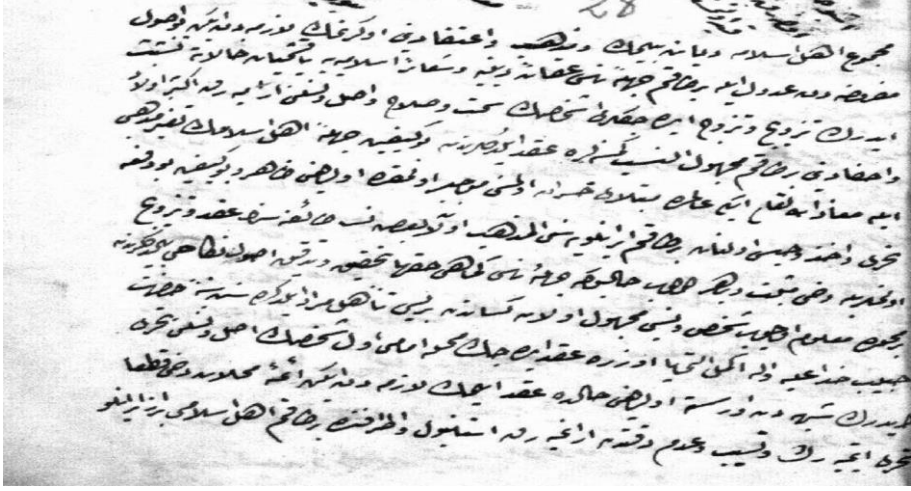
Üzüm, İlyas, "Takrîbü'l-Mezâhib", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 39, TDV Yay., İstanbul, 2010, s. 467-469.

Vekili, Hadi, "1920-1940 Yıllarında Ortadoğu'daki Kültürel Söylemler", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**, (16-17 Aralık 2002, Konya), TTK. Yay., Ankara, 2003, s. 87-103.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 10, TDV Yay., İstanbul, 1994, s. 525-530.

EKLER

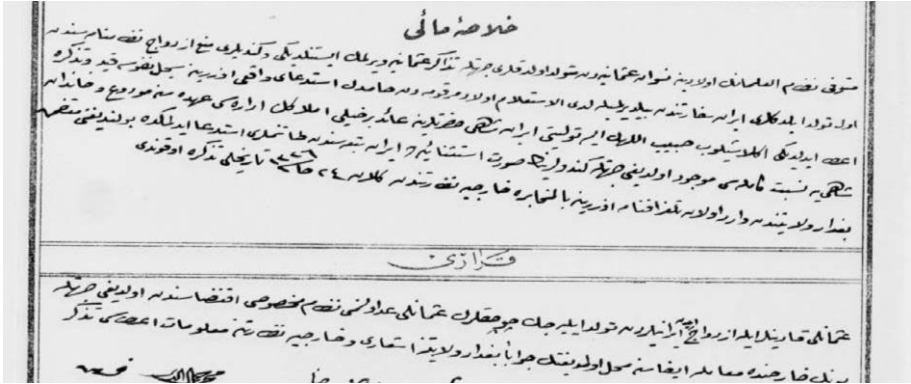
Ek-1: Osmanlı Vatandaşı Kadınlarla İnan Vatandaşlarının Evlenmelerine Dair II. Mahmud Döneminde 1822 yılında çıkarılan "Buyruği-i Âli"nin İlk Sayfası.

BOA. A.DVN.DVE.d, No: 043/1, s. 26.

Ek-2: İnan Vatandaşları İle Evlenen Osmanlı Vatandaşı Kadınların Çocuklarının Osmanlı Vatandaşı Sayılması ve Askerlik Yükümlüsü Olduklarına Dair Meclis-i Vükelâ Mazbatası

BOA. MV.

BOA. MV. 119/74.

**Ek-3: Türk Kadınlarının İran Vatandaşları İle Evlenmelerine
Dair Yasağı Kaldıran Kanun Metni**

Resmî Ceride, No: 364 (5 Mayıs 1926), s. 1.

YÜZELLİLİK YEŞİLİZÂDE AZİZ NURİ'NİN YUNAN KRALI'NA SUNDUĞU MEKTUP VE SÜRGÜN YILLARI

Şaduman HALICI*

ÖZET

Aziz Nuri Yüzellilikler listesinde “Askeriyeden ve Mülkiyeden Olanlar” başlığı altında 40. Sırada yer almıştır. Bulgaristan’dan göçen bir aileden gelmektedir. Meşrutiyet düşüncesine karşıdır. Bu nedenle 1908 sonrasında Anadolu’ya kaçmış, bir süre saklanmıştır. 1911’de İstanbul’a dönmüş, Mahmut Şevket Paşa’ya yapılan suikast sonrasında Sinop’a sürgün edilmiş, ancak sürgünden kaçarak Mısır’a gitmeyi başarmıştır. Dünya savaşı süresince Kahire’de yaşamıştır. Mütarekeden sonra İstanbul’a dönmüş, önce İngiliz Karargâhı’nda ardından Kuvayı Milliye’yi dağıtmak üzere Bursa’da görevlendirilmiştir. Bursa’da Millicilerin egemen olmaması için var gücüyle çalışmıştır. Mart 1920’de bu çalışmaları nedeniyle Milliciler tarafından tutuklanmış, Kütahya’ya sürülmüştür. Ancak kaçarak 8 Temmuz 1920’de Yunanlarca işgal edilen Bursa’ya gelmiştir. Yunan işgal komutanları Albay Cirolis ve Petridis ile çalışmaya başlamış, Muhacirin Müdürlüğü’ne atanmıştır. Kurduğu İslam Muhacirleri Yardım Cemiyeti aracılığı ile Bursa halkını haraca bağlamıştır. Mücadele ve İntibah gazetelerini çıkararak kamuoyu oluşturmaya çalışmış, Osmanlı Hükümeti’nin atadığı valileri çalıştırmamış, vali vekilliğini üzerine almıştır. Milli Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasının ardından Yunan Ordusu ile birlikte kaçarak Atina’ya yerleşmiştir. Bildirimizde Aziz Nuri’nin 13 Kasım 1937’de Yunan Kralı II. Georgios’a sunduğu layiha/mektup çerçevesinde Milli Mücadele’nin sonuna değin Yunanlara nasıl hizmet ettiği ele alınacak ve sürgündeki diğer faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

---

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, shalici@anadolu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Aziz Nuri, Kral II. Georgios, Bursa Özerk Yönetimi, Kemalistler, Emir Abdullah.

**THE LETTER THAT 150 PERSONA NON GRATA YEŞİLİZADE
AZİZ NURİ OFFERED TO THE GREEK KING AND HIS YEARS
IN EXILE**

ABSTRACT

Aziz Nuri is at the 40th place under the title of “The Ones from Military and Civil Service” on the list of Yuzellilikler (150 Persona Non Grata). He comes from a family migrated from Bulgaria. He stands against the constitutionalism mentality. For this reason, he fled to Anatolia after 1908 and hid for a while. He came back to Istanbul in 1911 and he was exiled to Sinop after the assassination of Mahmud Shevket Pasha. However, he managed to run away from exile and go to Egypt. He lived in Cairo during the World War. After the armistice, he returned to Istanbul and was first tasked in British Headquarters and then in Bursa with the dissolution of National Forces. He worked with all his power in order to prevent the domination of The Nationalistics in Bursa. He was arrested for these efforts in March 1920 by The Nationalistics and exiled to Kutahya. However, he ran away from there and came back to Bursa, which was occupied by Greeks, on July 8, 1920. He started to cooperate with Colonel Cirolis and Petridis, who are the Greek occupation commanders, and was appointed to the Directorate of Immigrants. He forced the people of Bursa to pay protection money through the Islamic Immigrants Charitable Corporation he found. He tried to create a public opinion by publishing the newspapers named Mucahede (Fight) and Intibah (Rebirth), prohibited the governors appointed by the Ottoman Government from work, and undertook the title of lieutenant governor. He fled with the Greek Army and settled in Athens following the victory of the War of Independence. In our statement, the services of Aziz Nuri for the Greeks until the end of the War of Independence and his other activities during the exile will be discussed within the frame of the plead/letter he submitted to George II, King of Greece, on November 13, 1937.

Keywords: Aziz Nuri, King George II, Autonomous Government of Bursa, Kemalists, Emir Abdullah.

GİRİŞ

Bu çalışmada Milli Mücadele günlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Bursa şube başkanlığını yapan, Bursa'nın Yunan işgali altında kaldığı süre içinde Yunan Hükümeti'ne hizmet eden Yeşilizâde Aziz Nuri'nin Türkiye'den kaçtıktan sonra Yunan Kralı'na sunduğu layiha ele alınacaktır. Bu çerçevede Aziz Nuri'nin Yüzellilikler Listesi'ne girmesine neden olan çalışmaları, yurt dışına kaçıışı ve sürgünde Türkiye aleyhinde yaptığı çalışmalar da değerlendirilecektir.

Yeşilizâde Aziz Nuri Kimdir?

Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden bir aileden gelen Aziz Nuri, Kazasker Yeşilî Nuri Molla Bey'in oğludur¹. Aile "*bilim ve idare adamlarından kabri Filibe'de bulunan Yeşil Sinan Kadı*" soyundan gelmektedir². Ebubekir Hazım (Tepeyran)'ın Manastır valiliği sırasında onun ataması ile Hapishane Müdürlüğü görevini yürüten Aziz Nuri³, Meşrutiyet düşüncesine karşı olduğu için 1908'de Anadolu'ya kaçtı, takma adlarla çobanlık yaptı⁴. İstanbul'a dönüşünde Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF)'na üye oldu, başta Enver Paşa olmak üzere İttihatçılar aleyhinde çalıştı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından Sinop'a sürgün edildi, sürgünde iken edindiği birkaç fikir arkadaşı ile birlikte Mısır'a kaçtı⁵.

---

¹ Kamil Erdaha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s. 178; Yılmaz Akkılıç, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa**, Birinci Kitap, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008, s. 41.

² Mümtaz Şükrü Eğilmez, **Milli Mücadele'de Bursa**, (Haz. İhsan Ilgar), Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981, s. 134.

³ Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 42. Tepeyran 1903-1906 yılları arasında Manastır Valiliği yapmıştır. Bkz. Nurşen Gök, "Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri", **AÜ DTCF Tarih Dergisi**, S 42, 9/2007 s. 203.

⁴ **EGM (Emniyet Genel Müdürlüğü) Arşivi**, Dn: 12222-40/1, Bn: 2/B 3, Bt: 10.9.1927.

⁵ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/7, Bn: 11/E 8, Bt: 29.3.1939.

Birinci Dünya Savaşı süresince Kahire’de yaşamını sürdüren Aziz Nuri, Sultan Hüseyin Kamil ve Sultan Fuat’ın misafiri oldu ve Mısır’dan ayrıldığı güne kadar her ay onlardan düzenli maaş aldı⁶. Mütareke döneminde İstanbul’da Fransız Yüksek Komiseri olarak çalışacak olan⁷ ve o dönemde Orta Elçisi olarak Kahire’de görev yapan Albert Defrance ile sıkı ilişki ve dostluk kurdu. Sultan Reşat’a ithafen kaleme aldığı “*Afrika’dan Vadiyü’l- Nil’den Son Sözlerim*” başlıklı risalesi de Defrance tarafından “*binlerce nüsha*” kopya edilerek Fransız uçakları ile İmparatorluk topraklarında dağıtıldı⁸. Eş zamanlı olarak İngiliz İstihbarat Şefi Binbaşı Deeds’ten aldığı para karşılığında İngilizlere de hizmet eden Aziz Nuri, Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra İstanbul’a döndü, Arapyan Hanı’ndaki İngiliz Karargâhı’nda yine İngilizler için çalışmaya koyuldu⁹.

Milli Mücadele’nin İlk Günlerindeki Çalışmaları

Milli Âmale Hizmet (MAH) ajanlarının belirlendiğine göre İngilizler tarafından Bursa’ya gönderilen Aziz Nuri yine onların isteği ve HİF toplantısında alınan karar doğrultusunda¹⁰ Bursa’da HİF’in başkanlığını üstlendi. “*Yeşil Bursa’ya adalet getireceğiz*” sloganıyla başlatılan gösterilerin ve ihbar kampanyalarının başını çekti¹¹. Gümülcineli İsmail’in kente gelmesinden önce başlattığı çalışmalarına onun vali vekili olarak atanması (13 Mart 1919)¹² ile hız verdi. HİF’in militanı gibi çalışan Gümülcineli ve Ömer Fevzi Hoca ile birlikte kentte 72 HİF

⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/C 1, 2, Bt: 11.12.1936.

⁷ Kasım 1918’de İstanbul’a atanan Franchet D’Esperey’den sonra 30 Ocak 1919’dan Aralık 1920’ye kadar Fransız Yüksek Komiseri olarak görev yapacaktır. İstanbul’un 16 Mart 1920 tarihindeki işgali Defrance’ın Komiserliği döneminde gerçekleşecektir. Bkz. M. Serdar Palabıyık, “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1916-Mayıs 1917)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S 23-24, AVİM Yayınları, Ankara 2006, s. 211.

⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/A 8, Bt: 18.3.1937.

⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 11/E 8, Bt: 29.3.1939.

¹⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 11/E 8, Bt: 29.3.1939.

¹¹ Y. Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı’nda Bursa*, Birinci Kitap, s. 36.

¹² Kâmil Erdaha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 334.

kulübü açılmasına öncülük etti¹³. Bursa'da Millicilerin egemen olması için var gücü ile çalışmaya başladı. Zira bu günlerde Saray ve İstanbul Hükümeti Anadolu'da hızla filizlenen Milli Mücadele'nin Bursa'ya yayılmasını önlemeye, bu amaçla Bekir Sami (Günsav) Bey'i milliyetçilerden koparmaya çalışıyordu. Vahideddin de aynı amaçla 1920 yılı Ocak ayı başında Reşit Bey'i Bekir Sami Bey'e göndererek Mustafa Kemal Paşa'yı tanımaması kaydıyla "*istediği her şeyin verileceğini*" bildirmişti. Bekir Sami olumsuz yanıt verince de onu ortadan kaldırmaya yönelmişti. İşte burada HİF ve Nihegbanlılarla birlikte devreye Aziz Nuri girdi. İsyân çıkartmak ve Bekir Sami Bey'e suikast düzenlemek amacıyla Bursa'ya üç yüz Çerkes gönderilirken (Anzavur komutasında), Aziz Nuri de Bursa'da üç yüz kişiden oluşan bir kuvvet topladı. Ardından Çerkes Hikmet¹⁴ ile birlikte Mudanya'ya giderek Cemiyet-i Ahmediye'nin Komutanı olan Kürt Mustafa Paşa aracılığı ile iki, üç mitralyöz subayı sağlamaya çalıştı. Aynı zamanda yerel ihtiyar heyetleri ile bir toplantı yaptıktan sonra Bursa Kiliseleri Temsilcisi Michael Papadopoulos ile İstanbul'a gitti. Kendi deyimi ile "*Bursa ve çevresi halkını Kemalist çetelerinden gördükleri mezalimden kurtarmak amacıyla*" Bursa'nın biran evvel Yunanlar tarafından işgal edilmesi için girişimlerde bulundu¹⁵. Bu arada eski Müftü Ömer Fevzi ile ulemadan birkaç kişi de Bursa'daki örgütlenmeyi genişletmeye yönelmişti. Nitekim ettikleri tohumlar çok geçmeden boy verdi. Şubat ayında başlayan İkinci Anzavur ayaklanması genişlerken, Biga ve Gönen'de başlayan ayaklanma da Karacabey'e kadar uzanmıştı. Bu ortamda Mustafa Kemal Paşa Kolordu Komutanlarını "*Bursa hadisesi pek yakındır*" diye uyarınca¹⁶ Kuva-yı Milliye hareket geçti. Aziz Nuri, 1920 Martında Ömer Fevzi Hoca, Ferâizci Hacı Hamdi¹⁷ ve iki kişi ile birlikte tutuk-

¹³ İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selâhattin'in Romani**, C II, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2007, s. 104; Y. Akkılıç, **Kurtuluş Savaşı'nda Bursa**, Birinci Kitap, s. 37.

¹⁴ Mahmut Şevket Paşa'nın katili Kazım'ın kardeşidir.

¹⁵ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/7, Bn: 7/E 1, Bt: 13.11.1937.

¹⁶ **HTVD (Harp Tarihi Vesikalari Dergisi)**, Yıl 5, S 18, Aralık 1956, Vesika 452-454.

¹⁷ Yunan işgali altındaki Bursa'da müfettişlik yapan Ferâizci Hamdi Hoca, İslam kızlarının Yunanlılarla izdivacında dince bir engel olmadığına dair fetva vermiştir. Bu

landı. Aziz Nuri, tutuklanır tutuklanmaz Dahiliye Nazırı Ebubekir Hazım Bey'e gönderdiği bir mektupla sürgüne gönderilmesinin önlenmesini ve tahliye edilmesini istedi¹⁸. Tutuklamalar, özellikle de Aziz Nuri'nin tutuklanması İstanbul'da üst düzeyde yankı buldu. Kuvvetle muhtemel ki İngilizler devreye girmişti. Alemdar tutuklananların "*bir semt-i meçhule*" götürüldüğünü söyleyerek hükümeti sorgularken¹⁹, Hazım Bey jet hızıyla Bursa Valisi Keşfi Bey'e²⁰ telgraf çekti. Tutuklananların Bursa'da ihtilal yapacak nüfuza sahip olmadıklarına işaret ederek tahliye edilmelerini, Aziz Nuri'nin Bursa'da kalması uygun görülüyorsa İstanbul'a gönderilmesini istedi. Ömer Fevzi Hoca ise "*bu cezaya müstahaktı*". Tutuklama Saray'da da yankı buldu. Padişah, alışıldık Salı görüşmelerini beklemeden, Ebubekir Hazım'ı Saray'a çağırdı. 30 Mart'ta yapılan görüşmede Hazım Bey, gelişmeleri ve aldığı önlemleri anlattı, Bursa'ya çektiği telgrafı gösterdi. Ne var ki Milliciler onlardan daha hızlı hareket etmişti. Telgraf Bursa'ya ulaştığında tutuklular çoktan sürgün yerleri olan Kütahya'ya yola çıkarılmıştı²¹.

Aziz Nuri, kendi anlatımı ile, sürgün yeri olan Kütahya'da "*birkaç gün*" kaldı. Uşak'taki Askerî Divan-ı Harb'e sevk edildi. Kuva-yı Milliye aleyhinde örgütlenme yaptığı, Yunanlarla düzenli olarak haberleştiği suçlaması ile yapılan yargılama sonucunda idama mahkûm edildi. İnfaz için ertesi gün Ankara'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Ancak o, kendisini Ankara'ya götürecek olan Onbaşı Mustafa ile anlaşıp kaçmayı başardı. Uşak'ın Rum mahallesinden sağladığı elbise ile kıyafet

---

nedenle zaferden sonra hakkında inceleme yapılmış yargılanmak üzere evrakı savcılığa gönderilmiştir. Bkz. "Ferâizci Hamdi Hoca İtham Edilecek", **Renin**, 3 Teşrinisani 1922, No: 21, s. 2.

¹⁸ Ebubekir Hazım Bey 12 Aralık 1918-19 Mart 1919 arasında vali olarak Bursa'da kalmıştı. 13 Mart'ta yerine vekil olarak Gümülcineli atanmıştı. Hazım Bey ikinci kez 11 Ekim 1919-12 Şubat 1920 tarihleri arasında Bursa'da valilik yaptı. Bu görevinden Dahiliye Nazırlığına getirildiği için ayrıldı. 19 Şubat'ta Keşfi Bey valilik görevini devraldı.

¹⁹ **Alemdar**, 20 Mart 1920, No: 458-2758.

²⁰ 11 Ekim 1919'da Bursa Valisi olan Ebubekir Hazım Bey'in 8 Şubat 1920'de Dahiliye Nazırı olması üzerine yerine Dahiliye Nezareti Müsteşarı Keşfi Bey atandı. Onun döneminde Bursa'da HİF ve Nigehbancılar yeniden canlandı. Kuva-yı Milliye'ye karşı bir dizi örgütlenme gerçekleşti.

²¹ E. H. Tepeyan, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, s. 42-43.

değiştirerek Keşişdağı yolu ile 8 Temmuz 1920'de Yunanlarca işgal edilmiş olan Bursa'ya geldi²².

Yunan İşgali Altında Bursa'daki Çalışmaları

Aziz Nuri Bursa'ya gelir gelmez Yunan işgal komutanlarından Albay Cirolis ve Petridis ile birlikte çalışmaya başladı²³. Yunan idaresi tarafından görevinden alınan Faik Bey'in yerine Muhacirin Müdür-lüğü'ne atandı. Bu atama dolayısıyla özgeçmişini yayınlayan 16 Ağus-tos 1920 tarihli Yoldaş gazetesi onu şöyle tanıttı:

*"... Senelerdir İttihat ve Terakki komitasına karşı cephe alan ve mü-cadele eden yurtsever insan geçen yıl sürgünde bulunduğu Mısır'dan dön-müştü. Buraya gelince Ankara'da kurulan ve adını Milli Hükümet olarak bildiren Cemiyeti ortadan kaldırmak üzere ve bir cephe kurmak amacıyla vilayet, kaza ve nahiyelerde dolaşarak özel teşkilat kurmuş olduğu suçla-masıyla Kütahya'ya ve oradan da Uşak'a sürülmüştü. İki hafta önce Uşak'tan kaçarak şehrimize dönmüş olan Aziz Nuri iki güne kadar yeni görevine başlayacaktır."*²⁴

Muhacirin Müdürlüğü'nü devralınca, Bursalıların yardımlarını kullanarak Yunan idaresinin Müslümanlara karşı nasıl müşfik oldu-ğunu göstermek istercesine, İslam Muhacirleri Yardım Kurulu oluş-turdu. Yerel basına verdiği ilanlarla kurucu ve üyelerini ilan ettikten sonra halkı para yardımına çağırdı²⁵. Arkadaşları Kara Şükrü, Evkaf Müdürü İsmail Hakkı, Tatar Hoca Hamdi, Fabrikatör Osman'ın oğlu Cemil ile kayınbiraderi Necip, Yanyalı Cemal Kudret ve Müftü Tatar (Ömer)Fevzi ile birlikte Yunan için var gücü ile çalıştı. Çıkardıkları Mücadele ve İntibah gazeteleri ile halk arasında kendilerine taraftar bulmaya da çalıştılar²⁶. Yunan İşgal Komutanlığı'nın Türk halkını

²² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 7/E 1, Bt: 13.11.1937.

²³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 7/E 1, Bt: 13.11.1937.

²⁴ 7 Mayıs 1921 tarihli Kevkep gazetesinde yayımlanan ilan için bkz. M.Ş. Eğilmez, **Millî Mücadele'de Bursa**, s. 135-136.

²⁵ M.Ş. Eğilmez, **Millî Mücadele'de Bursa**, s. 134-135.

²⁶ Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2001, s.103.

Anadolu'ya değil kendilerine katılmaya çağıran bildirimlerini yayınlamaktan geri durmadılar²⁷. Mümtaz Şükrü'nün çıkardığı millici Kevkep gazetesinin İbrahim Hilmi'nin Yoldaş gazetesi ile birleşmesinin ve tirajının artarak büyük gelir elde etmeye başlamasının ardından Aziz Nuri ve İbrahim Hilmi bir olup bu gazeteye de göz diktiler. Yunan desteğini arkalarına alıp kurdukları tezgahla Mümtaz Şükrü'yü dışlayıp Kevkep'i de ele geçirdiler²⁸. Ama kendi aralarında da birlik sağlamadılar. Dörde bölünmüşler, çıkar sağlamak için Yunan'a hizmet konusunda yarışa girişmişlerdi. Ömer Fevzi kendi arkadaşları ile çalışırken Aziz Nuri de Fabrikatör Cemil, Cemil'in kayınbiraderi Necip, Vilayet Matbaası Müdürü Enver ve Çerkes Ahmet ile birlik olmuştu. Aziz Nuri Yunanların desteği ile Yunan Muhipler Cemiyeti'nin başkanlığını ve Bursa Vali Vekilliği görevlerini de üzerine aldı. Adeta bir Yunan bürokratu gibi çalıştı. İstanbul'dan valiliğe atanan İstinaf Başkanı Numan Bey'e görevi vermedi. Anlaşıldığı kadarıyla Yunanların da kendisine büyük güvenleri vardı. Belki de bu nedenle dağınık haldeki muhalifleri birleştirme görevi İzmir'e çağrılarak Aziz Nuri'ye verildi. O da İzmir dönüşünde Çekirge'deki köşkünde dörde bölünen muhalifleri toplayarak birleşme çağrısı yaptı²⁹. Birleşme gerçekleşti mi, gerçekleşti ise nasıl uygulamaya kondu bilmiyoruz. Bildiğimiz Aziz Nuri'nin Yunan'dan çok Yunanlı gibi Bursa'da hizmet verdiği ve bu hizmeti ile gurur da duyduğu. Bakalım Aziz Nuri, Yunan Devleti'ne “*manen ve maddi olarak*” yaptığı hizmetleri madde madde nasıl sıralamış³⁰.

²⁷ Adnan Sofuoğlu, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa”, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Adnan-SOFUOGLU-OsmanArsiv-Belgelerinde-Bursa.pdf> (12.06.2019) s. 77. (51-82)

²⁸ M.Ş. Eğilmez, **Millî Mücadele'de Bursa**, s. 92-94.

²⁹ Saime Yüceer, **Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, s. 108-109

³⁰ Aziz Nuri olayların zamanını karıştırıyor. Biz kronolojik sıra ile vermeyi uygun bulduk. **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/7, Bn: 7/E-2,3,4, Bt: 13.11.1937.

Kral II. Yorgi'ye Sunduğu Layiha'ya Göre Yunanistan'a Hizmetleri

Aziz Nuri'nin 13 Kasım 1937'de Yunan Kralı II. Yorgi'ye sunduğu layiha hem Yunan'a hizmetlerinin dökümü, hem de gururunun belgesi niteliğindedir. Buna göre Aziz Nuri, Yunan 3. Ordusu'na bağlı olarak çalışmış, Paşa da olmuş. Kişisel tecrübelerine dayanarak Anadolu'yu karış karış bildiği halde, Yunan Ordusu'nun doğrudan doğruya Eskişehir'i işgal etmesi konusundaki tavsiyeleri dikkate alınmadığı için Eskişehir yenilgisine³¹ ve General A. Vlahopoulos'ın kaçmasına sebebiyet verilmiş. Sonradan yapılan ileri harekât için³² General Polimenakos'un ricası üzerine güvenilir adamlarımdan beş kişiyi kılavuz olarak vermiş. Bunlardan Uzun Mehmet yaralandığı için General tarafından ailesine tazminat verilmiş. Sayesinde Eskişehir'in işgali ile Bursa vilayetinin sınırları bu kente kadar genişlemiştir.

Yunan ordusu ileri harekâtını yaparken (Sakarya Savaşı), Konstantin Bursa'ya geldiği (4 Eylül 1921) sırada General A.Vlahopoulos ile anlaşmış, Kemalistlerin durumlarını incelemek amacıyla güvendiği adamlarından 10 kişiyi "*dahile*" göndermiş. Bu adamlardan dört kişi yakalanıp idam edilmiş. İdam edilenlerin ailelerine kendi kesesinden (600) altın lira vermiş³³.

Kemal'in, 'Yunanlar tarafından Türk halkına mezalim yapıldığı ve kutsal İslâm mabetlerinin Türk ölülerle doldurulduktan sonra yakıldığı' yolundaki propagandaları üzerine, Avrupa devletlerinin İstanbul'a gönderdikleri Askeri Tahkik Komisyonu'na, 'Ankara'daki Selânik dönmelerinin' iddialarının yalan olduğunu söylemiş. Ayrıca bu iddiaların asılsız olduğunu Avrupa gazetelerine telgraflarla bildirerek yalanlamış. Düzenledikleri miting ile Bursa ve havalisi Türk halkının Yunan Hükümeti'nin idaresinden memnun olduklarını, dinen Halife'ye bağlı olmak şartıyla Yunan Hükümeti'nin idaresi altında bir özerklik istediklerini ilân etmiş. Bu kararı Yunan ve Avrupa gazeteleri

³¹ II. İnönü Savaşı kastediliyor.

³² Kütahya-Eskişehir Muharebeleri.

³³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 2, Bt: 13.11.1937.

ile yayınlattırılmış. Miting fotoğraflarını da General Polimenakos'a göndermiş. General de 10 Haziran 1922'de fotoğrafları memnuniyetle aldığı, samimi teşekkür ve hürmetlerinin kabul edilmesini bir telgrafla kendisine bildirmiş.

Kral Konstantin'in Yunanistan'a dönüşünde gönderdiği kutlama telgrafı ile Yunan Hükümeti'nin isteği üzerine Bursa Genel Valiliği'ni kabul etmiş. Osmanlı Hükümeti bu gelişme üzerine maaşının kesilmesi emrini verince İstanbul ile haberleşmesini ve ilgisini kesmiş, Türk vatandaşlığından çıkmış, Yunan olmuş, Bursa Özerk Yönetimi'nin Genel Valisi sıfatıyla İzmir'deki Yunan temsilciliğiyle resmî haberleşme kurmuş. Hemen ardından Kütahya, Afyon, Eskişehir ve Bilecik illerine ve Bursa'ya bağlı sekiz kazaya verdiği emirle Bursa Özerk Yönetim Meclisi'nin seçimi için defterler hazırlanmasını emretmiş.

Bursa'da meydana gelen asayiş sorunlarını da yayınladığı beyannamelerle önlemiş. 25 Ağustos 1922'de Yunan Özerk Yönetimi Bursa Genel Valisi Aziz Nuri Paşa imzasıyla yayınladığı beyanname ile Yunan Hükümeti'nin Askerî Genel Kumandanının halkın himayesi için lazım gelen bütün önlemleri aldığına dikkati çekmiş. Herkesin işi ve gücü ile meşgul olmasını istemiş, *düşmanlarımız* diye andığı TBMM Hükümetinin hesabına çalışanların asılsız propagandalarına inanmalarını tavsiye etmiş. *'Ben Umum Vali bulunduğum müddetçe şahsımdan fazla sizi himaye edeceğim'*, demiş. Aleyhimizde çalışanlara tesadüf eden seniz vatanımızın menfaati için Askerî Genel Kumandanlığına bilgi veriniz³⁴ diyerek Türk halkını, Türkleri Yunan'a gammazlamaya çağırılmış.

"*Dumlupınar hadisesi*" olarak andığı 30 Ağustos Zaferi'nin ardından Bursa ile Eskişehir arasındaki bölge halkı (Müslüman ve gayrimüslimler) Bursa'ya göç etmeye başlayınca Kemal'in faaliyet ve durumunu anlamak amacıyla savaş bölgesine güvendiği adamlarla birlikte oğlu Kamil'i de göndermiş. Bu şekilde elde ettiği değerli bilgiler sayesinde

³⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 10, Bt: 13.11.1937.

gerekli olan önlemler alınmış. Ama yapılan ani geri çekilme nedeniyle oğlu İstanbul'da tutuklanarak esir edilmiş. Tam bu günlerde Mustafa Kemal de kendisinden yardım istemiş. Türk çetelerinin Keşişdağı'ndan Bursa'ya inmelerine, Yunan askerlerinin esir edilmesine ve dolayısıyla halka katliam yapılmasına yardım etmesi için kendisine birçok teklif ve vaatte bulunmuş. Tabii böyle bir alçaklığa vicdanı müsait değilmiş. Kabul etmediği gibi hemen Albay Cirolis ile görüşerek gerekli önlemler alınmış. Devriyeler çıkarılmış, bu devriyelere kendi adamlarını da katmış. Bursa ileri gelenlerini Merkez Komutanlığı'na çağırarak kimilerini tehdit, kimilerini de başka vaatlerle ikna ederek asayişini sağlamış. Aldığı bu önlemlerle Bursa ve çevresinin Hıristiyan halkını mutlak bir katliamdan kurtarmış. Eğer en ufak bir vicdansızlık yapıp fikrinden dönseymiş, yani Kemal'in vaatlerine kansasaymış, sivil halkın katliama uğraması, 3. Ordu'nun esir edilmesi, Bursa'dan Bandırma'ya nakledilen silah, top ve askerın İnegöl ile Aksu arasında Türkler tarafından ele geçirilmesi muhakkakmış. Türk çetelerinin silah seslerini arkasından işiten bir ordunun tekrar İnegöl ovasına düşmesi olanaksızmış. Zira, sağında Yenihisar Dağı, solunda Keşişdağı ve önünde Bursa kuvvetleri ile karşı karşıya imiş³⁵.

30 Ağustos'ta kazanılan zafer, ardından TBMM Ordularının İzmir'e yürüyüşü hemen tüm dünyayı olduğu gibi Aziz Nuri'yi de sarsmış gibi görünüyor. *"Ani felaket hakkında her taraftan gelen fena haberler benim de manevi kuvvetimi kırdı"* diyen Aziz Nuri, Sakız Adası yolu ile Tekirdağ'a gitmek üzere Bursa'dan ayrılmış (8 Eylül?). Bu yolculuğu sırasında yaptığı hizmetleri de kaydetmiş. Yollarda Yunan askerlerinden birçok ölü ve yaralıya rastlamış. Bu duruma çok üzüldüğü gibi Kemalilerin vahşetlerinden mahcup olmuş. Yolda Albay Ziras ile karşılaşmış. Yaralıları taşımak için araç olmadığını öğrenince yaveri İsmail'den arabasını ve atlarını getirmesini istemiş. Sonra Albay Ziras'a dönerek; *'Biz yaya gidebiliriz. Bu biçarelerin ölümleriyle düşmanlarımızın gülmelerine meydan vermemeliyiz'*, demiş. Ziras da araba ve atları Yunan ordusu adına satın almış, karşılığında parasının sonradan ödenmesi

---

³⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 5, Bt: 13.11.1937.

için pusula vermekle kalmamış, alnından öperek tebrik de etmiş³⁶. Yunan ordusunun bakiyesi ile önce Sakız'a, ardından Tekirdağ'a geçen Aziz Nuri burada General Polimenakos ile yeniden birleşmiş. Az önce ayrıldığı Sakız'da isyan çıktığı haberini de ondan almış. Tekirdağ'da birkaç gün kaldıktan sonra Selanik'e geçmiş³⁷.

Yunanistan Günleri

Aziz Nuri'nin bu çalışmalarını takdir eden TBMM Hükümeti onu Yüzellilik Liste'ye alarak ödüllendirdi!. Listenin 40. sırasında yer alan Aziz Nuri, yıllar sonra, hemen tüm kaçaklar gibi “*Kemalin aleyhtarı olarak Türkiye'den kaçmadım, ben bir Yunan genel valisi sıfatıyla Yunan ordusu ile beraber hicret ettim*” diyecekti³⁸. O günlerde Yunanistan Küçük Asya yenilgisinin siyasal sonuçları ile baş başa kalmış, 26 Eylül 1922'de Albay Plastiras, Gonatas ve Fokas'ın başını çektiği Venizelos yanlısı bir askeri darbe yaşanmış, 30 Eylül'de Kral Konstantin ikinci kez ülkesinden ayrılırken yerine büyük oğlu II. Georgios (Yorgi) ³⁹ tahta geçmişti⁴⁰. Aziz Nuri taht değişikliğinin ardından Atina'ya geçti. Bursa Genel Valisi sıfatını kullanarak yeni Kral'ı önce telgrafla tebrik etti, ardından huzuruna çıktı. Anadolu'daki olayların gelişimi ile ilgili olarak onu bilgilendirdi. Kral da kendisine oturması için Kifisia'da bir ev

³⁶ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 5, Bt: 13.11.1937.

³⁷ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 5, Bt: 13.11.1937.

³⁸ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/4, Bn:7/E 10, Bt: 13.11.1937.

³⁹ Kral II. Georgios 25 Mart 1924'te cumhuriyetin ilanı üzerine tahttan indirilerek ülkeden gönderilmiştir. Yunanistan 1924-1935 yılları arasında cumhuriyet ile yönetilmiş, 1935'te yapılan referandum sonunda anayasal monarşiye dönülmüş, II. Georgios Yunanistan'a gelerek yeniden tahta oturmuştur. Geçici hükümeti kuran Demertsis'in 1936'da ölümü üzerine Kral, hükümeti kurma görevini General İoannis Metak-sas'a vermiştir. 1941 yılına kadar iktidarda kalacaktır. Bkz. Çiğdem Kılıçoğlu Cihan-gir, “Yunanistan'da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme”, **AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S 58, Bahar 2016, s. 112-113.

⁴⁰ Yunanistan'da 18 Ekim'de ipler Cunta'nın elinde olsa da Zaimis başkanlığında sivil yönetime geçilmiş, 3 Kasım'da yenilgiden sorumlu tutulan üst düzey asker ve siyasetçilerin yargılanmalarına başlanmış, Gonatas Hükümeti devrıldıktan sonra D. Gounaris, N. Stratos, P. Protopapadakis, G. Baltadjis, N. Theotokis ve General Hadjianestis 27 Kasım'da kurşuna dizilmişti Seçil Akgün, “Yunanistan'da Kurtuluş Savaşı'nı İzleyen Gelişmeler”; **DEÜ Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C I, S 3, s. 15-17 (9-20); Elçin Macar, “İki Dünya Savaşı Arası Türkiye ve Yunanistan”, http://www.obarsiv.com/cagdas-turkiye_seminerleri_0607.html (13.06.2019)

verince⁴¹ ilk işi Anadolu'da “*Osmanlı tebaasının*” zulme uğradığı propaganda yapmak oldu. 16 Kasım 1923'te İngiliz Elçiliğine bu konu ile ilgili bir dilekçe de verdi. Elçilik görevlisi C. Harloff'un 4 Aralık'ta verdiği yanıtına göre dilekçesi Londra'ya, Dışişleri Bakanlığı'na da ulaştırıldı⁴². San-Remo'da bulunan Vahideddin ile ilişki kurmaya da çalıştı. Onu meşru padişah ve halife olarak tanıdı, haklarını savundu⁴³. Arkadaşına şöyle sesleniyordu:

“*Hanedana olan fart-ı muhabbet ve sadakatimden beni döndürecek bir kuvvet tasavvur edemiyorum. (Yoksa) Hicaz Kralı'nın bilvasıta vaadlerine boyun eğerek paraları çeker, yaşar ve şimdi de Ali Fevzi ve İrfanî'nin bulunduğu Bağdat'ta bir vilayeti işgal ederek zaman geçiririm... Ben siyaset aşığıyım. Bilâ-ücret de Hanedanın sadıkıyım*”.

Söylediğine göre onun bu çalışmaları Vahideddin'den para kormaya çalışan ya da Hicaz Kralı'nı halife yapmaya uğraşan tayfanın tepkisine neden oldu. Hicaz Emiri Hüseyin için çalışan Abdurrahman Paşa'nın oğlu Ali Fevzi, Adanalı Zeynelabidin (İrfanî), Burhaniyeli İsmail Şükrü, Cemil Fevzi, Bağdatlı Cemal Nüzhet, İşkencesi Adil, İtalyan Cemil gibi isimlerin girişimleri ile Vahideddin nezdindeki itibarını yitirdi. Ancak o Yunan darbesinin lideri Kiryos Plastiras'ın desteği ile onların maskelerini indirmeyi ve Yunanistan'daki muhaliflerin büyük çoğunluğunu etrafında toplamayı başaracağını umuyordu. Öyle ki “*ta-raftaran-ı hilafet ve hanedan(m), nâcizin fedakârlığını takdiren alkışlamakta elleri kabaracaktı*”⁴⁴.

1924'te Yunanistan'da Cumhuriyet ilan edilip, Kral tahttan ayrılmca Aziz Nuri zorda kaldı. Kralcı olmakla suçlandı. Kral taraftarı Metaksas ve Gargalidi gibi subaylarla Bursa'da tanışmış olması ve askeri darbe ile ilgili bulunması cumhuriyetçiler için kötü not oldu. Yunanistan'da ona muhalif olanların jurnalleri de etkili oldu. Birkaç kez evi

⁴¹ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E-5, 6, Bt: 13.11.1937. Kifisia şehri Atina'nın kuzeyinde Penteli Dağı'nın eteklerinde Kifisos Nehri kıyısında yer almakta olup Kuzey Atina bölgesel birimin merkezi ve Atina'nın iç banliyölerinden biridir.

⁴² **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn: 4/D 14.

⁴³ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn: 2/D 8, 13, Bt: 25.3.1925

⁴⁴ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn: 2/D 9, 12.

basılarak, evraklarına el konuldu. Bu aramalar nedeniyle zabıtaya yaptığı şikayet sonrasında ‘Artık Cumhuriyet kuruldu, bundan böyle ne sen Kral’a, ne de Kral sana lazım değİlsin. Eskileri unutmalısınız’, ‘ Memleketi harabeye çeviren insanlarla meşgul olmamıza vaktimiz yoktur. Siz Kralcılar kralınızın uğrunda ölmelisiniz’ yanıtları verilerek savuşturuldu⁴⁵. Yunan Savunma Bakanlığı’nın Kralcı ve Metaksas taraftarı olduğu için verdiği emir çerçevesinde 4 Mart 1924’de tutuklanarak Kitira Adası’na sürüldü. Sürgünden kurtulmak için yaptığı başvurularda kendisinin “Bursa Özerk Yönetimi’nin Genel Valisi” olduğunu hatırlattı. Bu yönetim Yunanistan tarafından tanınıyor ise Yunan vatandaşı olarak kabul edilmesi ve yetkili mahkemelerde yargılanması gerektiğine işaret etti. Eğer yabancı statüsünde görülüyorsa istediği memlekete gitmesine izin verilmeliydi⁴⁶. Aynı zamanda yaptığı hizmetlerine karşılık olarak alması gereken, ama ödenmeyen maaşlarının da ödenmesini istedi⁴⁷. Yanıt alamayınca Yunan Hükümeti’nin genel valisi olarak tanınmamasının, ‘Hz. İsa’yı Allah’ın oğlu olarak tanınamamak’ anlamına geldiğini söyleyerek itirazlarını sürdürdü. Serbest bırakılmasını istedi. 1925 yılı Mart ayında serbest bırakılarak Kifisia’ya geri döndü. Kiraz Hamdi Paşa’ya yazdığı mektupla hanedana bağlılığını yineledi. “Cemiyet-i Mukaddesemiz” diye tanımladığı Tarikat-ı Salâhiyye’nin çalışmaları ile ilgili olarak onu bilgilendirdi. Cemiyet, Çankaya’da bile adeta bir gök gü-rültüsü gibi yankı bulmuş. İstanbul ulemasının neredeyse tamamı taraftar olmuş, Yeni Osmanlılar grubu ile anlaşmaya varılmış, çoğunluğunu resmi ve sivil subayların oluşturduğu Osmanlı Fedakârân-ı Millet grubu ile de gizli bir antant yapılmış. Cemiyetin Doğu Anadolu’da yaptığı çalışmalar ve gönderdiği beyannameler sayesinde Şeyh Sait isyanının ardından nüfuzları kırılan dindarlar yeniden ‘silah omuza’ yapmış. Bursa ve İzmir’de de askerlerin çoğu kaçarak dağlardaki mücahitlere katılmış. Kütahya kaymakamını kaldıran da mücahitlerden Sait Bey imiş. Ankara gazeteleri bu mücahitleri adi yol kesici, soyguncu, eşkiya tarzında göstermek isterken İçişleri Bakanı da İzmir,

⁴⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 6, 8, Bt: 13.11.1937.

⁴⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 6, Bt: 13.11.1937.

⁴⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 8, Bt: 13.11.1937.

Bursa ve Kütahya'daki eşkıyaların dış Kürtlerle ilişkisi olmadığını söyleyerek olayları örtmeye çalışıyormuş. Kısa zamanda daha büyük işler başarılacaktı⁴⁸.

Aziz Nuri bu işleri başarmaya hemen zaman bulamadı. Kifisia'ya gelişinden beş altı gün sonra yine tutuklandı. Tutukluluğu 29 gün sürdü, serbest bırakıldı. Bir hafta sonra yanlışlıkla serbest bırakıldığı gerekçesiyle üçüncü kez tutuklanarak yeniden Kitira'ya gönderildi. Bu tutuklamalardan Kemalist Hükümetin casusu olduğunu iddia ettiği İtalyan Cemil'i⁴⁹, Bursalı Şükrü'yü, Ermeni Akilyan'ı ve Polis Fevzi ile birlikte Yunan Genelkurmayı'nda Kral karşıtlığı ile tanınan İkinci Mülazım Dimotaki'yi sorumlu tuttu. Aziz Nuri bu tutukluluk halinden otuz bir gün sonra ve Gümülcine'de oturmak şartıyla 25 Ağustos 1926'da serbest bırakıldı. Önce Atina'ya geldi, ardından Gümülcine'ye gitti⁵⁰. Söylediğine göre Yunan Emniyeti kendisine, Gümülcine Jandarma Kumandanı'na teslim edilmek üzere bir mektup vermişti. Mektupta Bursa eski Genel Valisi olduğu, Kemal'in karşıtı ve gerçek bir Yunan dostu bulunduğu ve bu uğurda Anadolu'da yüzlerce liralık emlakinin gasp edildiği belirtilerek korunması rica ediliyordu⁵¹.

Aziz Nuri'ye Gümülcine'de 1000 Drahmi maaş bağlandı. Göçmenler için yapılmış evlerden birine yerleştirildi⁵². O da bu korumaya ihanet etmedi. Gümülcine'de çıkardığı "Adalet" gazetesi⁵³ ile Türkiye karşıtı propagandalarını sürdürdü. "*Türk mültecilerin mürevvic-i eskârî ve müdafaa-i hukuku*" amacıyla çıkarılan gazetenin hem imtiyaz sahibi hem de yazı işleri müdürlüğünü yürüttü⁵⁴ Yunanistan'ın Batı Trakya Türklerine karşı uyguladığı asimilasyon ve taciz politikasına destek

---

⁴⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 2/D 10.

⁴⁹ Dünya Savaşı sırasında Ali Fehmi, Ebû Arslan, Gadban gibi adlar kullanmış. Bkz. EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 2/ D 13.

⁵⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 7, Bt: 13.11.1937.

⁵¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 8.

⁵² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 2.

⁵³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/B 1.

⁵⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 5/D 9, Bt: 29.3.1937. Gazeteyi uzun yıllar çıkaran Aziz Nuri, resmi makamlara yazdığı mektuplarda bu unvanını da kullanmıştır.

verdi. Yunan Hükümeti'ne sadık kalmaları ve Kemal'in propagandalarına inanmamaları hakkındaki yayınlarıyla Trakya Türklerini ikna etmeye çalıştı. Trakya'da Türklerin yoğun olduğu şehir ve kasabalarda dolaşarak Türk gazetelerinin “*Trakya Türklerinin Yunanlılar tarafından tazyik edildiği*” hakkındaki yayınlarını yalanladı, hatta bu konuda halktan tutanaklar toplayarak valiliği teslim etti⁵⁵. Sık sık trenle Türk-Yunan sınırına gitti, Yunan Jandarmalarla görüştü. Türk tarafında devriye gezen Türk askerlerine Balkanlarda çıkan Türkiye karşıtı gazeteler ve “*Müslümanlar Mustafa Kemal'i sevmeyiniz*” diye seslenen broşürler dağıttı⁵⁶.

Sürgüne gönderilmesinden sorumlu tuttuğu kişilerle de mücadelesini sürdürdü. Aziz Nuri, Yunanistan'daki muhaliflerin üç gruba ayrıldığını söylüyordu. İlki, On Üçler dediği Çopur Hakkı'nın başını çektiği gruptu. Bu grupta Ali Vasfi, Püskülsüz Mustafa, Osman, Tezavor, Mehmet İzzet, Mülazım Rahmi, Deli Rıfki Baba, Çerkes Fuat, Edremitli Ayı Tevfik, Bursalı Matbaacı Enver, Muallim Süleyman Sırrı ve Asım Hoca yer alıyordu. İkinci grubu İaşeci Hasan, İbrahim Hayri ve etrafına topladığı birkaç hoca oluşturuyordu. Üçüncü grup ise kendileriydi: “*Biz hakiki Tarikatçılar ve Çerkesler, Timurhisar, Kayalar işte bu kadar*” diyordu. Kiraz Hamdi Paşa'nın bu gruplardan Çopur Hakkı'ya güvenmesi, gazetesi İtila'da kimi yayınlar yapması Aziz Nuri'yi öfkelenlendirdi⁵⁷. Yazdığı bir mektupla saygı ve sevgilerini belirtmekle birlikte onu tehdit de etti.

“Rica ederim, heyet-i müteşebbisenin huzur-ı âlisine arz eylerim ki İtila ile kat'ı münasebet edilmez ve binaenaleyh edilmiş gibi göstererek idare-i maslahat olunmak istenir ise, bu temenniatta bulunan -Türk ve Çerkes muhaliflerinden ve Çerkes'in Timurhisar'daki süvarisinden- evvel ve ahir hiçbir şey beklemeyiniz. Bu muhalifin yerinde siz olsanız ne yaparsınız. Zira bir iki değil, hezeyanları onu geçti. Jurnal edilmedik, kırılmadık

⁵⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 8.

⁵⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C2, Bt: 5.9.1927.

⁵⁷ Çopur Hakkı Kasım 1919'da Kiraz Hamdi tarafından kurulan İlä-yı Vatan Cemiyeti'nin aktif üyesiydi.

*kimse kalmadı. ...Bendenizden yazmak, sizden kabul etmek, etmemek!...*⁵⁸.

Kuvvetle muhtemeldir ki Aziz Nuri'nin Kiraz Hamdi'ye adeta bayrak açmasının temelinde yatan asıl neden Tarikat-ı Salahiye'nin liderliğine oynamak istemesiydi. Pek çok muhalifin Kiraz Hamdi'nin Türkiye muhbiri olduğundan kuşkulanasından da cesaret bularak ardı ardına mektuplar yazdı. Kiraz Hamdi'den aynı sertlikte yanıt alınca süngüsünü biraz düşürse de Çopur Hakkı ile ilgili isteklerini de yinelemeyi sürdürdü⁵⁹.

1928 seçimlerinde Batı Trakya'dan milletvekili seçilmek için başvuru yaptı. Bu amaçla Gümölcine ve civar köylerde propaganda çalışmalarında bulundu. Ancak seçilemedi⁶⁰. Aynı yıl örgütsel çalışmalarına hız verdi. Mart ayında Hilafet-i İslâmiye ve Saltanat-ı Osmaniye Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti adı ile bir cemiyet kurdu ve başkanlığını üstlendi⁶¹. Söylediğine göre Cemiyet'in Türkiye içinde örgütlenmesi de tamamlanmıştı⁶². Büyük olasılıkla bu cemiyetin programını belirlemek üzere oluşturulan Divan-ı Ali üyelerine çeşitli zamanlarda yazdığı mektuplarla görüşlerini açıkladı. Hükümet şeklinin genel oyla belirlenmesine karşı çıktı. Osmanlı Hanedanı'ndan birisinin sultan olarak seçilmesi, şeyhülislamın sultan tarafından atanması, Meclis-i Mebusan oluştuktan sonra yapılacak bir yasa ile saltanat nüfuzunun sınırlandırılması gerektiğine işaret etti⁶³. Atina'daki Kürt Necip'e gönderdiği mektupta da "*Hilafet Komitesi Teşkilatı*"nın tamamlandığını haber verdi. Türkiye'de genel siyasi durumun "*türlü renklere girdiğini*" söyleyerek komitenin uygun zamanı bulunca harekete geçeceğini bildirdi. Bu hareketten sonra Türkiye'de inkılâbın kaçınılmaz olduğunu vurguladı. İnkılap başladığında Avrupa devletlerinden biri de kendilerine her türlü yardımı yapmak için söz vermiş, ancak verilen sözleri

⁵⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 2/C 6, Bt: 25.3.1925.

⁵⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 2/C 3, Bt: 29.3.1927.

⁶⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: 1/F 6, Bt: 4.8.1928.

⁶¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6.

⁶² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: 1/F 12, Bt: 19.5.1928.

⁶³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 2, 3.

protokole bağlamayı şart koşmuştu. Tabii yapılacak bu protokolde Türkiye'deki *inkılabın* ardından o devletin çıkarlarına uygun ayrıcalıklar da yer alacaktı. Aziz Nuri bu bağıtın ve bağıttan kaynaklanacak yardımlaşmanın Türkiye ile sınırdaş olan Yunanistan ile yapılmasını tercih ettiği gibi Tarikât-ı Salâhiye, Osmanlı Fedakâran, İttihat ve Yeni Osmanlılar gibi Türkiye muhalifi cemiyet ve gruplarının temsilcilerine de imzalatırılmasını gerekli buluyordu⁶⁴. Ele geçen Haziran 1928 tarihli mektubuna göre ittifak sağlanmış, bir kitle halinde çalışmaya başlanmıştı. Muhalif grupların temsilcilerinden oluşan bu “*Federasyon*” Türkiye’ye sınırdaş olan devletlerle ortaklık için görüşmelere de başlamıştı⁶⁵. Ağustos ayında Nice’de muhaliflerin katılımı ile bir kongre yapılmasının kararlaştırıldığını ve Yunanistan’daki muhalifleri temsilen kongreye Aziz Nuri’nin katılacağını belirleyen MAH, gelişmeler konusunda ilgili bakanlıkları uyarırken⁶⁶ Aziz Nuri de mektuplarında Türkçe, Rumca ve Fransızca bilen sivil kıyafetli bir Yunan subayının kendileri adına ve kendileri ile birlikte Nice’e, Mısır’a, Beyrut’a, Romanya’ya “*vesair icab eden yerlere*” gittiğini yazıyordu⁶⁷. Kürt Necip’e Aralık 1928’te Türkiye’de halkın yüzde doksanının, memurların yüzde seksenin, subayların ise yüzde kırkının Ankara Hükümeti aleyhine döndüğünü, memnuniyetsizlerin sayısının giderek arttığını dikkate alarak her tarafta örgütlendiklerini, Trakya tarafları, Edirne, Kadıköy hatta Bilecik’te Ankara memurlarını tarumar ve kışmaları zapt edecek örgütlenmelerinin bulunduğunu, Genelkurmay dışında süvari, topçu, mitralyöz ve piyadelerden dahi kendilerine taraftar olanlar bulunduğunu bildirdi⁶⁸. İttihatçı firarilerden Vehip Paşa’ya yazdığı mektupta ise Türkiye sınırında Türk halkından birçok kişi ile görüştüğünü, bunların Gazi Kemal Hükümeti’nden memnun olmadıklarını ve yapılacak en ufak bir hareketle kendileri ile çalışmaya hazır olduklarını söyledi. Vehip Paşa’dan İngiliz ve İtalyanlarla ilişkiye geçerek

⁶⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/F 12, Bt: 19.5.1928; Bn: 1/F 7-8-9, Bt: 18.06.1928.

⁶⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: 1/G 2, 3, Bt: 9.6.1928.

⁶⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: 1/F 14, Bt: 19.5.1928.

⁶⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/1, Bn: 1/F 13, Bt: 19.5.1928.

⁶⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 2, 3.

yardım sağlamasını istedi. Temurhisar, Kayalar ve İskeçe'deki karşıtların hazır bulunmalarını, Yunanlardan da yardım göreceklarını bildirdi⁶⁹.

Aziz Nuri, Cemiyet adına düzenlenmiş damga ve mühürlerle çeşitli makamlara mektup ve beyannameler de gönderdi⁷⁰. 25 Aralık 1928 tarihli beyanname daha çok İngiltere'yi amaçlarına çekmek amacıyla kaleme alınmış gibiydi. Türkiye'nin rejimine ve yönetenlerine hakaret dolu cümleler içeren beyannamede Mustafa Kemal "*Çankaya'nın nasyonalist diktatörü*" olarak anılmakta, Cumhuriyetin kurucuları gerçek amaçlarını gizlemekle, kişisel çıkarlarını sağlamak ve inandıkları dini sürdürmek için diktatörlük kurmakla, onlarla aynı düşüncede olmayan milyonlarca gayrimüslimi istibdat zincirine bağlamakla suçlanıyordu. Hilafeti kaldırıp ardından İslam dünyasında hilafet tartışmalarına sebep olarak rakiplerini İngiltere aleyhine ayaklandığı ve İngiltere'yi zor duruma düşürdüğü iddiasıyla da bu devlete göz kırpılmış oluyordu⁷¹.

Gerek onun gerekse Yunanistan'daki diğer sürgünlerin Türkiye karşıtlıklarının doruk noktaya ulaştığı bu günler Türkiye ile Yunanistan arasındaki buzların erimeye, dostluk köprülerinin atılmaya başladığı günlerdi. 1930'da bu dostluğun Mustafa Kemal-Venizelos görüşmesi ile taçlanması Yunanistan'daki Yüzelliliklerin sınır dışı edilme sürecini başlattı. Türkiye'nin, kendisine düşmanlık edenlerin dost bir memleketin bağrında beslenmemesi inancıyla dile getirdiği sorun Venizelos tarafından sahiplenildi. Venizelos Ankara'dan döndükten sonra "*bazı kimseler için Türk-Yunan dostluğunu tehlikeye koyamayacağını*" söyleyerek Yüzelliliklerin ülkesini terk etmesini istedi. Bu bildirim üzerine Aziz Nuri Venizelos'a 1922 yılında Osmanlı vatandaşlığını bırakarak Yunan vatandaşlığına geçtiğini ve Yunan genel valiliğini kabul ettiğini, o zaman Kemal'in bir çete olup hiçbir hükümet tarafından tanınmadığını ve Yunan bayrağı altında çalışanların haklarını tanımak

⁶⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 2, Bt: 7.2.1928.

⁷⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 8/B 14.

⁷¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 12/C 5, Bt: 25 Aralık 1928.

zorunda olduğunu anlatarak Yunanistan'da kalmak istediğini söyledi. Ancak Yüzelliliklerin Yunanistan'dan çıkarılması hakkındaki kararın kesinliği nedeni ile olumlu yanıt alamadı⁷², Yunan hükümeti, Yunanistan'dan çıkmasını bir kez daha istedi⁷³.

Ortadoğu'daki Çalışmaları

Aziz Nuri'ye 1930 yılı sonunda Mısır'a gitmek üzere pasaport verildi. Pasaportunu "Emlâk sahibi Ahmet Aziz" adına ve "ticaret amacıyla seyahat ettiği" gerekçesi ile aldı. Bu durumu "Mısır Hükümeti gerçek hüviyetimi öğrenseydi vize vermeyecekti, o nedenle hükümet, gerçek hüviyetim olan Aziz Nuri Paşa ve eski Bursa Genel Valisi ibarelerini kullanmaya cesaret edemedi" diyerek açıkladı. Ailesini Atina'da bırakan Aziz Nuri⁷⁴, 1931 yılı başında Batı Trakya Genel Valiliği tarafından 15 bin drahmi yol harçlığı verilerek⁷⁵, bir jandarma rehberliğinde yola çıkarıldı⁷⁶. Mısır'a hareket etmek üzere vapura bindirilen Aziz Nuri, vapur arızalanınca Pire'ye inmek zorunda kaldı. Yunan Dışişleri Bakanlığı'ndan Yunanistan'da kalmasına izin verilmesini bir kez daha istedi. Olumsuz yanıt alınca bu kez maddi yardım talep etti⁷⁷. Vapurun tamir edilmesi ile yeniden yola koyuldu ve Mısır'a geldi. Burada İngiliz İstihbarat Şefi Miralay "Shimit", Dahiliye Nazırı Müsteşarı "Kervis", Yüzellilik İbrahim Sabri ve (İşkenceci) Rıfki, Mühürdar Selâhattin, Dr. Selâhattin, Paşazade İbrahim, Jandarma Çerkes Sami ve Fransa'da oturan Gümülcineli İsmail ile haberleşmelerini sürdürdü⁷⁸. Ağustos ayında İskenderiye'ye giderek Hint Müslümanlarının Başkanı Şevket Ali gibi hilafet yanlıları ile görüşmeler yaptı. Bu arada Yunan dışişlerinden ailesinin yanına gönderilmesini diledi. Para da talep etti. Ailesini getiremediği gibi Türkiye Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler yürüten Mısır'da da uzun süre barınamadı. Eylül

⁷² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 9.

⁷³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 8.

⁷⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 9.

⁷⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/B 3.

⁷⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/A 14, Bt: 24.2.1931.

⁷⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/B 3-4, Bt: 13.4.1931.

⁷⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/7, Bn: 11/E 9, Bt: 29.3.1939.

1931'de Suriye Devlet Şurası Başkanı Hakkı el-Azm⁷⁹'a yazdığı mektupla Suriye'ye kabul edilmesini istedi⁸⁰. İsteği kabul edilince Şubat 1932'de Şam'a geldi. Firarilerden Musa Kazım'a misafir oldu. Yunanistan'da bıraktığı oğlu Kamil'e yazdığı mektupta Mısır'ın ve Mısırlıların çoğunun Ankara'ya eğilimli ve Cumhuriyetçi olduklarından yakındı, muhalefetin Mısır'da kökleşmesini olanaksız bulduğu için Şam'da yerleştiğini bildirdi. Ardından davet üzerine Şehzade Selim'in torunu Abdülkerim'in yanında kalmaya başladı. Kısa süre sonra ailesine karşı ahlaksız hareketlerinden dolayı Abdülkerim tarafından evden atılınca Türkiye'den Şam'a kaçan firarilerden Bursa eski Müftüsü Ahmet'in yanına yerleşti⁸¹.

Aziz Nuri Şam'da Hoybuncu Kürt ve Ermenilerle de ilişki kurdu. 1932 yılı Nisan sonunda Kürt ileri gelenlerinin Taşnaklarla Halep'te yaptığı toplantıya katıldı. Toplantı sonrasında Türkiye'nin Beyrut Başkonsolosu ile ilişkiye geçerek "*Hoybuncuların Ermenilerle çalıştığından*" büyük üzüntü duyduğunu söyleyen Aziz Nuri, bunların çalışmalarına dair elindeki 32 parça evrakı para karşılığı Türkiye'ye satmak istedi. Bunun üzerine Türk başkonsolosu Aziz Nuri'nin evindeki bavalda bulunan belgeleri gizlice aldırdı. Başkonsolos yardımcısının evinde kopya edildikten sonra ona hissettirmeden yerine konan bu belgeler arasında Tarikat-ı Salâhiyecilere ait bir şifre, hilafetçilerin adresleri ve durumları ile İngiliz Generali Harington'un Mustafa Kemal Paşa aleyhinde Yunanistan'da Rum, Ermeni ve Çerkeslerin örgütlenmesi hakkında Aziz Nuri'ye yazdığı mektup da vardı. İçeriğinden anladığımız kadarıyla Lozan görüşmeleri sürerken Aziz Nuri'ye yanıt olmak üzere yazılan bu mektupta Harington '*dünya barışını sağlamak üzere bütün Avrupa'nın Lozan'da toplandıkları bir zamanda barışı tehlikeye düşürebilecek bir örgüt ile teşrik-i mesai edemeyeceğini ve bu işin askeri olmanın çok siyasi bir mahiyette*' olduğunu söylemişti. 2 nolu belge ise oldukça ilginçti. Milli Mücadele başlarında Aziz Nuri'nin İngilizlerin adamı ve

---

⁷⁹ MAH'ın bir başka belgesinde başkan Kadri Bey deniliyor.

⁸⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 2, Bt: 27.9.1931.

⁸¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/A 1, Bt: 22.2.1931. Aynı belge Müftü Ahmet'in kızı ile evlenmek istediğini belirtiyor?!

HİF üyesi olarak İstanbul'daki çalışmalarına ve Bursa'ya hangi görevle gönderildiğine açıklık getiriyordu. Belgeye göre Mustafa Kemal Paşa mücadelenin başında “*sultanlara*” birer mektup yazmıştı. Aziz Nuri de bu mektupları “*500 kaime mukabilinde firkanadan satmıştı*”. Ayrıca HİF'te Mustafa Kemal Paşa aleyhinde bir örgütlenme yapılması kararlaştırılmış, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Konyalı Zeynelabidin ve Dahiliye Nazırı Mehmet Ali ile görüşüldükten sonra Çerkes Anzavur ile birleşip Bursa'ya hareket etmişlerdi⁸².

Türkiye muhbiri 681, Aziz Nuri'nin Hanedan'dan Şehime Sultan ile görüşüp uyuşarak, onunla birlikte Hilafet propagandası yapmak üzere Hindistan'a ve diğer İslâm ülkelerine gideceğini bildirdi⁸³ ise de Aziz Nuri bu seyahate çıkmadı. 1932 Eylül ayı sonundan itibaren Beyrut, Kahire, Hayfa'da dolaştı. Bu seyahat Fransızların şüphesini çekince Suriye'den çıkarıldı. Amman'a gitti. Emir Abdullah'a sığındı. Filedelfiya oteline yerleşti. Otel ve yemek parası Emir tarafından karşılandı. Şark-ül Ürdün vatandaşlığını aldı⁸⁴. Emir tarafından kendisine Paşalık rütbesi verildi. Burada Çerkes Ethem ve Reşit ile sık sık görüşerek onların tertiplerine ortak oldu⁸⁵. Onlar adına Yunanistan'da bulunan Çerkeslerle diğer firarileri Şark-ül Ürdün'e getirmek üzere propaganda yaptı. Halife Kurtuluş Cemiyeti'ne üye oldu. Çerkeslerin yol ve iâşe masrafları hakkında Yunan Dışişleri ile ilişkiye geçti⁸⁶. Yayımlama sözü vererek Ethem'den yazdığı anılara ait ilk bölümün müsveddelerini de aldı. Ancak yayınlamadı. Ethem'in bireysel ya da araya adam koyarak ısrarla geri istediği anıları iade de etmedi. Ethem, anıların Türk Hükümeti'ne teslim edildiğinden kuşku duysa da bu yönde bir tasarrufu da olmadı⁸⁷.

⁸² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 3, 4. Beyrut Başkonsolosluğunun 26.5.1932 ve 293/560 nolu tahriratu.

⁸³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/A 6, Bt: 10.10.1931 (681'in raporundan).

⁸⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 1/B 9, Bt: 10.11.1932; Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 4, Bt: 13.04.1933.

⁸⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 4/B 10, Bt: 19.11.1932.

⁸⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/F 1.

⁸⁷ Şaduman Halıcı, **Ethem**, e Yayınları, İstanbul 2016, s. 409 vd.

Aziz Nuri bu dönemde Yunan Hükümeti'nden eski ve birikmiş valilik maaşlarını koparma girişimini ve ailesini yanına getirme çabasını sürdürdü⁸⁸. Zira Refia Nimet isimli bir kızı da doğmuştu⁸⁹. Ancak ailesini getirtmeyi başaramadı. 81'in istihbaratına göre 1933 yılı başında yine Mısır'a gitti, Kahire'de bir süre kaldı. Aynı yıl içinde İngiliz pasaportu ile ve İngiliz Gizli Servisi'nin 19 Haziran 1919'da kendisine vermiş olduğu belgeyi kullanarak Filistin'de dolaştı ve İngilizlerin buradaki istihbarat işlerinde çalıştı⁹⁰. Şark'ül Kernek'ten yazdığı mektuplarla Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile ilişkiye geçmeye çalıştı. Türkiye'nin Kudüs konsolosluğunca ele geçirilen bu mektuplarda birçok vaatte bulunduktan sonra yüklü miktarda para isteniyor, bu para ile Adana, Edirne ve Trabzon'da isyanlar çıkartılacağı, bunun için Romanya'daki Hasan Hicabi ile Adana Jandarma Tabur Komutanı'ndan destek alınacağı bildiriliyordu⁹¹. Para eline geçince Kudus'e gideceğini, Tayyar ismi ile Filistin Cedit oteline yerleşeceğini ve emirlerini bekleyeceğini söylüyordu⁹². Para gönderildikten sonra daha önemli bilgileri yüz yüze vermek üzere görüşme de talep ediliyordu⁹³. Konsolos, Emniyet Genel Müdürü Tefvik Hadi Bey'e bir üst yazı ile bildirdiği bu mektuplardaki, özellikle Jandarma Komutanı ile ilgili bilgiyi gerçekçi bulmasa da Adana, Edirne ve Trabzon'daki subayların yakından gözlenmeleri gerektiğine işaret ettiği gibi Yüzelliliklerden "*kötü kişilerin*" ve bu arada Gümölcineli İsmail'in Mısır'da toplandıklarına da dikkati çekti⁹⁴.

İki yılı aşkın süre Mısır, Suriye, Filistin, Ürdün civarında bulunan, kendi deyimi ile yirmi üç ay Arabistan çöllerinde dolaşan Aziz Nuri'nin Yunanistan'dan ayrıldıktan sonra yaptığı tüm girişimler onun Tarihî Salâhiye adına bölgede bulunduğunu kanıtlıyordu. Mütareke

⁸⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 5, Bt: 27.12.1933.

⁸⁹ 1930 sonu ya da başı olması gerekir. Kızının tam adının "Reifa Nimet el-Mısırî Sultan" olduğunu söylüyor. Bkz. EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 5/D-12, Bt: 3.4.1937.

⁹⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 5, Bt: 27.12.1933; Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6.

⁹¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/F 4, Bt: 8.5.1933.

⁹² EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 3/F 5, Bt: 17.12.1933.

⁹³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 9/C 4, Bt: 17.04.1933.

⁹⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn:3/F 6, Bt: 17.4.1933.

Dönemi'nde İla-yı Vatancılarca örgütlenen ünlü yeraltı teşkilatı olan ve üst düzey üyeleri yurt dışına kaçan Tarikat-ı Salahiye sürgündeki üyelerince yeniden örgütlenmişti. Aziz Nuri'nin mektup ve dava arkadaşları Kiraz Hamdi(Hamdi Zeza)⁹⁵, Hasan Hicabi, İşkenceci Rıfkı, Çopur Hakkı daha Mütareke Dönemi'nde bu yeraltı örgütünün üyesiydi. Hint Müslümanları Reisi Şevket Ali de Beyrut'ta verdiği nutukta Tarikat-ı Salâhiye'den bahsetmeksizin programını bütün İslam âlemine tavsiye etmişti. Tarikat'ın yurt dışındaki bu örgütlenmesinde Mustafa Hasan, Yüzellilik Ethem Yahya ve Köylü Refet de dahildi. Tarikat, Aziz Nuri'ye “*bir unvan*” da vermişti. Bu unvanın ne olduğunu bilemiyoruz, ancak Kiraz Hamdi onun bu unvanı hak ettiğini düşünüyordu.

“Zira o unvan Tarikat-ı Salâhiye namına verilmiş ve istimâl ve adem-i istimâli rey-i âlilerine terk edilmiştir. Siz kendi kendinize almadınız, sizi telkîb ettiler. Mustafa Kemal kendi kendisine bir livadan müşir oluyor, gazi oluyor. Bu tevcih kendisinin intihab eylediği birkaç arkadaşının ânn telkinâtı üzerine verdikleri unvandır. Tarikat-ı Salâhiye ise alem-i İslam namına size tevcih ettiler”⁹⁶.

Aziz Nuri'nin Şark'ül Ürdün'e geçmesi, Emir Abdullah'ın desteğini alması, bir süre Amman'da yerleşmesi Kiraz Hamdi'nin önerisi ve Emir Abdullah nezdinde yaptığı girişimler sayesinde olmuştu⁹⁷. Kiraz Hamdi, Aziz Nuri'nin Ortadoğu'da daha etkili olacağı kanısında olsa gerek. Zira ona, üstü kapalı görev diyebileceğimiz bir sürü öneriler sundu. Onun isteği ile Vehip Paşa ile ilişki kurdu. Kiraz Hamdi'nin kendilerini aldatmakla suçladığı, katil, cani, hırsız diye andığı Vehip Paşa'nın Tarikat ile ilgili düşüncelerini öğrenmeye çalıştı. Kiraz Hamdi, Ethem Yahya ile Mehmet Refet'in boş yere Vehip Paşa'ya söz yetiştirmelerinin gereksiz olduğuna da dikkati çekti. Çerkes Ethem,

⁹⁵ Bazı mektuplarında bu imzayı kullanıyor.

⁹⁶ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn:4/F 14.

⁹⁷ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn:4/F 10, 11, 12, 13, 14, 1/G 1. Hamdi Zaza'nın, Aziz Nuri'nin 27 Mart 1931 tarihli mektubuna yanıtından.

Reşit ve Tevfik gibi 'canavarların' Tarikat'ı çekiştirmesinin de teşkilatları için onur olduğuna dikkati çekti. *"Yozgat katliamını icra ile katlini idare eden bu adamlar ile Harb-i Umumi'de orduyu ve ahaliyi aç bırakıp ticaret yapan Vehip'in alem-i İslam ile bir münasebetleri yoktur ki Tarikat-ı Salâhiyyeye teveccühkâr bulunsunlar"*⁹⁸.

Aziz Nuri, 1933 yılı sonunda bir türlü yanına aldıramadığı ailesini almak üzere bir arkadaşından bulduğu para ile Yunanistan'a gitti. Romanya'da yaşayan Hasan Hicabi'ye⁹⁹ buradan yazdığı mektupta ailesi, Ortadoğu'daki muhalefet ve yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verdi. Buna göre Şark'ül Ürdün vatandaşlığına geçinceye kadar pasaport almakta güçlük çekmiş, pasaportu alınca vize işlemi kolaylaşmış ve Yunanistan'a gelebilmiş. Ailesi o yokken pek çok sorunla yüz yüze kalmış. Oğlu Kamil Nuri, hani Milli Mücadele'de Anadolu içlerine kadar sokup bilgi toplattığı oğlu, bir Rum'la ortak olarak tiyatro kumpanyası ve sinema işletmeye başlamış. Haftada bir gün tiyatro, diğer günler sinema gösterimi yapılan bu salon, çıkan bir yangınla yok olmuş. Zarar 250 lirayı bulurken, elde avuçta ne varsa tükenmiş. Kazım Nuri yaşadıkları nedeniyle bocaladığı sırada Aziz Nuri yetişmiş. Teselli etmiş. Oğlu da açığözlüymüş. Kendisini sevdirdiği kişiler ona biraz sermaye verince dükkan tutarak manavlığa başlamış. Romanya'ya gelmek istese de para sıkıntısı nedeniyle mümkün değilmiş. Vize parasını bile bulamayacak durumda imiş. Yunanistan'a gelir gelmez hükümetten ailesini ve eşyasını kendisi ile birlikte para vermeden sevk etmesi için başvuru yapmış. İktidarda Kralcılar olduğu için umutluymuş, hatta on beş, yirmi bin Drahmi koparabilecekmiş. Parayı alır almaz ailesi ile birlikte Romanya'ya gelip, tasarladıkları girişimleri uygulamaya koyabileceklermiş. *"Mutlak mülahakat lazımdır. Böyle bir fırsat ele geçmez. Hem istifadî ve hem inkılabîdir. Ve hangi şık arzu edilirse o suretle hareket edilebilir. Yazmaklığım gayr-ı kâbilidir"*. Kemalciler yazışmaları ele geçirmek için binlerce lira sarf ediyormuş. Ortadoğu'da da öyle yapmışlar. Hatta bu

⁹⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn:4/F 14.

⁹⁹ Trabzon'da İttihat ve Terakki karşıtı Tarık gazetesinin sahibi ve müdürü Şatırzade Hasan Hicabi olması kuvvetle muhtemeldir. Gazete Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin (11 Haziran 1913) ardından kapatılmıştır.

türedilerin orada yabancı postanelerde bile elleri varmış. Bölgedeki muhalefet ise birkaç istisna dışında varlığı ile yokluğu bir düzeyindeymiş. Bunlar Ankara'nın zafer övücüsü gibi çalışıp muhalifleri bölüyor, aralarına nifak sokuyormuş. Onların tüm engellemelerine karşı Türkiye sınırı boyunca takma adla gezmiş, hatta sınırdan içeri girme cesaretini bile gösterip pek çok bilgi toplamış. Başarısı tammış. Ancak ayrıntıları veremezmiş. Pespayeler dediği Ankara duyarmış¹⁰⁰.

Aziz Nuri Romanya'ya gitmedi. Ailesi ile birlikte Romanya'da yerleşme isteğini Kiraz Hamdi engelledi. Bir iki yıl içinde savaş patlayacağını, Romenlerin savaşta acımasız olduğunu, "tek at tek mızrak" olan kendisinin tehlike anında İsviçre'de soluğu alabileceğini, oysa Aziz Nuri'nin ailesi ile birlikte Romanya'da perişan olabileceğini söyleyerek onu vazgeçirdi¹⁰¹. Aziz Nuri Filistin'e geçti, ailesi ise Yunanistan'da kaldı.

Yunanistan'a Dönüş

Aziz Nuri II. Georgios'un yeniden tahta geçmesi ve Halk Partisi'nin iktidara gelmesinden ardından 1935 yılında Yunanistan'a döndü. Ailesi ile birlikte Pire'nin Nea Kokkinia mahallesinde yerleşti¹⁰². 22 Kasım 1935'te Kral'a çektiği bir telgrafla tahta çıkışını tebrik etti:

"Zat-ı devletlerinin tahta çıkması münasebetiyle Yunan ufuklarında yeni bir güneş doğmuştur. Böyle bir gün görmeğe nail olduğumdan memnun ve mesudum, Yunan milletine hayırlı saadet ve huzur temin etmeğe kadirsiniz. Hürmetlerimin kabulünü istirham eder, hissiyatımın sadakatine itimat buyurulmasını tekrar arz ederim Kral Hazretleri"

Kral'dan "Yunan Muhtariyeti Bursa sabık Umumi Valisi Abdülaziz Nuri Paşa'ya kalben teşekkürler" yanıtını aldı. Sarayda birkaç kez ağırlandı.

¹⁰⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 3/E 12, Bt: Ağustos 1933.

¹⁰¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn:4/F 10, 11, 12, 13, 14, 1/G 1. Kiraz Hamdi'nin, Aziz Nuri'nin 27 Mart 1931 tarihli mektubuna yanıtından.

¹⁰² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 9. Tam adresi A.Aziz Peçka Nea Kokkinia Pire-Greece'di.

Kral'a sık sık mektuplar göndererek isteklerde bulundu. Gümül-cine'ye dönmek için izin istedi¹⁰³. Ancak izin verilmemiş olacak ki Nea Kokinya Mahallesi'nde oturmayı sürdürdü. Oğlu Kâmil de aynı mahallede sahip olduğu dükkânda fotoğrafçılık yaparak geçimini sağlı-yordu¹⁰⁴.

Aziz Nuri 1935 yılından itibaren muhalif firari ve Yüzelliliklerle yeniden örgütlenme girişimlerine başladı. Arif Oruç ile sık sık görüştü. Mustafa Kemal'i devirmek adına eski kavgalar unutuldu. Yüzellilik Çopur Hakkı ile birlikte Türkiye'de idam edilen Miralay Osman'ın oğlu Şemseddin'in de içinde bulunduğu muhaliflerle evinde yapılan toplantıda yakın bir zamanda savaşa gireceğini tahmin ettikleri Tür-kiye'deki Kemalist iktidarı devirmek için şimdiden örgütlenme yapıl-ması kararı alındı. Ayrıca bu amaca hizmet etmek üzere bir kitap yazı-larak Suriye ve Trakya sınırlarından Türkiye'ye sokulması kararlaştırıldı¹⁰⁵. Aziz Nuri, Yunanistan'da daha önce kurduğu Hilafet-i İsla-miye ve Saltanat-ı Osmaniye Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'ni yeniden canlandırmak için çalışmalarını da sürdürdü. Yüzellilik Çerkes Davut'a 1936 yılında gönderdiği mektupta cemiyetin Türkiye'de de ör-gütlendiğini, her yerde üyesi bulunduğunu, Trabzon'da Tefvik ve Rize'de Yusuf Ziya beylerin kendi adlarına dağa çıktıklarını bildirdi¹⁰⁶. Bununla birlikte Yüzellilik Mehmet Ali ile ters düştü. Zira Mehmet Ali, Mısır Hükümeti'nin Paris'teki Türk mülteciler için Elçi Fahri Paşa ara-cılığıyla teslim ettiği parayı zimmetine geçirmiş, dağıtmamıştı. Bu ve buna benzer tutumları nedeniyle Türkiye dışındaki pek çok muhalifin de tepkisini çekmişti. Aziz Nuri de bu son olay nedeniyle Mehmet Ali aleyhinde kampanya başlattı. Onun Yunanistan'daki itibarını sarsmak amacıyla girişimlerde bulunduğu gibi gerek Fransız Dışişleri Bakanlı-ğına, gerekse Paris'teki Nansen Mülteciler Ofisi temsilciliğine¹⁰⁷ ve Elçi

¹⁰³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 10, 11.

¹⁰⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 5, Bt: 27.11.1935.

¹⁰⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 5, Bt: 21.9.1935.

¹⁰⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6, Bt: 18.11.1936.

¹⁰⁷ Fransa'da yaşayan çeşitli milletlere mensup göçmenler (Aziz Nuri mağdur diyor) haklarını savunmak üzere hükümetin izniyle birer ofis kurmuşlardır. Türkler de

Fahri Paşa'ya yazdığı dilekçelerle Mehmet Ali'nin vicdansız, ahlaksız, yalancı ve hain olduğunu dile getirdi, Paris'teki büro başkanlığından alındığını ve yerine Gümülcineli İsmail'in atandığını bildirdi¹⁰⁸.

Aziz Nuri, 1936 yılı içinde İngiliz Gizli Servisi adına yaptığı çalışmalara da hız verdi. Çalışmalarını servis elemanı olan E. Nikolas'ın "Bu tezkerenin sahibi Aziz Nuri Bey, yedinde bulunan bazı Türkçe yazıları istediği yere götürmekte serbesttir. Bu yazıların muhteviyatı askeri makamatça malumdur" ibaresini taşıyan tezkere ile yürüttü¹⁰⁹. Yunan Kralı'na yaptığı ziyaretlerde Yunan vatandaşı olmasına ve Trakya'ya gitmesine izin verilmesini, buraya gittiği takdirde Türkiye aleyhinde daha geniş ve serbest çalışma olanağı bulabileceğini söyledi¹¹⁰. Aynı günlerde Pire Polis Müdürü tarafından çağırılarak uyarıldı. Kendisine Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti aleyhinde *açık bir şekilde* propaganda yapmaması tembih edildi. Aksi takdirde sınır dışı edileceği bildirildi¹¹¹. Kısa bir süre sonra da Yunanistan'ı terk etmesi istendi. Ancak Yunan Propaganda Müdürlüğü'ne başvurarak "Yunan emelleri için fedakârca çalışacağımı taahhüt" etmesinin ardından kendisine üç aylık ikamet tezkeresi verildiği gibi Pire Propaganda Şubesi Müdürü Daskalakis'in emrinde görev verilerek ödüllendirildi¹¹².

Aziz Nuri 1936 Ekim ayından itibaren Türkiye'ye olan hıncını tüm örgütlerle işbirliği yaparak gösterdi. Taşnaklarla da işbirliği yaptı. Mısır Sarayı'nda dış doktoru olan Taşnak komitecilerden Artin ile Atina'da Masalya otelinde bir araya geldi. Ondan işbirliği yapacağı bazı isimler aldı. 22 Ekim'de Gümülcineli İsmail'e yazdığı mektupla

---

Türk Mültecileri Ofisi'ni oluşturmuş, ofisin başına da Paris'te yaşayan Mehmet Ali geçirilmiştir. Bkz. **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/C 2, Bt: 11.12.1936 (Aziz Nuri'nin Paris'teki Mısır Elçisi Fahri Paşa'ya yazdığı mektuptan).

¹⁰⁸ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/2, Bn: 2/E 3-4, Bt: 3.12.1936; Dn: 12222-40/3, Bn: 5/D 9, Bt: 29.3.1937.

¹⁰⁹ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/C 4, Bt: 13.4.1936.

¹¹⁰ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/B 8, 14, Bt: 12.5.1936; 12.6.1936.

¹¹¹ **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 7, Bt: 16.10.1936; Dn: 12222-40/2, Bn: 2/G 9, Bt: Ekim 1936.

¹¹² **EGM Arşivi**, Dn: 12222-40, Bn: 9/G 7, 9, Bt: 10.1936

Mehmet Ali ve Namık'ın ihanetlerinden bahsetti, sahtekâr ve dolandırıcı olduklarını söyleyerek Gümölcineli'yi yanına çekmeye çalıştı. Paris'e Yüzelliliklerden (Trabzonlu) Ömer Fevzi'ye gönderdiği mektup ile de onu Mehmet Ali konusunda uyardı, onunla işbirliği yapılmamasını istedi¹¹³. 23 Temmuz'da Paris'te bulunan Halil Rifat Paşa'nın oğlu olan Ahmet Rifat'a yazdığı mektupta ise ikiye bölünen Avrupa'nın savaşa sürüklendiğine ve kendilerinin ülkeye dönüşü için uygun ortamın oluşmaya başladığına işaret ettikten sonra konuyu sürgündeki muhaliflere getirdi. Ona göre, muhalefet içerisinde *muhalif maskeli Kemal dalkavukları* çoğalmıştı. Ankara cellatları bunları para ile besliyordu. Bu arada ilginç bir bilgi de veren Aziz Nuri, İzmit'te Kuva-yı İnzibatiye için gönüllü toplanırken Kemalci kimi subayların içlerine sızdıklarına, kararlaştırdıkları taarruzların bunlar tarafından Kemalcilere haber verilmesi yüzünden yenilgiye uğradıklarına işaret ederek o gün için bu olaydan ders çıkarmaları gerektiğini vurguladı. Her muhalife inanmamak gerektiğine dikkati çekerek şüphe duyduğu isimleri sıraladı. Halep'te bulunan Refik Halid, Rüşdü ve Radi Azmi'nin, Atina'da Köylü Refet, İzmirli Ethem Yahya, Üsküdarlı Merkez Memuru Namık, Beyrut'ta Salim Paşa'ya dikkati çekti. Türkiye'ye dönebilmek için aralarında yaptıkları haberleşmeyi Ankara'ya satabileceklerini söyledi. Atacakları adımın krokisini çizebilmek için de Ahmet Rifat'tan, Hanedan'dan kiminle birlikte olduklarını, mücahitlerden hangilerinin arkadaşı olduğunu, bunlarla birlikte çalışmanın mümkün olup olmadığını, onunla işbirliği yapan ya da yapması mümkün olan Fransa'daki muhaliflerin isim ve adreslerini öğrenmek istedi¹¹⁴. Böylece Türkiye'de olası bir ihtilal çıktığında Hanedan üyeleri ile muhalifleri birleştirme amacını gerçekleştirebilecekti. 31 Ekim'de Düzceli Abhaz Ferhat adlı bir firariye yazdığı mektupta ise Halep'te bulunan Refik Halid ile eski Kadıköy Belediye Müdürü Radi Azmi'nin, Atina'da bulunan Köylü gazetesi sahibi Refet'in, Beyrut'ta bulunan Çapanoğlu Ziya'nın Ankara'nın maaşlı adamları olduğunu bildirdi.

---

¹¹³ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 7.

¹¹⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 3/B 1, 2, 3, Bt: 23.9.1936.

Beyrut'ta yaşayan Edirne eski valisi Salim Paşa, Atina'da İzmirli Yüzbaşı Küçük Ethem ile Üsküdar eski Polis Merkez Memuru Namık ile eşkiya sanı ile anılan Davut'un da Ankara'ya affedilmeleri için başvurduklarına dikkati çekerek güvenilmez olduklarını belirtti¹¹⁵.

Ufukta bir savaş olduğunu göz önünde bulunduran Aziz Nuri, Türkiye'nin bu savaşta güçsüz düşeceğini var sayıyor ve hazırlanmak gerektiğini düşünüyordu. Çıkacak ihtilalde sadece Hanedan üyelerine bel bağlayanlara da karşı çıktı. Hanedan üyelerinin uyuşuk ve hareketsiz olduğundan yakındı. Ona göre, bir teşkilat yapıp Kürtlerle birleşerek, Ankara üzerine yürüseler asker ve padişah geliyor diye isyan çıkacak ve istekleri kolayca kabul edilecekken Hanedan üyeleri her şeyi hazır bekliyormuş. Bir gazeteleri bile yokmuş. Neyse ki son bir ümit varmış: İtalyanlar. İtalyanların, Antalya havalisini işgal etmeleri ümitleri günden güne kuvvetleniyormuş, işte o zaman Kral Ahmet Zago'nun Türkiye için hazırladığı Şehzade Mehmet Abid hemen Türkiye'de padişah ilân edilecekti¹¹⁶. Belki de bu nedenle ve türlü gerekçelerle Abid Efendi ile iletişimini sürdüren Aziz Nuri¹¹⁷, II. Abdülhamit'in Sofya'da yaşamını sürdüren diğer oğlu Mehmet Abdülkadir ile de temasa geçmek istedi. Merak uyandıran bir mektup kaleme aldı; ismini vermedi, kendisini “*muhalefet içinde oldukça sahib-i şöhret ve saltancı bir şahsım, rical-i devlet-i Osmaniyedenim*” diye tanıtmayı yeğledi. Bu gizemini de “*inkılap arifesinde bulunduğumuz şu zamanlarda müteyak-kızâne hareket*” etme zorunluluğuna bağladı. Yanına gelen veya gelecek olan kimselere güvenmemesini öğütledikten sonra “*Neden! ve Ne için!*” sorusuna vereceği yanıtı da yüz yüze görüşme talebinin kabul edileceği güne bıraktı. Olumlu yanıt verildiğinde kendisini nasıl tanıyabileceğinin ipuçlarını yazdı. İmzasını da “*Muhibb-i Saltanat-ı İslamiye-i Türk Hanedanından Bir Muhlis Bey*” olarak attı. Abdülkadir Efendi bu

¹¹⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6, 7, Bt: 23.7.1936; 31.10.1936.

¹¹⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 6/F 5, Bt: 29.9.1937. Mehmed Abid Efendi II. Abdülhamid'in en küçük oğludur. 1936 yılında Ahmet Zago'nun kız kardeşi Seniye Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilik Türkiye'yi de oldukça rahatsız etmiştir. Bkz. <http://www.ekrembugrackinci.com/makale.asp?id=460> (indirme 18.08.2019)

¹¹⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/A 7, 8, Bt: 18.3.1937. (Gümölcüneli) İsmail Hakkı'ya yazdığı mektuptan.

gizeme kanmamış olacak ki MAH yanıt verdiğine dair kanıtı ulaşılmadı¹¹⁸.

Hanedan üyelerini birer para kasası gibi gören Yüzelliliklerin çoğu gibi Aziz Nuri de durmaksızın girişimlerini sürdürdü. Yanıt bulamayınca geçmişe dönüp oradan beslenme yolunu denedi. 1937 yılının içinde Kral II. Gregorios'u sık sık sarayında ziyaret eden Aziz Nuri "*Küçük Asya Harekâtı*" sırasında yukarıda yer verdiğimiz Yunanistan için yaptığı hizmetlerini de bu dönemde hatırlattı. Kendisi kadar Yunanistan'a hizmet etmedikleri halde pek çok firari ve Yüzelliliğe maaş ve mevkiler dağıtıldığına işaret ederek benzer haklardan mahrum bırakılmış olmasından şikayet etti. Uğradığı haksızlıkların giderilmesini, yasal hakkı olduğuna inandığı emeklilik hakkının tanınmasını istedi¹¹⁹. Yunan ordusu kaçarken kendi isteği ile verdiği iki atlı arabanın karşılığının ödenmesi de talepleri arasındaydı. Ne var ki istekleri dikkate alınmadı, arabaların karşılığı olarak istediği para da bunların kendisine değil, Bursa Belediyesi'ne ait olduğu gerekçesi ile reddedildi¹²⁰. Bu kapı da kapanınca kurduğu cemiyet aracılığı ile elde edeceği gücü paraya dönüştürmeye yöneldi.

Türkiye'nin Hatay konusunda Fransa ile anlaşmazlığının doruk noktaya çıktığı bu günlerde Suriye sınırındaki saltanatçı ve halifeci muhaliflerle yazışmaları MAH tarafından ele geçirildi. Suriye sınırında gerçekleşecek bir harekâttan bahseden bu mektuplarda ufukta bir savaş olduğu, Türkiye'de inkılap olacağı, hazırlanmak lazım geldiği uyarılarının ardından gerekli olan maddi güçten dem vuruluyordu. Cumhuriyet ordusu içinde görev yapanlara atıf yapılıyor, Suriye kuzeyinde bulunan Alay Komutanı Binbaşı Tokatlı İbrahim, Yüzbaşı Ali Hilmi ve Reşat Feyyaz ile Tüfekçi Ustabaşı Çerkes Yakup'un halife kuvvetlerine katılacakları bildirilerek¹²¹ muhataplarını para yardımı konusunda cesaretlendirmeye çalışıyordu. Hedefinde Suriye,

¹¹⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/B 5, 6, Bt: 8.3.1937.

¹¹⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/4, Bn: 7/E 10, 11.

¹²⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 6, Bt: 12.5.1939.

¹²¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/2, Bn: 2/G 11, Bt: 15.8.1936.

Antakya ve Irak'ta yaşamını sürdüren Türkler vardı. Aziz Nuri, 1937 yılında Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Osmaniye Cemiyeti mührünü kullandığı pek çok beyanname kaleme alarak onlara seslendi. Bu beyannameleri yayınlamadan önce Atina'daki Fransız Elçisine yazdığı bir mektupla niyetini açıkladı. Defrance ile dostluğunu vurgulamayı ihmal etmedi. Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetenlerin Alman ruhlu olduklarına dikkati çektikten sonra “*Suriye ahalisiyle Antakya ve civarı Türklerine*” seslenmek istediğini bildirdi ve konuyu asıl amacına getirdi. O güne değin hiç kimsenin nakdi yardımına ihtiyaç duymamıştı ama şimdi “*efrâd-ı âilemin i'âşesinden keserek sarfiyât icrâ etmek*” gücünden yoksundu¹²². Fransa, istediği yardımı yaptı mı bilmiyoruz ama Aziz Nuri'nin ardı ardına beyanname kaleme aldığını biliyoruz.

“*Suriye Mıntıkası Dahilinde Bulunan Türk Kardeşlerimize İthaf!-Hâlisü'd-dem Türk Müslümanları! ve 'Maskeli Türk' Müşrikleri Kimlerdir?*” başlığıyla kaleme aldığı beyannamesinde Antakya, Beylan ve Amik'de yaşayan Türklere seslendi. İngiliz tarihçi diye andığı Hammer'den¹²³ ve Necip Asım (Yazıksız)'ın kaleme aldığı Şecere-i Türkî'den yaptığı alıntılarla onlara Türkistan'dan gelip yerleşen ve Fâtumî halifelerine bayrak açan gerçek Türk ve Müslüman olduklarını pek çok övücü cümleyle hatırlatarak gönüllerini okşadı. Türk milliyetçiliği ve İslamcı vurgularla duygularını sömürmeye yöneldi. İngilizlerin maaşlı casusu olduğunu, Türklüğünü inkar edip Yunan vatandaşı olduğunu, Yunan'a hizmetten gurur duyduğunu bilmediklerini varsayıyor olsa gerek ki Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların Türk olmadıklarını, İslam dini ile ilgileri bulunmadığını, dinsiz olduklarını iddia etti. CHP'yi Jön Türklerin ve İttihatçıların devamı olmakla, İslam birliği adı altında ‘fırıldaklar’ çevirmekle suçladı. Mustafa Kemal Paşa'yı ‘Selanikli dönme’, ‘Filistin Kolordusunun firarî kahramanı’ diye andı. Antakya ve civa-

¹²² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/C 13, Bt: 17.4.1937.

¹²³ Joseph von Hammer-Purgstall (9 Haziran 1774, Graz-23 Kasım 1856, Viyana), Avusturyalı tarihçi, diplomat ve Doğu bilimleri uzmanıdır.

rını, aralarına soktuğu ortakları aracılığı ve bağımsızlık, özerklik vaatleri ile Türkiye'ye bağlamak istediklerine dikkati çekerek kanmamalarını istedi. Şöyle seslendi:

“ ... Şu sûretle nâm ve şânını î'lâ etmiş olan hâlisü'd-dem Türk evlatları arasına fesâd ilkâ eylemek ve Türklük ruhunu za'mlarınca -fitrî namıyla icat edilen namazsız, niyâzsız, oruçsuz, perhizsiz mezhebe kimsizliğe doğru götürmek isteyen 'Türk Maskeli' müşrikler propagandistler ise hâlisü'd-dem Türk evlatları olmayıp ecdâd-ı izâmınızın hûn-ı şehâdet ve gazâ-yı kahramanisiyle kazanılmış mukaddes vatanınıza ya hasbe'l-me'mûriye gelmiş veyahut suver-i âharla yerleşmiş bulunanlardır. Aldanma, kanma, inanma!!.. Ki Ankara'nın hayali taht-ı hâkimiyeti altına girmek veya muhtariyet ilan eylemek suretiyle hâl-i hazırınızdan daha vâsi' mi kyasta hürriyet dîniye-i fikriyeniz, istirahat-ı şahsiyeniz temin edilmiş mi olacaktır. Bilakis!.. Ve faraza bir muntka tahdidıyla muhtariyet tevdi' olunmuş olmasından gerek manen ve gerek maddeten o muhitte ne menfaat beklenebilir. Tamamen ve dolayısıyla boyunduruk altına girilmekten milyarlarla borçlanmaktan başka ne olur. 'Şâhımın bağı var, üzümü yok, yaprağı var' kabilinden olmaz mı? ... Bu maskeli dönmelerin her gün bir mezhebe dönerek Garp ve Şark'ı karıştırmak ve medeniyet-i beşeriyeyi aldatmak isteyen bu mesleksiz kâfirlerin gizli niyetleri -hilâfet-i İslâmiyenin- ilgâsıyla zâhir olmuş olduğu ve etrafına hem-fikri olan kem-mâyeleri topladıkları sabit bulunduğu halde, Ankara türedülerine ve propagandistlerine -Müslüman, Türk- nazarıyla bakmak! İ'lâ-yı şân-ı İslâmiyet için kanlarını döken "Gazi" Türk bahadurlarının ahfâdı add olunan sizlerin evet! böyle asil bir Türk kitlesinin şeref-i necâbetiyle mütenasip olmayacağı bir emr-i aşikârdır. Anadolu'da meskûn hâlisü'd-dem Türk kardeşleriniz, inkılap uğrunda binlerce evlatlarını, müşriklerin pençe-i zulmünde kurban vermek suretiyle bu dönmelerden tahlis-i giribân için her an günâgûn esbâba tevessül ve çâreler düşündüğüne ve başka safahâtlara vâkıf olduğunuz hâlde bukalemunların sözlerine inanacağınıza imkân veremiyoruz. İyi bilirsiniz ki: Nadir bulunur tynet-i kâmilde kusûr/Kem mâyeden eyler ne ki eylerse zuhur. Şu ikazî irşâdnâmemizi size iblâğ ve hudûd-ı hâzır hâricinde olan bazı mesâil-i mâziyeyi de ilave ve beyânla nazar-ı dikkati-

nizi celb etmekten maksad-ı aslî hâlisü'd-dem Türk kavm-i necbînin muhlis evlâdı ve Hazret-i Resul-i Kibriyanın dini bütün ümmeti olduğunuzu bildiğimizden nâşîdir. Son sözümüz hükümet-i metbû'anıza bâ-telgraf mürâca'at ve dînsizlerin teşvîkî şenâ'atlerini reddederek, rahat ve huzurunuzun bir an akdem i'âdesi esbâbının istikmâlini taleb eylemeniz her noktâ-i nazardan hayırlı olduğunu arzla takdîm-i güldeste-i ihtirâmât olunur efendim"¹²⁴.

Aziz Nuri benzer iddia, suçlama ve iftiraları sonraki beyannamelerinde de yineledi. Suriye ve Irak'taki 'halis' Türklere seslendiği beyannamesinde ek olarak Musul, Şam, Halep ve Beyrut'ta yerleşen ve Antakya'nın özerkliği için uğraşan "gizli Ankara propagandistlerine" ve gazetelerine de dikkati çekti. Onlardan "aylıkçı menfaatperestler" olarak söz etti. "Halk Fırkası türedülerinin", "Selanik dönmelerinin" Anadolu'daki Türkleri "istibdad zincirine" bağladıkları, "Kürt-Müslüman" kardeşlerini zulüm ve hakarete uğrattıkları gibi bir dizi iftiranın ardından şöyle seslendi:

"Türk maskesi ile zuhûr ve nâmınıza roller oynayan dînsizleri aranızdan tard ve cihân matbuatıyla ilan ve masumiyetinizi izhâr ve isbât eyleyiniz. .... Bu türediler ne Müslümandır ne Hristiyan/La'net etmiş böyle müşriklere Rabb-i müste'ân. Bu gibilerden ictinâb edilmesi, hemfikir ve tarafdarlarıyla kat'-ı münâsebet olunması 'Mekke-i Mükerrerme'de Hazret-i Peygamber-i zâşâna nâzil olmuş olan âyât-ı kerîme-i ilahiyeye ahkâmındandır"¹²⁵.

Suriye Devlet Şurası Başkanı Hakkı el-Azm'a¹²⁶ gönderdiği mektupla da Antakya konusunda Türkiye'nin değil Suriye'nin tezini benimsediğini açıkça ortaya koydu. Türkiye'ye 'güneş yüzü görmesin' diye

¹²⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 5/C 13, 14.

¹²⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 5/D 1, 2, Bt: 18.3.1937.

¹²⁶ Fransız taraftarı Hakkı el-Azm 1920'de Fransızlar tarafından Suriye Devlet Başkanı yapılmıştır. Arap milliyetçilerinin çoğunlukta olduğu Hizbu'l-İslah partisinin kurucusudur. Parti Suriye'nin bağımsızlığı ve birliği doğrultusunda çalışma yürütmüştür. Bkz. Ömer Osman Umar, "Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye", *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara, 2004, s. 466, 497.

beddua ettiği, kapıda gördüğü savaş olasılığı ile teselli bulunduğunu söylediği bu mektupta da “*maskeli dönmeler*” diye andığı Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticilerine “*lanet*” okudu. “*Propagandistlere, ânlara meyl eden jön kafalılara, idrâksizlere, hakîkî Türkleri iğfâle çalışsan müşriklere rahm ve şefkat câiz değildir*” diyerek “*Hemen kafaları ezilmeli ki diğerleri rahat kalsınlar!*” öneri ve beklentisini dile getirdi¹²⁷.

İslam dünyasının ve muhalif isimlerin önde gelenlerine yazdığı mektuplarla 1937 yılı Ağustos ayında bir İslam Kongresi düzenleneceğini duyurarak onlardan güven mektupları ve tabii ki destek istedi. Kongreye katılacaklar isimlerini bildirdi. Ancak kongre zamanı yaklaştığı halde Aziz Nuri program hakkında bilgi vermeyince tepkiyle karşılandı¹²⁸. Bu tepkileri yanıtlama gereği duymazken Türkiye’de Milli Mücadele kahramanları arasında yaşanan görüş ayrılıklarını ve Atatürk’ün hastalığını kullanmaya yöneldi. Cemiyet mührünü kullanarak kaleme aldığı bir beyanname hayal dünyasının genişliğini ortaya koyuyordu. Ona göre Çankaya Köşkü’nde “*Gizli Eller*” adı ile bir komite kurulmuş, “*Çankaya diktatörü Selanikli Kemal -ki Avusturyalı dönme Jozef-*”in başkanlık ettiği bu komite bin türlü kötülük etmeyi sürdürüyormuş. Hatta Cumhuriyet’in ilanı da bu komite “*erkânu*” tarafından “*kafaları tamamen tutulduktan*” yapılmış. Şimdi, onların vicdansız eylemlerini kırmak, meşrutiyet anayasasına uygun milli ve bireysel özgürlükleri iade etmek, istibdat zincirini kırmak amacıyla “*Açık Eller*” isminde gizli bir grup oluşturulmuş. Emniyet teşkilatı tüm çabalarına rağmen bu grubu ortaya çıkaramadığı için “*dinsiz bozkurdçular pek telaşlan(mış)*”. Zira uzun süredir orduda bir memnuniyetsizlik varmış. Grubun, Çankaya’ya aleyhtar olmanın yanı sıra orduda da büyük nüfuzları bulunan Kazım Karabekir, Ali İhsan (Sabis), Hasan Tosun, Sarı Kemal, Refet paşalar tarafından oluşturulmuş olduğu düşünülse de belgeleyemedikleri için açıkça ne soruşturma ne de tutuklama yapıyorlarmış. “*Açık Eller*” günden güne genişleyerek yayılıyormuş. Aziz

¹²⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 5/D 3, Bt: 3.4.1937.

¹²⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/A 7,8, Bt: 3.4.1937.

Nuri “Aziz Kardeş!” diye hitap ettiği kitleye grubun vatanperver hislerden doğduğunu hatırlatarak destek çağrısında da bulundu¹²⁹. İstanbul ve Pire Limanı arasında işleyen gemilerdeki tayfa ve kamarotlardan bazılarını elde edip Türkiye hakkında bilgi toplayarak¹³⁰ Atatürk ile Kazım Karabekir arasındaki anlaşmazlığı propaganda amacıyla kullanmayı sürdürdü. Güya Karabekir Paşa’nın hapsedilmesi kararı alınmış, bu karar karşısında birinci ve ikinci kolorduların harekete geçmesi üzerine Paşa mecburen serbest bırakılmış, ancak o günden beri Türkiye’de akşam sabah ihtilâl bekleniyormuş, Atatürk’e ikinci olarak kriz gelmesinin nedeni de buna üzülmeymiş, kurtulması çok şüpheli imiş¹³¹.

Aziz Nuri, dünyanın ikinci büyük savaşa doğru sürüklendiği bu günlerde Türkiye’nin izlediği tarafsız dış politikayı da hedef aldı. Türkiye’yi Alman yanlısı gibi gösterip Türk Ordusu’nu karıştırmak istedi. “*Türklüğün Şanlı Ordusuna İthaf*” başlıklı bu beyanname¹³² ile Mustafa Kemal’e, silah ve dava arkadaşlarına bilindik suçlamalarını ve hakaretlerini yineledikten sonra Türkiye’de özgür basın olmadığı için gerçeklerin yazılamadığını iddia etti. Von Papen’in, Sanders Komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu’nda kurmay başkanlık yaptığı günlere atıf yaparak Mustafa Kemal’in “*aziz dostu ve kadim arkadaşı*” olduğuna ve şimdi Alman elçisi yapıldığına işaret etti¹³³. Söylemek istediği tıpkı ilkinde olduğu gibi Türkiye’nin ikincisinde de Almanların yanında savaşa gireceği, “*muazzam İslam devleti*” ilkinde nasıl perişan edildiyse şimdi de “*elde kalan bir parça memleketin uçuruma*” sürükleneceği idi. Böylece Kemalistlerin *İttihatçı artığı* olduğu söylemini de kendince kanıtlamış olurken, ilkinde hizmeti ettiği İngiltere’ye ikinci savaşın arifesinde de desteğini sürdürmüş oluyordu.

¹²⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/3, Bn: 6/F 13, Bt: 9.8.1937; Dn: 12222-40/5, Bn: 8/A 11, Bt: 24.3.1938.

¹³⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 10/C 12, Bt: 14.11.1938.

¹³¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 10/E 12-13, Bt: Eylül 1938.

¹³² EGM Arşivi, Dn: 12222-40/5, Bn: 8/A 11, Bt: 27.3.1938.

¹³³ Papen’in özgeçmişi ve Türkiye’deki elçiliği için bkz. Nurettin Gülmez-Esin Demirci, “Von Papen’in Türkiye Büyükelçiliği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C XIII/27, Güz 2013, s. 225-250.

Tüm bu beyanname ve mektupları ile Türkiye'yi siyasal ve ekonomik açıdan güçsüz, kendi içinde karmaşa yaşayan bir ülke olarak göstermek, dış politikada elini zayıflatmak, böylece muhalefeti kendi etrafında toplamak amacını güttüğünü düşündüğümüz Aziz Nuri, yeri geldiğinde en büyük Türkçü, İslam'ın yüceltici, hilafetçi ve saltanatçı geçindi. Yeri geldiğinde İngilizci, Yunancı, kimi zaman da hepsi oldu. Tek hedefi de Mustafa Kemal Türkiyesi idi. 1938'de çıkarılan Genel Affın ardından Yunan Emniyetine çağrılıp kendisine Türkiye'ye dönüp dönmeyeceği sorulduğunda “*Ben affı kabul etmiyorum. Hiçbir vechile Türkiye'ye gitmeyeceğim ve aleyhinde çalışacağım*” yanıtını verdi¹³⁴. Ardından af karşısı beyannameler kaleme alarak dönme eğiliminde olan Yüzellilikleri etkilemeye çalıştı. Devrimin önderlerine beyannamelerle saldırmayı sürdürdü. “*Komite Santral de Fedakâran Ottoman*” yazılı mühür kullanarak imzaladığı¹³⁵ beyannamelerle Türkiye'ye dönen Yüzellilik eski dostlarının kirli çamaşırlarını ortaya saçtı¹³⁶. Yunan Propaganda Müsteşarlığı'nda Şube Müdürü olan Yuvanid Daskalakis'in yardımı ile Türkiye'ye sokmaya çalıştığı bu beyannameler¹³⁷ MAH tarafından ele geçirilip tüm iller İçişleri Bakanlığı'nca uyarılınca amacına ulaşamadı¹³⁸.

Affin ardından Yüzelliliklerin pek çoğunun ülkelerine dönmesi, muhaliflerin dağılıp etkisizleşmesi üzerine maddi sıkıntısı da epeyce artan Aziz Nuri, takibini yapan MAH ajanı aracılığıyla kendisine geldiğini söylediği mektupları Türkiye'ye satmaya başladı. Ancak MAH, 22 Ekim 1938'de bu mektupların sahte olduğu, geçimini sağlamak amacıyla mektupları kendisinin ürettiği bilgisini İçişleri Bakanlığı'na iletince¹³⁹ Bakanlık, Türkiye'nin Atina Elçisi olan Ruşen Eşref (Ünaydın)'i uyardı ve mektup satın alma işlemine son verildi¹⁴⁰. Aziz Nuri

¹³⁴ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 10/C 13, Bt: Ekim 1938.

¹³⁵ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: B 14; Dn: 12222-40/6, Bn: 10/E 2, Bt: 27.9.1938.

¹³⁶ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 10/E 6, 7, Bt: 27.8.1938

¹³⁷ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: D 10, G 8.

¹³⁸ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: F 14.

¹³⁹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 6/C 2.

¹⁴⁰ EGM Arşivi, Dn: 12222-40/6, Bn: 6/C 1.

son bir gayret yeniden Türkiye sınırına yöneldi. MAH'a göre Yunanistan'daki örgütlenmeyi idare görevini Çerkes Davut ile birlikte yürüten Aziz Nuri, 1939'da bu örgütlenmeyi Trakya sınırına taşımaya karar vermişti. Bunun için bölgede serbestçe dolaşabilmeleri gerekiyordu. Oysa, Yunan vatandaşı olmadıkları için seyahatlerine Yunan Hükümeti izin vermiyordu. Bu nedenle hükümete başvurup vatandaşlık istemişlerdi. MAH, Mayıs ayında vatandaşlık haklarının bir, bir buçuk ay içinde çıkabileceği bilgisini İçişleri Bakanlığı'na bildirdi¹⁴¹ ise de istihbarat kayıtlarında Aziz Nuri'ye vatandaşlık verildiğine dair bir bilgi yer almadı. Trakya hülyası da son buldu. Türkiye'ye dönmeyi hiç düşünmeyen, düşmanlık edeceğini açık açık söylemekten ve uygulamaya koymaktan geri durmayan Aziz Nuri, Yunanistan'ın Alman ordularınca işgali üzerine çareyi düşmanlık ettiği ülkesinde aradı. Aftan yararlanmak isteği ile yaptığı başvuru karşısında Türkiye ona kucak da açtı. Yeşilzâde Aziz Nuri'ye 17 Eylül 1941'de bir seyahate özgü pasaport verildi. Ancak, yolculuğa hazırlandığı sırada hastalandı, kısa süre sonra da öldü. Pire'deki Türk Mezarlığı'na gömüldü¹⁴².

SONUÇ

Aziz Nuri, TBMM'nin “vatan haini” olduğu gerekçesiyle affedilmeyen ve Yüzellilik listeye alınan isimlerden biridir. Sürgünde yaptığı bireysel ve örgütsel çalışmalar, çıkardığı gazetede ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarda savunduğu görüşler hakkında verilen bu kararı onaylamaktadır. Aziz Nuri'yi diğer pek çok Yüzelliliklerden ayıran da onun Milli Mücadele günlerinden Yunan'a nasıl hizmet ettiğini kendi kalemi ile ortaya koyması, böylece yalnızca ülkeye ve devlete değil Türk milletine de ihanetini itiraf etmesidir. Yunan vatandaşı olduğunu, Yunan genel valisi olduğunu sürekli yinelemesi, yazışmalarında da bu son unvanı kullanması bu tutumunu yaşamı boyunca sürdürdüğünün işaretleridir.

¹⁴¹ EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 9/C 5, Bt: 27.11.1939.

¹⁴² EGM Arşivi, Dn: 12222-40, Bn: 11/A 5, Bt: 2.2.1942.

Aziz Nuri'nin yaşam öyküsü kişisel hırs ve düşmanlıkların, hırs ve düşmanlık yapanlara yaramadığının örneklerinden de yalnızca biridir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu hırs ve düşmanlıklardan hiç yara almadığını söylemek de fazla iyimser bir bakış açısidir. Zira Aziz Nuri'lerin sayısı oldukça fazladır. Onların yaşam öykülerinin bilinmesi, Türkiye Cumhuriyeti'ne, Atatürk'e ve Türk inkılaplarına saldırırken kullandıkları söylemlerin hangi amaca hizmet ettiğinin anlaşılması Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığı, birliği, dirliği ve bağımsız yaşamasının güvencesi olacaktır.

KAYNAKÇA

EGM Arşivi

Dosya No (Dn): Dn: 12222-40

12222-40/1

12222-40/2

12222-40/3

12222-40/4

12222-40/5

12222-40/6

12222-40/7

Gazete ve Dergiler

Alemdar, Renin, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Kitap ve Makaleler

Akgün, Seçil, “Yunanistan’da Kurtuluş Savaşı’nı İzleyen Gelişmeler”,
DEÜ Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, C I, S 3, s.
9-20.

Akkılıç, Yılmaz, **Kurtuluş Savaşı’nda Bursa**, Birinci Kitap, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008.

Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu, “Yunanistan’da Monarşi Üzerine Bir Değerlendirme”, **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S 58, Bahar 2016, s. 99-121.

- Erdaha, Kâmil, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
- _____, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi**, TeKin Yayınevi, İstanbul 1998.
- Eğilmez. Mümtaz Şükrü, **Millî Mücadele’de Bursa**, (Haz. İhsan Ilgar), Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981.
- Gülmez, Nurettin - Demirci, Esin, “Von Papen’in Türkiye Büyükelçiliği”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XIII/27, Güz 2013, s. 225-250.
- Gök, Nurşen, “Ebubekir Hazım Tepeyran’ın Memleket İdaresine Dair Önerileri”, **AÜ DTCF Tarih Dergisi**, S 42, 9/2007 s. 201-215.
- Halıcı, Şaduman, **Ethem**, e Yayınları, İstanbul 2016.
- Macar, Elçin. “İki Dünya Savaşı Arası Türkiye ve Yunanistan”, http://www.obarsiv.com/cagdas_turkiye_seminerleri_0607.html (13.06.2019)
- Palabıyık, M. Serdar. “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1916-Mayıs 1917)”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 23-24, AVİM Yayınları, Ankara 2006, s.205-225.
- Selçuk, İlhan, **Yüzbaşı Selâhattin’in Romanı**, C II, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2007.
- Sofuoğlu, Adnan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında İşgal Döneminde Bursa”, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Adnan-SOFUOGLU-OsmanArsiv-Belgelerinde-Bursa.pdf> (12.06.2019) s. 51-82.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Umar, Ömer Osman, “Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye”, **Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları**, Ankara, 2004, s. 466, 497.
- Yüceer, Saime, **Bursa’nın İşgal ve Kurtuluş Süreci**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2001.

**İSTİKBAL GÖKLERDEDİR: TÜRK TAYYARE CEMİYETİ
(1925-1938) (TÜRK TAYYARE CEMİYETİ'NDEN TÜRK
HAVA KURUMU'NA)**

Şayan ULUSAN*

ÖZET

Türkler tarih boyunca astronomiye, gökbilimine ilgi duymuştur. Türklerin bu ilgisi gökbilimi konusunda yaptıkları çalışmalar ile kendini göstermiştir. Türklerin özgürlüğe olan tutkuları havacılık alanında da başarılı olacaklarının bir göstergesi olmuştur.

Bu çalışmalar sonucunda elde edilen yön tayini, hava durumu, ay ve güneş tutulmaları gibi olaylar Türklerin bilimsel olarak açıklayabildiği hadiselerdendir. Mesela, Hezarfen Ahmet Çelebi ve Lagari Hasan Çelebi Türklerin havacılıkta başarılı olacaklarının birer göstergesi olmuştur.

Hezarfen Ahmet Çelebi planör benzeri bir araçla İstanbul Boğazı üzerinde uçarak Türk ve dünya havacılık tarihinde oldukça önemli bir hadiseyi gerçekleştirirken, Lagari Hasan Çelebi'de roket tarzı bir uçuşu hayata geçirmiştir.

Türkler, 1911 Trablusgarp Savaşı'nda, İtalya'nın, Türklere karşı savaş aracı olarak uçağı kullanması üzerine, uçağın kullanan tarafa sağladığı avantajı ve üstünlüğü görmüştür. Bu durum, güvenlik açısından endişe duyan Türkiye'nin, bu alanda kendisini geliştirmesi için itici bir etken olmuştur. Özellikle 20. yüzyıl gelişen silah teknolojisi göz önüne alındığında güvenlik açısından Türkiye için havacılık daha da önem kazanmıştır.

---

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sayanulusan@gmail.com

Türk Tayyare Cemiyeti, 16 Şubat 1925 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde Ankara'da kurulmuştur. Cemiyetin gayesi olarak da *“Türkiye’de tayyareciliğin askeri, iktisadi, içtimai ve siyasi ehemmiyetini tanıtmak ve bu maksatla tayyareciliğe lüzumu olan insanları ve malzemeyi çoğaltmak ve Türk gençliğinde tayyarecilik aşkını uyandırmaktır”* olarak belirlenmiştir. Atatürk, Türk Tayyare Cemiyeti’ni kurarak projelerinden birini daha hayata geçirmiştir. Cemiyet 1935 yılında “Türk Hava Kurumu” adını almıştır.

Cemiyet, kısa sürede bir sivil toplum hareketine dönüşmüştür. Türk halkı cemiyete maddi ve manevi katkıda bulunmuştur. Bu dönemde yolu olmayan, ulaşım imkanları zorlukla sağlanan ülkenin en ücra yerlerinden bile Türk Tayyare Cemiyeti’ne inanılmaz ölçüde bağış ve yardımlar yapılmıştır. Türk halkı ürünün bir kısmını, hayvanını, arazisini, maaşını, evlenme yüzüklerini, gelinliğini ve hatta kefen parasını dahi kuruma bağışlayarak havacılık sektörüne dünyada hiçbir milletin sağlayamadığı desteği sağlamıştır. Türk Tayyare Cemiyeti, İstiklal Harbi’nden yeni çıkmış, yorgun ve yoksul bir halkın, gerçekleştirilmesi zor olan maddi-manevi desteğiyle hayat bulmuştur. Bu destek sayesinde ilk 10 yıl içinde 351 uçak satın alınarak Türk Silahlı Kuvvetleri’ne bağışlanmıştır.

3 Nisan 1926’da ise Türk havacılığının ihtiyacı olan teknik personelin eğitilmesi için de “Tayyare Makinist Mektebi” açılmıştır.

“İstikbal Göklerde-dir!” ifadesi o yılların coşkusu içinde söylenen sadece güzel bir söz değil, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti’nin önüne konulan bir hedeftir. Bu amaçla 3 Mayıs 1935’de Türkkuşu kurulmuştur. Atatürk’ün manevi kızı ve dünyanın ilk kadın savaş pilotu olan Sabiha Gökçen’de bu kurumun yetiştirdiği bir değerdir.

Atatürk Dönemi’nde Türk havacılığında önemli atılımlar yapılmıştır. Atatürk, milletin havacılığa olan ilgisini sürekli canlı tutmayı başarmıştır. Vefatından sonraki dönemde Türk hava sanayisinin bir duraklama süreci yaşaması kendisinin havacılıkta üstlendiği rolü de ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk dönemi, Türk Tayyare Cemiyeti,
Türk Hava Kurumu, Sabiha Gökçen.

**THE FUTURE IS IN THE SKY: TURKISH AIRCRAFT SOCIETY
(1925-1938) (FROM TURKISH AIRCRAFT SOCIETY TO
TURKISH AIR ASSOCIATION)**

ABSTRACT

Turks have been interested in astronomy throughout history. This interest of the Turks has manifested itself in their work on astronomy. Turks' passion for freedom has been a sign of success in aviation.

As a result of these studies, the direction, the weather, the moon and the solar eclipses are the traditions that the Turks can scientifically explain. For example, Hezarfen Ahmet Çelebi and Lagari Hasan Çelebi have become some demonstrations of the success of the Turks in aviation.

While Hezarfen Ahmet Çelebi flew on the Istanbul Strait with a glider-like vehicle and performed a very important tradition in the history of Turkish and world aviation, Lagari Hasan Çelebi had a rocket-style flight.

In the 1911 Tripoli War, the Turks saw the advantage and superiority that Italy gave to the user of the aircraft on the use of the aircraft as a war tool against the Turks. In this case, the concern for the security of Turkey, has been a driving factor for self-development in this area. Especially in the 20th century given the developing weapons technology has gained even more importance for Turkey in terms of aviation security.

Turkish Aircraft Society was established in Ankara on 16 February 1925 under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. As the object of the Society, *"aircraft military in Turkey, economic, a social context and to promote the political significance and for this purpose to duplicate people and material to the plane need and to awaken over aviation brooks in the Turkish youth respectively"*. Ataturk, the Turkish Aircraft Society, founded one

of his projects has passed more. The Society was named "Turkish Air Association" in 1935.

The Society soon turned into a civil society movement. Turkish people have contributed materially and spiritually to the cemetery. Donations and subsidies have been incredibly donated to the Turkish Aircraft Society even in the most remote places of the country where roads are not available and transportation facilities are provided with difficulty. The Turkish people provided some support for the aviation sector to the nations of the world by donating part of the product, the animal, the land, the field, the salary, the wedding rings, the bride and even the shroud money. The Turkish Aircraft Society has come to life with a material and spiritual support of a new, tired and poor people from the War of Independence. Thanks to this support, 351 aircraft were purchased and donated to the Turkish Armed Forces in the first 10 years.

On April 3, 1926, the "Aircraft Engineer School" was opened for the training of the technical personnel who needed Turkish aviation.

"*The Future is in the Sky!*" the phrase sung in the enthusiasm of those years is not just a nice word, it is also a target set in front of the Republic of Turkey. For this purpose, Turkishbird was established on 3 May 1935. Atatürk's spiritual daughter and Sabiha Gokcen, the first female war pilot of the world, is the value this institution produces.

During the Atatürk period, significant advances were made in Turkish aviation. Ataturk, the nation has been keeping alive the interest in aviation constantly. In the period after his death, a pause life of Turkish air industry also reveals his role in aviation.

Keywords: Ataturk period, Turkish Aircraft Society, Turkish Air Association, Sabiha Gökçen.

GİRİŞ

Türklerin astronomi ve gökbilimi konusundaki ilgileri ve çalışmaları havacılık alanında başarılı olacaklarının bir göstergesi olmuştur. Türklerde gökbilimi çok geliştiği için yön tayini, hava durumu, ay ve güneş tutulmaları gibi hadiseler Türklerin bilimsel olarak değerlendirip açıklayabildiği olaylardı. Hezarfen Ahmet Çelebi ve Lagari Hasan Çelebi Türklerin havacılıktaki sembolleri olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Atatürk'ün dikkat çektiği üzere diğer alanlarda olduğu gibi havacılıkta da Türk milletinin yetenekleri köreltilmişti¹.

Osmanlı Devleti, İtalyanlar Trablusgarp'a saldırdıktan ve düşman uçaklarının savaştaki etkisini gördükten sonra havacılık konusunda ilk adımı atmıştır. I. Dünya Savaşı'na dahil olan Osmanlı Devleti'nin havacılığı daha henüz emekleme aşamasındaydı ve elindeki mevcut uçakları da eskimiş ve neredeyse işlevsiz bir halde bulunmaktaydı².

Nitekim Mustafa Kemal Paşa daha önce Picardie manevralarında ilk olarak karşılaştığı uçakların Trablusgarp Savaşı'nda keşif ve bombardıman da ne kadar etkili olduklarını göremek böylece havacılığın önemini daha bu yıllarda anlamıştır³. 1910 yılında Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa Avrupa'nın askeri yapısını görmek, orduları hakkında bilgi almak üzere iki kurmay subay olan Enver Bey'i Almanya'ya Fethi (Okyar) Bey'i de Fransa'ya göndermiştir. Bu görev çerçevesinde 10 Eylül 1910 tarihinde Paris'te düzenlenen uluslararası Picardie manevralarına Kur.Yzb.Mustafa Kemal ve Paris Ataşemiliteri Bnb.Fethi (Okyar) Bey de katılmıştır. Bu manevralara katılan Türk heyeti uçakların gelecekte önemli bir yere sahip olacağını görmüş ve doğrultuda

¹ Saime Yüceer, "Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti - Bursa Örgütü", **Atatürkçü Bakış**, Yıl 2, C 2, S 3, Bursa 2004, s.7.

² İhsan Tayhani, **Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii(1923-1950)**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara bty., s.163-164; Mustafa Kemal Paşa'nın Trablusgarp'ta iken, gökyüzünü İtalyan uçakları sardığında silah arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'a söylediği şu sözler daha bu yıllarda Türk havacılığı hakkındaki görüşlerini göstermektedir; "Ah Fuat, ne olurdu şu uçaklar bizim elimizde olsaydı! Göreceksin Fuat. Göreceksin...Bir gün bizimde böyle uçaklarımız olacak". bkz:Tayhani, **a.g.e.**, s.184.

³ Oktay Verel, **İstikbal Göklerin Gökler Bizimdir**, THK, İstanbul 1985, s. 7.

bir rapor hazırlamıştır. Picardie manevrası Mustafa Kemal Paşa'nın havacılıkla ilk temasının olduğu yerdir⁴.

Milli Mücadele öncesinde dolayısıyla Türklerin elinde yeterince ve güçlü bir hava gücü bulunmamaktaydı. İngiliz ve Fransızların yerleşmeleri üzerine Yeşilköy'den çıkarılan Türk havacıları başarabildikleri ölçüde uçak ve teçhizatı deniz yolunu kullanarak karşı sahile Maltepe'ye geçirmiş ve ideal tepe civarına depolamışlardır. Bu durumdan İngilizler rahatsız olmuş ve her türlü bakım, onarım çalışmalarını ve eğitim amaçlı uçuşları da yasaklamışlardır. Ardından 7 Haziran 1920 tarihinde birkaç pilot buradan 4 adet uçağı hazır hale getirebilmiş, ancak bir tanesi (Alebatros-D III) Anadolu'ya geçebilmiştir.

Bunun üzerine İngilizler Maltepe'deki uçak ve ekipmanı bombalamışlar, geri kalanlar da işgal kuvvetleri ve azınlıklar tarafından yağmalanmıştır.

Damat Ferit Paşa Hükümeti de 25 Haziran 1920 tarihinde Hava Kuvvetleri Müfettişliğini ve Maltepe İstasyonu'nu kapatarak personeli de dağıtmıştır. Böylece İstiklal Harbi sırasında Türk havacılığına da son verilmiştir⁵.

Milli Savunma Bakanlığı Harbiye Dairesi, Yeşilköy uçak istasyonunun tahliyesi, İzmir'in işgali ve Maltepe Hava Meydanı'ndaki son gelişmeler sebebiyle 13 Haziran 1920 tarihinde 328 sayılı emri ile hava teşkilatının düzenlenmesine karar vermiştir. Bu teşkilat TBMM ordularının ilk hava kuvvetleri teşkilatı olmuştur⁶.

Milli Mücadele döneminin 40 kişilik havacılık kadrosu I. Dünya Savaşı'ndan kalan uçakları onarmış, düşmandan ele geçirilen ganimetlerden faydalanarak, vatansever tüccar Erzurumlu Nazif'in sağladığı maddi destekle alınan uçakları kullanarak vatan semalarını

---

⁴ İsmail Çulha, "Türk Havacılığının Doğuşu, Gelişimi ve Bu Süreç İçinde Mustafa Kemal Atatürk", **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 280.

⁵ Tayhani, **a.g.e.**, s. 167-170.

⁶ Tayhani, **a.g.e.**, s. 174.

onurla korumuşlardır⁷. 26 Ağustos 1922’de Büyük Taarruz başladığında Türk ordusunun elinde sadece 16 tane uçak mevcuttu⁸.

İstiklal Harbi sırasında müttefik güçlerine karşı Türk havacılığının geliştirilmesi için işgal altında olan bir milletin maddi zorluklara rağmen nasıl gayret gösterdiği dikkate ve takdire şayandır.

Dolayısıyla, Cumhuriyet ile birlikte hava sanayiine ait ciddi bir alt yapı devralınmamıştır. Buna rağmen 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde 200 Türk kadını kongredeki Türk ürünleri ile birlikte bir uçağın maketini sergilemişlerdir. Türk hava gücünün gelişmesini hızlandırabilmek için görüntüler kullanmışlardır⁹.

1925-1939 yılları arasında çok zor ekonomik şartlara rağmen Türkiye havacılık sahasında önemli gelişmeler göstermiştir. Hatta Balkan ülkeleri arasında en güçlü hava kuvvetlerine sahip olmuştur. Yaklaşan II. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye’nin havacılık sahasında büyük bir atılım yapmasını sağlayan Atatürk, 12 adalardan Türkiye’ye yapılacak bir İtalyan saldırısına karşı önlem almıştır.

Atatürk’ün, “Göklerine sahip olamayan ülkeler, geleceklerine sahip olmaz”, “Bütün tayarelerimizin ve motorlarının memleketimizde yapılması ve hava harp sanayinin de bu esasa göre inkişaf ettirilmesi icap eder” ve “Havacılığı milletin işi yapmak” ifadeleri havacılıkta güçlü hava kuvvetlerini, milli bir harp sanayisinin oluşturulmasını ve milletin desteğinin alınması gerektiğini vurgulamaktadır¹⁰.

⁷ Tayhani, a.g.e., s. 182.

⁸ Yüceer, a.g.e., s.9.

⁹ Abdürrahim Fahimi Aydın, “Tayyareden Uçağa: Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar”, **Karadeniz Araştırmaları**, S 31, Güz 201, s.62.

¹⁰ Aydın, a.g.e., s.63-64.

THK'nun İlk Amblemi¹¹

I. KURULUŞU

Türk Tayyare Cemiyeti Beşinci Kongresi'nin 28 Teşrin-i Sâni 1932 tarihli toplantısında değiştirilerek kabul edilen Türk Tayyare Cemiyeti Nizamnamesi'nin 1.maddesine göre, Türk Tayyare Cemiyeti 16 Şubat 1925 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın himayesi ve İsmet Paşa'nın da başkanlığında Ankara'da kurulmuştur. 2.madde de Cemiyetin gayesi olarak da “*Türkiye’de tayyareciliğin askeri, iktisadi, içtimai ve siyasi ehemmiyetini tanıtmak ve bu maksatla tayyareciliğe lüzumu olan insanları ve malzemeyi çoğaltmak ve Türk gençliğinde tayyarecilik aşkını uyandırmaktır*”¹² olarak belirlenmiştir.

“*İstikbal Göklerdedir*” sözü Atatürk tarafından 16 Şubat 1925 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti'nin açılış konuşmasında ifade edilmiştir¹³.

¹¹ Osman Yalçın, “Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kurumu”, **Akademik Bakış**, C 6, S 11, Kış 2012, s.268.

¹² **BCA.**, F9, 30.1.0.0/100.619.1, 1932.

¹³ Osman Yalçın, “Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri”, **Akademik Bakış**, C 3, S 6, Yaz 2010, s. 199; Osman Yalçın, “Türk Tarihi Bakımından 20. Yüzyılda İki Önemli Gelişme: “Havacılığın ve Bir Liderin Doğuşu”, **Turkish Studies**, Vol 6/2, Spring 2011, s.1058.

16 Şubat 1925 tarihinde kurulan Türk Tayyare Cemiyeti, 15 Mayıs 1925 tarihinde açılmıştır¹⁴. Bolu Mebusu Cevat Abbas'ın (Gürer) Kurucu Başkanlığı'ndaki¹⁵ cemiyetin daha sonra Genel Başkanlığına, Rize Milletvekili Fuat Bey (Bulca) seçilmiştir¹⁶.

Atatürk'e göre, “...*İstikbal göklerdeydir; çünkü göklerini koruyamayan milletler yarınlardan asla emin olamazlar... Her işte olduğu gibi havacılıkta da en yüksek seviyede, gökte seni bekleyen yerini az zamanda dolduracaksın. Ey Türk genci! Kısa zamanda gökte seni bekleyen yerini alacaksın*” diyerek milli havacılıktaki amacı göstermiştir¹⁷.

Toplamda 32 madde olan Nizamnamenin diğer maddelerinde de cemiyetin maddi gelirlerinin ne olacağı, üyelerin nasıl belirleneceği gibi kararlar bulunmaktadır. Özellikle cemiyet üyelerinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması gerekmektedir:(madde:5) Yabancıların ise cemiyete yardım etme durumlarında Merkezi İdare Heyeti kararı ile belirlenenlere 'Fahri Aza' unvanının verilebileceği hükmü bulunmaktadır: (madde:6).

Kongrenin 2 senede bir 1 defaya mahsus Mayıs ayı içinde toplanacağı(madde:7), kongrenin kaç gün süreceği, kongrenin görevleri, cemiyetin genel merkezinin görevleri, bütçesi, merkezi idare heyetinin seçimi ve görevleri, memurlar hakkındaki kararlar diğer maddeler içinde sıralanmaktadır.

Cemiyete bağlı kurumlar piyango müdürlüğü, sevk müdürlüğü ve Erkan-ı Harbiye ile alınacak ortak kararlar neticesinde kurulacak olan diğer kurumlar olarak belirlenmiştir (madde:17). Yine cemiyetin gelir kaynakları ayrıntıları madde:18'de verilmektedir. Cemiyetin bankası Türkiye İş Bankası olarak belirlenmiştir. İş Bankası'nın şubelerinin olmadığı yerlerde Ziraat Bankası bu görevi üstlenecektir. Bu

¹⁴ Tayhani, **a.g.e.**, s. 192.

¹⁵ Yücel Öztürk, “30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı Kutlamaları: Amaç, Süreç ve Kazanımlar”, **History Studies**, 10/ 9, December 2018, s.232.

¹⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s. 10.

¹⁷ Aydın, **a.g.e.**, s. 63.

bankaların olmadığı yerlerde de toplanan paralar, posta ve havale suretiyle merkeze gönderilmektedir(madde:20). Taşra teşkilatı, vilayet, kaza, nahiye ve köy şubelerinin işleyişleri, şubeler arası irtibatın sağlanması gibi konular belirlenmiştir.

Bunların yanında 30 Ağustos “*Türk Tayyare Bayramı*”¹⁸ olarak kabul edilmiştir (madde:31). Ayrıca her yıl 27 Ocak günü “*Tayyare Şehitlerini Anma Günü*” olarak kabul edilmiştir. Bu tarihte öğle vakti Türkiye semalarında bir saat hava faaliyeti tatil edilmektedir ve bir merasimle tayyare şehitleri ziyaret edilmektedir (madde:31, 32)¹⁹.

Tayyare Bayramlarında düzenlenecek faaliyetler ile tanıtım ve toplumu bilinçlendirme etkinliklerinin sağlanması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla cemiyet, Millî Mücadele’yi zaferle sonuçlandıran Büyük Taarruz’un yıl dönümünü takip eden gün olan 31 Ağustos’u, “Türk Tayyare Bayramı” olarak kabul etmişti.

Daha sonraki düzenlemeler ile Tayyare Bayramı’nın Türk ordusunun kara, deniz ve hava kuvvetlerince kutlanan “Zafer Bayramı” törenleriyle aynı gün yapılmasına karar verilmiştir. Zafer Bayramlarında düzenlenecek tören ve etkinlikler hakkında İcra Vekilleri Heyeti’nin, 25 Ağustos 1926 tarihli kararnamesi ile 30 Ağustos tarihinin Tayyare Cemiyeti’nin de özel günü olduğu için kutlamalarda Cemiyet ile birlikte hareket edilmesinin gerekliliğine karar verilmiştir. 27 Mayıs 1935 tarihli Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunda “Tayyare Bayramı” ifadesine yer verilmemiş ve 30 Ağustos sadece “Zafer Bayramı” olarak belirtilmiştir. Halk nazarında ve basında “Zafer ve Tayyare Bayramı” olarak adlandırılmasının sebebi bu olmuştur. 1935’te yer verilen bu düzenleme sonrasında 30 Ağustos tarihi, uzun süre zihinlerde “Tayyare Bayramı” olarak yerini almıştır. Ancak

---

¹⁸ Türk Tayyarecileri’nin hükümetten talebi üzerine Millî Mücadele’de en fazla “tayyare” uçurdukları 28-29-30 Ağustos günlerine izafeten 30 Ağustos Zafer Bayramı, aynı zamanda Tayyare Bayramı olarak da kabul edilmiştir: Serap Taşdemir, “Ayvalık Halkının Türk Tayyare Cemiyeti’ne Desteği: Güzel Ayvalık Tayyaresi”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, Y 6, S 11, Bahar 2010, s.69.

¹⁹ **BCA.**, F9, 30.1.0.0/100.619.1, 1932.

1940'lı yıllardan itibaren gerekli hassasiyet gösterilememiş ve Tayyare Bayramı uygulamalardan olduğu gibi zihinlerden de silinmiştir²⁰.

Mesela 1929, 1935, 1936 yıllarında bayramın adı “30 Ağustos ve Tayyare/Uçak Bayramı” olarak geçmektedir. Ankara’da yapılan 1935 yılındaki bayram Türkkuşu öğrencilerinin Kayseri fabrikasında yapılan planörler ile geçit töreni yapmasıyla kutlanmıştır²¹.

Türk Tayyare Cemiyeti Madalya Nizamnamesi’de hazırlanmıştır. 7 maddelik bu nizamnamede “Tayyare Madalyası”nın kimlere hangi şartlarda verileceği, çeşitleri ve nasıl verileceği (altın, bronz, gümüş ve murassa), takılacağı yer, madalyaların intikali, cemiyetin hava vasıtaları ile seyahat edecek olan madalya sahiplerinin durumları gibi konular belirlenmiştir²².

Bu madalyaların üzerinde Vecihi Bey’in yaptığı Vecihi K.VI olan ilk uçağın resmi yer almıştır²³.

Atatürk’ün manevi kızı Sabiha Gökçen Atatürk’ün, havacılık hakkındaki düşünceleri için şunları ifade etmektedir; “*Havacılık en büyük tutkularından, ideallerinden biri halini almıştı. Havacılıkla ilgili bütün yabancı yayınları izliyor bu konudaki, gelişmeleri gün geçirmeden Türkiye’de de uygulama alanına sokmaya çalışıyordu. Bundan sonra insanlığın hizmetine girecek en büyük gelişmelerin havacılık alanında olacağına inanıyordu. O’na göre ‘hatta gün gelecek insanoğlu uzaya gidecekti.’ İşte bu çağdaş savaşlarda göklerde üstün olan uluslar tarafından kazanılacaktı. Gerçi havacılık tekniği*

²⁰ Öztürk, **a.g.e.**, s. 233.

²¹ “İki Bayramı Birden Kutluyoruz”, 30 Ağustos 1935, **Ulus**, nr. 5062; “30 Ağustos, Dün Tek Gönül Halinde Kutladık”, **Ulus**, 31 Ağustos 1935, nr.5063; “Zafer ve Tayyare Bayramları Yurddaşlara Kutlu Olsun”, **Ulus**, 30 Ağustos 1936, nr.5421; “Zafer ve Tayyare Bayramları Dün Yurdun Her Tarafında Coşkun Şenliklerle Kutlandı”, **Ulus**, 31 Ağustos 1936, nr.5422; “Zafer ve Tayyare Bayramları Sevinç İçinde Geçti”, **Cumhuriyet**, 31 Ağustos 1929, nr.1908; “Zafer Bayramı ve Harbiyede Büyük Merasim”, **Cumhuriyet**, 31 Ağustos 1936, S 4418.

²² **BCA.**, F9, 30.1.0.0/100.619.1, 1932.

²³ Aydın, **a.g.e.**, s.66.

çok pahalı bir teknikti. Ama uygar ve çağdaş Türkiye'nin bu aşamayı başarması gelecek yönünden şarttı..."²⁴.

16 Şubat 1925 tarihinde kurulan Türk Tayyare Cemiyeti'nin adı 24 Mayıs 1935 tarihinde yapılan 6.kongrede Türk Hava Kurumu olarak değiştirilmiştir. Böylece kurum, etkinlik alanını tam olarak ifade eden bir isme kavuşmuş oldu ²⁵.

Atatürk döneminde havacılık alanında, çok önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Türk Tayyare Cemiyetinin katkılarıyla, 23 Nisan 1926 tarihinde Yeşilköy'de "Tayyare Makinist Mektebi" kurulmuştur. Ardından uçak mühendisliği eğitimi almak üzere yurt dışına öğrenci gönderilmiştir. Böylece elde edilen olan yetişmiş insan gücü, Türk havacılığının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. 1920'li yılların ortalarında İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki bazı tutum ve davranışlarından dolayı Türk Hava Kuvvetleri uçakları, Atatürk'ün emriyle Ege Denizi üzerinde ve 1927 yılında da İzmir – Alaşehir de düzenlenen manevralarda başarılı görev uçuşları yapmışlardır.

20 Mayıs 1933 tarihli ve 2186 sayılı kanunla Türk Hava Yolları kurulmuş ve "Havayolları Devlet İşletme İdaresi" adıyla çalışmalarına başlamıştır²⁶.

---

²⁴ Sabiha Gökçen, **Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti**, İstanbul, 1982, s.64.

²⁵ Aydın, **a.g.e.**, s.71; Tayhani, **a.g.e.**, s. 202; Yüceer, **a.g.e.**, s. 14.

²⁶ Yüceer, **a.g.e.**, s.13-14.

Junkers Revizyon ve Onarım Atölyesi²⁷

II. GELİRLERİ

a) Bütçesi

Türk Tayyare Cemiyeti'nin gelirleri konusunda yasal zemin hazırlanmıştır. Böylece kuruma sürekli bir gelir kaynakları sağlanmıştır. Buna göre;

1. Fitre-zekât ve kurban derileri,
2. Tayyare piyangosu (Milli Piyango),
3. 1 kuruşluk Tayyare Cemiyeti dilekçe pulu,
4. Sigara paketlerindeki tek bir sigara,
5. İki civa madeninin işletilmesinden elde edilen tüm gelirler,
6. Askeri terhis tezkerelerinin işletilmesinden elde edilen tüm gelirler,
7. El ve duvar ilanlarından alınacak pay,

²⁷ Metinde kullanılan fotoğraflar Türk Hava Kurumu'nun resmi sitesinden alınmıştır.

8. Uşak Şeker Fabrikası'nın her yılki ilk ürünü ile Bulgaristan'dan kışlamak üzere Trakya'ya geçecek sürü sahiplerine verilecek kefaletnamelerin ve Makara ve İplik Tesis Hakkı'nın Türk Tayyare Cemiyeti'ne verilmesinden elde edilen gelirlerdir²⁸.

1931 yılında Türk Tayyare Cemiyeti'nin hava bütçesine para bağışladığı görülmektedir²⁹.

İzmir'in Ödemiş Kazası'na bağı Balyanbolu Nahiyesi'nin Güre ve Yağcılar köylerinde cıva madeni işletme imtiyazının Türk Hava Kurumu'na devredilmiş bulunduğı görülmektedir. Bu maden imtiyazı 1935 yılında feshedilmiştir³⁰.

Türk Hava Kurumu Rusya'dan 5000 kg. Amerikan çamı satın almıştır. Ancak vezin farkından dolayı gümrüklerde 150 kg. çam kalası kalmıştır. Bunun da yurda girmesi 6 Temmuz 1936 tarihli kararname ile sağlanmıştır³¹.

Başvekil İsmet İnönü, Türk Hava Kurumu'nun gelirlerinin artması üzerine bir "takdir" yazısı göndermiştir;

"Türk Hava Kurumu'nun 1936-1937 yılı gelirini gözden geçirdim. Varidattaki inkişafı görerek haz duydum. Kurumun, geçen yıl, daha iyi bir verim alabilmesinin sebepleri arasında idare âmirlerinin sıkı alâka ve yardımlarının en baş âmil olmasını öğrenmek memnuniyetimi arttırdı. Yıllardan beri üzerinde çalıştığımız havacılık davasını muvaffakiyete doğru yürütmek yollarını çok iyi kavradıklarını gördüğüm ilbaylarımızın önümüzdeki çalışma devreleri içinde de, bu milli mevzu üzerinde aynı alâka ve hararetle uğraşacaklarına emniyetim vardır. İdare âmirlerimizin güzel mesaisini muvaffakiyet dilekleri ile takdir ederim"³².

---

²⁸ Tayhani, a.g.e., s.190.

²⁹ BCA., 14038, 30.18.1.2/34.19.1, 22.3.1933.

³⁰ BCA., 37772/188-28, 30.18.1.2/60.99.3, 25.12.1935.

³¹ BCA., 257-169, 30.18.1.2, 66.57.20, 6.7.1936.

³² BCA., 1357, 30.10.0.0, 15.84.7, 24.6.1937.

b) Piyango Düzenlenmesi

Cemiyete kaynak sağlamak amacıyla 1926 yılında “Tayyare Piyangosu” düzenlenmeye başlanmıştır³³.

Türk Tayyare Cemiyeti Reisi, Rize Milletvekili Ali Fuat Bey Başbakanlığa gönderdiği 28.02.1929 tarihli ve 5/697 numaralı yazısında İstanbul Liman Şirketi Müfettişi Cudi Bey’in mektubuna cevap vermektedir. Cudi Bey’in piyango düzenlemelerini eleştirdiği anlaşılmaktadır. Cemiyet Reisi Fuat Bey Başbakanlığa yazdığı yazıda bu eleştirilere cevap vermektedir. Buna göre, İstanbul’daki Piyango satıcılarının ve sattıkları bilet tutarının bir listesi verilmektedir³⁴. Biletlerin hayır dernekleri tarafından satılmasının bir mahzuru bulunmadığı, pi-

³³ Aydın, a.g.e., s.71.

³⁴ <u>1/10 Hesabıyla tevziat</u>	<u>1/10 Hesabıyla satış</u>	<u>Bayinin İsmi</u>
54.200	50826	Eskenazi Efendi
41200	34827	Rauf Bey
40320	35581	Ventura Efendi
33000	27259	Reşit efendi
32900	26676	Esnaf Bankası
10000	8006	İsak Levi
10000	9257	Çankopolo
7070	6800	Moris Mizrahi
64485	5032	Ali Rıza
5000	5000	İbrahim
3600	3000	Şatırzade Kamil
3400	2294	Asat Galip
3000	2678	Muhittin
3280	2170	Ömer Rıfki
2180	1942	Nazlı
4000	1454	Mustafa Bey
2000	1834	Esat Muhlis
2000	1677	A.Lusarayan Efendi
1100	1100	Gazi Cemal Efendi
350	350	Ali Zeynel
126	126	Defterdar melbusat imalathanesi
121	121	Harita Müdürlüğü
-----	-----	-----
265.382	228.010	Yekun... bkz: BCA. , 6233,30.

yangoyu düzenleyenlerin lüks içinde yaşadıkları ve çekilişlerde uygunsuzluklar yapıldığı iddialarının asılsız olduğu, piyango düzenlenmesinin İstanbul'da yapıldığı, İstanbul ve 400'ü aşkın şubenin isteklerinin yapılması için en uygun yerin İstanbul olduğu, piyango düzenlenmesi, derneğin statüsünün uygunsuzluklara yer vermeyecek kadar sağlam olduğu ifade edilmektedir. Yani Fuat Bey cemiyetin piyango işlerinde herhangi bir usulsüzlük yapılmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Başbakanlıktan da Ali Fuat Bey'den bu yazının aynısının Cudi Bey'e cevap olarak gönderilmesini istemesi üzerine Ali Fuat Bey başbakanlığa gönderdiği yazının bir nüshasını da İstanbul Liman Şirketi Müfettişi Cudi Bey'e göndermiştir³⁵.

Bu piyango düzenlemelerinde³⁶ bazen sıkıntıların ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela, 1927 yılında İzmir Tayyare Şubesi'nin piyango satış bedelinden ikramiye olarak ayırdığı meblağın kullanılması hakkında Maliye Müfettişlerinin görevlendirildiğini görmekteyiz. Maliye Müfettişleri Abbas ve Halit beylerin yaptığı incelemeler sonucunda piyango biletlerinin şube tarafından değil bayiler tarafından satılmış olmasına rağmen bir kısmı Şube İdare Heyeti Azası arasında taksim edilen 24809 lira 63 kuruş ikramiyenin harcaması Tayyare Şubesi Müdürü Durmuş Bey tarafından gösterilmediği ve belgelendirilmediği için Durmuş Bey'e ceza verilmesi müfettişler tarafından kararlaştırılmıştır³⁷.

Ayrıca Türk Tayyare Cemiyeti'ne aktarılan piyango ikramiyeleri de vergiden muaf tutulmuştur³⁸.

c) Fitre, Zekât ve Kurban Sadakalarının Tayyare Cemiyetine Verilmesi

30.12.1933 tarihli Türk Tayyare Cemiyeti'nin Başvekâlet'e gönderdiği yazısına göre, her yıl Ramazan Ayı'nda Cemiyet tarafından

³⁵ **BCA.**, 6233, 30.10.0.0/60.403.35, 9.3.1929.

³⁶ 1932 yılında Tayyare Piyangosu'nun Devlet Piyangosu halinde idare edilmesi hakkında kanun tasarısı hazırlanmıştır; bkz: **BCA.**, F9, 30.1.0.0/100.619.1, 1932.

³⁷ **BCA.**, 6240, 30.10.0.0, 60.404.7, 16.2.1931.

³⁸ **Resmî Gazete**, 16 Temmuz 1931, S 1850, s.621; 3 Mayıs 1932, S 2088, s. 1392.

fitre ve zekâtın toplandığını, bu fitre ve zekâtın Hilali Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyetleri arasında paylaşıldığı ifade edilerek 1933 yılı içinse toplanması için bütün hazırlıkların yapıldığı belirtilmektedir. Bu yazı üzerine de Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya imzalı 9.12.1933 tarihli yazı ile bu üç kurum arasında paylaştırılan adı geçen yardımların Türk Tayyare Cemiyeti tarafından toplanmasının kararlaştırıldığı Başvekâlet'e bildirilmiştir³⁹.

Zekât, fitre ve kurban derilerinin Tayyare Cemiyeti'ne verilmesinin caiz olduğunu bildiren fetvaların gönderilmesine, camilerde vaazlarda halka bu yönde teşvikte bulunulmasına, halkın bu konuda aydınlatılmasına, vaazlarda tayyarenin öneminden bahsedilerek halkın Tayyare Cemiyeti'ne üye olması için teşvik edilmesine, Türk Tayyare Cemiyeti, Hilal-i Ahmer (Kızılay) ve Himaye-i Etfal'e (Çocuk Esirgeme Kurumu) ellerinden gelen yardımı göstermeleri için müftülöklere bu konunun bildirilmesine dair yazışmalar dikkat çekmektedir⁴⁰. Nitekim bu faaliyetler yarar sağlamıştır ve Türk halkı zekât, fitre ve kurban derilerinin toplanıp Türk Tayyare Cemiyeti'ne verilmesi hususunda büyük bir titizlik göstermiş ve önem vermiştir.

d) İçki Satışı

Bakanlıklar arasındaki yazışmalardan ispirto ve ispirtolu içkilerden alınan satış karının %5 inin Türk Tayyare Cemiyeti'ne aktarıldığı görülmektedir. Ancak daha sonra bu oran %4,5 olmuştur. Hatta daha sonra bu %4,5lik oranında tamamen kaldırılmasının gündeme gelmesi üzerine Milli Müdafaa Vekili Kazım Özalp hava kuvvetlerimizin artırılması ve güçlenmesi için bu desteğin Tayyare Cemiyeti'ne yapılmasının devam edilmesi hususunda Başbakanlığa 9.10.1935 tarihli bir

³⁹ BCA., 20338, 30.10.0.0, 178.233.19, 9.12.1933.

⁴⁰ BCA., 51.0.0.0, 13.114.26, 13.4.1925; 51.0.0.0, 13.112.19, 26.2.1928; 51.0.0.0, 12.101.19, 27.11.1934; 51.0.0.0, 12.101.11, 10.11.1934; 51.0.0.0, 12.102.7, 1.2.1938; 51.0.0.0, 8.67.42, 4.6.1927; 51.0.0.0, 8.66.29, 29.3.1926; 51.0.0.0, 6.48.4, 7.3.1928; 51.0.0.0, 5.44.23, 31.12.1926; 51.0.0.0, 3.19.4, 1.4.1926; 51.0.0.0, 3.17.21, 10.12.1929; 51.0.0.0, 3.17.3, 25.2.1928.

yazı göndermiştir. Konunun Maliye Vekâleti tarafından da değerlendirilmesi üzerine de Tayyare Cemiyeti'ne verilen %4,5lik payın devam edilmesine karar verilmiştir⁴¹.

e) Bazı Teklifler

Zonguldak'ta Topçu Binbaşılığında emekli olan Mehmet Fehmi Alparslan'ın Başbakanlığa gönderdiği bir mektup bu konuya örnek olarak verilebilir. Binbaşı Mehmet Fehmi Alparslan 27.5.1935 tarihli mektubunda, vatanın hava güvenliği açısından 500 uçağa ihtiyacı olduğunu gazetelerden öğrendiğini ve bunun için büyük bir kaynak bulduğunu ifade etmektedir. Mübadillerin Rumeli'de bıraktıkları emlak ve arazinin Ziraat Bankası'nda ipotek altında olduğunu, Yunanistan ile de bu dönemde aramızın iyi olmasından dolayı da bu ipotek bedellerinin tahsil edilip Türk Hava Kurumu'na verilmesi durumunda Türkiye'nin büyük bir gelir elde edebileceğini yazmaktadır. Türk Hava Kurumu Genel Merkezi bunun üzerine bu işin tespitinin zorluğundan bahsetmektedir⁴².

f) Bağışlar, Kampanyalar, Diğer Destekler

Atatürk, Nutuk'un telif hakkını Türk Hava Kurumu'na bağışlamıştır⁴³. Atatürk kuruluş aşamasında 10.000 lira bağışlayarak cemiyetin Türk Hava Kuvvetleri'ne uçak alınması için başlattığı kampanyaya bizzat destek olmuştur. Kampanyalar başlatılmıştır. Halk bu kampanyalara elinden ne geliyorsa katılmıştır. Hatta fakir ve kimsesiz bir kadının iki keçisinden birisini bu kampanyaya bağışlaması Türk halkının devletine karşı bağlılığını bir kez daha göstermiştir. Türk halkı ürünü, hayvanını, arazisini, maaşını, hatta evlilik yüzüklerini bile bu kampanyalar bağışlamışlardır⁴⁴.

⁴¹ BCA., 6251, 30.10.0.0, 60.406.4, 9.10.1935.

⁴² BCA., 13612, 30.10.0.0, 140.3.12, 17.10.1925.

⁴³ BCA., 51.0.0.0, 8.69.17, 4.11.1928; Utkan Kocatürk, "Büyük Nutkun Basılışı Esnasında Atatürk Tarafından Yapılan İki Düzeltme", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 1, S 2, Mart 1985, s. 609; 611.

⁴⁴ Aydın, a.g.e., s.65; Tayhani, a.g.e., s. 189-190.

Türk halkının yaptığı bağışlar ile alınan uçaklara bağış yapan yerin adı verilmiştir. Mesela ilk yardım Ceyhan ilçesinden gelmiştir. Düzenlenen kampanyalar ile 1931-1932 tarihlerinde 72 şehir ve kasaba birer uçak almıştır. Her yıl “30 Ağustos Zafer ve Uçak Bayramı”nda uçaklara satın alan ilin/ilçenin adının verildiği “*ad koyma*” şenlikleri yapılmıştır. Halide Nusret Zorlutuna, Aka Gündüz, Serveri Ziya, Hikmet Şevki, Celalettin Sait gibi yazarlar uçak alımı için yapılan ve yapılacak olan yardımları öven yazılar yayınlamışlardır⁴⁵.

Bu kampanyalarda Türk halkı iller, ilçelerde birbirleriyle yarışır-casına kampanyalar düzenleyip, uçaklar satın alarak ordusuna bağışlamış ve hediye etmiştir. Trakyalı bir çiftçinin 60 lirasını, Sivrihisar Yakapınarı köyünden Askerhan Fatma'nın bir çift öküzünü 74,5 liraya satarak bu 74,5 lirasını, Gül Ayşe'nin 2 lirasını, Emir Ayşe'nin 15 lirasını bağışlaması⁴⁶ bu ülkenin insanların ne kadar özverili, gayretli ve vatansever olduklarının birer örneğidir.

Bu kampanyaya yapılan bağışlarla alınan uçaklara, bağışı yapan il, ilçe ya da köyün adının verilmesi de halkı teşvik eden psikolojik bir faktör olmuştur. Yine mesela, Bursa'nın geliri en az olan ilçelerinden biri olan Orhaneli iki uçak alarak Türk Tayyare Cemiyetine bağışlamıştır⁴⁷.

Yine örneklerden bir tanesi Ödemişlilerin Ödemiş-1, Ödemiş-2, Adagide, Birgi, Beydağ ve Kiraz isimli altı adet uçak alarak Türk Hava Kuvvetleri'ne hediye etmesidir. İzmir Ödemiş'te vatandaşların 1927 ile 1934 yılları arasında devlete hediye ettiği 6 uçaktan biri ve ekonomik ömrünü tamamlamış olan Türk hava savunmasında kullanılan 545217 numaralı uçak daha sonra Tayyare Parkı'nda sergilenmek üzere ilçeye getirilmiştir⁴⁸.

⁴⁵ Aydın, **a.g.e.**, s.66-67; Tayhani, **a.g.e.**, s. 195.

⁴⁶ Tayhani, **a.g.e.**, s. 195-196.

⁴⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 21.

⁴⁸ “Halkın Hediye Etiği “Tayyare” Geri Döndü”, **Yeni Asır**, 21.10.2009.

Ayvalık Türk Tayyare Cemiyeti'nin bir uçak satın alarak adını da "Güzel Ayvalık Uçağı" koyması da diğer başka güzel bir örnektir⁴⁹. Mersin Türk Hava Kurumu Şubesi'ne Mersinliler tarafından bağışlar yapılmıştır⁵⁰.

Bağış kampanyalarına katılmanın dini bir vecibe olduğu da vurgulanmıştır. Cemiyete yapılan bağışların dini bir vecibe olduğu hutbe-lerde halka anlatılmıştır. Tayyare piyangosuna katılmanın da dinen uygun olduğu ifade edilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı halkın desteğinin havacılığa yönlendirilmesi için destek vermiştir. Bağışlar dini vecibe ve vatan hizmeti olarak görülmüştür.

Buna istinaden Türk Tayyare Cemiyeti başkanı Fuat Bey, Diyanet İşleri Başkanlığına gönderdiği 3 kasım 1934 tarihli yazıda; "Yaklaşmakta olan Ramazanda halkımıza zekat ve fitrelerini her sene olduğu gibi bu sene de memleketin hava müdafaasına lazım olan silahları çoğaltmaya çalışan cemiyetimize vermeleri...saygılarımla arz ve rica ederim efendim" demektedir. Bağışlar konusunda siyasiler ile birlikte din adamları da aktif rol oynamıştır⁵¹.

Ayrıca Başbakanlık tarafından takvim, muhtıra defterleri, özel sal-name basım ve satış hakkı da Tayyare Cemiyeti'ne verilmiştir⁵².

Yine Başbakanlığın kararı ile Türk Tayyare Cemiyeti'ne maddi destek olması düşünüldüğü için Cemiyet tüketim vazifesinden muaf tutulmuştur⁵³.

Bunların yanında Ziraat Bankası'nın çeşitli şubelerinde cemiyete ödenmek üzere hesaplar açıldığı da görülmektedir⁵⁴.

---

⁴⁹ Taşdemir, **a.g.e.**, s.78.

⁵⁰ **BCA.**, 23416, 30.10.0.0, 198.355.16, 15.7.1925.

⁵¹ Aydın, **a.g.e.**, s.68; 71.

⁵² **BCA.**, 6212, 30.10.0.0, 60.403.12, 3.6.1926.

⁵³ **BCA.**, 6213, 30.10.0.0, 60.403.13, 20.6.1926.

⁵⁴ **Resmi Gazete**, 11 Şubat 1930, S 1421, s.8708; 8 Mart 1930, S 1439, s.8755; 23 Mart 1930, S 1452, s. 8782; 25 Kânunusani 1931, S 1708, s. 198; 13 Nisan 1931, S 1773, s.418; 11 Mayıs 1931, S 1793, s. 1793, s. 460.

Sivas ve ilçelerinde yapılan at yarışlarının gelirleri Tayyare Cemiyeti ile Türk Ocakları arasında paylaşılmıştır. Damga harçlarından alınan bir kısım gelir cemiyete aktarılmıştır. Her sigara paketinden bir sigaranın bedeli cemiyete verilmiştir. Uşak şeker fabrikasının her yıl ürettiği ilk parti şekerin bedeli, askerlik terhis belgelerinden az bir yüzde, Ödemiş'in Küre ve Bağcılar köylerindeki iki cıva madeninin işletme gelirleri de cemiyete ayrılmıştır⁵⁵.

Atatürk, Türk Tayyare Cemiyeti'ni kurarak büyük projelerinden birini daha hayata geçirmiştir. Cemiyetin faaliyetleri kısa bir süre içinde sivil toplum hareketine dönüşmüştür. 1925-1935 arasında Türk halkı tarafından 50 milyon TL bağış yapılmıştır ve bu paralar ile 250 uçak satın alınmıştır⁵⁶.

Uçak alımında birinci sırada İzmir, ikinci sırada Manisa, üçüncülüğü ise Edirne ve Kırklareli paylaşmıştır. Dördüncü Giresun, beşinci İstanbul, altıncı Karesi, yedinci Muğla, sekizinci Tekirdağ, dokuzuncu Kocaeli olmuştur. Uçak alımında en geride olanlar ise, Çankırı, Şarki Karahisar ve Artvin idi⁵⁷.

Büyük Zafer'in onuncu yılında 40 adet uçak Türk Hava Kuvvetleri'ne hediye edilmiştir. Maddi durumu iyi olanlar ve halk bu harekete büyük bir heyecan ve özveriyle destek olmuştur. Bağış yapan kişiler, tüzel kişilikler dönemin gazete ve dergilerinde yayımlanarak onurlandırılmıştır. Tayyare Piyangosu ile halkın katılımı sağlanmış ve yurt genelinde bağışın milli bir kampanya haline gelmesine önem verilmiştir. Bir Türk kadını olarak Sabiha Gökçen'in askeri savaş pilotu olarak yetiştirilmesi bu dönemde havacılığın gündemde kalmasına katkı sağlamıştır. Bağışlanan uçakların 350 civarında olduğu göz önüne alınırsa hemen her kasaba ve şehrin bir veya daha fazla uçak alarak bu kampanyada yer aldığı görülmektedir⁵⁸.

---

⁵⁵ Aydın, **a.g.e.**, s. 64-65.

⁵⁶ Aydın, **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁷ Yüceer, **a.g.e.**, s. 26.

⁵⁸ Yalçın, **a.g.e.** (2010), s. 201.

III. SATIN ALMA, İLETİŞİM

Türk Hava Kurumu'nun tayyarelerin gece uçuşlarında sis veya bulut içinde uçmalarını sağlayan, kötü hava şartlarında yerde uçuş talimleri yapmalarına imkan veren ve sadece Amerika'da Link Trainer firmasında satılmakta olan Link Trainer aletinin satın alınması gerektiği Maliye Bakanlığında Başbakanlığa yazılmıştır. Bu alet için 12.000 dolarlık döviz müsaadesi istenmektedir. Başbakanlık, bu aletin temininin uçakların uçuş kabiliyetini arttırdığını düşündüğü için bu ödeme kabul edilmiştir⁵⁹.

Türk Hava Kurumu'nun Etimesgut'taki Ergazi Meydanı ile Devlet Hava Yolları Genel Müdürlüğü hava meydanının şehirle telefon irtibatının tesis edilmesi sağlanmıştır. Ankara'da bulunan iki hava meydanındaki telefon teçhizatının, bu meydanlara inip-kalkan askeri ve sivil uçakların himaye raporlarının zamanında verilebilmesi için bu uygulamaya gidilmiştir⁶⁰.

IV. BAYRAM KUTLAMASI

29 Ekim 1931 tarihinde kutlanacak olan Cumhuriyet Bayramı'na 50 den fazla uçağın katılmasının kararlaştırılması üzerine bu uçakların nereye ineceği konusunda yazışmalar olmuştur. Ankara'nın 30 km. batısında bulunan Çakırlar Meydanı köylüler tarafından sürülmüş olduğu için burası bu sayıda uçağın inmesi için uygun olmadığından Ankara Koşu Meydanı bu iniş için seçilmiştir. Bunun içinde Koşu Meydanı'ndaki kazıkların 1 günlüğüne kaldırılması istenmiştir. 30 Ekim 1931 tarihinde deki at koşularının yapılabilmesi için bu kazıkların tekrar yerine çakılmasının lüzumu üzerine bundan dolayı ortaya çıkan masrafların Tayyare Cemiyeti tarafından ödeneceği bildirilmiştir⁶¹.

⁵⁹ BCA., 100032/63-106, 30.18.1.2, 85.102.14, 3.12.1938.

⁶⁰ BCA., 6263, 30.10.0.0, 60.406.15, 27.8.1938.

⁶¹ BCA., 7617/30.10.0.0/ 68.451.1, 18.10.1931.

V. ZİYARETLER

Türk Tayyare Cemiyeti yönetmeliğine göre 27 Nisan 1926 tarihinde yapılacak olan toplantıya İsmet Paşa davet edilmiştir⁶².

Yine Türk Tayyare Cemiyeti yönetmeliğinin 12.maddesine göre altı ayda bir Cemiyetin toplanması gerektiğinden Türk Tayyare Cemiyeti Genel Merkezi 27 Nisan 1927 tarihinde Ankara'da Halk Fırkası binasında toplanmıştır⁶³.

Türk Hava Kurumu Başkanı ve Çoruh Milletvekili olan F. Bulca'nın 18 Ağustos 1936 tarihinde Moskova'da yapılan hava şenliklerine Sovyet Hava Kurumu (Ossoaviyahim) Başkanı General Aydeşman'ın daveti üzerine katılmıştır. Bulca buradaki tetkiklerini ve izlenimlerin Başbakan İsmet İnönü'ye sunmuştur⁶⁴.

VI. TÜRKKUŞU

Türkkuşu Havacılık Okulu 3 Mayıs 1935 tarihinde açılmıştır. Türk Hava Kurumu'nun gelişim süreci içerisinde Türk Hava Kurumu'na bağlı havacılıkta ihtiyaç duyulan personeli yetiştirmek ve eğitmek, gençliğe havacılık sevgisini aşılamak Türkkuşu'nun kuruluş amacı olmuştur. İlk olarak 18-35 yaşlarındaki kadın ve erkeklere plannörle uçmayı ve paraşütle atlamayı öğretmeyi amaçlamıştır. Adını Atatürk'ün koyduğu Türkkuşu, artık sivil havacı gençliğin emrinde olacaktır. Atatürk manevi kızı Sabiha Gökçen'i de Türk havacılığına burada kazandırmıştır. Türkkuşu'nun ilk kız öğrencisi Sabiha Gökçen'dir. Türkkuşu kuruluşundan Atatürk'ün vefatına kadar olan süreçte yetiştirdiği ve eğittiği genç bir sivil havacı ordusu, milli savunmada faydalanabilecek dinamik bir güç haline gelmiştir⁶⁵.

⁶² BCA., 6210, 30.10.0.0, 60.403.10, 24.4.1926.

⁶³ BCA., 6219, 30.10.0.0, 60.403.20, 10.9.1926.

⁶⁴ BCA., 23818, 30.10.0.0, 200.363.1, 21.10.1936.

⁶⁵ Tayhani, a.g.e., s. 196-197; 201; İrem Özsel Çavdar, "Göklerin Prensesi Sabiha Gökçen", Şahsiyetler, (ed: Ahmet Özgür Türen), Gece Kitaplığı, 2016, s.270.

Atatürk Türkkuşu'nun Açılışında Uçuşları İzlerken

VII. KAYSERİ, ESKİŞEHİR, DEMİRAĞ UÇAK FABRİKALARI

Türkiye ile Alman Junkers Uçak Fabrikası Anonim Şirketi arasında 15.08.1925 tarihinde Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulmasına

dair bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, şirketin adı “*Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)*” olarak belirlenmiştir. Şirketin merkezi Ankara olmuştur ve 125.000 TL sermayesini Türk Tayyare Cemiyeti karşılamıştır. Buna göre Kayseri’de Junkers uçaklarının büyük çaplı bakımlarının yapılacağı ve uçak üretimi yapacak bir fabrika kuruluyordu.

Ayrıca bu antlaşma gereğince Eskişehir’de Almanya’dan satın alınan Junkers uçaklarının bakım ve onarımının yapılacağı bir tesis de kuruluyordu. Neticede, 6 Ekim 1926 tarihinde Kayseri Uçak Fabrikası açılmıştır⁶⁶.

Kayseri ve Eskişehir uçak fabrikalarından sonra 1930’lu yılların sonlarına doğru özel sektörde bu alanda girişimleri olmuştur. Nuri Demirağ isimli bir müteahhit bu alana dahil olmuştur. Hatta kendisine Demirağ soyadı cumhuriyetin ilk yıllarındaki yaptığı demiryolu inşaatları sebebiyle Atatürk tarafından kendisine verilmiştir⁶⁷.

Nuri Demirağ tarafından 1935 yılında, İstanbul Beşiktaş’ta her şeyi yerli olan ilk uçak fabrikası kurularak, lisans satın almak suretiyle uçak yapımına başlanmıştır⁶⁸.

VIII. VECİHİ HÜRKUŞ

Vecihi Bey, I. Dünya Savaşı’nda hava savaşlarına katılmış, bir Rus prensiyle havada çarpışınca uçağı düşmüş ve Vecihi Bey uçağını hemen orada yakmıştır. Uçağının düştüğü bölge Ermeni bölgesi olduğu için Ermeniler kendisine hakaret etmişler ve tartaklamışlardır. Ruslar ise kendisine “*Kara Bela*” lakabını vermişlerdir. Vecihi Bey Hazar Denizi’nde bir adada esir olarak tutulmuştur. Daha sonra bir arkadaşıyla yüzerek bu adadan kaçmış ve Erzurum’a gelmiştir⁶⁹.

⁶⁶ Tayhani, **a.g.e.**, s. 218-219; 223.

⁶⁷ Tayhani, **a.g.e.**, s. 229.

⁶⁸ Yüccer, **a.g.e.**, s. 14.

⁶⁹ **Müfid Ekdal Kitabı, Tanıdığım İnsanlar, Yaşadığım Olaylar**, (söyleşi: Barış Doster), Destek yayınevi, İstanbul 2009, s.134.

10 Ocak 1921 tarihinde de Vecihi Bey, av uçağıyla alçak bir uçuş yaparak düşman siperlerine makineli tüfek ve bomba saldırısı yapmıştır. Bu saldırıyı yaparken düşürülmüştür. Zorunlu iniş yapan Vecihi Bey uçağını yakarak Yunanlıların eline geçmesini engellemiştir⁷⁰.

Vecihi Bey, ilk uçağını 28 Ocak 1925'de İzmir'de yapmıştır, ancak uçuş izni alamamıştır. Bunun üzerine bir gün izinsiz uçması üzerine cezalandırılmıştır.

1930 yılında Kadıköy'de kerestecilerin olduğu sokakta bir keresteci dükkânını kiralayarak arkadaşlarıyla beraber uçak yapmaya başlamıştır. 16 Eylül 1930 tarihinde de Fikirtepe'den havalanmıştır. Kalamış'ta Kurbağalıdere'nin denize döküldüğü yere yakın büyük bir uçak hangarı yapmıştır. Daha sonra ise Türk Sivil Havacılık Okulu'nu açmıştır. Adı "*Vecihi Sivil Tayyare Mektebi*" olan bu okulun temel amacı, "*Türk gençliğini havacılığa alıştırmak, tayyareci anasır yetiştirerek Türk kanatlarını çoğaltmak*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu okulun öğrencilerinden ikisi kadın idi. Toplamda 12 kişi öğrencisi vardı. Kadın öğrencilerden birisi Bedriye Hanım, diğeri de yeğeni Eribe idi. Vecihi Bey'in yeğeni olan Eribe, Ankara'daki paraşüt kulesinden 1936 yılında atlamış, ancak paraşütü açılmayınca yere çakılmıştır. Üç-dört gün hastahane de kalan Eribe Hanım vefat etmiştir. Vecihi Bey soyadı kanunu çıktıktan sonra "Hürkuş" soyadını almıştır⁷¹.

Vecihi Bey'in uçuşlarını yakından takip eden Atatürk 1935 yılında Türk Hava Kurumu Başkanı Fuat Bulca ile görüşerek İnönü'deki Türkkuşu bünyesinde Vecihi Hürkuş'tan yararlanılması istemiştir. Bunun üzerine Vecihi Hürkuş, İstanbul'daki okulunu kapatarak çalışmalarını ve öğrencilerini Eskişehir'e getirerek İnönü'de çalışmaya başlamıştır. Burada "*Vecihi-14*" ismini verdiği bir uçak da yapmıştır.

---

⁷⁰ Tayhani, a.g.e., s. 179.

⁷¹ **Müfid Ekdal Kitabı**, s.133-138; Akansel Yalçınkaya, "Havacılık Eğitimi Tarihinde Unutulmuş Bir Kurum: Sivil Havacılık Enstitüsü ve Bugüne Kalan Neşriyatı", **Müteferrika**, S 55, Yaz 2019/1, s. 222.

Vecihi Hürkuş'un Eskişehir'deki çalışmalarına dair değerlendirmesi oldukça dikkate değerdir;

“Atılım niteliğindeki çalışmalarımız çok iyi yürüyordu. Büyük Atatürk'ün aramızdan ayrıldığı tarihe kadar Türkkuşu'nun giderek artmakta olan etkinlikleri ve sonuçları havacılığımızın güvencesi olma durumundaydı. Ama o tarihten sonraki yönetim anlayışları bu uyumu bozdu, verim kısırlandı ve içtenlikli atılımın sürdürülmesi olanaksızlaştı”⁷².

---

⁷² Tayhani, **a.g.e.**, s.228; ayrıca bkz: M. Bahattin Adıgüzel, **Türk Havacılığında İz Bırakanlar**, Mavi Dünya Yayınları, İstanbul 2018.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde ihmal edilen havacılık cumhuriyet ile birlikte Atatürk'ün gayretleri sayesinde büyük bir gelişme göstermiştir. Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'nin içinde bulunan bir komutan olarak Atatürk savaşta ve barışta havacılığın ne kadar önemli olduğunun bilincinde bir asker ve devlet adamı olmuştur. Bunun içinde Türk halkının desteği sağlanarak bir anlamda sivil bir halk hareketi sağlanmıştır.

Atatürk "*geleceğin savaşları hep göklerde olacak*"⁷³ derken sivil ve askeri havacılığın önemini kavramış bir liderdir. Hatta 1911 yılındaki Trablusgarp savaşında gökyüzünü kaplayan İtalyan uçaklarına bakarak "*bir gün bizimde böyle uçaklarımız olacak*" diyen Mustafa Kemal Atatürk, 1925 yılında Türk Tayyare Cemiyeti'ni kurarak bu düşüncesinin ilk adımını atmıştır.

Ardından gelen yatırımlar, açılan eğitim kurumları, halkın da bu girişimleri desteklemesi Atatürk döneminde Türk havacılığının büyük

---

⁷³ Tayhani, a.g.e., s. 199.

bir çıkış ve gelişme göstermesini sağlamıştır. Atatürk dünyada gelişen askeri ve sivil havacılığa karşı Türkiye'nin havacılıkta geri kalmamasını istemektedir. Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşı'nda uçakların ne kadar etkili olduklarını görerek yaşayan birisi olarak gelecekte de Türkiye'nin bu güçten mahrum kalmasını istememektedir. Hatta uzay çalışmalarında dahi Türklerin dahil olmasını arzu etmektedir. Günümüzde havacılık alanındaki gelişmelerin ne denli ilerlediğini ve bir ülkenin savunmasında ne kadar önemli olduğu göz önüne alınırsa Mustafa Kemal Atatürk'ün diğer konularda olduğu gibi havacılıkta da ne denli ileri görüşlü olduğu anlaşılmaktadır.

Atatürk Türk Tayyare Cemiyeti'ni kurarken bunu Türkkuşu ile desteklemiştir. Açılan fabrikalar ile de havacılık konusunda da dışarıya bağımlılığı en aza indirmeyi amaçlamıştır. O'na göre bu girişimler ilerleyen yıllarda tam anlamıyla bağımsız ve milli uçak üretiminin temelini oluşturacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'ya göre, "Kendi pamuğunu elbiseye ve kendi demir filizini çeliğe dönüştürmeyi başarınca dek, Türkiye müstemleke köleliğinden kurtulamayacaktı"⁷⁴. Bu anlayış havacılıkta da kendini göstermiştir. Her konuda tam bağımsız Türkiye'yi yine bağımsız askeri ve sivil hava gücü desteklemeliydi.

Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlatılan kampanyalar ile Türk halkı devleti ile beraber olmuş, devletine sahip çıkmıştır. Bu kampanyalar bir nevi "milli kampanya" haline gelmiştir. Türk halkı tarafından bağışlar yapılmıştır. Bu bağışlar siyasi ve dini açıdan da desteklenmiştir. Halkın cemiyeti desteklemesinde bu faktörler oldukça önemlidir. Bununla beraber Türk halkı da Türk havacılığının gelişmesi için elinden geleni sonuna kadar yapmak için gayret göstermiştir. Böylece Türk havacılığına pek çok sayıda uçak kazandırılmıştır.

Bir Türk kadını olarak Sabiha Gökçen'in savaş pilotu olarak yetiştirilmesinin bu dönemde havacılığın gündemde kalmasını sağladığı

---

⁷⁴ Tayhani, a.g.e., s. 212.

gibi diğer taraftan da Türk kadınının yeteneklerinin ortaya çıkarılmasında da büyük etkisi olmuştur.

Atatürk'ün vefatı ile Türk havacılığı büyük bir destekçisini kaybetmiştir. Vecihi Hürkuş'un Eskişehir'deki çalışmaların bile Atatürk'ün vefatından sonra etkisini kaybettiği, gereken önemin verilmediğine dair açıklamaları da bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir.

30 Ağustos tarihi yıllarca "30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı" olarak kutlanmıştır. Ancak Tayyare Bayramı bir süre sonra kutlanmamış ve unutulmuştur. Havacılık alanında Atatürk dönemindeki gayret ve istek daha sonraki yıllarda sürdürülememiş ve istenilen seviyeye getirilememiştir. Bunun sebebi olarak da kuruluş amacının sürekliliğinin devam ettirilememesi ve 1940'lardan sonra havacılığa gereken önemin verilememesi olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartları diğer sanayi dallarında olduğu gibi havacılık sanayisini de olumsuz etkilemiştir.

Atatürk'ten sonraki dönemde Türk havacılığı O'nun dönemindeki önemini kaybetmiştir. II. Dünya Savaşı'nın da bunda büyük etkisi olmakla beraber savaş sonrası dönem içinde Türk havacılığının Atatürk dönemi gelişmelerini yakalayamadığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

I-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA., 13612, 30.10.0.0, 140.3.12, 17.10.1925.

BCA., 23416, 30.10.0.0, 198.355.16, 15.7.1925.

BCA., 51.0.0.0, 13.114.26, 13.4.1925.

BCA., 6212, 30.10.0.0, 60.403.12, 3.6.1926.

BCA., 6213, 30.10.0.0, 60.403.13, 20.6.1926.

BCA., 6210, 30.10.0.0, 60.403.10, 24.4.1926.

BCA., 6219, 30.10.0.0, 60.403.20, 10.9.1926.

BCA., 51.0.0.0, 8.66.29, 29.3.1926.

- BCA.**, 51.0.0.0, 5.44.23, 31.12.1926.
BCA., 51.0.0.0, 3.19.4, 1.4.1926.
BCA., 51.0.0.0, 8.67.42, 4.6.1927.
BCA., 51.0.0.0, 3.17.3, 25.2.1928.
BCA., 51.0.0.0, 8.69.17, 4.11.1928.
BCA., 51.0.0.0, 13.112.19, 26.2.1928.
BCA., 51.0.0.0, 6.48.4, 7.3.1928.
BCA., 51.0.0.0, 3.17.21, 10.12.1929.
BCA., 6233, 30.10.0.0/60.403.35, 9.3.1929.
BCA., 6240, 30.10.0.0/60.404.7, 16.2.1931.
BCA., 7617/30.10.0.0/ 68.451.1, 18.10.1931.
BCA., F9, 30.1.0.0/100.619.1, 1932.
BCA., 14038, 30.18.1.2/34.19.1, 22.3.1933.
BCA., 20338, 30.10.0.0, 178.233.19, 9.12.1933.
BCA., 51.0.0.0, 12.101.19, 27.11.1934.
BCA., 51.0.0.0, 12.101.11, 10.11.1934.
BCA., 6251, 30.10.0.0, 60.406.4, 9.10.1935.
BCA., 37772/188-28, 30.18.1.2/60.99.3, 25.12.1935.
BCA., 257-169, 30.18.1.2, 66.57.20, 6.7.1936.
BCA., 23818, 30.10.0.0, 200.363.1, 21.10.1936.
BCA., 1357, 30.10.0.0, 15.84.7, 24.6.1937.
BCA., 100032/63-106, 30.18.1.2, 85.102.14, 3.12.1938.
BCA., 6263, 30.10.0.0, 60.406.15, 27.8.1938.
BCA., 51.0.0.0, 12.102.7, 1.2.1938.

II-Gazeteler

Cumhuriyet, (1929, 1936).

Resmi Gazete, 11 Şubat 1930, S 1421.

- Resmi Gazete**, 8 Mart 1930, S 1439.
Resmi Gazete, 23 Mart 1930, S 1452.
Resmi Gazete, 25 Kânunusani 1931, S 1708.
Resmi Gazete, 13 Nisan 1931, S 1773.
Resmi Gazete, 11 Mayıs 1931, S 1793.
Resmi Gazete, 16 Temmuz 1931, S 1850.
Resmi Gazete, 3 Mayıs 1932, S 2088.
Ulus, (1935, 1936).
Yeni Asır, (2009).

III- Kitaplar, Makaleler

- Adıgüzel, M. Bahattin, **Türk Havacılığında İz Bırakanlar**, Mavi Dünya Yayınları, İstanbul 2018.
- Aydın, Abdürrahim Fahimi, “Tayyareden Uçağa: Millî Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar”, **Karadeniz Araştırmaları**, S 31, Güz 2011, ss. 51-84.
- Çavdar, İrem Özsel, “Göklerin Prensesi Sabiha Gökçen”, **Şahsiyetler**, (ed: Ahmet Özgür Türen), Gece Kitaplığı, 2016, ss.267-282.
- Çulha, İsmail, “Türk Havacılığının Doğuşu, Gelişimi ve Bu Süreç İçinde Mustafa Kemal Atatürk”, **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Yayınları, 2012, ss. 279-285.
- Gökçen, Sabiha, **Atatürk'ün İzinde Bir Ömür Böyle Geçti**, İstanbul 1982.
- İstanbul Türk Tayyareciler Kulübü, Nizamname Ve Talimatnamesi**, 1927.
- Kocatürk, Utkan, “Büyük Nutkun Basılışı Esnasında Atatürk Tarafından Yapılan İki Düzeltme”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 2, Mart 1985, ss.609-614.
- Müfid Ekdal Kitabı, Tanıdığım İnsanlar, Yaşadığım Olaylar**, (söyleşi: Barış Doster), Destek yayınevi, İstanbul 2009.

- Öztürk, Yücel, “30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı Kutlamaları: Amaç, Süreç ve Kazanımlar”, **History Studies**, C 10, S 9, Aralık 2018, ss.231-244.
- Taşdemir, Serap, “Ayvalık Halkının Türk Tayyare Cemiyeti'ne Destegi: Güzel Ayvalık Tayyaresi”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi(CTAD)**, Y 6, S 11, Bahar 2010, ss. 65-84.
- Tayhani, İhsan, **Atatürk'ün Bağımsızlık Politikası ve Uçak Sanayii(1923-1950)**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara bty.
- Verel, Oktay, **İstikbal Göklerin Gökler Bizimdir**, THK, İstanbul 1985.
- Yalçın, Osman, “Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri”, **Akademik Bakış**, C 3, S 6, Yaz 2010, ss. 191-212.
- Yalçın, Osman, “Türk Tarihi Bakımından 20. Yüzyılda İki Önemli Gelişme: “Havacılığın ve Bir Liderin Doğuşu”, **Turkish Studies**, Vol 6/2, Spring 2011, ss. 1033-1062.
- Yalçın, Osman, “Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kurumu”, **Akademik Bakış**, C 6, S 11, Kış 2012, ss.267-291.
- Yalçınkaya, Akansel, “Havacılık Eğitimi Tarihinde Unutulmuş Bir Kurum: Sivil Havacılık Enstitüsü ve Bugüne Kalan Neşriyatı”, **Müteferrika**, S 55, Yaz 2019/1, ss.221-238.
- Yüceer, Saime, “Atatürk'ün Güvenlik Politikasına Bir Örnek: Türk Tayyare Cemiyeti - Bursa Örgütü”, **Atatürkçü Bakış**, Y 2, C 2, S 3, Bursa 2004, ss.7-42.

EKLER

EK-I: İstanbul Türk Tayyareciler Kulübü, Nizamname ve Talimatnamesi, 1927.

Kulübün Unvan ve Maksadı

1- Kulübünün unvanı; “İstanbul Türk Tayyareciler Kulübü” olacaktır.

Kulübün maksadı; tayyareciler arasında tesânüdü temin etmek, tayyareciliği halka sevdirmektir, kulüp siyasetle meşgul olmaz.

Azâ ve Muamelat-ı Kaydiyye

2- Kulüp daimi, fahri, tabii', muvakkat azalardan mürekkeptir. On sekiz yaşına vasil olmayan namzetler azalığa intihâb olunamayacağı gibi kulübe de dâhil olamazlar.

A- Daimi Azalar: İşbu nizamname ahkâmına tevfikân intihâb olunmuş zevattır. Duhûliye ve senevi taksidi tediye etmek mecburiyetindedirler. Duhûliye on liradır. Senevi taksit peşin veya mukassaten verilmek şartıyla on iki lira veya şehri bir liradır.

B- Fahri Azalar: Bunlar kulüp riyasetinin teklifi üzerine heyet-i idare tarafından intihab olunurlar. Duhûliye ve senevi taksit ita' etmezler. Azay-ı daimiler gibi aynı hukuka maliktirler.

C- Tabii' Azalar: Seyr ü sefer-i havai'de ve tayyare şirketlerinde ve bu gibi müessesat-ı fenniye de bulunup cemiyet azalığını kabul eden müdiran ve şube müdürleri aza-yı tabiidirler. Bunlarda duhûliye ve taksit ita' etmezler.

D- Muvakkat Azalar: Muvakkat azalar daimi azalığın bil-cümle imtiyazatını haiz olmakla beraber heyet-i idareye intihâb olunamazlar. Umumi veya fevkalade içtima'larda rey vermekte salahiyettar değildirler.

3- Taksit bedellerini bir ay tehir eden azalara katip tarafından ihbar-ı keyfiyet edilecek tediye istinkafı halinde kulüp dahilinde (?) suretiyle ilan olunacak ve diğer bir ayın mürurunda kulüp azalıkları nihayet bulmuş addolunacaktır.

Heyet-i İdare

4- Kulübün içtima'ı ve mali idaresine ait muamelatın tedviri için lazım gelen heyet-i idare her senenin Kanun-u sani ayının ilk haftası zarfında in'akd edecek olan heyet-i umumiye içtima'ında iki sene müddetle intihâb olunurlar. İlk sene için üç sene müddetle heyet-i idare müessislerden teşekkül eder. Heyet-i idare bir reis bir reis-i sani beş azadan mürekkep olacaktır. Heyet-i idarenin emrinde olmak üzere kulübün umur-u maliye ve idaresini tedvir ve her ay hesabatın

hülasasını heyet-i idareye takdim etmek ve heyet-i idare içtimalarına ve umumi içtimalarda zabıtları tutmak, defâtir ve hesabâtı tanzim etmek üzere kulübe bir kâtip tayin olunur. Mumaileyh aynı zamanda kulübün veznedarındır.

Yapılacak bil-cümle masârifâtı ifa için reis veya reis-i saninin müsaidesini istihsal etmek lazımdır.

5- Kulübe aza kaydolunmak arzu edenler cemiyet riyasetine tahriri bir talepname ile müracaata mecburdurlar. Bunların aşgarî kulübün iki azası tarafından takdim olunması meşrûttur. Ve şerait-i kanuniyeyi haiz olması lazımdır. Kabulü hakkında heyet-i idare-i hususi içtima'ında bir karar ittihaz eder. Hususi içtima'a iştirak eden azalardan nısfından bir fazlası aleyhinde rey verirse namzet reddedilmiş addolunur. Namzede taahhütlü bir mektupla malumat ita' edilir. Heyet-i idare içtima'ında namzedin kabulü lazım gelen rey ile tasdik edilmiş ise namzedin ismi on gün müddetle kulüp salonuna talik edilir. Bu müddet zarfında namzet hakkında hiçbir itiraz vaki' olmazsa müstedi' kabul edilir. Bir itiraz vuku'unda bu hususta bir karar-ı katî' ittihaz etmek üzere heyete havale olunur.

Nizamname mucibince tespit olunan duhûliye ve senelik ücreti te-diye ettikten sonra kabul olunan zata bir kulüp hüviyet varakası ita' edilir.

6- Kulübün ilk sene-yi maliyesi 28 Şubat 927 tarihinde hitam bulur.

7- İçtimalar: Umumi içtimalar ya fevkalade veya adi olarak vuku' bulur. Umumi içtima'lar heyet-i idarenin lüzum gördüğü her anda riyasetin kararıyla vaki' olur. İşbu içtima'ın müzakeratı davetnameleri derc edilecek ve müzakere edilecek umur-u hususat tebliğ edilecektir. Kongre her senenin Kanun-i sani ayının haftası zarfında vuku' bulur.

Kongrelerde her hangi bir teklifin kabul veya reddi heyet-i umumiyenin (?) aza miktarının rey vermemesiyle vuku' bulur. Bundan başka azadan beşde biri isterse behemal heyet-i umumiyenin daveti

mecburidir. Umumi içtimalarda karar itasında reylerin çokluğu mu-teberdir. Verilen reyler müsavi ise reisin reyi hangi tarafa temayül ederse o tarafın reyi kabul edilmiş olur.

8- Türk Tayyareciliğinin menafi'ına mugayir ve nizamnameye muhalif harekette bulunanlar ve namus, haysiyet ve adab-ı umumi-yeye mugayir ahvali tesbit edenler, kulübün intizamını ihlale tasaddî edenler heyet-i idarenin vereceği karar üzerine derhal kulüp azalığından kayıtları terkin edilir. Bu husus kendilerine taahhüdlü bir mektupla tebliğ olunur. Kulüple alakasını kat' eden veya alakası kat' ettirilen her aza kulüp üzerindeki bi'l-cümle hukukunu kâmilen kaybeder.

9- Azadan herhangi bir zat kulübe aza olarak kabul olunup duhûliye bedelini tediye eylemesiyle kulübün işbu nizamnamesine mutâvaat taahhüt eylemiş addolunur.

Kulübün Müessisleri:

- Halk Fırkası Müfettişi İbrahim Tali' (?) Beyefendi
Üsküdar Mıntıkası Halk Fırkası Reisi Süreyya Paşa Hazretleri
İzmir Mebusu Osmanzade Hamdi Beyefendi
Giresun Mebusu Hakkı Tarık Beyefendi
Menteşe Mebusu Yunus Nadi Beyefendi
Edirne Mebusu Faik Beyefendi
Seyr ü Sefain Müdür-ü Umumisi Sadullah Beyefendi
Talim ve Tedris Müfettiş-i Umumisi Selim Sırrı Beyefendi
Tahlisiyye Müdür-ü Umumisi Necmeddin Bey
Halk Fırkası Beyoğlu Mutemedi Hidayet Fuad Bey
Halk Fırkası Taksim Mutemedi Zafer Bey
Halk Fırkası Yeşilli Köy Mutemedi Vasfi Bey
Avukat Orhan Midhat Bey

Ömer Rüşdü Paşazade Ekrem Bey

Tüccar Ali Nuri Bey

Tüccar Mehmed Fazıl Bey

Avukat Nazmi Nuri Bey

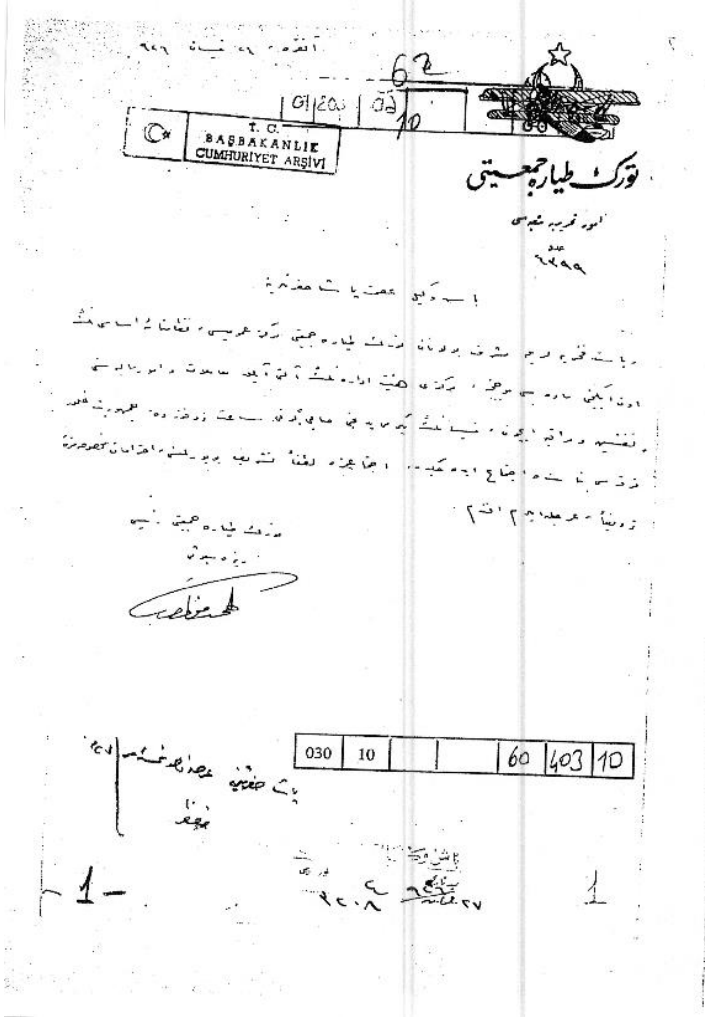
Sabık Beyoğlu Polis Müfettişi Said Bey

Tayyareci Feyzi Paşazade Şakir Feyzi Bey

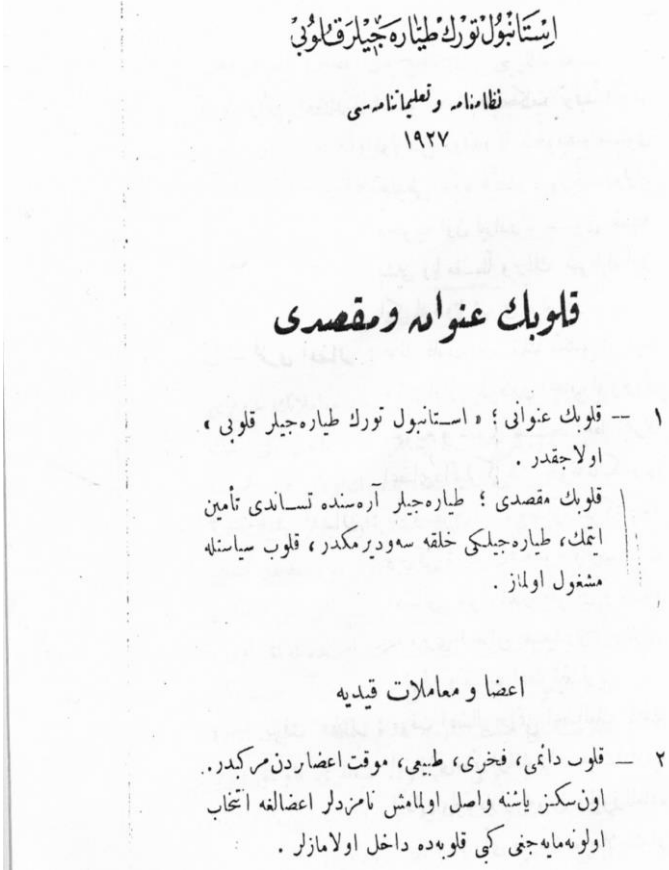
Tayyare Motor Şirketi İstanbul Barosu Müdürü Midhat Nuri Bey

Tayyareci Ali Mahir Beyzade Hayrünnas Bey

**EK-II: Türk Tayyare Cemiyeti Tarafından İsmet Paşa'nın 27
Nisan 1926 tarihindeki toplantıya davet edilmesi**

EK-III: İstanbul Türk Tayyareciler Kulübü, Nizamname ve Talimatnamesinin ilk sayfası

**LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN ONUNCU YIL
DÖNÜMÜNDE BİR ALMAN: DR. HANNS FROEMGEN'İN
“ESSEN KONUŞMASI” VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ**

Tahir KODAL*

ÖZET

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türk milletinin gerçekleştirmiş olduğu Türk İstiklal Harbi 20. Yüzyılın önemli olaylarından biridir. Bu mücadele sonrasında büyük bir zafer kazanılmıştır. Bu zaferin ardından 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır. Lozan Barış Antlaşması batılı devletlerin “*Doğu Sorunu*”nu Türk milletinin lehine sonuçlandırmıştır. I. Dünya Savaşı'nın galipleri antlaşma imzalarken ilk defa “*müzakere yöntemi*” kullanmak durumunda kalmışlardır.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından, Türk basınında bu antlaşmanın imzalandığı gün “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*” veya “*Sulh (Barış) Bayramı*” adıyla kutlanmaya başlanmıştır. Bir anlamda Lozan Sulh (Barış) Bayramı kendiliğinden kutlanmaya başlanılmıştır. Bu nedenle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 26 Temmuz 1927'de yapmış olduğu konuşma ile “*milli bayram*” olarak kutlanması istenilmiştir. Bu yüzden 1928 yılından itibaren de resmen ve düzenli olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu şekilde başlayan “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*” kutlamaları her yıl dönümünde çeşitli etkinliklerle gerçekleştirilmiştir.

Bu kutlamalar bir anlamda Cumhuriyetin ve Lozan Barış Antlaşması'nın onuncu yıl dönümü olması nedeniyle özel bir öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk Lozan Barış Ant-

---

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, DENİZLİ/ tkodal@pamukkale.edu.tr

laşması'na ilişkin en önemli değerlendirmesini bu kutlamalar nedeniyle yapmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının Onuncu yıl dönümündeki "*Sulh Bayramı*" Türkiye'de olduğu gibi, yurt dışındaki tüm büyükelçilik, elçilik ve temsilciliklerde kutlanmıştır. Kutlamalar kapsamında çeşitli konuşmalar ve yorumlar yapılmış, değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bu konuşmalardan biri de Lozan Barış Antlaşması'nın onuncu yıldönümü nedeniyle 24 Temmuz 1933'te Almanya'da yapılmıştır. Bu konuşma; Dr. Hanns Froembgen tarafından "*On Sene Lausanne Muehede*" adıyla Essen Şehir Radyosu'nda yapılmıştır. Almanca olarak yapılan ve uzun sayılabilecek konuşmada; I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yaşananlar konu edilmiştir. Ayrıca, Türk İstiklal Harbi, Lozan Barış Antlaşması üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı çalışmalar üzerinde durulmuştur. Türk milletinin özgürlüğünü ve şerefini korumak için çok önemli bir iş yaptığı vurgulanmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın doğuda artık barışı sağladığı belirtilmiştir. Bütün bunlarda Atatürk'ün liderliğinin büyük bir etken olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Antlaşması, Alman, Dr. Hanns Froembgen, Essen.

**A GERMAN ON THE TENTH ANNIVERSARY OF THE
LAUSANNE PEACE TREATY: HANS FROEMGEN'S "ESSEN
SPEECH" AND THOUGHTS EVOKED**

ABSTRACT

The Turkish War of Independence under the leadership of Gazi Mustafa Kemal Atatürk is one of the important events of the 20th century. After this struggle, a great victory was achieved. Following this victory, the Lausanne Peace Treaty was signed on 24 July 1923. The Lausanne Peace Treaty concluded the "*Eastern Question*" of the western states in favor of the Turkish nation. The winners of World War I had to use the "*negotiation method*" for the first time when they signed the treaty.

Immediately after the signing of the Treaty of Lausanne, the Turkish press began to celebrate the day of the signing of this treaty with the name of "*Lausanne Peace Holiday*" or "*Peace Holiday*". In a sense, the Lausanne Peace Day was started to be celebrated spontaneously. Therefore, Gazi Mustafa Kemal Atatürk asked to celebrate it as a "national holiday" with the speech he made on 26 July 1927. Therefore, it has been officially and regularly celebrated since 1928. The celebrations of the Lausanne Peace Holiday, which started in this way, were held every year with various activities.

In a sense, these celebrations were of special importance since it was the tenth anniversary of the Republic and the Lausanne Peace Treaty. In this context, Gazi Mustafa Kemal Atatürk made the most important evaluation of the Lausanne Peace Treaty because of these celebrations. "*Peace Holiday*" in the tenth anniversary of the signing of the Lausanne Treaty, as in Turkey, all embassies abroad, was celebrated in embassies and representative offices. Within the scope of the celebrations, various speeches and comments were made and evaluations were made.

One of these talks was held in Germany on July 24, 1933 for the tenth anniversary of the Lausanne Peace Treaty. This conversation was made by Hanns Froemberg under the name of “*Ten Years Lausanne Treaty*” on the City Radio of Essen. After the first World War was the subject of the happenings in Turkey, it also focused on the Turkish War of independence and the Lausanne peace treaty. In this context, his studies were focused on Mustafa Kemal Atatürk. It was emphasized that it is very important work to protect the freedom and honour of the Turkish nation. It is stated that the Lausanne Treaty gives the peace in the East. In all these, it is revealed as a big factor in the leadership of Atatürk.

Keywords: Lausanne Peace Treaty, German, Dr. Hanns Froemberg, Essen.

GİRİŞ

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın başını çekmiş olduğu İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmiştir. İttifak Devletleri'nin savaşı kaybetmesi üzerine, Osmanlı Devleti, İngiltere'nin liderliğini yapmış olduğu İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır. Ancak, İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı devam ederken yapmış oldukları gizli paylaşım antlaşmalarını hayata geçirebilmek ve "*Şark Meselesi (Doğu Sorunu)*"ni kendi lehlerine çözüme kavuşturabilmek amacıyla harekete geçmişlerdir. Bu bağlamda, I. Dünya Savaşı'ndan en güçlü ülke olarak çıkan İngiltere, gizli antlaşmayla Fransızlara vermiş olduğu Musul'u sahip olduğu enerji kaynağı nedeniyle, uluslararası hukuku hiçe sayarak 3 Kasım 1918'de işgal etmiştir.¹

Bu şekilde başlayan işgaller süreci devam etmiş, Osmanlı Devleti'ne, Anadolu topraklarına ve Türk milletine dönük emperyalist politika takip eden galip devletler pek çok yeri denetimleri altına almışlardır. Bu işgal politikası sürecinde çok kısa bir zaman sonra, yani 13 Kasım 1918'de başkent İstanbul işgal edilmiş, Osmanlı Devleti başkentine dahi sahip çıkamaz duruma gelmiş, kağıt üzerinde var olsa da fiilen sona ermiştir. Böylece; İtilaf Devletleri hem Osmanlı Devleti'ni, hem de Türk Milleti'ni ortadan kaldırarak, Anadolu'da etkisiz hale getirmek, bir anlamda imha etmek amacıyla bu topraklara gelmişlerdir.

Yaşanan bütün bu olaylara doğru teşhis koyan ve "*tam bağımsızlık*" anlayışını benimsemiş olan Mustafa Kemal ve arkadaşları, yapmış oldukları toplantılarda, İstanbul'da Yüksek Komiserliğin kurularak İngiliz yanlısı Tefvik Paşa Kabinesi'nin iktidara getirilmesi üzerine, İstanbul'da kalarak, Anadolu'yu merkeze alan, tam bağımsız bir Türk devletinin kurulmasının mümkün olamayacağına karar vermişlerdir. Bunun üzerine Anadolu'ya geçmek ve Millî Mücadele'nin yanmaya

---

¹ Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, İstanbul 2005, 49-50.

başlamış küçük kıvılcımlarını meşaleye dönüştürmek gerekliliği, diğer ifadeyle “*reel politik*”i ortaya çıkmıştır.

Sömürge siyasetini benimsemiş devletlerin Anadolu’ya dönük iş-galleri başladığında, Türk milleti de Musul ve Dört Yol’dan başlayarak İngiliz ve Fransızlara karşı direniş hareketi ile karşılık vermiş, kendi toprağını, vatanını, namusunu ve Anadolu’daki kendi varlığını korumak amacıyla Millî Mücadele’yi başlatmıştır. Düşmana karşı başlatılan bu Kuvâ-yı Milliye hareketi, Mustafa Kemal’in IX. Ordu müfettişi olarak İstanbul Hükümeti tarafından Karadeniz bölgesinde güvenliği ve asayişi sağlamak, silah ve cephanenin toplanarak depolara konmasını ve korunmasını gerçekleştirmek, çeşitli yerlerde direniş hareketleri başlatmak için asker toplamaya çalışan örgütlerin faaliyetlerinin yasaklanması amacıyla, hem askerî, hem de idarî yetkilerle,² görevlendirilmesi sonrasında farklı bir durum ortaya çıkmıştır.

Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri’nin baskısı, İstanbul Hükümeti’nin isteği ve Padişah’ın onayı ile yukarıdaki görevleri yerine getirmek amacıyla emrindekilerle birlikte 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkmıştır. Ancak, Mustafa Kemal Samsun’dan 20 Mayıs 1919’da göndermiş olduğu ilk telgrafta “*İzmir’in Yunan askeri tarafından işgali olayı, yakından temasta bulunduğum milleti ve orduyu düşünölmeyecek ve tarif edilemeyecek derecede içten yaralamıştır. Ne millet ve ne ordu, varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüzü sindiremeyecek ve kabul etmeyecektir*”³ diyerek, iş-galler karşısında Anadolu’nun, Türk milletinin ve Türk ordusunun takip edeceği politika konusunda ipuçlarını vermiştir. Ayrıca, Samsun’dan göndermiş olduğu diğer telgraflarda da Anadolu’daki iş-gallerin haksızlığını, İngilizlerin bölgeye haksız yere asker çıkarmış olduğunu, Samsun ve çevresindeki bütün asayişsizliğin kaynağının Pontus

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOADB), **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge: 25, Ankara 1982, s. 19-24.; Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara 1994, s. 133-136.; Mustafa Balcıoğlu, “İstanbul’dan Samsun’a Uzanan Yolda Mustafa Kemal”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I**, (Haz.: Durmuş Yalçın-Azmi Süslü ve diğ.), Ankara 2000, s.164-165.

³ BOADB, **a.g.e.**, Belge: 25, s. 26.

Rum Devleti'ni kurmak amacıyla silahlı birlikler oluşturan Rum çeteleri olduğunu ifade etmekten de çekinmemiştir.

Mustafa Kemal'in böyle bir politika ve çalışma içerisine girmesinin en önemli nedeni, "Ata yurdu" olarak nitelendirmiş olduğu Anadolu ve bu topraklar üzerinde yaşayan Türk milletinin geleceği konusunda hem İtilaf Devletleri'nden, hem de İstanbul Hükümeti ve Padişah'tan tamamen farklı politika ve anlayışa sahip olmasıdır. O'nun ve arkadaşlarının İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğü ve varmak istediği son hedef "...millî hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!"⁴ olduğundan, Samsun'dan itibaren bu amaca ulaşmak için gerekli her türlü çalışmalara hız vermiştir.

Mustafa Kemal'in Samsun'da bir yandan orduyu, bir yandan da Türk milletini örgütlemesi, Millî Mücadele için direnmeye çağırması, 9 Mart 1919'dan itibaren Samsun'da bulunan İngilizler ve İstanbul Hükümeti tarafından haber alınmıştır. Bu nedenle, Mustafa Kemal güvenlik nedeniyle 25 Mayıs 1919'da Samsun'dan Havza'ya geçmiştir. Havza'da halk ile doğrudan temasa geçen Mustafa Kemal, halka, ülkenin içinde bulunduğu durumu, işgalci devletlerin amaçlarını, Padişah ve İstanbul Hükümeti'nin takip etmiş olduğu iç ve dış politikayı, İtilaf Devletleri'nin Türk Milleti'ne Anadolu'da köleliği layık gördüklerini Rum ve Ermeni çetelerinin yaratmış olduğu tehlikeyi ve onların amaçlarını anlatmış,⁵ bilinçlendirme ve kamuoyu oluşturma çalışmalarına hız vermiştir. Bir anlamda Havza'da Millî Mücadele'nin psikolojik hazırlığına başlamıştır.

Mustafa Kemal'in Havza'da Anadolu ve Trakya'nın tümünde kamuoyu oluşturma, Türk milletine "Millî Mücadele Ruhu"nu aşılama çalışmaları yaptığı bu dönemde, Millî Mücadele bilincini ortaya çıkaracak ve bunu kuvvetlendirecek araç ve yöntemler ön plana çıkmıştır. Bu nedenle, Mustafa Kemal, başta İstanbul olmak üzere, Anadolu ve

---

⁴ Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927, Bugünkü Dille**, (Haz.: Zeynep Korkmaz), Ankara 2000, s. 9.

⁵ Ergün Aybars, **a.g.e.**, s. 161.

Rumeli'nin tümünde işgallere, Anadolu'daki emperyalist katliamlara, uluslararası hukukun ve insan haklarının çiğnenmesine karşı büyük mitinglerin düzenlenmesini, İzmir'in işgalinin protesto edilmesini, işgallere karşı konulmasını ve bu uğurda askerî ve sivil örgütlenmenin sağlanmasını istemiştir.

Mustafa Kemal'in bu isteği hem Anadolu'da, hem de Trakya'da karşılık bulmuş, “...*haysiyeti, gururu ve kabiliyeti çok yüksek ve büyük...*”⁶ olan Türk milleti, ilk işgallerle birlikte harekete geçmiş, Paris Konferansı'nda Anadolu'nun paylaşılması, İzmir'in Yunanistan'a verileceği ve doğuda da bir bağımsız Ermenistan'ın kurulacağını anlaşılması üzerine çalışmalarını hızlandırmıştır. Anadolu'nun pek çok yerinde “*Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyetleri*” kurarak örgütlenmiş, İzmir'in işgal edilmesiyle de Batı Anadolu'da ilk kurşunu sıkışmış olan Türk milleti, Mustafa Kemal'in isteği ve amacı doğrultusunda yeni bir azim ve gayretle harekete geçmiştir.

Bu bağlamda, Anadolu'nun ve Trakya'nın ya da Rumeli'nin tamamında “*Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyetleri*” kurulmuştur. Türk milleti adına işleri yürütmek amacıyla Erzurum Kongresi'nde “Heyet-i Temsiliye” oluşturulmuş, giderek kurumsallaşma ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kurumsallaşma, Sivas Kongresi sürecinde ve sonrasında da devam etmiştir. 4-11 Eylül 1919'da toplanıp Türk milleti adına önemli kararlar alınan Sivas Kongresi'nde, işgalcilere karşı Türk milletinin haklarını hem içte, hem de dışarıya karşı korumak amacıyla kurulmuş olan “*Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyetleri*”nin tek çatı altında toplanması kararlaştırılmıştır. Bu kararlar dile getirilen cemiyetler “*Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti*” adı altında birleştirilmiştir.

Bu birleştirme hareketinden sonra, Mustafa Kemal Paşan'ın önderliğinde işgallerin geçici olmadığını savunan, “*Doğu Sorunu*” kapsamında Türkleri geldikleri bozkırlara geri göndermek, gönderilemiyorsa Anadolu'da etkisiz hale getirmek amacıyla çalışmaların yapıldığını savunan, bu yüzden de işgalcilerle savaş yapılmadan, siyaseten

---

⁶ Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.10.

onları göndermemenin mümkün olmadığını savunan tam bağımsızlıkçı anlayışı savunan Türk milliyetçileri önlenemez bir yükselişe geçmiştir. Bu harekete önderlik eden Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye Ankara'ya geldikten sonra, bir taraftan Kuvâ-yı Milliye hareketine destek vermiş, Misâk-ı Millî'nin yani bağımsızlık bildirgesinin hazırlanmasını sağlamış, bir taraftan da "*irade-i milliyeyi hakim kılmak*" amacıyla 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışını gerçekleştirmiştir.

TBMM'nin açılmasından kısa bir süre sonra, I. Dünya Savaşı'nın galipleri "*Doğu Sorunu*" bağlamında çalışmalarını tamamlamış, 10 Ağustos 1920'de "*Türklerin İmha Planı*" olarak bilinen Sevr Antlaşması'nı hazırlamış, Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişlerdir. Sevr Antlaşması, Mustafa Kemal Paşa tarafından "...*Türk Milleti için öylesine uğursuz bir idam kararname'sidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını dileriz... Bize göre böyle bir antlaşma yoktur.*"⁷ şeklinde tanımlanmış, bu antlaşmayı tanımamıştır. Türk milletinin ölüm kararı, Anadolu'daki istiklal mücadelelerini giderek hızlandırmış, Ankara'da hazırlanıp İstanbul'da büyük oranda hayata geçirilen "*Misâk-ı Millî*"nin hayata geçirilmesi, tam bağımsızlığın elde edilmesi, bunun için de mutlaka silaha, savaşa başvurulması gereği iyice kendini göstermiş, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı tam bağımsızlıkçı anlayış yükselen değer haline gelmiştir.

Özellikle TBMM'nin açılmasından sonra, hem İstanbul Hükümeti, hem de işgalciler tarafından desteklenen ve ortaya çıkarılan Anadolu'daki iç isyanlar karşısında yaşanan zorluklar, Sevr sonrasında ortaya çıkan durum nedeniyle, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, silah arkadaşları ve TBMM düzenli ordunun kurulması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda oluşturulan düzenli ordu ile Anadolu'daki istiklal mücadelelerini zaferle sonuçlandıracak savaşlar yapılmıştır. Bu mücadeleler ve savaşlar sonrasında önce Ermeniler, İnönü savaşları sonrasında İtalyanlar, Sakarya Savaşı sonrasında Fransızlar, Büyük Taarruz sonrasında da Yunanlılar ve I. Dünya Savaşı'nın galipleri,

---

⁷ Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.422.

özellikle İngiltere Ankara merkezli Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni tanımak zorunda kalmışlardır. Bu da 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile gerçekleşmiştir. Mudanya Mütarekesi sadece Anadolu'daki Türk-Yunan Savaşı'nın sona ermesi olarak görülmemiş, bu ateşkes yine “*Doğu Sorunu*” bağlamında değerlendirilmiş, özellikle İngilizler tarafından “*Asya'nın Avrupa'ya karşı zaferi, Türklerin Avrupa'ya dönüşü*”⁸ ve “*Sevr Antlaşması ölmüştür...*”⁹ şeklinde değerlendirilmiştir.

Mudanya Mütarekesi devam ederken, T. B. M. M. Hükümeti 4 Ekim 1922'de İtilaf Devletlerine vermiş olduğu nota ile kesin barış antlaşmasınının 20 Ekim 1922'de İzmir'de toplanmasını teklif etmişti. Bu teklif, Yunanlıların Anadolu'daki katliam ve zararlarını yerinde görmek ve göstermek istemeyen İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmemiştir. Müttefikler tarafından 27 Ekim 1922 verilen notada ise; doğudaki harbe son verecek bir barış antlaşmasınının imzalanması amacıyla, 13 Kasım 1922 tarihinde görüşmelere başlamak üzere, Ankara Hükümeti tarafından, İsviçre'nin Lozan şehrine temsilcilerinin gönderilmesi istenmiştir. Gönderilecek temsilcilerin ikiyi geçmemesi ve tam olarak yetkili kılınması istenmiştir.¹⁰ Böylece İngiltere, Fransa ve İtalya kendi aralarında anlaşarak, Ankara Hükümeti ile birlikte İstanbul Hükümeti'ni de davet etmişlerdir.

Bu nedenle, millî iradeye dayalı bir yönetim özlemi içerisinde olan Ankara Hükümeti, Padişahın durumunun yeniden değerlendirilmesini gündemine almıştır. Bunun üzerine T. B. M. M., yapmış olduğu görüşme ve tartışmalardan sonra, 1 Kasım 1922 tarihinde Osmanlı Saltanatını resmen kaldırmıştır. Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul Hükümeti istifa etmiştir. Son Osmanlı Padişahı Vahdettin, 17 Kasım 1922 tarihinde bir İngiliz savaş gemisi ile İstanbul'u terk etmiştir. Vahdettin'in kaçışı Türk kamuoyunda şaşkınlık yaratırken, bu şaş-

⁸ Bilal N. Şimşir, **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, Ankara 2017, s.103.

⁹ Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s.104.

¹⁰ M. Cemil Bilsel, **Lozan**, 2. Kitap, İstanbul, 1933, s. 2.

kınlığın asıl sebebi İngilizlerin yardımını istemiş olmasından kaynaklanmıştır.¹¹ Böylece, toplanacak olan Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye'yi sadece Ankara Hükûmeti'nin temsil etmesi sağlanmıştır. Ankara Hükûmeti'ni de başdelege olarak İsmet (İnönü)'nün temsil etmesi, O'na yardımcı olmak üzere de, Sağlık Bakanı Dr. Rıza (Nur), Maliye eski Bakanı Hasan (Saka) ve otuz üç kişiden oluşan bir heyet belirlenmiştir.¹²

Müttefiklerin daha önce vermiş oldukları notaya, 30 Ekim 1922'de cevap verilmiş ve Lozan Konferansı'na Türkiye'nin katılacağı bildirilmiştir. Arkasından İsmet (İnönü), 2 Kasım 1922'de Lozan Temsilciler Heyeti Başkanı seçilmiştir ve meclis kürsüsünden milletvekillerine bir teşekkür konuşması yaparak, Lozan Konferansı'nda hareket noktalarının Misâk-ı Millî olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹³ Lozan Konferansı, 13 Kasım 1922 yerine, İngiltere'de kabine değişikliği nedeniyle 20 Kasım 1922'de, Casino de Montbenon'da saat üç buçukta başlamıştır. Konferansa; Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Japonya ve Amerika'nın Roma elçisi gözlemci olarak katılmıştır. Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan temsilcileri ise kendilerini ilgilendiren konularda görüşmelere katılacaklardır.¹⁴ Konferansın açış konuşmasını, İsviçre Konfederasyonu Başkanı, Monsieur Haab yapmış ve sözlerini " *Yer yüzündeki iyi niyetli kimselere selam!*" şeklinde bitirmiştir.

Lozan'da toplanan konferansın adının Lord Curzon " *Doğu Sorunları Üzerine Lozan'da Toplanan Konferans*" olarak konulmasını istemiş, İsmet İnönü buna itiraz etmiş, ancak adının " *Yakın Doğu Sorunları Üzerine Lozan'da Toplanan Konferans*" şeklinde değişmesini sağlayabilmiş-

¹¹ **Vakit**, 20 Kasım 1922, s. 1.; **Anadolu'da Yeni Gün**, 19 Kasım 1922, s. 1.

¹² Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara 1997, s. 44; T.C. Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), **Türk Dış Politikasında 50. Yıl, Lozan**, Ankara 1973, s.4.

¹³ **T. B. M. M. Zabıt. Ceridesi.**, Devre: I, İctima Senesi: 3, Ankara 1960, C 24, s. 340.

¹⁴ Refik Turan ve Diğerleri, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Ankara 1994, s. 227.

tir. Uzun yüzyıllardan itibaren “Doğu Sorunu” bağlamında yani Türklerle ve Türklükle ilgili bütün konular, projeler konferansın gündemine alındığı, hesaplaşma yapıldığı için Lozan Konferansı’ndaki görüşmelerde 27 Ocak 1923 tarihine gelindiğinde henüz hiçbir şey halledilmemiştir. Türk Heyeti’nin Misâk-ı Millî ve taviz verilmesi istenilmeyen konularda ısrar etmesi, özellikle de Musul meselesi, kapitülasyonlar meselesi ve Müttefikler tebasının zarar ve ziyanı meselesi nedeniyle konferans çıkmaza sürüklenmiştir.¹⁵ 31 Ocak 1923’te müttefikler tarafından Türk delegelerine sunulan anlaşma tasarısı, Türkiye’nin adlî, malî ve ekonomik bağımsızlığına aykırı olduğu için kesinlikle reddedilmiştir. Bu durum Türk basınında, “*İsmet Paşa istiklâlimizi, hakk-ı kakimiyetimizi imha için tanzim edilecek, heyet-i murahhasamıza verilecek muahede suretinin katiyen kabul edilmeyeceğini beyan etmiştir.*”¹⁶ şeklinde yer almış, projenin reddedileceği Türk kamuoyuna duyurulmuştur.

Türk Heyeti’nin tasarımı reddetmesinden ve 4 Şubat 1923’te Lord Curzon’un Londra’ya gitmesi üzerine Lozan Konferansı’nın ilk dönemi sona ermiştir. Lord Curzon, Londra’ya vardıkdan sonra konferansın başarısızlığa uğramasının sebebi olarak, kendi uzlaşmaz tavrını ve Musul meselesini değil de, Türkiye’yi ve “*yalnız Fransızlarla İtalyanların alâkadar göründükleri meselelerde ihtilaf kalmıştır.*”¹⁷ diyerek “*Kapitülasyonlar*” meselesini göstermiştir.¹⁸ Bu nedenle, Türk basınında Fransa aleyhine sert yazılar kaleme alınmış, hatta Fransa “*kan emici*” olarak nitelendirilmiştir.¹⁹ Bu da Türk-Fransız ilişkilerinin iyice kopmasına sebep olmuştur. Bu durumdan da en fazla İngiltere faydalanacaktır.

Lozan Konferansı’nın başarısızlıkla sona ermesinden sonra Türk heyeti de Ankara’ya dönmüş, Lozan Konferansı ve orada ele alınan konular T. B. M. M.’nin gizli toplantılarında 21 Şubat-6 Mart 1923 tarihleri arasında tartışılmıştır. T. B. M. M.’deki bu tartışmalardan

¹⁵ **Tanin**, 27 Ocak 1923, s.1.

¹⁶ **İleri**, 31 Ocak 1923, s.1.

¹⁷ **Tevhid-i Efkâr**, 7 Şubat 1923, s. 1.

¹⁸ M. N. “İnkita’ Olacaksa Musul Mes’lesinde Olmalı”, **Vakit**, 3 Ocak 1923, s. 2.

¹⁹ **Akşâm**, 2 Şubat 1923, s. 1.

sora Hükûmet, Müttefiklerin antlaşma tasarılarına karşı, kendi antlaşma tasarısını 8 Mart 1923'te bildirmiştir. İsmet (İnönü) tarafından, Türkiye'yi Lozan Konferansı'na çağıran devletlerin (İngiltere, Fransa ve İtalya) dışişleri bakanlarına gönderilen mektupta, "*barış antlaşması ve sözleşmeler tasarılarında yapılması Türkiye'ce istenilen değişiklikler*" dile getirilmiş, Türkiye'nin, son bir kez daha dünya barışına katkıda bulunmak amacıyla, görüşmelere kaldığı yerden devam etmek istediği bildirilmiştir.²⁰

Müttefikler, cevaplarını 28 Mart 1923'te Türkiye'ye göndermişlerdir. Göndermiş oldukları notada, konferansın 23 Nisan 1923'te başlayacağını bildirmişlerdir. Konferans Genel Sekreterliği de bu durumu, 12 Nisan 1923'te konferansa katılacak Temsilci Heyetleri'nin bilgisine sunmuştur. Türkiye'nin 7 Nisan 1923 tarihli karşı notasında bildirildiği gibi, Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi kararlaştırıldığı üzere 23 Nisan 1923'te başlamıştır. Konferansta Türkiye'yi, ikinci kez İsmet (İnönü) temsil ederken, İngiltere'yi, Lord Curzon'un yerine, Türkiye Büyükelçisi Sir Horace Rumbold, Fransa'yı İstanbul Yüksek Komiseri General Pellé, İtalya'yı ise Montanya temsil etmişlerdir.²¹

Türk basını Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te saat 14:20'de imzalanacağını Türk kamuoyuna duyurmasına karşın²² Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına Lozan Üniversitesi'nin tören salonunda ancak saat 15'te başlanılmış ve antlaşma 15 dakika gibi kısa bir sürede imzalanmıştır. İmza töreninde, yalnızca İsviçre Cumhurbaşkanı Scheur bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Scheur, "*Hiçbir millet haklarından mahrum edilemez...*" diyerek, Türk milletini haklarından mahrum etmek isteyenlere bir çeşit ihtarda bulunduktan sonra, "*...Galibiyet Türklerde kaldı. Kahramanca bir muahededen sonra haklarını*

---

²⁰ Seha L. Meray (Çev.), **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, Ankara 1969, Takım: II, C I, Kitap: I, s. 21.

²¹ Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul 1971, s. 324.

²² **Anadolu'da Yeni Gün**, 23 Temmuz 1923, s.1.

aldılar.”²³ Türklerle İtilaf Devletleri'nin mücadelesinden Türklerin galip çıktığını tüm dünyaya ilan etmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923'te imzalanması üzerine Türk basını bu antlaşmanın Mustafa Kemal'in özel olarak İsmet Paşa'ya göndermiş olduğu altın kalemle imzalandığını okurlarına duyurulduktan sonra, “*Sulhun imza merasimi de dün hitam bulmuş ve bayram içinde bayram*²⁴ *eden İstanbul bu defa da sulhu kutlayan top sesleriyle sarsılmıştır.*”²⁵ denilerek, Türk milletinin 1923 senesinde sevinç içinde sevinci yaşadığı belirtilmiş, “*24 Temmuz'da milletler istiklâlimiz önünde parmak kaldırdılar; bugünden başlayarak her yıl bugünden başlayarak hayatımızı muhasebe etmek ve atıye o kuvvetle yürümek gerekdir.*”²⁶ sözleriyle de 24 Temmuz'un bundan sonra Türk milletinin hayatına yön vereceği bir dönüm noktası olması gerektiği ifade edilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine, Kurban Bayramı'nı İzmir'de geçirmekte olan Mustafa Kemal hem bayram, hem de Barış Antlaşması'nın imzalanması nedeniyle Türk kamuoyuna 25 Temmuz 1923'te bir tebrik yayınlamıştır. Bu tebrikte Mustafa Kemal; “*İdrak ettiğimiz bayram Lozan Sulhunun imza edildiği güne tesadüf ediyor. Memleketin felakette bunaldığı bir zaman milleti halâs ve istiklâlâle erişirmek için giriştiğimiz mücadele silâhlarımızın ve siyasetimizin kazandığı mavaffakiyetle ilk büyük merhalesine vâsıl olmuştur. Türk milletinin hür olduğu kadar hakiki bir nizâm-ı ictima'i içinde zengin, müreffeh, sahib-i erkân ve san'at olarak yaşamasını kendisine gaye-i ittihaz eden cem'iyetimiz ve furkamız sulhun akdinden sonra ifa edeceği yeni vazifelere hazırlanırken ihtiyacâtda milletin aynı fikir etrafında toplanmış zevâta rey'ini vermek suretiyle gösterdiği hiddet ve tesanüdü sulhun imzasını mühim bir tesbitde te'cil etmiş olduğunu beyân ve aziz vatandaşlarımızı millî tarihimizin büyük bir merhalesi olan bu mes'ud*

²³ Ali Naci Karacan, **a. g. e.**, s. 470., M. Cemil Bilsel, **a.g.e.**, s. 506-507.

²⁴ Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması, o yılki Kurban Bayramı ile aynı güne denk gelmiştir.

²⁵ **Vakit**, 25 Temmuz 1923, s.1.

²⁶ **Vakit**, 25 Temmuz 1923, s.1.

bayramda bütün kalbimle tebrik ederim."²⁷ diyerek, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasını Türk tarihinin "*büyük bir merhalesi*" olarak görmüştür.

DR.HANNS FROEMGEN'İN "ESSEN KONUŞMASI" VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Lozan Barış Antlaşması Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türk milletinin varlığına karşı yapılan "*büyük suikastı*" sonuçsuz bırakılması ve Türk tarihinin "*büyük bir merhalesi*" olarak görülmüştür. Bu nedenle, Dolmabahçe Saray'ında kendisini ziyaret eden Hukuk Öğrenci Cemiyeti Heyeti'ni kabulünde 26 Temmuz 1927'de yapmış olduğu konuşmada; "*Gençliğin gerçek gösterişinden pek duygulandım. Lozan Andlaşması imzası günününün millî bayram kabul edilmesi uygundur. Lozan Barışı, Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır. Türk milleti için siyasal bir zafer oluşturan bu antlaşmanın Osmanlı tarihinde eşi yoktur. Milletimiz bununla hakkıyla övünebilir ve Türk milleti yüksek bir eseri olan bu andlaşmanın yüksek kıymetini bilmesi gereken gençliğine bunu geçmişte kararlaştırılmış andlaşmalarla karşılaştırmasını önermelidir. Bu nedenle Lozan görüşmelerinde her türlü siyasal mücadelelere göğüs vererek sonucu elde etmede büyük bir anlayışlılık göstermiş olan İsmet Paşa'yı yücelterek anmak görevimdir.*"²⁸ diyerek Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı günün bir "*millî bayram*" olarak kutlanmasını istemiştir.

Aslında Mustafa Kemal Atatürk'ün bu isteği "uygulana gelen" kutlamaların resmileşmesini sağlamak olmuştur. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından Türk basınında bu antlaşmanın imzalandığı gün "*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*", "*Sulh (Barış) Bayramı*" adıyla kutlanmaya başlanmıştır. 24 Temmuz 1923'ten itibaren bazı gazeteler "*Bugün Sulh (Barış) Bayramı: Hakiki Hâlas (Kurtuluş) ve İstiklal (Bağımsızlık) Bayramıdır*"²⁹ ana başlıklarıyla çıkmışlardır.

²⁷ **Vakit**, 25 Temmuz 1923, s.1.

²⁸ **Vakit**, 27 Temmuz 1927, s.1.

²⁹ **Tevhid-i Efkar**, 24 Temmuz 1923, s.1.

Bir anlamda kendiliğinden kutlanmaya başlanan, yerleşen “Lozan Sulh Bayramı” Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün isteği ile 1928 yılından itibaren de resmen ve düzenli olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu şekilde başlayan “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*” kutlamaları her yıl dönümünde gerçekleştirilmiştir. Hatta ertesi gün de devam ettiği olmuştur. Bu günlerde devlet kurumlarında, özellikle İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde çeşitli anma toplantıları düzenlenmiş, Türk İstiklal Harbi’ne, Lozan’a ve güncele ilişkin konuşmalar, değerlendirmeler yapılmıştır. Bu kutlama günlerinde Atatürk tarafından İsmet İnönü’ye kutlama telgrafi çekilmiş, barış antlaşmasını imzalayanlar anılmıştır. Önceleri Türk Ocakları, 1932 yılından sonra da Halkevleri tarafından iki günde “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*” nedeniyle çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmiştir.³⁰ Bu kapsamda çeşitli yazı, şiir, yüzme, koşu yarışmaları düzenlenmiş, bunlar tüm Türkiye’de gerçekleştirilmiş, şehirler bayraklarla donatılmış, Türk İstiklal Savaşı’nın, Lozan Barış Anlaşması’nın ve barışın önemi kavratılmaya çalışılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanması, Lozan Sulh (Barış) Bayramı kapsamında ve “*Lozan Sulhu*”nun 10. yıl dönümünde Mustafa Kemal tarafından Lozan Barış Antlaşması’na ilişkin önemli bir değerlendirme yapılmıştır. Daha çok “Doğu Sorunu” bağlamında yapılan bu değerlendirmede; Lozan Barış Antlaşması “*Bu Muahedenâme, Türk Milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Muahedenâmesiyle ikmâl edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastın inhidamını ifade eder bir vesikadır.*”³¹ şeklinde tanımlanmıştır. Yani, Türk milletine karşı uzun yüzyıllardan beri hazırlanmış Sevr Antlaşması ile tamamlandığı düşünülmüş “*büyük suikastın*” sonuçsuz bırakıldığını gösteren belge olarak ifade edilmiştir.

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanması anısına yapılan Onuncu yılındaki “*Sulh Bayramı*” Türkiye’de olduğu gibi, yurt dışındaki tüm büyükelçilik, elçilik ve temsilciliklerde kutlanmıştır. Bu çerçevede hem

³⁰ “Lozan Zaferinin Yıldönümü Dün Halkevinde Büyük Bir Törenle Kutlandı”, **Ulus**, 25 Temmuz 1936, s.1

³¹ ATAM, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C III, Ankara 2006, s.136.

Türk yetkililer, Türkiye'den gelen aydınlar, bilim insanları, gazeteciler, hem de Türk ve Türkiye dostu bazı aydınlar, bilim insanları Lozan Barış Antlaşması'nın yıl dönümünde çeşitli etkinliklerde yer almışlar. Hatta bizzat kendileri bu bağlamda gönüllü olarak Türk milleti, Türk İstiklal Harbi, Türkiye, ve Lozan Barış Antlaşması üzerine konuşmalar yapmışlardır. Lozan Barış Antlaşması'nın onuncu yıl dönümünde ve bu çerçevede Dr. Hanns Froembgen tarafından yapılmıştır.³²

Kendisi hakkında çok az bilgi sahibi olunabilen*, "*Deutsche Biographie*"de kendisine yer verilmeyen, eserlerinin önüne veya arkasına özgeçmişi yazılmamış olan Dr.Hanns Froembgen 22 Haziran 1902'de Almanya'nın Essen şehrinde dünyaya gelmiştir. Münster Üniversitesi Felesefe Fakültesi'ne 1921 yılında başlamış, eğitim-öğretimini tamamladıktan sonra 28 Temmuz 1926 de "*E. M. Arndt und die Deutsche Romantik (E.M. Arndt ve Alman Romantizmi)*" adlı tezi ile Doktorasını tamamlamıştır. 1927 yılında doktora tezi aynı adla yayınlanmıştır. Bu çalışmasından başka da eserleri olan Dr. Hanns Froembgen'in Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili de iki kitabı bulunmaktadır. Bu kitapları; "*Auf Befehl des Ghasi: ein Roman aus der neuen Türkei, Kittler (Yayınevi), Berlin 1934, 170 sayfa; Kamal Atatürk, Soldat und Führer (Asker ve Lider), Franck Yayınevi, Stuttgart 1935, 222 sayfa*" dır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi, Türk İstiklal Harbi, Atatürk ve modern Türkiye'ye ilişkin konularla ilgilenen, Osmanlı-Alman, Türkiye- Almanya iyi ilişkilerini savunan Dr.Hanns Froembgen, Lozan Barış Antlaşması'nın 10. Yıl dönümünde doğduğu şehir olan Almanya'nın Essen kentinde 24 Temmuz 1933'te "*On Sene Lozan Muahedesi (Antlaşması)*" adıyla Türk İstiklal Harbi'ni ve Lozan'ı "*sita-yışkârane bir lisanla (öväcü bir dille)*"³³ anlatan bir radyo konuşması yap-

³² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CDADBCA), Fon: 30-10-0-0, Kutu: 231, Gömlek:556, Sıra:4 (030.10.231.556.4)

* Dr. Hanns Froembgen'in kısa biyografisi için Berlin Teknik Üniversitesi Linguistik Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ömer Faruk Demirel'e çok teşekkür ederim.

³³ CDADBCA-030.10.231.556.4.1.

mıştır. Bu konuşma, radyo aracılığı ile daha geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Yapılan bu konuşma Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Almanca'dan Türkçe'ye çevrilmiş, 22 Ağustos 1933'te Başbakanlığa ulaştırılmıştır.³⁴ Bu nedenle, Dr. Hanns Froembgen'in yapmış olduğu bu övücü konuşmanın tamamı Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde aşağıda künyesi verilen şekliyle yer almıştır. Bu yüzden, bu çalışmada Dr. Hanns Froembgen tarafından yapılan konuşma ve düşündükleri üzerinde durulacaktır.

Dr. Hanns Froembgen tarafından yapılmış olan konuşmanın hemen başında; 30 Ekim 1918'de I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın "*en sadık müttefiki*" Osmanlı Devleti'nin kendisinden on kat daha güçlü olan düşman karşısında ümitsiz bir şekilde hezimete uğradığı, bu yüzden itilaf devletlerinin Osmanlı Devleti'ni iki yıl süreyle kendi halinde bıraktıkları, buna cesaret gösterdikleri dile getirilmiştir. O zamana kadar Avrupa'daki işleri temizlemek istedikleri, Versailles (Versay) Antlaşması ile Almanya'nın "*şerefini*" ezdikleri, St. Germain'de Avusturya'yı parçaladıkları, Trianon'da Macaristan'ı "*boğdukları*", Neuilly'de Bulgaristan'ın "*kolunu budunu*" kestikleri, Osmanlı Devleti ile hesaplaşmayı sona bıraktıkları hatırlatılmıştır. Bunun da "*Şarkta (Doğuda) yapılacak olan güya sulh diğer sulh muahedelerini geçecek, esaslılık itibariyle arkada bırakacaktı. Burada mevzû-ı bahs olan şey umûmî harbi (I. Dünya Savaşı) tasfiye etmek değil, yarım asırlık emperyalist Şark siyasetinin hesaplarını temizlemek*"³⁵, için yapıldığı, bu siyasetin hedefinin de "*Türkiye'nin imhası ve taksimi*"³⁶ olduğunun altı çizilmiştir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni bu durumdan kurtarmak için elinden geleni yaptığı, ancak bunun işe yaramadığı da belirtilmiştir.

Konuşmanın devamında; İngiltere Başbakanı Lloyd George'nin adeta "*sadiste*" denilebilecek bir kin ile takip ettiği, politika geliştirdiği, Türklerin Almanya'nın dostu olması nedeniyle, Türklerin varlığının

³⁴ CDADBCA-030.10.231.556.4.1-7.

³⁵ CDADBCA-030.10.231.556.4.2.

³⁶ CDADBCA-030.10.231.556.4.2.

bütün medenî dünya için bir tehdit oluşturduğu dile getirilmiştir. Ayrıca, Dünya'yı bu millettten kurtarmayı, tıpkı müttefikleri olan Prusya militarizmini (askeri gücünü) kökünden söküp atmak gibi kutsal bir görev saydıkları, Paris ve Londra'dan bütün Dünya'ya bu şekilde propaganda yaptıkları ifade edilmiştir. Montros Mütarekesi sonrasında Türkiye'nin tüm limanlarının, demiryollarının ve ticaret bölgelerinin I. Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından işgal edildiği, yalnız Ankara ve çevresi ile doğu illerine dokunmadıkları, fakat Doğu illerinde de "müstakil yapılmış Ermeniler" in ortalığı velveleye verdikleri, Yunanistan'ın jandarma tayin edildiği, "Polonya'nın Almanya'ya karşı oynadığı rolü Yunanlıların Türkiye'ye karşı..."³⁷ oynadığı dile getirilmiştir.

Bu nedenle, 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgal ettiği, bununla barut fıçısına alevin uçtuğu, Polonyalıların Korfanty çetelerinin tahrikatı ve Danzig'in Almanya'yı uyandıramadığı, fakat Ermeni çetelerinin ve İzmir'in Türk milletini isyan ettirdiğine dikkat çekilmiştir. Bu uyanış ve isyan hareketinin 20 Yüzyıl için bir meşaleye dönüştüğü, Almanya'nın "enternasyonalizme" kaydığı³⁸ hatırlatılmıştır. Türkiye'de ise "millî fikir" in çok güçlü bir şekilde doğduğu, Mustafa Kemal'in dizginleri eline aldıktan sonra, millî sınırlar içerisinde, çoğunluğu Türklere oluşan ve Türk milleti anlayışı üzerinde bir millî devlet kurma fikrini mücadelesinin özünü oluşturduğu beyan edilmiştir. Bu hareket içerisindeki "hayati gücün" yani millî gücün İtalya'da devam ettiği, Almanya'da yeni başladığı ifade edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın "Faşist devlet" fikrine karşı çıktığı, Dünya tarihinde "fikirin kuvveti" nin Türk İstiklal Harbi'nde olduğu kadar nadiren görüldüğü, Sultan Vahdettin'in "sefil ve korkak"³⁹ hükümetinin sonunda Sevr Antlaşması'nı imzaladığında, Ankara'daki "millî hükümet" in hem İstanbul Hükümetine, hem de İtilaf Devletlerine karşı tam isyan halinde olduğu dile getirilmiştir. Çeşitli cephelerden dönen

³⁷ CDADBCA-030.10.231.556.4.2.

³⁸ CDADBCA-030.10.231.556.4.2.

³⁹ CDADBCA-030.10.231.556.4.3.

Türk askerlerinin ve subaylarının apoletlerinin Almanya’da olduğu gibi sökülmediği, İtilaf devletlerinin Türk askerlerinden silahlarını almak emri Mustafa Kemal Paşa’nın azmi sayesinde uygulamaya geçirilemediği önemle vurgulanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’da kendisi hakkında idam kararı çıkartılmasına aldırmadığı, “*cesur gönüllülerden*” yani Kuvâ-yı Milliye-cilerden, Anadolu’nun içlerinde bulunan Kolorduların arta kalanlarından oluşan bir millî ordu oluşturduğunun altı çizilmiştir. Aslında bu ordunun “*bir ordu değil, daha ziyade bir korkuluk*” olduğu, yaklaşık 20.000 kişinin elinde birkaç Krup topunun bulunduğu, süngü yerine tüfeğin namlusuna bağladıkları ve kendi imal ettikleri demir parçaların yer aldığı anlatılmıştır. Konuşmada; üniforma mı? diye sorularak, “*bu masallara girecek bir lüks*”⁴⁰ şeklinde ifade edilmiştir. Prusya pantolonları ile Fransız ceketlerinin üniforma olarak görüldüğü, birçok taburun sivil kıyafetle ilerlediği dile getirilmiştir. Fakat bu askerlerdeki “*vatan muhabbeti*”nin her şeyi unutturduğunu, başlarından fesi atıp kalpağı aldıkları, Türk milletine yabancı olan Rum, Ermeni, Levanten, İngiliz, Fransızlara karşı da “*mutasibane (bağnaz bir şekilde) bir kin*” duydukları dile getirilmiştir. Bu şekildeki ordunun, İtilaf Devletlerinin filolarına, son model silahlarla donatılmış yaklaşık 200.000 kadar orduya karşı mücadele ettiği, Dünya tarihinin gördüğü “*en şerefli*” zaferlerinden birini elde ettiği hatırlanmıştır.

Konuşmanın ilerleyen kısmında; Sevr Antlaşması’nın imzalanmasından söz edilmiş, bu antlaşma ile Boğazların İngiltere’ye düştüğü, Fransa’nın Kilikya (Çukurova)’yı aldığı, İtalya’nın Antalya ve çevresini elde ettiği ifade edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın ise “*bu memleket için bizindir*” dediğinde, dünyanın güldüğü, “*deli general isteye dursun*”⁴¹ denildiği ifade edilmiştir. Paylaşım gereğince, Yunanistan’ın İzmir’i ve hinterlandını işgal ettiği, Doğu’da bir Ermeni Cumhuriyeti’nin kurulduğu, Karadeniz’de bir Yunan-Levanten şeklinde Pontus Hükümeti oluşturulduğu, bu oluşturulurken Sultan Vahdettin’in sadece İslâm’ın

⁴⁰ CDADECA-030.10.231.556.4.3.

⁴¹ CDADECA-030.10.231.556.4.4.

"*ruhanî reisi*"* yani halifesi olarak İstanbul'da bırakıldığı hatırlatılmıştır. Ayrıca, yaklaşık 35.000 kişiden oluşan silahsız bir ordu için "*lütfen müsaade*" edildiği, Anadolu'da kalan yerlerin ekonomik olarak "*üç menfaat (çıkar) havzasına*" bölündüğü, Yunanlılara verilen İzmir'in İngiliz ticareti için bir kapı olarak düşünüldüğü, bu şekilde çok istedikleri Anadolu piyasasından "*Almanya'yı kovmuş*" olacakları beyan edilmiştir.

Bundan sonra; Mustafa Kemal Paşa'nın Sevr karşısında takındığı tavırdan söz edilerek, Londra ve Paris'te "*asî generale ve Ankara'daki Faşist Parlamentosuna güldükleri*"⁴² sırada, Mustafa Kemal'in Sevr Antlaşması'na "*ilk darbeyi*" vurduğu, dört haftalık bir askeri hareket sonrasında Ermeni Cumhuriyeti'ni haritadan sildiği, aynı zamanda "*Kemalist tüfenkler*"in yani Kuvâ-yı Milliyecilerin Adana'da Fransızlara ateş açtıkları zaman, gülenlerin ağzının açık kaldığı, 80 Kuvâ-yı Milliyeci'nin 600 Fransız'ı esir ettiği, bunu da bütün ülkeye duyurduğu ifade edilmiştir. Bu şekilde, "*sarsılmaz bir irade karşısında*" galiplerin acizlik içerisinde olduğunun bütünüyle ortaya çıktığı dile getirilmiştir.

İtilaf Devletlerinin Doğu'da yeni bir savaşın ikinci bir dünya savaşı olacağını bildikleri, ancak İngiliz Başbakanı Lloyd George'un buna da bir çare bulduğu, Yunanlıları "*ateşten kestaneleri kurtarmaya*"⁴³ sevk ettiği, Mustafa Kemal'in ise ordusunu güçlendirdikten sonra "*dahiyane (dahice)*" bir yöntemle, "*İngiliz parası ile tepeden tırnağa kadar teslim edilmiş (silahlandırılmış)*"⁴⁴ olan ve üç kat daha askeri olan Yuna ordusunun Anadolu'nun içlerine kadar sokulmasına akıllıca izin verdiğinin altı çizilmiştir.

Anadolu'nun içlerinde ise Türklüğün bütün kuvvetinin kendisini gösterdiği, burada her Türk askeri ya hürriyetin, ya da ölümün söz konusu olduğunu bildiği, düşmanın ise her gün yeni zorluklarla karşı

---

* Yazar Hristiyanlık açısından bir değerlendirmede bulunmuş, bu bağlamda bir kavram kullanmıştır. İslamiyet'te ruhanlık yoktur ve Padişah-Halife Osmanlı Devleti'nde "Ruhanî Reis" kabul edilmemiştir.

⁴² CDADBCA-030.10.231.556.4.4.

⁴³ CDADBCA-030.10.231.556.4.4.

⁴⁴ CDADBCA-030.10.231.556.4.4.

karşıya bırakıldığı dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın “*akla sığmayacak derecede ashabına (halkına) hükmederek*” isyanlara, anlaşmazlıklara, ümitsizliklere dayandığı, yalnız hedefini ve doğru olarak gördüğü fikri takip ettiği ifade edilmiştir. Bu insanüstü acılar ve gayretler sonrasında 1921 Eylülünde harika bir durumun ortaya çıktığı, Sakarya'da üç hafta süren savaş sonrasında “*Türlerin mütefevvik hap sanatı ve millî kut'âtın emsalsiz şecaatleri*”⁴⁵ nin Yunanlılara kesin yenilgiyi getirdiği ifade edilmiştir.

Hanns Froemberg'in konuşmasının ilerleyen kısmında, Sakarya Savaşı sonrasında yaşananlardan söz edilmiştir. Bu bağlamda; İtilaf Devletlerinin tarafsızlıklarını bildirdikleri, İngiltere'nin hemen politika değiştirmeye, işten kendini çekmeye başladığı, Fransa'nın “*hemen büzüleşip*” Ankara ile bir antlaşma imzaladığı, silahların yaklaşık bir yıl sustuğu, Mustafa Kemal Paşa'nın sorunu “*iyilikle*” çözmek istediği, “*Türk millî devletinin toprağını tahliyesini*”⁴⁶ istediği hatırlatılmıştır. Ancak, bu çabaların sonuçsuz kaldığı, Londra ve Paris'in Anadolu'da “*büsbütün yeni ve genç bir hareket*” doğduğunun hala fark edilemediği, yalnız İtalya'nın buna akıl erdirebildiği dile getirilmiştir.

Sorunun iyilikle çözümlenememesi üzerine, düşman ordularının her an savaş başlayacakmış gibi karşı karşıya oldukları, Yunanlıların hem asker sayısı, hem de silah ve araç-gereç bakımından fazla oldukları belirtilmiştir. Türklerin Anadolu'da kapanmış bir şekilde aç kalıp helak olacaklarının düşünüldüğü, Avrupa'da kimsenin farkında olmadığı bir sırada “*hayret ve dehşetle*”⁴⁷ karşılanacak bir olayın gerçekleştiği, 26 Ağustos 1922'de yani Büyük Taarruz ile Türklerin Yunan cephesini yarıverdiği, dahice kurulan ve Prusya* ciddiyetiyle takip edilen büyük çaplı askeri manevrayla Mustafa Kemal Paşa'nın birkaç kat son

⁴⁵ CDADBCA-030.10.231.556.4.4.

⁴⁶ CDADBCA-030.10.231.556.4.4.

⁴⁷ CDADBCA-030.10.231.556.4.5.

* Osmanlı Ordusundaki Prusya ve Alman etkisi düşünülerek böyle bir ifade kullanılmış olabilir.

model silahlarla donatılmış Yunan ordusunu yendiği üzerinde durulmuştur.

Froembgen'in konuşmasının devam eden kısmında, Büyük Taarruz sonrasında yaşananlardan söz ettiği görülmüştür. Bu kapsamda; Türk askerlerinin dokuz gün süreyle "*emsalsiz zafer yürüyüşünü*" gerçekleştirdiği, sonrasında Türk atlılarının İzmir rıhtımında durduğu, "*denizde boğulan Yunanlıların arkasından yıldırım gibi ileri diye haykırdıkları*"⁴⁸ romansı bir ifadeyle dile getirilmiştir. Bundan sonra ne olacağı kestirilemediğinden, İngiltere'nin aklını yitirdiği, Mustafa Kemal'in ise vakit geçirmeden yönünü kuzeye çevirerek, hiçbir açıklamanın etkisinde kalmadan, hızlıca Boğazlardaki İngiliz kuvvetlerine yürüdüğü, Trakya'nın da boşaltılmasını istediği dile getirilmiştir. Zafer kazanan birliklerin Boğazlardan Avrupa'ya doğru bağırıp seslerini duyurdukları sırada, muzaffer Mustafa Kemal'in "*Garp diplomasisinin yüzüne kapıyı çarptığı*", hiç öyle "*mukaveleye*" bakmadan ve zorla İngiliz bölgesinden yürümeye hazırlandığı, Çanakkale'deki İngiliz askerlerinin başına tıpkı Yunan ordusuna gelen felaketin geleceğinin anlaşıldığı, kimsenin ne yapacağını bilmediği ve şaşırdığı ifade edilmiştir.

Dr. Hanns Froembgen konuşmasının yarısına geldiğinde, Mudanya Ateşkes Antlaşması öncesindeki duruma, antlaşmaya sonrasına ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çerçevede; İngiltere ve Fransa'nın "*barış antlaşmalarının bir iskambil binası gibi çökeceğini*" gözlemlerinin önünden geçirdiği ifade edilmiştir. Burada, Mustafa Kemal Paşa'nın diplomatik başarısı; "*İşte kendini en büyük ve en tehlikeli bir diplomat olarak göstermiş olan çulğın paşa demek ki itilaf devletlerinin zaferini şüpheli vaziyete koymuştu.*"⁴⁹ şeklinde değerlendirilmiştir.

Anadolu'da Kemalistlerin başarısının Fransa'da Seine Irmağı kenarında oturanların gözlerini kamaştırdığı, bu yüzden Fransa'nın bu aşamada sadece Versailles Antlaşmasını kurtarmaya çalıştığına vurgu

⁴⁸ CDADBCA-030.10.231.556.4.5.

⁴⁹ CDADBCA-030.10.231.556.4.5.

yapılmıştır. Böyle olunca da 19 Eylül 1922’de Fransa’nın İngiltere’ye, müttefikine bir hançer darbesi vurduğu, Boğazlardaki Fransız birliklerini alelacele geri çektikleri, İtalya’nın da Fransa gibi askerlerini geri çağırdığı, İngiltere’nin yalnız bir şekilde “*barut fıçısı üzerinde durup kaldı*”ğı dile getirilmiştir.⁵⁰ Var olan buhranın hızlı bir şekilde genişlemesi üzerine, Lloyd George’nin sömürgelerinden yardım istediği, sürekli savaşlar nedeniyle bunlardan yardım gelemediği, İngiltere’nin sözüne kulak asmadıkları, bu yüzden Mustafa Kemal üzerine taarruzda bulunamadıkları ifade edilmiştir.

Hanns Froemberg konuşmasının yarısından sonraki kısmında, Almanya’ya ilişkin kısa bir karşılaştırmada ve eleştiri de bulunmuştur. Bu bağlamda; 1918 yılından itibaren ilk defa İtilaf Devletleri için nazik bir durumun ortaya çıktığı, Anadolu’da artık Almanya’nın da Versailles Antlaşması’na başkaldıracağı tahmin edildiği, Almanya’nın ise bu fırsattan istifade etmesini bilmediği, uyuduğu belirtilmiştir. Froemberg, konuşmasının bu kısmında; Mudanya Mütarekesi’ne ve sonrasındaki gelişmelere de kısaca değinmiştir. Bu kapsamda; Loyd George’nin Türkiye’nin karşısında eğilmeye ve mütareke teklif etmeye mecbur olduğu, Kemal Paşa’nın muzaffer olduğu, I. Dünya Savaşı’nın doğuda İtilaf Devletleri için Mudanya Mütarekesi ile kaybedilerek son bulduğu belirtilmiştir. Mudanya Mütarekesi’nin ardından Anadolu’dan Yunanistan’a Rum göçünün yaşandığı, “*hain sultan hükümeti*”nin⁵¹ görevden uzaklaştırıldığı, bütün memleketin millî hükümetin idaresi altına geçtiği, genç paşaların ve valilerin her tarafta işlere sıkı sıkıya sarıldığı, İngilizlerin ödlerinin patladığı ifade edilmiştir.

Dr. Hanns Froemberg konuşmasının üçte birlik kısmında veya son bölümünde “*Doğu Sorunları Üzerine Lozan’da Toplanan Konferans*”a yani Lozan Konferansı’na ve Barış Antlaşması üzerinde durmuştur. Bu çerçevede; Mudanya Mütarekesi sonrasında Mustafa Kemal’in diplomasi mücadelesine başladığı, bu mücadelede devlet adamı ve

⁵⁰ CDADECA-030.10.231.556.4.5.

⁵¹ CDADECA-030.10.231.556.4.6.

diplomasi yeteneğinin askerî yeteneğinden aşağı olmadığını ispat ettiği dile getirilmiştir.

20 Kasım 1922'de Lord Curzon'un, Poincare'in ve Mussolini'nin hazır bulunduğu açılış oturumuyla Lozan Sulh Konferansı'nın toplandığı, Türkiye'yi millî ordunun başkomutanı İsmet Paşa'nın başdelege olarak temsil ettiği hatırlanmıştır. İtilaf Devletleri'nin Sevr Antlaşması'nda yapılacak bazı düzeltmeler yapmak üzere toplandığını söyledikleri, oysa bunların yanıldıkları, Mustafa Kemal tarafından Sevr Antlaşması diye bir antlaşmanın olmadığını söylediği ifade edilmiştir.⁵² Ayrıca, Lozan'da müzakereler için hareket noktasının, Türkiye'nin muzaffer ülke sıfatıyla imzalanan Mudanya Mütarekesi olduğu, bir de eşit şartlarda müzakerelerin yapılmasının söz konusu olabileceğinin de dile getirildiği belirtilmiştir. Mustafa Kemal'in savaşın sorumlusunun kim olduğu ile ilgilenmediğini, her zaman için suçlu meselesinde "*galip taraftan mağlup tarafa doğru*" bir yönelim olduğundan hareketle, bunu gündeme almanın şimdi söz konusu olamayacağını söylediği de ifade edilmiştir.

Bu kararlı duruş karşısında İngiliz Dışişlerinin "*dışlerini gıcırdatacak*" yumuşamaya mecbur olduğu, bu sayede I. Dünya Savaşı sonrasında bir barış antlaşmasının ilk defa "*dikte*" ile değil "*müzakere*" ile olabileceğinin görüldüğü önemle vurgulanmıştır. Lozan'da İsmet Paşa'nın diplomatlığının "*pek parlak*"⁵³ olduğu, İsmet Paşa'nın Fransa'yı ve İtalya'yı İngiltere'ye karşı başarılı bir şekilde kullanmasını bildiği, ileride ekonomik haklar edeceklerine inanan Fransızların Türklere bu hususta yardımcı olduğu, İngiltere'nin de olup biteni anlayarak ve Fransa'yı atlatarak Türkler ile anlaşmaya çalıştığı ifade edilmiştir.

Dr. Hanns Froemberg konuşmasının sonuna doğru, Lozan Konferansı üzerindeki görüş ve değerlendirmelerine devam etmiştir. Bu

⁵² CDADECA-030.10.231.556.4.6.

⁵³ CDADECA-030.10.231.556.4.6.

çerçeve; Ankara'daki millî hükümetin isteklerinin çok haklı olması yüzünden, arazi sorunları hakkında çok kolay bir şekilde* anlaşmaya varıldığı, reddedilemediği dile getirilmiştir. Fakat, ekonomik sorunların pek öyle kolay çözümlenemediği, Türkiye'nin Osmanlı Devleti döneminde pek çok kapitülasyon verdiği, Türkiye'nin kendi kuvveti ile yaşayabileceğinden şüphe edildiği, İtilaf Devletlerinin bunu hesap ettiği, Türkiye'nin boynuna "*altından ip geçirmek*"⁵⁴ istedikleri, fakat I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin hiç beklemediği şekilde İsmet Paşa'nın bu zahmetleri boşa çıkardığı, ileride Türkiye'de yalnız bir "*millî iktisat*" olduğu, imtiyazların ve kapitülasyonların hepsinin tarihe karıştığını söylediği ifade edilmiştir. Ayrıca, imtiyazların ve kapitülasyonların hiç süre verilmeden kaldırıldığı, eski antlaşmalardan kalma tazminat taleplerine karşı İsmet Paşa'nın hiç olur vermediği beyan edilmiştir.

Hanns Froemberg konuşmasının sonuna yaklaşırken, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması sürecinden, diplomatik manevralardan ve Lozan Barış Antlaşması'na ilişkin değerlendirmelerine yer verdiği görülmüştür. Bu bağlamda; Lord Curzon'un İngiliz teklifini sunduktan sonra 4 Şubat 1923 akşamına kadar, yani trenini kalkacağı saat 9:00'a kadar İngiliz teklifini kabul edip etmeyeceğini bildirmesini istediği, Paşa'nın soğukkanlılıkla "*omuzlarını kaldırdığı*" vücut diliyle dile getirilmiştir. Konferansın başarısızlıkla sonuçlanmaması için kendisine çok rica edildiği, İsmet Paşa'nın bunu da boşa çıkardığı, teklifi kabul etmeye gelmediği ve bunun üzerine Lord Curzon'un İngiltere'ye hareket etmek durumunda kaldığı belirtilmiştir.

Lozan Konferansı sonuçsuz kaldıktan sonra, konferansın ikinci döneminin 23* Nisan 1923'te başladığı, İngilizlerin delegelerini değiştirdiği, Lord Curzon'un Lozan'a gelmediği, O'nun yerine daha ılımlı olan Horace Rumbold'un gönderildiği bilgisi verilmiştir. İsmet

---

* Lozan'da arazi meseleleri aslında çok çabuk çözüme kavuşturulamamıştır. Özellikle Musul Vilayeti (Musul-Kerkük-Süleymaniye) konusunda çok çetin tartışmalar yaşanmış, hatta bu sorun nedeniyle Lozan Konferansı kesintiye uğramıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Tahir Kodal, a.g.e., s.1-447.

⁵⁴ CDADBCA-030.10.231.556.4.7.

* Metinde 9 Nisan olarak geçmiştir. Yanlış yazılmış olmalı.

Paşa'nın arada geçen süre zarfında, önceden yaptığı bir iki concession(imtiyaz)'nu geri aldığı ve o konulardaki eski bakış açısına geri döndüğü, kendi görüşünde ısrar etmesinin O'nu galip kıldığı, yine "Fransa'yı arabanın önüne koşturdu"⁵⁵ ve yardımlarından yararlandığı tespitinde bulunulmuştur. İnönü'nün bir taraftan da İngiltere ile bazı konularda anlaşma sağlamaya çalıştığı dile getirilmiştir. Fransa'nın yardımı karşılığında elde etmek istediği ekonomik haklar konusunda İsmet Paşa'nın bu gibi konuların ileride konuşulabileceğini, akıllı paşanın hepsiyle oynadığı ve herkesi mat eylediği hatırlatılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması'nın en sonunda 24 Temmuz 1923'te çanlar çalınarak barışın ilan edildiği dile getirilmiştir. Lozan ile Türkiye'nin bağımsızlığını tamamen gerçekleştirdiği ve bütün zincirlerini kırdığı, yabancı yardımı olmadan genç millî devletin kendi ayakları üzerinde geleceğe doğru yürüyüşe başladığı, yalnız ekonomik açıdan değil, aynı zaman da kültürel açıdan da bazı çalışmaların yapıldığı, milletleşme süreciyle bir Türk milletinin ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Dr.Hanns Froemberg Lozan'a ilişkin en son değerlendirmesinde ise Lozan Barış Antlaşması'nın Doğu'da barışı artık kurduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın hedefine ulaştığı, yani kendi milleti için barış ve gelişme imkanı elde ettiği, Kemalist siyasetin Türkiye'yi bilerek tamamen soyut bir alana evirdiği, Türkiye'nin bütün "complication (zorluklar)"lardan tamamen uzak ve kendi millî görevleri için yaşadığı ifade edilmiştir. Konuşmanın en sonunda ise Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün sözüne yer verilmiş, "hürriyetini ve şerefini müdafaa için azmetmiş olan bir milleti Dünya'nın hiçbir kuvveti ezemez."⁵⁶ denilmiştir.

SONUÇ

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türk milletinin gerçekleştirdiği ve Dünya'ya örnek olan Türk İstiklal Harbi yirmi birinci yüzyılın en önemli olaylarından. Anadolu'daki Türk İstiklâl Harbi

⁵⁵ CDADECA-030.10.231.556.4.7

⁵⁶ CDADECA-030.10.231.556.4.7

sonrasında zafer Türk milletinin olmuş, Türkleri Anadolu'dan göndermenin ve burada etkisiz hale getirmenin mümkün olmadığı anlaşılmıştır. Büyük zaferin ardından 24 Temmuz 1923'te imzalan Lozan Barış Antlaşması Batılı devletlerin “*Doğu Sorunu*”nu Türk milletinin lehine sonuçlandırmıştır. Bu yüzden, Lozan Barış Antlaşması Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türk milletinin varlığına karşı yapılan “*büyük suikastı*” sonuçsuz bırakması ve Türk tarihinin “*büyük bir merhalesi*” olarak görülmüştür.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından Türk basınında bu antlaşmanın imzalandığı gün “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*”, “*Sulh (Barış) Bayramı*” adıyla kutlanmaya başlanmıştır. 24 Temmuz 1923'ten itibaren bazı gazeteler “*Bugün Sulh (Barış) Bayramı: Hakiki Hâlas (Kurtuluş) ve İstiklal (Bağımsızlık) Bayramıdır*” ana başlıklarıyla çıkmışlardır. Bir anlamda kendiliğinden kutlanmaya başlanan, yerleşen “*Lozan Sulh Bayramı*” Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 26 Temmuz 1927'de yapmış olduğu konuşma ile “*milli bayram*” olarak kutlanması istenilmiştir. Bu yüzden 1928 yılından itibaren de resmen ve düzenli olarak kutlanmaya başlamıştır. Bu şekilde başlayan “*Lozan Sulh (Barış) Bayramı*” kutlamaları her yıl dönümünde çeşitli etkinliklerle gerçekleştirilmiştir.

Bu kutlamalar bir anlamda Cumhuriyetin ve Lozan Barış Antlaşması'nın onuncu yıl dönümü olması nedeniyle özel bir öneme sahip olmuştur. Bu bağlamda Gazi Mustafa Kemal Atatürk bir anlamda Lozan Barış Antlaşması'na ilişkin en önemli değerlendirmesini bu kutlamalar nedeniyle yapmıştır. 24 Temmuz 1933'te yapmış olduğu konuşmada; Lozan Barış Antlaşması'nı “*Bu Muahedenâme, Türk Milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevur Muahedenâmesiyle ikmâl edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastın inhidamını ifade eder bir vesikadır.*”⁵⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Bir anlamda Türk milletinin ve devletinin bu önem ve bilinçle Lozan Barış Antlaşması'nı değerlendirmesini, bu bağlamda etkinliklerin yapılmasını istediği söylenebilir.

⁵⁷ ATAM, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, C III, Ankara 2006, s.136.

Bu anlayışa Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının Onuncu yıl dönümündeki "*Sulh Bayramı*" Türkiye'de olduğu gibi, yurt dışındaki tüm büyükelçilik, elçilik ve temsilciliklerde kutlanmıştır. Bu çerçevede hem Türk yetkililer, Türkiye'den gelen aydınlar, bilim insanları, gazeteciler, hem de Türk ve Türkiye dostu bazı aydınlar, bilim insanları Lozan Barış Antlaşması'nın yıl dönümünde çeşitli etkinliklerde yer almışlar. Hatta bizzat kendileri bu bağlamda gönüllü olarak Türk milleti, Türk İstiklal Harbi, Türkiye ve Lozan Barış Antlaşması üzerine konuşmalar yapmışlardır. Lozan Barış Antlaşması'nın onuncu yıl dönümünde ve bu çerçevede Dr. Hanns Froemberg tarafından yapılmıştır.

Dr. Hanns Froemberg, Lozan Barış Antlaşması'nın 10. Yıl dönümünde doğduğu şehir olan Almanya'nın Essen kentinde 24 Temmuz 1933'te "*On Sene Lozan Muahedesi (Antlaşması)*" adıyla Türk İstiklal Harbi'ni ve Lozan'ı "*sitayışkârane bir lisanla (öväcü bir dille)*" anlatan bir radyo konuşması yapmıştır. Bu konuşma, radyo aracılığı ile daha geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Uzun sayılabilecek konuşmasının en sonunda "*hürriyetini ve şerefini müdafaa için azmetmiş olan bir milleti Dünya'nın hiçbir kuvveti ezemez.*" diyerek, Türk milletinin tam da bu genel ilkeye uygun bir davranış gösterdiğini, bunu gerçekleştirdiğini dile getirmiştir.

Hanns Froemberg'in yapmış olduğu bu konuşmanın hem Türk İstiklal Harbi'nin, hem de Lozan Barış Antlaşması'nın yurt dışında, dışarıdan, tarafsız bir yabancı aydın, bilim insanı tarafından değerlendirilmesine güzel bir örnek olduğu görülmüştür. Bu örneklerin yeni yeni bilimsel çalışmalarla desteklenmesi, Mustafa Kemal önderliğinde Türk milletinin gerçekleştirdiği Anadolu'daki istiklal mücadelelerinin, "*Doğru Sorunu*" bağlamında kazanılan büyük zaferin ve Lozan Barış Antlaşması'nın tam, doğru ve bilimsel olarak anlaşılması, Lozan Barış Antlaşması'nın bir uzlaşma olduğunun fark edilmesi, "zafer mi, hezimet mi" ikileminden kurtarılması bakımından önemli olacaktır.

KAYNAKÇA**Akşâm Gazetesi****Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi****Ulus Gazetesi**

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, C III, ATAM Yayınları, Ankara 2006.

Atatürk, Kemal, **Nutuk 1919-1927**, Bugünkü Dille, (Haz.: Zeynep Korkmaz), ATAM Yayınları, Ankara 2000.

Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1994.

Balcıoğlu, Mustafa, "İstanbul'dan Samsun'a Uzanan Yolda Mustafa Kemal", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I**, (Haz.: Durmuş Yalçın-Azmi Süslü ve diğ.), ATAM Yayınları, Ankara 2000.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOADB), **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge: 25, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1982.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, 2. Kitap, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1933.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dairesi Başkanlığı **Cumhuriyet Arşivi (CDADBCA)**, Fon: 30-10-0-0, Kutu: 231, Gömlek:556, Sıra:4 (030.10.231.556.4)

Gönlübol, Mehmet-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, ATAM Yayınları, Ankara 1997.

İleri Gazetesi.

Karacan, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

Kodal, Tahir, **Paylaşılamayan Toprak Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi**, Yeditepe Yayını, İstanbul 2005.

M. N. "İnkıta' Olacaksa Musul Mes'elesinde Olmalı", **Vakit**, 3 Ocak 1923.

Meray, Seha L. (Çev.), **Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, Takım:
II, C I, Kitap: I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Yayı, Ankara 1969.

Şimşir, Bilal N., **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler
(1878-1946)**, ATAM Yayınları, Ankara 2017.

T. B. M. M. Zabıt. Ceridesi, Devre: I, İctima Senesi: 3, C 24, TBMM
Yayınları, Ankara 1960.

T.C. Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), **Türk Dış Politikasında 50. Yıl, Lo-
zan**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Tanin Gazetesi.

Tevhid-i Efkâr Gazetesi.

Turan, Refik ve Diğerleri, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Siyasal
Kitabevi, Ankara 1994.

Vakit Gazetesi.

KARAÇAY-BALKAR DİASPORASININ FOLKLORÜNDE ATATÜRK'ÜN KİŞİLİĞİ

Tamara BİTTİROVA*

ÖZET

Eser, demokratik bir cumhuriyetin oluşumu döneminde, Türkiye'de bir asır önce yaşanan olayları canlı olarak yansıtan diasporanın folklorunu analiz ediyor. Tarihsel gerçekler ve savaş katılımcılarının soyundan gelenlerin anılarına dayanarak, Türklerin atası, olağanüstü bir lider olan Atatürk'ün, tarihteki rolünü gösteren dramatik olayların panoraması canlandırılıyor. Onun hakkında halk şarkıları söylenir ve Muhacirlerin soyundan gelenler onun hakkında efsaneler anlatır. Tüm Türk dünyası ve daha fazlasının birçok nesline örnek olur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Karaçay-Balkar diasporası, Folklor, Bağımsızlık.

---

* Prof. Dr., İnsani çalışmalar Enstitüsü , Federal Bilim Merkezi FSBI şubesi, Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi, tbitir@mail.ru

ATATURK'S PERSONALITY IN THE FOLKLORE OF KARAÇAY-BALKAR DIASPORA

ABSTRACT

The paper analyzes the folklore of the diaspora, vividly reflecting the events of a century ago that took place in Turkey during the formation of a democratic republic. The panorama of dramatic events is restored on the basis of historical facts and memories of descendants of participants in the war, showing the role of the individual in history, in this case of an outstanding leader, the father of the Turks - Atatürk. He is sung in folk songs and legends are told about him among the descendants of muhajirs, being an example for many generations of the entire Turkic world and beyond.

Keywords: Atatürk, Karachay-Balkar Diaspora, Folklore, Independence.

Karaçay-Balkar diasporası temsilcilerinin ulusal bilincinde Atatürk'ün kişiliği, yeni bir vatan, onun tarihi ve şöhreti ile ilişkilendirilir. Onun hakkında şarkılar yazılmış, efsaneler söylenmiştir. O, Türk halkının bağımsızlık mücadelesi olan Ulusal Kurtuluş mücadelesinin merkezinde yer alır. Karaçay-Balkar muhacirleri, ülkedeki mevcut siyasi olaylar hakkında ve onun lideri hakkında kendi görüşlerine sahiptirler. Onun kişiliğine, Çarlık zulmünden kaçan mültecilerin, yani kendilerinin, kaderleri prizmasından bakıyorlar.

Türkiye'deki Karaçay-Balkar diasporası, 19. yüzyılın sonlarında oluştu ve 20. yüzyılın başında, yeni mesken tuttıkları ülkede meydana gelen tüm olaylarda aktif rol aldı.

Daha iyi bir yaşam arayışı içinde vatanlarını terk eden Karaçay-Balkar muhacirlerini yeni edindikleri ülkede - Osmanlı Devleti'nde - yeni imtihanlar bekliyordu. 1911'de Osmanlı İmparatorluğu topraklarında başlayan ve 1922'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona eren savaş, Karaçay-Balkar muhacirleri dahil olmak üzere birçok can aldı. Eli silah tutabilen herkes savaşa girdi. Başhüyük, Kilis, Yakapınar, Belpınar ve diğer köylerin yerlileri kendi askeri birliklerini yarattılar ve Çanakkale, Balkan, Sarıkamış, Yemen ve Golan Tepeleri'nde savaştılar. Dernek temsilcilerinin iddialarına göre Başhüyük'ten 100 kişi, Kilis'ten 64 kişi, Yakapınar'dan 84 kişi, Belpınar'dan 60 kişi ve Karaçay-Balkar muhacirlerinin diğer yerleşim yerlerinden insanlar şehit oldular. Karaçay-Balkar muhacirlerinin yaşadıkları en büyük köylerinden biri olan Yakapınar'dan gençler her gün cepheye gittiler, hatta günde 50-60 askerin cepheye gittikleri günler oldu. Çoğu evlerine geri döneemedi. Ölenler arasında Tauçu Mussa, Küygen Mussa, Koçhar Şamil, Cankoz Abbas - diasporanın öne çıkan isimlerindedir. Bir aileden 7 kişinin cepheye gittiği durumlar da olmuştur. Örneğin, Cankoz ailesinden 6 erkek kardeş cepheye gitmiş ve sadece bir tanesi evine geri dönebilmiştir. İslam, Tatau, Abbas, Hacıbekir ve Hacıömer savaş alanında çeşitli cephelerde şehit olmuşlardır. Ön cephe, diasporanın küçük yerleşim alanlarına yaklaştığında, yediden yetmiş herkes

ellerine silah almışlardı. Öyle ki, köyünden savaşmak için daha ergenlik yaşlarında ayrılan Yakapınarlı Abdulkerim (Arap Hüseyin), ancak savaşın tamamen sona ermesiyle evine geri dönebilmiştir. Savaş zamanına ait gazetelerde onun cesareti anlatılmıştır [Yakapınar Köyü'nün Tarihi Şehit ve Gazileri].

Türkiye'nin devletliğini koruyabildiği ana savaşlardan biri, neredeyse bir yıl süren (Mart 1915 - Şubat 1916) "Çanakkale Kurtuluş Savaşı" olarak görülür. İnsanlık tarihinde bilinen en büyük savaşlardan biriydi. Doğal olarak, bu savaşta Karaçay-Balkar diasporası temsilcileri de yer aldı. Çanakkale Savaşı, benzeri görülmemiş bir öneme sahip bir olay olarak tarih kitaplarına dahil edilmiştir, hakkında yüzlerce kitap yazılmış, filmler yapılmıştır. Karaçay-Balkar diasporasının folkloru, oğullarının bu savaşa katılımını da yansıtıyor: şarkılarında, şiirlerinde ve efsanelerinde anavatanlara olan sevgileri, hayatlarını pahasına savunmaya hazır olmaları dile getirilir ve elbette kahramanları yüceltilir.

Türkiye'nin bağımsızlığına yönelik on bir yıllık mücadelesi, sorunlara diplomatik bir çözümün artık mümkün olmaması ve Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla, daha zor bir hal almıştı. Padişahın hükümeti, Türk halkının anti-emperyalist hareketini engelleyemediği ortaya çıktığında, İtilaf güçleri bunun çözümü için Yunan ordusunu görevlendirdi. Ona, Anadolu'da "düzeni yeniden sağlaması" görevi verilmişti [Aralov İ. S. 1960: 73].

Bir dönem de askeri operasyonların Balkarlar ve Karaçay'ın küçük yerleşim yerlerinde gerçekleştiği belirtilmelidir; Yunan askeri oluşumları, Karaçay-Balkar muhacirlerinin birkaç yerleşim yerinde ikamet ettikleri Afyon vilayetine kadar ulaşmışlardı. Karaçay ve Balkardan oluşan savaş katılımcılarının ve partizanların şehit olmalarına rağmen, diasporada onların yiğitlikleri hakkında birçok şarkı ve öyküler varlığını sürdürmüştü. Diasporada kaydedilen efsanelerin neredeyse tamamı (atalarının vatanında oluşan aile efsaneleri hariç) Türkiye'nin tarihi olaylarına bağlıdır. Ve efsanelerde öne çıkanlar ise Türkiye'nin bağımsızlığı için Batı ülkeleriyle mücadeleleri ve savaşları hakkındaki hikayelerdir. Bu konudaki şarkılardan farklı olarak, efsaneler belirli

insanların kaderini anlatıyor. Öyle ki, diasporadaki genç bir kızın hikayesine göre, Gülsun Papan, dedesi Ali Papan'ı, "Atatürk'ü korurken kör olan" diye anarlardı.

“Kilis köyünden Cesur Canduruk Efsanesi” adlı başka bir şarkıda, orduya gönderilmeden önce, Yörük göçebe kabilesinin saldırısı sırasında köyünü savunmaktaki cesaretini gösteren Karaçay Canduruk hakkında bahsedilir. Cephede kendisini cesur bir Vatan koruyucusu olarak kanıtlamıştır Aynı şarkıda, Canduruk ile birlikte cepheye giden ve orada şehit olan babası hakkında bahsedilir.

Ataları tarafından yazılan şarkı ve efsaneler, diasporayı bir araya getiren internet sayfalarında sıkça yayınlanır. Bu hikayelerden birinde, babasının savaşta şehit olmasına dayanamayan ve kısa bir ömür süren bebekten bahsedilir

Diasporanın aktif temsilcilerinden biri olan Alparslan Yıldız Silpağar şöyle yazıyor: “Kalbimde iki tane Mustafa imgesi var: İlki, O, Karaçay halkımı içtenlikle severdi. O, Müslümanların kurtarıcısı ve Peygamber’in izinde gidendi. İkincisi ise, O, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurtarıcısı ve Kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'tür, onun Karaçaylar ile birçok ortak yönleri vardı: kadınlara saygı duyardı, cesur bir savaşçıydı, mütevazı ve güzel bir şekilde giyinirdi, asla boş konuşmazdı ve sözünün eriydi, halkını ve ülkesini seviyordu.

Karaçay halkına çok önem verirdi ve bunun kanıtı da Kilis Karaçay köyünün kurulması hakkındaki belgedir.

Atatürk'ün Yalova'da ve Çiftköy'de dilimizde söylediği şu kelimelerle gurur duyuyoruz: “'Karaçaylar' denilen bir halk var". İnanın ki, onlar en eski ve en temiz Türk dilini konuşuyorlar. (Karaçay adındaki halkı bulun. İnanın ki Onlar en eski ve en temiz Türk dilinde konuşuyorlar).

Türkçenin temel sözlüğünün yeniden yapılandırılması komisyonu üyeleri, Cumhurbaşkanı tarafından yapılan bu açıklamadan sonra, muhacirlerin konuşmalarını canlı kaydetmek için Karaçay-Balkarlar'ın ikamet ettikleri yerleşim bölgelerini birkaç kez ziyaret ettiler.

Ayrıca, bu olayları iyi bilen Arif Başbuğ'a göre, "Meclis'in yaz tatilinde, Atatürk'ün isteği üzerine, Kilis vilayetinden Unuk Çavuş ve Yusuf Hoca davet edildi. Unuk eski şarkılar söylerdi, Yusuf ise bir tercümandı. Sekreterlik personeli onları kaydederdi. Arapça ve Farsça dillerini de bilen Yusuf, Eçkibashev (Korkmaz) soyadı, Unuk ise Bolurov soyadıyla bilinirdi".[Bittirlani T. Ş., 2014: 12-13].

Her yıl 18 Mart diasporada, ülke genelinde olduğu gibi, şehitleri anma günüdür. Camilerde ve evlerde dua okunur ve Alparslan Sıpağar'ın yazdığı gibi, "Akif Ersoy'un şehitlere adanmış şiirinden şu satırlar her birimizin kalbinde yankılanmaktadır.¹

ÇANAKKALE ŞEHİTLERİNE

Öteden sâikalar parçalıyor âfâkı;
 Beriden zelzeleler kaldırıyor a'mâkı;
 Bomba şimşekleri beyninden inip her siperin;
 Sönüyor göğsünün üstünde o arslan neferin.
 Yerin altında cehennem gibi binlerce lâğam,
 Atılan her lâğamın yaktığı yüzlerce adam.
 Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer
 O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...
 Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,
 Boşanır sırtlara, vâdilere, sağnak sağnak.
 Saçıyor zırha bürünmüş de o nâmerd eller,
 Yıldırım yaylımı tûfanlar, alevden seller.
 Veriyor yangını, durmuş da açık sinelere,
 Sürü halinde gezerken sayısız tayyâre.
 Top tüfekten daha sık, gülle yağın mermiler...
 Kahraman orduyu seyret ki bu tehdide güler!
 Ne çelik tabyalar ister, ne siner hasmından;
 Alınır kal'a mı göğsündeki kat kat iman?
 Hangi kuvvet onu, hâşâ, edecek kahrına râm?

¹Akif Ersoy - Ünlü Türk şairi, "İstiklal" milli marşın yazarı.

Çünkü te'sis-i İlâhî o metin istihkâm. [<https://www.facebook.com/alparslanbolat/posts/2500450786651942>].

Türkiye'deki Karaçay-Balkarlı muhacirlerinin, daha ilk dönemlerinde ortaya çıkan yurtseverlik ruhları ve vatan sevgileri, daha sonra bir gelenek haline gelmiştir ve bunun hakkında yeni şarkılar yazılmış, yeni efsaneler anlatılmıştır. Onların asıl fikri ise, 'oğlumun ya da kendimin ölmesi gerekse bile, Vatanım hep var olsun'. Şimdi, tüm Karaçay-Balkar muhacirlerinin güvende yaşamaları adına, günümüze kadar uzanan birkaç nesil için Vatan olarak bildikleri kutsal Türkiye topraklarını korurken şehit düşenlerin anısına yazılmış yeni şarkılar vardır.

29 Ekim 1923 tarihinde, Kemal'in Cumhurbaşkanı olduğu Cumhuriyet ilan edilmiştir 20 Nisan 1924 tarihinde, 1961 yılına kadar yürürlükte olan Türkiye Cumhuriyeti'nin 2. Anayasası kabul edilmiştir.

Karaçay-Balkar Muhacirlerinin milisleri. Başhüyük.

Diasporanın folklor türlerinin çoğu halkın geleneksel folkloruna odaklıdır, ancak diasporanın efsaneleri, Türkiye'nin tarihî olaylarına bağlıdır (aile efsaneleri hariç). Efsanelerde öne çıkan hikayeler ise Çanakkale savaşıdır. Bu konudaki şarkılardan farklı olarak, efsaneler belirli insanların kaderlerini anlatıyor. Ataları tarafından yazılan şarkı ve efsaneler, diasporayı bir araya getiren internet sayfalarında sıkça yayınlanır. Bu hikayelerden birinde, babasının savaşta şehit olmasına dayanamayan ve kısa bir ömür süren bebekten bahsedilir Ülkenin koruyucuları arasında, kahramanlığıyla ülkenin geneline ün salmış olan Seyid Olbaş (Karaçay'ın Ağasar köyünde dünyaya gelmiştir, asıl adı Mahmut'tur) öne çıkarılır.

Bilindiği gibi, liderleri Mustafa Kemal Atatürk ile görüşmelerde bulunan İtilaf ülkelerine karşı Türkiye'nin zaferinde, Sovyet Rusya önemli bir rol oynamıştır ve böylece Türkiye, Türk toplumunun asla unutmayacağı büyük yardım almıştır. Bunu ulusal diasporalar da unutmadılar.

Başında Atatürk'ün olduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, 4 Ekim 1922 yılında Kislovodsk şehrinde, Mustafa Kemal Paşa'nın zaferi vesilesiyle büyük bir gösteri düzenlendi. "Göstericiler, atlılar ve yayalar, gençler ve yaşlılar, Karaçaylar, Kabardinler, Çerkesler,

Abazalar ve diğerleri Pyatnitskiy pazarında toplanmaya başladılar. Yaşasın Türk-Rus dostluğu!

Silahlı olanlar yayılım ateşi açtılar. Göstericiler, yerel makamlardan Sovyet hükümetine, Sovyet iktidarı da uygun gördüğü halde, TBMM'den çağrı geldiği anda, tüm gençler ve yaşlılar olarak tek bir vücut misali hiç tereddüt etmeden büyük bir zevk ve coşkuyla Türkiye'yi düşman ordularından kurtarmaya gitmeye hazır olduklarını bildirmelerini istediler. Şimdilik ise, vatanları -Sovyet Rusya'nın- taraf-sızlığına saygı duyarak gönüllü birimler kurmaktan sakınmaktalar. Göstericilerden birinin yaptığı konuşmalar çerçevesinde önerilen karar, toplananlar tarafından oy birliğiyle kabul edildi. [İslam Karaçaylı, 1922: 218].

Karaçay-Balkar folkloru, halkın yüzyıllar boyunca yaşamını yansıtmış, eski değerleri korumuştur, destanlarında sonsuzluktan söz edilir ve şarkılarda yakın geçmişin tarihi anlatılır. Anavatanlarından uzak kalan Karaçay-Balkar diasporasının manevi hayatı, halkın, temel ahlaki ve etik görüşlerini, şiirsel tercihlerini, güzelliklerini ve kelimenin gücünü aynı şekilde muhafaza etmektedir. Ortak Türk mirası ile Türk kültürüne değinen ulusal estetik dünyaları, kaybolan bağları yeniden canlandırdı ve tarihsel koşulların neden olduğu etnik izolasyonunu bir nevi aştı. Diaspora, yeni mesken tuttıkları ülkenin kültürel alanına entegre olmuş, bu Türkiye tarihinin dönüm noktası olan süreçte, ülkenin lideri, Türk dünyasının seçkin bir oğlu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsiyeti önemli bir rol oynamıştır.

Diasporanın çağdaş etno-kültüründe, sözlü ve şiir sanatları aynı düzeyde gelişmektedir. Diasporadaki ünlü şairlerden biri, Atatürk hakkında Türkiye tarihinin en önemli döneminde, Türk halkının liderinin unutulmaz kahramanlıklarının önemini vurgulayan şiirler yazdı.

Üsde başda cuka kürk
Küpanırğa kıt bürtük
Curtun etib sırtga cük
Çıkargandı Atatürk.

Aldav Dünya ötürük
Avruv tabat öltürrük
Bavur tözmey ömürlük
Türkge avur öksüzlük.

Bülent TEZCAN * 11/10/2015

KAYNAKÇA

- Aralov, İ. S., *Sovyet Diplomatının Anıları 1922-1923*, Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Yayıncılığı, Moskova, 1960, 318 s.
- Bittirlanı, T. Ş., *Ata Curtnu Inakulap*, Nalçık, 2014, 182 s.
- Karaçaylı, İslam, *Terek Gazetesi*, 14 Ekim 1922, 218.

Yakapınar Köyü'nün Tarihi Şehit ve Gazileri.

<https://www.facebook.com/alparslanbolat/posts/2500450786651942>

LOZAN KONFERANSI İLE İLGİLİ BİR TERMİNOLOJİK DEĞERLENDİRME

Temuçin Faik ERTAN*

ÖZET

Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de başlayan, iki dönemde gerçekleşen ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imza ile sonuçlanan bir süreçtir. Lozan Konferansı ve Lozan Antlaşması ile çok sayıda yerli ve yabancı anı ve araştırma bulunmaktadır. Özellikle araştırma eserlerde konuyla ilgili temel kavramların kullanılmasında tutarsızlıklar ve rastgele tercihler söz konusudur. Oysa Lozan Konferansı ve sonunda imzalanan Antlaşma, tarih bilimi kadar, uluslararası ilişkilerin, siyaset bilimin ve devletler arası özel ve genel hukukun da ilgi alanındadır. Bu nedenle kavramların kullanılmasında özen gösterilmesi gereklidir. Bu çalışmayla Lozan Konferansı'nı ve Lozan Antlaşması'nı dönemin literatürüne uygun ve özgün söylem çerçevesinde ele alıp, terminoloji konusundaki yaklaşım sorunlarının giderilmesine katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Böylelikle araştırmacının, kişisel tercihleri çerçevesinde değil de Lozan Konferansı'nın gerçekleştiği döneme uygun bir kavramlaştırma yapması önerilecektir.

Söz konusu çalışma sırasında Lozan Konferansı tutanakları ve antlaşma metni temel kaynak olarak kullanılacaktır. Lozan Konferansı sırasındaki yazışmalar da incelenecek ve kullanılan ifadeler aynen yansıtılacaktır. Lozan-Ankara arasındaki telgraflar gözden geçirilerek gönderilen talimatlar incelenecektir. Lozan'da gündeme gelen konular ve kullanılan diplomatik söylem aslına uygun olarak sunulacaktır.

---

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, tfertan@ankara.edu.tr

Lozan'da hem görüşmelerde hem de antlaşma metninde geçen terimlerin yaygın kullanımı ile doğru kullanımı tartışılacak ve verilere dayalı olarak cevap verilecektir. Ayrıca yeni birtakım kavramlara da rastlandığında özgünlük analizi de yapılacaktır.

Bu çalışmada, öncelikle Lozan Konferansı'nın özgün adının ne olduğu tartışılacaktır. Konferansın adının niçin "*Yakındoğu İşleriyle İlgili Lozan Konferansı*" olduğuna dair değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra *Musul Sorunu mu, Irak Sınırı Sorunu mu? Savaş tazminatı mı, tamirat bedeli mi? İngiltere mi, Birleşik Krallık mı? Azınlıklar mı, Gayrimüslimler mi? Batı Trakya Türkleri mi, Batı Trakya Müslümanları mı? Hatay Sorunu mu, Sancak Sorunu mu? Ankara Hükümeti mi, TBMM Hükümeti mi? Başbakan mı, İcra Vekiller Heyeti Reisi mi?* gibi soruların cevabı aranacak ve bu bağlamda önerilerde bulunulacaktır. Bu arada kurulan komisyonlar ve alt komisyonların ele aldığı konularla ilgili de açıklamalar yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İsmet Paşa, İtilaf Devletleri, Lozan Antlaşması, Lozan Konferansı, TBMM Hükümeti, Terminoloji.

A TERMINOLOGICAL ASSESSMENT ON LAUSANNE CONFERENCE

ABSTRACT

Lausanne Conference is a process which began on November 1922, continued in two parts and resulted with the treaty signed on July 24, 1923. There are several researches and memories about Lausanne Conference and Lausanne Treaty. Particularly in research sources there are some inconsistencies and random preferences about using the basic terms. Whereas Lausanne Conference and Lausanne Treaty are on the field of interests of not only history science but international relations, political science and international law. Thus one should be advertent while using the terms about the subject. With this study it is aimed to contribute to solve the problems about the approach of terminology in the context of the literature of the period with a unique expression. For that matter, it will be offered to the researchers to make a conceptualization not in the perspective of personal choices but according to the period of the conference.

During this work, the official reports of the Lausanne Conference and the letter of agreement will be the main sources. Also the correspondences during the conference will be analyzed and the used terms are going to be mentioned. Especially the telegrams between Ankara and Lausanne will be checked over. Also the topics talked during the conference and the diplomatic expressions will be stated. By the way the extensive and correct usages of the terms that took place both during conference and agreement letter will be argued and will be responded according to the analyzed data. If there are new terms that haven't been used before an originality analysis will be done.

In this paper, first the the original name of the conference will be discussed. An assessment why the name of the conference is determined as "*Lausanne Conference on Nearesastern Affairs*". Then the answers of the questions such as; if it is *Mosul Question or Turkish-Irakian border?*, *War indemnity or reparation?*, *England or United Kingdom?*, *Hatay issue or*

Sanjak Question?, Ankara Government or GNA Government?, Priminister or Chairman of cabinet council?, will be examined and suggestions will be made. Also the topics which were talked in the commissions and sub commissions will be explained.

Keywords: İsmet Paşa, Allied Powers, Lausanne Treaty, Lausanne Conference, GNA Government, Terminology.

GİRİŞ

Lozan Konferansı'na Giden Süreç

1918 yılının ikinci yarısı peş peşe imzalanan mütarekelerle Birinci Dünya Savaşı'nın sonunu hazırlayan askeri ve siyasal gelişmelere sahne olmuştur. Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de imzalamasıyla başlayan teslim niteliği taşıyan mütarekeler süreci,¹ 11 Kasım 1918'de Almanya'nın imzaladığı Rethondes Mütarekesi ile sona ermiştir.² İlk ve son mütareke arasındaki günlerde 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni,³ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ise 3 Kasım 1918'de Villa-Giusti Mütarekesi'nin imzalamıştır.⁴

Mütarekelerin imzalanması savaşı fiilen son erdirmiştir. Artık sıra savaşın yenenlerinin ve yenilenlerinin kesin olarak tasnif edilmesine gelmiş ve tasniften öte, yenilenenlere uygulanacak yaptırımlara dayalı antlaşmaların görüşülmesi süreci başlamıştır.

Mütarekelerin imzalanmasından birkaç ay sonra, yapılacak olan antlaşmaları görüşmek ve yeni dünya düzenini belirlemek için yenen devletlerin, bir başka deyişle İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya'nın öncülüğünde Paris'te bir barış konferansı toplanmıştır.⁵ Milletler Cemiyeti'nin kurulmasının tartışıldığı ve manda rejiminin detaylarının da görüşüldüğü Paris Barış Konferansı'nda, yenilen devletlere uygulanacak barış antlaşmalarında, Wilson İlkeleri'ni reddetmeden görmezlikten gelme izlenimi yaratan politik kararlar alınmış ve bir anlamda da ikinci büyük savaşın fitili ateşlenmiştir.

---

¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1984, s. 141.

² Vladimir Potyemkin ve diğerleri, **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, (Çeviren. Atilla Tokatlı), C III, May Yayınları, İstanbul, 1979, s.37.

³ Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1951, s.155-157.

⁴ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1914-2014)**, C 2, Der Yayınları, İstanbul, 2019, s.79-80; Armaoğlu, **a.g.e.**, 142; **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, s. 46.

⁵ Paris Barış Konferansı için bakınız: Margaret Macmillan, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003.

Bir yıla yakın bir süre dünyanın gündemini meşgul eden Paris Barış Konferansı'nda Fransa, Almanya'ya uygulanacak ağır yaptırımlar üzerine odaklanırken İtalya, daha çok Adriyatik kıyıları üzerinden Avusturya ile hesaplaşmaya öncelik vermiştir. Aynı günlerde Japonya'nın sorunu ise savaşa katılmasının ödülü olarak Uzak Doğu'da ve Pasifik'te olabildiğince güç elde edecek bir uluslararası düzenin kurulması olmuştur. Konferans'ta ABD için dünya siyasetinde etkin olmanın bir anahtarı olarak temel izlenince Wilson İlkeleri olmuştur. Bu bağlamda ABD'nin hayal kırıklığına uğradığı konferans görüşmelerinde, dünyanın o günlerdeki en büyük başat gücü İngiltere ise Kıta Avrupası dışında Almanya'nın sömürgelerini Fransa ile paylaşmanın dışında, yine Fransa ile Orta Doğu üzerinde ortak ya da tek başına girişimlerde bulunmuştur.

Müttefik Devletler, Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlar çerçevesinde ilk olarak Almanya ile Versay Antlaşması'nı imzalamışlardır. Çıkmazda olan Almanya'nın kabullenmek zorunda kaldığı ama hiçbir zaman içine sindiremediği Versay Antlaşması,⁶ İkinci Dünya Savaşı'na giden süreci başlatan bir siyasal belge olmuştur.

Daha sonra, 10 Eylül 1919'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tasfiyesini gerçekleştiren Saint Germain Antlaşması imzalanmıştır.⁷ Bu antlaşma ile İtalya, Avusturya ile Adriyatik'te yaşadığı sorunları kendi lehine çözümlerken, Orta ve Doğu Avrupa'da önemli sınır değişiklikleri yaşanmıştır. Bu yeni düzende yeni devletlerin kurulması yeni sınırlara yol açmış, yeni sınırlar da yeni sorunlara neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın bir diğer mağlubu Bulgaristan ile 27 Kasım 1919'da imzalanan Neuilly Antlaşması ile bu devlet epey sıkıntılı bir sürece girerken, Yunanistan'ın bu antlaşmadan en kazançlı çıkan devlet olduğu gözlerden kaçmamıştır.⁸

⁶ Versay Antlaşması için bakınız: Uçarol, **a.g.e.**, s. 86.; Oral Sander, **Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 402.

⁷ Saint Germain Antlaşması için bakınız, Uçarol, **a.g.e.**, s. 87.; Sander, **a.g.e.**, s. 403.

⁸ Neuilly Antlaşması için bakınız, Uçarol, **a.g.e.**, s. 88.; Sander, **a.g.e.**, s. 404.

Bu üç antlaşma Paris Barış Konferansı devam ederken Paris'in çeşitli bölgelerinde imzalanmıştır. Bununla birlikte henüz antlaşma imzalamamış olan Macaristan ve Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barışın esasları üç aşağı beş yukarı yine Paris'te belirlenmiştir. Paris Barış Konferansı'nın ruhuna uygun olarak Macaristan ile 4 Haziran 1920 tarihinde Trianon Antlaşması imzalanmıştır.⁹

Bu dizilimde en son sıraya Osmanlı Devleti bırakılmıştır. 600 yılı aşkın bir süre varlığını devam ettirmiş olan bu çok uluslu ve çok dinli merkezi imparatorluğun tasfiyesi, İtilaf Devletleri'nin oldukça uğraştıracak gibi görünmekteydi. Sınırları Kafkasya'dan Akdeniz'e, Karadeniz'den Kızıldeniz'e ve İran sınırından Trakya'ya kadar uzanan bu köklü imparatorluğun terekesinden pay almak isteyen iç ve dış unsurlar büyük bir yarış içerisine girmişlerdir. Terekenin bu denli zengin ve büyük olması paylaşım konusunda da tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu paylaşım sorunu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında imzalanan gizli antlaşmalara karşın çözümlenmemiştir.¹⁰ Orta Doğu'da Fransa ve İngiltere'nin yoğun bir rekabet yaşadığı süreçte, Akdeniz ve Ege'de İtalya, Yunan istekleri karşısında tedirginlik yaşamaktaydı. İtalya için, Yunanistan gibi küçük bir devletin, başta İngiltere olmak üzere, diğer müttefiklerinden almış olduğu destek önemli bir sorun gibi görünüyordu.

Savaşın galip devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki girişimleri, bu büyük imparatorluğun sınırları dışında kalan kesimlerle sınırlı kalmamıştır. Müttefik Devletler, Osmanlı Devleti'nin artık ana coğrafyası sayılan Anadolu üzerinde de uluslararası projelerini hayata geçirmek için çalışmalarına hız vermişlerdir.

İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği devletler grubu, Osmanlı Devleti'ni ne pahasına olursa olsun cezalandırmak konusunda kararlı bir tutum sergilemişlerdir. Ayrıca bu devletlerin Osmanlı Devleti ile

---

⁹ Trianon Antlaşması için bakınız: Uçarol, **a.g.e.**, s. 88. Sander, **a.g.e.**, s. 404.

¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla yapılan gizli anlaşmalar için bakınız: Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986.

olan hesabı savaşın öteki mağlup devletlerinin tersine, 50-100 yıllık gelişmelerin çok daha ötesine dayanıyordu. Müttefik Devletler, Türklerle yaklaşık 1000 yıldır yaşanan sorunları kendi lehlerine çözmek için uygun bir fırsat bulmuşlardı ve konuya “Şark Meselesi” çerçevesinde yaklaşıyorlardı.

Müttefik Devletler Orta Doğu’da, Osmanlı Devleti’nde duygusal ve siyasal açıdan olduğu kadar coğrafi olarak da kopmuş olan Araplar üzerinden Türkleri cezalandırmak yoluna giderken, Anadolu’da dıştan Yunan Ordusuna, içten ise Rumluk ve Ermeniliğe güveniyorlardı. Ülkede yaygın hale gelen İttihatçı düşmanlığı da İtilaf Devletleri’ni memnun eden bir başka gelişmeydi.

İngiliz başta olmak üzere Müttefiklerin Osmanlı Devleti’ni cezalandırmak ve Şark Meselesini kendi yöntemleriyle çıkarların uygun olarak çözmek amacıyla politikalar geliştirdikleri günlerde, Osmanlı ülkesinde, yaygın olarak da İstanbul’da, bu durumdan kurtulmak için çeşitli çözüm yolları geliştirilmiştir. Bir grup aydın, bürokrat, asker ve siyasetçi her ne pahasına olursa olsun İngiltere’ye yakın durarak bu süreçten kurtulmayı önerirken, bir başka grup Amerikan manda yönetiminin çözüm olabileceğini savunuyordu. Bir kısım asker ve bürokrat ise çözümün tam bağımsızlıktan geçtiğini ortaya koymuştu. Mustafa Kemal Paşa da bu görüşün öncüsü olan subaylardan birisi idi.¹¹

Paris’te Osmanlı ülkesiyle ilgili paylaşma projeleri tartışılıp, bunların bir kısmı da uygulamaya sokulurken Mustafa Kemal Paşa, Doku-zuncu Ordu Müfettişi olarak Anadolu’ya geçip, işgallere karşı gelişen yerel nitelikli direnişlere ulusal bir nitelik kazandırmıştır. Anadolu’da yurttaki direnişin tek merkezden yönetilmesiyle ilgili ciddi adımların atıldığı günlerde, işgaller de devam etmişti. İşte işgal-direniş bağlamında Anadolu ve Trakya’da tam bir denetim sağlayamayan İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’ne uygulanacak olan barış antlaşmasını bir türlü kesinleştirememiş ve bu yüzden de imza aşamasına gilememiştir.

¹¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s.13.

Ancak Misak-ı Milli'nin ilanı, İstanbul'un resmen işgali ve Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması gibi peş peşe gerçekleşen siyasal gelişmeler, İtilaf Devletleri'nin Türklerle ilgili antlaşma için daha somuta adım atmalarına neden olmuştur. Ankara'da yeni parlamentonun toplanma hazırlıklarının son safhaya geldiği bir dönemde, 18 Nisan 1920 San Remo'da Müttefik devletlerin temsilcilerinin bir araya gelerek başladıkları görüşmeler, 26 Nisan'da sona ermiştir. Burada Sevr Antlaşması'nın esasını teşkil eden bir metin kabul edilerek 11 Mayıs'ta Osmanlı Devleti temsilcisi Tevfik Paşa'ya sunulmuştur. 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Hükümeti temsilcilerinin Sevr Antlaşması'nın imzalamasıyla Birinci Dünya Savaşı'nın mağluplarına uygulanacak olan antlaşmalar da tamamlanmıştır.¹²

Anayasal rejimlerde hükümetler, siyasal antlaşmaları imzalayan temel yürütme gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak imzalanan antlaşmaların uygulanması için parlamento onayında geçmesi de gereklidir. Sevr Antlaşması, o tarihte Osmanlı Parlamentosu dağıtılmış olduğu için Padişah tarafından toplanan Saltanat Şurasında onaylanmıştır. İşte bu onay, hem zaman yönünden hem de yetki yönünden tartışmalı bir durum yaratmıştır. Sevr Antlaşması'nın metni antlaşma imzalanmadan, 22 Temmuz 1920'de onaylandığı için, bu onay zaman açısından sorunlu görülmüştür. Diğer taraftan yetki açısından bakıldığında ise Saltanat Şurası bir parlamento değildi, halkın seçmiş olduğu temsilcilerden oluşmuyordu. Bu yönüyle de Saltanat Şurasının imzalanan ya da imzalanacak olan bir siyasal antlaşmayı onaylama yetkisinin olmadığı aşikârdır.¹³ Bu iki durum Sevr Antlaşması'nın hukuken ölü doğmuş bir antlaşma durumuna düşürmüştür.

¹² Sevr Antlaşması'nın detayları için bkz. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, C I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959, s.525-691.

¹³ 1909 yılında 7. Maddede yapılan değişiklikle “*Ancak sulhe ve ticarete ve terk ve ilhak-ı araziye ve tebaa-i Osmaniye'nin hukuk-ı asliye ve şahsiyesine taalluk eden ve devletçe masarifi mucip olan muahedatın akdinde, Meclis-i Umûmî'nin tasdiki şarttır. Meclis-i Umûmî'nin münakid olmadığı zamanda heyet-i vükelânın tebeddülü vukuunda keyfiyet-i tebeddilden mütevellid mesuliyet heyet-i lahikaya ait olacaktır*” şeklinde bir düzenleme yapılmıştı.

Diğer yandan Sevr Antlaşması hukuken olduğu kadar, uygulama açısından da ölü doğmuş bir belge olduğu kısa zamanda anlaşılmıştır. Çünkü Sevr Antlaşması'ndaki pek çok hüküm Anadolu ile ilgiliydi ve bu antlaşmayı imzalayan Osmanlı Hükümetinin bu topraklarda otoritesi neredeyse hiç kalmamıştı. Bu dönemde Anadolu'da ulusun iradesini yansıtan asıl güç, Büyük Millet Meclisi idi. Büyük Millet Meclisi ise 19 Ağustos 1920'de yapmış olduğu toplantıda Sevr Antlaşması'nı tümüyle reddedip, imzalayanlarla onaylayanları vatan haini ilan ederek vatandaşlıkta çıkarmıştır.¹⁴

Sevr Antlaşması'nın Osmanlı Hükümeti'nin temsilcileri tarafından imzalanması ama ardından TBMM tarafından reddedilmesiyle İtilaf Devletleri nezdinde yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Artık tarafların elinde birbirine tamamen zıt iki belge bulunuyordu. İtilaf Devletleri'nin elinde Sevr Antlaşması, TBMM Hükümeti'nin elinde Misak-ı Milli vardı!...

Sevr'i Anadolu'daki milli harekete kabul ettirmeden bu coğrafyada kalıcı olamayacaklarının farkında olan İtilaf Devletleri, bunu iki yolla gerçekleştirmeyi düşünüyorlardı. Birincisi Yunan ordusunun TBMM'ye bağlı birlikleri mağlup etmesiyle Sevr'i zorla kabul ettirmek; ikincisi ise Yunan ordusunun olası başarısızlığı karşısında diplomatik yolları denemektir. Konuya TBMM açısından bakıldığında da benzer bir durum söz konusu idi. TBMM, bir yandan Yunan ordusu başta olmak üzere bütün işgal güçlerine karşı planlı ve programlı askeri hazırlıklar yaparak kendisine dayatılan siyasal belgeyi reddetmek

---

¹⁴ Bu toplantıda Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın telgraf suretiyle Meclis'e göndermiş olduğu teklif genel kurulda kabul edildi: Bu telgraf aynen şöyleydi: "Ankara'da Meclisi Milli Riyasetine; Vatansız, vicdansız üç serserinin, yine kendileri gibi millet ve vatanla alakası olmayan birkaç kişi namına sulh muahedesini imza ettiklerini ajansta gördük. Mücadele-i milliyemizde daha büyük bir azim ve imanla devam-ı tekiden ahdettiğimizi arz eylerim. İstanbul'da teşekkülünü evvelce duyduğumuz Şûrayı Saltanatta Türkiye'nin hayat-ı mevcudiyetini söndüren bu zalim muahedenin imza edilmesine karar ve rey veren esamileri malum eşhasın ve muahedennameye vazı imza edenlerin ihanet-i vataniye ile itiham olunmasını ve haklarında hükm-ü gıyabi verilmesini bu vatansızların isimlerinin her yerde lanetle yad edilmesinin ilan ve tamim olunmasını arz ve teklif eylerim." **TBMM Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C 3 , s.333.

yoluna giderken, diğer yandan da diplomasiyi de gözden ırak tutmuyordu. TBMM için bu süreçte yol haritasını Misak-ı Milli oluşturuyordu.

Aslında 1920 yılının ikinci yarısından itibaren hem Türk tarafı hem de Müttefikler, olay ve olguların yaklaşık iki yıl sonra ortaya çıkaracağı Lozan Konferansı'ndaki tezlerinin kaynağını Sevr ve Misak-ı Milli ile somutlaştırmışlardı.

1921 ve 1922 yılları, İtilaf Devletleri'nin Türk tarafına Sevr'i kabul ettirmek için yukarıda sözü edilen iki yol üzerinden hamleleri ile geçmiştir. Ama Müttefiklerin her geçen gün Yunan ordusu marifetiyle TBMM'ye Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek yolundaki umutları azalmıştır. Birinci ve İkinci İnönü muharebeleri İtilaf Devletleri'nin diplomasiyi denemelerine yol açarken, Kütahya-Eskişehir Muharebesi'ndeki Yunan ilerleyişi, bu kez “Yunan ordusu başaracak galiba!..” şeklinde kısa süreli bir umuda dönüşmüştür. Ama önce Sakarya Meydan Muharebesi, ardından da Büyük Taarruz sırasında Yunan ordusunun üst üste yaşadığı iki bozgun, artık Sevr'i Türklere zorla kabul ettiremeyeceklerini anlayan İtilaf Devletleri'nin elinde tek seçenek kalmasına neden olmuştur. O da Sevr'in yerine, neredeyse baştan aşağı yenilenen yeni bir barış antlaşması taslağı ile Türkler ile masaya oturmak!..

Bu süreç Türkler açısından değerlendirildiğinde, Yunan ordusu karşısında kazanılan su götürmez zafer, Sevr'in özünü koruyan önerilere kapıların kapatılması anlamına geliyordu. Bu durum öncelikle Sevr'e kaynaklık teşkil eden Mondros Mütarekesi'nin çöpe atılması zorunluğuna doğurmuştur. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi ile de bu gerçekleştirilmiştir. Yunan ordusu, Anadolu'dan sonra Doğu Trakya'dan da tümüyle çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu durum TBMM Hükümeti'nin 1922 yılında İtilaf Devletleri'ne vermiş ol-

duğu mütareke ve barış önkoşulunun yerine getirilmiş olduğunu gösteriyordu.¹⁵ Böylece Türk tarafı, barış görüşmeleri sırasında, ortaya çıkabilecek olası bir açmaz karşısında Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'da olduğundan fazla kalmasının da önüne geçmişti.

Mondros Mütarekesi'ne dayanak şekil eden Sevr'in artık hayata geçmeyeceğinin anlaşılmasından sonra, taraflar yeni bir barış antlaşması için nota teatisine başlamışlardır. Saltanatın kaldırılarak Osmanlı Hükümeti'nin barış görüşmelerine katılmasını kesin olarak engelleyen TBMM, Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde, Türkleri temsil eden tek güç olarak müzakere masasına oturmaya hak kazanmıştır.

Lozan Konferansı'nın Başlaması ve Türk Heyeti'nin Durumu

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de Monbenon gazinosundaki açış konuşmalarıyla başlamıştır. Açılış töreninde İsviçre Cumhurbaşkanı Mösyö Habb ev sahibi olarak tüm heyetlere iyi niyet gösterisi sunan ve "hoş geldiniz" niteliği taşıyan bir konuşmaya yer verirken, ardından kürsüye çıkan İngiltere temsilcisi Lord Curzon, resmen konferansa katılan tüm heyetler, fiilen ise sadece İtilaf Devletleri adına bir konuşma yapmıştır. İsmet Paşa da programda olmamasına karşın kürsüye çıkarak Türklerin haklı bir barışı ne denli hak ettiklerini ortaya koyan ve İtilaf Devletlerini itham eden bir konuşma gerçekleştirmiştir.¹⁶ Bir gün sonra görüşmelere geçilmiştir.

Lozan Konferansı'nda İtilaf Devletleri ikişer delege ile temsil edilirken Türk tarafında delege olarak üç kişi bulunmuştur. Bunun sebebi TBMM'de iki delege seçildikten sonra, mali konular için de bir uzman temsilcinin gönderilmesinin zorunlu görülmüş olmasıdır. Bu nedenle de Maliye Eski Vekili Hasan Bey üçüncü delege olarak seçilmiş ve bu durum görüşmelerin en başında da Müttefiklere kabul etti-

¹⁵Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s.751-767.

¹⁶ Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943, 64-65; Cemil Bilsel, **Lozan**, İkinci Kitap, İstanbul, 1933, s.12-16.

rilmiştir. Türk Heyeti ya da o dönemdeki özgün söylenişi ile Türk Murahhas Heyeti, pek çok araştırmada sadece üç kişiden oluşmuş gibi ifade edilmektedir. Oysa İsmet Paşa birinci, Dr. Rıza Nur Bey ikinci ve Hasan Bey ise üçüncü delege olarak belirlenmiş, ayrıca bu üç ana temsilciye eşlik eden pek çok danışman da görevlendirilmişti. Bu bağlamda Lozan'a giden Türk Murahhas Heyeti denildiğinde sadece üç kişi anlaşılmalıdır. Heyet, İsmet Paşa da dâhil 25 kişiden oluşmaktadır.¹⁷ Öte yandan Türkiye'nin üç delege tarafından temsil edilmesi durumu konferans sonrasında imzalanan antlaşma metnine de yansımış ve 24 Temmuz 1923 tarihindeki antlaşmada öteki devletlerin iki imzası bulunurken Türk tarafı adına üç temsilci imza atmıştır.

İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan Beyler'in ihtisas alanları göz önünde tutulduğunda, Lozan'da oluşturulan üç ana komisyonun altında konferansın başlamasından önce bilindiği ve buna göre bir görevlendirme yapıldığı anlaşılmaktadır. İsmet Paşa, İngiliz temsilci Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı arazi, sınırlar ve Boğazlarla ilgili komisyon, Dr. Rıza Nur İtalyan temsilci Marki Garroni'nin başkanı olduğu Yabancılar ve azınlıklarla ilgili komisyon, Hasan Bey de başkanlığını Fransız temsilci Barrere'in yapmış olduğu ekonomik ve mali işlerle ilgili komisyon düşünülerek uzmanlık alanlarına göre tayin edilmiştir.¹⁸ Ancak İtilaf Devletleri'nde olduğu gibi, Türk tarafındaki delegeler de görevli olmadıkları komisyonların toplantılarına katılıp ülkelerini temsil etmişlerdir.

Konferansın Adlandırma Sorunu

Lozan Konferansı'nda görüşmeler açılış töreninden bir gün sonra, 21 Kasım 1922'de başlamış ve temsilcilerin yerlerini almalarından sonra konferansın dâhili nizamnamesi (içtüzük) üzerindeki görüşmelere geçilmiştir.

Nizamnamenin birinci maddesi şu şekilde düzenlenmiştir: *“Fransa, Büyük Britanya, İtalya devletlerinin daveti üzerine ve Şarkta sulhu*

¹⁷ Karacan, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁸ Karacan, **a.g.e.**, s. 71; Bilsel, **a.g.e.**, s. 19.

tesis etmek maksadıyla toplanan konferans aralarında 1914'ten beri sulha hallet gelmiş olan devletlerin salahiyyetli murahhaslarıyla Birleşik Amerika devletlerinin murahhaslarından teşekkül etmiştir.

Boğazların idare usulünün müzakeresi esnasında konferans, Karadeniz'de kıyası olmak dolayısıyla münakaşaya iştirak etmeye davet edilen devletler mümessillerini de ihtiva edecektir.

Şark işlerinin tanziminde alakası olan başka devletler doğrudan doğruya kendilerine ait meselelerde düşüncelerini yazı ile veya sözle bildirmek üzere münakaşaya katılabileceklerdir.”¹⁹

İtilaf Devletleri temsilcilerinin “Doğu İşlerine İlişkin Konferans Nizamnamesi” başlığı ile görüşmelere başlayıp nizamnamenin maddelerini açıklamalarına İsmet Paşa itiraz etmiştir. İsmet Paşa; “Konferansa takılan ad doğru değildir. Şark işleri konferans nizamnamesi değil, Lozan Konferansı nizamnamesi demek daha doğrudur. Murahhaslarla temsil edilen devletleri müttefiklerle Türkiye arasındaki notalara göre yazmak ve müzakeresine davetli oldukları meseleleri göstermek lazımdır. Boğazlar rejiminin müzakeresinde Rusya, Ukrayna, Gürcistan mutlaka bulunmalıdır. Diğer taraftan şunu da beyan edeyim ki Türk murahhasları heyetinin bahsettiğim noktalarda ismi geçmeyen devletlerle görüşmeye salahiyyeti yoktur” sözleriyle itirazını temellendirmeye çalışmıştır.

İsmet Paşa bu konuşmasıyla Müttefiklerin iki yaklaşımına itiraz etmiştir. Birincisi konferansın konu açısından derinleşmesine, ikincisi olarak da devlet sayısı ya da coğrafya olarak genişlemesine!.. Bu durum Türk tarafının, Müttefiklerle sadece Milli Mücadele'nin sonuçlarına göre müzakerede bulunmak isterken, bunu da elden geldiğince sınırlı sayıdaki devletle gerçekleştirmek istediğini gözler önüne sermiştir. Doğu işleriyle ilgili bir konferans, Osmanlı Devleti'nden kalma neredeyse bütün sorunların gündeme gelmesi anlamı taşıyordu. Türk tarafı ise böylesi bir derin müzakere için hazırlanmamıştı. Öyle ki Hükümetin heyete vermiş olduğu yönergedeki hükümler de bunu açıkça gösteriyordu. Daha birkaç yıllık bir geçmişe sahip olan TBMM'nin

¹⁹ Karacan, a.g.e., s. s. 69-70.

yüzlerce yıllık sorunlara çözüme konusundaki bilgi ve becerisi tartışmalıydı.

Diğer yandan Türk Heyeti, sadece Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele sırasında karşı karşıya kaldığı devletlerle müzakere tekniği ile görüşmek istiyordu. Osmanlı Devleti'nden ayrılan devletleri ya da Birinci Dünya Savaşı'nda bir şekilde İtilaf Devletleri'nin yanında olan diğer devletleri muhatap almak istemiyordu. Türk tarafı, konferansı fazla detaylandırmadan ve çeşitlendirmeden, Misak-ı Milli'yi gerçekleştirip görüşmelerden ayrılmak amacındaydı.

İsmet Paşa'nın konferansın ismine ilişkin itirazı kısmen de olsa kabul görmüştür. Nizamnamenin birinci fırcasını teşkil eden konferansın adı pek de tartışılmadan “*Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı*” olarak kabul edilmiştir.²⁰

Bu açıdan bakıldığında konferans kısmen derinleşmişti ve Birinci Dünya Savaşı'nı ilgilendiren konularla savaşın coğrafyasını da aşacak bir vaziyete gelmişti. İsmet Paşa, “Doğu” yerine “Yakın Doğu” ifadesini kabul ettirerek konuları derinleşmesini kısmen de olsa engelleyebilmişti. Konferansın en başında ortaya çıkan bu yaklaşım, bir başka deyişle “kısmi tatmin” görüşmelerin gündemde olduğu dokuz ay boyunca varlığını koruyacak ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşmada da kendisini gösterecekti. “Kısmi tatmin”, mutlak başarı ya da başarısızlık tespitinin önüne geçen bir değerlendirmenin de yolunu açacaktı.

Ancak 24 Temmuz 1923'te imzalanan barış antlaşmasında “Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı” ifadesine hiç yer verilmemiştir. Lozan Antlaşması'nın metni TBMM'nin gündemine “Lozan

²⁰ Seha Meray (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C I, Kitap 1, İkinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 7; Karacan, **a.g.e.**, s. 70; Cemil Bilsel, **a.g.e.**, s. 18. İsmet Paşa anılarında konferansın isminin “Şark İşleri Konferansı” olarak teklif edildiğini, kendisinin itirazı sonucunda isimde değişiklik yapıldığını ifade etmektedir. İsmet Paşa, konferansın adının “Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı” şeklinde kabul edildiğinden bahsetmemektedir. İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 61.

Sulh Muahedenamesinin Kabulüne Dair Kanunlar” şeklinde gelip onaylanmıştır.²¹

Bu açıdan bakıldığında antlaşmaya giden süreçte yapılan görüşmeler “Yakın Doğu İşleriyle İlgili Lozan Konferansı” adıyla resmîyet kazanırken, 24 Temmuz 1923’teki imzalanan antlaşmanın adı Lozan Barış Antlaşması olarak tarihe geçmiştir.

Ankara Hükümeti mi, TBMM Hükümeti mi?

Lozan’daki görüşmeler esnasında Türk tarafını TBMM Hükümeti’nin heyeti temsil etmiştir. 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılarak temsil konusundaki ikiliğin giderilmesi sonucunda Lozan’daki görüşmelere sadece TBMM Hükümeti’nin temsilcileri katılmıştır. Gerek görüşmeler sırasında gerekse antlaşma metninde Türk tarafı için Türkiye ifadesi kullanılmıştır. Türkiye denilirken de TBMM Hükümeti kastedilmiştir.

Bu arada özellikle Türkiye’deki bazı araştırma eserler ile ikinci el kaynaklarda Ankara Hükümeti ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Ankara Hükümeti ifadesinin, genelde Saltanatın kaldırılması öncesindeki dönemde Osmanlı Hükümeti’nden ayrı bir siyasal varlık olan TBMM Hükümeti’ni ifade etmek için kullanılması terminolojik açıdan daha doğrudur. Böylelikle 1 Kasım 1922 tarihi öncesi için İstanbul Hükümeti ve Ankara Hükümeti ifadeleriyle Milli Mücadele dönemindeki siyaset ayrımı da vurgulanmış olacaktır. Buna karşılık Milli Mücadele’nin tümü için en doğru ifadenin “TBMM Hükümeti” ve “Osmanlı Hükümeti” olduğu söylenebilir.

Bu bağlamda 1 Kasım 1922’den sonraki dönemler için Ankara Hükümeti ifadesi, aslında akademik değil, popüler bir söylemdir. Elbette ne kastedildiği anlaşılmaktadır ama artık İcra Vekiller Heyeti’nin Lozan’daki ifade edilme şekli TBMM Hükümeti ya da Türkiye olmalıdır. Çünkü artık Türk tarafını temsil etme kabiliyetine ve yetkisine sahip tek siyasal varlık kalmıştır: O da TBMM Hükümeti’dir.

²¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, II. Devre, C I , s. 284.

Savaş Tazminatı mı, Tamirat Bedeli mi?

Yukarıda da belirtildiği gibi Lozan Konferansı'nda hem beklendiğinden daha derin konulara temas edilmiş hem de geniş bir coğrafya ele alınmıştır. Bunların içinde mali konular da son derece derin ve geniş olarak tartışılmıştır. Görüşmeler esnasında İtilaf Devletleri ile TBMM Hükümeti arasında *savaş tazminatı*, TBMM Hükümeti ile de Yunanistan arasında *tamirat bedeli* konusunda anlaşmazlık çıkmış ve tartışmalar yaşanmıştır.

Lozan ile ilgili yapılan araştırmalarda çoğunlukla her iki konu da *savaş tazminatı* ifadesiyle anlatılmaktadır. Oysa *savaş tazminatı* ile *tamirat bedeli* eş anlamlı kavramlar olmadığı gibi, etimolojik açıdan da farklı terimlerdir.

Savaş tazminatı, *tamirat bedeline* nazaran daha geniş kapsamlı bir kavramdır. *Tamirat bedeli* de bir nevi savaş tazminatı olmakla birlikte, talep ediliş yönüyle *savaş tazminatı* ile bire bir aynı değildir.

İtilaf Devletleri, daha önce Osmanlı Devleti'nden talep ettikleri ve Sevr Antlaşması'na da bir hüküm olarak yerleştirdikleri savaş tazminatını, Lozan'da TBMM Hükümeti'nden istemişlerdir. İtilaf Devletleri, TBMM Hükümeti'ni Osmanlı Devleti'nin gerçek mirasçısı ve devamı olarak gördükleri için böyle bir talepte bulunmuşlardır. Ancak Sevr Antlaşması'ndaki Türkiye ile Lozan'daki Türkiye farklıdır. Her ne kadar Batılı devletler hem Sevr'de hem de Lozan'da ısrarla Türkiye ifadesini kullanmışlarsa da, her iki hükümetin yapıları, işleyişleri ve hassasiyetleri açısından ciddi farklar bulunmaktadır.

Her şeyden evvel savaş tazminatı, cezalandırma metodolojisinin bir parçası olarak yenenlerin mağlup taraftan talep ettikleri bir ödemedir. Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu Osmanlı Devleti'nden bu nedenle savaş tazminatı istenmiş ve bu istek de antlaşma metnine (Sevr Antlaşması) konulmuştur. Oysa TBMM Hükümeti kendisini Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu değil, Milli Mücadele'nin muzafferleri olarak görmektedir. Bu nedenle İtilaf Devletleri'ne savaş tazminatı ödemeye yanaşmamış ve üstüne de Batı Cephesi'nde askeri üstünlük sağladığı

–bunu da Mudanya Mütarekesi ile tescil etmişti- Yunanistan’dan savaş tazminatının bir türü olan *tamirat bedeli* talep etmiştir. Kısacası TBMM Hükümeti, Lozan görüşmeleri sırasında Yunan Hükümetinden Anadolu’yu yakıp yıkarak verdiği zarar için *tamirat bedeli* talep etmiş ve bunun da antlaşma metnine konulması için çaba sarf etmiştir.

Atatürk döneminde kaleme alınan Tarih IV adlı eserde, konuyla ilgili kavramlaştırma doğru bir şekilde belirtilmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasında konferansta ortaya çıkan sorunlar sayılırken “*Yunanistan’la aramızda konferansın birinci kısmında hallolunmayan yegâne mesele, Yunan ordularının Garbi Anadolu ve Şarki Trakya’da yaptıkları tahribatın tamiri iş idi*” şeklindeki bir tespit yapılmıştır.²²

Yakın dönemde kaleme alınmış olan ve ders kitabı niteliği taşıyan bir çalışmada da doğru kavramın kullanıldığı görülmüştür. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi adlı eserde konu anlatılırken *tamirat meselesi* ifadesine yer verilmiş ve Yunanistan’ın da Türkiye’den işgal giderleriyle ilgili bir talepte bulunduğu belirtilmiştir. Sonuçta da Karaağaç karşılığında Türkiye’nin tamirat talebinde bulunmaktan vazgeçtiği bilgisini aktarmıştır.²³

Buna karşılık kapsamlı bir siyasi tarih kitabında ise tamirat bedeli ifadesine hiç yer verilmemiş ve konu fazla detaylandırılmadan tazminat talebi ifadesiyle anlatılmıştır.²⁴

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi ile ilgili bir başka eserde de Lozan Antlaşması hakkında bilgi verilirken “Savaş Tazminatı” başlığı kullanılmış ve altında da “*Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla Türkiye hiçbir devlete savaş tazminatı ödemeyecekti. Yunanistan Batı Anadolu’yu işgali sırasında*

²² **Tarih IV**. İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 127.

²³ Abdullah İlgazi (Editör), **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010, s. 191-193.

²⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s. 181-182.

verdiği zararlardan dolayı Karağaç'ı savaş tazminatı olarak Türkiye'ye bırakacaktı" şeklinde açıklamalar yapılmıştır.²⁵ Söz konusu çalışmada Türkiye'nin hem İtilaf Devletleri ile hem de Yunanistan ile yaşadığı tazminat sorunu savaş tazminatı ifadesiyle genel olarak geçiştirilmiştir.

Aslen Devletlerarası Hukuk konusunda uzmanlaşmış olan Hamza Eroğlu, çok sayıda baskısı yapılan eserinde hem tazminat hem de tamirat ifadelerine yer vermiştir. Eroğlu, Lozan Antlaşması'nın hükümleriyle ilgili açıklama yaparken Harp Tazminatı başlığı altında konuyla ilgili şu ifadelere yer vermiştir.

"d) Harp Tazminatı:

Eskiden harp tazminatı olarak bahis konusu edilen bu mesele Birinci Cihan Harbinde tamirat adı altında ortaya çıkmıştır. Burada bir taraftan Türkiye ile 1918 Harbinin galipleri, diğer taraftan da Türkiye ile Yunanistan arasında meselenin tetkiki gerekir.

aa- Birinci Cihan Harbinin galipleri, bizden Birinci Cihan Harbi sebebi ile tamirat talep etmişler, ayrıca buna ek olarak işgal masrafı, kendi tab'alarının zarar ve ziyanlarını da buna eklemişlerdir. Harp içinde Almanya'dan istikraz karşılığı ve rehin bulunan beş milyon altın ve harp yıllarında İngiltere'ye sipariş edilen donanma bedeli de ellerinde bulunduğu bizlere verilmemiş ve tamirat karşılığı tutulmuştur. Umumi harbe giren mağlup devletlere esaslı mali bir yük olan bu beladan, geleceğe bir borç bırakılmadan, sadece fülen elimizde bulunmayan meblağ karşılık gösterilerek büyük bir başarı ile işin içinden sıyrılmıştır.

bb- Lozan Barış Antlaşmasında, Yunanistan'ın harp kanun ve adetlerine riayet etmediği tanınarak kendisine sorumluluk yükleniyor, Yunan ordu ve idaresinin Anadolu'yu haksız işgalleri sırasında yaptıkları füllerden doğan hasarın tamiri zorunluluğu da tanınıyordu. Türkiye, Yunanistan'ın harbin devamından ve bunun neticelerinden doğan mali vaziyetini nazarı itibara alarak tamirat hususunda her türlü taleplerinden Karağaç

---

²⁵ Cemil Öztürk (Editör), **İmparatorluktan Ulus Devlete, Türk İnkılâp Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 178.

*ve havalisinin Türkiye’de bırakılması şartı ile vazgeçiyordu. Tamirat meselesi, Lozan Konferansının ikinci döneminde Türkiye ile Yunanistan arasında güç çözümlenebilen bir problem olmuştur.*²⁶

Bazı araştırmalarda ve ders kitaplarında savaş tazminatı ifadesi kullanılmış olmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, Savaş tazminatı daha geniş bir kavram olduğu için, daha dar anlamı olan ve konuyu daha iyi anlatabilecek ifade olan tamirat bedelinin tercih edilmesinin yerinde olduğu düşünülmektedir.

Lozan Konferansı’nın tutanaklarını Türkçeye çevirmiş olan Seha Meray’ın tercüme niteliği taşıyan eserinde de konu, onarım ve tamirat ifadeleriyle anlatılmış ve hatta Fransızca karşılığı olan *reparations* da eklenerek kullanılan kavrama açıklık getirilmiştir.²⁷

Kaldı ki, Lozan Barış Antlaşması’nın 59. maddesi de şöyle düzenlenmiştir: “Yunanistan harp kavaninine mugayir olarak Anadolu’da Yunan ordu veya idaresinin e’falinden mütevellit hasaratın tamiri mecburiyetini tanır. Diğer taraftan Türkiye, Yunanistan’ın harbin temadisinden ve bunun netayicinden mütevellit vaziyeti maliyesini nazarı dikkate alarak tamirat hususunda Yunanistan Hükümetine karşı her türlü mutalebattan sureti kafiye de feragat eder.”²⁸

Bu hükme de bakıldığında savaş tazminatı değil, *tamirat bedeli* ifadesinin kullanıldığı açıkça görülmektedir.

Zaten antlaşmanın Düstur’a da yansıyan Fransızca metninde yer alan aynı maddede de tamir kelimesinin Fransızca karşılığı olan *réparera* ifadesi kullanılmıştır. Antlaşmanın orijinal olan Fransızca metnin-

²⁶ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 1990, s. 159-160. Diğer yandan Hamza Eroğlu’nun bu araştırmanın teziyle uyumlu bir terminoloji kullandığı görülmekle birlikte, İtilaf Devletleri ile Türkiye arasındaki savaş tazminatı konusunda değerlendirmeleri tartışmaya açıktır. Ancak çalışmanın ana konusu bu olmadığı için konunun detayına girilmeyecektir.

²⁷ Meray, **a.g.e.**, İkinci Takım, C I, Kitap I, s. 205.

²⁸ **Düstur**, 3. Tertip, C 5 , İstanbul, 1931, s. 60.

deki diğer tamir, tamirat gibi ifadeler réparation ya da réparation kelimeleriyle anlatılmıştır.²⁹ Buna karşılık tazminat kelimesinin Fransızca karşılığı olarak ise compensation ifadesi kullanılmıştır.³⁰

Aslında savaş tazminatı ve tamirat bedeli konusuna genel olarak yaklaşıldığında, Tamirat bedeli ifadesinin, daha doğrusu reparations kavramının Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya ile imzalanan Versay Antlaşması'nda vücut bulduğu bu antlaşmada bir tazminat şekli olarak yer aldığı görülmektedir.³¹ Compensation ifadesinin yanı sıra reparation terimi de kullanılarak konunun başka boyutu, bir başka deyişle tamirat bedeli yönü ortaya konulmuştur. Çünkü savaş sırasında Almanya'nın Fransa'ya vermiş olduğu zarar bu şekilde giderilmek istenmiş ve antlaşma metnine konmuştur. Tıpkı Yunan ordusunun Anadolu ve Trakya'daki tahribatını telafi etmesi gibi!...

Diğer Konularla İlgili Kavramlaştırma

Konuya sınırlarla başlayacak olursak Lozan görüşmelerinde ve antlaşmada güney, kuzey, doğu ve batı gibi bir ayırım yapılmamıştır. Sınırlarla ilgili görüşmeler ve antlaşmaya yansıyan düzenlemeler ülke çerçevesinde yapılmıştır. Bir kere antlaşmanın geneline bakıldığında özenin Türkiye olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum sınırlarla ilgili hükümlerde de açık şekilde görülmektedir. Şöyle ki; Lozan Antlaşması'nın 2. maddesinde yer alan “*Karadeniz'den Adalar Denizi'ne*³² *Türkiye'nin hududu berveçhi zir tespit edilmiştir*” şeklindeki düzenlemeler, Türkiye merkez alınarak Karadeniz “*Ervela Bulgaristan ile...; Saniyen Yunanistan ile...*” şeklinde Bulgaristan ile ayrı, Yunanistan ayrı olarak detaylı bir şekilde yapılmıştır.³³

²⁹ **Düster**, 3. Tertip, C 5 , s. 60, 71, 79, 128, 138, 140, 211.

³⁰ **Düster**, 3. Tertip, C 5 , s. 211, 215, 240, 241.

³¹ <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000002-0043.pdf> (Erişim Tarihi 19.10.2019).

³² Lozan Antlaşması'nın Fransızca metninde Ege Denizi ifadesi bulunmakla birlikte Türk tarafı bu denizi Adalar Denizi olarak çevirip Meclis'e sunulan metinde bu şekilde göstermiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, II. Devre, I. C , s. 112-113.

³³ **Düster**, 3. Tertip, C 5, s. 20.

Antlaşmanın 3. maddesinde ise “Akdeniz’den-ki antlaşmada Bahrişefit ifadesi yazılıdır- İran hududuna kadar Türkiye’nin hududu berveçhi zir teşpit edilmiştir” ifadelerinden sonra “Evvela Suriye ile...; Saniyen Irak ile...” şeklinde ayrı ayrı düzenlemeye gidilmiştir.³⁴

Görüldüğü gibi sınırlarla ilgili düzenlemelerde yön esas alınmamıştır. Pratikte doğu, batı, güney, kuzey olmak üzere Türkiye’nin sınırlarının hepsi görüşülmüş ve antlaşmaya hüküm olarak konulmuştur. Ama yukarıda da belirtildiği gibi yön esasına göre değil, devlet esasına göre sınır düzenlemeleri yapılmıştır.

Kaldı ki, Atatürk de Nutuk’ta karşılaştırmalı bir şekilde Lozan Antlaşması’ndaki sınırlardan bahsederken yön esasına göre değil, Trakya Hududu, İzmir Mıntıkası, Suriye Hududu, Irak Hududu, Kafkas Hududu, Boğazlar Mıntıkası gibi ifadelerle konuyu anlatmıştır.³⁵

Lozan Antlaşması dikkatle incelendiğinde zaman zaman yanlış kavramlaştırmaya gidilen bir diğer konu da Türkiye sınırları içinde yaşayan Gayrimüslim azınlıklardır. Anlaşmanın hemen her yerinde o zamanki ifadeyle ekalliyet –ya da akalliyet- ifadesi tek başına kullanılmamıştır. Metnin neredeyse tümünde Gayrimüslim akalliyet ifadesine yer verilmiştir. Türkiye’deki azınlıklar ilgili hükümlerde Gayrimüslim akalliyet ifadesi kullanılırken Yunanistan’daki azınlıklardan bahsederken sadece ekalliyet kelimesine yer verilmiştir. Bununla birlikte Yunanistan’da yaşayan Türkler, Müslümanlar olarak ifade edilmiştir. Örneğin 30 Ocak 1923’te uzlaşmaya varılan mübadele ile ilgili sözleşmenin adı, “*Türk-Rum Ahalisinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol*” iken konunun özünü oluşturan birinci ve ikinci maddelerde Türk ifadesine yer verilmemiştir.³⁶ Buna karşılık sözleşmenin 3. Maddesinin ilk paragrafı; “*Rum ve Türk ahalisi mütekabilen mübadeleye tabi*

³⁴ **Düştur**, 3. Tertip, C 5 , s. 20-21.

³⁵ **Nutuk**, C II, s. 751-766.

³⁶ **MADDE 1 — 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren Türkiye arazisinde mütemekkin Rum Ortodoks dininde bulunan Türkiye tebaası ile Yunan arazisinde mütemekkin Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasının mecburî mübadelesine iptidar edilecektir. Eşhası mezkûre Türkiye ve**

bulunan araziyi 18 Teşrinievel 1912 tarihinden itibaren terk etmiş olan Rum ve Müslümanlar birinci Maddede musarrah olan mübadeleye dâhil addolunacaklardır” şeklindedir. Bundan da anlaşılacağı gibi Batı Trakya’daki Müslümanlar ifadesinden Türkler kastedilmektedir.³⁷ Bu durum da Batı Trakya’daki azınlığın din temelli değil, etnisite temelli olarak ele alındığını göstermektedir. Buna karşılık yukarıda başka hükümlerde sözü edilen Türkiye’deki azınlıklardan, sadece Gayrimüslim unsurlar, din temelli olarak belirtilmiştir. Aslında nüfus mübadelesiyle ilgili olarak Lozan’da yapılan tartışmalara bakıldığında, her Türk ve Yunan tarafının –Müttefikler genelde Yunan tezlerini desteklemişlerdir- hem coğrafi hem de mübadil açısından kendi lehlerine genişletme ve daraltma amacı içinde oldukları görülmüştür.

Bu arada katılan devletlerle ilgili bir değerlendirme yapıldığında Lozan Antlaşması’nı sekiz devlet imzalamış gibi görünmesine karşın aslında antlaşmanın özünde iki taraf bulunmaktadır. Şöyle ki, antlaşmayı bir taraftan Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti imzalarken, diğer taraftan Türkiye imzacı devlet olarak yer almıştır.³⁸ Sadece bu bile çok taraflı bir anlaşma gibi görünen Lozan’ın aslında iki taraflı bir siyasal belge olduğunu göstermektedir. Burada dikkat çeken bir başka unsur ise Türkiye’deki anı ve araştırma türü eserlerde Lozan Konferansı’na katılan ve antlaşmaya imza koyan devletlerden birinin İngiltere oldu-

---

Yunan Hükümetlerinin kendi memleketleri hakkında müsaadesi olmadıkça ne Türkiye’de, ne de Yunanistan’da gelip tekrar yerleşmeyeceklerdir.

MADDE 2 —*Birinci Maddede musarrah olan mübadele atideki ahaliye şamil değildir:*

a) *Derseadet Rum ahalişi;*

b) *Garbî Trakya’nın Müslüman ahalişi*

*Derseadet’in Rum ahalişi addedilecekler 1912 kanunu mucibince tehdit edilmiş bulunan Derseadet Şehremaneti havzasında 30 Teşrinievel 1918 tarihinden mukaddem sakin bulunmuş olan bircümle Rumlardır. Garbi Trakya’nın Müslüman ahalişi addedilecekler, Bükreş Muahedenesi ile 1913’te tayin edilen hattı hududun şarkındaki havalide mütemekkin bircümle Müslümanlardır. **Düstur**, 3. Tertip, C 5, s, 205-206.*

³⁷ Bunu tartışmalar sırasında Yunan temsilci Caclamanoş da ifade etmiştir. Caclamanoş, Müslüman Arnavutlar için mübadelenin söz konusu olmadığını belirtmiştir. Meray, **a.g.e.**, Birinci Takım, C I, Kitap 2, s. 345.

³⁸ **Düstur**, 3. Tertip, C 5, s. 16.

ğunun ifade edilmesidir. Oysa Lozan'da birinci dönemde Lord Curzon, ikinci dönemde de Horace Rumbold tarafından temsil edilen devlet İngiltere değil, Büyük Britanya İmparatorluğu'dur. Bu temsil durumu hem açılış töreninden hem de kapanış anlamındaki imza töreninden de açıkça görülmektedir.

SONUÇ

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de açılış konuşmalarıyla başlamış, ertesini gün ise komisyonların oluşturulması ve nizamnamenin tartışılıp kabul edilmesiyle görüşmelere geçilmiştir.

Görüşmelerin adı ilk gün kabul edilen nizamnameye (içtüzük) göre *Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı* olup, taraflar genel olarak Türkiye ve Müttefikler olarak ya da TBMM Hükümeti ve Yunan Hükümeti şeklinde anılmışlardır. Bu nedenle Lozan Konferansı boyunca TBMM Hükümeti ya da Türkiye için Ankara Hükümeti ifadesinin kullanılmasının terminolojik açıdan doğru olmadığı kanaati hâsıl olmuştur.

Diğer yandan görüşmeler sırasında Türkiye'nin sınırları devlet merkezli ya da coğrafi bölge esaslı olarak tartışılmış ve antlaşma metnine de bu şekilde yazılmıştır. Daha açık bir deyişle güneyi kuzey, doğu ve batı şeklinde değil, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye ve Irak sınırı olarak ifade edilmiştir.

Müttefik Devletler Türkiye'den savaş tazminatı isteyip bundan vazgeçerken, Türkiye Yunanistan'dan Anadolu ve Trakya'daki işgal-leri sırasında yapmış olduğu tahribatın karşılığı olarak savaş tazminatının bir türü olan tamirat bedeli talep etmiştir. Karaağaç karşılığında da bu isteğinden vaz geçmiştir. Savaş tazminatı ve tamirat bedeli iç içe geçmiş kavramlar olmakla birlikte bire bir aynı anlamı taşımamaktadır.

Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922'de başlayan, iki dönemde gerçekleşen ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imza ile sonuçlanan bir süreçtir. Lozan Konferansı ve Lozan Antlaşması ile çok sayıda yerli ve yabancı anı ve araştırma bulunmaktadır. Özellikle araştırma eserlerde

konuyla ilgili temel kavramların kullanılmasında tutarsızlıklar ve rastgele tercihler söz konusudur.

Bu çalışma, Lozan Konferansı'nın bir terminolojisinin olduğu, bunun da araştırma eserlerde ne denli yansıdığı konusu üzerine bir ön çalışma niteliği taşımaktadır. Lozan Konferansı ve sonunda imzalanan antlaşma, tarih bilimi kadar, uluslararası ilişkilerin, siyaset bilimin ve devletler arası özel ve genel hukukun da ilgi alanındadır. Bu nedenle kavramların kullanılmasında özen gösterilmesi gereklidir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Düstur

TBMM Zabıt Ceridesi

Kitaplar

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1984.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C I- II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

Bilsel, Cemil, **Lozan**, İkinci Kitap, İstanbul, 1933.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.

Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 1990.

İlgazi, Abdullah (Editör), **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986.

- Macmillan, Margaret, **Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi**, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Meray, Seha (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C I, Kitap 1, İkinci Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- Öztürk, Cemil (Editör), **İmparatorluktan Ulus Devlete, Türk İnkılâp Tarihi**, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2007.
- Potyemkin, Vladimir ve diğerleri, **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, (Çeviren. Atilla Tokatlı), C III, May Yayınları, İstanbul, 1979.
- Sander, Oral, **Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Tarih IV**. İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.
- Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, II. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1951.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1914-2014)**, C 2, Der Yayınları, İstanbul, 2019.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ SİYASETİNDE AKDENİZ VE KIBRIS ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ulvi KESER*

ÖZET

Anadolu'da sürdürülen Milli Mücadele'nin 9 Eylül 1922 itibarıyla tamamlanması ve hemen ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletiyle birlikte Türk dış politikasında "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" anlayışı benimsenir ve ülkenin dış politikasında bu anlayış ana eksenini oluşturur ve yeni kurulan Türk devleti komşu devletlerin topraklarında gözü olmadığı, yayılmacı bir siyaset gütmeye ve toprak bütünlüğüne saygılı bütün devletlerle iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olduğunu göstermiştir. 1922-1938 sürecinde Akdeniz ve Kıbrıs adası ise Türk dış politikasında çok özel bir yere sahiptir. Bu bilimsel araştırma kapsamında özellikle Doğu Akdeniz'in stratejik önemi, Kıbrıs adası ve Kıbrıslı Türklerin durumu, Yunanların ve Kıbrıslı Rumların adayı Yunanlaştırmak amacıyla yürüttükleri Megali İdea ve Enosis çabaları karşısında Atatürk'ün dış politikada bu bölgeye bakış açısı mercek altına yatırılacaktır. Ayrıca bu dönemde Kıbrıs ve Kıbrıslı Türklere yönelik yardım faaliyetleri, İngiltere ve Yunanistan tarafından yapılan bilgi kirliliği ve psikolojik algı operasyonları karşısında Türkiye'nin yaklaşımı, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların Megali İdea ve Enosis çabaları karşısında Akdeniz ve Kıbrıs'a yönelik hamleler ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Kıbrıs, Akdeniz, Enosis, Megali İdea, Kıbrıslı Türkler, Hamidiye.

---

* Prof. Dr., Girne Amerikan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı, ulvi.keser@gmail.com

AN EVALUATION ON MEDITERRANEAN AND CYPRUS IN TURKISH FOREIGN POLICY IN THE ATATURK PERIOD

ABSTRACT

Subsequent to the National Struggle carried out in Anatolia between 19th May 1919-9th September 1922 period, and the foundation of the Republic of Turkey with the national principle of “Peace at home, peace in the World”, this motto turns out to be the essential point for the international relations and the foreign policy of the newly-established country. Thus the country has shown that no invasive and enlarging policy against the neighboring countries with a great respect for the territorial integrity of the other countries in frame of the good neighboring relations as well. In 1922-1938 period by the way, the Mediterranean, and the island of Cyprus have a great and specific importance for the foreign policy of the country. The strategic importance of the Mediterranean, that of Cyprus, Turkish Cypriots living on the island, Greek Cypriots’ Enosis and Greece’ Megali Idea utopic obsessions so as to make the island a Greek island, and Atatürk’s point of view for the Mediterranean and Cyprus, Turkish humanitarian assistance activities will be focused on in this scientific study as well as the disinformation and psychological perception operations carried out both by Greece and the United Kingdom.

Keywords: Atatürk, Cyprus, Mediterranean, Enosis, Megali Idea, Turkish Cypriots, Hamidiye

AKDENİZ VE STRATEJİK ÖNEMİ

Tarihin neredeyse hemen hemen bütün dönemlerinde Akdeniz, özellikle de Doğu Akdeniz ilgi odağı olmuş ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bu bölgede en stratejik nokta ise Kıbrıs adasıdır. Adanın her zaman dikkat çekici bir unsur olmasının temel kaynağı ise Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının tam ortasındaki stratejik konumudur. Özellikle Doğu Akdeniz'in düğüm noktasını teşkil etmesi, Türkiye ve Suriye kıyılarına olan yakınlığı, bunlara ilaveten Ege Denizi'nin giriş çıkışına etkisiyle Mısır ve Süveyş Kanalı'na olan yakınlığı göz önüne alındığında adanın stratejik önemi çok daha kolay anlaşılır. Coğrafi, kültürel ve demografik yapı itibarıyla¹ Anadolu yarımadasının bir parçası olduğu² belirtilen Kıbrıs adasının en önemli stratejik özelliği ise coğrafi konumundan gelmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 26 Ağustos 1922 tarihinde "İlk hedefiniz Akdeniz'dir."³ diyerek işaret ettiği yer Adalar Denizi ile birlikte bugün Anadolu'yu sarmalayan bütün denizleri de kapsar. Esasında Akdeniz uygarlıkların şafağıdır ve uygarlık ışıktır, aydınlıktır ve bu ışığın şafağı da Akdeniz'de doğduktan sonra bütün dünyayı aydınlatmaktadır. Troya Savaşı'nı Doğu'ya karşı üstünlük sağlayan tarihsel bir olay olarak kabul eden ve hafızasına bu şekilde yerleştiren Batı karşısında Doğu'nun intikamı ise Dumlupınar'da alınmıştır. Mustafa Kemal "Dumlupınar'da Yunanları yenmekle Troyalıların öcünü aldık."⁴ diyerek Akdenizliliğin sınırlarını coğrafi olmaktan öteye taşır. İlginçtir ki Mustafa Kemal'in 9 Eylül 1922 tarihinde ortaya attığı ve pek de bilinmeyen bu yaklaşımından yüzlerce yıl önce Fatih Sultan Mehmet de 1462 yılında Midilli'nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesinin ardından Anadolu'ya geçtiğinde Çanakkale yakınlarında Truva antik kentini dolaşmayı da ihmal etmez ve burada ölümsüz olduğuna inanılan

¹ Sir George Hill, **A History of Cyprus**, Londra, 1952, s. 17.

² V. Frey, **Turkei Und Zygern**, handbuch der Geogr. Wiss. Baud Vorder-und Süd-Asien, Postdam, 1937, s. 86.

³ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 488

⁴ Sabahattin Eyüboğlu, **Mavi ve Kara**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s.255.

Aşil (Achille) ile diğer komutanların mezarlarını araştırır. Truva antik kentinde dolaşırken başını sallayarak "Allah beni bu şehrin ve halkının müttefiki olarak bu zamana kadar sakladı. Biz bu şehrin düşmanlarına galip geldik ve onların vatanlarını aldık. Burayı Yunanlar, Makedonlar, Teselyalılar ve Moralılar almışlardı. Bunların biz Asyalılara karşı defalarca yaptıkları kötü davranışların intikamını aradan birçok devirler ve yıllar geçmesine rağmen onların torunlarından aldık..."⁵ der.

Askeri strateji bağlamında tartışılmaz bir öneme sahip olan coğrafi konum, deniz gücü ile bir araya getirildiğinde tartışılmaz bir üstünlük sağlayacağı da kesindir. Deniz gücünün ve coğrafyanın azami şekilde kullanılması sadece askeri güvenlik konusuyla değil, ayrıca ekonomik ve politik menfaatlerle de ilgilidir. Kara Avrupa'sına karşı deniz gücünü kullanarak tarih boyunca gücüne güç katan İngiltere göz önüne alındığında bu durum daha iyi ortaya çıkar. Özellikle deniz taşımacılığının ve ticaretinin gelişmesi doğal olarak deniz ticaret yollarının, buralardaki pazarların ve kaynakların ve özellikle de bu bölgelerdeki hassas coğrafi noktaların korunması ve güvenlik çemberine alınmasını gündeme getirdiğinden Kıbrıs adası Akdeniz'de çok büyük önem arz etmektedir. Amerikalı deniz stratejisti Alfred Mahan'ın jeostratejik teorisine göre deniz hâkimiyetinin dünya hâkimiyeti anlamına geldiği, denizlere hâkim olanın dünyaya hâkim olacağı düşünülecek olursa adanın önemi bir kat daha artar. Elde mevcut güçlerin ve kaynakların zenginliğine ve avantajlarına rağmen denizde bu avantajları kullanamamak kontrol ve hâkimiyetin karşı tarafa geçmesine neden olacaktır. Jeostratejinin değişen unsurları olarak politik, askeri, sosyal ve ekonomik güçler birer tehdit vasıtası olmasının yanında ilk ve ara tehdit hedefleridir.⁶ Öte yandan coğrafi güçler ise tehdide açık olan hedefler olarak ortaya çıkar. Bununla beraber coğrafi konum, coğrafi bütünlük ve stratejik kaynaklar bağlamında coğrafi özellikler tehdit için kullanılacak özellikler olarak da düşünülebilir. Süveyş Kanalı, Basra Kör-

⁵ Erhan Afyoncu, **Truva'nın İntikamı**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2009, s. 103.

⁶ Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 47.

fezi, Kıbrıs adası bu bağlamda ilk akla gelenlerdir. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasının güney emniyeti açısından hayati önem taşıyan Kıbrıs, düşman eline geçtiği takdirde “vatanın karnına saplanmış bir hançer gibi”⁷ olacaktır. Denizaşırı ticaret yapılması, bunun gerçekleştirilebilmesi için de güçlü bir donanmaya sahip bulunulması ve güvenli ticaret için denizlerde kritik noktaların, adaların, adacıkların, dar geçitlerin, kritik sahil şeridinin kontrol altında tutulması gerekmektedir.

Güçlü bir donanmaya sahip olmak, kritik coğrafi noktaları kontrol altında tutmak; denizlerin mutlak hâkimi olmak anlamına gelmektedir. Kıbrıs adasının Akdeniz’de bu kadar hassas bir coğrafyada yer alması önemini bir kat daha arttırmaktadır ve Akdeniz Ortadoğu’dan Balkanlara ve Orta Asya’ya açılan kapı durumundadır.⁸ Bu coğrafyada hâkim güç olmak isteyen bir ülkenin Akdeniz’de sabit bir üs konumundaki Kıbrıs adasını göz ardı etmesi de beklenemez. Böylece Ortadoğu’nun anahtarı, bir atlama taşı ve dünya ticaret, petrol ulaşımı ve Asya ile Avrupa’yı birbirinden ayıran Boğazlar ile Asya ve Afrika’yı birbirinden ayıran Süveyş Kanalı bölgesinde Hazar, Aden ve Hürmüz su yollarının arasındaki konumuyla önemli bir üs olan Kıbrıs için eski İngiliz Başbakanlarından Disraeli de “Batı Asya’nın anahtarı”⁹ olarak bahseder. Kıbrıs’ta hâkim olan bir askeri gücün Kafkaslardan Balkanlar’a, Basra Körfezi’nden Orta Asya’ya kadar çok geniş bir yelpazede stratejik askeri açılımlar gerçekleştirebileceği göz önüne alınacak olursa Kıbrıs’ın önemi bir kere daha ortaya çıkar. Özellikle Basra Körfezi-Hürmüz Boğazı-Babülmendep Boğazı-Kızıldeniz-Girit-Malta-Ce-

---

⁷ Hasan Ali Yücel, **Kıbrıs Mektupları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1957, s. 111.

⁸ Harp Akademileri Komutanlığı, **Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri ve Dengeleri İle Türkiye’ye Etkileri**, İstanbul, Mayıs 1994, s. 48.

⁹ Atilla Atan, “Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu-Kıbrıs”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 14, Ankara, Nisan 1986, s.57. Ayrıca bkz. Huriye Sevay Öznacar, “Batırılmayan Ada Kıbrıs”, **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Ankara, Kasım 1996, C 9, No.7, s. 23.

belitarık Boğazı petrol ulaşım hattının en hassas noktalarından birisinde yer alan Kıbrıs adası, bu konumuyla Avrupa'nın Ortadoğu ve Uzakdoğu ile ticaretini sağladığı hat üzerinde de yerini almaktadır.¹⁰

Bu noktada İngiltere ve Fransa da deniz gücünü Akdeniz'den açık denizlere kadar yayma ve deniz ulaşım güzergâhlarını kontrol ve denetleme altına alma telaşındadır. Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında, bu kıtaların hemen hemen hepsine aynı mesafede bulunan ada, Girit ile birlikte su geçiş yollarının da üzerindedir. Bu bağlamda bakıldığında Kıbrıs adasının coğrafi özelliği ve deniz gücü bağlamında Türkiye'nin ekonomik, politik ve askeri güvenlik açısından konumu Mahan'ın¹¹ jeopolitik konseptinin hala geçerliliğini korumakta olduğunu göstermektedir. Stratejik açıdan Doğu Akdeniz'in düğüm noktasını teşkil eden Kıbrıs adası, Anadolu ve Suriye kıyılarına olan yakınlığı, Ege Denizi'nin giriş ve çıkışına etkisi ve Mısır ile Süveyş Kanalı'na olan yakınlığıyla İngiltere için de önemli bir adadır. 'Bir düşmana ya da saldırı hedefine coğrafi olarak yakın olmanın avantajı'¹² da göz önüne alınca Doğu Akdeniz ve çevresi, Ortadoğu ve Hindistan'daki çıkar ilişkileri ve politikası açısından stratejik öneme haiz bu ada neredeyse bütün dünya açısından kilit noktadır. Söz konusu bu ticaret hattı küresel ve kıtasal jeostratejik açıdan gerek ABD, gerekse AB üyesi ülkeler için son derece önemlidir. Örneğin 2 Nisan 1946 tarihinde İngiltere Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan bir raporda İngiltere'nin büyük güç olarak kalmak istiyorsa Ortadoğu'nun önemini mutlaka kavraması gerektiği, bunun yolunun da Asya, Avrupa ve Afrika'yı

¹⁰ Nejat Eslen, "Kıbrıs'ın Sratejik Önemi", **Cumhuriyet Strateji**, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s. 8.

¹¹ ABD Deniz Akademisi mezunu olan Alfred Mahan (1840-1914) 1890 yılında yayımladığı "Deniz Kuvvetinin Tarihe Etkisi "1660-1783" isimli eseriyle tanınmaktadır.

¹² Alfred Thayer Mahan, **Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi**, İstanbul, Eylül 2003, s. 52.

birbirine bağlayan kara köprüsü olarak Ortadoğu'nun ve Kıbrıs adasının stratejik önemini kavramaktan geçtiği belirtilir.¹³ Küresel egemenlik konseptini benimseyen ve askeri, politik ve ekonomik alanda dünyanın bir numarası ve dünyanın jandarması konumuna gelmek isteyen ABD, yurttaşı Mahan'ın teorilerine uygun olarak deniz gücünü Akdeniz'den açık denizlere kadar yayma ve deniz ulaşım güzergâhlarını kontrol ve denetleme altına alma telaşındadır.

Ada sadece Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler açısından da önemli değildir. Başta Yunanistan olmak üzere, İngiltere, ABD ve son dönemde AB üyesi ülkeler de adanın kendi çıkarları açısından önemini farkındadırlar. Doğu Akdeniz'de jeopolitik önemine bağlı olarak Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında kilit noktada bulunan ada her dönem stratejik önemini korumuştur. Stratejik açıdan Doğu Akdeniz'in düğüm noktasını teşkil eden Kıbrıs adası, Anadolu ve Suriye kıyılarına olan yakınlığı, Ege Denizi'nin giriş ve çıkışına etkisi ve Mısır ile Süveyş Kanalı'na olan yakınlığıyla İngiltere için de önemli bir adadır. Bir devletin ulusal çıkarları söz konusu olduğunda ön plana çıkan unsurlar; vatan ve milletin bölünmezliği ile bağımsızlığı, ekonomik menfaatler, bölgesel güvenlik ortamlarının sağlanmasıyla ilgili çıkarlar ve ulusal değerlerin korunmasıyla ilgili çıkarlar olarak sıralanabilir. Ulusal çıkarları derecelendirmek gerektiğinde karşımıza çıkan hususlar ise bunların ölüm kalım derecesinde, hayati öneme haiz, çok önemli ve önemli olarak sıralanabileceğidir.¹⁴ Öte yandan özellikle soğuk savaş döneminde savunma stratejisini ön plana çıkartan ve kuzeyden gelecek muhtemel bir tehlikeye karşı savunma planları içerisinde olan Türkiye'nin değişen dünya konjonktüründe tehdit değerlendirmelerini gözden geçirmesi ve "caydırıcılık, topyekun savunma, ileri cephe savunması" gibi stratejileri benimsemesi kaçınılmaz olur. Kıbrıs sorununa bu bağlamda bakıldığı takdirde adanın stratejik konumu ve ilgili

---

¹³ Eftal İrkiçatal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Ortadoğu Politikaları İçin Kıbrıs'ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2012/1, S 15, s. 34.

¹⁴ Cihangir Dumanlı, "Anadolu'nun Batı'dan Kuşatılması", **Cumhuriyet Strateji**, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s.6-7.

tarafların bu adaya neden bu kadar önem verdikleri de ortaya çıkacaktır. Doğu Akdeniz’de bulunan ada aslında tüm Akdeniz’in jeopolitiğinde yadsınamaz bir stratejik öneme sahiptir. Zira adanın stratejik değeri önemini gerçekte Akdeniz’in stratejik değerinden alır.

SÖZ GAZETESİ VE ANADOLU’YA YARDIM FAALİYETLERİ

1919-1922 Milli Mücadele sürecinde Kıbrıs Türk toplumunu önderlik eden önemli isimlerden birisi olan M. Remzi Okan’ın özellikle 1918 yılından itibaren ortaya çıkmaya başlayan toplumsal sorunlara ilgisi önce öğretmenlikten ayrılması, ardından Meclis-i Milli’de aktif görev alması ve son olarak da 8 Eylül 1919 tarihinden itibaren Doğru Yol gazetesini çıkartmasıyla devam eder. Özellikle gazetesiz bir toplum hayatının sürdüğü Birinci Dünya Savaşı sürecinin aksine M. Remzi Okan’ın sahibi ve başyazarı olarak yazılar kaleme aldığı Söz gazetesi ise ilk sayısını 15 Şubat 1921 tarihinde çıkartmış, gazetenin son sayısı ise 14 Ağustos 1946 günü okuyucularıyla buluşmuştur.¹⁵ Bu dönemde özellikle Söz gazetesinin Kıbrıs Türklerinin Anadolu’ya yardım faaliyetlerine aktif olarak katılması 21 Ağustos 1922 tarihinde Atatürk’ün TBMM Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü Ahmet Ağaoğlu imzasıyla bu gazeteye bir teşekkür yazısı göndermesine sebep olur.¹⁶ Bu dönemde, ayrıca Anadolu’da işgal kuvvetlerine karşı sürdürülmekte olan mücadeleye destek olmak gayesiyle Kıbrıs’ta “Anadolu’ya Yardım Kartpostalları” bastırılıp vatandaşlara satılmıştır. Öte yandan Anadolu’da devam etmekte olan Kurtuluş Savaşı’nın başarıyla devam etmesi ve sevinçli haberlerin art arda Kıbrıs’a ulaşmasından sonra İngiliz İdaresi, Kıbrıs’la Türkiye arasında oluşan ve gittikçe güçlenen bağları sekteye uğratmak üzere bir dizi sert tedbirler alır ve bunları öncelikle 1921-1922 döneminde devreye sokarak okul kitaplarını sansürden geçirmeye başlar. Kıbrıs’ta Rumlar¹⁷, Er-

¹⁵ BCA. 030.10.85.561.15.

¹⁶ Derviş Manizade, **Kıbrıs Dün Bugün Yarın**, İstanbul, 1975, s. 16. Oktay Öksüzoğlu, **Kıbrıs Türk Basınından Portreler**; Mehmet Remzi Okan, Lefkoşa, 1990, s. 35-37.

¹⁷ Lozan Barış Anlaşması’na kadar en azından kâğıt üzerinde Kıbrıs adası Osmanlı toprağı olarak kabul edildiğinden İngiliz İdaresi adada yaşayanları İngilizleştirdikleri

meniler, Museviler de bulunmasına ve bu topluluklar çocuklarına istedikleri kitapları rahatça ve serbestçe okutmalarına rağmen Türklere uygulanan bu yıldırma ve baskı politikası başta Kıbrıs Türk basını olmak üzere bütün toplumun tepkisini çeker. İngilizler, Türklerin çok gururlu, kişiliklerine düşkün ve bayrakları altında yaşamaya hayati önem veren bir millet olduklarını çok iyi bildiklerinden onların gururları ve milli hisleri ile oynar, tek taraflı kayırmalar ve bayrak çekme yasağı uygulayarak onları Türkiye'ye göçe zorlar.¹⁸

Bu noktada Türkiye bizzat Atatürk'ün talimatıyla bir kere daha devreye girer ve Lozan Barış Antlaşması sonrasında ilk konsolosluklarından birini Larnaka'da açıp konsolos olarak da Asaf Bey'i atar. Asaf Bey, Konsoloslugu döneminde, Lozan Barış Antlaşması uyarınca Kıbrıslı Türklere tanınan Seçme Hakkı/Hakk-ı Hıyarı kullanarak Türk vatandaşlığında kalma ve Türkiye'ye göç etme yolunu seçen Kıbrıslı Türklere aldığı talimatlar çerçevesinde büyük yardımlarda bulunmuş, yüksek öğrenime gidecek olan gençlere her türlü imkânı sağlamış, birçok sosyal faaliyet içinde olmuş, dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerini desteklemiş, milli günlerin kutlanmasına ön ayak olmuş, milli heyecan ve milli bilincin uyanması için çalışmıştır.¹⁹

Dönemin arşiv kayıtları incelendiğinde ise Kıbrıs'tan Türkiye'ye gelen göçmenler-mülteciler Konya, Mersin, Muğla, Cebel-i Bereket²⁰,

---

görüntüsünden kaçınmakta, adada yaşayanlara kendi öğretmenleri ve kendi ders kitaplarını seçme özgürlüğü vermektedir. Ancak bu düşünce Kıbrıslı Türkler için pek geçerli olmamaktadır. Bu nedenle, Yunan Eğitim Bakanlığı'nca özel olarak görevlendirilen ve Kıbrıs'taki orta öğretim kadrolarına atanan Yunan öğretmenler Yunanistan Hükümeti'nin direktifleri doğrultusunda beyin yıkamaya ve Enosis propagandasını en yaygın şekliyle hayata geçirme faaliyetlerine devam ederler. Hemen her okulda, ya okul içinde veya okul dışında asılmış Yunan bayrakları bulunmakta, öğretilen tek tarih konusu Yunan tarihi olmakta ve okutulan bütün kitaplarda sadece Yunan ulusunu yüceltecek okuma parçaları bulunmaktadır. Pierre Oberling, *the Road To Bel-lapais*, New York, 1982, s. 16.

¹⁸ Ülkü Cengizer, "Ben Seninim, Ben Seninim", **Kıbrıs Postası**, 100. Yıl Özel Sayısı, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Ankara Şubesi, 19 Mayıs 1981, s. 31.

¹⁹ Bakanlar Kurulu tarafından yayımlanan 2 Aralık 1924 tarihli kararname. **BCA.30.18.1.1/12.58.18.**

²⁰ Cebel-i Bereket Sancağı; sancak merkezi olan Yarpuz, İslâhiye, Hassa, Bulanık (Bahçe), Payas ve Osmaniye kazalarını içine almaktadır.

Adana, Silifke'ye yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bu konudaki ilk belge 2 Aralık 1924 tarihli olup Başvekâlet Kalem-i Umumi Müdüriyeti tarafından kaleme alınmış, Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan bir kararnamedir. Kararnamenin altında ayrıca dönemin Başvekil ve Müdafaa-i Milliye, Maarif, Maliye, Hariciye, Dâhiliye, Adliye, Mübadele, İmar ve İskân, Sıhhiye ve Muavenet, Ticaret, Ziraat, Nafia Vekillerinin imzaları bulunmaktadır. Kararnamede; “İngiliz tabiiyetini kabul etmemeleri nedeniyle Kıbrıs'tan çıkmak isteyen kişilerden yaşamak için Konya'ya kadar gelenlerinin yerleşimlerinin adı geçen vilayetin imar ve iskân müdüriyetine bildirildiği” ifade edilmektedir. Heyet-i Vekile'nin kabul ettiği karar 23 Aralık 1924 tarih ve 980/32683 numaralı tezkireyle Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından kabul edilecek ve uygulamaya sokulacaktır.²¹ Söz konusu belgeden anlaşıldığı üzere Türkiye'ye göç eden Kıbrıslı Türklerin ilk yerleşim alanlarından birisi Konya olmuş ve Lozan Barış Antlaşması maddeleri içeriğinde yer almamış olsa da kendiliğinden ve bir zorunluluk nedeniyle ortaya çıkan sorunu çözmek için mültecilerle ilgili geçerli olan talimatnameye bağlı kalınarak, düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan ve altında ayrıca dönemin Başvekili ile Hariciye, Dâhiliye, Harbiye, Müdafaa-i Milliye, Adliye, Sıhhiye ve Muaveneti-i İçtimaiye, Ticaret, Ziraat, Nafia Maarif, Maliye, Vekillerinin imzalarının bulunduğu bir başka kararname, 7 Şubat 1925 tarihli Başvekâlet Kalem-i Umumi Müdüriyeti tarafından kaleme alınmıştır.²² 2 Aralık 1924 tarih ve 1188 numaralı kararnameye zeyl (ek) olduğu belirtilen belgede “Lozan Antlaşması'nın birinci –araziye müteallik ahkâm²³- bölümünün 21. maddesi gereğince verilecek vizeden yararlanarak Türkiye'ye göç etmek isteyen ve harekete hazır oldukları anlaşılan 20 bin nüfus olarak tahmin edilen Kıbrıs Müslümanının sevk ve iskân masrafları kendilerine ait olmak üzere göçleri hakkındaki talimatnameye

²¹ BCA, Tarih: 2.12.1924, FK: 30..18.1.1/12.58.18.

²² BCA, Tarih: 7.12.1925, FK: 30.18.1.1/16.77.6.

²³ Araziyle ilgili hükümler.

uyularak iliştirilmiş cetvelde belirtilen bölgelerde yerleştirilmeleri” kabul edilmiştir. Ayrıca bunlardan çok muhtaç durumda olanlara imkân ölçüsünde birer hane ve hükümet emrindeki araziden yeterli ölçüde verilmesi önerisi Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyeti'nin hususi tezkiresiyle 1 Şubat 1925 tarihinde bildirilmiş ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından 7 Şubat 1925 tarih ve 24371/91 sayılı toplantısında kabul edilmiştir. Böylece bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ilgisiyle Kıbrıslı göçmenlerin karşılaştığı sorunlar çözümlenmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde adada İngiliz yönetimince Türkiye'ye yönelik eğitim ve öğretim girişimleri de savsaklanır ve Maarif Yasası değiştirilerek Maarif Encümenliği oluşturulur ve böylece istenen sansür ve engelleme düşünceleri hayata geçirilir. Bunun sonucunda Kıbrıs Türk toplumu kitapsız ve okulsuz kalır. 1922 yılına geldiğinde M. Remzi Okan Kirillos Pavlidis'ten aldığı matbaa makinesiyle kendi basım evini kurmuş durumdadır.²⁴ Gazete bu dönemde abone sistemiyle çalışmakta ve aboneleri dışında kimselere ulaştırılmamaktadır. Söz gazetesi yayın hayatına başladığı günden kapanacağı 1946 yılına kadar Kıbrıs Türk toplumunun çağdaşlaşması, modern hayata ayak uydurması amacıyla yeni bir strateji takip eder. M. Remzi Okan ve gazetesi Kıbrıs adasıyla Anadolu arasındaki kopmaz bağları ortaya koyan, söylem ve eylemleriyle bunu her daim sıcak tutan ve Kıbrıs Türk halkının coşkusunu yükseltme misyonunu üstlenmiş bir gazete portresi çizer.

Kıbrıslı Türklerin Anadolu Türklerinin bir parçası olduğunu her daim ortaya koyan ve bunu gerek yazılarında gerekse eylemlerinde ortaya koyan Mehmet Remzi Okan ve Söz gazetesi esasında bu davranışlarıyla hem İngiliz idaresinin hem de Rumların tepkisini çekmektedir. Bununla beraber gazete çizgisinden taviz vermeyecek ve M. Remzi Okan da Milli Mücadele sürecine verdiği katkı ve desteğin ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletine ve Kemalist dev-

---

²⁴ Harid Fedai, “Doğru Yol ve Söz Gazeteleri”, *Yeni Kıbrıs Dergisi Dergisi*, No 5, C II, Şubat 1985, Lefkoşa, s.20-22.

rimlere de aynı desteği gönülden verecektir. Kıbrıslı Türklerin Cumhuriyetin ilanından sonra bütün Atatürk ilke ve inkılâplarını gönülden benimseyip bunları hiçbir zorlama ve kanuni mecburiyet olmaksızın kabul edip, uygulamaya koymaları, ayrıca Türk okullarında Milli Mücadele ve sürecini gençlere anlatıp sevdirmeleri²⁵ milli şuur ve anavatana olan sonsuz bağlılık ve inançlarının bir tezahürüdür. Milli şeref, milli haysiyet ve milli varlıklarını idame ettirebilmek için türlü mahrumiyet ve güçlük içinde çırpınan Kıbrıslı Türkler, Anadolu ile irtibatını hiçbir zaman kesmez. Türk milletinin yedi düvele karşı kurtuluş mücadelesini başlattığı 1919 yılında başlayıp 3 yıl devam eden Kıbrıs'taki kuraklık sonucunda iyice fakirleşip açlık ve yokluk çekmelerine rağmen Anadolu'ya her türlü desteği gönülden verirler.²⁶ Toprak ve tarımla uğraşan Kıbrıslı Türklerin, bu sıkıntılı zamanlarda karşılaştıkları bir başka problem ise adaya dışarıdan gelenlerin yaydığı salgın hastalıklardır.²⁷ Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla beraber adadaki bütün Türk kurum ve kuruluşları derhal bir araya gelerek "Muhacirin-i İslamiyeye Yardım Cemiyeti"ni kurarak Anadolu'ya yardım kampanyaları düzenlemeye başlarlar. Ayrıca Türk İstiklal Kumpanyası isimli tiyatro grubu ile Hürriyet ve Terakki isimli Türk kulübü de yardım faaliyetlerine derhal başlayacaklarını açıklarlar.²⁸ Özellikle 1920-1922 yılları arasında Kıbrıslı Türklerin hürriyet aşkını canlı tutmak ve Anadolu'ya yardım yapabilmek için tamamen gönüllü gençlerden ve kadınlardan oluşan gruplarca pek çok piyes, müsamere ve oyunlar tertip edilmiştir. Bu piyes, oyun ve müsamerelerin perde aralarında da ayrıca çeşitli müzayedeler yapılmak suretiyle nakdi yardım toplanmıştır.²⁹ Özellikle Kıbrıslı Türk kadınların Milli Mücadele'ye

²⁵ Hasene Ilgaz, **Kıbrıs Notları**, İstanbul, 1949, s. 62

²⁶ Reşat Akar, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul, 1981, s. 10

²⁷ **The Cyprus Gazette**, 3 Eylül 1920, Lefkoşa

²⁸ Beria Remzi Özorun, "Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs'ta Türk Basını", **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C II, Ankara, 1973, s.921

²⁹ Sabahattin İsmail, Atatürk Döneminde Türkiye-Kıbrıs İlişkileri 1919-1938, Lefkoşa, Kasım 1989, s.20. Beria Remzi Özorun, "Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs'ta Türk Basını", **VII. Türk Tarih Kongresi**, C I, Ankara, 1973, s. 922. Mustafa Haşim Altan, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansımaları**, Ankara, 1997, s. 52-54

gönülünden destek olmaları ve düzenledikleri pek çok faaliyetle Anadolu'ya maddi destekte bulunmaları hemen dikkat çeker.³⁰

1922 sonrası dönemse adada kendilerine Evkafçılar adı verilen grupla kendilerine Halkçılar adı verilen, “kuvvetini halktan alan ve halka istinat eden bir siyaset olan halkçı siyasetin ilk muvaffakiyeti şahıslar hükümdarlığını yıkmak ve o tahtta dünyanın her yerinde efendiliği kabul edilen halkı çıkarmak”³¹ olan ve liderliğini M. Remzi Okan'ın çektiği, Ahmet Raşit tarafından da desteklenen grup arasında düşünsel anlamda kıyasıya bir mücadelenin yaşandığı bir dönem olur. M. Remzi Okan'ın Doğru Yol gazetesinde başlattığı ve Söz gazetesiyle de aynen devam ettirdiği ulusalcı zihniyet sadece devrimleri benimsemeyenler tarafından değil İngiliz idaresi tarafından da tepkiyle karşılanır.³² Bu dönem cumhuriyet Türkiye'sinin kendi ayakları üstünde durmaya çabaladığı bir dönemdir. Gazetesinde derhal Latin harflerini uygulamaya başlayan M. Remzi Okan da Almanya'ya sipariş vermiş³³ ve bu sipariş bedeli yanlışlıkla Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından verilen siparişe eklenmiştir. Naşit Hakkı Uluğ'un durumu Atatürk'e

---

³⁰ Oktay Öksüzöğlü, **Kıbrıs Türk Basınından Portreler: Mehmet Remzi Okan**, Lefkoşa, 1990, s. 39-41

³¹ **Söz**, 23 Temmuz 1931.

³² Neredeyse 1960'lı yıllara kadar uygulanmaya çalışılan bu İngiliz stratejisi konuyla ilgili hazırlanan resmi raporlara ve yazışmalara da yansımıştır. Örneğin Türk Konsoloslugu tarafından hazırlanan 14 Mayıs 1937 tarihli bir raporda “...İngiliz müstemleke idaresi Kıbrıs ahalisini milliyetlerini nazarı itibara almaksızın dinlerine göre tefrik etmekte olduğundan Türkleri de resmen İslam cemaati olarak tanımaktadır. Fakat İslam denilen bu halk kâmilten Türk'tür. Bazı kenar köylerde Rumca konuşan Müslümanlar varsa da Rum ekseriyeti arasında kalmaları ve kimsenin kendileriyle alakadar olmaması yüzünden dillerini unutan bu soydaşlarımızın bir kısmı tekrar Türkçe öğrenmeye başlamıştır...” denilmektedir. Aynı yazıda adada yayımlanan gazetelerle ilgili olarak da “...Lefkoşa'da Söz isminde haftada iki defa ve Ses isminde haftada bir defa çıkan iki Türkçe gazete vardır. Yalnız Lefkoşa'da Rumca dört yevmi gazete çıktığı halde Türklerin bir tek yevmi gazeteleri olmaması çok acınacak bir haldir. Adı geçen iki gazete Türk inkilâbına taraftar ve milliyetçi olmakla beraber vesaitsizlikleri ve ada Türklerini muhtelif mesail hakkında irşat edecek taktir heyetlerine malik olmamaları yüzünden kendilerinden beklenen hizmetleri yapacak bir halde değildirlir...” denilir. **BCA.030.10.124.886.18**

³³ Mehmet Remzi Okan'a matbaa harflerinin teslim edildiğine dair 8 Mart 1927 ve 26 Şubat 1929 tarihli Başbakanlık raporları. **BCA. 30.10.0.0.28.159.2** ve **BCA. 30.10.0.0.83.548.2**.

iletmesinin ardından bu matbaa siparişlerinin bedeli bizzat Türk hükümeti tarafından karşılanır ve M. Remzi Okan'a da bir jest yapılır.³⁴ Konuyla ilgili olarak Söz gazetesi için getirilen matbaa malzemeleri ve harflerin farklı ölçülerde olması nedeniyle daha sonraki süreçte ikinci bir sipariş daha verilir ve bunların karşılığı da Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından karşılanır.³⁵ Bu günlerde M. Remzi Okan'ın da bizzat İsmet İnönü'ye yönelik yaptığı yazılı müracaat ve yardım isteği de söz konusudur.³⁶ M. Remzi Okan'ın bu müracaatının hemen ardından Başvekâlet derhal harekete geçerek "İstanbul'da bu harfleri satanlarla derhal görüşülecek ve iki kasanın temin ve ihyasıyla parası gönderilmek üzere bedelinin işarı"³⁷ denilerek yeni harfler temin edilir.

Esasında daha sonradan Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından M. Remzi Okan'a Söz gazetesini çıkarabilsin diye yapılan maddi yardımların bununla sınırlı kalmadığı da anlaşılacaktır. Bedia Okan Göreli'nin ifadesine göre daha çocuk yaşlarında bir gün babası annesine "Bugün misafirlerimiz gelecek, haberiniz olsun. Hazırlıklı olun." demiştir ve hemen ardından Fuat Umay matbaayı ziyaret eder. Bu ziyaretler Türkiye'den Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Darübedayi'den önemli sanatçılar şeklinde birkaç ayda bir tekrarlanmaya devam eder.³⁸ Bedia Okan Göreli bu önemli ziyaretçilerin geliş nedenlerini şöyle açıklar;³⁹

³⁴ Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

³⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü tarafından Hazine Evrak Muavinliğine gönderilen 25 Şubat 1929 tarihli ve 5/159 sayılı resmi yazı. **BCA.030.10.85.548.2.**

³⁶ "Takriben bir ay evvel zataîinize bir mektup göndermiş ve gazetemiz için iki kaşalık yeni Türkçe harf gönderilmesi hususunda lütfen delalette bulunmanızı istirham etmiştim. Şimdiye kadar buna dair cevabınızı alamadığımdan bu mektubumla tekrar sizi rahatsız etmeye mecbur oldum. Affınızı rica eder ve samimi tazim ve hürmetlerimi takdim eylerim efendim." M. Remzi Okan'ın Mahmut Nedim'e gönderdiği 10 Kasım 1928 tarihli mektup. **BCA.030.10.85.548.2.**

³⁷ **BCA.030.10.85.548.2.**

³⁸ Adı geçen görüşme.

³⁹ Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

“...Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin Atatürk'ün emriyle yaptığı bu yardımlar postayla gelmiyordu. Aynı şekilde bankayla da gelmiyordu. (İngiliz) hükümetinin haberi olur, bankada belli olur diye Atatürk kendisinin güvendiği kişilere 2–3 ayda bir, Atatürk vermiyor ama tahsis edilmiş muayyen bir kişiye emir veriyor ve parayı onlar getiriyordu ve onlar gerekli talimatı veriyorlardı neyse söylenecek olan. Babam da bütün sıkıntılarını o gelen şahsa anlatır ve haberi iletirdi. Bu böyle devam edemedi çünkü hükümet farkına varmış galiba. Para bankaya gelmeye başladı. Öyle olunca da paranın bir bölümünü hükümet almaya başlayınca ‘O zaman doğrudan konsoloshaneye göndermek en iyisi.’ demişler ve para konsoloshaneye gelmeye başladı. Fakat son gelen konsolos, benim zamanımdaki son konsolos gelen parayı bize vermedi. İstemedi, canı istemedi, neden vermedi sebebi yok. Vedia ablam ise o günlerde Ankara'daydı ve biz onunla haberleşemiyorduk ve ona durum şudur, böyledir diye haber gönderemiyorduk. Bir gün ablamdan bir mektup aldık ve bize ‘Hiç merak etmeyin amcamız bizi mirastan mahrum bırakmayacak.’ diye yazıyordu. Şifreyi biz çözdük ve anladık ki Türkiye bizi desteklemeye ve yardım etmeye devam edecektir. ...”

M. Remzi Okan gibi Kıbrıs Türk toplumunu etkileyen gazeteciler ve siyasi liderlerin faaliyetlerinden iyice rahatsız olan İngiliz idaresi ise Kıbrıslı Rumların taşkınlıklarını göz ardı etmekte ve onlara karşı daha yakın ve hoşgörülü davranmaktadır.⁴⁰ Bu bağlamda Türkiye ile sıcak ilişkiler içerisinde olan kişi ve kuruluşlar Kıbrıs'ta olup bitenler konusunda Türkiye'yi devamlı surette bilgilendirirler.⁴¹ İkinci Dünya Savaşı öncesi süreçte Kıbrıs Türkleri toplum liderleri vasıtasıyla Türkiye'yle olan bağlarını koparmamaya çalışmakta ve adada olup bitenleri neredeyse günü gününe rapor etmektedirler.⁴²

⁴⁰ Örneğin 19 Nisan 1933 tarihinde deniz uçağıyla Mağusa limanına iniş yapan ve 21 Nisan 1933 günü de Bağdat'a gitmek üzere adadan ayrılan İngiltere Sömürgeler Bakanı Sir Philip Cardiff Lister “Kıbrıs ahali-i İslamiyesi namına mülakat talep eden heyeti kabul etmemiş ise de Kıbrıs Başpiskoposunun ziyaret ve mülakatını” reddetmiştir. **BCA.030.10.432.872.51.**

⁴¹ Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleş tarafından Hariciye Vekâleti'ne gönderilen Kıbrıs Birinci İntihab Dairesi mebusu Necati Özkan'ın Kıbrıslı Türklerle ilgili hazırladığı rapor. **BCA.030.10.57.66.14.**

⁴² **BCA.030.10.130.28.19** ve **BCA.030.10.124.887.3.**

İlk sayısını 15 Şubat 1921 tarihinde çıkartmış olan Söz özellikle 1940'lı yıllarda ekonomik sıkıntı içine girer ve 14 Ağustos 1946 günü son kez okuyucularıyla buluşuncaya kadar aynı sıkıntılarla hayatta kalmaya çalışır.⁴³ Aynı konuyla ilgili olarak Basın ve Yayın Umum Müdürü Selim Sarper tarafından hazırlanan raporda ise “Lefkoşa’da Remzi Okan ve Vedia Okan tarafından çıkarılmakta olan Söz gazetesinin Kıbrıs’taki Türk halkının hukukunu müdafaa ve anavatana bağlılıklarını temsil ederek milli tesianüt gayesine hizmet etmekte olduğu ilişik olarak sunulan Mart ve Nisan aylarına ait nüshalarının tetkikinden anlaşılmıştır...”⁴⁴ denilir.

KIBRIS'TA GENEL DURUM

Adada her ne kadar Kıbrıslı Türklerle Kıbrıslı Rumlar, İngiliz idaresi altında yaşıyor olsalar da birbirinden tamamen farklı sosyal, tarihi, demografik ve kültürel değerlere bağlı iki toplum olarak yaşamaktadırlar ve Kıbrıslı Türklerin yönü de hep Toroslara ve anavatan olarak kabul ettikleri Türkiye’ye dönüktür. Bu dönemde de Rumların adanın statüsünün değiştirilmesi ve Kıbrıs’ın Yunanistan’a ilhak edilmesi yönündeki faaliyetleri devam eder. Enosis fikrinin ilk defa ortaya atıldığı 18 Ekim 1828’den tam 103 yıl sonra ilk ciddi Rum ayaklanması gerçekleşir ve Rumlar 21 Ekim 1931’de Kition Piskoposu Nikodimos Milanos ve Kyrenin Piskoposu’nun öncülüğünde İngiliz idaresine karşı isyan başlatırlar. Bunun sonucunda Kıbrıs Valisi Sir R.Storss’a 12 Kasım 1931’de verilen olağanüstü yetkiler sonucu İngiliz İdaresi’nce uygulanan yaptırımlar sadece Rumları değil Türkleri de kapsar. Anayasa, Yasama Meclisi, Belediye seçimleri, siyasi partiler askıya alınır, basına sansür uygulanır, eğitim üzerinde sıkı bir denetleme başlar.

Yunan ve Türk tarihinin okutulması kısıtlanır ve devlet büyüklerinin resimleri okul duvarlarından kaldırılır. İngiliz yönetimi okullara

---

⁴³ TC Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü tarafından Başvekâlet Yüksek makamına gönderilen Beria Okan imzalı 11 Haziran 1944 tarihli ve 85/301 (4043) sayılı yazı. **BCA**. 030.10.85.561.15.

⁴⁴ **BCA**.030.10.85.561.17.

ve camilere Türk bayrağı asılmasını, 19 Mayıs ve 29 Ekimlerde bayram kutlamalarının yapılmasını, Türkiye'den kitap getirtilmesini, hatta kitaplarda bulunan bayrak ve Atatürk resimlerinin bile bulunmasını yasaklar.⁴⁵ Ancak İngilizlerin bu davranışının arkasında İngiliz idaresinin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik olarak planlı bir girişimi söz konusudur.⁴⁶ Ancak bu davranışın arkasında İngiliz idaresinin özellikle Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik plânlı bir girişimi söz konusudur.⁴⁷ Adadaki İngiliz idaresi, Türkiye'de özellikle cumhuriyetin ilân edilmesi sonrasında başlattıkları son derece plânlı ve programlı sindirme ve yıldırma politikalarına iyice hız vermeye başlarlar; ancak İngilizlerin bu sistemli faaliyetlerine karşı koymaya çalışan Kıbrıslı Türkler de kendilerini yavaş yavaş göstermeye başlar⁴⁸ ve İngiliz idaresinin 'böl ve yönet' politikasına ve sistemli olarak Türklük duygusunun ortadan kaldırılarak Kıbrıs Türk toplumunun İslamlaştırılması çabalarına özellikle gençlerin tepkisi kendisini gösterecektir.⁴⁹ Ortodoks Kilisesi ve Enosis yanlılarının Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nı kuşatıp yağmalamaları, Vali Sir Romald Storrs'un dağılmaları yönündeki ikazlarına cevap vermeyerek isyana devam etmeleri, bu arada "Vali olayım da varsın 10 dakika olsun." diyen isyancı Rumlardan birinin valinin makamına yerleşmesi, ormanları yakmaları, ortalığı yakıp yıkmaları, buna ilâveten başka kasaba ve köylerde de benzer olaylara kalkışmaları İngiliz İdaresi'nin isyanı bastırıp elebaşlarını ülke dışına göndermesi ve kiliseyi 35.354 Sterlin cezaya mahkum etmeleriyle sonuçlanır; ancak bu arada kurunun yanında yaş da yanar. Sonuç olarak en büyük sıkıntıyı yine Türk toplumu görür. Küçük bir ayaklanma olarak başlayan bu gösteriler özellikle 1955-1959 döneminde büyük

---

⁴⁵ TMT Limasol kadrosundan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004'de Girne'de yapılan görüşme.

⁴⁶ TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

⁴⁷ Adı geçen görüşme.

⁴⁸ Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

⁴⁹ Erol Atabek, "Suphi Benli", Kıbrıs Mektubu Dergisi, Ankara, Temmuz 1997, C 10, No.4, s.26-28.

isyanlara dönüşecektir. İngiliz idaresinin Kıbrıslı Türkleri Türkiye'den uzaklaştırma çabaları daha sonraki yıllarda da devam edecektir.⁵⁰ Kıbrıs'ta ne olup bittiği konusunda Türk hükümetinin de şüphesiz bilgisi vardır ve bu konuyla ilgili olarak Kıbrıs'taki konsolosluk kanalıyla ayrıntılı raporlar hükümete ulaştırılmaktadır.⁵¹

TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİ VE ATATÜRK

Coğrafi olarak birbirine komşu olmakla beraber Türk-Yunan ilişkilerinde pek çok coğrafi, etnik, ekonomik ve tarihi faktörlerin önem kazandığı ilişkiler ve anlaşmazlıklar yumağı ön plandadır. Esasında Türk-Yunan ilişkileri anlaşmazlıklar hikâyesidir.⁵² İki ülkenin geleceği bağlamında tam anlamıyla bir dönüm noktası olan Lozan Konferansı sonrasında⁵³ varılan antlaşma gereği başlatılan Türk-Yunan mübadelesi ortaya yeni problemler çıkartmakla beraber Türkiye'nin 'mazinin verdiği acı tecrübelerden faydalanarak Türk-Yunan ihtilafını ebedi ve kat'i olarak halletmek istemesi'⁵⁴ iki ülke arasındaki problemlerinin çözülmesi açısından 'iki ülke arasındaki geleneksel nefret yarışının hala ne derecede yaşanmakta olduğu düşünülürse düşünülün'⁵⁵ yeni bir kapı açacaktır. Bu bağlamda özellikle "modern zamanların en büyük Yunan siyasetçilerinden birisi ve Yunan Cumhuriyetinin babası"⁵⁶ kabul edilen ve daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Anadolu'nun Yunanlarca işgaline "Bizans Megalomanisi"⁵⁷ değerlendir-

⁵⁰ Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. **BCA.030.10.124.887.3.**

⁵¹ Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. **BCA.030.10.124.887.3.**

⁵² Salahi Ramadan Sonyel, **Türk-Yunan Anlaşmazlığı**, KTKD Genel Merkezi Yay., Lefkoşa, 1985, s. 7.

⁵³ Byron Theodoropoulos, **Lozan Antlaşması Üzerin Düşünceler. 70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Semineri, İnönü Vakfı, İstanbul, 1993**, s.53.

⁵⁴ Cavid Oral, **Akdeniz Meselesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945, s. 75.

⁵⁵ Erdoğan Karakuş, **İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri 1938-1939**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2004, s. 47.

⁵⁶ Kphth (Official Publication of the Pancretan Association of America), Mart 2009, New York, s. 16. Ayrıca bkz. Stevan K. Pavlowitch, **A History of The Balkans 1804-1945**, Longman Publications, Singapur, 1999, s. 288.

⁵⁷ Alexander Anastasius Pallis, **Yunanların Anadolu Macerası 1915-1922**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1998, s. 31.

mesi yapan Venizelos'la Atatürk arasında başlatılan dostluk ilişkilerinin devam ettirilmesi sonrasında iki ülke arasında uzunca bir süre barış ve dostluk havası esecektir;⁵⁸

“...Küçük Asya felaketinin neredeyse hemen ertesi günü Türk-Yunan davasını kesin bir şekilde düzenlemeyi göze alan bu iki lider eğer biraz daha yaşamış olsaydı iki ülke arasında çözülmemiş ne tür sorunların kalması olabileceğini düşünmeden edemiyor insan. Yalnız bunu değil, ikisinin de yer almaya uğraştığı kıvrılgan Balkan çevresinde olası sağlam bir işbirliğinin temellerini atmak için nelerin yapılmış olabileceğini de düşünmek gerekir...”

Venizelos özellikle Atatürk'ün askeri ve siyasi dehasına olan hayranlığı sonrasında 4 Ocak 1931 günü kendisini ziyaret eden Atina Büyükelçisi Enis Akaygen'e “Mazi, hal ve istikbali gözden geçirirken bu kadar çok noktada menfaatleri tetabuk eden iki milletin nadiren bulunduğu”⁵⁹ belirtecek ve “Türk milletinin mutluluğu ve özellikle gelecek nesillere daha uygar bir nesil bırakmak için çalışmış ve hala çalışan”⁶⁰ Atatürk'ün Balkanlarda işbirliği yapılması yönündeki sözlerine atıfta bulunacaktır. Öte yandan 1932 yılında Yunanistan'da General Trikopis'le ilgili bir gelişme yaşanır ve Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Atatürk'e mektup yazan Yunan eski subay ve askerleri hassas bir konuda ondan yardım talep ederler;⁶¹

“Merbut gazetesinin kırmızı kalemle işaret olunmuş kısmında mevzu bahis olup İstanbul Müzesi'nde teşhir edilmekte olan bazı şeyler Türkler aleyhindeki Yunanların eski kininin tazelenmesine sebep oluyor. Biz eski muharipler ve takriben bütün Yunanlar Türkiye-Yunanistan dostluk lüzumunu takdir ediyoruz. Siz de bunu takdir buyuruyorsunuz. Hâlbuki siz

---

⁵⁸ Hristos K. Hristodulu, **Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı**, Telos Yay., Kasım 2008, İstanbul, s. 11.

⁵⁹ **BCA.30.10.0.0254.712.2**

⁶⁰ Thomas Ath. Vaidis, **Bir Yunan Gazeteci Gözüyle Atatürk**, Kum Saati Yay., Mart 2005, İstanbul, s. 146.

⁶¹ 18 Mart 1932 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk'e hitaben Atina'dan gönderilen yazı. **BCA. 030.10.0.254.713.13.**

Türkler mezkûr teşhir ile Türkiye-Yunanistan dostluğunun idamesi uğruna sarf olunan gayretleri imha ediyorsunuz. Nihayet müfrit milliciler bu meseleyi izam ederek Yunan ruhunu galeyana getiriyorlar çünkü teşhir için intihap olunan kılıç ve kasket generalimiz Trikupis'e aittir. Mumaileyh iyi seciyesi ve vatanperverliği ile kahramanlığın timsalidir. O general ki başkumandan olmaması bizim için şayanı teessüftür çünkü o başkumandan olsaydı harp neticesi başka olacaktı ve muhakkaktır ki lehinizde olmayacaktı.”

Bu dönemin önemli olaylarından birisi ise Hamidiye gemisinin Yunanistan ziyaretidir. Okul gemisi olarak Cumhuriyet döneminde yeni bir görev üstlenen Hamidiye gemisinin 1937 yılı içerisinde öncelikle Yunanistan ve Yugoslavya'ya yapacağı seyahatlerle ilgili olarak subay, öğrenci ve gemide görev yapan erbaş ve erlerin zaruri ihtiyaçları ve geminin söz konusu bu ziyaret sırasında sarf edeceği kömür ve su gibi malzemenin tamamlanması yönünde bizzat Atatürk imzasıyla bir Bakanlar Kurulu kararı yayımlanır ve geminin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi amacıyla Milli Müdafaa Vekâleti tahsisatından 12.000 Lira verilmesi kararlaştırılır.⁶² 1937 yılında Hamidiye eğitim gemisinin Yunanistan ve Yugoslavya'ya yapacağı dostluk ziyaretleri esasında Hatay'ın anavatana katılımı sürecinde oluşacak tepkileri yumuşatmak, Akdeniz coğrafyasında oluşacak olumsuz havayı ortadan kaldırmak ve özellikle uluslararası kamuoyunda Türkiye'nin barışsever yaklaşımına vurgu yaparak Akdeniz'i Kıbrıs ve Hatay üzerinden bir dostluk denizi haline getirip kazanımlar elde etmesine yönelik girişimlerdir.⁶³

Bakanlar Kurulu tarafından Hamidiye gemisinin yapacağı bu gezilerle ilgili olarak ard arda iki karar çıkartılmasına rağmen geminin misyonu ve gezilerin hassasiyeti nedeniyle 24 Mayıs 1937 günü

⁶² Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğünün 2/8764 Karar Sayısı ve 12 Mayıs 1938 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. **BCA.030.18.11.02.83.41.4.**

⁶³ Başvekalet Kararlar Dairesi Müdürlüğünün 2/6655 Karar Sayısı ve 22 Mayıs 1937 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı. **BCA.030.18.01.02.75.43.7.**

üçüncü bir Bakanlar Kurulu kararı alınır ve geminin ziyaretleri konusunda bütün formaliteler tamamlanır.⁶⁴ Hamidiye'nin 1937 tarihli Yunanistan ziyareti beklenen sonucu vermiş ve hemen bir yıl sonra Akdeniz'e yönelik hamlelerde Yunanistan'ın ciddi bir tepkisi söz konusu olmamıştır.

HAMİDİYE'NİN 1938 AKDENİZ ZİYARETİ

Bu noktada en önemli değerlerden birisi ise stratejik öngörü ve diplomasi kanallarını etkili ve caydırıcı kullanabilme yeteneğidir. Bunların ortaya konulması sırasında doğal yetenekleri ve seçkin nitelikleri yanında kendisini bilinçli olarak hazırlayıp yetiştirdiği “zor günler” için ilgi ve çalışkanlık gibi sonradan kazanılan yetenekleriyle Atatürk'ün karizmatik kişiliği ön plana çıkar.⁶⁵ Mustafa Kemal'in uzak görüşlülüğüne şahit olanlardan birisi de Mersin Belediye Başkanı olan Mithat Toroğlu'dur;⁶⁶

“...(İngiliz, Fransız elçilerine hitaben) ‘Hatay’ı böyle sürüncemede bırakacaklarına Avrupa’da cereyan eden hadiselere biraz eğilsinler. Hitler gece gündüz durmadan savaş hazırlığı yapıyor, bu efendiler gaflet içinde uyuyorlar. Hitler bunun hesabını onlardan soracaktır ama o zaman iş işten geçmiş olacaktır ve çok da zarar görecekler, bunu hala bilmiyorlar mı?’ dedi.”

Hamidiye mektep gemisinin 1937 yılında yaptığı Yunanistan ziyareti sonrasında ortaya çıkan dostluk havasının pekiştirilmesi amacıyla hemen bir yıl sonrasında planlanan gezi güzergâhında ise Bulgaristan'ın Burgaz, Köstence, Sulina limanları da bulunmaktadır. Haydarpaşa'dan 16 Mayıs 1938 günü başlayacak gezi⁶⁷ 28 Mayıs 1938 tarihinde Haydarpaşa Limanı'nda sona erer.⁶⁸ Hamidiye okul gemisinin

⁶⁴ Atina Büyükelçiliği tarafından gönderilen 30 Temmuz 1937 tarihli yazı. **BCA.030.10.200.363.10.**

⁶⁵ Kemal Zeki Gençosman, Niyazi Ahmet Banoğlu, **Atatürk Ansiklopedisi**, May Yay., İstanbul, 1971, s. 36.

⁶⁶ Mithat Toroğlu'dan aktaran Nazmi Kal, **Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar**, Bilgi Yay., Kasım 2001, s. 39.

⁶⁷ **Tan**, 16 Mayıs 1938.

⁶⁸ **BCA.030.10.62.415.8**

son derece stratejik bir hamleyle ve kritik bir süreçte yapacağı Akdeniz ziyareti beraberinde birtakım tarihi ilginçlikleri de getirmektedir. Özellikle Türk tarihinde 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Harbi sonrasında adanın İngiltere'ye kiralanması⁶⁹, Hamidiye isimli geminin de İngilizlere ödenecek tazminatlara karşılık gemi maliyetine yapılan eklemeler sonrasında Osmanlı donanmasına katılması ve Abdülhamit adını taşıyan bir geminin bu adaya yapacağı ziyaret ilginç tesadüfler zincirinin ilk halkasını oluşturur. Hamidiye işte bu şartlar içerisinde Akdeniz'de Hatay sahilleri ve limanlarını da içine alan stratejik önemi son derece büyük bir seyahate çıkmaktadır. Şüphesiz gemi personelinin büyük bir kısmı ve hatta ülke yönetiminde bulunan bazı üst düzey yetkililer bile bu gezinin anlamı ve ortaya koyacağı sonuçları görmekten uzaktırlar ve konuyu sadece klasik bir dostluk gezisi olarak değerlendirmektedirler. Oysa daha sonraki süreçte seyahatin hiç de sıradan olmadığı ve çok iyi planlanmış bir stratejinin ürünü olduğu da ortaya çıkacaktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde bir askeri geminin Hatay gibi genç Türkiye Cumhuriyeti devleti için son derece sıcak ve gündemden düşmeyen bir sorunun yaşandığı dönemde Hatay'ın Payas ilçesi yanında ayrıca Lozan ile İngiliz müstemlekesi olması resmen kabul edilen Kıbrıs adasını da içine alacak bir geziye çıkması, İskenderiye ve Hayfa gibi kritik yerleri de gezi güzergâhına alması tesadüf eseri olamaz. Bu durumun tesadüfi olmadığı Hatay'ın Türk topraklarına dahil edilmesinin hemen ardından Atatürk'ün Kıbrıslı Türk bilim adamlarından ve 3 ciltlik Kemalizm İnkılabının Prensipleri (1938) kitabının da yazarı Saffet Engin (Arın Engin)'e Kıbrıs'ın geleceği konusunda söylediği "Onun da sırası gelecek Saffet Bey." sözüyle daha sonra çok net bir şekilde ortaya çıkacaktır. İlginç olan bir husus ise

---

⁶⁹ Colin Thubron, **Journey Into Cyprus**, Middlesex, 1986, s.217, Fedai Harid, Müsevvid-zade Avukat Osman Cemal, **Adsız Kitap**, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., 35, Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?" **Bellekten**, C XLII, S 165-168, Ankara, 1978, s.741.

özellikle Avrupa coğrafyasında İtalya ve Almanya vasıtasıyla ortaya çıkan faşizm baskısının giderek daha yakından hissedildiği bir dönemde bir yandan Çin ile Japonya arasında yaşanan gerginlikler ve çatışmalar bir yandan da Rusya ile Japonya arasında ortaya çıkan gerilimler sadece Avrupa için değil bütün dünya için korku dolu bir sürecin başlangıcı olurken Hamidiye gemisinin bu seyahati de bu kargaşa ortamında ilk etapta çok fazla da önemsenmez. İngiltere'nin açık denizlerde batırılan ticari gemileri nedeniyle sürekli teyakkuz durumunda olduğu ve bu konuda gözdağı ve kuvvet gösterisi amaçlı olarak deniz tatbikatları yapması ve ABD yanında kendisine yer bulmaya çalışması dünya stratejisinde konjonktürün sürekli değişiklikler gösterdiği sıkıntılı bir dönemin başladığını da gösterir. Böyle bir atmosferde Hamidiye gemisinin gezisi de sessiz sedasız başlayacaktır.

Geminin Doğu Akdeniz'i kapsayan bu gezisinin en önemli özelliği Lozan Antlaşması sonrasında ilk defa Kıbrıs adasına Türk askeri gücünün çıkacak olması, ayrıca Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasının ardından adaya ilk gidecek askeri gemi olmasıdır. Bu programa göre gemi Akdeniz'de Girit'in Suda, Mısır'da İskenderiye ve Hayfa, ardından Kıbrıs'ta Mağusa, daha sonra İskenderun, Rodos ve Bodrum Limanı'nı ziyaret edecektir. Yapılan planlamaya göre geminin hareket günü ve saati Haydarpaşa'dan 4 Haziran 1938 günü saat 20.00 olarak belirlenir.⁷⁰ Hamidiye mektep gemisi 7-10 Haziran 1938 döneminde Suda (Girit), 12-15 Haziran 1938 döneminde İskenderiye (Mısır), 17-19 Haziran 1938 döneminde Hayfa (Mısır), 20-22 Haziran 1938 döneminde Mağusa (Kıbrıs), 23-25 Haziran 1938 devresinde İskenderun, 6-7 Temmuz 1938 devresinde Rodos ve 7 Temmuz 1938 günü Bodrum'da olacaktır.

Geminin gezi güzergâhının belli olmasından sonra gazete manşetlerine de yansıyan ise Hatay'da yapılacak seçimlerde Fransa'nın yolsuzluk yaptığı, bölgede yaşayan Türkler üzerinde baskı ve yıldırma politikası güttüğü yönündedir. Hamidiye'nin gezisi öncesi başlayan psikolojik algı operasyonları en üst düzeyde devam etmektedir ve

---

⁷⁰ BCA.030.10.62.415.8.

Fransızlar da tıpkı İngilizler gibi bu geziden pek hoşlanmamışlardır. Öte yandan Almanya ve İtalya'nın Avrupa coğrafyasında iyiden iyiye kendisini gösteren barışa tehdit yaklaşımları ve Berlin-Roma hattında ortaya çıkan tehdit algısının Avrupa'da çok daha yakından hissedilmesi Fransa'yı Türkiye'ye yakın bir politika izlemeye mecbur etmektedir. Bu durum savaştan çıkmış, Milli Mücadele devam ederken Ankara ile Ankara Antlaşması imzalamış Fransa'nın yeni bir savaş macerasına atılmadan soruna kalıcı ve barışçı çözüm bulma yönünde ilerlemesine neden olmuştur. Tam da bu aşamada Haziran 1938 süreci bu şekilde her iki ülke arasında tam bir sinir savaşına da dönüşür ve ardından tam bir güç gösterisi olarak da nitelenebilecek bir hareketle Mustafa Kemal Atatürk askeri denetlemelerde bulunmak ve halkla birlikte olmak amacıyla bu dönemde Mersin'e gelir ve burada İsmet İnönü ve Mareşal Fevzi Çakmak'la bir araya gelir.⁷¹ Mustafa Kemal Atatürk yanında askeri ve sivil üst düzey yetkililerin Mersin'de bulunduğu sırada Hamidiye gemisi de Akdeniz'e açılmış durumdadır.

Bu planlamaya rağmen gemi daha ilk seferinde Suda değil Hanya'ya uğrar ve orada demir atar. Geminin limana girişinden hemen sonra askeri tören yapılır ve şerefine top atışları yapılır.⁷² Geminin Rodos sonrasında ziyaret ettiği yerler ise Payas (Hatay) Yakacık Limanı, Mersin, Antalya, Fethiye, tekrar Rodos, İzmir, Çanakkale ve İstanbul olarak gerçekleşir. Hatay sorununun gündemi işgal ettiği bir süreçte son derece ince planlanmış bir programla geminin Türkiye için stratejik öneme haiz Kıbrıs adasını ziyaret edip Kıbrıslı Türklerle hasret gidermesinin ardından Payas Yakacık limanına da uğrayacak olması bu geziyi sıradan bir yolculuk olmaktan çıkarmaktadır. Geminin Akdeniz'e açıldığı saatlerde Hatay'da Türk toplumu adına Cumhuriyet Halk Partisi yetkilisi Abdülğani Bey başkanlığında bir heyet de Mersin'e gelerek Mustafa Kemal Atatürk'e Hataylıların bağlılıklarını bildirir.⁷³ Fransa ile Hatay sorununun ve geriliminin ulaşabileceği en

---

⁷¹ **Tan**, 23 Mayıs 1938.

⁷² **Cumhuriyet**, 9 Haziran 1938.

⁷³ **Tan**, 23 Mayıs 1938.

üst noktaya çıktığı bir dönemde bu geminin Hatay'a bağlı Payas'a da uğraması, ayrıca "en şayanı dikkat ziyareti müstakil ve kardeş Hatay'ın İskenderun limanına yapacağı ziyaret olacaktır."⁷⁴ denilerek dönemin Türkçe gazetelerinde bildirilen bu ziyaret ve ayrıca varılan anlaşma gereği Türk askerinin Hatay'a girmek üzere olduğu bir zamanda bu ilçede demir atması⁷⁵ son derece planlı stratejik bir hazırlık ve uzak görüşlülüğün bir sonucudur. Dönemin Türkçe gazetelerinin "şayanı dikkat" olarak ifade ettikleri ve farklı bir amacın olabileceği yönünde ipuçları verdikleri gezi böylece Fransız ve İngiliz yetkilileri rahatsız edecek şekilde başlar ve devam eder.

İtalyan İç Savaşı, Almanya ve İtalya'nın yarattığı Avrupa'daki gergin ortam gibi uluslararası sorunlarla Hatay sorunu gibi ulusal bir sorunun manşetlere taşındığı bir dönemde her ne kadar Hamidiye gemisi neredeyse sessiz sedasız Akdeniz'e açılmasına ve Türk basınında birkaç küçük haber dışında hiçbir yayın yapılmamasına rağmen Hatay'ın Türk topraklarına katılması konusunda yapılan uzun soluklu bir mücadelenin de kilometre taşlarından birisini teşkil eder. Geminin İskenderiye, Hatay ve Mağusa gibi o dönemin son derece önemli ve stratejik konuma haiz limanlarına uğramış olması genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin önce Hatay ve ardından da Kıbrıs konusuyla ilgileneceği yönünde ince mesajlar içermektedir. Esasında Hamidiye'nin 1938 tarihli Akdeniz gezisi Mustafa Kemal Atatürk'ün Akdeniz'de katıldığı bir askeri tatbikat esnasında belirttiği "Kıbrıs'a dikkat ediniz. Kıbrıs bizim için önemlidir." mesajında olduğu üzere sadece Kıbrıslı Türklere yönelik değil ayrıca Kıbrıslı Türklere de zamanı gelince sahip çıkılacağı yönünde İngiltere'ye de gönderilmiş ince bir mesajdır.

Öte yandan 20 Haziran 1938 günü ve Hamidiye gemisi tam da Hatay kıyılarında seyir halindeyken Atatürk de Savarona yatında dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da dahil olduğu ve saatlerce devam eden Hatay konulu Bakanlar Kurulu toplan-

---

⁷⁴ *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1938.

⁷⁵ *Tan*, 25 Haziran 1938.

tısına da başkanlık edecektir. Diplomatik ve stratejik Hamidiye hamlesinin en hassas özelliği ise Türkiye ve Fransa devletlerinin Sancak'ın toprak bütünlüğü konusunda daha önce iki ülke arasında imzalanan 29 Mayıs 1937 Antlaşması'na istinaden 17 Haziran 1938 günü askeri heyetler vasıtasıyla Hatay'da görüşmelere başlamasıdır. Bu heyette ilk etapta Org. Asım Gündüz'ün başkanlığında askeri personel görev yaparken yaklaşık 4.5 ay sonra bu heyete Büyükelçi Cevat Açıkalın da katılmıştır.⁷⁶ Hamidiye'nin Doğu Akdeniz'de demir aldığı günlerde Atatürk'ün askeri erkanla Mersin'e gelmesi, aynı günlerde askeri bir heyetin görüşmelere başlaması planlanan ince stratejinin en ince ayrıntısına kadar uygulandığını göstermektedir.

Akdeniz ve Yunan sularına bu kadar aşına olan bir geminin yaklaşık 25 yıl sonra aynı bölgeye tekrar gönderilmesi ince bir stratejinin parçasından başka bir durum değildir. Kıbrıslı Türkler açısından geminin adayı ziyaret etmesi ise sadece sıradan bir ziyaret değil KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı merhum Rauf R. Denktaş'ın dedesi Şehirli Memed'in 1878 yılında Lefkoşa'da göndere İngiltere bayrağı çekilirken söylediği "Osmanlı bugün gitti; ancak yine gelecekler."⁷⁷ sözünde olduğu üzere bu dileğin gerçekleşmesi yönünde ilk adım olarak da algılanmasıdır. İngiliz idaresini kaygılandıran ve telaşa düşüren de bu husus olacaktır. Öte yandan adada 1931 yılında Rumlar tarafından Enosis düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik olarak başlatılan isyan hareketi sırasında ve hemen sonrasında bütün bu olumsuz faaliyetlerden en çok etkilenenlerin Kıbrıslı Türkler olduğunun geç de olsa farkına varan adadaki İngiliz idaresi o güne kadar kurallara uygun davranan ve yaşayan, ayrıca İngiliz idaresine karşı hiçbir sorun da çıkarmayan Kıbrıslı Türklerin yavaş yavaş da olsa kendi aralarında örgütlenmeye başlayarak Türkiye'yi anavatan olarak gördüklerini de daha kuvvetli bir şekilde seslendirmeye başlamaları endişe kaynağı olur.

⁷⁶ Bu görüşmeler 3 Temmuz 1938'de imzalanan askeri antlaşmayla nihayetlenmiş ve 5 Temmuz 1938 günü Kur. Alb. Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk askeri de Hamidiye gemisinin de demir attığı Hassa ve Payas'a girmiştir..

⁷⁷ Ulvi Keser, "Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S 376, Ankara, Nisan 2003, s. 82-93.

Özellikle Hamidiye gemisinin ziyareti öncesinde adada Söz ve Ses gazeteleri vasıtasıyla başlatılan milliyetçi söylemlerin İngiliz idaresi tarafından göz ardı edildiği veya önemsenmediği söylenemez. Neredeyse aynı durumla Kıbrıs'ta Birinci Dünya Savaşı döneminde de karşılaşan⁷⁸ İngiliz idaresi bu sefer daha serinkanlı bir politika izlemek suretiyle sorunu daha başlamadan bitirme düşüncesindedir. Bu amaçladır ki Hamidiye gemisinin adaya gelmesinin ardından başlatılan yoğun ve maksatlı propaganda faaliyetlerinde, gemi personeli şerefine verilen yemek ve organizasyonlarda ve basına yansıyan açıklamalarda geleneksel Türk-İngiliz dostluğundan sıkça söz edilmekte, adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin İngiliz idaresi altında son derece mutlu olduklarından bahsedilmektedir. Hamidiye okul gemisinin Kıbrıs adasını da içine alan Akdeniz gezisi Türkiye ile Fransa arasında gittikçe gerilen Hatay sorununun gazete manşetlerine iyiden iyiye yerleştiği bir döneme de rastlar. Esasında bu durum tesadüfi olarak ortaya çıkmış bir husus değildir. Gezinin bir ziyaret noktasının da Hatay'ın bir ilçesine yapılacak olması planlanan programın tesadüfi olmadığı da bir göstergesidir. Bu dönem özellikle Hatay sorunuyla ilgili olarak Türk-Fransız ilişkilerinin iyiden iyiye gerildiği bir dönemdir ve geminin Akdeniz'e açıldığı günlerde gazetelere yansıyan haberlere göre Beyrut ve Hatay kaynaklı bazı haberler Atatürk'ün hastalığının tekrar nüksettiği yönündedir.⁷⁹ Özellikle Türk basını tarafından şiddetle eleştirilen bu haberlerin asılsız olduğu da Türk gazetelerinin manşetlerine taşınır. Böylece dönem Türkiye ile Fransa arasında Hatay merkezli olarak

---

⁷⁸ Kıbrıs adasındaki esir kamplarında tutulan Çanakkale Cephesi'nden getirilmiş Türk esirlerini kurtarmaya yönelik olarak Kıbrıslı Türklerin bir isyan ve kurtarma operasyonu hazırladığı bilgisini alan Kıbrıs Valisi Malcolm Stevenson, İngiltere'nin daha önce Mısır ve Hindistan'da da karşılaştığı sömürge insanlarının isyan hareketlerinden çekinerek 6 Mayıs 1919 tarihinde Sömürgeler Bakanı'na gönderdiği bir raporla Paskalya kutlamaları sırasında Kıbrıslı Türkler tarafından karışıklık çıkartılacağını, hemen ardından da esir kampındaki Türk esirlerin İngiliz askerlerini etkisiz hale getirip ayaklanmayı adanın dört bir tarafına yaymaya çalışacaklarını bildirir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale Savaş Esirleri ve Savaş Döneminde Adada Yaşananlar", Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, **Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi**, Bahar 2007, S 5, s.1-68.

⁷⁹ **Tan**, 19 Mayıs 1938.

yaşanan bir psikolojik harp dönemi olarak da ortaya çıkar. Her ne kadar askeri bir okul eğitim gemisi de olsa Hamidiye'nin Akdeniz'in açık sularına yapacağı böyle kapsamlı bir gezinin arka planında farklı stratejiler de bulunmaktadır.

Almanya ve İtalya merkezli olarak Berlin-Roma hattında kendisini gösteren Faşizm rüzgârlarının Avrupa'dan başlayarak bütün dünyayı etkisi altına almaya başladığı ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde suların iyiden iyiye ısındığı bir ortamda dikkat edilmesi gereken bir başka güç de İtalya olarak karşımıza çıkar. Özellikle Doğu Akdeniz havzasında söz sahibi olmaya ve egemenlik kurmaya yönelik girişimleri o güne kadar en azından sözde kalsa da İtalya'nın faşist lideri Mussolini başta olmak üzere İtalyan yetkililer Akdeniz'le ilgili söylemlerinde “Mare Nostrum/Bizim Deniz” veya “Büyük İtalya” ve “Akdeniz” gibi birtakım ifadelerle sıkça yer vermektedirler. Doğu Akdeniz'de egemen güç olma iddiasındaki İtalya'nın saldırgan ve tehditkâr yaklaşımları bu coğrafyayı tarih boyunca hep arka bahçe olarak gören özellikle Fransa açısından tedirginlik yaratmaktadır. Bu durum şüphesiz Hatay konusunda akılcı ve stratejik bir planı fiiliyata döken Türkiye açısından bir kazanç niteliğindedir.

Söz konusu gergin ortamın Türkiye gibi Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde bir hayli sıkıntı yarattığı günlerde Türkiye de 1935 yılı Şubat ayında Mustafa Kemal Atatürk'ün de katıldığı ve Akdeniz'le beraber Ege Denizi'ni de içine alan bir deniz harekâtı gerçekleştirir. Mustafa Kemal Atatürk'ün “Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için değerlidir.”⁸⁰ şeklindeki sözü de muhtemelen bu deniz harekâtı sırasında söylenmiştir. Böylece geminin İngiltere'ye karşı Kıbrıs adası ve özellikle adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması, Fransa'ya

---

⁸⁰ İlginç olan nokta ise Atatürk'ün Antalya'da falezler/kayalıkları seyrederek yaptığı tekne gezisi sırasında sarf ettiği sırada söylediği bu sözleri duyanlar arasında o teknenin miçosu olan Kıbrıs'ın Baf kasabasının Fenike köyünden Salih Zeki İğnegöl de vardır. Salih Zeki İğnegöl, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Çanakkale Cephesi'nde savaşmış, ardından Milli Mücadele sürecinde de İğnegöl/İnegöl'de yaralanmış ve daha sonra bunu soyadı olarak Antalya'ya yerleşmiş Kıbrıslı bir Türk'tür. Salih Zeki İğnegöl'ün torunu Özkan Ekekon'la 12 Mayıs 2014 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

karşı Hatay meselesi de dâhil olmak üzere kağıt üzerinde görülmeyen ancak bilinen en az üç farklı stratejisinin de olduğu ortaya çıkar. Hamidiye okul gemisinin Akdeniz seferiyle ilgili olarak Türk gazetelerine yansıyan haberlerde bu gezinin 7 Haziran 1938 günü Girit'ten başlayacağı ve 10 Haziran tarihinde İskenderiye ziyaretiyle devam ederek yaklaşık 45 gün sonra da sona ereceği belirtilmektedir.⁸¹ Mustafa Kemal Atatürk'ün ebediyete intikalinden yaklaşık olarak 5 ay önce gerçekleştirilecek olan bu geziyle ilgili olarak Hamidiye eğitim gemisinin Kıbrıs adasını da ziyaret edeceği belli olunca doğal olarak İngiltere hükümeti ile de yazışmalara neden olur ve bunun sonucunda Türkiye'nin Londra'da görev yapmakta olan Büyükelçisi Fethi Okyar tarafından İngiliz hükümetine bilgi verilir.⁸²

Büyükelçi Fethi Okyar tarafından İngiliz hükümetine yapılan bu müracaat bir anda Londra'da hareketli günlerin yaşanmasına neden olur ve İngiltere hükümeti acilen Ankara'daki büyükelçisi ve Kıbrıs adasındaki sömürge valisinden konuyla ilgili bilgi talep eder. İngiltere tarafından 7 Haziran 1938 tarihinde Ankara'da bulunan kendi elçiliklerine gönderilen cevabi yazıda ise Hamidiye'nin Kıbrıs ziyareti konusunda herhangi bir engel bulunmadığı, bu durumun İngiltere açısından bir rahatsızlık yaratmadığı bildirilir. Konuyla ilgili olarak Kıbrıs Valisi H. R. Palmer'ın da gerek gemi personeline gerekse gemiyi ziyaret etmek isteyen Kıbrıslı Türklere gerekli kolaylığı göstereceği de bildirilir. Bu arada geminin 20-23 Haziran 1938 sürecinde 3 gün boyunca Payas'da bulunması, vatandaşların gemiyi ziyaret etmesi ve Dz. Kur. Alb. Necati Özdeniz komutasındaki toplam 61 subay ve 500 Harbiyeli öğrencinin ilçede vatandaşlarla kaynaşması moral-motivasyon ve özellikle Fransızlara yönelik algı operasyonu bağlamında muazzam bir etki yaratacaktır. Şüphesiz bu geziye doğrudan Dz. Harp Okulu Komutanı Yb. Sami Gültay yanında Genelkurmay Başkanlığını temsi-

---

⁸¹ Tan, 5 Haziran 1938.

⁸² Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği tarafından gönderilen E 2726/2726/44 kayıt numaralı, 336/46 sayılı 11 Mayıs 1938 tarihli yazı PRO, FO.371/21935

len Bnb. Emin İlker'in de katılması eğitim gezisinin klasik ve alışıldık gezilerden çok farklı bir amaca hizmet ettiğini ve devletin bu geziye yüklediği önemi göstermesi bakımından da son derece kayda değerdir. Gemiyle ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan açıklamada ise geminin 3.850 ton olduğu, gemide Deniz Harp Okulu Erkan Başkanı Yb. Sami Gültay'la beraber 27 Temmuz 1938-20 Ağustos 1938 döneminde Dz. Gedikli Erbaş Hazırlama Mektebi Müdürü Yb. Hilmi Gökbaray'ın da bulunacağı, 4-26 Haziran 1938 döneminde gemide bulunacak Genelkurmay Başkanlığı temsilcisi Bnb. Emin İlker'in de Mersin'den trenle Ankara'ya döneceği belirtilmektedir.⁸³ Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak imzasıyla Dışişleri Bakanlığına gönderilen resmi yazıda da geminin yapacağı seyahat ve personel hakkında ayrıntılı bilgi verilir.⁸⁴

Hamidiye okul gemisinin Kıbrıs'a da uğrayacağı ve Mağusa limanında demirleyeceği haberi Kıbrıs Türk basınında da geniş yer bulur.⁸⁵ Kıbrıslı Türkler, Türkiye'den Hamidiye isimli eski bir harp gemisinin adaya geleceği ve Mağusa limanında demirleyeceğini duyar duymaz Karpaz'dan Baf'a, Limasol'dan Larnaka'ya adanın dört bir yanından akın akın Mağusa'ya gidebilmenin telaşına kapılırlar.⁸⁶ Geminin Mağusa ziyareti Türk gazetelerine "Bahriyelilerimiz Kıbrıs'ta çok parlak merasimle karşılandı. Rıhtım ve civarındaki kalelerin üzerinde biriken kesif kalabalık..."⁸⁷ ifadeleriyle yansır. Bu arada Şimendifer İdaresi de özellikle Lefkoşa-Mağusa hattında yapılan sefer sayısını arttırmak suretiyle bu hatta iki sefer işleteceğini duyurur ve böylece Kıbrıslı Türklere kolaylık sağlar. Hamidiye eğitim gemisinin adayı ziyaret edeceğinin öğrenilmesinin ardından İngiltere Sömürgeler Bakanlığı da harekete geçer ve Kıbrıs Valisi H.R. Palmer'den bilgi ister;⁸⁸

⁸³ BCA.030.10.62.415.8.

⁸⁴ BCA.030.10.62.415.8.

⁸⁵ **Söz**, 18 Haziran 1938.

⁸⁶ Kemal Aşık, "Hamidiye Olayı", **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, S 4, Mart 1988, Lefkoşa, s.39.

⁸⁷ **Tan**, 24 Haziran 1938. Ayrıca bkz. **Ulus** ve **Son Posta**, 24 Haziran 1938.

⁸⁸ Kıbrıs Valisi tarafından 24 Haziran 1938 tarihinde gönderilen E 4725/2726/44 kayıt numaralı, 90437/38 sayılı, 11 Ağustos 1938 tarihli yazı. **PRO**. FO.371/21935.

“...Hamidiye'nin 20 Haziran'dan 22 Haziran'a kadar Kıbrıs'ı ziyaret etmesi hususunda şahsınızı bilgilendirmekten ve bu ziyaretin mahalli milli hislerin üzerinde bırakacağı etkiyle ilgili olarak aşağıdaki tespitlerimi sunmaktan bahtiyarlık duyarım. Hamidiye'nin Kıbrıs sularında kalması sırasında ortaya çıkan son olaylarla ilgili izahatım bugün tarihli ve 267 sayılı mektubumla size iletilmiştir. Bu ziyarete karar verildiğine dair aldığım ilk ve tek resmi haber 23 Mayıs ve 51 sayılı telgrafımla cevaplandırduğum 21 Mayıs ve 51 sayılı yazınızda bulunmaktaydı. O tarihte Hamidiye'nin ziyaretinin planlandığı adada bilinen bir durumdu ve haber Söz ve Ses adlı iki mahalli Türkçe gazete tarafından coşkuyla, hainane ve kısılamaya uğramadan yayımlanmıştı. Sık sık uyarılmalarına rağmen bu gazeteler, bir süre önce Evkaf Dairesi'ne yapılan saldırılar ve 'Anavatan, Atatürk'ümüz' gibi ifadelerin tahrikkâr kullanımıyla beraber Türk milliyetçiliği propagandası konusunda müptela olmuşlardır. Hükümet aleyhindeki bu gazetelerin gerçekte, gazetelerin bir miktar dağıtım yapıldığı Türkiye'de, Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin Türkiye ve Türk Cumhurbaşkanına muhalif bulunduğu, başka sebeplerin yanında ayrıca bu geminin ziyaretinden kısa bir süre önce bu zarar verici saldırıların devam ettiği bir dönemde Sömürgeler Bakanlığı yetkililerince her iki gazetenin sansüre tabi tutulacağı hususunda Türkiye'de son derece zararlı ve tamamen yanlış bir hava yaratmaya çalışıldığı da tahmin edilmektedir. Özellikle son zamanlara kadar Kıbrıs'taki milliyetçilik hareketinin gazetecilikle uğraşan siyasilere küçük bir bölümünden fazlasının tamamen şahsi menfaatleri uğruna Kıbrıs hükümetinin Türk toplumuna yönelik siyasetine saldırmaya kalkıştıkları tahmin edilememiştir. Bu etkinin izleri özellikle geçen yaz Türk Lisesi yönetimine karşı olan eleştirilerde ve Anadolu'da bir El Dorado peşinde, göç kısılamalarından kurtulabilmek amacıyla Akdeniz'i teknelerle tehlikeli bir şekilde geçmeye çalışan bir sürü yetişkin işsiz beyhude girişimlerinde gözlemlenmiştir.

Türk milliyetçilik hareketinin en son ve daha ciddi bir çehresi Kıbrıs adasını ansızın Türkiye'ye dahil etme ve Atatürkçülüğe yönelme şeklinde gerçekleşmiştir. 4 Haziran tarihli gizli yazımın 9. maddesinde bu konu irdelenmiştir. Esasında Kıbrıs adasında Rumca ve Türkçe konuşan toplumlar arasında ortak çıkar veya amaç yoktur ve sizin de bildiğiniz üzere

Ortodoks muhalefetinin yoğun ve sürekli karşı koymasının üstesinden gelebilmek için hükümete yetki de verilmiştir. Hükümete karşı kinleri çok yoğun, ayrıca ırk ve din konusundaki tereddütlerinin üstesinden gelebilecek birileri tarafından yönetilen Müslüman ve Ortodoks topluluklarını birbirinden ayıran genel görüntü ve yaratılıştaki temel farklılık, devlet politikasının temelini birlikte saldırmalarıyla yok edebilecekleri veya en azından tehdit edebilecekleri genel anlamda kabul edilecek olursa, ciddi bir sorun teşkil edecektir. Kıbrıs Türk toplumunun büyük bir çoğunluğunun günlük faaliyetlerinden uzaklaşarak Hamidiye eğitim gemisinin adayı ziyaretiyle ilgilenmeleri Kıbrıs Türk ulusal bilincinin harekete geçmesi tehlikesini doğurmuş, ayrıca daha geniş siyasi özgürlükler ve devlet hizmetlerinden faydalanma konusunda Kıbrıs'ın genel özelliklerine uygun temel soruna da bir ışık tutmuştur. 'Siyasi özgürlükler' ifadesini kasten kullanıyorum çünkü birey olarak Kıbrıs'ta yaşayanların (Türklerin) 1878'deki İngiliz devrinden bu yana zorlama, tehdit ve baskı olmadan şahsi hürriyet ve serbestisini kullandığına inanıyorum ve ben de bunun için söz verdim. Çeşitli kurum ve kuruluşlar, köylüler ve diğer insanlar tarafından devlete doğrudan ulaşabilme şu anda Yasam Meclisi döneminden çok daha kolaydır...

Öte yandan Hamidiye ile ilgili durum ise herhangi bir problemle karşılaşmamak amacıyla Kıbrıs'taki hükümet veya ilgili bakanlıklarca alınan ve bu geminin Kıbrıslı Türklerden ziyade hükümetin bir misafiri olmasıyla ilgilidir. Burada baş yargıcın bir Türk olması gerçeğinin de desteklediği bu duruma uygun hareket maalesef mümkün olamamıştır. Bu durum Kıbrıs'taki Türk toplumu arasında herhangi bir sorun yaşanmasından çok daha kaygı vericidir. Şu an itibarıyla bu ziyaretin ardında kalan Türk milli his çöküntüsünün ne kadar büyük olduğunu anlamak şüphesiz kolay değildir. Fakat belki de Türk savaş gemileriyle yapılan bir dizi ziyaret bu hükümette belki de katlanarak büyüyen bir memnuniyetsizliğe sebep olacaktır. Bu konu üzerinde duran Yunan hükümeti de Kıbrıs'a bir savaş gemisi göndermeyi teklif edecek olursa bunun sonuçları hakikaten çok ciddi olacaktır. Bütün bunlardan dolayı bu tür ziyaretlerin gelecekte de olabileceği ihtimaline karşılık hükümetin bu konuda erken haber alabileceğine eminim. Böyle olacak olursa bu tür ziyaretler yıllar içinde halkın huzurunu bozabilir ve Kıbrıs'taki uyum da zarar görebilir."

Görülebileceği üzere Kıbrıs Valisi H.R. Palmer adı geçen Söz ve Ses adlı Türk gazetelerini “hainane” ve muhalif olarak nitelendirirken bu gazetelerin cumhuriyetin ilanından sonra bizzat Atatürk’ün emir ve talimatlarıyla desteklendiklerinden bihaber görünmektedir. Vali her ne kadar geminin İngiliz idaresinin misafiri olarak adaya geleceğini belirtse de “hükümette katlanarak büyüyen memnuniyetsizlikten de” dem vurmaktadır. Geminin ziyaretinin milliyetçilik akımlarını körükleyeceği, “anavatan” ve “Atatürk” gibi ifadelerin bolca kullanılmasıyla Kıbrıslı Türklerde milli bilinç oluşturacağı ve Yunanistan’ın buna tepki olarak adaya bir savaş gemisi gönderme ihtilali gibi sebepler İngiliz yönetimini çok rahatsız etmektedir.

Görülen odur ki Birinci Dünya Savaşı’ndan bu yana Akdeniz’de Fransa-İngiltere işbirliğiyle yoğun faaliyetler gösteren ve Mağusa’da Savoy Otel’den yönetilen Doğu Akdeniz Özel İstihbarat/İntelijans Departmanı (Eastern Mediterranean Special Intelligence Bureau/EMSIB)⁸⁹ ise Doğu Akdeniz’de Hatay-Kıbrıs eksenli gelişmeleri yorumlamakta zorluk çekmektedir. EMSIB’in Mısır/Kahire merkezli olarak Doğu Akdeniz’e yönelik ilk faaliyete geçmesi düşüncesi Aralık 1915 tarihinde Binbaşı F. Hall tarafından Yarbay G. F. Clayton’a gönderilen bir mektupla olur ve ardından düğmeye basılır. Mağusa’daki Savoy Otel İngilizler tarafından Birinci Dünya Savaşı sürecinde de istihbarat merkezi olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili olarak hemen ardından Merkezi Özel İstihbarat Departmanı/İngiltere’ye gönderilen General Sir John Maxwell imzalı yazı ise yerine ulaşmadan kaybolurken Malta’da bulunan İngiliz istihbaratçıları devreye girer ve işbirliği başlatırlar. Fransa ve İngiltere’nin yanlarına İtalya’yı da alarak tesis ettikleri EMSIB Balkanlardan Ortadoğu’ya, Afrika’dan Avrasya’ya geniş bir coğrafyada muazzam bir intelijans/kontr intelijans ağı kurar.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde EMSIB’in başına getirilense bir askeri personel değil bir arkeologtur. İngiliz arkeolog Sir Charles Leo-

---

⁸⁹ FO. KV.I.17, M.I.5 D Branch Report; Imperial Overseas Intelligence; Eastern Mediterranean Section and Appendices, s. 4.

nard Woolly (17 Nisan 1880-20 Şubat 1960) “Bronz Çağ Kıbrıs Testiciliği/The Cypriot Bronze Age Pottery” kitabının da yazarıdır. Bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte savaşın orta yerinde ve bu kadar yoğun askeri faaliyetlerin yaşandığı adada büyük yetkilerle donatılmış ve kendi bilimsel çalışmaları yerine askeri istihbarat üzerine çalışması yönünde görevlendirilmiş bir arkeoloğun Doğu Akdeniz, Kilikya (Çukurova) ve Kıbrıs tarihine yönelik nasıl çalışmalar yaptığı bu açıdan da irdelenmelidir. İlginçtir ki Woolly’nin Hitit uygarlığına ait 1912-1914 ve 1919 yıllarında Karkamış kenti kazıları sırasında en büyük yardımcısı ve işbirlikçisi Arabistanlı Lawrence olarak da bilinen İngiliz casusu E. T. Lawrence’dır.

20 Haziran 1938 günü Mağusa Limanı’na demir atan Hamidiye gemisini 5.000 civarında Kıbrıslı Türk beklemektedir.. Geminin demir atmasının ardından gemi bandosu tarafından İngiliz Ulusal Marşı çalınır ve gemi komutanı başkanlığındaki bir heyet Mağusa İngiliz Komiseri’ne bir nezaket ziyaretinde bulunurlar. İngiliz Ulusal Marşı gemi bandosu tarafından çalınırken susmayı tercih eden Kıbrıslı Türkler İstiklal Marşı söylenirken ise var güçleriyle marşa katılmayı tercih ederler. İngiliz idaresi bütün bu gelişmeleri yakından takip ederken bir yandan endişeli ve sıkıntılı bir bekleyiş içerisinde de girerler. Adadaki İngiliz idaresi ise bu durumdan hiç de memnun değildir ve bu faaliyetleri kışkırtıcı bulmakta, sorumlu olarak da Söz ve Ses gazetelerinde son dönemde yayımlanmakta olan haberleri ve yazıları göstermektedir. Özellikle Kıbrıs Valisi Alan Palmer geminin limanda bulunduğu sürede Kıbrıslı Türklerin gösterdikleri ağırbaşlı tutumu teslim etmekle beraber coşkun tezahürat arasında “Yaşasın Anavatan, Yaşasın Atatürk.” şeklinde atılan sloganlardan son derece tedirgin olur ve belki de uzun yıllardan beri ilk defa Kıbrıs’a gelen böyle bir gemiyi görebilmek için binlerce Kıbrıslı Türk’ün Mağusa’ya akın etmesi karşısında şaşkınlığını da gizleyemez. Aynı mektubun devamında Kıbrıs Valisi Palmer konuyla ilgili ilave bilgiler verir ve Hamidiye gemisinin ziyaretiyle ilgili sıkıntıları da aktarır;⁹⁰

---

⁹⁰ PRO. FO.371/21935.

“24 Haziran tarihli ve 267 sayılı yazıma ilgi vermekten, ayrıca Ankara’daki İngiltere Büyükelçisi’ne gönderdiğim Cumhuriyet gazetesindeki yarı resmî mektubun ekteki suretini size de göndermekten şeref duyarım. Kıbrıs’ta Türk kaynaklarından sağlanan paralarla desteklenen milliyetçilik hareketinin ulaştığı noktanın ne olduğunu belirlemek son derece güç bir sorun halindedir. Bununla beraber Kıbrıs’taki Türk konsoloslğunun adada Atatürkçü hareketin yayılması için parasal destek sağladığı ve hükümete karşı harekette bulunan Türk toplumu arasında bu tip davranışların cesaretlendirilmesinde konsolosluk ve maiyetinin başlıca sorumlu olduğuna inanmak için makul sebepler bulunmaktadır. Her ne kadar bu durum ispat edilemezse de bu unsurlar içinde, konsolosluk kaynaklarından ayda 18 Sterlin alması kararlaştırılan Söz gazetesi de bulunmaktadır.”

Hamidiye mektep gemisinin Akdeniz’de çıkacağı geziyle ilgili olarak hazırlık yapan Türk Dışişleri Bakanlığı da bu konuda hazırladığı bir raporu bizzat Dışişleri Bakanı imzasıyla Başvekalete gönderir;⁹¹

“Genelkurmay Başkanlığı’ndan alınan örneği bitişik yazıda Hamidiye mektep gemisinin 16 Mayıs 1938’de Haydarpaşa’dan hareketle melfuf program mucibince bazı ecnebi devletlerin sularına seyahat ve 7 Temmuz 1938’de Bodrum’a avdet edeceği bildirilmekte ve geminin ecnebi limanlarına uğrayabilmesi için bu limanların ait buldukları devletlere malumat verilmesi hususunda Vekaletimizin delaleti rica olunmaktadır. Geminin uğrayacağı limanların ait bulunduğu devletlerden mutad olan izinlerin istenilmesine teşebbüs edebilmek için bu ziyaret meselesi hakkındaki yüksek emirlerinin Vekaletimize tebliğine müsaade buyurulmasını rica ederim. Aynı zamanda seyahat programında dikkat nazarımıza çarpan bazı noktalara dair atideki mülhazaların arzına lüzum hissolundu;

Hamidiye’nin uğrayacağı limanlar meyanında Hayfa’da malum olduğu üzere Palestin’de Araplarla Yahudiler arasındaki münaferet yüzünden çıkan birçok kargaşahklar devam etmektedir. Bu mıntıkada asayışe tamamıyla teessüs etmiş nazarıyla bakılamaz. Böyle bir zamanda bir harp

---

⁹¹ BCA.030.10.62.415.8.

gemimizin Hayfa Limanı'nı ziyareti Arap ve Yahudi davasını güden taraflardan biri veya diğerinin nümayişine vesile olabileceği hatıra gelmektedir. Bu ise gerek hükümetimiz ve gerekse mandater devlet olan İngiltere hükümetince elbette arzu olunmayacak bir keyfiyettir. Programda İskenderun Limanı'nın da dahil olduğu görüldü. Hatay'ın Milletler Cemiyeti'nce hazırlanan statüsününün 22. maddesinin 1. fıkrasında 'Silahlı kara, deniz ve hava kuvvetlerinin idame ve tahşidi ve hatta transit maksadıyla olsa da herhangi bir sebeple bu gibi kuvvetlerin idhali memnudur.' denilmektedir.

Filhakika Hatay'da elyevm Fransız mandası devam etmektedir. Şu kadar ki statünün manda idaresiyle telifi kâbil olduğu nispette tatbik edilmesi yine statüde derpiş edilmektedir. Bu kayda rağmen manda idaresinin müsaadesini istihsal ederek bir harp gemimizi oraya göndermek initiative'nin tarafımızdan alınması mahzurdan salim değildir. Şu hale nazaran Hamidiye'nin bahis mevzuu seyahati tensip buyurulduğu takdirde Hayfa ve İskenderun limanları ziyaretlerinin programdan çıkarılmasının muvafık olacağını derin saygılarımla arz ederim."

Görüleceği üzere Hatay konusunda yürütülen ince stratejiyi devletin bütün kurum ve kuruluşlarıyla ilgili birimlerinin katkısıyla yürüten Atatürk'ün yaklaşımına tezat olarak geminin İskenderun limanına uğraması konusunda sakıncaları ortaya koymakta ve geminin Hatay sınırlarına girmemesi yönünde tavsiyede bulunmaktadır. Bununla birlikte Genelkurmay Başkanlığı ve özellikle Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın da olumlu görüş bildirmesi sonucu gemi belirlenen programı dışına çıkmayacak ve belirtilen limanları ziyaret edecektir. Aynı konuyla ilgili olarak ve İngiltere tarafından hazırlanan aynı tutanağın devamında Kıbrıs Valisi Palmer, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'e hitaben 30 Haziran 1938 tarihli ve "Sevgili Loraine" başlıklı bir mektup da gönderir;⁹²

"Hükümette sıkıntı yaratan bir konuda bana yapabileceğin herhangi bir yardıma müteşekkir kalacağım. Bildiğin gibi Kıbrıs'ta birkaç yıldır Enosis taraftarları çoğalmakta ve milliyetçilik akımları da gizli bir şekilde

⁹² PRO. FO.371/21935.

gelişmekte olduğu görülmektedir. Bu durum 1931'deki sorunlarımızdan kaynaklanmaktadır. Adada nüfusun yaklaşık olarak beşte birini oluşturan Kıbrıslı Türkler daha önce Rum Ortodoks mücadelesine karşı hükümeti desteklemişti. Son dönemlerde Kıbrıslı Türkler arasında ortaya çıkan hükümet aleyhtarı davranışlar gazeteci siyasetçiler ve küçük bir çevreyle sınırlı kalmıştı. Şahsi çıkarları için veya meşhur olma sevdasıyla kıskırtılan bu kişiler Türk toplumuyla ilgili olarak Kıbrıs hükümetinin politikalarına saldırmaya ve ortamı son derece zararlı bir şekilde Türkiye'deki Atatürkçü ortamla karşılaştırmaya kalkmışlardır. Türkçe olarak basılan iki gazete Söz ve Ses bu toplumun sözcüleri olmuş ve uzun süre Evkaf Dairesi'ne yapılan saldırılar ve 'Anavatan' ve 'Atatürk'ümüz' ifadelerinin kullanımı ile birleşen Türk milliyetçilik hareketine kendilerini bahsetmişlerdir. Hükümet aleyhindeki bu gazetelerin gerçekte, gazetelerin bir miktar dağıtım yapıldığı Türkiye'de, Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin Türkiye ve Türk Cumhurbaşkanına muhalif bulunduğu, başka sebeplerin yanında ayrıca bu geminin ziyaretinden kısa bir süre önce bu zarar verici saldırıların devam ettiği bir dönemde Sömürgeler Bakanlığı yetkililerince her iki gazetenin sansüre tabi tutulacağı hususunda Türkiye'de son derece zararlı ve tamamen yanlış bir hava yaratmaya çalıştıkları da tahmin edilmektedir.

Hamidiye'nin ziyaretiyle ilgili olarak bu milliyetçilik duygularının ne dereceye kadar ilerleyebileceği konusunda birtakım ipuçları veren bir polis haberinin suretini de ekte sunuyorum. Türk Deniz Kurvetleri'nin adayı ziyaretinden kısa bir süre önce, 24 Mayıs ve 7 Haziran tarihli Cumhuriyet'in yayınlarında özetlerini ekte gönderdiğim iki makale dikkatimi çekmiştir. Bu iki makaleden ilkinin esasında Türkiye'den kaynaklanmış gibi fakat Kıbrıs'ta yazıldığını ve mahalli bir gazetede çoğaltıldığını, ikinci makalenin de benzer bir kaynaktan geldiği intibasının çok yüksek olduğunu gösteren kanıtlar söz konusudur. Cumhuriyet gazetesi Kıbrıs'ta dağıtımı çok olan önemli bir gazetedir ve bu tip propagandaların önüne geçilebilmesi için acilen tedbir alınması gerekmektedir. Bu durum, gazetenin ülkeye sokulmasının kurul kararıyla yasaklanması önerisiyle Yasama Kurulu'na havale edilmiştir. Türk hükümetinin yarı resmi bir kuruluşu olan bu gazeteyi yasaklamadan önce, Kıbrıs hükümetine karşı yapılan son derece gereksiz bu duruma karşılık olacak bazı adımların atılabilmesi amacıyla size

yazıyorum. Türk hükümeti şüphesiz Türkiye ile Kıbrıs arasında mevcut iyi ilişkilerin yara almasına müsaade etmeyecektir. Türk ve Kıbrıs hükümetlerinin arasını açmaya çalışan ve yanaltıcı bir ortam yaratanlar ise kötü niyetli ve menfaat düşkünü birkaç kişiden ibarettir.”

Hamidiye deniz gemisinin Kıbrıs ziyareti her ne kadar İngiltere tarafından memnunlukla karşılanmış gibi gösterilse de esasında durum hiç de öyle değildir ve Lefkoşa-Atina-Ankara üçgeninde diplomatik faaliyetler ve yazışmalar da hız kazanmıştır. Kıbrıs Genel Valisi Palmer tarafından kaleme alınan bu yazıda sözü edilen Cumhuriyet gazetesi çıkışlı 24 Mayıs 1938 tarihli ilk yazı “Kıbrıs Türkleri Zelzele Felaketzedeleri İçin İane Topluyor.” başlığını taşımaktadır.⁹³ Söz konusu yazıda geçen “Yunan yurttaşlarımız”, “anayurdumuzda çok büyük bir acıya sebep olan”, “bizim ne kadar yüksek bir duygu ve ne kadar derin bir seziş istiğraki içerisinde yüzdüğümüzü”, “Vakıf demek yalnız atalarımızın vakfettiği malları idare eden değil” gibi ifadeler Vali Palmer’in da belirttiği üzere bu yazının Kıbrıs kaynaklı olma ihtimalini yükseltmektedir. Cumhuriyet gazetesinin İkinci Dünya Savaşı öncesinde Hatay sorununun belki de Türkiye ile Fransa arasında en gerilimli günlerini yaşadığı bir süreçte Anadolu toprakları dışında yaşayan Türklerle ilgili olarak deprem yardımlarını sebep göstererek de olsa bu şekilde yayınlar yapması düşündürücüdür. Öte yandan egemen olduğu sömürgelerde milliyetçilik kavramının ortaya çıkmasını hiç istemeyen İngiltere ve Fransa ise Kıbrıslı Türklerin anavatan Türkiye ile kaynaşması ve bir dayanışma içerisine girmesinden de rahatsızlık duymaktadır. 20 Nisan 1938 tarihinde Kırşehir ve bağlı ilçeleriyle köylerinde başlayan ve büyük yıkıma neden olan depremin ardından⁹⁴ öncelikle Ankara, Yozgat, Çorum, Tokat ve Kayseri başta olmak üzere bazı şehirlerin etkilenmesi, özellikle Kırşehir yöresinde depremin daha sonraki günlerde de artarak devam etmesi ve Mayıs ayı ortalarına kadar sarsıntuların sürmesi nedeniyle hayat Anadolu coğrafyasında yaşanmaz hale gelir.⁹⁵ İşte tam bu aşamada Kıbrıslı Türklerin de

⁹³ **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1938.

⁹⁴ **Tan**, 20 Nisan 1938.

⁹⁵ **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1938.

depreden zarar görenlere yardım etmeye başlaması İngiltere’de rahatsızlık yaratır.

İngiliz idaresi adada daha 20 Mayıs 1938 tarihli yazının şokunu atlatamadan gazetede Yunus Nadi imzalı ikinci bir yazı daha yayımlanır. 7 Haziran 1938 tarihli bu yazıda Yunus Nadi “İmparatorluktan Dökülüp Kalan Türkler” başlığıyla Kıbrıslı Türklerden de söz eder. 20 Mayıs tarihli olan yazıda Kıbrıslı Türklerin kendi iç sorunları ve Evkaf İdaresi’nin duyarsızlığı konusunda eleştirilerde bulunan Cumhuriyet gazetesinde bu sefer doğrudan Kıbrıs adasının bir gün Türk idaresine geçmesi gibi son derece cüretkar ifadeler de kullanılır.⁹⁶ Yazıda belirtilen “...imparatorluktan ayrılan yerlerin hangisinde ve nerelerinde Türkler varsa hepsinde aynı yeni hayatın uyanıp yürümeye başladığını bir an önce görmek...” ifadesi de Fransa’yı Hatay, İngiltere’yi de Kıbrıs konusunda rahatsız edecek türdendir. Daha 15. yılını kutlayan genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin “uzakta olsunlar, yakında olsunlar” dış Türklerle ilgilenmesi ve onlara ağabeylik yapmasını isteyen yazıda ayrıca “tasfiye oluna oluna nihayet Türklük Türkiye’inde karar kılındığından” bahsedilerek Kıbrıslı Türklerin daha ziyade dini kurallar üzerine oturmuş Evkaf idaresince yönetilmeye çalışıldığı belirtilerek Türkiye’de de din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının sadece 15 yıllık bir mazisi olduğuna dikkat çekilir. Yazıda altı çizilerek belirtilen bir husus ise Türkiye’nin Kıbrıslı Türklerle ilgilenmesinin hiçbir siyasi amaç ve hedefe yönelik olmadığı, bütün bunların sadece kültürel gayelerle dolu olduğudur. Hamidiye okul gemisinin Akdeniz seferine çıktığı, Hatay’a ve Kıbrıs adasına da uğrayacağı bir dönemde Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bu yorumlar Türkiye Cumhuriyeti devletinin özellikle Hatay ve Kıbrıs odaklı hedefleri konusunda daha önceden planlanmış bir kurgunun parçası olduğunu işaret etmektedir.⁹⁷ Geminin Akdeniz’deki yolculuğu ve Kıbrıs ziyareti

---

⁹⁶ Cumhuriyet, 7 Haziran 1938.

⁹⁷ PRO. FO.371/21935.

konusunda duyarlı davranan ve bu seyahati yakından takip edenler arasında Kıbrıslı Rumlar ve Kıbrıs Rum basını da bulunmaktadır;⁹⁸

“Her iki memleketin dostları, Hamidiye ziyareti fırsatıyla kendileri için çok değerli olan İngiliz-Türk dostluğunun uyumuş bir halde bulunan Kıbrıs adasına gelmesinden bir iftihar duymuşlardır. Misafir geminin zabıtları ve talebesi bilsinler ki yalnız kendilerini selamlamak için Mağusa’ya akın eden heyecanlı kalabalık değil belki her sınıf halkın her ferdi kendilerine hoş geldiniz diyerek bu itimatsızlık ve şüphe günlerinde pek kıymetli olan iki millet arasındaki dostluğa saygı göstermekle sevinç duymaktadırlar. Dost limanlar, güler yüzler ve sahiden samimi karşulamalar... bir donanmanın yücelmesi için çok güzel ananelerdir ve biliyoruz ki Türk denizcisi gelecekte hedefine varacaktır. Demir atacakları her yerde dost limanlar bulmalarını dileriz.”

“Kıbrıs limanlarını ziyaret eden Türk deniz okulu Hamidiye’yi ve içinde seyahat eden Türkiye Cumhuriyeti’nin yarınki savunucuları subaylarla talebeyi derin bir heyecanla selamlarız. Artık Hamidiye kızıl sultanın baskılı yönetiminin vasıtası olmaktan çıkarak yeni doğan bir milletin gençliğinin çelikleldiği, demokrasi ve hürriyet fikirlerini öğreten ve yayan bir okul haline gelmiştir. Kıbrıs halkı Yunan ve Türk güzel adasında yarımın Türk subaylarını konuk etmekle büyük bir sevinç duymaktadır.”

Cumhuriyet’te bu yazının kaleme alındığı gün gazetenin manşetinde ise Türk askerinin Hatay’a girdiği ve göreve başladığıyla ilgili bir haber bulunmaktadır.⁹⁹ Gazete bu haberle birlikte ayrıca Hatay’a giriş yapan askeri birlik ve komutanlarının da fotoğraflarına yer vermiştir. Aynı gün Türk askeri birliğinin başında bulunan Alb. Şükrü Kanatlı da birliğiyle Reyhaniye’ye gelir ve köylüler tarafından Ayrancı köyü yakınlarında karşılanır. Bu arada Çatalhöyük köyündeki köprüden

⁹⁸ “Hoş geldiniz” başlığıyla Hamidiye’nin adaya gelişini duyuran İngilizce Embros ve “Selam” başlığıyla Rumca yayımlanan Kipriyakos Dibos gazetesinden aktaran **Söz**, 25 Haziran 1938.

⁹⁹ **Cumhuriyet**, 10 Temmuz 1938.

geçerken “Türk ordusu Hatay’a girerse tek kızım Necla’yı kurban edeceğime and içmiştim.”¹⁰⁰ diyerek kızını Alb. Şükrü Kanatlı’nın atının ayaklarının altına yatan Mürseloğlu Kemal Bey güçlükle ikna edilirken kız kurtarılır ve yerine bir koç kurban edilir. Hamidiye gemisinin Kıbrıs adasını da içine alan Akdeniz ziyareti sona ermesine rağmen özellikle Ses ve Söz vasıtasıyla adada yükselmeye başlayan milliyetçilik akımları İngilizleri iyiden iyiye rahatsız eder. Her ne kadar Türk basınında geminin Kıbrıs ziyareti konusunda belki de İngiliz idaresini rahatsız etmemek maksadıyla çok fazla haber ve yorum yayınlanmamasına rağmen İngilizler bu konuda ileriye dönük kalıcı tedbirler alma düşüncesindedirler. Bu bağlamda İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine de kendi hükümetinden aldığı talimat uyarında Türk Dışişleri Bakanlığı ile irtibata geçer ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bir görüşme yapar. İngiltere Büyükelçisi’nin resmi bir girişim olarak algılanmaması gerektiğini belirttiği ve dostça bir görüşme olarak nitelendirdiği bu görüşmenin ana konusu ise Kıbrıs adası ve Kıbrıslı Türklerdir.¹⁰¹

SONUÇ

Görüldüğü üzere Milli Mücadele sürecinde Kıbrıslı Türklerin Anadolu’ya yardım faaliyetlerine başlayan seferberlik Cumhuriyet’in ilanının ardından da artarak devam eder. Akdeniz ve özellikle Kıbrıs’a özel bir önem veren Atatürk’ün başta Söz ve Doğruyol gazeteleri olmak üzere Kıbrıs Türk basını aracılığıyla yürüttüğü girişimler ve dönemin Darülbedayi, Darülfünun, Hilal-i Ahmer Cemiyeti gibi kurum ve kuruluşları vasıtasıyla Kıbrıs’a yönelik yardım ve destek faaliyetleri de hem Rum-Yunan ikilisinin ve hem de İngilizlerin aleyhte propaganda çalışmalarını önleme düşüncesi olarak da değerlendirilebilir. Daha sonraki süreçte Hamidiye okul gemisi vasıtasıyla başlatılan stratejik hamle de gerek Hatay ve gerekse Kıbrıs konusunda atılmış önemli adımlardır. Hamidiye eğitim gemisinin Dışişleri Bakanlığı-Ge-

---

¹⁰⁰ A.g.g., 10 Temmuz 1938.

¹⁰¹ Ahmet C. Gazioğlu, a. g. e., s. 308.

nelkurmay Başkanlığı eşgüdümünde ve hassas bir stratejiyle önce Balkan coğrafyasında Yunanistan ve Yugoslavya ve ardından Bulgaristan limanlarına ziyarette bulunması ve hemen ardından 1938 yılı içerisinde Doğu Akdeniz'i kapsayan bir başka yolculuğa başlaması farklı stratejik amaçları hedeflemektedir. İlkinde Yunanistan, Yugoslavya ve Bulgaristan geminin olağan personeli tarafından ve olağan şartlarda ziyaret edilirken hemen ardından gelense Genelkurmay Başkanlığı temsilcisi ve Deniz Harp Okulu komutanının da iştirak ettiği farklı bir programa dönüşür. Dönemin basın-yayın organları şüphesiz buradaki ince mesajları algılamakta ve aktarmakta güçlük çekerken yine de satır aralarına yansıyan bazı haberler Hatay-Kıbrıs hattında farklı mesajlar olduğunu da göstermektedir. Söz konusu yolculuğun başlaması ve geminin açık denize çıkmasının ardından Atatürk'ün önce Ankara'da geniş katılımlı bir Hatay toplantısı yapması ve ardından Mersin ve Adana'yı kapsayan yurt gezisine çıkması psikolojik algı hareketi ve bölge insanına yönelik moral-motivasyonu güçlendirici adımlar olarak değerlendirilir.

Perde arkasında tam anlamıyla sinir savaşlarının yaşandığı, Fransız ve İngiliz yetkililerin geminin bu ziyaretlerinden ne kadar memnun olduklarını göstermeye çabaladıkları süreçte esasında intelijans servisleri de var güçleriyle çalışmaktadırlar. 1930'lu yıllarda ortaya çıkan konjonktürel altyapıya uygun olarak Berlin-Roma hattında tehditkar bir faşist yayılmacı zihniyetin kendini göstermesi, ardından Milli Mücadele sürecinde özellikle Çukurova coğrafyasında Fransız üniforması giymiş Ermeniler üzerinden Türk insanına karşı savaşın güçlüğüne Fransa'nın en üst düzeyde anlaması Hatay sorununun Türkiye lehine ve müzakereci bir diplomatik yaklaşımla çözülebileceği kanaatini de uyandırır. Öngörülü, sabırlı, akıselim çerçevesinde ve eldeki bütün imkanlar kullanılarak yürütülen bu akıl oyunlarında önemli mihenk taşlarından birisi de Balkan Harbi'nin amiral gemilerinden Hamidiye olacaktır. Böylece Hamidiye kendisine yüklenen ulvi sorumluluğu en üst dereceden başarıyla tamamlar ve Haziran-Temmuz 1938 sürecine girildiğinde yürütülen mekik diplomasinin

sonuçları da meyvelerini vermeye başlar. Hamidiye'nin Fransa'ya yönelik "Hatay Türk toprağıdır ve elbet yine Türk olacaktır." mesajı kadar İngiltere'ye yönelik, "Lozan sonrasında ada Türk toprağı değilmiş gibi görünse de gözümüz, kulağımız Kıbrıslı Türk soydaşlarımızda ve onların ali menfaatlerindedir." mesajı da tam anlamıyla yerini bulmuştur. Bu noktada ayrıca İngiltere-Fransa işbirliğindeki EMSIB istihbarat girişimlerine karşılık Hilal-i Ahmer, Darülfünun, Darülbedayi heyetleri vasıtasıyla yürütölen Türk istihbarat ve istihbarata karşı koyma girişimleri de ayrıca takdire şayandır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

İngiltere Dışışleri Bakanlığı Arşivi (PRO)

2. Basılı Kaynaklar

Afyoncu, Erhan, **Truva'nın İntikamı**, Yeditepe Yay., İstanbul, 2009.

Akar, Reşat, **Atatürkçü Kıbrıs Türkleri**, İstanbul, 1981.

Altan, Mustafa Haşim, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması**, Ankara, 1997.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Eyüboğlu, Sabahattin, **Mavi Ve Kara**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.

Fedai, Harid, **Müsevvid-Zade Avukat Osman Cemal**, **Adsız** Kitap, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik Ve Spor Bakanlığı Yay., 35, Lefkoşa.

Frey, V, **Turkei Und Zygern, Handbuch Der Geogr. Wiss.** Baud Vorder-Und Süd-Asien, Postdam, 1937.

Gençosman, Kemal Zeki, Niyazi Ahmet Banoğlu, **Atatürk Ansiklopedisi**, May Yay., İstanbul, 1971.

- Harp Akademileri Komutanlığı, **Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri Ve Dengeleri İle Türkiye'ye Etkileri**, İstanbul, Mayıs 1994.
- Hill, Sir George, **A History Of Cyprus**, Londra, 1952.
- Hristodulu, Hristos K., **Mustafa Kemal ve Selanik Yaşamı**, Telos Yay., Kasım 2008, İstanbul.
- Ilgaz, Hasene, **Kıbrıs Notları**, İstanbul, 1949.
- İlhan, Suat, **Jeopolitik Duyarlılık**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.
- İsmail, Sabahattin, **Atatürk Döneminde Türkiye-Kıbrıs İlişkileri 1919-1938**, Lefkoşa, Kasım 1989 .
- Kal, Nazmi, **Atatürk'le Yaşadıklarını Anlattılar**, Bilgi Yay., Kasım 2001.
- Karakuş, Erdoğan, **İngiliz Belgelerinde İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türk-İngiliz İlişkileri 1938-1939**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2004.
- Mahan, Alfred Thayer, **Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi**, İstanbul, Eylül 2003.
- Manizade, Derviş, **Kıbrıs Dün Bugün Yarın**, İstanbul, 1975, S 16.
- Oberling, Pierre, **The Road To Bellapais**, New York, 1982.
- Oral, Cavid, **Akdeniz Meselesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1945.
- Öksüzöğlü, Oktay, **Kıbrıs Türk Basınından Portreler: Mehmet Remzi Okan**, Lefkoşa, 1990.
- Sonyel, Salahi Ramadan, **Türk-Yunan Anlaşmazlığı**, KTKD Genel Merkezi Yay., Lefkoşa, 1985.
- Thubron, Colin, **Journey Into Cyprus**, Middlesex, 1986.
- Pallis, Alexander Anastasius, **Yunanların Anadolu Macerası 1915-1922**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1998.
- Pavlowitch, Stevan K., **A History of The Balkans 1804-1945**, Longman Publications, Singapur, 1999.
- Vaidis, Thomas Ath., **Bir Yunan Gazeteci Gözüyle Atatürk**, Kum Saati Yay., Mart 2005, İstanbul.

Yücel, Hasan Ali, **Kıbrıs Mektupları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1957.

3. Makaleler

Aşık, Kemal, “Hamidiye Olayı”, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, S 4, Mart 1988, Lefkoşa, s.39.

Atabek, Erol, “Suphi Benli”, **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Ankara, Temmuz 1997, C 10, No.4, s.26-28.

Atan, Atilla, “Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu-Kıbrıs”, **Belgelerle Türk Tarihi**, S 14, Ankara, Nisan 1986, s.52-60.

Byron, Theodoropoulos, “Lozan Antlaşması Üzerin Düşünceler”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Semineri**, İnönü Vakfı, İstanbul, 1993, s.45-53

Cengizer, Ülkü, “ Ben Seninim, Ben Seninim “, **Kıbrıs Postası**, **100. Yıl Özel Sayısı**, KTKD Ankara Şubesi, 19 Mayıs 1981, s. 31

Dumanlı, Cihangir, “Anadolu’nun Batı’dan Kuşatılması”, **Cumhuriyet Strateji**, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s.6-7.

Eslen, Nejat, “Kıbrıs’ın Sratejik Önemi”, **Cumhuriyet Strateji**, 18 Nisan 2005, S 42, İstanbul, s. 8.

Fedai, Harid, “Doğru Yol ve Söz Gazeteleri”, **Yeni Kıbrıs**, No 5, C II, Şubat 1985, Lefkoşa, s.20-22.

Irkıçatal, Eftal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Ortadoğu Politikaları İçin Kıbrıs'ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2012/1, S 15, s. 34.

Keser, Ulvi, “Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S 376, Ankara, Nisan 2003, s. 82-93.

Keser, Ulvi, “Kıbrıs’ta Çanakkale Savaş Esirleri ve Savaş Döneminde Adada Yaşananlar”, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi, **Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi**, Bahar 2007, S 5, s.1-68.

Öznacar, Huriye Sevay, “Batırılmayan Ada Kıbrıs”, **Kıbrıs Mektubu**, Ankara, Kasım 1996, C 9, No.7, s. 20-26.

Özoran, Beria Remzi, “Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs’ta Türk Basını”, **VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C II, Ankara, 1973, s.915-930

Sonyel, Salahi R., ”İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?” , **Bellekten**, C XLII, S 165-168, Ankara, 1978, s.730-741.

4. Süreli Yayınlar

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi	Yeni Kıbrıs Dergisi
Kıbrıs Mektubu Dergisi	SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Kıbrıs Postası, 100. Yıl Özel Sayısı	Cumhuriyet Strateji
Cumhuriyet	Söz
Tan	Ulus
Son Posta	The Cyprus Gazette
Bellekten	Silahlı Kuvvetler Dergisi
Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Güvenlik Kuvvetleri Dergisi	

5. Sözlü Tarih Çalışmaları

Bedia Okan Görelî ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir’de yapılan görüşme.

TMT Limasol kadrosundan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004’de Girne’de yapılan görüşme.

TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne’de yapılan görüşme.

Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara’da yapılan görüşme.

Salih Zeki İğnegöl’ün torunu Özkan Ekekon’la 12 Mayıs 2014 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

6. Diğer Kaynaklar

Kpht (Official Publication of the Pancretan Association of America), Mart 2009, New York, s. 16.

TÜRKİYE'NİN I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI DURUMU (1918-1920) (“AZƏRBAYCAN” QƏZETESİ DAYALI)

Vagif ABIŞOV*

ÖZET

Makalenin temel amacı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin iç ve dış sorunlarının bazılarını analiz etmektir. Sorunu analiz ederken, “Azerbaycan” gazetesinin (1918-1920' yıllar) sayfalarında yer alan makalelere atıfta bulunulduğu gibi, birçok bilimsel çalışmaya da yer verildi. Yazarın amaçlarından biri de, geniş kitlelere ve bilim insanlarına, “Azerbaycan” gazetesinin sayfalarında Türkiye ile ilgili önemli bilgileri iletmeğdir.

Sorun hakkında Türkiye'de çeşitli yıllarda çok sayıda anıtsal edebiyat, bilimsel araştırma çalışmaları ve zengin arşiv belgeleri toplanmıştır. Genel olarak, bu dönem (1918-1920) Türk tarihinde son derece önemlidir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, ana odak “Azerbaycan” gazetesinin sayfalarında yayınlanan makaleler üzerinedir.

1918-1920' yıllarında “Azerbaycan” gazetesinin sayfalarında yayınlanan bilgilerin yanı sıra dönemin araştırmacıları için de elimizde tutuyoruz.

Bizim düşüncemize göre, “Azerbaycan” gazetesinde Türkiye'nin (1918-1920' yıllar) tarihi boyunca yayınlanan materyallerin analizi birçok karanlık anı aydınlatacaktır.

---

*Prof. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, vaqif.abishov1955@gmail.com.

Tarihsel belgelere göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra en çok tartışılan konulardan birinin savaşta bir yenilgi içinde olan Türkiye'nin kaderi olduğu bilinmektedir. O zaman, Azerbaycan Cumhuriyeti resmi "Azerbaycan" gazetesinde, konuyla ilgili ilginç bilgiler yayınladı. Bu analiz sonucunda, Türkiye'nin önümüzdeki yıllarda ne kadar zor olduğunu ve muzaffer devletlerin Türk devletinin geleceği konusundaki pozisyonlarını görmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletler, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ve Türk milletinin kaderini nasıl bölecekleri konusunda çok sayıda tartışma yapmıştı. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Morgan Tau, ABD Başkanı Woodrow Wilson'a mektupta ve notunda bütün şu olayların boşuna olmadığını yazdı. Morgan Tau, Türkiye'nin başlıca üç bölüme ayrılabilirliğini yazıyor: 1) Konstantinopolis ve çevresi; 2) Türk nüfusunun yaşadığı Anadolu; 3) Ermenistan.

Emperyalist güçler Türkiye'yi yok edilmeyi düşündü. Ama anlamadılar başka bir Türkiye vardı - bu bir Türk milleti idi. Devletler bilmiyordu ve bilmiyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğratılan Türkiye'nin hayatta kalması, büyük ölçüde ulusal güçlerin birliğine ve halkın düşmana karşı direncine bağlıydı.

Erzurum (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) ve Sivas (4-11 Eylül 1919) kongrelerinde Türkiye devletinin kaderi, işgal güçlerine karşı kuvvetlerin birleştirilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde alınan kararlar büyük önem taşımaktadır.

Nihayet, Antanta Devletleri'nin Türkiye'nin bir devlet olarak varlığını sona erdirmeye girişimleri, ulusun ulusal devrimi ve anti-emperyalist mücadele ile yüzleşmek zorunda kaldı. Sonuç olarak, Türkiye varlığını sürdürmeyi başardı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, ABD, Büyük Britanya, Fransa, Rusya.

THE STATE OF TURKEY AFTER WORLD WAR I (1918-1920 YEARS) (BASED ON “AZERBAIJAN” NEWSPAPER)

ABSTRACT

The main purpose of the article is to analyze some of Turkey's internal and external problems at the end of the First World War. While analyzing the problem, references to a number of scientific researches, as well as materials of the “Azerbaijan” newspaper (1918-1920) were made. One of the goals of the author is to convey information about Turkey on the pages of the “Azerbaijan” newspaper to a wide audience and scientists.

Numerous monumental literature, scientific research works and rich archival documents on the issue have been collected in Turkey. In general, this period (1918-1920) can be regarded as an extremely important stage in Turkish history.

We think that the analysis of the materials published on the pages of the “Azerbaijan” newspaper on the history of Turkey (1918-1920) will help to clarify many dark moments.

According to historical documents, one of the most discussed issues after the First World War was Turkey's future destiny. At that time, “Azerbaijan” newspaper had published interesting information on this subject. In-depth analysis of the problem shows how difficult the situation was in Turkey and the aggressive position of the victorious states against the Turkish state.

The states that won the First World War had had a lot of discussions about dividing the territory of the Ottoman Empire and the fate of the Turkish nation. Notes in the US Ambassador to Turkey Morgan Tau's letter to the US President Woodrow Wilson shows that all these incidents were not in vain. Morgan Tau writes that Turkey can be divided into three parts: 1) Constantinople and its surroundings; 2) Anatolia where the Turkish population lived; 3) Armenia.

Imperialist forces were thinking of destroying Turkey. But there was another Turkey that they did not understand - it was the Turkish nation. The states did not fully understand this.

The survival of Turkey that was defeated in the First World War was dependent on the unity of the national forces and the resistance of the people to the enemy.

The decisions taken at Erzurum (23 July - 7 August 1919) and Sivas congresses (4-11 September 1919) are of great importance in the fate of the Turkish state and in the consolidation of forces under the leadership of Mustafa Kemal Pasha against the occupation forces.

Finally, the attempt of the Entente States to end the existence of Turkey as a state had to face the national-liberal and anti-imperialistic struggle of the nation. At last, Turkey managed to maintain its existence.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, USA, Great Britain, France, Russia.

GİRİŞ

Məqalədə qarşıya qoyulan əsas məqsəd, 1918-1920-ci illərdə (Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə "Azərbaycan" qəzeti 1918-ci il 3 iyuldan -1920-ci ilin aprel ayınadək nəşr olunmuşdur. Qəzet iki dildə - ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası və rus dillərində çıxırdı) "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində birinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Türkiyənin vəziyyəti ilə bağlı çap olunmuş materialların geniş oxucu kütləsinə və elmi dairələrə çatdırmaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, müəyyən bir dövrün tarixini araşdırarkən ilk növbədə həmin dövrün tarixi hadisələrini özündə əks etdirən müxtəlif növ materialların (buraya elmi-tədqiqat əsərləri, arxiv sənədləri və s.) olması vacibdir. Belə materiallar sırasına, baş vermiş tarixi hadisələr haqqında "canlı" məlumatlar verən, bilavasitə həmin dövrdə çap olunmuş qəzet materiallarını da daxil etmək mümkündür. Çünki qəzet materiallarından həmin dövrün ictimai-iqtisadi, mədəni, siyasi və hərbi məsələlərinə aid çoxsaylı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Məlumat üçün qeyd etmək lazımdır ki, "Azərbaycan" qəzetinin (1918-1920-ci illər), Azərbaycan dilində 443 sayı, rus dilində isə 438 sayı işıq üzü görmüşdür. "Azərbaycan" qəzetinə müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli, Ceyhun Hacıbəyli, Xəlil İbrahim, qəzetin rus variantına isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli baş redaktorluq etmişdilər.

"Azərbaycan" qəzetinin, demək olar ki, bütün saylarında Türkiyə ilə bağlı müxtəlif mövzularda materiallara rast gəlmək mümkündür. Bu materiallar içərisində ən çox diqqəti cəlb edən birinci dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyənin gələcək taleyi ilə bağlı məlumatlardır.

Ümumiyyətlə, Türkiyənin birinci dünya müharibəsindən sonrakı vəziyyətinin öyrənilməsi ilə bağlı məsələyə qismən aydınlıq gətirilməsində "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində çap olunmuş materialların əhəmiyyətli olacağı qənaətinə gəlməliyik.

Araşdırılan problemlə bağlı “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində daha çox aşağıdakı mövzulara aid yazılara rast gəlmək mümkündür: 1) Türkiyənin gələcək taleyi; 2) Sultanın, Xəlifənin və İstanbulun taleyinə dünya müsəlmanlarının və bəzi Qərb dövlət rəhbərlərinin münasibəti; 3) yunan qoşunlarının Türkiyə torpaqlarına hücumu və bu hücum zamanı yunan əsgərlərinin dinc Türk əhalisinə qarşı törətmiş olduqları qırğınları; 4) Türkiyə ərazisinin bölüşdürülməsinə cəhd göstərilməsi; 6) Mustafa Kamal Paşa başda olmaqla Anadolu və Rumeli milli təşkilatının qalib gəlmiş dövlətlərin Türkiyəni bölüşdürmək siyasətinə qarşı güclü və barışmaz mövqedə durması və xalqın müqavimətini təşkil etməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin hər birinə müəyyən aydınlıq gətirmək üçün “Azərbaycan” qəzetində kifayət qədər materiallar çap olunmuşdur.

Bəhs olunan dövrdə dünya gündəmində ən çox danışılan və müzakirə olunan məsələlərdən biri də Türkiyənin gələcək taleyi məsələsi olmuşdur.

Birinci dünya savaşında qalib gəlmiş Müttəfiq dövlətlər Türkiyə ilə sahipsiz və yox olmaq vəziyyətinə düşmüş bir dövlət kimi davranırdılar. Osmanlı dövlətinin torpaqlarını neçə bölüşdürmək, kimin payına nə qədər torpaq payı düşəcək, nəhayət Türk millətinin taleyi necə olacaq - bütün bunlar yadlar tərəfindən “həll” olunması gündəmdə idi. Həmin dövrün sənədləri, eləcə də dövrü mətbuat səhifələrini araşdırarkən məlum olur ki, Antanta dövlətləri Türkiyəni elə günə salmaq fikrində olmuşdular ki, o bir daha dirçələ bilməsin.

İngilis, fransız, amerikan, yunan, italyan əsgərləri Osmanlı dövlətinin torpaqlarında sağdan-sola, soldan-sağa at oynadırdılar. Çox vaxt istədiklərini də edə bilirdilər. Müttəfiq dövlətlər atəşkəs anlaşmasının hökmlərinə əməl etməyi lüzum belə görmürdülər. Müxtəlif bəhanələrlə Müttəfiq donanmaları və əsgərləri İstanbulu əhatə etmiş, Adana vilayətini fransızlar, Urfa, Maraş, Qaziantəp ingilislər tərəfindən işğal edilmişdir. Nəhayət, 1919-cu il may ayının

15-də Müttəfiq Dövlətlərinin uyğun görməsi ilə Yunan ordusu İzmirə çıxarılmışdır (Nutuk, 1980: 528)¹. Həmin dövrdə vaxtı ilə ABŞ-ın Türkiyədəki səfiri olmuş Henri Morqantaunun ABŞ-ın prezidenti Vudro Vilsona göndərdiyi məktubu və memorandumundan yuxarıda qeyd olunan fikirlərin boşuna olmadığını təsdiq etmiş olur. Morqantau yazırdı ki, Türkiyəni əsasən üç hissəyə bölmək olar: 1) Konstantinopol və onun ətrafı; 2) Türk əhalisinin yaşadığı Anadolu; 3) Ermənistan.

Qərb dövlətlərinin hökumət başçıları elə başa düşürdülər ki, Türkiyə öz dövlətçiliyini, ərazi bütövlüyünü, özünün mövcudluğunu müdafiə etmək üçün nəinki qüvvəsi tükənmiş, ümumiyyətlə müqavimət göstərmək gücü qalmamışdır.

Müttəfiqlərin düşüncəsinə görə, kimsə birbaşa onların qarşısına çıxaraq açıqcasına deyə bilməyəcək ki, (yalnız Böyük Atatürkün, Türk xalqına arxalanaraq, öz yaxın dostları ilə sinələrini irəli verib, cənablar bu millətin, bu torpağın sahibi ölməyib, Türk milləti sağdır və onun zopasını görəcəksiniz, deyənə qədər) cənablar axı bu millətin, bu torpaqların sahibi var. O, hələ öz sözünü deməyib.

Hətta dünya müsəlmanları Osmanlı dövləti ilə əlaqədar müttəfiq dövlətlərin məkrli planları nə kimi ciddi fəsadlar törədə biləcəyi haqqında da xəbərdarlıq edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 2 aprel tarixli sayında² çap olunmuş bir yazıda göstərilirdi ki, Paris və Londona gedən Hindistan müsəlmanların nümayəndələri "Venqriya" gəmisi vasitəsi ilə Avropaya gəlmişdilər. Nümayəndələr Avropanın dövlət başçılarına Osmanlı imperiyasının parçalanmasının ümumdünya üçün nə qədər təhlükəli ola biləcəyini başa salmaq fikrində idilər. Lakin müttəfiq dövlətlərin planında Osmanlı dövlətini həm Asiyadan, həm də Avropadan uzaqlaşdıraraq, yalnız mərkəzi İstanbul olmaqla (İstanbul məsələsi də sual altında idi) kiçik bir ərazidə mövcud olmasına razılıq vermək fikrində idilər.

---

¹ Nutuk, C 1, İstanbul: Milli Eğitim basımevi, 1980, 528 s. S.3-4.

² "Pribitie musulmanskoj delegasii". **Qaz. Azərbaycan**, 2-qo aprelyə 1920 q. № 66.

“Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində Türkiyənin ərazi bütövlüyü, onun dünyanın müsəlman əhalisi tərəfindən müdafiə olunması, ayrıl-ayrı bölgələrdə xalqın müqavimət hərəkətinin başlanması və s. məsələlər xüsusi yer verilmişdir. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 3 aprel tarixli sayında qeyd olunurdu ki, bütün türk xalqı və müsəlman dünyası çox diqqətlə Osmanlı dövlətinin faciəsini izləməkdədir. Onlar Türkiyə imperiyasına və Türk Sultanına özlərinin vahid xəlifəsi kimi baxırdılar.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 27 iyul tarixli sayında “Britaniya müsəlmanlarının qeydləri” başlığı altındakı bir yazıda Hindistan müsəlmanlarının İngiltərə baş nazirinə göndərmiş olduqları müraciətdən bəhs olunur. Həmin müraciəti Hindistanın bütün müsəlman nümayəndələrinin və Mədrəsə qanunvericilik şurası üzvlərinin adından Ağa xan, Yaqub Həsən, lord Hedle və bir çox başqaları tərəfindən imzalanmışdır. Britaniya təbəəsi olan müsəlmanların baş nazirə ünvanladığıları müraciətin əsas qayəsi Türkiyə ərazisinin parçalanmasına imkan verməmək və sultan hakimiyyətinin İstanbulda qalması idi. Bu dövrdə bütün müsəlmanlar arasında, Çindən Atlantik okeanına qədər, Malaziya yarımadasından cənubi Afrikaya qədər, Türkiyəni təhdid edən təhlükə ilə əlaqədar ümumi narahatlıq özünü göstərməkdə davam etmişdir.

Dünya müsəlmanlarını ən çox narahat edən məsələlərdən biri də Türkiyə ilə bağlanacaq müqavilənin vaxtının yubadılması məsələsi olmuşdur. Müharibədə məğlub olmuş Alman bloku üzvlərinin (dördlər bloku - Almaniya, Osmanlı, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan dövlətləri) hər biri ilə ayrıca sülh sazişinin bağlanmasına baxmayaraq, Türkiyə dövlət ilə böyük sülh sazişinin imzalanması (30 oktyabr 1918-ci ildə bağlanmış Mudros sazişini nəzərə almasaq) nədənsə yubadılırdı. Təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 6 fevral tarixli sayında Müttəfiq dövlətlərin və sülh konfransının qarşısında duran məsələlərdən ən çətini Türkiyə məsələsi olduğu göstərilmişdi.

Müttəfiqlər çalışırdılar ki, maraqlı tərəflərə zərər vurmada Yaxın Şərqdə münasibətləri ağrısız tənzimləsinlər.

Türkiyə Türk millətinin vətəni, bütün dünya müsəlmanlarının mərkəzi olmaqla yanaşı, eyni zamanda müxtəlif dini və millətləri özündə birləşdirən bir ölkə hesab olunurdu. Türkiyənin taleyi həll olunan zaman bu amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bütün dünya müsəlmanları Türkiyənin gələcək taleyi ilə bağlı çox narahat idi. Ali Şuranın adına müsəlman dünyasının müxtəlif təbəqələrindən çoxsaylı memorandumun daxil olması Türk dövlətçiliyinə və xalqının taleyinə maraq və sevginin olduğunu sübut edirdi. Bütün bunlar müttəfiq dövlətlərinin diqqətindən qaçmırdı.

1920-ci ilin əvvəllərində Türkiyə hökuməti müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə memorandum təqdim etmişdir. Orada qeyd olunurdu ki, əgər müttəfiqlər Türkiyə və Şərq məsələsini birtərəfli diplomatiya qaydalarının hislərinə tabe edəcəklərsə, onda bu yalnız türk xalqına deyil, bütün dünyaya qarşı ədalətsizlik olacaqdır.

İngiltərənin "Tayms" qəzetində Türkiyə məsələsinə həsr edilmiş baş məqalə "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 10 fevral tarixli sayında çap olunmuşdur. Burada Böyük Britaniya ilə Misir, Hindistan və ümumiyyətlə bütün Asiyanın müsəlman əhalisi arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək, eləcə də bu ölkələrdə antidövlət əleyhinə çıxışları birdəfəlik ləğv etmək üçün Türkiyə məsələsinin tezliklə həll edilməsi göstərilirdi. Həmin məqalədə qeyd olunurdu ki, Türkiyə məsələsi həll edilərkən Türkiyə əziyyət çəkməməlidir. Əks-təqdirdə yuxarıdakı hadisələrin, yəni müsəlmanların narazılığının qarşısını alınmaz xarakter ala bilər.

Türkiyənin gələcək taleyi, xüsusən İstanbulun bütün dünya müsəlmanlarının və Türkiyənin paytaxtı olaraq qalması məsələsində ən çox diqqəti cəlb edən Hindistan müsəlmanlarının apardığı aktiv fəaliyyəti qeyd etmək lazımdır. Onların fəaliyyətini "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrini ardıcıl izlədikcə şahid olmaq mümkündür. Hindistan müsəlmanları İngiltərəyə xüsusi nümayəndə heyəti də

göndərmişdilər. Həmin nümayəndə heyəti İngiltərədə Türkiyə imperiyasının ərazi toxunulmazlığı və Xəlifənin tarixi paytaxt olan Konstantinopolda qalması mövqeyindən çıxış etməli idilər³.

“Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 25 fevral tarixli sayında⁴ “Hindistan müsəlmanları və Türkiyə” başlığı altında bir yazı çap olunmuşdur. Burada qeyd olunurdu ki, Heydərabad şəhərindən (Hindistan) Türkiyənin böyük vəziri Əli Rza Paşanın adına hindistan müsəlmanları konfransının sədri Qulam Məhəmmədin imzası ilə teleqram gəlmişdir. Teleqramda göstərilirdi ki, “Səna şəhərində keçirilmiş hindistan müsəlmanlarının konfransında Konstantinopolda Xəlifənin hüquqlarının tanınması və Böyük peyğəmbərin davamçısı kimi Xəlifəyə öz həqiqi inam və səmimiyyətlərini bildirmələri ilə bağlı qərar qəbul etmişdir .

Nə qədər ki, Antantanın Ali Şurası dünyanın xəritəsini tam çıxıb başa çatdırmamışdır, hələlik 1918-1919-cu illərin xəritəsinə baxarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sanki milyonlarla avropalının taleyi mülyonlarla müsəlmanın taleyi ilə “qarışmışdır”. Baxmayaraq ki, bu “qarışma” İngiltərə və Fransanın müstəmləkəsi altında olan müsəlmanlar idi. Əgər Asiya, Afrika və Avropa müsəlmanları, İstanbulda əyləşən bütün müsəlmanların xəlifəsini, onun simasında isə Türkiyəni bir dövlət kimi siyasi xəritədən silmək əleyhinə ciddi mübarizəyə başlasa, onda Avropa dövlətlərinin vəziyyəti yaxşı olmayacaqdı.

Digər tərəfdən, bəhs olunan dövrdə Rusiyanın bolşevik hökumətinin Şərqi və bütün dünya müsəlmanlarına müraciəti də (“Rusiyanın və bütün Şərqi müsəlman zəhmətkeşlərinə” Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Xalq Komissarları Sovetinin (RSFSR XKS) 1917-ci il noyabrın 20-də (dekabrın 3-də) qəbul olunmuş müraciətnaməsi) İngiltərənin Asiyadakı müstəmləkələri üçün qorxu yaradan amillərdən biri hesab etmək olardı.

³ “İndiyskie musulmane i Tursiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 12 fevralya 1920 q. № 27.

⁴ “İndiyskie musulmane i Tursiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 25 fevralya 1920 q. №37.

Kiçik Asiyada ingilis koloniyaların vəziyyəti də olduqca narahatlıq doğururdu⁵. Ərəbistan, Mesopotamiya və başqa yerlərdə davamlı olaraq ərəb və türklərin ingilislərlə müharibəsi gedirdi. İngilislər Fələstində 100 minlik ordu saxlayırdı.

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 7 mart tarixli sayında⁶ Türkiyə məsələsi ilə əlaqədar olaraq İngiltərənin baş naziri Lloyd Corca Hindistanın 80 milyonluq müsəlmanın adından müraciətin göndərilməsi ilə bağlı məlumat çap olunmuşdur. Bu müraciətdə Türkiyə ilə bağlı məsələ həll olunan zaman müsəlman təbəələrinin hislərini nəzərə almaları tövsiyyə olunurdu. Qəzetin 25 mart tarixli sayında⁷ isə Hindistan nümayəndə heyətinin Lloyd Corca görüşü haqqında məlumat çap olunmuşdur. Nümayəndə heyətinə Məhəmməd Əli başçılıq etmişdir. Lloyd Corc onların qarşısında Türkiyə ilə bağlanacaq sülh müqaviləsi məsələsi ilə əlaqədar müttəfiqlərin siyasətini şərh etmişdir. L.Corc geniş izahat xarakterli çıxışında Britaniya imperiyasının və müttəfiqlərin Ali Şurası nümayəndələrinin adından bildirmişdir ki, Britaniya imperiyası bütün müsəmanların şüurundan Türkiyə qarşı hər hansı bir fərqli prinsiplərin olmadığı fikrini aradan qaldırarsa onda çox şad olardı. Onun izahatından belə məlum olur ki, Almaniya və Avstriya qarşı hansı tədbirlər görülmüşdürsə, Türkiyəyə qarşı da həmin tədbirlər görülməkdir. O, ərəblərin Türkiyənin hakimiyyəti altında olmayacaqlarını, Frakiya və Smirnənin Yunanıstana veriləcəyini (burada əhali çoxluğu yunanlar olduğu əsas kimi irəli sürülürdü) bəyan etmişdir.

Hindistan müsəlmanlarının Türkiyəni müdafiə etmələrinə baxmayaraq, müttəfiqlər Türkiyənin gələcək taleyini öz istədikləri kimi

---

⁵ "V Anqliyskix koloniyax". **Qaz. Azərbaycan**, 10-qo marta 1920 q. № 49.

⁶ "Memorandum po Tureskomu voprosu". **Qaz. Azərbaycan**, 7-qo marta 1920 q. № 47.

⁷ Anqliyskaya pressa. London, 22 marta. "Voproc o Tursii pered predctavitelyami İndii". **Qaz. Azərbaycan**, 25-qo marta 1920 q. № 60.

həll etmək fikrində idilər. Ona görə Müttəfiqlərin Türkiyə qarşı haqsızlıqlarını görəndə Hindistan müsəlmanları əyağa qalxmışdılar⁸.

Hindistanda ingilislərin əleyhinə bütün ölkəni inqilabi həyəcan bürümüşdür. Əsasən iri şəhərlərdə yüz minlərlə fəhləni əhatə edən tətillər hərəkatı başlamışdır. Üsyançılar dəmiryolu qatarlarına və polis məntələrinə bombalar atırdı. İngilis torpaq sahibləri və yerli imkanlı adamlar Avropaya qaçmağa tələsirdilər.

Türkiyənin gələcək taleyi məsələsində yeni yaranmaqda olan Suriya hökuməti adından Əmir Feysəl, Məkkə şərifinin oğlu Əmir Əli, Şimali Afrikanın müsəlman əhalisi də öz etirazlarını bildirmişdilər⁹.

Başda senator Şari Nemay olmaqla Misirin qanunverici məclisinin üzvləri teleqram vasitəsi ilə Lloyd-Corca müraciət etmişdilər¹⁰. Onlar xahiş edirdilər ki, sülh konfransında Türkiyənin mövqeyini və İstanbulun onun paytaxtı kimi qalmasını müdafiə etsin.

Dünya müsəlmanları tərəfindən Türkiyəni müdafiə olunması yüksək qiymətləndirilməlidir. Müsəlmanların müraciətlərində əsas diqqət Türkiyənin bir dövlət kimi mövcud olmasına, Sultanın və Xəlifənin İstanbulda qalmasına yönəlmişdir.

1920-ci ilin avqust ayında Müttəfiq dövlətlərlə Türkiyə arasında bağlanan Sevr müqaviləsində İstanbulun Türkiyənin paytaxtı kimi, Sultan və Xəlifənin də burada qalmasında dünya müsəlmanlarının müraciətlərinin müəyyən qədər təsiri olması qənaətinə gəlməliyik.

Qürurverici haldır ki, bütün dünya türkləri də Böyük Türkiyənin bütöv olması və parçalanmaması üçün səslərini qaldırmışdılar. Məsələn, Volqa-Ural tatar-türk xalqları Antanta dövlətlərinə müraciət

⁸ “Volnenie v İndii”. **Qaz. Azərbaycan**, 27-avqust 1920 q. № 83.

⁹ Emir Feysal i Tursiya. Emir Ali i Tursiya. “Obraşenie musulman Severnoy Afrike”.

Qaz. Azərbaycan, 14-fevral 1920 q. № 29.

¹⁰ “Yeçipetskie musulmane i Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 6-mart 1920 q. № 46.

edərək, Türkiyə dövlətinin parçalanmasına qarşı olduqlarını ifadə etmişdilər¹¹.

Hətta bəzi qərb dövlətlərinin nümayəndələri Türkiyənin mövqeyini müdafiə etməkdən çəkinmirdilər. Məsələn, İngiltərənin İcmalar palatasının üzvü general Sirens palatanın iclaslarının birində Türkiyənin müdafiəsi və onun suveren hüquqları ilə bağlı böyük bir çıxış etmişdir. Onun bu çıxışına görə İngiltərədə Türkiyəni müdafiə edən cəmiyyət adı çəkilən deputata öz təşəkkürünü bildirmişdir¹².

Türkiyənin gələcək taleyi məsələsində Fransanın da özünəməxsus fikirləri olmuşdur. Bununla bağlı "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 17 fevral tarixli sayında¹³ çap olunmuş bir yazıda qeyd edilirdi ki, Suriya, Mesopotamiya, Fələstin və Ərəbistanda Türkiyə hökmranlığı altında olmayacağı haqqında razılaşma əldə olunub. Eyni zamanda Ermənistan dövlətinin yaradılması ilə əlaqədar layihə də qəbul olunub. Fransız hökuməti, Frakiyanı çıxmaq şərti ilə, Osmanlı imperiyasının başqa bölgələrində Türkiyənin suverenliyinə razılıq verirdi. Yunanıstan və İtaliyanın isə Smirna və Adalı bölgələrində xüsusi hüquqlar almasına müsbət münasibət bildirilmişdi. Lakin Fransa hökuməti Türkiyə imperiyasının parçalanması ilə daimi münaqişə ocağının yaranmasına şərait yaranacağından ehtiyatlanırdı¹⁴.

Bununla belə Sevr sazişinin şərtlərinə görə Türkiyə Avropa torpaqlarından və Egey dənizindən məhrum olunurdu. Türkiyənin yalnız Qara dənizə çıxışı qalırdı. Türkiyə torpaqlarından Yunanıstan və İtaliyaya pay verilirdi. Eyni zamanda onun ərazisində dənizə çıxışı olan bir Ermənistan dövləti yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Müttəfiq dövlətlər Türkiyə məsələsini müzakirə etdiyi bir zamanda, İstanbulun gələcək taleyi məsələsi də əsas müzakirə predmeti olmuşdur. Bununla əlaqədar "Azərbaycan"

---

¹¹ "Rezolyusiya Türko-tatar emiqrantov iz sovetsoy Rossii". **Qaz. Azərbaycan**, 3-qo fevralya 1920 q. № 19.

¹² "V zaşitu Tursii". **Qaz. Azərbaycan**, 18 yanvarya 1920 q. № 12.

¹³ "K Turesskomu voprosu". **Qaz. Azərbaycan**, 17-qo fevralya 1920 q. № 31.

¹⁴ **a.g.e.**

qəzetinin səhifələrində kifayət qədər materiallar var. Məsələn, “Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 5 fevral tarixli sayında İstanbulun taleyi məsələsi ilə bağlı material çap olunmuşdur. Bu materialdan belə məlum olur ki, fransız xalqı İstanbulun Türkiyədə qalması arzusundadır. Onlar Sultanın paytaxtdan qovulmasını istəmirdilər. “Tems” qəzetinin yazdığına görə Fransa bu məsələdə İngiltərəyə heç bir zərər vurmada uzaqgörən siyasət aparırdı¹⁵.

“Yeni Gün” qəzetində İstanbulun taleyinə həsr olunmuş məqalədə İstanbul məsələsi ilə boğazlar məsələsinin qarışdırılmaması qeyd olunmuşdur. Məqalədə boğazlar Avropa dövlətlərinin beynəlxalq nəzarəti altında idarə olunmasının mümkünlüyü göstərilə də, İstanbulun bu cür idarə oluna biləcəyinin qeyri-mümkün olacağı önə çəkilirdi. Daha sonra yazılırdı ki, əgər belə olacaqsa, onda türklər dünyanın yüz milyonlarla müsəlmanın simvolu olan, xilafətin tarixi əhəmiyyətli paytaxtı Konstantinopoldan məhrum ola bilərdi¹⁶.

“Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 1 fevral sayında “Konstantinopol Fransa və İngiltərənin vahid nəzarəti altında”¹⁷ başlığı ilə yazı çap olunmuşdur. Burada qeyd olunurdu ki, müttəfiqlərin planına görə Türk hökuməti Kiçik Asiyaya köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Sultan yalnız İslamın dini başçısı, İstanbul isə yalnız müsəlmançılığın mərkəzi olacaqdır. Bu layihənin əleyhinə İstanbulda çox böyük mitinq olmuşdur. Həmin mitinqdə belə bir qətnamə qəbul edilmişdir: 1) İstanbul Türkiyənin paytaxtı və hökumətin iqamətgahı kimi saxlanması; 2) Smirnadən yunan ordusunun çıxarılması; 3) sülh dərhal bağlanması; 4) türklərin çoxluq təşkil etdiyi bölgələr də Türkiyə hökumətinə tabe olması; 5) kəndlilərin və başqa türk əhalisinin hüquq və maraqlarının təmin olunması.

¹⁵ Soobşeniya soyuznix missii na Kavkaze. 2 fevralya. “Sudba Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 5 fevralya 1920 q. № 21.

¹⁶ **Qaz. Azərbaycan**, 6 fevralya 1920 q. № 22.

¹⁷ “Konstantinopol pod soedinennim kontrelem Anqlii i Fransii”. **Qaz. Azərbaycan**, 1-qo fevralya 1920 q. № 18.

Buna bənzər mitinqlər Anadoluda da olmuşdur. Mitinqlərin qətnaməsi isə İstanbul hökumətinə göndərilmişdi¹⁸.

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 15 fevral tarixli sayında¹⁹ "Monteqyu və Lloyd-Corc" başlığı altında gedən yazıda Hindistan məsələləri üzrə nazir Monteqyu Türk məsələsində Lloyd-Corc'u öz fikirlərinə inandırmağa müvəffəq olduğunu göstərmişdir. Monteqyunin fikiri və tələbi ondan ibarət idi ki, problem (İstanbul məsələsi) Türkiyənin xeyrinə həll olunmalıdır. Qəzetin bu sayında getmiş daha bir məlumatda göstərilirdi ki, Türkiyədə İngiltərənin keçmiş səfiri olmuş, nazir Anri "İnformasion" qəzetinin əməkdaşı ilə söhbəti zamanı bildirmişdir ki, müttəfiqlər Konstantinopol məsələsində Balkanlarda siyasi tarazlığı saxlamalıdır²⁰.

Türkiyədəki Rusiyanın keçmiş səfiri cənab Çarıkov "İstanbul" qəzetinin əməkdaşı ilə söhbəti zamanı İstanbulun taleyi məsələsində Rusiyanın mövqeyini şərh edərkən bildirmişdir ki, Rusiya heç vaxt Konstantinopola qarşı iddia qaldırmamışdı və onu öz ərazisinə birləşdirmək fikrində olmamışdır²¹.

Lakin tarixi sənədlərdən məlumdur ki, Rusiya nəinki İstanbulla sahib çıxmaq istəyirdi, hətta Dardanel və Bosfor boğazlarına da nəzarət etmək fikrində olmuşdur.

Rusiyanın İstanbulla sahib çıxmaq niyyətini, hələ vaxtı ilə Rusiya imperatoru I Pyotrun vəsiyyətnaməsindən görmək mümkündür. Həmin vəsiyyətnamədə göstərilirdi ki, Rusiya dövlətini o zaman dünya dövləti adlandırmaq olar ki, onun paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olsun.

Digər bir fakt. 1914-1916-cı illərdə Rusiya imperiyasının xarici işlər naziri olmuş S.D.Sazanovun fikrincə, Dardanel və Bosfor

---

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ "Monteqyu i Lloyd-Corc". **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.

²⁰ "Soxranenie ravnovesiya". **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.

²¹ "Çarıkov o Konstantinopole". **Qaz. Azərbaycan**, 12 fevralya 1920 q. № 27.

üzərində hökmranlığımızı qurmadan Rusiya dövlətinin tarixi inkişaf prosesini başa çatmış hesab etmək olmaz (Sazanov, 2014: 382)²².

Tarixdən məlumdur ki, İstanbulun, eləcə də Frakiyanın bəzi Şərqi vilayətlərinin Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə bağlı imzalanmış razılaşdırma sənədi var. Bu sənədi 1916-cı il may ayının 16-da Böyük Britaniya tərəfindən Mark Sayks, Fransa tərəfindən isə Jorj-Piko imzalamışdır. Rusiya isə Sayks-Piko sazişini təsdiq etmişdir (Levi, 2016: 359)²³.

Dünya müsəlmanlarının, eləcə də sülhpərvər insanların çağırışlarına baxmayaraq İstanbul şəhəri, general Milnanın komandanlığı altında müttəfiq qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdur²⁴. Bununla bağlı "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 4 aprel tarixli sayında²⁵ bir yazıda deyilirdi ki, Konstantinopolu işğal edən ingilis hərbiçiləri hərbi nazirliyi, silah anbarlarını, bütün poçt-teleqraf məntəqələrini ələ keçirmişdi. Bu işğal nəticəsində əyalətlərlə teleqraf əlaqələri kəsilmişdir. Bütün bunlarla kifayətlənməyən ingilislər Sivaslı deputatlardan Rauf bəylə Vasif bəyi həbs etmişdir. Rauf bəy keçmiş dəniz naziri və vaxtı ilə Zaqafqaziya nümayəndələri ilə Trabzonda sülh danışıqları aparən nümayəndə heyətinin sədri, həm də Mudros sazişini imzalayan bir şəxs olmuşdur (Həsənli, 2011: 672)²⁶.

Rauf bəylə Vasif bəy həbs olunduqdan sonra bütün deputatlar parlamentdən imtina etmişdilər və onlar belə şəraitdə parlament fəaliyyətlərinin davam etdirilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hökumətə bildirmişdilər.

Bir müddətdən sonra keçmiş hərbi nazir Camal Paşa, senator Məmməd (Mamad) Paşa, keçmiş baş qərargah rəisi Cavad paşa; birinci

²² Sazanov Serqey. **Vospominaniya**. Moskva, Qoryaçaya liniya, 2014, 382 s.

²³ Qünter Levi. **Armyanskiy vopros v Osmanskoy imperii: mifi i realnost.**, (per. s anil. L.Yu. Pantinoy). Politicheskaya ensiklopediya. Moskva, 2016, 359 s. S.77.

²⁴ "Okkupasiya Konstantinopolya". **Qaz. Azərbaycan**, 20-qo marta 1920 q. № 57.

²⁵ **Qaz. Azərbaycan**, 4-qo aprelyə 1920 q. № 68.

²⁶ Qasanlı Camil. **Russkaya revolyusiya i Azərbaycan. Trudniy put k nezavisimosti 1917-1920**. İzd.-vo Flinta, Moskva, 2011, 672 s. S. 275.

dünya müharibəsində, Qafqaz cəbhəsində 3-cü ordu komandanı, İstanbul milli qurultayının sədri Əsəd Paşa; Ədirnə deputatı Şərif bəy, İstanbul deputatı Numan Əfəndi və polkovnik Şövkət bəy həbs edilmişdir. Həbslər isə davam edirdi.

İstanbuldan Anadoluya getmək istəyənlərə icazənin verilməsini də ingilislər öz əllərinə almışdır.

Fransanın ayrı-ayrı qəzetlərindəki məlumatlarda isə qeyd olunurdu ki, guya müttəfiq qoşunları Konstantinopolun özü deyil, onun ayrı-ayrı məntəqələrini işğal etmişdir. Buraya hərbi və dəniz nazirliyi, mərkəzi teleqraf və s.²⁷

Eyni zamanda gənc türklər partiyasına mənsub olan bəzi adamlar həbs edilmişdir. Onların arasında Əli Rza hökumətində keçmiş hərbi nazir Kiçik Camal və onun qərargah rəisi Camal Paşa da var idi. Poçt xidməti də nəzarətə götürülmüşdü.

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 27 mart tarixli sayında²⁸ göstərilirdi ki, İngiltərə, İtaliya və Fransanın Ali komissarları Osmanlı imperiyasının əhalisinə bəyannamə ilə müraciət etmişdir. Orada Türkiyənin paytaxtının işğalının səbəbləri izah edildikdən sonra, işğalın beş əsas müddəası elan olunmuşdur: 1) Konstantinopolun işğalı müvəqqəti xarakter daşıyır; 2) müttəfiq dövlətlər sultanın nüfuzunu aşağı salmaq fikrində deyillər, əksinə onlar Osmanlı hakimiyyəti altında qalacaq vilayətlər üzərindəki inzibati idarəetmədə onun nüfuzunu möhkəmləndirmək arzusundadırlar; 3) müttəfiq dövlətlərin türkləri İstanbuldan məhrum etmək məqsədləri yoxdur, lakin Allah göstərməsin, ümumi üsyan olsa, yaxud qırğınlar baş versə, onda bu fikir bütün əsasları ilə dəyişə bilər; 4) daha sonra müraciətdə hamıdan bir vəzifə olaraq tələb olunurdu ki, sakitliyi və təhlükəsizliyi

---

²⁷ "Союзниа voyska v Konstantinopole". **Qaz. Azərbaycan**, 21-qo marta 1920 q. № 58.

²⁸ Soobşeniya soyuznix missii na Kavkaze. 27 marta. "K zanyatiyu Konstantinopolya". **Qaz. Azərbaycan**, 30-qo marta 1920 q. № 64.

qorusun, dağılmış imperiyanın yerində yeni Türkiyənin qurulmasına mane olmasın və Sultanın əmrlərini yerinə yetirsin və s.

Bu dövrdə Türkiyəyə qarşı daha sərt mövqedən çıxış edən İngiltərə hökuməti olmuşdur. İngiltərənin icmalar palatasında Türkiyə ilə bağlı siyasətdən bəhs edərkən deputat Askvit, bundan sonra Osmanlı hökumətinin Avropada mövcudluğunu tarixi səhv olduğunu qeyd etmişdir. Hətta Sultana Asiyada sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməsinin də mümkün olmadığını bildirmişdir²⁹

Onun fikrincə, Sultanın hakimiyyəti ancaq Konstantinopolla kifayətlənməlidir. O, Sultana Asiyada fəaliyyətinə icazə verilməsini daha təhlükəli hesab edirdi. İcmalar palatasında çıxış edən Lloyd Corc isə Konstantinopolun işğalı yaxşı nəticə verdiyini dilə gətirmişdir. O, Türkiyə ilə müqavilənin imzalanmasının yubadılmasının səbəbini ABŞ prezidenti Vilsonda görmüşdür.

İngiltərədən alınan digər bir məlumata görə ingilis məbuatı dinc formada Yunanistanın xeyrinə təbliğat aparırdılar. Londonun küçələrində Türkiyəni İstanbuldan məhrum edərək onu Yunanıstana verilməsi ilə bağlı bəyannamələr yapışdırılmışdır³⁰.

Müttəfiqlər Türkiyəyə giriş belə məhdudlaşdırmışdılar. Hətta kənar şəxslərin, o cümlədən gəmilərin yan alması üçün müttəfiqlərin razılığı olmalı idi. Qara və Egey dənizi vasitəsilə Türkiyəyə gəlmək üçün üç müttəfiq dövlətin hərbi və ya konsulluq nümayəndəsindən razılıq alınması vacib hesab olunurdu. Qrup halında qaçqınların, yaxud mühacirlərin gəlişinə də qadağa qoyulurdu³¹.

Türkiyənin tanınmış ictimai xadimi Əhməd Rza bəy ABŞ prezidenti Vudro Vilsona göndərmiş olduğu məktubunda müttəfiqlərin Türkiyəni paytaxtdan məhrum etməsi və Xəlifənin İstanbuldan qovulması fikirlərinin əleyhinə çıxmışdır. O, məktubunda

²⁹ Anqliyskaya pressa. London, 28 marta. "Lloyd Corc i Askvit o soyuznoy politike". **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo marta 1920 q. № 65.

³⁰ **Qaz. Azərbaycan**, 4-qo aprelyə 1920 q. № 68.

³¹ "Zakritie vyezda v Tursiyu". **Qaz. Azərbaycan**, 18 yanvarya 1920 q. № 12.

Vilsona onun 14 maddəsini yadda salmış və Türkiyə məsələsində həmin maddələrin hamısının tətbiq edilməsini tələb etmişdir ³².

"Yeni Gün" qəzetinin məlumatında isə Məkkəli Şərif Hüseyn Parisdə olan böyük oğlu Əmir Feysələ göndərdiyi teleqrafında Türkiyə hökumətinin və Xilafətin Konstantinopolda qalması üçün sülh konfransında çox ciddi addımlar atmasını tövsiyə etdiyi qeyd olunmuşdur³³.

Əslində İstanbulun Türkiyədə qalması simvolik xarakter daşıyırdı və gələcəkdə onun əlindən alına da bilərdi. Digər tərəfdən, İstanbulun Türkiyənin paytaxtı, Sultan və Xəlifənin iqamətgahı kimi qalması gələcəkdə təsir gücü olmayan bir dövlət "statusu" təsiri bağışlayardı.

İstanbulun işğal edilməsi həm şəhər, həm də əyalət əhalisi tərəfindən hiddətlə qarşılanmışdır. Əhalinin etirazından qorxuya düşən işğalçılar İstanbulun əsas mərkəzi küçələrində, evlərin və körpülər üzərində pulemyotlar qoymuşdur. Əksər rayon və şəhərlər ordu tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Bosfor boğazında durmuş hərbi gəmilər öz toplarını İstanbula tərəf tuşlamışdır.

Yunanıstanın sərhədləri haqqında məsələni araşdıran Sülh konfransının ərazi komissiyası britaniya, fransa və amerika nümayəndələri də daxil olmaqla, böyük səs çoxluğu ilə Smirnənin yunanlara verilməsi ilə əlaqədar razılığa gəlmişdir (Çörçil, 2009: 336)³⁴.

Lakin bu məlumatlar Smirnədə yaşayan avropa koloniyalarının və amerikan missionerlərinin ciddi etirazına səbəb olmuşdur. Britaniyanın Konstantinopoldakı ali komissarı bu cür addımın çox təhlükəli ola biləcəyi xəbərdarlığını etmişdir.

"Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində yunan qoşunlarının Türkiyə torpaqlarına hücumu və bu hücum zamanı yunan əsgərlərinin dinc

---

³² Qaz. Azərbaycan, 16-qo marta 1920 q. № 53.

³³ Qaz. Azərbaycan, 7-qo marta 1920 q. № 46.

³⁴ Çörçill Uniston. **Mirovoy krizis. 1918-1925.**(pere. s anql.). İzd. 4-e. M.: Knijnyy dom «Librokom», 2009, 336 s. S 250.

Türk əhalisinə, eləcə də əsir götürülmüş türk əsgər və zabitlərinə qarşı törətmiş olduqları qırğınlarla əlaqədar məlumatlar da çap olunmuşdur. Məlumatdan belə məlum olur ki, yunan əsgərlərinin törətmiş olduqları qırğınların əks-sədasi İngiltərə parlamentində də müzakirəyə çıxarılmışdı. Həmin məlumatda, həmçinin İngiltərə parlamentinin icmalar palatasında polkovnik A.Herbertin Smirnədə yunanlar tərəfindən əsirlərin döyülməsi ilə əlaqədar olaraq hökumətə göndərdiyi sorğu haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Xarici işlər naziri Harmsvort isə bu sorğuya cavab verərkən bir çox türk əsgər və zabitlərinin həyatlarını itirdiyini etiraf etmişdir. Daha sonra polk. Herbert yunanlar tərəfindən Smirnənin işğal olunmasına razılıq verən müttəfiqlərin siyasətini tənqid etmişdir ³⁵ (Şirokorad, 2016: 415)³⁶.

Yunanlar öz hərəkətləri ilə bütün ölkəni özlərinə qarşı ayağa qaldırmışdır. Hətta müttəfiqlər böyük ordu toplayan türklərin yunanları dənizə tökə biləcəyindən ehtiyatlanırdılar.

Uniston Çerçil yazırdı ki, demək olar sönmüş olan pan-Türkiyə ideya alovu, yenidən alovlanmağa başladı. Türklərdən heç kim yunan işğalını qəbul etmək istəmirdi. ... hissələrə parçalanmasına baxmayaraq, türklərə hələ yaşayırdılar (Çörçil, 2009: 252)³⁷.

Türkiyə torpaqlarına hərbi təcavüz etmiş yunan ordusu türk hərbi qüvvələrinin daha sərt müqavimətinə rast gəlirdi, hətta yunan ordusu daha çox itkilər verirdi. Fransız palatasının deputatı Maren tərəfindən hazırlanmış siyahıya görə türk silahlı dəstələri ilə sonuncu toqquşmada yunan ordusunun itkisi (yalnız ölənlər) 12.800 nəfər təşkil etmişdir. Yaralananların siyahısı haqqında isə məlumat verilməmişdir³⁸.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 2 avqust tarixli sayında yunanların Smirnədə qəddarlıqla törədikləri güman edilən hadisənin təhqiqatını aparmaq üçün Parisdə Ali Şura tərəfindən komissiya təyin

³⁵ “K sobitiam v Smirne”. **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo iyulya 1919 q.

³⁶ Şirokorad Aleksandr. **Rossiya i Tursiya. Anatomiya protivopostoyaniya**. Moskva, Veçer, 2016, 415 s. S. 346.

³⁷ Çerçill U. **A.g.e.**, s. 252.

³⁸ “Poteri qreçeskix voysk”. **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo iyulya 1919 q.

etməsi ilə bağlı məlumatda öz əksini tapmışdır. Yunan əsgərlərinin törətmiş olduqları qəddarlıqlarla bağlı Vaşinqton Universitetinin bir qrup professoru prezident Vilsona göndərdikləri memorandumda Frakiyanın müxtəlif şəhərlərində dinc Türk əhalisinə qarşı yunan əsgərləri tərəfindən həyata keçirilmiş dəhşətli zorakılıqlar pislənmişdir³⁹.

"Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində birinci dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyəyə qarşı Ali Şura tərəfindən borc iddiasının qaldırılması ilə əlaqədar məlumatlar da öz əksini tapıb. Məsələn, "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 9 mart tarixli sayında⁴⁰ Londonda, Ali Şuranın iclasında Türkiyə ilə bağlanacaq müqavilənin maliyyə vəziyyəti xüsusi olaraq müzakirə obyektinə olmuşdur. Həmin yığıncaqda Venizelosun məruzəsi dinlənilmiş və Osmanlı dövlətinin borcları məsələsində Yunanıstanın da iştirak etməsinə razılıq verilmişdi. Həmçinin Frakiyə və Smirnenin böyük bir hissəsinin Ellin krallığına birləşdirilməsi məsələsi də qəti olaraq qəbul edilmişdir.

Ali Şurada müzakirə zamanı Türkiyənin borcu 7 milyard həcmində hesablanmışdır. Türkiyənin ödəyəcəyi borc iki hissədən ibarət olmalı idi. Onlardan biri 1914-ci ilin avqust ayına kimi olan borclar, digəri isə 1919-cu ilin avqustundan sonra yaranmış borclar idi. Ümumiyyətlə, Türkiyənin ödəyəcəyi borc məsələsi çətin nizamlanan məsələlərdən hesab olunurdu⁴¹.

"Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində yer almış materiallarda, Türkiyə xalqının müqavimət hərəkatı haqqında məlumatlar da xüsusi yer almışdır. Həmin məlumatlardan biri də Mustafa Kamal Paşa başda olmaqla Anadolu və Rumeli milli təşkilatının qalib gəlmiş dövlətlərin Türkiyəni bölüşdürmək siyasətinə qarşı güclü və barışmaz mövqedə durması və xalqın müqavimətinin təşkil etməsi məsələsi idi.

---

³⁹ "Memorandum amerikanskix professorov". **Qaz. Azərbaycan**, 25-fo fevralya 1920 q. № 37.

⁴⁰ "Verxovniy Sovet v Londone". **Qaz. Azərbaycan**, 9-fo marta 1920 q. № 48.

⁴¹ "Tureskiy dolq". **Qaz. Azərbaycan**, 9-fo marta 1920 q. № 48.

Avropa dövlətləri elə düşündürlər ki, Türkiyə ərazisinin bölüşdürülüb başa çatdırılması artıq danılmaz bir faktdır. Qalırdı İstanbul məsələsi. Onların fikrincə, artıq bütün problemlər, əsasən İstanbul üzərində cərəyan etməlidir. Müttəfiq dövlətlərini belə bir məsələ də düşündürürdü ki, İstanbul kimin olmalıdır? Osmanlı sultanının və bütün dünya müsəlmanlarının xəlifəsinin taieyi necə olmalıdır? Onlar bu və ya buna bənzər sualların cavabını axtarmaqda ikən, Türk Milləti Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında Vətən torpaqlarını azad etmək üçün hazırlıq işləri görürdü. Neçə deyərlər, düşmən xalqın müqavimət gücünü hiss etməsələr daha çox şey “arzulaya” bilərdi.

Müttəfiq dövlətlər Türkiyənin bir daha dirçələ bilməyəcəyini zənn edirdilər. Lakin onlar başa düşmürdülər ki, başqa Türkiyə də vardı – bu Türkiyənin xalq kütləsi idi. Antanta dövlətləri bunu görməmişdi və bilmirdilər (Miller, 1948: 247)⁴².

Osmanlı dövlətinin siyasəti, çoxlu səbəblərdən sərbəst ola bilmədiyini kimi, Türkün kulturu da, Göyalp Ziya bəyin dediyi kimi, bir çox kapitülasyonla bağlı idi. Bu kapitülasyonların bəzilərini Doğu, bəzilərini Güney, bəzilərini də Batı türkün boyununa salmışdı. Türk, bütün bu ağır halqaları atıb, istədiyini kimi yürüyə bilmək üçün, həyat qüdrətini göstərən bir iqtidar və hakimiyyət felini tapmaq, bunu bacarmaq məcburiyyətində idi. Türk milləti, Mustafa Kamalın rəhbərliyi və idarəsi sayəsində, bu iqtidar və hakimiyyət felini, Osmanlı imperatorluğuna qalib gəlmiş xarici düşmənlərin iradəsinə boyun əyməyərək, xarici və daxili düşmənləri məmləkətdən qovmaq və çıxartmaqla, əsgəri və siyasi sahədə göstərdi. Bununla da siyasi cəhətdən tam hürriyyət və bağımsızlıq qazandı. Türk aləmində türk idealını gerçəkləşdirən dahi və qəhrəman, Türkiyə dövlətinin banisi və

---

⁴² Miller *Anatoliy. Oçerki noveyşey istorii Tursii*. M.: İzd. Akademii Nauk SSSR, 1948, 247 s. S. 78.

Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk cümhurbaşqanı Qazi Mustafa Kamal həzrətləridir (Akçura, 2010: 272)⁴³.

Anadoluda Mustafa Kamal Paşanın başkanlığında başlayan türk milli hərəkəti milli bir türk dövləti meydana gətirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur (Akçura, 2010, 272)⁴⁴.

Mustafa Kamal Paşa Atatürk demişdir ki, Millətimizin qüvvətli, məsut və davamlı yaşaya bilməsi üçün, dövlətin tamamən milli bir siyasət təqib etməsi və bu siyasətin, iç təşkilatımıza tamamən uyması və dayanması lazımdır (Nutuk, II, 1980: 537.)⁴⁵.

Türkiyədə də bir sıra təşkilatlar, o cümlədən də "Türk ocaqları" Mustafa Kamal Paşanın başladığı azadlıq hərəkətinə qoşulmuşdular. Bu təşkilat İstanbulda keçirilən milli mitinqlərdə yaxından iştirak etmişdilər.

Türkiyə öz torpaqlarını işğalçı qüvvələrdən azad etmək hərəkətində əhalinin bütün təbəqələrindən olan nümayəndələr iştirak edirdi. Bu təbəqələrin sırasına Türk qadınları da daxil idi. Türk qadınları təşkilatlar qurur, təsərrüfatın bütün sahələrində öz ata, qardaşları və oğulları ilə birgə çalışırdılar. "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 31 iyul tarixli sayında İstanbulda "Müsəlman qadınlarının birliyi" adlı yeni qadın cəmiyyəti təşkil olunduğu qeyd olunmuşdur. Yeni təşkilat öz qarşısına Türkiyədə müsəlman qadınlarının ictimai vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədini qoymuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin Türk qadını haqqında yazmış olduğu "Müasir Türkiyədə qadınların vəziyyəti haqqında" adlı məqaləsi olduqca diqqəti cəlb edən bir yazıdır. Yazı "Azərbaycan" qəzetinin 1918-ci il 24 noyabr tarixli sayında çap olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə məqaləsində Türk qadınına çox yüksək qiymət vermiş və onların Türkiyənin ictimai-

---

⁴³ Yusif Akçura. **Türkçülüyn tarixi**. Elmi redaktoru: Dr.Fethi Gedikli. Bakı: Qanun, 2010, 272 səh.S. 267-268.

⁴⁴ Yusif Akçura. **A.g.e.** 2010, 272 s. S. 263

⁴⁵ **Nutuk**, C II, İstanbul: Milli Egitim basımevi, 1980, 537 s. S.6

iqtisadi, mədəni və siyasi həyatında oynadığı rolundan geniş bəhs etmişdir.

“Təsvir Əfkar” qəzetinin məlumatına görə Sivasda “Vətənin müdafiə naminə Anadolu Qadınlar Cəmiyyəti” yaradılmışdır ⁴⁶. Bu Cəmiyyətin əsas məqsədi bütün Türk xalqının birləşmiş qüvvəsi ilə Türkiyə imperiyasının ərazi toxunulmazlığını və türk xalqının hüquqlarını müdafiə etməkdir.

Türkiyə məsələsi ətrafındakı vəziyyətin gərginləşdiyini görən Müttəfiqlərin Ali Şurası hərbi və dəniz qüvvələrinə əmr etmişdilər ki, Türkiyənin Asiya və Avropa hissəsindəki bəzi strateji əhəmiyyət kəsb edən məntəqələrini işğal etsinlər. Ali Şuranın ekspertləri yubanmadan Mustafa Kamalı zərərləşdirməyi və onun ordusunun buraxılmasını təklif edirdilər⁴⁷.

Müttəfiqlər Türkiyə hökumətindən ordu korpus komandanlığından uzaqlaşdırılmış, millətçi qüvvələrin rəhbəri Mustafa Kamal Paşa ilə həmrəy olmadıqlarını sübut etmələrini tələb edirdilər⁴⁸. Lakin onların bütün çabaları heç bir nəticə verməmişdir.

1919-cu il dekabr ayının 28-də Mustafa Kamal öz iqamətgahını Ankaraya köçürdü. Bu şəhər Anadolunun mərkəzində etibarlı təbii qala və Konstantinopoldan gələn dəmiryolu qollarının son məntəqəsi hesab olunurdu (Şirokorad, 2016: 415)⁴⁹.

“Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 24 yanvar tarixli sayında “Milli qüvvə” komitəsinin köçürülməsi” başlığı altında bir yazıda “Anadolu və Rumeli hüquqlarının müdafiəsi birliyi”nin Sivasdan Ankaraya gəlməsindən və sonra öz iqamətgahının Əskişəhərdə də qurumaq istəməsi haqqında məlumat çap olunmuşdur.

---

⁴⁶ “Jenskoe obşestvo zaşiti rodini”. **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.

⁴⁷ Anqliyskaya pressa. London, 11 marta. “Konstantinopolskiy vopros”. **Qaz. Azərbaycan**, 14-qo marta 1920 q. № 52.

⁴⁸ Fransuzskaya Pressa. Parij, 10 marta. “Soyuzniki i Tursiya”. **Qz. Azərbaycan**, 12-qo marta 1920 q. № 51.

⁴⁹ Şirokorad Aleksandr. **A.g.e.**, s. 350.

Bu dövrdə yerlərdən xalqın kütləvi narazılıqlarının baş verməsi ilə bağlı məlumatlar gəlməkdə davam edirdi. Məsələn, Britaniyanın Ali komissarı, admiral Rabekdən alınan məlumata görə, nəinki Konstantinopolda, eləcə də Kiçik Asiyadakı həyacanlı vəziyyət baş verməkdədir. Müttəfiqlər Türkiyəyə yeni hərbi qüvvələrinin göndərilməsi ilə əlaqədar məsələni ciddi müzakirə etmişdir⁵⁰.

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 25 mart tarixli sayında⁵¹ "Tan" qəzetinə istinadən Türkiyə məsələsi ilə əlaqədar məlumatlar çap olunmuşdur. Həmin məlumatlar içərisində Atatürklə bağlı maraqlı məlumatlar öz əksini tapıb. Orada qeyd olunurdu ki, Mustafa Kamal tədricən Konstantinopola yaxınlaşmaqdadır. Ankara və Kayserinin əhalisi onu qarşılamağa çıxırlar. Keçmiş Hələb valisi Bəkir Sami bəy və Vaşinqton sarayındakı səfir Əhməd Rüstəm bəy Əskişəhərdə, Mustafa Kamalın yanındadır. Daha sonra qəzet yazırdı ki, Mustafa Kamal belə güman edirdi ki, Avropanın Türkiyəni sülhün şərtlərinə razı salamağa gücü çatmayacaq. O, Anadolunun müxtəlif yerlərində hərbi depo yaratmış, ərzaq və hərbi sursat toplamışdır. Eyni zamanda hərbi kadrlar hazırlanmışdı.

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 28 aprel tarixli başqa bir sayında⁵² isə Avropa dövlətlərinin Türkiyə qarşı tutduqları düşmənçilik mövqeyi tənqid olunurdu. Milli qüvvələrdən bəhs edən "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, Türkiyədəki milli hərəkət hakimiyyətin siyasətinə qarşı müxalif olmaqla yanaşı, həm də ölkəni parçalamaq istəyən, onu milli və dini sərəvətlərindən məhrum etmək istəyənlərə qarşı çevrilmişdi.

Mustafa Kamal Paşa Anadolu əhalisinə müraciət edərək, onları məzlum müsəlmanları müdafiə etmək üçün bütün sədaqətli adamları silaha sarılmağa çağırırdı⁵³.

---

⁵⁰ "Verxovniy Sovet v Londone". **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo marta 1920 q. № 48.

⁵¹ "Tureskiya dela v osveşenii qazeti". **Qaz. Azərbaycan**, 25-qo marta 1920 q. № 60.

⁵² **Qaz. Azərbaycan**, 28-qo aprelyə 1920 q. № 84.

⁵³ "Vozzvanie Mustafı Kemalya". **Qaz. Azərbaycan**, 7-qo marta 1920 q. № 47.

“Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 18 fevral tarixli sayında⁵⁴ çap olunmuş bir materialda Anadolu və Rumeli hərəkətinin rəhbəri Mustafa Kamal Paşanın Sultan və Parlamenta göndərmiş olduğu teleqramında onların partiya və şəxsi maraqlarını kənara qoyaraq millətin və xalqın yaxşılığı üçün işləyəcəklərinə ümid etdiyi qeyd olunmuşdur.

“İngiltərə və Türkiyənin taleyi” başlığı altında getmiş bir məqalədə həyatı məsələ kimi Avropanın, eləcə də bütün dünyanın gələcəyinin Türkiyə məsələsinin düzgün həll olunmasından asılı olduğu qeyd olunurdu⁵⁵.

Lord Kerzon Türkiyə ilə bağlanacaq müqavilənin 1920-ci ilin mart ayında mümkün ola biləcəyini bildirmişdi⁵⁶. Əslində Lord Kerzonu qorxudan və tələsdirən əsas səbəb Türkiyədə işğalçılara qarşı müqavimət hərəkətinin getdikcə genişlənməsi idi. O, müqavilə bağlanmamışdan əvvəl Türkiyəni onların tələblərini yerinə yetirməyə və sülhün şərtlərinə əməl etməyə məcbur etməyə, sonra isə sülh müqaviləsi bağlamağı təklif etmişdir.

Bu fikirlər bir daha onu göstərirdi ki, müharibədə qələbə çalmasına baxmayaraq, Qərb dövlətləri “məğlub” Türkiyədən ehtiyatlanır və onun taleyini istədiyi kimi həll edə bilməyəcəyini hiss edirdilər. Bu hissi onlara aşılaman, hər şeydən öncə Türkiyə xalqının müqavimət hərəkəti və bu hərəkətin rəhbəri, onu vahid bir istiqamətə - Vətən torpaqlarını yağdı düşməndən azad etmək istiqamətinə yönəldən və sonda qalib gələn Musatafa Kamal Paşanın əzmkarlığı və iradəsi idi.

Anadoludan isə həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. “Azərbaycan” qəzetinin 1920-ci il 9 aprel tarixli sayında⁵⁷ Odessaya hərbi əsirləri aparən nəqliyyatı müşayiət edən Fransız

⁵⁴ “Teleqramma Mustafa Kemal paşi sultanu i parlamenti”. **Qaz. Azərbaycan**, 18-qo fevralya 1920 q. № 32.

⁵⁵ “Sudba Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 19-qo marta 1920 q. № 56.

⁵⁶ “Reç Kerzona”. **Qaz. Azərbaycan**, 16-qo marta 1920 q. № 53.

⁵⁷ “Polojenie v Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo aprelya 1920 q. № 71.

komandanlığının nümayəndəsi məlumat verirdi ki, Anadolunu üsyanlar bürüyüb. Milli təşkilatın başında Mustafa Kamal Paşa durur. Əsas baza Ərzurumdur. Müttəfiqlər üsyanla mübarizə aparmaqda gücsüz idi və təklif olunurdu ki, bütün gücü Konstantinopol və kömür rayonu olan Zonquldağın müdafiəsinə yönəlsinlər.

Üsyan Avropa Türkiyəsini də əhatə edəndən sonra Konstantinopolda müttəfiqlər əleyhinə təbliğatlar başladı. Belə olan təqdirdə İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanistanın ali komissarı müttəfiq qoşunlarının Konstantinopolun işğal olunduğunu elan etdilər. Eyni zamanda Mərmərə dənizinə ingilis eskadrası daxil oldu və quruya 15.000 desant çıxartdı. Sultanın hakimiyyəti, demək olar ki, formal xarakter almışdı. Rəhbərlik isə ingilis generalı Millin əlində cəmləmişdir.

Türkiyədə nəşr olunan "Alemdar" qəzetinin məlumatına görə türklərin Avropadan qovulmasının nəzərdə tutulması göy gurultulu bir təəssürat yaratmış oldu. Mustafa Kamal Paşa Kiçik Asiyadakı ordusu ilə müqavimət göstərməyə hazırlaşdı. Türkiyə hökuməti isə Vilson prinsiplərinin həyata keçirilməsini tələb edən bir manifest hazırlayırdı⁵⁸. Bütün bu məlumatlardan aydın olur ki, istər Türkiyə hökuməti, istər Türk xalqı, istərsə də Mustafa Kamal Paşaya sadıq olan ordu vətənin taleyinə biganə qalmamış, hər nə olursa-olsun Dövlətçiliyi, Vətənin bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışmışdılar. Çox keçmədi ki, Türkiyə xalqı Mustafa Kamal Paşa Atatürkün simasında özündə güc taparaq torpaqlarını düşməndən azad etdi⁵⁹.

Beləliklə, Müttəfiq dövlətlərin müharibədə qalib gələmələrinə baxmayaraq "yorulması", çoxsaylı itkilər verməsi, qalib dövlətlərin Türkiyəni tarixin səhnəsindən silmək siyasətinə qarşı dünya müsəlmanlarının ayağa qalxması, xüsusilə ingilis müstəmləkəsi altında olan Hindistan müsəlmanlarının güclü etirazları, bolşevizmin Şərqi doğru genişlənmək təhlükəsi və bu zaman Britaniyanın Hindistan və

---

⁵⁸ "K tureskomu voprosu". Qaz. Azərbaycan, 11 yanvar 1920, № 7.

⁵⁹ Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları. 1919-1923. Trabzon: Top-Kar Matbaacılık Sahil Cad, 1990, 308 s.

Əfqanıstandakı müstəmləkələri üçün ciddi təhlükənin yarana bilməsi və nəhayət, Mustafa Kamal Paşa başda olmaqla Türk xalqının güclü silahlı müqaviməti (ən əsas səbəbi budur) Antanta dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı aqressiv mövqelərindən geri çəkilməyə səbəb olan amillərdən hesab etmək olar.

Eyni zamanda problemlə bağlı yazılmış elmi-tədqiqat əsərlərinin, eləcə də “Azərbaycan” qəzetində çap olunmuş materialların bir qisminin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Qərb dövlətlərinin bütün ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə xalqı Mustafa Kamal Paşa Atatürkün rəhbərliyi altında azadlığı və ərəzi bütünlüyü uğrunda silahlı müqavimət göstərərək öz varlığını, dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

KAYNAKÇA

Nutuk, C I, Milli Eğitim basımevi, İstanbul 1980, ss.3-4.

“Pribitie musulmanskoy delegasii”. **Qaz. Azərbaycan**, 2-qo aprelya 1920 q. № 66.

“İndiyskie musulmane i Tursiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 12 fevralya 1920 q. № 27.

“İndiyskie musulmane i Tursiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 25 fevralya 1920 q. №37.

“V Anqliyskix koloniyax”. **Qaz. Azərbaycan**, 10-qo marta 1920 q. № 49.

“Memorandum po Tureskomu voprosu”. **Qaz. Azərbaycan**, 7-qo marta 1920 q. № 47.

Anqliyskaya pressa. London, 22 marta. “Voproc o Tursii pered predctavatelyami İndii”. **Qaz. Azərbaycan**, 25-qo marta 1920 q. № 60.

“Volnenie v İndii”. **Qaz. Azərbaycan**, 27-qo aprelya 1920 q. № 83.

Emir Feysal i Tursiya. Emir Ali i Tursiya. “Obraşenie musulman Severnoy Afrike”. **Qaz. Azərbaycan**, 14-qo fevralya 1920 q. № 29.

“Yeqipetskie musulmane i Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 6-qo marta 1920 q. № 46.

“Rezolyusiya Türko-tatar emiqrantov iz sovetkoy Rossii”. **Qaz. Azərbaycan**, 3-qo fevralya 1920 q. № 19.

“V zaşitu Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 18 yanvarya 1920 q. № 12.

“K Tureskomu voprosu”. **Qaz. Azərbaycan**, 17-qo fevralya 1920 q. № 31.

Soobşeniya soyuznıx missii na Kavkaze. 2 fevralya. “Sudba Tursii”. **Qaz. Azərbaycan**, 5 fevralya 1920 q. № 21.

Qaz. Azərbaycan, 6 fevralya 1920 q. № 22.

“Konstantinopol pod soedinennım kontrelem Anqlii i Fransii”. **Qaz. Azərbaycan**, 1-qo fevrakya 1920 q. № 18.

“Monteqyu i Lloyd-Corc”. **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.

“Soxranenie ravnovesiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.

“Çarıkov o Konstantinopole”. **Qaz. Azərbaycan**, 12 fevralya 1920 q. № 27.

Sazonov Serqey. Vospominaniya. Qoryaçaya liniya, Moskva 2014

Qünter Levi. **Armyanskiy vopros v Osmanskoy imperii: mifi i realnost.** (per. s anil. L.Yu. Pantinoy). Politıçeskaya ensiklopediya. Moskva 2016

“Okkupasiya Konstantinopolya”. **Qaz. Azərbaycan**, 20-qo marta 1920 q. № 57.

Qaz. Azərbaycan, 4-qo aprelya 1920 q. № 68.

Qasanlı Camil. **Russkaya revolyusiya i Azərbaycan. Trudnyıy put k nezavisimosti 1917-1920.** İzd.-vo Flinta, Moskva 2011

“Soyuzniya voyska v Konstantinopole”. **Qaz. Azərbaycan**, 21-qo marta 1920 q. № 58.

Soobşeniya soyuznıx missii na Kavkaze. 27 marta. “K zanyatiyu Konstantinopolya”. **Qaz. Azərbaycan**, 30-qo marta 1920 q. № 64.

- Anqliyskaya pressa. London, 28 marta. “Lloyd Corc i Askvit o soyuznoy politike”. **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo marta 1920 q. № 65.
- Qaz. Azərbaycan, 4-qo aprelyə 1920 q. № 68.
- “Zakritie vyezda v Tursiyu”. **Qaz. Azərbaycan**, 18 yanvarya 1920 q. № 12.
- Qaz. Azərbaycan, 16-qo marta 1920 q. № 53.
- Qaz. Azərbaycan, 7-qo marta 1920 q. № 46.
- Çerçill Uniston. Mirovoy krizis. 1918-1925.(pere. s anql.) İzd. 4-e. Knijnyy dom «Librokom», Moskva 2009
- “K sobitiam v Smirne”. **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo iyulya 1919 q.
- Şirokevad Aleksandr. Rossiya i Tursiya. Anatomiya protivopostoyaniya. Veçer, Moskva 2016
- “Poteri qreçeskix voysk”. **Qaz. Azərbaycan**, 31-qo iyulya 1919 q.
- “Memorandum amerikanskix professorov”. **Qaz. Azərbaycan**, 25-qo fevralya 1920 q. № 37.
- “Verxovniy Sovet v Londone”. **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo marta 1920 q. № 48.
- “Tureskiy dolq”. **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo marta 1920 q. № 48.
- Miller Anatoliy. Oçerki noveyşey istorii Tursii. İzd. Akademii Nauk SSSR, Moskva 1948
- Yusif Akçura. Türkçülüyün tarixi. Elmi redaktoru: Dr.Fethi Gedikli. Qanun, Bakı 2010, ss. 267-268.
- Nutuk**, C 2, Milli Egitim basımevi, İstanbul 1980
- “Jenskoe obşestvo zaşitu rodini”. **Qaz. Azərbaycan**, 15-qo fevralya 1920 q. № 30.
- Anqliyskaya pressa. London, 11 marta. “Konstantinopolskiy vopros”. **Qaz. Azərbaycan**, 14-qo marta 1920 q. № 52.
- Fransuzskaya Pressa. Parij, 10 marta. “Soyuzniki i Tursiya”. **Qaz. Azərbaycan**, 12-qo marta 1920 q. № 51.
- “Verxovniy Sovet v Londone”. **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo marta 1920 q. № 48.

"Tureskiya dela v osveşenii qazeti". **Qaz. Azərbaycan**, 25-qo marta 1920 q. № 60.

Qaz. Azərbaycan, 28-qo aprelya 1920 q. № 84.

"Vozzvanie Mustafı Kemalya". **Qaz. Azərbaycan**, 7-qo marta 1920 q. № 47.

"Teleqramma Mustafa Kemal paşı sultanu i parlamentu". **Qaz. Azərbaycan**, 18-qo fevralya 1920 q. № 32.

"Sudba Tursii". **Qaz. Azərbaycan**, 19-qo marta 1920 q. № 56.

"Reç Kerzona". **Qaz. Azərbaycan**, 16-qo marta 1920 q. № 53.

"Polojenie v Tursii". **Qaz. Azərbaycan**, 9-qo aprelya 1920 q. № 71.

"K tureskomu voprosu". **Qaz. Azərbaycan**, 11 yanvarya 1920 q. № 7.

Trabzon Belgelerle Milli Mücadele Yılları. 1919-1923. Top-Kar Matbaacılık Sahil Cad, Trabzon 1990

ATATÜRK DÖNEMİ BASININDA CUMHURİYET HALK PARTİSİ'NİN DÖRDÜNCÜ BÜYÜK KURULTAYI

Yaşar ÖZKANDAŞ*

ÖZET

Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı 9 Mayıs 1935'te Ankara'da TBMM binasında toplanmıştır. Bu, Atatürk'ün katıldığı son kurultay olmuştur. Kurultaya 384 milletvekili ve 160 il delegesi katılmıştır. Atatürk, kurultayın açılışı vesilesiyle yapmış olduğu konuşmasında Türk Devrimi'nin genel bir değerlendirmesini yapmış, ekonomi ile uluslararası ilişkilere yönelik konulara değinmiş ve parti üyelerine yeni ödevler yüklemiştir. Atatürk'ün konuşmasını takiben çalışmalarına başlayan Dördüncü Kurultay, Nizamname ve Program Komisyonu, Dilek Komisyonu ve Hesap Komisyonu adlarıyla üç komisyon oluşturmuştur. Hesap Komisyonu, partinin hesaplarını inceleyerek hazırlamış olduğu raporu 12 Mayıs günü kurultaya sunmuştur. Nizamname ve Program Komisyonunca son şekli verilen yeni nizamname ve program taslağı da incelenmesi amacıyla aynı gün için delegelere dağıtılmıştır. Bir gün sonra Saffet Arıkan'ın başkanlığında yeniden bir araya gelen delegeler program taslağını müzakere ederek oybirliğiyle kabul etmişlerdir. Yeni program Altı Ok'la simgeleşen cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık ilkelerini ayrıntılı bir biçimde açıklamış ve bu ilkelerin bütününe Kemalizm olarak adlandırmıştır. Bunun yanında bu ilkelerin Türkiye Cumhuriyeti'nin de dayanakları olduğunu vurgulayarak parti-devlet özdeşliğini kurmuştur. Delegeler, 14 Mayıs günü de partinin yeni tüzüğünü onaylamışlardır. Dilek Komisyonu ise, raporunu kurultayın yedinci gününde delegelere sunmuştur. İlgili Bakanlar, raporun kendileriyle ilgili bölümleri hakkında izahatta bulunmuşlardır. Dördüncü

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yozkandas@gmail.com

Büyük Kurultay 16 Mayıs 1935 tarihinde CHP Genel Yönetim Kurulu üyeliklerinin oybirliğiyle belirlenmesi ve Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün konuşmasıyla çalışmalarını tamamlamıştır.

Parti-devlet bütünlüğünü kurarak CHP'nin siyasal dayanaklarını belirleyen ilkeleri, yeni Türk Devleti'nin izleyeceği siyasanın da temeli haline getiren 1935 Kurultayı'na yönelik haberler ve değerlendirmeler basında geniş yer bulmuştur. Akşam, Cumhuriyet, Kurun ve Ulus gazeteleri kurultay için yapılan hazırlıkları ve kurultayın çalışmasıyla ilgili gelişmeleri kurultay tarafından yayınlanan tebliğlere dayanarak ayrıntılı bir biçimde aktarmışlardır. Bunun yanında söz konusu gazetelerin köşe yazarları da parti devlet bitişikliğine yönelik değerlendirmeleriyle, devletçilik ve halkçılık prensipleri temelinde yeni program hakkındaki analizleriyle ve CHP'nin, Türk ulusunun tamamını bünyesinde toplayan tek parti niteliğine dikkatleri çeken yorumlarıyla öne çıkmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyetçilik, Demokrasi, Devletçilik, Halkçılık, Kemalizm, Liberalizm.

**PRESS COVERAGE OF THE FOURTH GRAND CONGRESS OF
THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY IN THE ATATÜRK
PERIOD**

ABSTRACT

The Fourth Grand Congress of the Republican People's Party (CHP) convened on May, 9 1935 at the Turkish Grand National Assembly (TGNA) building in Ankara. Attended by 384 deputies and 160 provincial delegates, it was the last congress that would be attended by Atatürk. In his opening speech at the Fourth General Congress, Atatürk provided an overview of the Turkish Revolution, addressed issues related to the economy and international relations, and imposed new duties on party members. Following his speech, the Fourth Congress commenced, and three commissions were established, namely the Statute and Program Commission, the Requests Commission and the Accounting Commission. The Accounting Commission reviewed the accounts of the Party and submitted its report to the congress on May, 12. On the same day, the new statute and program draft was distributed among delegates for review after being finalized by the Statute and Program Commission. Re-convening in the presence of Chair Saffet Arıkan, the delegates discussed the draft program and ratified it unanimously. The new program clarified the principles of republicanism, nationalism, populism, etatism, secularism and reformism, which were symbolized by the Six Arrows, and in the new program these principles were referred as Kemalism while they were also the pillars of the Republic of Turkey. The new program also established the party-state identity, and on 14 May, the delegates ratified the new party statute. On the seventh day of the congress, the Requests Commission submitted its report to the delegates, with Ministers explaining the key parts of the report. The Fourth Grand Assembly concluded on May, 16 1935 with a speech delivered by the General Vice President, İsmet İnönü upon the congress unanimously decided on the memberships to the General Governing Board of the CHP.

In news and evaluations of the 1935 Congress, during which the principles that would determine the political pillars of the CHP were established, the basis of the policy to be followed by the New Turkish State through the establishment of the party-state identity found broad coverage. The *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Kurun* and *Ulus* dailies covered in detail the preparations for the congress, as well as developments related to the works of the congress based on the published communiqués. In addition, the columnists of these newspapers attracted the attentions with their evaluations of party-state integrity, their analyses of the new program based on the principles of etatism and populism, and their interpretation of the CHP as the only party gathering the entire Turkish nation under its umbrella.

Keywords: Republicanism, Democracy, Statism, Populism, Kemalism, Liberalism.

GİRİŞ

Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla neticelenmesinden sonra Türkiye'nin yeniden bir Sevr dayatması yaşamaması için ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla beraber siyaseti ve kültürü de içeren bir bütünlükle ve baş döndürücü bir hızla ortaya koyulan hedeflere ulaşılması zorunluluğu doğmuştur.¹ Bu bağlamda Mustafa Kemal, muasır medeniyete ulaşma yolunda tasarladığı inkılapları daha hızlı gerçekleştirebilmek için bir parti çatısı altında hareket etmeyi uygun görmüş ve bu doğrultuda siyasal parti kurma konusundaki ilk açıklamasını 6 Aralık 1922 tarihinde basına vermiş olduğu bir demeçle yapmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Ankara basınına yapmış olduğu açıklamada, halkçılık ilkesine dayanan Halk Fırkası adıyla siyasal bir fırka kurmak niyetinde olduğunu ifade etmiştir. Bu fırkanın ne yönde bir program izlemesi gerektiği hakkında bilim insanlarından bütün yurtseverlere yardımcı olmalarını istemiştir.²

Gazi Mustafa Kemal Paşa, kararını açıkladıktan bir müddet sonra halk ile yakından temas etmek ve birtakım girişimlere başlamadan önce fikir alışverişinde bulunmak üzere 14 Ocak 1923 tarihinde bir ay sürecek olan Batı Anadolu gezisine çıkmıştır. İlk durağı 15 Ocak 1923'te Eskişehir olan bu gezi 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde son derece önem arz eden bir konuşmayla sona ermiştir.³

Mustafa Kemal, söz konusu bu gezi esnasında yapmış olduğu açıklamalarda kurulacak olan partinin bütün ulusu temsil edeceğini vurgulamıştır. Bu bağlamda İzmit'te İstanbul basının temsilcileriyle ger-

---

¹ Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yeni Türkiye'nin kurucu kadroları, toptan bir biçimde siyasal, ekonomik ve toplumsal bir dönüşüm istemişlerdir. Devleti geleneksel toplum kurallarıyla ve sembollerıyla değil, Türkiye'yi 20. yüzyıla hızla ilerletecek, yeni laik bir ideolojiyle yönetmeyi amaçlamışlardır. Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, s.90.

² Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk- Söylev**, C 2, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s.956.

³ **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir -İzmit Konuşmaları**, Yay. Haz: Arı İnan, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.1.

çekleştirdiği görüşmede “*Ben Halk Fırkası namı altında bir fırka teşkil edeceğim dediğim zaman zannolunmasın ki milletin sunuf-ı muhtelifesinden bir veya iki sınıfın menâfini veyahut refahını te'min etmeğe matuf bir gaye takip edeceğim sunuf-ı sairenin menâfini düşünmeyeceğim ve onlarla mücadele edeceğim. Böyle bir şey yoktur. Fırkanın programı bütün milletin refah ve saadetini temine matûf olacaktır.*” demiştir.⁴

Halk Fırkası'nın kuruluş süreci TBMM'nin, 1 Nisan 1923 tarihinde seçimi yenileme kararı almasından sonra hızlanmıştır. Mustafa Kemal, bu kararı müteakiben Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı imzasıyla 8 Nisan'da bir seçim bildirisi yayımlamıştır. Seçimlerin yapılmasından sonra alınması planlanan önlemleri, ekonomiyi canlandırmayı ve devletin örgütlenmesini tamamlamayı amaçlayan kararları sıralayan ve tarihe “*9 Umde*” olarak geçen bu bildiride Meclis çatısı altında faaliyet gösteren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkasına dönüştürüleceğini kamuoyuna duyurmuştur.⁵

1923 seçimi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının başarısıyla neticelenmiştir. TBMM ikinci dönem çalışmalarına 11 Ağustos 1923'te başlamıştır. Ancak Mustafa Kemal, 8 Ağustos'ta yeni milletvekilleriyle yapmış olduğu ilk grup toplantısında Anadolu

⁴ a.g.e., s. 80.

⁵ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi -Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 3. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s.94.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayınlanan bildirin giriş bölümünde şöyle denilmiştir: “*Memleketi ve milleti inhilâl ve izmihâl felâketinden kurtarmak için milletten aldığı selâhiyeti mutlaka ile içtima eden (Türkiye Büyük Millet Meclisi) hakimiyeti millîye esasatına müsteniden bir halk devleti ve hükümeti teşkil etti. Deruhte ettiği vezâifi millîyenin kısmı mühimmini üç senelik mütemadi mesaisile ifa eylemiş olan Meclis 1 Nisan 1339 tarihüden tecdidi intihabata mütefikân karar verdi. Önümüzdeki devrede inşallah takriri müsâlemet müyesser olacağından iktisadi tekemmülâtını temin, her nevi teşkilâtımızı itmam ve ikmal ve bu suretle mülkü milleti refaha nail etmek gaye olacaktır. Yeni devrei mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hakimiyeti millîye dairesinde siyasi teşkilâta mazhar etmek için bir Halk fırkası teşekkül edecektir. Meclisde elyem müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu) Halk Fırkasına intikal edecektir. Mezkûr Fırkanın, halk hakimiyeti, teceddüt ve inkişafatı maddîye ve manevîye esasatına mübteni mufassal ve muntazam bir programı bilcümle azasının münakaşa ve tasvibine arzedilecektir.*” **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.516.

ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na dönüştürülmesinin gereğini belirten bir konuşma yapmıştır. Daha sonrada Halk Fırkası Nizamnamesi, incelemeleri için milletvekillerine dağıtmıştır. Meclis üyeleri tarafından Ağustos ayı boyunca incelenen Halk Fırkası Nizamnamesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun 9 Eylül 1923 tarihli grup toplantısında kabul edilmiş ve böylelikle Halk Fırkası yeni Türkiye'nin ilk siyasi partisi olarak kurulmuştur. Bu nizamname gereğince 11 Eylül 1923 günü yapılan seçimde Halk Fırkası Genel Başkanlığına TBMM Başkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Genel Sekreterliğe'de Recep (Peker) seçilmiştir.⁶

9 Eylül 1923 tarihindeki kuruluşundan 14 Mayıs 1950 seçimiyle iktidarı kaybedişine kadar geçen süre zarfında hükümet partisi ve çoğunlukla da ülkenin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin tarihi Cumhuriyetin genel siyasal tarihiyle bir bütün olmuştur. Halk Fırkası, Halk Fırkası Grubu Umumî Heyeti'nin 10 Kasım 1924 tarihinde almış olduğu bir kararla Cumhuriyet Halk Fırkası; 1935 Mayıs'ında toplanan Dördüncü Büyük Kurultay'ın kararıyla da Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır.⁷

Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultay'ının önemi, parti-devlet bütünlüğünü kurarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin siyasal dayanaklarını belirleyen ilkeleri yeni Türk Devleti'nin izleyeceği siyasanın da temeli haline getirmesinden ve ayrıntılı bir biçimde tanımladığı bu ilkeleri Kemalizm olarak adlandırmasından ileri gelmektedir. Bu yönüyle 1935 Kurultay'na yönelik haberler ve değerlendirmeler basında çok geniş yer bulmuştur. Kurultayla ilgili gelişmeler hem çok

---

⁶ Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976, s.4

⁷ Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi, (1923-1950)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 2019.

Halk Fırkası'nın resmen tescil edilmesi için İçişleri Bakanlığı'na 11 Eylül 1923 günü başvurulmuş olsa da Halk Fırkası'nın kuruluş tarihi İzmir'in kurtuluşununun 1. Yılına rastlayan 9 Eylül 1923 olarak kabul edilerek Halk Fırkası'nın Millî Mücadele ile olan bağlantısına vurgu yapılmıştır. Bu vurgu bugüne kadar özenle korunmuştur. Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, Ankara, 2012, s.74.

heyecanlı hem de çok yoğun olarak dönemin basınına yansımıştır. Bu noktadan hareketle söz konusu süreç içinde gözlemlenen gelişmelerin Atatürk dönemi basınına yansımaları bu bildirinin ana konusunu oluşturmuştur. Bu çerçevede Akşam, Cumhuriyet, Kurun ve Ulus gazeteleri incelenmeye çalışılmıştır.

Kurultay Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Türkiye Büyük Millet Meclisi beşinci dönem çalışmalarına 1 Mart 1935 tarihinde başlamıştır. Aynı gün gerçekleşen seçimler sonucunda Çankırı Mebusu Abdülhalik Renda oylamaya katılan 377 milletvekilinin oylarıyla TBMM Başkanlığı'na getirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk de oylamaya katılan 386 milletvekilinin oybirliği ile dördüncü defa cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bundan sonraki birleşimde yeni hükümetin kurulma meselesi üzerinde durulmuştur. Hükümeti kurma görevi bir defa daha İsmet İnönü'ye verilmiştir. İnönü çok kısa olan hükümet programını 7 Mart 1935'te mecliste okumuş ve oturumda hazır bulunan 376 milletvekilinin tamamından güvenoyu almıştır.⁸

Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı için hazırlıklara başlanmıştır. CHP'nin tek parti süresi boyunca toplanan kongreleri partinin ideolojik çerçevesinin çizilmesinde ve özellikle de kurumsallaşmasında çok önemli aşamalar olmuşlardır.⁹

Bu bağlamda 1927 yılından itibaren düzenli bir biçimde toplanan CHP Kurultayları parti tarafından önemsenmiş ve gelecek adına önemli dersler çıkarılmaya çalışılmıştır.¹⁰ Dördüncü Büyük Kurultay için de aynı hassasiyet gösterilmiştir.

⁸ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi -II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.169-174.

⁹ Uyar, **a.g.e.**, s.234.

¹⁰ Hakan Uzun "İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Parti'nin Kimlik Arayışı Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XII/ 25, 2012 Güz, s.107.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 11 Nisan 1935 tarihinde CHP Genel Başkanı unvanıyla yayımlamış olduğu bildirimde parti nizamnamesinin 24.maddesine göre Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı'nın "9 Mayıs Perşembe günü Saat 15 de Ankara'da Kamutay Kurağında" toplanacağını ilan etmiştir.¹¹

Bu andan itibaren kurultayın toplanmasına yönelik çalışmaların hızlandığını söylemek mümkündür. Parti örgütünün en önemli karar mekanizmalarından olan Parti Genel Sekreterliği ve Parti Umumî İdare Heyeti kurultaya yönelik hazırlıklarda etkin olarak görev almışlardır. Parti Genel Sekreterliği'nden CHP Genel Başkanlığı'na gönderilen bir yazıda il merkezlerinden "Büyük Kurultaya mümessil" olarak katılacakların yol ve konaklama masraflarının karşılanması hususunda gereğinin yapılması istenmiştir. Ayrıca delegelerin kurultayın başlama günü olan 9 Mayıs'tan birkaç gün önce Ankara'da hazır bulunmaları da talep edilmiştir.¹²

CHP Genel Başkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı'nın toplanmasına dair yayımladığı bildiriye takiben biraraya gelen Parti Umumî İdare Heyeti de kurultayda CHP'nin çalışma şekli hakkında bir program hazırlamıştır. CHP Genel Sekreteri Recep Peker imzasıyla CHP Genel Başkanlığına, bütün ilgililere dağıtılmak üzere vilayet parti başkanlarına, genel müfettişlere ve valililere gönderilen programda "*parti kurultayının açılmasını ulusa duyurma(nın) ve parti sevgisini*" artırmanın öncelikli amaç olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda yapılması gerekenler sıralanmıştır. Buna göre günlük gazetelerden kurultaydan birkaç gün önce başlayarak CHP'nin tarihçesi, çalışması, programı ve "*inkılab hareketleri hakkında*" bilgiler vermeleri istenmiştir. Bu yazılar için Nutuk, üçüncü kongre

---

¹¹ **Ulus**, 11 Nisan 1935.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 tarihli Nizamnamesinde yer alan 24. Madde şöyledir: "Büyük Kongre dört yılda bir Umumî reis'in göstereceği yer ve bildireceği zamanda toplanır. Umumî reis lüzum görürse Büyük kongreyi daha evvel toplayabilir." **C.H.F. Nizamnamesi ve Programı**, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931, s. 6.

¹² **BCA 490 01 / 15 79 9.1935.**

zaptındaki nutuk, CHP programının izahı ve Onuncu yıl için hazırlanmış yayınlar kaynak gösterilmiştir. Yine bütün gazete ve dergilerden Büyük Kurultay'ın çalışmalarına başlayacağı gün renkli olarak “*inkılabı ve ilerlemedeki atılışı ve hızı gösterecek resimlerle*” çıkmaları talep edilmiştir. Kurultayın devam ettiği süre boyunca vatandaşların ilgisini beslemek için bütün gazetelerin birinci sayfalarında kurultayın devam ettiğine dair haberlerin yapılması ve bir gün önce yaşanan gelişmelerin bir özetinin verilmesi istenmiştir. Basın kuruluşlarına yüklenen bu ödevin yanısıra 9 Mayıs günü bütün parti merkez binaları ile Halkevlerinin bayraklarla donatılması, bütün il merkezleri ve kasabalarda parti binaları ile Halkevlerinde toplantılar yapılması ve radyosu bulunan yerlerde Dördüncü Büyük Kurultay'ın ilk açılış nutkunun vatandaşlara dinletilmesi bildirilmiştir.¹³

CHP Umumî İdare Heyeti'nin hazırladığı program doğrultusunda dönemin basını Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultay'ına hazırlık çalışmalarından itibaren büyük bir duyarlılık göstermiştir. Atatürk'ün 1920 yılında Türk Kurtuluş Savaşı günlerinde Ankara'da kurmuş olduğu Hâkimiyet-i Millîye'nin bir devamı olan Ulus gazetesi¹⁴ bu noktada önde yer almıştır. Gazete, Dördüncü Büyük Kurultay'a yönelik ilk haberi, 11 Nisan 1935 tarihli nüshasında Atatürk'ün kurultayı toplantıya çağıran bildirisine yer vererek yapmıştır.¹⁵

6 Mayıs 1935 tarihli Ulus gazetesi ise, 9 Mayıs günü CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultay'ının toplanacağını bildirerek Türkiye'nin farklı bölgelerinden seçilmiş delegelerin Ankara'ya ulaşmaya başladıklarını haber vermiştir. Aynı tarihli gazete ana hatlarıyla belirilmiş ve varlık kazanmış olan Kemalizmin prensiplerinin kurultayda ortaya çıkacak yeni görüşlerle ve parti programında gerçekleşecek değişikliklerle daha bir netlik kazanacağını haber vermiştir.¹⁶

¹³ **BCA 490 01/ 3 10 5.1935**

¹⁴ Hıfzı Topuz, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, Ankara, 2015, s.164.

¹⁵ **Ulus**, 11 Nisan 1935.

¹⁶ **Ulus**, 6 Mayıs 1935.

Ulus gazetesi 7 Mayıs 1935 tarihli nüshasında ise “4. Büyük Kurultay için her şey hazır...” başlığını atarak kurultayda program ve tüzükte yapılacak değişikliklerin gündeme geleceğini aktarmıştır. Bunun yanında CHP Genel İdare Kurulu tarafından hazırlanan program taslağını “yurdumuzun özel duygu ve dileklerini karşılayacak esasları içine alan” bir belge olarak nitelendirerek yayımlamıştır. Ayrıca CHP'nin daha önceki kurultaylarının bir tarihçesini sunmuştur. Bu sunumda CHP'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ARMHC) bir devamı olduğunu özellikle vurgulamıştır.¹⁷

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının etkilerinin hissedilmeye devam ettiği bir süreçte toplanmıştır. Dönem, iktisadi buhranın etkilerini azaltabilmek için devletçilik uygulamasının en üst aşamada hayata geçirildiği bir dönemdir.¹⁸

Bu husus Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfki Atay tarafından gündeme getirilmiştir. Atay, “bütün dünyayı altüst eden buhran kargaşası içerisinde bir memleket kuruyoruz; ekonomisini ilk çivisinden, kültürünü harf ve kelimesinden başlayarak yeniden yaratıyoruz” dedikten sonra devlet müdahalesinin alanının genişlemesinden duyduğu memnuniyeti belirterek yazısını “Dördüncü Kurultay iyi günlerde geliyor, beşinci kurultay daha iyi günlerde gelecektir...” cümlesiyle tamamlamıştır.¹⁹

Akşam gazetesi kurultayla ilgili hazırlıkları aktarırken iktisadi konulara vurgu yapmıştır. Gazete, “Parti Kurultayı için hazırlıklar ilerliyor” başlığı altında öncelikle kurultayın toplanacağı binanın önünde bir tak inşa edildiğini ve bu takım üzerine de Münir Hayri tarafından “ilerleyiş timsali olan alçıdan bir heykel” yapıldığı belirtmiştir. Devamında ise kurultayın Türkiye'nin iktisadi hayatını etkileyecek kararlara yoğunlaşacağına altını çizerek ziraat, sanayi ve sigortacılığa ayrı bir önem veri-

---

¹⁷ **Ulus**, 7 Mayıs 1935.

¹⁸ Hikmet Bila, **CHP 1919-1999**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s.69.

¹⁹ Falih Rıfki Atay “Kurultay”, **Ulus**, 8 Mayıs 1935, s.1.

leceğini, hayvan hastalıklarıyla mücadele hususunun gündeme geleceğini, ekonomik sahada özel girişime yardım edilmesi noktasında kararlar alınacağını ve topraksız köylüleri toprak sahibi yapacak bir toprak reformun masaya yatırılacağını aktarmıştır.²⁰

Gazetenin başyazarı Necmettin Sadak kaleme aldığı “*Parti kongresi*” başlıklı yazısında parti-devlet bütünleşmesine değinmiştir. Sadak’a göre, Cumhuriyet Halk Partisi çağdaş olan siyasi partilerden farklı bir şekilde “*memleket ve devletle birlikte*” kurulmuştur. Ülkeyi kurularak “*yeni devleti baştan kuran*” bir kadro, aynı zamanda CHP’ye de hayat vermiştir. Bu açıdan Türkiye’nin partiye olan bağlılığı, pratik olmaktan ziyade “*yakın tarihten gelen şükranla karışık*” bir bağlılık şeklinde anlaşılmalı ve bu yönüyle de diğer ülkelerdeki parti-devlet birliğinden, örneğin Nazi modelinden kesinlikle ayırıştırılmalıdır.²¹

Cumhuriyet gazetesi, Dördüncü Büyük Kurultay’a yönelik ilk haberinde CHP’nin yeni parti programını gündeme getirmiştir. Gazete, “*C.H. Partisi yeni programile büyük inkılâblar hazırladı!*” başlığı altında programda yer alan “*partiye esas olan bütün bu prensipler Kemalizm yoludur*” ifadesinin altını çizmiş, programın Türkiye’deki rejimin niteliğini Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu’ndan “*daha geniş ve sarîh bir suretle*” açıkladığını belirtmiş ve Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu’nun parti programdaki prensiplere göre değiştirilmesinin gündeme geleceğini ifade etmiştir. Programın Türkiye’nin izleyeceği yolu, yani Kemalizm’i “*sağa ve sola çekmeye mahal kalmayacak*” bir açıklıkla izah ettiğini vurgulamıştır.²²

8 Mayıs 1935 tarihli nüshasında da Büyük Kurultay’la ilgili gelişmeleri haber vermeye devam etmiştir Cumhuriyet gazetesi. “*Ulusça bir bayrama gidiyoruz!*” başlığı altında “*Bu parti değil Türk ulusunun kendisidir*” ifadesini kullanarak CHP’nin belli bir sınıfı değil bütün ulusu temsil eden niteliğine dikkat çekmiştir. Aynı sayfada yer verdiği “*Ankara şenlik içinde*” başlıklı haberde ise Ankara’nın bayraklarla donatıldığını,

²⁰ **Akşam**, 7 Mayıs 1935.

²¹ Necmettin Sadak, “Parti Kongresi”, **Akşam**, 8 Mayıs 1935, s.1.

²² **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1935.

kurultaya bütün elçiliklerin davet edildiğini, Atatürk'ün söylevinin içerde ve dışarda büyük bir heyecanla beklenildiğini yazmıştır.²³

Yunus Nadi, aynı tarihli Cumhuriyet'te "*Ülkenin her yanında Parti Kurultayına Hazırlanılıyor*" başlıklı bir köşe yazısı kaleme almıştır. Nadi, burada, Türkiye'deki parti sisteminin özgünlüğüne vurgu yapmıştır. Yunus Nadi'ye göre eski dilde adına fırka denilen parti kavramı ulusun bir bölümünü anlatmak için kullanılsa da CHP "*parti sözüünün bilinen anlamına göre ondan ileri ve ondan başka bir*" anlamı karşılamıştır. CHP, Avrupa'daki parti sistemlerinden farklı olarak yalnızca bir zümreyi temsil etmeyip Türk ulusunun bütününe temsil etme özelliğini üzerinde toplamıştır. Türk ulusu, Cumhuriyet Halk Partisi'nin şemsiyesi altında "*acuna şaşkınlık veren en büyük işleri başarmıştır. Hepsi tek yüzyıla sığmayacak büyük devrimler (inkılâblar) hep bu Partinin bayrağı altında uğurulanmış, yapılabilmektedir.*" Bu yönüyle Cumhuriyet Halk Partisi bir parti değil Türk ulusunun kendisi olmuştur.²⁴

Benzer bir özgünlük vurgusunu Kurun gazetesinden Asım Us'ta yapmıştır. Us, *Tek Parti*" başlıklı makalesinde, Meclis'te "*müstakil mebusların bulunmadığı zamanlarda da*" bir karar alınmadan önce o kararlar ilgili geniş bir tartışma ortamının var olduğunu, hiçbir yasanın veya hiçbir konunun tartışmasız geçmediğini ve samimi olan herkesin düşüncesinden istifade edildiğini belirterek Türk tek-parti sisteminin çoğulcu demokratik bir tavrı ortadan kaldırma arzusu içinde olmadığını ve çeşitli vesilelerle farklı seslere izin verdiğini vurgulamaya çalışmıştır.²⁵

Dördüncü Büyük Kurultay'ın Toplanması ve Faaliyetleri

Atatürk'ün katılmış olduğu son kurultay olma özelliğini de taşıyan Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı, 9 Mayıs 1935 günü Ankara'da TBMM binasında saat 15:00 da 384'ü milletvekili ve 160'ı il temsilcisi olan toplan 544 delegenin katılımıyla ve Parti

²³ **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1935.

²⁴ Yunus Nadi "Ülkenin her yanında Parti Kurultayına Hazırlanılıyor" **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1935, s.1.

²⁵ Asım Us "Tek Parti" **Kurun**, 12 Mayıs 1935, s.1.

Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün kurultayı açmasıyla çalışmalarına başlamıştır.²⁶

Genel Başkan Vekili İnönü'nün “*C.H. Partisi'nin Dördüncü büyük kurultayını açtım. İlk işimiz iki asbaşkan, dört sekreter seçmektir.*” cümlesinin ardından gerçekleşen seçimlerde kurultay asbaşkanlıklarına Abdülhalik Renda ve Saffet Arıkan, sekreterliklerine de Naşid Uluğ (Kütahya), Fakihe Öymen (İstanbul), Etem Kadri (Aydın) ve İbrahim Akıncı (Edirne) seçilmişlerdir.²⁷

Seçimlerin ardından Parti Genel Başkan Vekili İsmet İnönü, söylevini vermek üzere Atatürk'ü kürsüye davet etmiştir. Şiddetli ve sürekli alkışlarla kürsüye gelen Atatürk, ana hatlarıyla şunları söylemiştir:²⁸

“Kurultayın sayın üyeleri: karşılarında bulunmakla haz duyduğum delege arkadaşlarımı selâmlarken; yüce ulusunuzu saygı ile anarım.

Bu anda bundan önceki Kurultayları ve partimizi doğuran İlk Sivas Kurultayını-ki, dış ve iç düşmanların süngüleri altında kurulmuştur, hatırlatmak, geçen on altı yılın bütün hadiselerini göz önüne getirmeyi kolaylaştırır:

Uçurumu kenarında yıkık bir ülke...Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanılan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet (sürekli alkışlar) ve bunları

²⁶ Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, Ay-yıldız Matbaası, Ankara, 1965, s.100.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Yönetim Kurulu toplantısı sonunda Dördüncü Büyük Kurultay'ın açılışında izlenecek adımlar şöyle sıralanmıştır: “1- Parti Genel Başkan Vekili İnönü'nün Kurultayı açması. 2- Kurultay Başkanvekili ile kâtiplerin seçimi. 3- Parti Genel Başkanı Atatürk'ün söylevi. 4- Kurultay Encümenlerinin seçimi. 5- Genel kâtiplikten Kurultaya sunulan işlerin encümenlerine havalesi.” **BCA 490 01 211 837 2**

²⁷ **C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, Ulus Basımevi, Ankara 1935,

s. 15.

²⁸ **a.g.e.**, s.15.

*başarmak için arasz, devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa di-
yemi...*

*Bayanlar, Baylar: Partimizin her Kurultayı denilebilir ki bir dönüm
noktasında toplanmıştır. 1927 Kurultayı, doğuda kopan azıyı yenerek
Cumhuriyetin sarsılmaz temelde olduğunun anlaşılmasına; 1931 Kurul-
tayı güvenlik ve sükûnun kurulmasına rasgelir. Bu kurultayımız ise, geniş
ölçüde gelişim devri içinde bulunduğumuz günlerde toplanmış oluyor.*

*Kurultayın yeniden alacağı ilerleme ve yükselme tedbirleri ile vatanın
yüksek yönetimini erdemli ellerinde tutan partimizin, şerefli tarihini zen-
ginleştireceğine şüphe yoktur.*

*Geçen Kurultaydan bugüne kadar, kültürel ve sosyal alanda başardı-
ğımız işler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal çehresini, kesin çizgilerile or-
taya çıkarmıştır. Yeni harfleri, ulusal tarihi, öz dili, ar, ilimsel müzik ve
teknik kurumları ile, kadını erkeği her hakta eşid, modern Türk sosyeteşi
bu son yılların eseridir. (Sürekli alkışlar).*

Basının 1935 Kurultayında yaşanan gelişmeleri ne suretle haber-
leştiğine baktığımız zaman Ulus gazetesi, 9 Mayıs 1935 tarihli nü-
sasında “4. C.H.P. Büyük Kurultayı Bugün Açılıyor” başlığıyla kurultayın
saat 15:00 da “Kamutay Kurağında” toplanacağını duyurmuştur. Bu-
nun yanında yine aynı sayfada CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in 8
Mayıs akşamı partinin yeni programı hakkında radyoda yapmış ol-
duğu konuşmaya yer vermiştir. Peker, bu konuşmasında iktisadi ko-
nulara ayrı bir önem vermiştir. Recep Peker, söylevinde “kurultaya su-
nulan yeni parti programı taslağı, sosyal, siyasal ve ekonomik yaşayışımızın de-
rinliklerinde diriltici sarsıntılar yapan türk inkılâbının bütün şiarlarına bağ-
lılığımızı yeniden perçinliyor” dedikten sonra Türkiye'deki her ekonomik
teşebbüsün “ulusal bütünlüğün ahengine uygun” olacağını vurgulamıştır.
Devletin ekonomisi de “yapıcılık vazifesini ve kurulması, işlemesi korunan
serbest sanayi tanzim ve murakabe edicilik vazifesini” genişleteceklerini
ifade etmiştir. Bunun yanında bütün eğitim kurumlarında “cumhuri-
yetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı bir insan telkin” edileceğinin
altını çizmiştir. Konuşmasını, CHP'nin yeni programı “heyecanlı izde

yürüyenleri (*Kamâlizm*) yolunun yolcuları olmak ad ve onuru içinde topluyor.” cümlesiyle tamamlamıştır.²⁹

Ulus gazetesinin başyazarı Falih Rıfki Atay “*Kurultay*” başlıklı köşe yazısında Atatürk’ün yapmış olduğu konuşmayla aynı doğrultuda bir yaklaşımla Dördüncü Büyük Kurultay’ın Türk devriminin atılım yaptığı bir dönemde toplandığına işaret etmiştir. Buna göre Atay, söz konusu yazısında, “*yeni Türkiye Türk mayası ile yoğrulmuştur*” saptamasını yaptıktan sonra kurultay “*ulusal, ekonomik ve kültürel prensiplerinin, hayat ve hakikat deneçleri üstünde ayarlana ayarlana, tavını ve olgunluğunu bulduğu bir zamanda toplanmaktadır*” diye devam etmiştir.³⁰

Aynı gazetenin bir sonraki sayfasında Yaşar Nabi Nayır, Türkiye’nin tek- parti sistemine tarihsel şartların zorlamasıyla yöneldiğini vurgulayan “*Büyük Kurultay*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Nabi’ye göre, Türk ulusu emperyalizm karşısında başarı sağlamak ve “*en ileri uluslarla bir düzeye çıkmak için*” ilk önce birlikteliğe ihtiyaç duymuş, küçük düşünce ayrılıklarına ve parti hırslarına saplanıp kalmanın “*“büyük yarımı geciktirmek ve büsbütün kaybetmek*” olacağını anlamış ve bu anlayıştan kalkarak “*yurt birliğinin sembolü olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin çevresinde*” toplanmıştır.³¹

Dördüncü Büyük Kurultayı heyecanla izleyen Cumhuriyet gazetesi 9 Mayıs günü “*Dördüncü Parti Kurultayı bugün 3 de Ankara’da açılıyor*” manşetiyle çıkmıştır. Gazete, ilk sayfada yer verilen “*Günün Programı*” başlığını taşıyan haberde bütün bir ülke tarafından “*derin bir alâka*” ile beklenen kurultay için hazırlıkların tamamlandığını, şehrin baştan başa donandığını, Atatürk’ün kurultaydaki söylevini aktarmak üzere meydanlara hoparlörler yerleştirildiğini ve kurultayla ilgili dövizlerin asıldığını belirtmiştir.³²

²⁹ **Ulus**, 9 Mayıs 1935.

³⁰ Falih Rıfki Atay, “Kurultay”, **Ulus**, 9 Mayıs 1935, s.1.

³¹ Yaşar Nabi Nayır “Büyük Kurultay”, **Ulus**, 9 Mayıs 1935, s.2.

³² **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1935.

Cumhuriyetin başyazarı Yunus Nadi, kurultayın toplandığı gün ise “*Ulusal Parti Kurultayının Derin manâsı*” başlıklı bir köşe yazısı yayınlamıştır. Nadi, söz konusu yazısında CHP'nin köklerinin ve ideolojisinin ARMHC'ye kadar uzandığını vurgulamaya çalışarak partinin temellerinin Mustafa Kemal'in askerlik görevinden istifa ederek sine-i millete döndüğü günlerde ulusla birlikte atıldığını belirtmiştir. Devamında ise CHP'nin “*ulusun kendi kucagından ve kendi yüreğinden*” doğmuş “*ulusal bir kurum*” olarak tek bir sosyal sınıfı veya birkaç sınıfın çıkarını değil bir bütün halinde ulusu, Türkiye'yi temsil ettiğini vurgulamıştır.³³

Ulus gazetesinden Zeki Mesud Aslan da Yunus Nadi ile benzer bir değerlendirme yapmıştır. Aslan “*Ülkü Partisi*” başlıklı makalesinde hem CHP'nin köklerini ARMHC'ne kadar götürmüş ve hem de CHP ile Türk ulusu arasında güçlü bir bağ olduğuna işaret etmiştir. Aslan'a göre Cumhuriyet Halk Partisi her şeyden önce “*başında Ulu Önder Atatürk bulunduğu halde türk ulusunu içten ve dıştan gelen tehlikelere karşı*” korumuştur. Bu aşamadan sonra parti yaratıcı bir atılımla ve toplumun belirli kesimlerini önceleyen devrimlerden farklı olarak “*hiçbir sınıfı incitmeden ve ancak yurdun yüksek ve gerçek asıglarını*” gözeterek hareket etmiş ve bu yönüyle ulusun sevgisini kazanmıştır.³⁴

Basın, Dördüncü Büyük Kurultay'ın ilk gününde yaşanan gelişmeleri 10 Mayıs 1935 tarihinde haberleştirebilmiştir. Cumhuriyet gazetesi “*Ulusal Parti Kurultayı dün açıldı!*” başlığı altında Atatürk'ün söylevini sayfalarına taşımıştır. Bu noktada Atatürk'ün gerek Türk-Sovyet dostluğunun ve gerekse de dört ülkeyi birbirine bağlayan Balkan Antantı'nın uluslararası barış için büyük bir etken olduğunu belirten ifadelerini öne çıkarmıştır. Bunun yanında Yunus Nadi “*Kurultaydan İntibalar*” başlığıyla açılış esnasında yaşananları şu cümlelerle betimlemiştir:³⁵

³³ Yunus Nadi, “Ulusal Parti Kurultayının Derin manâsı” **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1935, s.1.

³⁴ Zeki Mesud Aslan “Ülkü Partisi” **Ulus**, 12 Mayıs 1935, s.1.

³⁵ Yunus Nadi, “Kurultaydan İntibalar” **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1935, s.1.

“Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı ilk Türkiye Millet Meclisi zamanlarının ulusal heyecanlarını canlandırarak açıldı. Kurultay binasının önü, çevresi sabahdan en ulusal bayram şenliklerine katılmaya gelmiş bir halk kalabalığıyla baştan başa kaplanmıştı. Parti belgesi altı okun gürbüz kolların gerdiği yaylarda atılışını belirtmek üzere Kurultay önünde yükseltilen anıt herkese sanki Türk esatirinden hayaletler ve hakikatler gösteriyordu.

Partinin kurucusu ve ülkede her iyiliğin her büyüklüğün Başyapıcısı Büyük Atatürk beş yüzden artık üyenin hıncahınc doldurduğu Kurultay salonuna girerek üyeler arasında sıraya oturdu. Ve Genel Başkan vekili General İsmet İnönü, Kurultayı açarak ilk seçimleri yaptırıncaya kadar orada kaldı. Ve ondan sonradır ki yerinden kalkarak büyük alkışlar içinde kürsüye yürüdü ve çıktı.”

Akşam gazetesi de Cumhuriyet gibi Atatürk'ün söylevini öne çıkarmıştır. Gazete Atatürk'ün “Dış siyasette amacımız, barışı korumak, güven içinde yaşamaktır” ifadelerini manşet yaparken hemen devamında da onun “Sovyetlerle dostluğumuz her zamanki gibi sağlam ve içdendir. Balkan paktı gittikçe Avrupa barışının temel taşlarından biri olmak yerindedir. Yakın uzak devletlerle ilgilerimiz normal ve dostçadır” dediğini aktarmıştır.³⁶

Ulus gazetesi “4. Büyük Kurultay Açıldı.” başlığı altında Atatürk'ün “dört çetin yılın başarılarını” anlatarak CHP'ye yeni ödevler verdiğini ve “bütün dünya gidişini göz önünde tutarak, dikkatli; hazırlıklı, uyanık bulunmak lüzumuna kanımız” dediğini belirtmiştir. Ulus, ikinci sayfasında ise kurultayın ilk gününde yaşananları aktarmıştır. Habere göre, 9 Mayıs günü saat 15: 00 da Genel Başkan Vekili İnönü kurultayı açmış ve sonra da iki asbaşkan ile dört sekreter seçimine geçilmiştir. Seçimlerin tamamlanmasından sonra Parti Genel Başkanı Atatürk “sürekli alkış ve yaşa sesleri arasında kürsüye gelerek

---

³⁶ Akşam, 10 Mayıs 1935.

söylevini” vermiştir. Beş dakikalık bir aradan sonra geçilen ikinci toplantıda ise Abdülhalik Renda'nın başkanlığı altında komisyonlara üye seçimi yapılmıştır.³⁷

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı'nı izleyen gazeteler, öncelikle kurultayın komisyon çalışmalarını öne çıkarmışlardır. Ulus gazetesi “*Kurultay komisyonları çalışıyor*” başlığını atarak Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in nizamname ve program taslakları hakkında komisyona izahat verdiğini, Nizamname ve Program işlerine bakan komisyonun saat 19:00 a kadar, Dilek Komisyonu'nun ise gecenin ilerleyen saatlerine kadar çalışmalarına devam ettiğini bildirmiştir. Bunun yanında Büyük Kurultay'ın çalışmalara başlaması dolayısıyla Atatürk'e yurdun her bölgesinden kutlama telgraflarının geldiğini, ulusun “*Büyük Öndere*” bağlılık, sevgi, inan gibi güzel ve içten duygularını sunduğunu aktarmıştır.³⁸

Kurun gazetesi, “*C.H. Partisi büyük kurultayı komisyonları çalışmalarına başladılar*” başlığı altında komisyon çalışmalarına yönelik bilgiler vermiştir. Habere göre CHP Ankara idare heyeti başkanı Rifat Börekçi Hesap Komisyonu, Şemsettin Günaltay Program ve Nizamname Komisyonu ve Mümtaz Ökmen ise Dilek Komisyonu başkanlıklarına seçilmişlerdir.³⁹

Cumhuriyet gazetesi Anadolu Ajansı'nı referans göstererek vermiş olduğu “*Yeni inkılâblar hazırlığı*” başlıklı haberde Nizamname ve Program ile Dilek Komisyonlarının 11 Mayıs günü de çalışmalarını sürdürdüğü belirterek özellikle Dilek Komisyonu'nun gece yarısından sonra da çalışmaya devam ettiği vurgulamış, komisyonun en çok iktisadi konularla meşgul olduğunu, dileklerin gerçekleştirilmesi için yolların arandığını ve bu çalışmalara Maliye Bakanı ile Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın da katıldığını ifade etmiştir. Haberin devamında ise Nizamname ve Program Komisyonu'nun sanayi tesislerinin yurdun bütün bölgelerine dağıtılmasına ve Türk köylüsünün kalkındırılmasına

---

³⁷ **Ulus**, 10 Mayıs 1935.

³⁸ **Ulus**, 11 Mayıs 1935.

³⁹ **Kurun**, 11 Mayıs 1935.

yönelik olarak yeni program üzerinde birçok düzetmeler ve ilaveler yaptığını aktarmıştır.⁴⁰

Yukarıda da belirtilmeye çalışıldığı gibi Dördüncü Büyük Kurultay toplanmasının ardından öncelikle Program ve Nizamname Komisyonu, Hesap Komisyonu ve Dilek Komisyonu'nun çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Komisyon çalışmalarının belirli bir noktaya ulaşmasından sonra Büyük Kurultay 12 Mayıs günü saat 15:00 da Abdülhalik Renda'nın başkanlığında ikinci toplantısını gerçekleştirmiştir.⁴¹

Ulus gazetesi, kurultayın ikinci toplantısında yaşanan gelişmeleri "*Büyük Kurultay, Partisinin Hesaplarını Çok Beğendi*" başlığı altında haber vermiştir. Habere göre Hesap Komisyonu, Abdülhalik Renda'nın başkanlığında ikinci defa bir araya gelen Büyük Kurultay'a hazırlamış olduğu raporu sunmuştur. Raporda "*partinin bütün defterlerinin ve harcama belgelerinin çok düzgün ve her harcamanın hesap tüzüğüne tam uygun bir şekilde yapıldığı*" vurgulanmıştır. Daha sonra kürsüye gelen raportör Damar Arıkoğlu, her yönüyle kusursuz olan hesaplar hakkında genel kurulun yönelteceği soruları cevaplamaya hazır olduğunu belirtmiştir.⁴²

Cumhuriyet gazetesi, kurultayın 12 Mayıs gününde yaşanan gelişmeleri "*Ulusal Parti Kurultayının bugünkü mühim toplantısı*" başlığı altında aktarmıştır. Habere göre, öncelikle Hesap Komisyonu 1931'den 1935'e kadar geçen süredeki parti hesaplarına yönelik hazırlamış olduğu raporu kurultaya sunmuştur. Komisyon söz konusu raporda "*hesaba taalluk eden defterleri çok düzgün bulduğunu, görülen düzgünlüğün takdire lâyık olduğunu*" belirtmiştir. Daha sonra kurultayın toplanması sebebiyle gönderilen tebrik telgrafları okunmuş ve bu telgraflara verilecek cevaplar kararlaştırılmıştır. Bunun yanında Nizamname ve Program Komisyonu kurultaya sunulacak taslak metin üzerinde yapmış olduğu değişikliği komisyon üyelerine sunmuş ve komisyon, metin üzerindeki değişiklikleri inceledikten sonra tasarının 13 Mayıs saat

⁴⁰ Cumhuriyet, 12 Mayıs 1935.

⁴¹ C.H.P Dördüncü Büyük Kurultay Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s. 15.

⁴² Ulus, 13 Mayıs 1935.

15:00 da görüşülmek üzere kurultaya sunulmasını uygun bulmuştur.⁴³

Daha öncede belirtildiği üzere Şemsettin Günaltay başkanlığında çalışmalarını tamamlayan Nizamname ve Program Komisyonu, üzerinde gerekli incelemeleri yapmış olduğu program taslağını öz Türkçe olarak çoğaltarak 12 Mayıs 1935'te delegelere sunmuştur. Bir gün sonra da Saffet Arıkan başkanlığında toplanan 1935 Büyük Kurultayı'nın üçüncü oturumunda CHP'nin yeni programı görüşülmeye başlanmıştır.

İlk olarak “Dördüncü Kurultayın Program ve Nizamnamesi Hakkında Program ve Nizamname Encümeni Mazbatası” okunmuş ve daha sonra da Parti Genel Sekreteri Recep Peker, program hakkında geniş kapsamlı bir konuşma yapmıştır. Konuşmasına “Partimizin doğuşu ve ilerleyişi yurdun kurtuluşuna ve yeni Türkiye devletinin kuruluş ve ilerleyişine bitişik onun içinde ve onunla beraber, yüce ve bütün yer yüzü için enteresan bir hayat hadisesidir” sözleriyle başlamış ve devamında partinin izlediği bütün prensiplerin “herhangi bir nazariyecilikten değil, hayattan, hayatın kendisinden” alındığını ifade etmiştir. Daha sonra Peker, “programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası Türkiyede zaten baştanberi devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır” demiş ve “partinin ana vasıfları olan cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve lâiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de vasıfları halini alıyor” diye de eklemiştir.⁴⁴

Bu noktada altı umde hakkında bilgiler veren Peker “biz cumhuriyetçiyiz, bugünkü Türk devleti bir cumhuriyettir...bu vasıf kanunda değişmez bir nokta olarak yazılıdır.” sözlerinden sonra ulusçuluk ilkesinin Türkiye açısından hayatiyetine vurgu yapmıştır. Bu çerçevede “Anarşist, marksist, faşist, hilâfetçilik ve beynelmilelcilik propagandaları ve buna benzer birçok propagandalar hep üstümüzden geçer. Bütün bunlar karşısında Türkiye ancak

⁴³ Cumhuriyet, 13 Mayıs 1935.

⁴⁴ C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s. 43-45.

sıkı bir ulusçuluk imanına sarılmış olmalıdır ki biri ötekini besleyen zehirli cereyanlara karşı kendisini koruyabilsin.” demiştir. Peker, ulusçuluk ilkesinden hemen sonra halkçılığın tanımına geçmiştir. Burada Türk ulusunu oluşturan bütün fertlerin hukuksal düzeydeki eşitliğinin ve halkçılık ilkesinin sınıf çatışmasını reddeden niteliğinin altını çizmiştir. Bu bağlamda Parti Genel Sekreteri “her vatandaşın müsavî haklı, müsavî şereflî, insan olarak tanır ve imtiyaz davasında bulunmayan yurtdaşılar külesini halktan ve halkçı olarak kabul ederiz...Türkiye sınıf yoktur, cins yoktur, imtiyaz yoktur.” dedikten sonra halkçılık ilkesi hakkındaki sözlerini “içinde sınıf, imtiyaz çarpışmaları kopmayan yani halkçı bir duygu ile birleşmiş bir ulus yığınını hak ve şerefte müsavî teklerden kurulmuş bir ulusal birlik külesi vücuda getiremez.” cümlesiyle tamamlamıştır. Devletçilik ilkesinin ise Türkiye'nin iktisadi bağımsızlığı için elzem olduğuna dikkatleri çekmiş ve konuşmasında, “Biz devletçi olmasaydık memleket evlatlarını akıtlmış olan yüce kanları pahasına elde edilen Türk vatanında memleket malı yerine ecnebi malının satışına yurt kapıları açık kalır, ecnebi malları Türk pazarlarını istila ederdi... Şu hâlde devletçilik bir parti vasfı olarak kalmamalı, Devletin vasıfları arasında yerini almalıdır.” demiştir. Altı Ok hakkında yapmış olduğu izahatında son olarak laiklik ve devrimcilik ilkelerine değinen Peker, şunları söylemiştir: “Laiklik ve devrimcilik hakkında söz söylemeyi artık bulurum. Çünkü bu iki mefhum olmayınca yeni devlet varlığının kaynadığı iki dayanak direği kökünden yıkılır.”⁴⁵

Peker'in konuşmasını takiben kurultay yeni programın maddelerini akşam saatlerine kadar müzakere etmiştir. Aynı gün içinde oylamaya sunulan 73 maddelik program oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁴⁶

⁴⁵ a.g.e., s.45, 46.

⁴⁶ a.g.e., s.85.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultayı, Kemalizmin politik bir düşün akımı olarak geliştirilmesinde önemli bir dönemeçtir.* Bu bakımdan kurultay tarafından kabul olunan yeni programda öne çıkan nokta Kemalizm teriminin ilk defa CHP programına dahil edilmesi olmuştur.⁴⁷

Bu bağlamda Kemalizm terimi, kurultay tarafından onaylanan CHP'nin yeni programın giriş bölümünde şu ifadelerle yer almıştır:⁴⁸

“Cumhuriyet Halk Partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalnız olarak ortaya konmuştur. Bundan başka bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti Kurultayınca da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı Kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 Kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildiriğe saptanmıştır. Yalnızca birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar Kamalizm prensipleridir.”

---

* Kemalist terimi, ilk defa İngiliz raporlarında Amerikan Kurtuluş Savaşı'nda ihtirash bir lidere çıkar ilişkileriyle bağlanmış bir grup çete demek olan “Washingtonist” kavramı gibi Türk milliyetçilerini küçültücü bir anlamda kullanılmıştır. (Doğan Avcıoğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e**, C I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1977, s. 129.) Fransız kamuoyu da Mustafa Kemal ile çevresindekileri itibarsızlaştırmak amacıyla Kemalciler terimini tercih etmiştir. (Selâhaddin Çiller, **Atatürk için diyorlar ki**, Varlık Yayınları, İstanbul 1981, s. 49.) Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosu, mücadeleyi bütün Türk ulusuna mal etmek için savaş süresince Kemalist terime mesafeli durmuştur. (Grace M. Ellison, **Kuva-i Millîye Ankarası**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.165.) Ancak Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasından sonra Mustafa Kemal ve çevresindekiler, Kemalizm kavramını benimsemişlerdir. Ahmet Cevat Emre, sahibi olduğu Muhit dergisinin 1930 yılına ait 21 numaralı nüshasında Türk devriminin ideolojisini ilk defa Kemalizm olarak tanımlamıştır. (Temuçin Faik Ertan, “Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit”, **Kebikeç**, Yıl: 2, S 5, 1997, s. 23, 25, 26.) Kemalizm kavramı daha sonra da Ali Naci Karacan, Şeref Aykut, Tekinalp gibi kişiler tarafından da kullanılmıştır. Hatta Kemalizm kavramı ilk baskısı 1932 yılında yapılan ve liselerin tarih derslerinde okutulmak üzere hazırlanan Tarih IV kitabında da kullanılmıştır. (Hakan Uzun “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları” **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, IX/ 20-21, 2010 Bahar/ Güz, s.245.)

⁴⁷ Kili, a.g.e., s.62.

⁴⁸ **C.H.P. Programı**, Ulus basımevi, Ankara 1935, s.1,2.

Bunun yanında programda Kemalizm'in dört esas ve altı ilkeye dayandığı belirtilmiştir. Dört esas; yurt, ulus, devlet yönetimi ve yurttaşın siyasal ve kamu hakları olarak adlandırılırken altı ilke ise; cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik olarak tanımlanmış ve 1931 tarihinde kabul olunan programa göre daha kapsamlı bir biçimde tarif edilmiştir.⁴⁹

Parti programı, “*Devletin esas kuramı: Türkiye; ulusçu, halkçı, devletçi, lââyık ve devrimci bir cumhuriyettir*” ifadesiyle parti devlet bütünlüğü daha somut ifadelerle kurduktan sonra bu ilkeleri şu şekilde izah etmiştir:⁵⁰

A- Parti, ulus egemenliği ülküsünü en iyi ve en sağlam surette imsileyen ve taplayan devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanağdır. Parti bu sarsılmaz kanağatla Cumhuriyeti her tehlukeye karşı, bütün araçlarla korur. (Cumhuriyetçilik)

B- Parti ilerleme ve gelişme yolunda ve arsulusal değerlerde ve ilgeride Türk sosyetesinin, çağdaş uluslarla yan yana ve bir uyumda yürümekle beraber, ikinci madde de izah olduğu üzere kendine özgü iralarını ve erkin benliğini korumağı esas sayar. (Ulusçuluk)

C- İrde ve egemenlik kaynağı ulustur. Bu irde ve egemenliğin, devletin yurddaşa ve yurddaşın devlete karşı ödev ve yükümlerini tamamilere yerine getirmek için kullanması, partinin başlıca prensiplerindendir. Kanun karşısında saltık bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir klasa, hiçbir cemaate ayrılık tanımayan yurddaşları, halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı klaslardan karşıt değil, fakat, ferdig ve sosyal hayat için, iş bölümü bakımından, türlü hizmetlere ayrılmış bir sosyete saymak esas prensiplerimizdendir; çiftçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaf ve işçilerle, özgür ertik sahipleri, endüstrieller, tecimerler ve işyarlar Türk ulusal kuramının başlıca çalışma örgenleridir. Bunların her

⁴⁹ Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.179.

⁵⁰ **C.H.P. Programı**, Ulus basımevi, Ankara 1935, s.3, 6-12.

*birinin çalışması, öbürünün ve kamunun hayatı ve genliği için bir zora-
ğıdır.*

*Partimizin bu prensiplerle amaçladığı gaye klas kavgaları yerine sos-
yal düzenlik ve dayanışma elde etmek ve asiğlar arasında, birbirlerine kar-
şıt olamayacak surette, uyum kurmaktır. Asiğlar, kapasite ve çalışma dere-
cesine göre olur. (Halkçılık)*

*Ç- Özel kınav ve çalışma esas olmakla birlikte, imkân olduğu kadar
az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa erdştirmek için,
genel ve yüksek asiğların gerektirdiğı işlerde, hele ekonomik alanda, devleti
filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır.*

*Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ surette yapıcılık olduğu kadar,
özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol
da etmektedir.*

*Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağıının belirtilmesi,
ulusun genel ve yüksek asiğlarına bağılıdır. Bu lüzum üzerine, devletin,
filiğ olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer, özel bir girişit elinde
bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağı-
lıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından
ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihti-
malleri hesaba katılmaz. (Devletçilik)*

*D- Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve
taplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile, asrın ihtiyaçlarına uyulma-
sını prensip olarak kabul etmiştir.*

*Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile
siyasadan ayrı tutmağı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi
için başlıca şartlardan sayar. (Lâyıklık)*

*E- Parti, devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel
prensiple kendini bağı tutmaz. Ulusumuzun sayısız özverilerle başarmış
olduğı devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağı kalmak ve on-
ları korumak parti için esastır. (Devrimcilik)”*

Cumhuriyet gazetesi, CHP'nin yeni programının kabul edildiğini 14 Mayıs 1935 tarihli sayısında “*Parti programı heyeti umumiyesiyle kabul edildi.*” başlığı altında kamuoyuna duyurmuştur. Habere göre parti kurultayı 13 Mayıs günü Saffet Arıkan başkanlığında toplanmıştır. Öncelikle Parti Genel Sekreteri Recep Peker programın maddeleri hakkında önemli bir söylev vermiştir. Daha sonra program üzerinde konuşmalara geçilmiştir. Delegelerden Refik Şevket İnce programın geneli hakkında görüşlerini belirtmiştir. Bu esnada Anadolu köylüsünü temsilen katılan delege İsmail Mehmet Uğur söz alarak programın bir toprak reformunu öngörmesinden büyük memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Bundan sonra maddelerin müzakeresine geçilmiştir. Müzakerelerin tamamlanmasından sonra da taslağı çok iyi bir şekilde hazırlanmış olan program oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁵¹

Cumhuriyet gazetesinin başyazarı Yunus Nadi CHP'nin yeni programını “*Ulusal Parti: Ekonomik alanda*” başlıklı bir köşe yazısıyla değerlendirmiştir. Nadi söz konusu yazısında özellikle devletçilik ve halkçılık ilkelerine yoğunlaşmıştır. Dünyayı sarsan bir ekonomik buhran ortasında bu iki ilke ekseninde Türkiye'nin kalkınma yolunun açılacağını vurgulamıştır. Ona göre program “*Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimâî hayat için iş bölümü itibarile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.*” ifadesiyle mutlak suretle sınıf çatışmasına karşı çıkmış ve “*partiye göre özel (hususî) çalışma temeldir. Teklerin (fertlerin) yapmayacakları ve çabuk yapılması gerekli işleri devlet yapar*” yaklaşımıyla devletçi sistem ile özel sektör arasında bir ahenk yaratmıştır. Böylelikle yıkıntı ve çöküntü halinde devr alınan Türkiye'nin halkçılık ve devletçilik prensipleri temelinde “*bayındırlıklarla şenlendirilmesi*” imkân dahiline girmiştir.⁵²

Falih Rıfkı Atay da Ulus gazetesinde CHP'nin yeni programını değerlendirmeye yönelik olarak “*Program Esaslarımız*” başlıklı bir makale kaleme almıştır. Atay da Nadi gibi halkçılık ve devletçilik prensiplerine

⁵¹ Cumhuriyet, 14 Mayıs 1935.

⁵² Yunus Nadi “Ulusal Parti: Ekonomik alanda”, Cumhuriyet, 12 Mayıs 1935, s.1.

vurgu yapmıştır. Ona göre partinin yeni programı “*Kamâlist rejimin, sosyal ve ekonomik kuramını, tam ve toplu olarak*” belirlemiştir. Program her şeyden önce Atatürk’ün İzmit’te gazetecilere söylemiş olduğu “*halkçıyız, sınıfçı değiliz*” yaklaşımı doğrultusunda “*sınıf kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmeyi*” amaçlamıştır. Yine Atatürk’ün kurultayın açılışı münasebetiyle vermiş olduğu söylevinde ifade ettiği ‘*güdümlü ekonomi*’ vurgusu ekseninde yeni program “*tüzeye ve herkese çalışma ve girişim haklarını ödeyen, ancak hiç kimseye, kendi kazancı için kamuğasıya karşı gitmek hakkını vermeyen*” bir düzen kurulmasını hedeflemiştir. Böylelikle halkçılık ve devletçilik ilkeleriyle Türkiye’nin bir yandan sosyo- kültürel diğer yanda da ekonomik davasının dayanakları ortaya koyulmuştur.⁵³

Atay, “*Planlı Türkiye*” başlığını taşıyan köşe yazısında da devletin müdahale alanının genişlemesinin olumlu sonuçlar vereceği şeklinde bir düşünceyi gündeme getirmiştir. Ona göre, yeni programın temel felsefesini oluşturan Türkiye’nin “*yüksek devlet kontrolü altında*” bir planlamaya tabii tutulması yaklaşımı, devlet ve halk kuvvetlerini birlikte çalıştırmayı ve “*ulusal enerjiyi tam verimde*” kullanmayı mümkün kılacaktır. Bundan daha da önemlisi partinin anti- sosyalist ve anti- faşist yönü güçlendirilecektir. Nitekim daha güçlü bir devlet mekanizması gerek parti içi gerekse de parti dışı siyasette de etkili bir denetimin önünü açarak *en -sağ ve en -sola kadar kayabilen söylev ve yazılara*” bir sınırlama getirilecektir.⁵⁴

Dördüncü Büyük Kurultay 14 Mayıs 1935 tarihinde Saffet Arıkan’ın başkanlığında yeniden toplanarak CHP’nin yeni nizamnamesini görüşmeye başlamış ve aynı gün içinde nizamnamenin bütününe oybirliğiyle kabul etmiştir.⁵⁵

Ulus gazetesi, söz konusu gelişmeyi 15 Mayıs 1935 tarihli nüshasında “*Büyük Kurultay yeni tüzüğü kabul etti*” başlığıyla duyurmuştur.

⁵³ Falih Rıfki Atay “Program Esaslarımız” **Ulus**, 11 Mayıs 1935, s.1.

⁵⁴ Falih Rıfki Atay “Plânlı Türkiye” **Ulus**, 13 Mayıs 1935, s.1.

⁵⁵ **C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, s. 89, 115.

Bunun yanında yine aynı gün çeşitli illerden gelen delegelerin Yüksek Tarım Enstitüsüne yapmış oldukları geziyi haberleştirmiştir. Buna göre, enstitüyü ziyaret eden delegeleri; Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, enstitü müdürü Doktor Falke, enstitü profesörleri ile talebeler karşılamışlardır. Tarım Bakanı, konferans salonunda bir araya gelen delegelere “*enstitünün tarım alanında yapacağı büyük devrimi, yurdun ürünlerini yeğritip ona bol gelir getiren yenilerini katarak türk köylüsünün hayatında yapacağı gelişimi izah etmiştir.*” Tarım Bakanı’nın konuşmasını takiben delegeler enstitünün farklı bölümlerini gezmişlerdir.⁵⁶

CHP’nin nizamnamelerinde CHP Genel Başkanlığı konusu ya da Değişmez Genel Başkanlık kavramı önemli bir kurum olarak öne çıkmıştır. Değişmez Genel Başkanlık kavramı ilk defa CHP’nin 1927 yılında düzenlenen Büyük Kongresinde ifade edilmiştir. Burada kabul olunan nizamname CHP Genel Başkanlığı konusunu ‘*Umumi Esaslar*’ kısmında ele almıştır. Bu bölümde yer alan altıncı maddede ‘*Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi reisi; Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.*’ denilmiştir. 1931 Kongresi’nin onaylamış olduğu nizamnamenin ilgi maddesinde ise ‘*Cumhuriyet Halk Fırkasının daimî umumî reisi, Fırkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.*’ şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁷

1935 yılında düzenlenen Dördüncü Büyük Kurultay’da kabul edilen yeni tüzük de 1931 tarihli nizamnamedeki Değişmez Genel Başkanlık tanımı aynen benimseyerek “*partinin değişmez genel başkanı, onu kuran Kamâl Atatürktür.*” cümlesini kullanmıştır. Bunun yanında programın vurguladığı parti-devlet bitişikliğini de “*parti kendi bağrından doğan hükümet teşkilatı ile parti teşkilatını birbirini tamamlayan bir birlik tanır*” cümlesiyle tekrarlamıştır.⁵⁸

Yukarıda farklı köşe yazarlarından yapılan alıntıların da göstermeye çalıştığı gibi dönemin aydınları, Değişmez Genel Başkanlık kurumunu ve parti- devlet özdeşliğini güçlendirecek metinleriyle öne

⁵⁶ **Ulus**, 15 Mayıs 1935.

⁵⁷ Uzun, a.g.m., s.240-242.

⁵⁸ **C.H.P. Tüzüğü**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.3, 25.

çıkışlardır. Bu noktada Falih Rıfki Atay'ın bir defa daha anılması anlamlı olabilir. Atay "10. Yıl" başlıklı makalesinde CHP'nin Değişmez Genel Başkanı'nı yüceltici bir tutum içindedir. Atay, burada, bir yandan Atatürk'ü "yenilmemek için doğan şef" olarak nitelendirirken bir yandan da "Yayla türkü nasıl hiç kimsenin sezinmediği ruhunu Atatürk'e açtı ise, yayla toprağı, hiç kimsenin bilmediği sırrını yine ona verecektir" şeklinde bir ifadeyle Türk ulusu ve Atatürk arasında köklü bir bağ kurmuştur.⁵⁹

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Dördüncü Büyük Kurultay çalışmalarının en önemli vasıflarından biri de halk dileklerine vermiş olduğunu önemdir. Türkiye'nin her bölgesinden halk dilekleri çok kapsamlı bir şekilde toplanmış ve kurultayın çatısı altında faaliyet gösteren Dilek Komisyonu tarafından çok iyi bir şekilde tasnif edilerek hem genel bir raporla hem de her bakanlığı ilgilendiren ayrı ayrı raporlar halinde kurultaya sunulmuştur.⁶⁰

Büyük Kurultay'ın 15 Mayıs günü gerçekleşen beşinci toplantısında öncelikle Dilek Komisyonu tarafından hazırlanan genel rapor okunmuş ve sonra da her bakanlığı yetkisi içine giren dilekler ayrı ayrı okunarak bunlar üzerinde tartışma açılmıştır. Bu esnada delegeler söz alarak dilekler hakkındaki düşüncelerini beyan etmişler ve ilgili bakanlıklarının faaliyetleri hakkında izahta bulunmuşlardır. Müzakereler bir gün sonra da devam etmiştir.⁶¹

Cumhuriyet gazetesi, ilgili gelişmeyi 16 Mayıs tarihli sayısında "Parti Kurultayında dünkü görüşmeler" başlığı altında okuyucularına aktarmıştır. Habere göre Büyük Kurultay Abdülhalik Renda'nın başkanlığında 15 Mayıs günü bir araya gelmiştir. Öncelikle Dilek Komisyonu'nun genel mahiyetteki raporu okunmuştur. Sonrada Evkaf Genel Müdürlüğü ile ilgili dileklere geçilmiştir. Evkaf Umum Müdür Vekili ve Başvekalet Müsteşarı Kemal Gedelec söz alarak "Harab yerlerimiz

⁵⁹ Falih Rıfki Atay, "10 Yıl", **Ulus**, 16 Mayıs 1935, s.1.

⁶⁰ Giritlioğlu, **a.g.e.**, s.101.

⁶¹ **C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935**, s. 116-138.

çoktur. Kudretimiz olduğu kadar imar edilecektir. Hasarlarında önüne geçeceğiz” demiştir. Gedeleş’in konuşmasından sonra Adliye Bakanlığı ile ilgili dileklere geçilmiştir. Bu vesileyle bir konuşma yapan Bakan Saraçoğlu *“Büyük devrimin sosyal alanda başardığı işler arasında adli islahat başlı başına bir eserdir”* diye sözlerine başlamış ve devamında *“şimdi adalet alanında eski devrin tereddütle dolu hayatı yerine sosyal nizami kuran vazih ve kesin hükümlere dayanan kanunlarla karşı karşıya bulunuyoruz.”* demiştir. Konuşmasının sonlarına doğruysa nüfus kaydının düzenlenmesi hususunda harç alınması meselesinin düzeltildiğini, belediyelere kaza hakkının verilmesi konusunda incelemeler yapıldığını, hâkim açığının da giderilmeye çalışıldığını söylemiştir. Gümrük ve İnhisarlar hakkındaki dileklerin okunmasının ardından söz alan Gümrük ve İnhisarlar Bakanı Ali Rana Tarhan ise alım- satım kanunu hakkında izahat vermiş, kaçakçılığın önüne geçebilmek için *“siyasal yoldan, ekonomik yoldan, idari yoldan çalışılmakta olduğunu”* ifade ederek Türkiye’nin gümrük sisteminin iyi bir temel üzerine kurulduğunu ve değiştirmeye gerek bulunmadığını vurgulamıştır. Bu konuşmayı takiben Milli Müdafaa (Sü) Bakanlığı ile ilgili dileklerin okunmasından sonra söz alan Bakan General Kâzım Özalp, Türk ordusunun mevcut durumunu şu sözlerle izah etmiştir: *“ordumuz en ileri milletlerin ordularından ayrırtlı olmayarak son sistem ve teknik vesaitle mücehhez bulunmaktadır. Kara, deniz ve hava kuvvetlerimizin teşkilâtı bugünkü ileri askerliğin icapları göz önünde tutularak milletimizin yüksek kabiliyetleri de bize her yönden üstün bir orduya malik olmak imkanı vermiştir”*.⁶²

Ulus gazetesi, kurultayın 15 Mayıs günlü faaliyetleri hakkında bilgi verirken *“Büyük Kurultayın dünkü günü”* başlığını kullanmıştır. Bu manşetin hemen alt tarafında Milli Müdafaa (Sü) Bakanı General Kâzım Özalp’ın konuşması ile Parti Genel Sekreteri Recep Peker’in söylevini öne çıkarmıştır. Kurultaydan yayınlanan bildiriğe atıf yapılan habere göre, Milli Müdafaa (Sü) Bakanı General Kâzım Özalp’ın *“ordumuzun kendisinden beklenen yüksek ödevi her an başarmaya hazır oldu-*

---

⁶² **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1935.

ğunu anlatan sözleri coşkunun alkışlarıyla” karşılanmıştır. Parti Genel Sekreteri Recep Peker ise saat 13: 00 da Türkiye'nin farklı illerinden Dördüncü Büyük Kurultaya katılan delegeler onuruna bir resepsiyon düzenlemiştir. Peker, burada yapmış olduğu konuşmada CHP Genel Başkanlığı'nı daha da güçlendirici ve CHP ile devlet ve ulus arasındaki özdeşliği vurgulayıcı bir yaklaşımla şöyle demiştir:

“Arkadaşlar, ulusal Önder bizim yüce Şefimiz Kurultayda ulus kulağına duyurucu bir önemle söylediği sözler arasında, Parti çalışmamızı bilhassa övmüştür. Bu bizim bir taraftan göğsümüzü kabartırken, diğer taraftan da bize bu deyimli yolda çalışmamızı isteyen bir ödev duygusu vermektedir. Parti çalışması şekli, mana, kuvvet ve değeri itibarıyla bildiğimiz gibi hepimizin bir ve beraber işi edinişi sayesinde son yıllarda özlenmiş, koyulaşmış ve katmerleşmiştir. Bu parti çalışması; yurdun ileri gidiş hızına hâkim bir hisle ve aynı zamanda yurda inkılâp ruhundaki heyecanlı çalışımı temsil etmiş olacak bir sıcaklık ve hızla, sönmeden, her gün artan bir hızla devam etmektedir. Biz, ancak, bu türlü bir çalışışla tarihin bize yüklediği mesuliyetin icabı değerli bir çalışma ödevini yerine getirmiş, aynı zamanda, büyük Önderin bizden istediği vazifesinin çizgisine takatimizin yettiği kadar yaklaşmış oluruz.

Arkadaşlarım, bugün görüyorsunuz, bütün yurdun varlığı içinde, yurdun kuvvetini ve şerefini temsil eden bir varlık olarak Partimiz vardır. Partimiz bugünkü yüce ve şerefli, Türk varlığının kısa bir ifade ile, tam özü ve belkemiğidir.”⁶³

Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı'nın son gününde yaşanan gelişmeleri Cumhuriyet gazetesi “*Parti Kurultayı dün akşam çalışmalarını bitirdi*” başlığıyla aktarmıştır. Söz konusu gazete bu noktada Dilek Komisyonu'nun raporu doğrultusunda gerçekleşen görüşmeleri öne çıkarmıştır. Cumhuriyet'in vermiş olduğu habere göre kurultayın 16 Mayıs 1935 tarihli son gün oturumunun birinci, ikinci ve üçüncü celselerinde de Dilek Komisyonu tarafından hazırlanan rapor görüşülmeye devam etmiştir. İçişleri Bakanlığı ile ilgili dileklerin

---

⁶³ **Ulus**, 16 Mayıs 1935.

tetkiki münasebetiyle kürsüye gelen Bakan Şükrü Kaya, Türkiye'nin mülki taksimatının aşağıdan yukarıya doğru, yani köyler, nahiyeler, kazalar ve vilayetler şeklinde geliştiğini ifade etmiş, "*köy kanununun memlekette çok iyi meyveler ve semereler vermiş bir kanun*" olduğunu söylemiş, büyük bir ilerleme kaydeden Türkiye'de polise düşen görevlerin arttığını ve bu sebeple "*kemiyet ve keyfiyetçe polisi arttırmak için bir program*" çizildiğini belirtmiştir. Sözlerinin devamında ise yol parası vergisinin kaldırılmasına yönelik dilekleri cevaplayan Kaya, meselenin "*hakikaten değerli ve üzerinde durmağa lâyık bir*" mesele olduğunu ifade etmekle birlikte "*bu hususta hemen karar verme imkânı bulunmadığını, bunun birçok tetkiklerden geçmesi lazım geleceğini*" işaret etmiştir. Daha sonra kürsüye gelen Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ise, bakanlığın dört yıl içinde yapmış olduğu işler hakkında bilgi vermiştir. Bu kapsamda "*cumhuriyet devrinde yapılan hatların 1935 sonunda 2.642 kilometreye balığ olacağını*" söylemiştir. Ayrıca yapılan yatırımlardaki yerlilik hususuna dikkatleri çeken Çetinkaya, konuşmasına şöyle devam etmiştir: "*nafiada artık ecnebi elile yapılacak iş kalmamıştır. Ulusal nafia bu yoldaki rüşdü fennisini tamamen isbat etmiştir.*" Öğleden sonra gerçekleşen ikinci celsede söz alan Ziraat Bakanı Muhlis Erkmen "*hayvan hastalıkları ile yapılan mücadeleyi, sığır ve basının kalmadığını, aşı tatbikatını ve Bakanlığa alakadar eden işleri*" kapsamlı olarak anlatmıştır. Dilek Komisyonu'nca hazırlanan rapor hakkında bakanlardan en son olarak Ekonomi Bakanı Celal Bayar söz almıştır. Bayar konuşmasında "*beş senelik planın dört yılda biteceğini, Atatürk ve İsmet İnönü'nün yeni beş senelik plânların hazırlanması için emir verdiklerini*" söylemiştir.⁶⁴

Ulus gazetesi 1935 Kurultayı'nın çalışmalarını tamamlamasına dair haberleri "*Dördüncü Büyük Kurultay kapandı*" manşeti altında aktarmıştır. Kurultay'dan yayınlanan tebliği referans gösteren habere göre, Büyük Kurultay 16 Mayıs 1935 Perşembe günü saat 10:00 da Abdülhalik Renda'nın başkanlığında toplanmıştır. İçişleri Bakanlığı ile Bayındırlık İşleri Bakanlığı'na ait dilekler görüşülmüş ve ilgili ba-

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935.

kanlar söz alarak yapılan işler hakkında geniş izahlarda bulunmuşlardır. Öğleden sonra ise Saffet Arıkan başkanlığında çalışmalarını sürdüren kurultayda sağlık ve sosyal yardım, tarım, ekonomik, kültür ve finans dilekleri hakkında konuşulmuş ve ilgili bakanlar kendi çalışma alanları hakkında ilgi uyandıran konuşmalar yapmışlardır. Daha sonra Saffet Arıkan, başkanlık makamını Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'ye bırakmıştır. İnönü, yeni parti nizamnamesi gereğince 16 isimden oluşan Genel İdare Kurulu üyelerini seçtirmiş ve ardından da Cumhuriyet Halk Partisi'nin, Atatürk'e bağlılığını vurgulayan ve kurultay çalışmalarına katkıda bulunanlara partinin teşekkürlerini sunan iki takrir okumuştur.⁶⁵

Aynı tarihli gazete yine ilk sayfasında Parti Genel Başkan Vekili İnönü'nün Dördüncü Büyük Kurultayı kapayış söylevine yer vermiştir. İnönü, konuşmasında parti-devlet özdeşliğinin altını çizmiş; yeni programın kabul ettiği prensiplerin Türkiye'nin geleceğini tayin edici prensipler olduğunu ifade etmiş; Cumhuriyet Halk Partisi'nin belli bir sınıfın çıkarlarını değil ulusun bütünün haklarını ve menfaatlerini gözetken bir parti olduğunu vurgulamış ve Atatürk'ün parti üzerindeki tarihsel ağırlığını ya da karizmatik etkisini tekrarlayarak kurultayı kapatmıştır:⁶⁶

“Yüce Kurultayın sayın üyeleri; Büyük Kurultayın çalışması her bakımdan faydalı ve feyizli olmuştur. Geçmiş yılların işleri üzerindeki araştırmalarımız, bütün yurdda dikkati çekmekten geri kalmayacaktır. Büyük Partinin devlet işlerini yakından gözetdiğine ve Parti hükümetinin yurd ve ulus için çalışmasının nasıl incelendiğine güzel örnekler verdiniz.

Gelecek yıllar için Büyük Kurultayın verdiği yönergeler çok değerlidir. Her şeyden önce Partinin programına koyduğunuz hükümler ulus ve ülke için yapıcı ve ilerletici etkenlerini geniş ölçüde gösterecektir. İçerde ve dışarda bir daha ve eyice anlaşılacaktır ki C.H. Partisi eyice kavranmış hareketli bir programı dölenle gütmektedir. Gerek devrim prensiplerinde

⁶⁵ **Ulus**, 17 Mayıs 1935.

⁶⁶ **Ulus**, 17 Mayıs 1935.

gerek devlet idaresinde bütün ulusu kucaklayan bir Partinin temel programının egemen olması, işlerin hem sağlamlığı hem de bir anayolda şaşmadan ve şahıslarla ilgili olmayarak, durmayarak yürümesi için esas şarttır. Büyük Kurultay, programile, yurdun gelecek dört yıl içinde hangi ana-yollardan yürüyeceğini göstermiştir

....

Dördüncü Büyük Kurultay çalışmasına son verirken onun bütün üyeleri ulus yoluna hizmet için, tazelenmiş bir vazife aşkı ile ayrılıyorlar. Ulus sevgisini daha çok kazanmak için, hepimiz feyizli bir yarış duygusu ile çalışacağız.

Ulu önderimiz Atatürk'ün sevgileri, eyi dilekleri ve her zorluğa yetişen kurtarıcı ve yapıcı uyanıklığı sizinle beraberdir.

C.H. Partisinin dördüncü büyük kurultayı kapanmıştır.”

SONUÇ

Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti süresi boyunca toplanan kongreleri partinin teşkilatlanmasında ve ideolojik bir bütünlüğe ulaşmasında çok önemli roller üstlenmişlerdir. Bu sebeple parti yönetimi, kongrelere ayrı bir önem atfetmiştir. Aynı hassasiyet Dördüncü Büyük Kurultay'da da korunmuştur. Bu çerçevede Parti Umumî İdare Heyeti, kurultayın faaliyetleri hakkında kamuoyunun bilgilendirilmesi hususunda ayrıca özen göstermiştir. Hazırlamış olduğu bir programla basın kuruluşlarına bu yönde ödevler yüklemiştir.

Parti Umumî İdare Heyeti'nin basından talepte bulunduğu istekler doğrultusunda bu çalışmanın konusunu oluşturan Akşam, Cumhuriyet, Kurun ve Ulus gazeteleri, öncelikle Ankara'da ve yurt genelinde kurultay için yapılan hazırlıkları aktarmışlardır. Bu bağlamda kent meydanlarının bayraklarla donandığını, kurultayın toplanacağı TBMM binası önünde ilerleyişi temsil eden bir heykel inşa edildiğini, Atatürk'ün konuşmasını yayınlamak üzere kentlin önemli noktalarına hoparlörlerin kurulduğunu ve bütün bu hazırlıkların bir bayram se-

vinci içinde gerçekleştirildiğini aktarmışlardır. Bunun yanında özellikle Ulus ve Cumhuriyet gazeteleri bir yandan CHP'nin ayrıntılı bir tarihçesini sayfalarına taşımışlar diğer yandan da CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in parti kurultayının önemini vurgulayan radyo konuşmasını aktarmışlardır.

İncelemeye konu olan gazeteler, kurultayın çalışmalarına başlamasından sonraki gelişmeleri aktarırken öncelikle Atatürk'ün konuşmasını ve bu konuşmada da onun Türk -Sovyet dostluğunun önemini altını çizen ve Türkiye'nin dünya barışına katkıda bulunan bir ülke olduğu ifade eden cümlelerini ön plana çıkarmışlardır. Daha sonra çalışmalara başlayan Hesap Komisyonu, Nizamname ve Program Komisyonu ile Dilek Komisyonunun faaliyetleri hakkında bilgi vermişlerdir. Bunun yanında özellikle Ulus gazetesi partinin yeni nizamnamesini ve programını tam olarak yayınlarken Cumhuriyet gazetesi programın iktisadi konularla ilgili bölümlerini öne çıkarmıştır. Parti programının görüşülmesi esnasında Genel Sekreter Recep Peker'in yapmış olduğu konuşmaya bütün gazeteler yer verirken Akşam gazetesi, bu konuşmayı Türkiye'de bir sınıf mücadelesi olmayacak vurgusuyla aktarmıştır. Özellikle Cumhuriyet ve Ulus gazeteleri Dilek Komisyonu'nun kurultaya sunmuş olduğu rapor hakkında gerçekleşen görüşmeleri ayrıntılı olarak haberleştirilmiştir

Akşam, Cumhuriyet, Kurun ve Ulus gazetelerinin kurultayda yaşanan gelişmeleri gün gün aktarmalarından daha da önemli olan husus; Asım Us, Falih Rıfkı Atay, Necmettin Sadak ve Yunus Nadi gibi köşe yazarlarının değerlendirmeleridir. Söz konusu aydınlardan Yunus Nadi, öncelikle Türkiye'deki tek- parti sisteminin farklılığını vurgulamak bağlamında CHP'nin tarihsel meşruiyetini Türk Kurtuluş Savaşı'ndan aldığını belirterek diğer devrimlerden farklı bir biçimde herhangi bir sınıfın çıkarını değil ulusun bütününün menfaatini gözettiğini ifade etmiş ve partiyi ulusla özdeşleştirmiştir. Yine özgünlüğü vurgulamak bağlamında Asım Us, Türk tek-parti sisteminin hiçbir zaman çoğulcu demokratik bir tavrı ya da geniş bir tartışma ortamını

ortadan kaldırmadığını beyan etmiştir. Bunun yanında Necmettin Sadak, CHP'yi kuran kadroların aynı zamanda yeni Türkiye'yi kuran kadrolar olduğunun altını çizerek parti-devlet bütünleşmesinin meşru zeminini kurmaya çalışmıştır. 1935 CHP Kurultayı, 1929 ekonomik bunalımın Türkiye'yi de yoğun olarak etkilediği bir dönemde toplanmıştır. Bu sebeple kurultayda iktisadi konular öne çıkmıştır. Bu bağlamda Yunus Nadi ve Falih Rıfkı Atay, yeni programı tahlil ederlerken Altı Ok içinden özellikle halkçılık ve devletçilik ilklerine eğilmişler ve söz konusu bu iki prensibi dünyayı sarsan bir buhran ortasında Türkiye'nin ekonomik modernizasyonunu tamamlayacak bir değer olarak nitelemişlerdir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi

BCA 490 01 /15 79 9. 1935

BCA 490 01/ 3 10 5.1935

BCA 490 01 /211 837 2.1935

RESMİ YAYINLAR

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.P Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

C.H.P. Programı, Ulus basımevi, Ankara 1935.

C.H.P. Tüzüğü, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

SÜRELİ YAYINLAR

Akşam

Cumhuriyet

Kurun

Ulus

ANI, ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

- Ahmad, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Atatürk'ün Tamım Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Avcıoğlu, Doğan, **Millî Kurtuluş Tarihi, 1838'den 1995'e**, C I, Tekin Yayınevi, İstanbul 1977.
- Bila, Hikmet, **CHP 1919-1999**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- Çiller, Selâhaddin, **Atatürk için diyorlar ki**, Varlık Yayınları, İstanbul 1981.
- Ellison, M. Grace, **Kuva-i Milliye Ankarası**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- Ertan, Temuçin Faik "Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit", **Kebikeç**, Yıl: 2, S 5, 1997, s. 17-34.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir -İzmit Konuşmaları**, Yay. Haz: Arı İnan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- Giritlioğlu, Fahir, **Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.
- Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi -II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kemal, Gazi Mustafa, **Nutuk- Söylev**, C 2, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Kili, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tunçay, Mete, "Cumhuriyet Halk Partisi, (1923-1950)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.2019-2024.

- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi -Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, 3. Kitap (Birinci Bölüm) Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.
- Topuz, Hıfzı, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, Ankara, 2015.
- Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, Ankara, 2012.
- Uzun, Hakan, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Parti'nin Kimlik Arayışı Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1947 Olağan Kurultayı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, XII/ 25, 2012 Güz, s.101-139.
- Uzun, Hakan, “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları” **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, IX/ 20-21, 2010 Bahar/ Güz, s.233-27.

EKLER

**EK-I. 9 Mayıs 1935'te toplanacak 4. Kurultay için Parti Umum
İdare Heyetince Hazırlanan Program**

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
Genel Kâtipliği
Sayı
I/475

Ankara : I4.4.935

C.H.P. Başkanlığına

9.Mayıs.935 de toplanacak olan dördüncü kurultayda Parti-
mizin çalışma şekli hakkında Umumi İdare heyetinde hazırlanan progra-
mı bağlı olarak gönderiyorum.

Bir tanesini de Valilere gönderdim. Her zaman olduğu gibi
bu işte de el ve iş birliği yapmanızı isterim. Bu isteğin yerine geti-
rilmesine dikkat etmenizi dilerim. Programın derhal teşkilâta bildiril-
mesini , yazılı işlerin yapılmasının takip olunmasını rica ederim.

Sevgilerimle ..

C.H.P. Genel Kâtibi
Kütahya Saylavı

A. Kemal

Programdan ilgililere verilmek
üzre ayrıca gönderilmiştir.

490	01			3	10	5
-----	----	--	--	---	----	---

Partimizin 4 ünen Büyük Kurultayı 9/5/1985 perşembe günü saat 15 de Ankarada Kamutay kuruğında başlayacaktır.

Parti Umumi İdare Heyeti kurultay için aşğıda yazılı işlerin yapılmasını onamıştır. Amaç; Parti kurultayının açılmasını ulusa duyurmak ve parti sevgisini artırmaktır.

1 - Neşriyat :

A) Yurdun her yönünde çıkan günlük gazeteler Kurultaydan bir kaç gün önceden başlayarak Cumhuriyet Halk Partisinin tarihçesi, programı, çalışması, meydana getirdiği işler ve inkılab hareketleri hakkında yazılar yazarak ülkenin kamusal düşününü aydınlatılacaktır.

Bu yazılarda; bilhassa partimizin Birinci Kongresinin Sivas kongresi olduğu, C. H. Partisinin aslında ve başında yurdun kurtaran, ilk adı Müdafesi hukuk olan ulusal yüce kurumun devamı ve ilerlemesi olduğu ve yurdun kurtuluş savaşından sonra en İleri anlamda kuruluş, açılış ve yükselişi düzenlediği ve konan temel prensiplerle en iyi bir geleceğin yollarını açtığı anlatılacaktır.

B) Kurultayın açılacağı 9/Mayıs/Perşembe günü bütün gazete ve mecmualar renkli, inkılabı ve ilerlemedeki atılış ve hızı gösteren resimlerle çıkacak ve bu günlük yazılarda da "A," İkrasındaki ana fikirlerle beraber bu günlük Cumhuriyet Halk Partisi kurultayına bütün ulusun özel duygu ve ihtiyaçlarını karşılacak kararları vereceğini açığa koyacaklardır.

C) Gündelik olmayan bütün gazetelerle başka günlerde çıkan vakıflı mecmuaların bir kereye mahsus olmak üzere çıkış günleri o perşembeye alınacaktır.

D) Büyük nutuk, üçüncü kongre zabtındaki nutuk ve beyanname parti programı, parti programının izabı konferansı, Onuncu yıl rehberi ve Onuncu yıl için yapılmış diğer neşriyat bu yazılar için esas verebilir.

E) Kurultayın devam ettiği günlerde halkın ilgisini bestemek için bütün gündelik gazetelerin ilk sahifelerinin baş sütunlarında

kıln yazı ile " Kurultay devam ediyor , gibi uygun başlıklarla bir gün evvel konuşulanların özll yazılacak ve Kurultay kapandıktan sonra da yeni varılacak kararlar üstünde birer başmakale ile iş tamamlanacaktır.

2 - Donanma :

A) 9 / Mayıs / günü ocaklardan başlayarak bütün Parti merkezleri bayraklarla donanacağı gibi bütün şehir ve kasabalarda Parti ve Halkevi kuraglarıyla Partiyeye ilgili olan kurumların merkezleri ve spor kulüpleri gündüz bayraklarla ve gece ışıkla donanacaktır.

Ankara, Antalya, Mersin, İstanbul, İzmir, Adana, Zonguldak, Bursa, İzmit, Samsun gibi vasatları bol ve kolay ve distant bakanlara tesir yapacak yerler bu donanmaları daha genişletirler.

3 - Gösterişler ve Toplantılar :

A) 9 / Mayıs / saat 15 te bütün şehir ve kasabalarda Parti ve Halkevi kuraglarında toplantılar yapılacaktır. Bu toplantılar radyosu olan yerlerde Ankarada Kurultayın ilk açılış mitingünü radyo ile dinlemekle işe başlayacaklardır. (Ankara ve İstanbul radyoları birleşik işleyecektir)

Öndan sonra birinci maddedeki temeller içinde nutuklar ve konuşmalar yapılacak bunun için arkadaşlara vaktinde hazırlanmaları için ödevler verilecektir. Gececi yine Parti ve Halkevi kuraglarında müsamerele ve toplantılar tertiplenecek.

B) Kurultayın açılış her yerin uygun gelecek vasatları ile çok köylerde duyurulmalıdır.

4 - Bu tamim, Hatkevirine ve bütün ilgililere verilme üzere vilayet Parti Başkanlarına yollanmış birer örneği Genel müfettişlere ve Valilere de sunulmuştur. Hükümet ve belediyelerle el ve iş birliği yapılarak iyi sonuç elde edilmesini diler sevgilerimi sunarım.

EK-2. Cumhuriyet -9 Mayıs 1935.

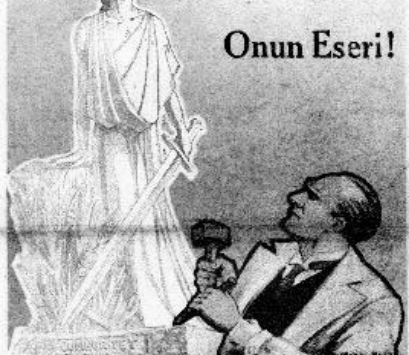
Cumhuriyet

Gazetemiz bugün, 16 sayıdır

İSTANBUL - CAĞALOĞLU Perşembe 9 Mayıs 1935

Dördüncü Parti Kurultayı bugün 3 de Ankarada açılıyor

Toplantıyı Ulus Başkanı Atatürk açacak ve millete bir söylev verecek

Onun Eseri!

Ulusal Parti Kurultayının Derin manası

Ulusal Partinin, Ulusal Halk Partisi olarak adlandırılması...

Günün programı

Atatürk'ün konuşması, Atatürk'ün söylevi...

Receb Pekerin söylevi

Parti Genel Kurulunun başkanlığına seçildi

Atatürk'ün konuşması...

Parti Genel Kurulunun başkanlığına seçildi

Bulgar ve Macar silâhlama meselesi

İtalyanın Fransa ve İngiltere ile konuşmaları

Truva konferansının...

M. Ferit...

Atatürk'ün konuşması...

Milâs, irtica isnadını şiddetle protesto ediyor

Birkaç üssümlü tarihinin hareketine irtica adı verilerek bütün millette tepkiler...

İrtica hareketi...

Balkan Antantı Bulgaristanın Bükreşte Bulgaristanın Balkan antantına girmesi işi de görüşülecektir

Tevfik Rüşdi Aras tehriminden geçerek Bükreşte gitti, hareketinden evrim beyanatta bulundu

Kıştenenlere yapılan karabazlıklar

İstanbul'da...

İtalya ve Habesistan

İtalyan gazeteleri...

İtalyan gazeteleri...

Güzel bir işi Çekçelik

İstanbul'da...

Başın

İstanbul'da...

Yarın

İstanbul'da...

EK-3. Cumhuriyet -10 Mayıs 1935.

Kuraklıvevci MEHMET EFENDİ MAHDUMLARI

Cumhuriyet

Gazetemiz bugün 16 sayıdır

Şifresi: 3844 İstanbul - CADAĞLULU

Ulusal Parti Kurultayı dün açıldı!

Bütün büyük işleri kendi başkanlığı altında yaptırın Atatürk şimdi gene ulusuna eleri, aramız ilerliyo diyor gibiydi!

Kurultaydan İntibahlar
Kurultayın açılış konuşması, konuşan arkadaşlar Hakk. Hakk. Kurultayın açılış konuşması...

Ulu Önderin söylevi

«Bütün büyük işlerimizin Partimizin programını özenle gözönünde tutarak başarmıştır»

Arzualsul varlığımız çok yüksektir. Sarımsız Türk-Rus dostluğu Avrupa sultuna da hizmet etmiştir. Balkan Paketi dört devleti birbirine bağlamıştır. Tuttağımız yıllarda chumdan terliyoruz. Fek çok sosyal inkılabı başarıldı. Akdenizi Karadenize bağladı, Dışarbakır kapandı, Antalya, Erzurum, kömür yurduna dermandan gidiyoruz! Ekonomi ve endüstri tedbirleriyle merrakif olmuştur.

Kurultay açılıyor

Riyaset Divanı ve Enclimeler seçimi yapıldı

Söylevin metni

Arzualsul varlığımız çok yüksektir. Türk-Rus dostluğu Avrupa sultuna da hizmet etmiş, Balkan Paketi dört devleti birbirine bağlamıştır.

Table with 2 columns: Başın, İçerik. Lists various news items and their brief descriptions.

İrtica vevelisinin içyüzü "İsparta hâdisesi mahdud ehemmiyetli bir zabıta vak'asıdır,"

İç İşleri Bakanı Sükrü Kaya hâdisi mahallinden yapıldı telkâttan bu neticeyi açıklıyor

İsparta hâdisesi mahdud ehemmiyetli bir zabıta vak'asıdır. İç İşleri Bakanı Sükrü Kaya hâdisi mahallinden yapıldı telkâttan bu neticeyi açıklıyor.

Sükrü Kaya

Dış Bakanımız Bükreşte

Tevfik Rüfî Aras merasim karyelendi. Balkan konseyi günün toplantıyor

Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüfî Aras merasim karyelendi. Balkan konseyi günün toplantıyor.

Balkan Konseyi toplantısı

Fransa ile İtalya hava ittifakı yapıyorlar

Fransız Hava Bakanı Gensoul Dönen müzakereye girişmek üzere dün Romaya hareket etti

Fransız Hava Bakanı Gensoul Dönen müzakereye girişmek üzere dün Romaya hareket etti.

Gensoul Dönen

Fransa ile İtalya hava ittifakı yapıyorlar

Fransız Hava Bakanı Gensoul Dönen müzakereye girişmek üzere dün Romaya hareket etti

Fransız Hava Bakanı Gensoul Dönen müzakereye girişmek üzere dün Romaya hareket etti.

Gensoul Dönen

EK-4. Ulus -14 Mayıs 1935.

ULUS

14 MAYIS 1935 SALI

Gençler, 12 (A.4) - Ülkeler arasında en iyi rekabetteki, Muvazzenin Fıratınca ve meandri Muvazzenin yığılmasıyla aynı meandri meandri 20 meandri meandri olan meandri yığılmasıyla meandri meandri.

ON ALTINCI YIL No: 4964

Adını, caddeyi,

Her yerde 5 kuruş

Büyük Kurultay yeni programı kabul etti

Cinnetlik
Pilsudski
F. R. ATAY
Başbakan (Fransız) kızıdır ve bu hafta başında İstanbul'da...
Fransa...
Fransa...
Fransa...

R. Peker Kurultayda yeni programın ruhunu anlatan bir söylev verdi
Ötey gece dört buçuğa kadar çalışan dilek komisyonu din de çalışarak işini bitirdi.

Bildiriğ
C. H. P. Büyük Kurultay 12.5.35 pazartesi günü saat 12.00'de Ankara'da...
R. Peker Kurultayda yeni programın ruhunu anlatan bir söylev verdi...
Ötey gece dört buçuğa kadar çalışan dilek komisyonu din de çalışarak işini bitirdi.

Bay Recep Peker'in sözevi
R. R. Peker'in Kurultayda, dilek komisyonu...
Ötey gece dört buçuğa kadar çalışan dilek komisyonu din de çalışarak işini bitirdi.

Gençler, 12 (A.4) - Ülkeler arasında en iyi rekabetteki, Muvazzenin Fıratınca ve meandri Muvazzenin yığılmasıyla aynı meandri meandri 20 meandri meandri olan meandri yığılmasıyla meandri meandri.

Balkan paktı komsevi bildiririni çıkardı

Balkan 12 (A.4) - Balkan Antantı Komitesi...
Balkan Antantı Komitesi...
Balkan Antantı Komitesi...

Lehiyetimizde nusal yas
Hükümetimizin
başçığı

Mustafa Kemal Atatürk

Lehiyetimizde nusal yas
Hükümetimizin
başçığı

Mustafa Kemal Atatürk

Balkan paktı komsevi bildiririni çıkardı

Balkan paktı komsevi bildiririni çıkardı

Balkan paktı komsevi bildiririni çıkardı

Mustafa Kemal Atatürk
Mustafa Kemal Atatürk...
Mustafa Kemal Atatürk...

Mustafa Kemal Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA ERZURUM'DA HALKI BİLİNÇLENDİRME VE BİLGİLENDİRME FAALİYETLERİNDE ÖNEMLİ BİR TİYATRO: İBRET YERİ

Yavuz ASLAN*

ÖZET

Erzurum Milli Mücadele tarihimizde oldukça önemli bir yer ve öneme sahiptir. I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan iki yıllık Rus işgali ve akabinde Ermeni çetelerinin katliamlarının acıları henüz taze iken Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi ile ülkenin dört bir yanı işgal edilmeye başlanmıştır. Erzurum'un da her an işgal edilebileceği ve Erzurum dâhil Doğu illerinin Ermenilere verileceği endişesi halkın heyecan ve tepkisini artırmıştır. İşgal acısı ve tehlikesini çok yakından bilen Erzurum ahali işgale sessiz kalmamış ve yurdun herhangi bölgesinin işgalini Erzurum'un işgali gibi telakki ederek Milli Mücadele'ye aktif olarak her türlü maddi ve manevi desteği vermiştir. Erzurum halkının milli mücadelede çok aktif ve vatan meselesinde ön planda olmasında 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ve Hoca Raif, Süleyman Necati, Cevat, Sıtkı ve Mithat Beyler gibi Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin önde gelen simalarının önemli etkisi vardır. Hiç şüphesiz bu dönemde Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesi de bu amaç uğrunda en büyük katkıyı sunmuştur.

Erzurum halkının milli mücadele döneminde ülke meseleleri konusunda bilgilenme ve bilinçlenmesinde "Tiyatro" da aktif olarak kullanılmıştır. Özellikle 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın yardım ve yönlendirmesi ile tiyatro çalışmalarına hız verilmiş ve Ocak 1920'de "İbret Yeri" adıyla Millet Bahçesi'nde bulunan gazino tiyatro

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, yavuz@atauni.edu.tr.

haline getirilmiştir. Burada ilk olarak “Erzurum’da “Ermeni Faciaları” isimli drama sahnelenmiş, daha sonraları Antep, Maraş mücadeleleri ve İstanbul işgal felaketini konu alan piyesler sahneye konularak Erzurum halkının milli duygularına tercüman olunmuştur. Özellikle Maraş halkına yönelik Fransız ve Ermeni tecavüz ve katliamları büyük tepki uyandırmış ve hazırlanan 7 perdelik “Maraş Cinayetleri” adlı piyesle konu Erzurum ahalisine anlatılmaya çalışılmıştır. İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali ve burada yapılan katliamlarla ilgili olarak “İzmir Faciaları (Cinayetleri)” adlı piyesle perdesini açmaya başlamıştır.

Açıkça görüleceği gibi Milli Mücadele’nin en karanlık döneminde ülkenin dört bir yanı işgal edilirken Erzurum halkı bir taraftan yaptığı miting ve çekmiş olduğu telgraflarla işgalleri protesto ederken diğer taraftan Kazım Karabekir Paşa’nın öncülüğü ve desteğiyle Türk halkının yaşamış olduğu felaketler tiyatro vasıtasıyla ahaliye anlatılarak, onların bilgilenmesi ve bilinçlendirilmesi için çaba gösterilmiş, tepki ve heyecanlarının canlı ve sürekli olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu bildiride, İbret Yeri adı ile perdelerini açarak Erzurum ahalsinin ülkede yaşanan işgal ve katliam olaylarını öğrenmesine ve bilinçlenmesine hizmet eden tiyatro ve onun faaliyetlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, İbret Yeri, Kazım Karabekir Paşa, Tiyatro, Albayrak.

**AN IMPORTANT THEATER IN ERZURUM IN THE NATIONAL
STRUGGLE YEARS FOR PUBLIC AWARENESS AND
INFORMATION: İBRET YERİ**

ABSTRACT

Erzurum National Struggle has a very important place and importance in our history. During the two-year Russian occupation of the First World War and the massacres of the Armenian gangs, with the Mondros Armistice, which the Ottoman Empire had to sign, each corner of the country began to be occupied. The concern that Erzurum could be occupied at any time and that Eastern provinces, including Erzurum, would be given to Armenians increased the excitement and reaction of the people. The inhabitants of Erzurum who knew the pain and danger of the occupation very closely did not remain silent on the occupation of the country and considered the occupation of any part of the country as the occupation of Erzurum and actively provided all kinds of material and moral support to the National Struggle. The 15th Corps Commander Kazım Karabekir Pasha and the prominent figures of Erzurum Defence Law Society such as Hoca Raif, Süleyman Necati, Cevat, Sıtkı and Mithat had an important effect on the fact that the people of Erzurum were very active in the national struggle and in the forefront of homeland issues. Undoubtedly, the newspaper Albayrak, which was published in Erzurum during this period, made the greatest contribution to this end.

“Theatre” also was actively used in the instruction and raising awareness of the people of Erzurum about the country's issues during the national struggle period. In particular, with the help and guidance of the 15th Corps Commander Kâzım Karabekir Pasha, theatrical works were accelerated and in January 1920 a casino named İbret Yeri became a casino theatre in the Millet Garden. Here, firstly, the drama “Armenian Disasters“ was staged in Erzurum, and later the plays of Antep, Maraş struggles and Istanbul occupation disaster were put on

the stage and interpreted the national feelings of Erzurum people. Especially the French and Armenian rape and massacres against the people of Maraş aroused a great reaction and the 7-act play “Maraş Murders” was tried to be explained to the people of Erzurum. Upon the invasion of İzmir by the Greeks, it started to open its curtain with the plays “İzmir Faciaları (Cinayetleri)”.

As it can be seen clearly, while the four sides of the country were occupied during the darkest period of the National Struggle, the people of Erzurum were protesting the invasions with the rallies and telegraphs, while on the other hand the disasters experienced by the Turkish people with the pioneering and support of Kazım Karabekir Pasha were explained to the public and the people through theatre. This way the public kept informed and alert.

In this paper it is aimed to put forward the theatre activities that opened curtains with İbret Yeri that serve the Erzurum people to learn and become aware of the occupation and massacre events in the country.

Keywords: Erzurum, İbret Yeri, Kazım Karabekir Pasha, Theatre, Albayrak

GİRİŞ

Erzurum Milli Mücadele tarihimizde oldukça önemli bir yer ve öneme sahiptir. I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan iki yıllık Rus işgali ve akabinde Ermeni çetelerinin katliamlarının acıları henüz taze iken Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi ile ülkenin dört bir yanı işgal edilmeye başlanmıştır. Erzurum'un da her an işgal edilebileceği ve Erzurum dâhil Doğu illerinin Ermenilere verileceği endişesi halkın heyecan ve tepkisini artırmıştır. İşgal acısı ve tehlikesini çok yakından bilen Erzurum ahalisi ülkenin işgaline sessiz kalmamış ve yurdun herhangi bölgesinin işgalini Erzurum'un işgali gibi telakki ederek Milli Mücadele'ye aktif olarak her türlü maddi ve manevi desteği vermiştir¹. Erzurum halkının milli mücadelede çok aktif ve vatan meselesinde ön planda olmasında 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ve Hoca Raif, Süleyman Necati, Cevat, Sıtkı ve Mithat Beyler gibi Erzurum Müdafaai Hukuk Cemiyetinin önde gelen simalarının önemli etkisi vardır. Bu dönemde Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesi de bu amaç uğrunda çok büyük katkı sunmuştur. Erzurum halkının milli mücadele döneminde ülke sorunları konusunda bilgilendirme ve bilinçlenmesinde "Tiyatro" da aktif olarak kullanılmıştır.

Hiç şüphesiz tiyatro; insanların tarihi algılamalarını etkileyen ve ondan tecrübe çıkararak geleceklerini tanzim etmekte yararlandıkları sanat dallarının başında gelmektedir. İnsanlığın geçmişiyle ilgili tarih

---

*Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Milli Mücadele döneminde Erzurum'da yaşanan olaylar ve verilen mücadele ile ilgili bkz. **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum**, C 2, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019; Haluk Selvi, **Erzurum'da Milli Mücadele(1918-1923)**, Ankara, 2000; Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, II. Baskı, İstanbul, 1988.

biliminin sağladığı bilgiler, yine konusu insan ve hayat olan tiyatro sayesinde canlanır ve insanların duygu ve düşüncelerini etkiler. Ramazan Kaya'nın ifadesiyle “*Tiyatro, tarihin hayat bulma alanıdır.*”²

Nitekim başlangıcından bu yana tiyatrodan en çok tarih bilgisinden yararlandığı görülmektedir. Geçmişteki olayların ciddi eylemleri içermesi, savaş ve mücadelelerle gelişmesi, tiyatronun aradığı hareket ve çalışma öğelerini içinde taşır. Oyunların iskeletinin kurulmasında bu olaylardan yararlanır. Olayları başlatan ve yürüten güçlü kişiler tragediyaların, romantik dramların vazgeçilmez kahramanlarıdır³.

Tarih, Eski Yunan'dan günümüze tiyatro eserlerinin oluşturulmasında çok önemli bir yer kaplarken Türkiye'de Tanzimat döneminden itibaren yavaş yavaş kullanılmaya başlamıştır. Tanzimat ve daha sonra Meşrutiyet dönemlerinde tarih konulu birçok tiyatro oyunu yazılıp sergilenmesine rağmen o günün Avrupası ile kıyaslandığında oldukça yetersizdir.

Bu büyük eksiklik bütün Türkiye'de olduğu gibi Erzurum'da da aydınlar tarafından dile getirilmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan acı olaylar, uzun savaşların ortaya çıkarmış olduğu ekonomik, siyasi ve sosyokültürel hayatta yaşanan sıkıntılar, toplumdaki ayrışmalar, işgaller vs. olumsuzluklar karşısında toplumu bir arada tutmak, onlara milli bilinci aşlamak ve mukavemetlerini artırmak için gösteri sanatından yararlanmak gerekli görülmekteydi. Örneğin Albayrak gazetesi yazarlarından Mithat Bey, Macar ve Bulgarların son dönemlerdeki gelişmelerini “milli temsile” yani tiyatroya borçlu olduklarını ifade etmekteydi. Bulgarların tarihi olayları tiyatrodan canlandırmaları sayesinde çobanları milli kahramanlara dönüştürdüklerini belirterek, gelişmiş devletlerin bütçelerinden bu iş için büyük fedakârlıklar yaptıklarını ve yapmaya devam ettiklerini, bizim de bu fedakârlığı yapmak mecburiyetinde olduğumuzu vurgulu-

² Ramazan Kaya, “Tarihin Hayat Bulma Alanı: Tiyatro”, **KKEFD**, S 17, (2007), s.237.

³ Sevda Şener, **İnsanı Geçitlerde Sinayan Sanat, Dram Sanatı**, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2003, s.130; Kaya, “Tarihin Hayat Bulma Alanı: Tiyatro”, s.41.

yordu. Çünkü Tiyatro toplumu eğitmenin ve sosyal yönden geliştir-
menin en önemli araçlarından birisiydi. İnkılaplarla gelişmeye başla-
yan ulusların özellikle itina ile uyguladıkları metot; tarihi olayları can-
landırarak milli kahramanlığı ve milli şuuru halka öğretmek olmuştur⁴.

İşte bu gerçeği çok iyi kavrayan başta 15. Kolordu Komutanı
Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurumlu aydınlar Erzurum'da tiyatro ça-
lışmalarını başlattılar.

I. İbret Yeri/Evi Tiyatrosunun Açılışı

Daha öncede belirtildiği gibi Erzurum'da toplumu bilgilendir-
mek, bilinçlendirmek ve sosyal açıdan geliştirmek amacıyla bir tiyatro
açılmasının gerekli olduğu Erzurumlu aydınlar ve özellikle 15. Ko-
lordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından çok gerekli görül-
mekteydi⁵. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa'nın Kolorduya bağlı olarak
açtığı okullarda, çocukların eğitiminde tiyatro aktif olarak kullanıl-
makta, çocukların “*milli terbiyeyi*” algılamalarında piyesler önemli bir
yer tutmaktaydı⁶.

Bu ihtiyacı karşılamak için 1919 Eylül ayında “*milli ve mefkûrevi
eserler*” temsil etmek üzere “*İbret Yurdu*” adıyla Erzurumlu gençler ta-
rafından bir tiyatro grubunun oluşturulduğu görülmektedir. Albay-
rak gazetesi bu müessesenin kuruluşunu haber verirken “*İctimâî ve ter-
biyevî tesiri pek büyük olan bu müesseseyi hüürmetle karşılar ve muvaffakiyetler
temenni eyleriz*” diye yazmaktaydı⁷.

Bu tarihte Erzurum'da herhangi bir tiyatro binası mevcut değildi.
Erzurum'daki okullarda piyesler okul çatısı altında veya açık havada

⁴ Mithat, “Kahramanlar, Mücedditler Tarihini Efradı Nazarında Canlandırmaya Mu-
vaffak Olan Milletlerden Çıkar”, **Albayrak**, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

⁵ Albayrak gazetesinde Mithat ve Cevat Beyler bu hususu çeşitli vesilelerle dile getir-
mişlerdir. (**Albayrak**, 21 Eylül 335/1919, S 29, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.)

⁶ Kâzım Karabekir Paşa'nın açtığı okullar ve bu okullarda verilen eğitim ve öğretim
için bakınız. Kâzım Karabekir, **Çocuk Davamız**, Yayına Hazırlayan: Ziver Öktem, II.
Baskı, YKY, İstanbul, 2015; Nuri Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, 5. Baskı,
Çizgi Yay., Konya, 2009.

⁷ **Albayrak**, 21 Eylül 335/1919, S 29.

oyunanıyordu. Sanayi Mektebinin bahçesinde birçok piyesin oynandığına dair bilgiler bulunmaktadır⁸.

Bu ihtiyacı çok iyi kavrayan Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Millet Bahçesi'nde atıl vaziyette bulunan gazinoyu localar, sahne ve oturacak yerler ekleterek küçük bir tiyatro binası halinde düzenletti⁹. Kâzım Karabekir Paşa'nın "İbret Yeri/Evi" adını verdiği bu tiyatro 23 Ocak 1920 Cuma günü yapılan resmi bir törenle açıldı¹⁰.

Neden açılan tiyatroya İbret Yeri adı konulmuştu? Bu soruyu Kâzım Karabekir Paşa şu şekilde cevaplamaktadır¹¹:

"23 Kanunusani 1336'da(Ocak 1920) "İbret Yeri" adını verdiğim küçük tiyatromuzun açılış merasimini yaptık. Şark'ta tiyatro adı çok çirkin sahneleriyle halkta bir tikslenme hâsıl ediyordu. İstiklâl Harbi gibi mukaddes ve pek nazik bir zamanda tiyatro adıyla bir iş yapmaktığım hoş görülmeyecekti. (Hazırlanan oyunlara) "İbret" ve tiyatroya da "İbret Yeri" adını buldum, bu adlar iyi karşılandı."

⁸ Albayrak, 31 Ağustos 335/1919, S 24.

⁹ Albayrak, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

Kazım Karabekir Paşa, "İstiklal Harbimiz" adlı eserinde bu konuyu şöyle anlatmaktadır: "Erzurum'da belediye gazinosu terkedilmişti. Bunu locaları ve mevkileriyle düzelterek-İbret Yeri- ismiyle 23'te açılış törenini yaptık. Her hafta subaylara burada konferanslar-askeri, sıhhi-verileceği gibi istiklal harplerimiz hakkında halka verilen temsillere de burada devam olunacaktır." (Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Mert Yay., İstanbul, 1988, s.423.)

Kâzım Karabekir Paşa "Çocuk Davamız" adlı eserinde de konuya şu şekilde değinmektedir:

"Açık havada yapılması mümkün olan şeyleri başarmıştık. Vakti gelince bayramları yapıyorduk. Hayli öğüt ve vecizeler yazmış ve ağızlara yaymıştım. Artık 1336(1920) kışında bu ibtidai me-saimizi ilerletmek için daha çok vakit bulacaktım. Bu işlerin başında kapalı bir tiyatro geliyordu. Burası aynı zamanda bir konferans salonu ve bir kulüp merkezi de olurdu. Belediye Gazinosu çok müsaitti. Bunu muvakkat surette aldım ve localar ile birlikte hazırlatmaya başlattım." (Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.26.)

¹⁰ Albayrak, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63. Kâzım Karabekir Paşa tuttuğu günlüğe 23 Ocak 1920 Cuma günü "Erzurum İbret Yeri'nin resmi küşadını yaptık." şeklinde not düşmüştür.(Kâzım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, C 1, YKY, İstanbul, 2009, s.661.)

¹¹ Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.

Kâzım Karabekir Paşa o günlerde Doğu'da tiyatroya bakışı gösteren bir olayı da şöyle anlatmaktadır¹²:

“Bir gün Erzurum’un tanınmış din adamlarını evime yemeğe davet ettim. Sonra da İbret Yeri’ne götürdüm. Yolda birkaçı savuşmuş fakat yanımdakiler Müftü de dâhil olduğu halde locamda yer aldık. Öğütlerim ve beden terbiyesini seyrettiler. Temsile sıra gelince canları sıkıldı ve sahneye bakmamayı tercih ettiler. Fakat işittikleri sözler gözlerini ara sıra sahneye çekti ve en sonra oradan ayıramaz oldular. Bir aralık hüüngür hüüngür ağlamaya başladılar... Temsil bittikten sonra ellerime sarılarak:

-Hakikaten ibret yeriymiş. Biz şimdiye kadar fena işittiğimiz tiyatro sandık idi. Çok teşekkür ederiz, herkesin görüp ibret alması gereken bir müessese açtınız... Diye bana hayır dualar ettiler... Hakikaten de gündün güne rağbet arttı. O kadar ki sonraları ufak bir ücret koymak zarureti bile duyduk.”

Kâzım Karabekir Paşa'nın sadece tiyatro binasının hazırlanması ile yetinmediği ve burada temsil edilecek oyunların hazırlanmasında da büyük rol oynadığı görülmektedir. Bunun için kolordudaki yetenekli subaylardan bir grup oluşturmuş, İbret Yeri'nde sahnelenen oyunların senaryolarını yazdırmıştır. Oyunlar genelde tarihi konuları ve o günlerde ülkede yaşanan olayları içermekteydi. Özellikle ülkede yaşanan işgaller ve işgal bölgelerinde Türk halkına yapılan katliam ve haksızlıklar bu oyunlarla Erzurum ahalisinin gözünde canlandırılıyordu. Güncel konularda sahnelenen oyunlar oldukça gerçekçi bir içeriğe sahipti. Çünkü bu oyunlar yazılırken Kolorduya gelen istihbarat bilgilerinden yararlanılıyordu¹³. Sahneye konulan her oyundan çıkarılacak bir ders, verilmek istenilen bir mesaj vardı. Açıkçası bilgilendirmekten ziyade Erzurum ahalisini milli konularda bilinçlendirme amaç edinilmişti. Kâzım Karabekir Paşa İbret Yeri'nde sahnelenen

¹² Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.

¹³ Kâzım Karabekir Paşa, “Çocuk Davamız” adlı eserinde; “Esasen hazırlattığım piyesler hep tarihi ve geçmekte olan hadiselerin resmi raporlarından çıkarılmış birer akisleriydi” demektedir.(Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.)

oyunların bazılarının adlarını da “Çocuk Davamız” adlı eserinde belirtmektedir. Bu oyunlar: “İzmir Faciası”, “Maraş Faciası”, “Palikaryalar” vs. gibi ülkede başlayan istila ve katliamlarla ilgili piyesler ve “Casusluk”, “Silah Vermeyiz”, “Doktor Üfürük”, “Makine-Mikrop” gibi temsillerdi¹⁴. Genel olarak İbret Yeri’nde sahnelenen tiyatro oyunlarını büyük ihtimalle İbret Yurdu adıyla oluşturulan tiyatro grubundaki Erzurumlu gençler ve yetenekli bazı askeri personel oynuyorlardı. Daha küçük temsil ve diğer etkinliklerde ise Erzurum’daki okullardan öğrenciler de katkı sunuyorlardı.

İbret Yeri’nde sadece tiyatro oyunları sahnelenmiyordu. Özellikle her oyundan önce Kâzım Karabekir Paşa tarafından yazılan öğütlerden¹⁵ üçü okunuyor ve beden eğitimi ile ilgili üç hareket uygulamalı olarak gösteriliyordu. İzleyicilerden bunları bir hafta boyunca Erzurum çocuklarının söylemesi ve yapması hususunda destek olmaları isteniyordu. Zaman zaman oyunlardan önce halkı salgın hastalıklar konusunda uyarıcı ve bilgilendirici konferanslar veriliyordu. Programlarda müzikte yer alıyordu. Kâzım Karabekir Paşa çocuklar için “*ruh, beden ve dimağlarını*” bir arada geliştirmek üzere müzikli oyunlar da yaptırıyordu. Bizzat kendisi tarafından yazılan bir nevi operet denilebilecek bu müzikli oyunlara “*Şarkılı İbret*” adını vermişti¹⁶. Haftanın bazı günlerinde ise İbret Yeri’nde ordu mensupları ve Erzurum aha-

¹⁴ Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.

¹⁵ Kâzım Karabekir Paşa birçok konuda toplumu eğitmek, bilgilendirmek, uyarmak ve bilinçlendirmek için kısa kısa yazılar kaleme almış ve bunları bir araya getirerek “Öğütlerim” adını verdiği eserini oluşturmuştur. (Bkz. Kâzım Karabekir, **Çocuklara Öğütlerim**, 5. Baskı, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, İstanbul, 2000.) Erzurum’da 1920 yılında bu eser Albayrak gazetesi matbaasında kitap olarak basıldığı gibi burada yer alan öğütlerden her biri kolordunun el basma makinesinde sayfa sayfa çoğaltılarak ahaliye dağıtılıyordu. Bu eser daha sonra Bakü’de ve “Efgancaya” tercüme edilerek Afganistan’da yayımlanmıştır.(Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1058.)

¹⁶ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1058; Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, s.171. Kâzım Karabekir Paşa tarafından yazılan eserlerden bazıları şunlardır: Türk Yılmaz, Küçük Süvari, Sanayi, Tayyareci, Gemici, Çember Yarışı vs.(Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1058; Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, s.173-186.)

lisine yönelik tarih, sağlık ve sosyal hayatla ilgili konferanslar da düzenleniyordu¹⁷. İlk konferans “hıfzıssıhha” hakkında 26 Ocak Pazartesi günü verildi¹⁸. 2 Şubat Pazartesi günü ise ordu mensupları için “topçuluk” konusunda bir konferans vardı. Görüldüğü gibi 23 Ocak'ta perdelerini açan İbret Yeri çok fonksiyonel bir yapıydı ve tiyatrodan çok fazlasıydı.

Albayrak gazetesi “*İbret Evi'nin Küşâdı*” başlıklı yazı ile bu tiyatronun açılışını okuyucularına duyurdu. Sosyal birçok ihtiyaçlar arasında bunalan memleketin, özellikle “*terbiye-i içtimaiye*” üzerinde büyük ve kudretli tesiri olan temsil sanatından yani tiyatrodan şimdiye kadar mahrum olmasının çok acı ve elemli olduğunun kaydedildiği bu yazıda, İbret Yeri'nin açılışının, bu çok gerekli ihtiyacın karşılanması ve bu derin boşluğun doldurulmasında önemli bir başlangıç olduğu vurgulanmakta ve şöyle denilmekteydi¹⁹:

“Tekâmül yolunda dev adımlarla ilerleyen milletler, yaşamak amillerinden birisini de temâşâ mahallerinin sihirli tesirleri altında bulurken, bizim hâlâ buna karşı mel'ûn bir taannüdle ibrâz-ı husûmet etmemiz sehâ-yi hayatımızın bir ayağını kırmak kadar fecî' idi.”

Albayrak gazetesi bu işe vesile olan Kâzım Karabekir Paşa'ya teşekkür ederek, bu işin şerefine ona ait olduğunu da şöylece ifade ediyordu²⁰:

“Binâenaleyh irfân-ı memleketle, her zaman ve her vesile ile alâkadârlığını ispat eden Kumandan Kâzım Paşa Hazretleri yaşamak yollarının mektep sıralarından geçtiği kadar temâşâ sahnelerine de uğradığını anlatmak emeliyle -bütün vesâitsizliğe rağmen bir temâşâgâh küşâd ve onun huzûr-i intibâhına binlerce halkın devamını teshîl buyurdu. Ve bu husûsta da şeref-i tesis ve tenviri aldılar.”

¹⁷ Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.

¹⁸ Karabekir, **Günlükler**, C I, s.661.

¹⁹ **Albayrak**, 29 Kânûn-ı sâni 336/Ocak 1920, S 63.

²⁰ **Albayrak**, 29 Kânûn-ı sâni 336/Ocak 1920, S 63.

Bir tiyatro binası hâline dönüştürülen Millet Bahçesi Gazinosu açılış saatinden önce dolmuş ve hatta birçok kişi geri dönmek zorunda kalmıştı. 23 Ocak Cuma günü İbret Yeri tiyatrosunun resmi açılış töreni öğleden sonra saat 2’de Dursunbeyzâde Cevat Bey²¹’in açılış konuşması ile başlamış ve “*Erzurum’da Ermeni Faciaları*” adlı dramın sahnelenmesi ile son bulmuştu.

Cevat Bey açılış konuşmasında; önce temsil sanatının pek eski olan tarihinden yani Eski Yunan’dan 20. Yüzyıla kadar geçirdiği safhalardan, Avrupa’daki o günkü durumundan ve bunun özellikle milletlerin hayatı üzerindeki tesirlerinden bahsederek, en büyük ihtiyaçlarımızdan birinin de tiyatro olduğunu anlatmış ve “*henüz bir nüve hâlinde bulunan müessesenin temin-i hayatı için halkın rağbetini*” temenni etmiştir.

Bu konuşmayı takiben “Leylî Eytâm” ve “Gürbüzler” Okullarından birkaç öğrenci tarafından sancak merasimi yapılmış, yaşanan son felaketler üzerine Erzurumlu bir genç tarafından yazılan “*Türk’ün Duası*” adlı şiir²², yine Leylî Eytâm Okulundan bir öğrenci tarafından seslendirilmiştir. Daha sonra sahneye gelen “Albayrak” Okulu beşinci sınıf öğrencilerinden Hilmi, “*Anadolu’nun Hakikî Sesi*” adlı bir hitabeyi hazin ve coşkulu bir sesle okumuştur.

²¹ Erzurum’da Milli Mücadele’nin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Cevat Dursunoğlu(Dursunbeyzâde Cevat) hakkında bkz. Tolga Başak, **Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu**, Ankara, 2010.

²² Mondros Mütarekesi sonrası ülkede işgallerin başlaması ve özellikle İzmir’in işgali üzerine o günlerde 18 yaşında olan ünlü şair Kemalettin Kamu tarafından yazılan ve Büyük Mecmua’nın 9. Sayısında yayımlanan “Türk’ün İlahisi” adlı şiir (**Büyük Mecmua**, S 9, 5 Haziran 1335/1919, s.133.) İbret Yeri tiyatrosunda “Türk’ün Duası” adı ile okunmuştur(**Albayrak**, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.). Bu günlerde Erzurum’da birçok toplantıda da “Türk’ün Duası” adı ile okunmuş ve Albayrak gazetesinde bu adla geçmiştir(**Albayrak**, 25 Kânûn-ı evvel 335/Aralık 1919, s.55). Daha sonra 1921 yılında aynı şiir Anadolu Duygusu adlı dergide “Türk’ün Duası” ismi ile yayımlanmıştır.(**Anadolu Duygusu**, I/1, 3 Şubat 1337/1921, s.7.) Ayrıca bu şiir ve Kemalettin Kamu hakkında bkz. Kemalettin Kamu, **Gurbet Benim İçimde(Bütün Şiirleri)**, Hazırlayan: Ziya Karatekin, İstanbul, 2019, s.21; Mehmet Törenek, **Kemalettin Kâmi Kamu**, Erzurum, 2015.) Kemalettin Kamu’nun Türk’ün Duası şiiri ekte verilmiştir. **Bkz. Ek.1**

Daha önce Albayrak gazetesinde “Alageyik” imzasıyla İstanbul’a hitaben neşredilen ve Anadolu’nun dertlerinden, asırlarca süren hudut bekçiliğinden, en müşkül işler karşısında fedakârlığından bahsederek, nihayet İstanbul’un Anadolu’ya karşı her zaman revâ gördüğü vefasızlıktan şikâyet eden şiir²³ ve “Leylî Eytâm” ve “Gürbüzler” Okullarından öğrenciler tarafından okunan iki şiirlerle devam eden program nihayet “Erzurum’da Ermeni Faciaları” adlı tiyatro oyununun sahnelenmesi ile saat 4.30’da sona erdi.

Açılış merasimini sütunlarına taşıyan Albayrak gazetesi, saat dört buçukta tiyatro binasını terk eden izleyicilerin; memlekette temsil sanatına ait hazin boşluğun bu küçük ve mütevazı çatı altından doğacak emek ve ışıklarla dolacağından ümitli olduklarını kaydetmekteydi²⁴.

II. İbret Yeri’nde Sahnelenen Tiyatro Oyunları

1. Ermeni Faciaları

İbret Yeri sahnesi perdelerini “Ermeni Faciaları” adlı tiyatro oyunu ile açtı²⁵. Çünkü Erzurum ahalisi çok kısa bir süre önce, 2 yıl kadar büyük bir işgal acısı yaşamış ve akabinde korkunç bir Ermeni vahşetine maruz kalmıştı²⁶. Bu Ermeni vahşeti sonucunda; Erzurum bütünü ile mezbahaya dönüşmüş, kışlaların, okulların, büyük bina ve hanların bodrumları, odaları, mutfakları, hamamlar ve kuyular balta ile parçalanmış Türk ölüleri ile doldurulmuştur. Katliamın üzerinden iki yıl sonra bile bazı binalarda ve kuyularda Ermeniler tarafından katledilen Türklerin çeşitli uzuvları ve cesetleri çıkarılmıştır²⁷. Mondros Mütarekesi ve sonrasındaki gelişmeler de Erzurum’un yeniden aynı

²³ Albayrak gazetesinde yayımlanan bu şiir için bkz. **Ek.2**

²⁴ **Albayrak**, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

²⁵ **Albayrak**, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

²⁶ Betül Aslan, **Erzurum’da Ermeni Olayları**, Erzurum, 2004.

²⁷ Yavuz Aslan, “Erzurum’da Yapılan İlk 12 Mart Etkinlikleri: Matemî Neşe”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum**, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019, s.357.

felaketleri yaşayabileceklerinin sinyalleri ile doluydu. Albayrak gazetesi bu tehlikeyi sürekli gündemde tutmakta ve her sayısında “*Vilayati Şarkiyeye Ermenistan Olamaz*” başlığını kullanmaktaydı²⁸. Bu nedenle Ermeni çetelerinin yapmış olduğu katliamların ve sebep oldukları acıların henüz küllenmediği ve hala canlılığını koruduğu Erzurum coğrafyasında İbret Yeri sahnesinin ilk oyun olarak Ermeni çetelerinin sebep olduğu faciaları konu edinmesi oldukça anlamlı ve doğaldı.

İki perdelik bu oyunun birinci kısmında Ermeni katillerinin Erzurum’un savunmasız zavallı ahalisine yaptıkları bin bir çeşit vahşetler sergileniyordu²⁹:

“Namusuna dokunularak öldürülen kadınlar, parçalanmış insan cesetleri, yanan ocaklarda deste deste anne saçları ve yavru başları. Süngüler doğruyor... Bombalar patlıyor... Dünyada bir tek İslam ve Türk başı bırakmamaya yemin eden Ermeni kumandanları savunmasız aciz halka zincir, zindan ve satır hediye ediyor.”

Oyunun ikinci perdesinde Türk ordusunun Erzurum’a girerek, “*kardeşinin, annesinin hemşiresinin na’şları üzerinden yıkılmış ve yanmış ocakların enkazı üstünden düşmanı tard etmesi*” canlandırılıyordu³⁰.

Bu oyunun Ermeni karakterlerinden Antranik³¹’i Raci, Mevrat’ı Tahir ve Arşak’ı da Fikri Efendiler, Türk karakterlerinden Murat Çavuş’u Arif, müfreze kumandanını da Hakkı Efendiler oynadılar. Özellikle Antranik rolünü Raci Efendi’nin büyük bir başarı ile oynadığını

²⁸ Albayrak gazetesi ilk sayılarından başlayarak, 29 Kasım 1920’de çıkan 120. sayısına kadar bu başlıkla çıkmıştır. (Yüce Yurt’tan Yükselen Ses Albayrak, Yay. Haz. Yavuz Aslan vd., 2. Baskı, Erzurum, 1912, s.395.)

²⁹ Albayrak, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

³⁰ Albayrak, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

³¹ Antranik Ozanyan Erzurum’da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamların baş sorumlusu olarak gösterilmektedir. (Aslan, **Erzurum’da Ermeni Olayları**, s.102-105; Muammer Demirel, **Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)**, Ankara, 1996, s.82-84; Yavuz Aslan, “Erzurum’dan Hocalı’ya- 1918’den 1992’ye: İki Ayrı Türk Coğrafyası ve İki Ayrı Tarihte Yaşanan Olayların Analizi”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum**, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019, s.270-272.) Antranik Ozanyan’ın biyografisi için bakınız. Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, İstanbul, 2003.

vurgulayan Albayrak gazetesi oyunla ilgili şu değerlendirmeyi sütunlarına taşımaktaydı³²:

“İki perdeye sıkıştırılan bu büyük ve matemî vak’a yarattığı halecanları kalplere sıkıştırmaz bir hâle getirmişti. Heyet-i temsiliyeden bazılarının acemî olmalarına, vesâit-i temsiliyenin tamam olmamasına, eserin esası güzel ve değerli olmakla beraber bu büyük elemi ifadeye gayr-i kâfi bulunmasına rağmen temsil güzel devam etti. Münevver gençlerimizden Raci Efendi aldığı büyük ve esaslı “Antranik” rolünde herkesten ziyade muvaffak oldu. San’ata büyük isti’dâdı görülen bu gencimizden fazla şeyler ümit etmekte kendimizi haklı görürüz.

“Mevrat” ve “Arşak” rollerini temsil eden Tahir ve Fikri Efendiler de rollerini hüsn-i suretle îfâ ettiler. “Murat Çavuş” rolünü îfâ eden Arif Efendi gözlerde toplanan katrelerin cereyanına sebep oldu. Matemli gönüllerin şiddetle beklediği Türk ordusunun vürudunu, Arif Efendi o sahne-i fecâate girmekle haber veriyordu. Bir Türk askerinin o acı manzara önünde hissedeceği bütün heyecan ve intikam hislerini küçük rolünde yaşattı.

Pîş-dâr müfreze kumandanlık rolünü îfâ eden (Hakkı) Efendi de kudretli hitâbesini birçok İslâm na’şlarının kurduğu âbide-i matem önünde çok güzel irâd etti.

Saat alafranga dört buçukta tiyatro binasını terk eden temâşâ-gerân; memlekette sanat-ı temsile ait hazîn boşluğun bu küçük ve mütevâzı sakfın altından doğacak sa’y ve ziyâlarla dolacağına ümîd-vârdular.”

2. Palikaryalar

İbret Yeri’nde ikinci olarak sergilenen oyun “Palikaryalar”dır. 29 Ocak 1920 Perşembe günü sahnelenen bu oyunun³³ içeriği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamasına karşın oyunun adından İzmir’in

³² Albayrak, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.

³³ Karabekir, **Günlükler**, C I, s.662.

Yunanlılar tarafından işgali ile ilgili olduğu anlaşılmakta ve büyük ihtimalle Yunanlıların İzmir'i işgali ve burada yaptıkları katliamlar anlatılmaktadır.

Palikarya kelimesi TDK'nın sözlüğünde “*Rum, Rum Kabadayısı*” şeklinde ifade edilmesine³⁴ rağmen o günlerde “*ödlek, korkak Rum*” anlamında argoda ve Türk edebiyatı metinlerinde yerini almıştır. Türk edebiyatında palikarya, “*İstanbul'da yaşayan Rumlara ya da Yunan ve Kıbrıs Rum askerlerine yönelik olarak 'ödlek', 'korkak' anlamında kullanılmış ve 'Palikarya ödlek ve korkak olduğu için birine yaslanmadan kabadayılık yapamaz'*” anlayışı oluşmuştur³⁵. Albayrak gazetesinde de palikarya kelimesinin bu anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Albayrak yazarlarından Sıtkı Bey, İtilaf Devletlerine güvenen “*Yunan palikaryalarının Garbî Anadolu'ya, Garbî Anadolu'nun ismetgâhına saldırdığını*” ifade etmekte³⁶, Albayrak gazetesinde yayımlanan bir başka yazıda da İzmir'i işgal eden ve katliam yapan “*hayâlperest palikaryaların vahşiyâne hareketlerinin cezâsını görecekları şüphesizdir*” denilmektedir³⁷.

Kâzım Karabekir Paşa'nın da İbret Yeri'ndeki locasından izlediği bu oyunda küçük bir kaza da yaşanmıştır. Oyun sergilenirken kullanılan “manevra fişeği” Mülazım Raşit Bey'in gözünden yaralanmasına sebep olmuştur. Kâzım Karabekir Paşa “*Günlükler*”inde oyuncularını sahnede “manevra fişeği” kullanmamaları yönünde uyardığını ifade etmektedir³⁸.

³⁴ **Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, S.1878.

³⁵ Mustafa Özcan Ültanır, “AB ve ABD'ye Yaslanıp Palikaryalık Yapmak”, <http://ultanirplatformu.com/10.03.18ab-abd-palikarya.html>

³⁶ **Albayrak**, 1 Teşrin-i sani 336/Kasım 1920, S 116.

³⁷ **Albayrak**, 23 Şubat 336/1920, S 70.

³⁸ Karabekir, **Günlükler**, C I, s.662.

3. Casus

İbret Yeri'nde “*Palikaryalar*”dan sonra “*Casus*” oyunu sergilenmiştir.³⁹ Olay, Balkan Savaşı'nın çıkışı öncesinde Edirne'de cereyan etmektedir. 5 ve 6 Şubat 1920 tarihlerinde iki gün gösterilen bu oyuna ilave olarak “Anafor Mehmet” adlı bir komedi de İbret Yeri'nde sahnelenmiştir.⁴⁰

İbret Yeri'nde sahnelenen diğer oyunlara nazaran Casus oyunu hakkında daha fazla bilgi mevcuttur. Albayrak gazetesinde “*Temâşâ Tenkidi*” bölümünde oyunun ana karakterleri, konusu ve özet olarak içeriği hakkında bilgiler verildiği gibi oyunun aksayan yönleri de eleştirilmektedir.

“*İçimizdeki tufeyli(asalak) milletlerin Türk'ün iyi niyetinden istifade ederek onu tam can evinden nasıl vurmaya çalıştıkları*” ana fikrinin işlendiği Casus oyununun yazarı aynı zamanda oyunun karakterlerinden biri rolünü de üstlenen Mehmet Ali Bey'dir. Casus oyununun ana karakterleri ise şunlardır:

Kale Erkân-ı Harbiyesinden Yüzbaşı Faik Bey

Edirne eşrafından birisinin damadı olan Bulgar dönmesi Salih Zeki

Türk istihbaratından Mülazım Mehmet Bey

Kale Kumandanı Süleyman Paşa

Alman Bankasında kâtip olarak çalışan Helfrih

Erkân-ı Harbiye Dairesi hademesi Osman Efendi

---

³⁹ Casus oyunu ilk olarak 9 Eylül 1919'da Sanayi Gürbüzler Okulunda sahnelenmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Reşit Paşa ve Van Valisi Mithat Bey oyunu birlikte izlemişlerdir. (Karabekir, **Günlükler**, C I, s.623.)

⁴⁰ **Albayrak**, 5 Şubat 336/1920, S 65.

Beş perdeden oluşan oyunda Yüzbaşı Faik rolünü Cemil, Salih Zeki rolünü Mehmet Ali, Mülazım Mehmet rolünü Raci, Helfrih rolünü Arif ve Süleyman Paşa rolünü de Osman Efendiler canlandırıyorlardı⁴¹.

Oyunun birinci perdesinde; Kale Erkân-ı Harbiye Dairesinde görev yapan Yüzbaşı Faik Bey ve Edirne eşrafından birisinin damadı olan Bulgar dönmesi Salih Zeki'nin ön planda olduğu görülmektedir. Yüzbaşı Faik Bey genç ve zarif bir Türk subayıdır. Salih Zeki de Faik Bey'le samimi ilişkiler kurarak kale ile ilgili gizli bilgileri elde etmek niyetinde olan bir Bulgar casusudur. Salih Zeki Yüzbaşı Faik Bey'i para ile etkileyemeyeceğini anlayınca genç ve güzel baldızı vasıtasıyla Faik Bey'le samimiyet kurmaya ve onu elde etmeğe çalışır. Salih Zeki'nin baldızı “*şairane edası ve taze hüsnüyle*” Faik Bey'in kalbine girmeyi başarır. Yüzbaşı Faik Bey güzel baldızı ile yakın olabilmek için Salih Zeki ile samimiyetini artırır ve ona güven duyar. Bunun sonucunda gizli askeri ve siyasi konuları Salih Zeki ile konuşmakta bir sakınca görmediği gibi kalenin bütün tahkimatının belirtildiği haritayı da Salih Zeki'nin oturduğu odada masanın üzerinde açık bırakarak odadan çıkmakta bir mahzur görmez. Odada yalnız kalan Salih Zeki kalenin plan ve krokilerinin fotoğrafını çeker ve Bulgar ordusunun bu planlar vasıtasıyla kaleyi alarak zafere ulaşacağını belirterek, Yüzbaşı Faik'in “*sergüzeşt-i aşkânesine*” sahne olan pencerenin önüne giderek “*İşte Bulgarların zaferine yol buradan gider*” der ve birinci perde bu sözlerle son bulur.

Oyunun ikinci perdesi; sahte bir pasaportla Edirne'deki Alman Bankasında kâtiplik yapan ve bütün casusluk teşkilatını idare eden Helfrih'in evinde cereyan ediyor. Bu perdede; “*Türk'ün sîne-i pâkında beslenen gayr-i Müslim milletlerin kendi husûsiyetlerini unutarak efendileri olan Türk'ün imhası için nasıl birleştikleri*” ve “*Bulgar, Rum, Ermeni aynı menfî maksat etrafında kopmaz bir râbita ile birbirlerine bağlanarak Türk'ü yıkmak, Türkiye'yi parçalamak için mütemâdiyen nasıl çalıştıkları*” teması işlenmektedir. Bu perdede de esas rolü Salih Zeki üstlenmektedir. Salih

⁴¹ Albayrak, 8 Şubat 336/1920, S 66.

Zeki “*Türk’ün harîm-i ruhunda uyuyan mümtâz hasletlerin bir gün uyanacağından ve bir sâhib-i zuhurun geleceğinden ve o zaman artık bu tufeyliler için her şeyin biteceğinden mütevellid bir endişe ile*” acil olarak harekete geçilmesini talep ediyor ve kalbinin üzerinde sakladığı “*Haçı*” çıkararak “*bunu hâlâ öpemeyecek miyim!*” diye feryat ediyor.

Üçüncü perdede sır saklamanın ne demek olduğunu bilmeyen aklı alkolle uyuşturulan Yüzbaşı Faik kadın saçlarından örülmüş bir ağın içerisinde çırpınırken görülüyor ve Reşadiye Bahçesi’nde musikinin tatlı nağmeleri altında sevdalı kalbinin emellerini açarken devletin askeri ve siyasi durumunu da ifşa ediyordu. Faik Bey bu şuursuz halin etkisiyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ile kale arasındaki özel haberleşmede kullanılan şifre anahtarının da Salih Zeki’nin eline geçmesine sebep oluyor. Bu sırada “*yurdun öz bir oğlu*” diye tasvir edilen Mülazım Mehmet Bey bu casus çetesinin izini bulmuş, adım adım takip etmektedir. Reşadiye Bahçesi’ndeki olayları ve vatanın nasıl uçuruma sürüklendiğini gören Mehmet Bey, artık bunların cezasını vermeğe karar veriyor.

Dördüncü perde: Artık Bulgar ordusunun zaferini hazırlayacak bütün belgeler elde edilmiştir. Salih Zeki bu belgeleri Bulgar Genel Kurmayına ulaştırmak ve daha sonra yine kaleye girerek işlerine devam etmek arzusundadır. Tam belgeleri Bulgar Genel Kurmayına götürecektir komiteye teslim ederken Mülazım Mehmet Bey ve emrindeki askerlerin baskınına uğruyorlar. Mehmet Bey belgeleri ele geçirmeği başarıyor ve bu esnada Salih Zeki yaralanıyor. Yaralı Salih Zeki artık kimliğini inkâr etmeğe gerek duymaksızın vatanına karşı yapmış olduğu hizmetten bahsederek, “*kendisi ölse de Bulgaristan’ın yaşayacağına kalbinde büyük bir imanı bulduğunu ve ferdî hayatın millî saadet yanında bir kıymeti olmadığını*” söylüyor.

Beşinci ve son perdede bu casus örgütü Divan-ı Harpte yargılanırken görülüyor. Yapılan yargılama sonucu açık itiraflarıyla suçları

sabit olan bu örgütün casusları idam cezasına çarptırılıyor ve oyun idam cezalarının infazıyla sona eriyor⁴².

Oyunun sahnelenmesinden iki gün sonra çıkan Albayrak gazetesinin “Temaşa Tenkidi” bölümünde “Causus” oyunu ile ilgili şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

“Birçok noksanlar göz önüne getirilerek ibtidâî bir sahne için yazılmış olan bu eser heyet-i umûmiyesiyle toplu ve iyi bir lisanla yazılmıştır. Caususluğun icâbettirdiği fedakârlığı ve içimizdeki tufeyli unsurların can damarlarımıza nasıl hulûl ve nüfûz ettiklerini ve mahzâ malumat-fürûşluk olsun diye her işittiğimizi her yerde söylemek âdet-i sakîmesinin tevîd ettiği mazarrâtı bihakkın canlandırıyor. Binâenaleyh müellif maksadına muvaffak olmuştur. Temsile gelince; bu da bütün maddî mahrumiyetlere ve eş-hâsın amatörlerden mürekkep olmasına rağmen heyet-i umûmiye itibarıyla güzeldi.

Faik Bey rolünü îfâ eden Cemil Efendi şâyân-ı takdir ve tebrik bir surette muvaffak oldu. Sahte mühtedînin rolünü bizzât eserin müellifi Mehmet Ali Bey temsil ediyordu. Müessesenin gözü, dimâğı, eli, hâsılı her şeyi olan bu münevver gencimiz Salih Zeki şahsiyetini bihakkın canlandırdı. Birinci derecedeki rollerden Helfrih ile Mülazım Mehmet Bey’in şahsiyetlerini temsil eden Raci ve Arif Efendilerin muvaffakiyetlerini burada zikr ve Raci Efendi’nin Salih Zeki’nin derdestinde gösterdiği samimî heyecanı ayrıca kaydetmeyi bir vazife-i kadr-şinâsi addederiz.

Mütebâkî rolleri îfâ eden gençlerimizin de muvaffakiyeti takdire şâyânda. Yalnız Kale Kumandanı Süleyman Paşa rolünü yapan zât - ta’bîr-i ma’rûfî vechle- bu rolü dolduramıyordu. Bir de Erkân-ı Harbiye Dairesi hademesinin rolünü yapan Osman Efendi yanlış intihâb edilmişti. Komedielerde muvaffakiyet gösteren bu gencin ciddî rolleri temsil edemeyeceğini anlıyoruz. Maamâfih bu hata Osman Efendi’den ziyade rejisöre aittir.

⁴² Albayrak, 8 Şubat 336/1920, S 66.

İkinci ve mühim hata da Divân-ı Harp Heyetinin ta'bîrât-ı kanûniyeyi yanlış isti'mâl ederek heyetten matlûb ciddiyet ve te'sîrin izâlesine sebep olması idi.

Yukarıda da söylediğimiz vechle eser güzel temsil edildi ve matlûb netice hâsıl oldu. Zikrettiğimiz bu bir iki hata da dikkate alınarak tashihine ihtimâm edilirse, daha ziyade muvaffakiyet elde edilir.”

4. Maraş Cinayetleri (Faciaları)

Maraş'ın Fransızlar tarafından işgali ve bölgeden gelen katliamlarla ilgili haberler Erzurum'da çok büyük yankı uyandırmıştı. Birçok protesto mitingi yapılmış ve protesto telgrafları çekilmişti⁴³. Albayrak gazetesinde hemen her gün Maraş ile ilgili bir haber çıkmaktaydı. Maraş'ın adının milletin zihninde ebedi olarak kalması için Erzurum'da bazı yerlere Maraş ismi verilmişti⁴⁴. Halkın bu ilgisini sürekli kılmak için bu arada “Maraş Cinayetleri/Faciaları” adıyla bir tiyatro oyunu hazırlandı.

Maraş Cinayetleri İbret Yeri'nde en çok sahnelenen oyun olduğu gibi aynı zamanda süre bakımından en uzun oyundur⁴⁵. Yedi perde halinde hazırlanan bu oyunun senaryosunu kimin yazdığı belli olmasına karşın Kâzım Karabekir Paşa emrindeki yetenekli subaylardan birkaç kişiyi bu oyunları yazmak için görevlendirdiğini belirtmektedir⁴⁶. Güncel gelişmelerin oyunda işlenmesinden anlaşılacağı gibi Kordulu istihbarat birimlerine gelen Maraş'taki gelişmelere ilişkin bilgilerden bu oyunun senaryosu oluşturulurken faydalandığı görülmektedir.

⁴³ Yavuz Aslan, “Maraş'ın İşgalinin Erzurum'daki Yankıları”, **Uluslararası Milli Mücadele Döneminde Maraş Sempozyumu**, Kahramanmaraş, 2019, C II, s.277-284.

⁴⁴ Yavuz Aslan, Şehrin Hafızasını Canlı Tutmak ve Geleceğe Taşımak: Erzurum'da Milli Mücadele Dönemindeki Bazı Tarihi İsimlerin Yaşatılması Üzerine”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum**, C II, Erzurum, 2019, s.1136.

⁴⁵ **Albayrak**, 19 Şubat 336, S 69.

⁴⁶ Karabekir, **Çocuk Davamız**, s.28.

Maraş Cinayetleri piyesi ilk kez 13 Şubat 1920 Cuma günü İbret Yeri'nde sahnelenmiştir⁴⁷. Eser İbret Yeri'nde sahnelenirken Erzurum'a Maraş'ın kurtulduğu müjdesi gelmiş ve Kâzım Karabekir Paşa bu haberi büyük alkışlar arasında okutmuştur⁴⁸.

İbret Yeri'nde “Maraş Cinayetleri” piyesinin temsilinden önce Doktor Hüseyin Baydur Bey tarafından o günlerde “*fertleri, aileleri ve vrkları harap eden*” Frengi hastalığı hakkında izleyicilere bilgi verildi. Bir saatten fazla süren konuşmasında Dr. Hüseyin Baydur Umumi Harbin bu hastalığın ülkemizde yayılmasını kolaylaştırdığını belirterek hükümetin ve fertlerin yapması gereken şeyleri anlattı. Bu hastalığa yakalananların hemen tedaviye koşmazlarsa kendilerine, ailelerine ve dolayısıyla insanlığa çok büyük bir fenalık yapacaklarını, “*kızına dest-i izdivâcını uzatan bir delikanlıdan altın külçesi yerine bir sıhhat vesikası istemeyi bilen pederlerin ne kadar insanî hareket edeceklerini*” çok açık bir şekilde vurgulayarak konuşmasını tamamladı⁴⁹.

Bu konuşmadan sonra Kâzım Karabekir Paşa'nın Erzurum'da açmış olduğu Leylî Eytam Okulu⁵⁰ öğrencileri tarafından, Kâzım Karabekir Paşa yazmış olduğu “*Örümcek, Yangın Var ve Herkes Sağdan*” öğütleri okunarak⁵¹, ani bir yangın çıkması halinde yapılması gerekenlerden, herkesin caddelerde sağdan yürümesinin yararlarından ve örümcek ağlarının insan sağlığı için zararlarından bahsedildi. Daha sonra ise beden eğitimine yönelik hareketler gösterilerek, bu hareketleri yapmanın beden sağlığı için önemi anlatıldı⁵².

Bunları takiben “Maraş Cinayetleri” oyunu için perde açıldı. Yedi perdelik bu oyunun bütün metni bulunmamakla birlikte 19 Şubat 1920 tarihli Albayrak gazetesinin “*Temaşa Tenkidi*” bölümünde özet bil-

⁴⁷ **Albayrak**, 19 Şubat 336, S 69.

⁴⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 430.

⁴⁹ **Albayrak**, 19 Şubat 336, S 69.

⁵⁰ Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, s.112.

⁵¹ Bu öğütlerin metinleri için bkz. Karabekir, **Çocuklara Öğütlerim**, s.22, 27, 115.

⁵² **Albayrak**, 19 Şubat 336, S 69.

giler verilmiştir. Albayrak gazetesinin ifadesiyle “*Büyük ve şanlı Maraş’ın harikalarını göstererek yürekleri fart-ı tahassüsle dolduran*” bu oyunun ana hatları şöyledir.⁵³:

Galip devletlerin her gün yeni bir faciaya sebep olarak Türk vatanında işgal ve istilaya başlamaları Maraş’ın “*fedakâr ve müdrik*” evlatlarını düşündürmeye başlamıştır. Esasen Urfa’dan gelen bir haberle Maraş’ın işgal edileceğini öğrenmişlerdir. Bir taraftan bu işgal kuvvetine ultimatom vermeye diğer taraftan milli teşkilatlanmayı tamamlamaya karar verirken şehre bir Fransız generali geliyor. Yanında tercüman namıyla ve Fransız elbisesiyle azılı bir Ermeni komitecisi, arkasında da yine Fransız askeri kisvesinde “*Ermeni haydutları*” vardır. Bu “*sathî düşünüşlü, kısa görüşlü general, kurnaz ve hain tercümanın elinde*”, onun Türkler aleyhindeki yalanlarının etkisi altındadır. Aslı, esası olmayan yalanlarla generali Türkler aleyhine dolduruyor. Bu yalanların etkisiyle Maraş Hükümetini kontrol vazifesiyle gelen Fransız generali mütareke şartlarına aykırı olarak Türk bayrağının hükümetten indirilmesi emrini veriyor. Bu emir Maraş’ta kanlı bir ufuk yaratmış ve bu ufkun yıldırımlarını tutuşturmuştur. “*Hayalî Ermeni tarihinin dilmest ve hayâlperest bir çocuğu olan tercümanın Hükümet Konağı’nda Türk’ün muazzez ve masûm bayrağını müdafaada ısrar eden kahraman jandarmayı şehit etmesi*” ile başlayarak Maraş’ı tam bir ay kanlar ve matemler arasında bırakan olaylar meydana geliyor.

İşi yine söz, mantık ve hakikatle halletmek isteyen büyük Maraşlılar, mütareke şartları gereğince buranın işgal sahası olmadığını, bütün bu işgallerin mütarekeye aykırı olduğunu Fransız generaline anlatacak, General’i “*hakkın huzûr-ı mübâreğinde*” eğilmeye davet ediyorlar. Ancak galibiyet neşesiyle çılgınlık, hain tercümanın yalanlarıyla taşkınlık gösteren General, hükümetin mutasarrıfını, milletin ileri gelenlerini tutuklatarak Maraş’ı yakmaya, yıkmaya başlıyor.

---

⁵³ Albayrak, 19 Şubat 336, S 69.

Oyunun bundan sonraki süreci Albayrak sütunlarında şöyle anlatılmaktadır:

“Artık Maraş düşman seylîne yekpâre bir seddolmuştur. Galip kuvvetlerin mütâreke zinciriyle Türk’ü avladıkları günden beri hakkında revâ gördükleri istilâci emellere karşı dolan yürekler, âlınlarında temâs-i muhavvifini hissettikleri ateşle artık feverân etmişlerdir. Maraş yanıyor, yakılıyor. Şehrîn fedakâr halkı hârikalar ibrâz ederek her gün yeni bir zaferle melike-i hakkı tetvîc ediyorlar. Fedakâr Türk kadınlarının bu hakkın cidâlînde ve galebesinde büyük rolleri vardır. Artık geçen günler ufkun kanlı ve kızıl bulutları arasından ebedî bir fecr-i zafer doğurmaya başlamıştır. Bu ilâhî şafağın nurları altında beynini ye’s ve inkisâr zulmetleri sarsan Tercüman, General’in tevkif ettiği birkaç masûmu boğmak ve bu suretle gayzını teskin etmek istiyor. Tırnakları ve dişleriyle bu masumları şehit ederken pencereden Fransızların kaçtığını görüyor ve tecennün ediyor. Hâinâne düşüncelerinin, cânîyâne hareketlerinin bir nasîb-i muhikki olan Gazabullaha çarpıyor.”

Albayrak’taki “Temaşa Tenkidi” köşesinde oyunu sahneleyen gençlerin günden güne daha başarılı oldukları ve özellikle bu temsilde daha ziyade tekâmül gösterdikleri belirtilerek, “*memleketin pek çok muhtaç olduğu bu yolda yürüyen gençlere*” teşekkür ve bundan sonraki oyunlarda başarılar temenni edilmekteydi.

Maraş Cinayetleri piyesi bundan sonra birçok kez daha İbret Yeri’nde sahnelendi. 31 Mayıs 1920 tarihli Albayrak gazetesinde “Erzurum’a gelen muhterem misafirlerimizin şerefine” “Maraş Cinayetleri” temsilinin İbret Yeri’nde son kez oynandığı ifade edilmesine⁵⁴ karşın daha sonraları sahnelendiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu oyunun sadece İbret Yeri’nde değil Eylül’ün ilk haftasında(1920) Erzurum’da Sanayi Gürbüzler Okulu Bahçesi’nde de oynandığı görülmektedir.⁵⁵

⁵⁴ Albayrak, 31 Mayıs 336/1920, S 94.

⁵⁵ Albayrak, 12 Eylül 336/1920, S 109.

5. İzmir Faciaları

15 Mayıs 1919 tarihinde Yunan Kuvvetleri tarafından İzmir'in işgali ve Türk halkına yapılan katliamlar bütün ülkede olduğu gibi Erzurum'da da büyük bir nefret ve tepki ile karşılanmıştı. İlk İngiliz işgalleri karşısında sessiz kalan Türk Milleti özellikle Batı Anadolu'daki Yunan işgalleri ve güneydeki Fransız işgalleri karşısında bu sessizliğini bozmuş, bütün yurtta mitingler yapılarak işgaller protesto edilmişti⁵⁶. Mondros Mütarekesi ile üzerine serpilen ölü toprağını İzmir'in işgali üzerine silkeleyen Türk halkı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yeniden ayağa kalkmıştı. 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa Havza'da yayınladığı tamimle İzmir'in işgalinin bütün yurtta yapılacak mitinglerle lanetlenmesini istiyor ve İtilaf Devletleri nezdinde bu işgallerin protesto edilmesini belirterek, halkın galeyan ve heyecanının canlı tutulmasını tamim ediyordu⁵⁷.

Memleketin her yerinde onlarca miting ve toplantı yapıldı ve işgaller protesto edildi. Erzurum ve ilçelerinde de işgaller üzerine mitingler tertip edilmiş, Erzurum'dan Türk halkının haklı feryadı İtilaf

---

⁵⁶ Aslan, "Maraş'ın İşgalinin Erzurum'daki Yankıları", s.275. İşgaller üzerine yapılan protesto ve mitingler için bakınız. Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.726-744.

⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, 28 Mayıs 1919 tarihinde valilere, bağımsız mutasarrıflıklara ve kolordu komutanlıklarına göndermiş olduğu genelgede şunları söylemektedir:

"İzmir'in ve maalesef bunu takip eden Manisa ve Aydın'ın işgali, müstakbel tehlikeyi daha aleni ihsas etmiştir. Tamamiyet-i mülliyemizin muhafazası için, tezahürat-ı milliyenin daha canlı olarak, izhar ve idamesi lâzımdır. Hayat ve istiklâl-i milliyi rahnedar eden işgal ve ilhak gibi hâdiseler, bütün milleti dilhun etmektedir. Teessürat zaft olunamıyor. Kabil-i hazm ve tahammül olamayan bu ahvalin derhal izalesini, bütün medeni milletlerle, büyük devletlerin âdil ve tesirinden sabırsızlıkla intizar, zemininde önümüzdeki hafta zarfında ve muhtelif vilâyata göre pazartesi başlayıp çarşamba günü, müracaatın arkası alınmak üzere, büyük ve heyecanlı mitingler akıyla tezahürat-ı milliyede bulunulması ve bunun tekmil müllhakata da teşmil ve bütün düvel-i muazzama mümessilleriyle Babaliye müessir telgraflar verilmesi ve ecnebi olan yerlerde ecnebilere de tesir yapılmakla beraber tezahürat-ı milliyede âdab ve sükûnetin ferokâlâde mahfuziyeti ve Hristiyan halka karşı bir taarruz ve nümayiş ve husumet gibi etvar alınmaması elzemdir. Zatı alilerinin bu fikirler etrafında hassas ve müessir bulunmaları cihetiyle işin hüsn-i idaresinden ve muvaffakiyetten âcizlerinde itminan-ı tam mevcuttur. Neticesinin imba buyurulmasını rica eylerim." (Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C 1, İkinci Baskı, TTK Yay., Ankara.1980, s.30-32.)

Devletlerine duyurulmaya çalışılmış ve İstanbul'daki İtilaf temsilcilerine protesto telgrafları gönderilmişti⁵⁸. Albayrak gazetesinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ve İzmir'de yapılan katliamlarla ilgili haber ve yazılar yayımlanmakta ve Erzurum ahalisinin heyecanı sürekli ve canlı tutulmaya çaba gösterilmekteydi⁵⁹.

Bu arada İzmir'in işgalinden sonra Erzurum'da "İzmir Faciaları" adıyla bir tiyatro oyunu hazırlanmış ve ilk olarak 8 Eylül 1919 Pazartesi günü Sanayi Gürbüzler Okulunda sahnelenmişti⁶⁰. Bu oyun daha sonra İbret Yeri'nde de birçok kez sahnelendi.

19 Şubat 1920 tarihli Albayrak gazetesinde Erzurum ahalisini "İzmir Fecâyî" adlı piyese davet eden şu ilan yayımlanmaktaydı⁶¹:

"Temsil

Felaket-i ahîremizin en müthişî olan İzmir'de Yunan Fecâyî nâm piyese Cuma günü öğleden sonra ve Cuma gecesi İbret Yeri'nde temsil edilecektir. Yunan vahşetlerinin böyle canlı görülmesi millî hissiyâtın takviyesine hizmet edeceğinden halkımızın rağbet etmesini lüzûmlu görürüz."

Oyun İbret Yeri'nde 20 Şubat 1920 Cuma günü iki kez temsil edildi⁶². Daha sonra ise İzmir'in işgalinin birinci yıldönümü olan 15 Mayıs 1920'de yeniden sahnelendi. O gün Erzurum'da büyük bir toplantı yapılarak işgal ve katliamlar protesto edildi ve toplantının sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisine aşağıdaki telgraf çekilerek Erzurum halkının her türlü fedakârlığa hazır bulunduğu bildirildi⁶³:

⁵⁸ Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Atatürk Konferansları**, Ankara, 1969, s.119; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.24-25.

⁵⁹ **Albayrak**, 8,18, 21 Ağustos 335/1919, S 19, 20, 21.

⁶⁰ Bu oyunun sahnelenmesi ile ilgili Kâzım Karabekir Paşa günlüğüne şu notu düşmüştür: "8 Eylül 1919 Pazartesi Sanayi Gürbüzlerinde İbret Yerinde İzmir Faciası gösterildi. Mükemmel. İyi dekorlar olsa Avrupa tiyatrosu gibi." (Karabekir, **Günlükler**, C I, s.622.)

⁶¹ **Albayrak**, 19 Şubat 336, S 69.

⁶² Karabekir, **Günlükler**, C I, s.665.

⁶³ **Albayrak**, 17 Mayıs 336, S 92.

“Telgraf Sureti

Büyük Millet Meclisine

Güzel ve sevgili İzmirimiz'in Yunanîler tarafından işgali sene-i devriyesine müsâdîf olan 15 Mayıs sene 36 tarihinde bütün Erzurumlulardan mürekkep olarak bir ictimâ akdedilmiş ve bir seneden beri öz Türk diyârı olan bu garp vilayetimizde dîn, vatan ve nâmûs uğrunda kanlarımızı akıtan muhterem şühedâmızın ervâh-ı mübârekelerine Fatihalar ithâf olunmuş ve millî haklarımızın tamamen tasdik ve kabulüne kadar hak ve vatan yolunda açılan bu cihâd-ı mukaddesten vazgeçilmemesine tekrar ahd ü peymân edilmiş olduğu ve bu vesîle ile de muhterem meclisimizin itihâz ve kabul edeceği bilcümle mukarrerâtın tamamen tatbik ve infâzı için her türlü fedakârlığın kabulüne âmâde olduğumuzu tekrar arz ve millî mücâhedelerimizde muvaffakiyet ihsân buyurmasını Cenâb-ı Hak'tan tazarru' eyleriz.”

15 Mayıs 1920 öğleden sonra ise İbret Yeri'nde “İzmir Faciaları” adlı tiyatro oyunu sahnelendi. Bu anlamlı günde Yunanlıların İzmir'de Türk ahaliye karşı yapmış olduğu vahşetler yeniden canlandırılarak milli duyguların kuvvetlenmesi ve canlı tutulması amaçlanmıştı⁶⁴.

Ancak defalarca başarıyla temsil edilen bu oyunda, o gün özellikle oyuncuların büyük emek ve çabalarına rağmen “süflörün lakayt davranışları” yüzünden bazı falsolar meydana gelmiş ve bu durum Albayrak gazetesinde tenkit edilmişti⁶⁵.

6. “Kaniye” Temsili

Haziran ayının ilk haftasında İbret Yeri perdelerini “Kaniye” temsili ile açtı. İki gece İbret Yeri'nde sahnelenen bu tiyatro oyununun metni bulunmadığı gibi Albayrak gazetesine de sadece haber olarak

⁶⁴ Albayrak, 17 Mayıs 336, S 92.

⁶⁵ Albayrak, 17 Mayıs 336, S 92.

yansıdığı görülmektedir. Oyun ile ilgili gazete de çıkan haberde şöyle denilmektedir⁶⁶:

“Ne kadar isterdik ki; İbret sahnesini iki gece işgal eden bu şanlı vak’a-i tarihiyeyi sütunlarımızda perde perde tenkit ederek hiç olmazsa orada bulunamayan halka -hikâye tarzında olsun- anlatalım. Fakat kesret-i mündericâtımız bu emelimizin husûlüne mâni oldu. Binâenaleyh; biz de şu küçük bendimizle genç mümessillere beyan-ı takdîrânı vecibeden bildik.”

Bununla birlikte 7 Haziran 1920 tarihli “Kanije” oyununu haber veren Albayrak gazetesindeki yazıdan oyunun içeriğinin tarihi “Kanije Savunması”⁶⁷ ile uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. “Çehresi gibi kalbi, vîdanı ve her emeli pak, nurlu ve şuurlu olan kahraman Türk Paşası” Tiryaki Hasan Paşa’nın “yine kendi gibi aynı ırkın ve aynı dinin faziletlerini, güzelliklerini almış bir avuç Türk Yiğidi ile” Avrupa’nın Haçlı ordularına karşı Kanije Kalesi’ni uzun zaman savunması ve sonuçta zafere ulaşması tiyatro sahnesinde de olsa büyük bir heyecan ve gurur vesilesi olduğu Albayrak gazetesinde vurgulanmakta, özellikle işgal ve mağlubiyetlerle “gönüllerin sızladığı bir zamanda” bu temsillerin kalpleri büyük bir heyecanla doldurduğu ifade edilmektedir⁶⁸.

⁶⁶ Albayrak, 7 Haziran 336/1920, S 95.

⁶⁷ Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında 16. Yüzyılın sonları ve 17. Yüzyılın başlarında aralıklarla 13 yıl kadar süren savaşlar esnasında yaşanan “Kanije Savunması ve Zaferi” Türk tarihinin altın sayfalarından birisini oluşturmaktadır. 1601 yılında Arşidük Ferdinand kırk bin kişilik bir ordusuyla Kanije’yi kuşatır, ancak kısa bir süre önce Beylerbeyi olarak Kanije’ye atanan Tiryaki Hasan Paşa üç ay boyunca şiddetli hücumlara kahramanca direnir. Üçüncü ayın sonunda düşman, hem askerin uzayan kuşatmadan moralinin bozulmasıyla hem de birden basturan kış ve kar fırtınasıyla perişan olur. Bunu fırsat bilen Tiryaki Hasan Paşa, bir huruç hareketiyle kaleden dışarı çıkar ve düşmanı bozguna uğratar. Beklenmedik bir zamanda kazanılan bu zaferden sonra Tiryaki Hasan Paşa’ya vezirlik unvanı verilir. Bu arada savaşlar kısa aralıklarla devam eder. En sonunda Kasım 1606 başlarında Zitvatorok Antlaşması imzalanarak on üç yıl süren savaş sona erdirilir. Bkz. Osman Ünlü, “Erken Dönem Tarihî ve Edebî Kaynaklarda Kanije Müdafası”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, V/4, Nisan 2016, s. 692; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C III, 1. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983; Mahmut Ak, “Tiryâkî Hasan Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XLI, İstanbul, 2012, s. 205-207.

⁶⁸ Albayrak, 7 Haziran 336/1920, S 95.

Gazete, Kanije piyesini sahneleyen genç oyuncuların büyük bir itina göstererek oyunu başarı ile sergilediklerini, bu durumun izleyicileri oldukça duygulandırdığını belirterek şu değerlendirmeyi yapmaktadır⁶⁹:

“İnsan zafer neşeleriyle parlayan o gözlerin altında sanki bugünkü ıztırâblarımızın müsebbiblerine la’net okuyan bir kin sezer gibi oluyor.”

SONUÇ

Açıkça anlaşılacağı gibi 23 Ocak 1920’de perdelerini açan İbret Yeri sadece bir tiyatro işlevi görmemiş, toplumun kültürel, sosyal ve siyasi konularda bilgilendirildiği ve milli bilincin geliştirilmesinde önemli sorumlulukları yerine getiren bir kuruluş olmuştur. Özellikle tiyatro oyunları ile sosyal ve siyasi mesajlar topluma sunulurken, toplumun kültürel yönden gelişmesi ve ruh ve beden sağlığının korunması yönünde de hizmet amaçlanmıştır. Elbette ki bu faaliyetlerin yapılması ve devam ettirilmesinde en önemli rol 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa’ya aittir. Bu tiyatro binasının hazırlanmasından oynanan oyunlara, verilen konferanslara, yapılan diğer etkinliklere kadar Kazım Karabekir Paşa’nın çok büyük katkısı olmuştur.

İbret Yeri tiyatrosunda yukarıda belirtilen temsillerden başka tiyatro oyunlarının sahnelenip sahnelenmediği konusunda bilgiler oldukça sınırlıdır. Kâzım Karabekir Paşa’nın günlüklerinde 5 Mart 1920 Salı günü “Anapa” piyesinin sahnelendiği belirtilmektedir ki⁷⁰ bu oyunun konusu hakkında bir bilgi bulunamamıştır.

Bu dönemde okullarda ve bahçelerde açık havada oynanan bazı piyesler vardır ki bunların İbret Yeri’nde de sahnelenmiş olması ihtimal dâhilindedir. Bu oyunlara örnek olarak yukarıda verilen oyunların konseptine uygun, Eylül 1920’de Erzurum’a gelen misafirler şerefine Sanayi Gürbüzler Okulu bahçesinde Albayrak Okulu öğrencileri tarafından sahnelenen “Mazlum(Yaslı) Zeybek” ve Kolordu Okulları

⁶⁹ Albayrak, 7 Haziran 336/1920, S 95.

⁷⁰ Karabekir, **Günlükler**, C I, s.667.

tarafından sahnelenen “İngiliz Destanı” piyesleri gösterilebilir⁷¹. İngiliz Destanı oyunu Türk’ün zulüm ve tahakküm karşısında gösterdiği büyük azim ve mücadeleyi anlatırken, Mazlum(Yaslı) Zeybek temsili Aydın’ın işgalini ve burada Yunanlıların yapmış oldukları katliam ve haksızlıkları konu edinmekteydi. Albayrak gazetesi Yaslı Zeybek oyunu “*Zeybeğin dertlerinin oldukça kuvvetli bir şekilde ifade edildiğini ve oyunun Zeybeğe sükûn, teselli ve müjde getiren Meleğin Hitabı*” adlı şiirle sonuçlandırıldığını bildirmektedir⁷².

İbret Yeri’nde sahnelenen oyunlarla ilgili bilgi akışı iki olay üzerine sekteye uğramıştır. Bunlardan birincisi Kâzım Karabekir Paşa’nın Doğu Harekâtı dolayısıyla Erzurum’dan ayrılması⁷³, diğeri ise Albayrak gazetesinin yayın hayatının Şubat 1921’de sona ermesidir⁷⁴. Aslında Kâzım Karabekir Paşa’nın Erzurum’dan ayrılmasından sonra İbret Yeri’nin faaliyetlerini devam ettirip ettirmediğine dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. Kesin olmamakla birlikte mevcut bilgiler ışığında Kâzım Karabekir Paşa’nın Erzurum’dan karargâhını taşımasından sonra İbret Yeri’nin faaliyetlerinin kesildiği ve bu önemli tiyatronun kapandığı değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Anadolu Duygusu, I/1, 3 Şubat 1337/1921, s.7.

Ak, Mahmut, “Tiryâkî Hasan Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XLI, İstanbul, 2012, s. 205-207.

Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991.

Albayrak(Erzurum),1919-1920

Aslan, Betül, **Erzurum’da Ermeni Olayları**, Erzurum, 2004.

⁷¹ **Albayrak**, 12 Eylül 336/1920, S 109.

⁷² **Albayrak**, 12 Eylül 336/1920, S 109. Albayrak gazetesinde de yayımlanan bu şiir ekte verilmiştir. Bkz. **Ek.3**.

⁷³ Doğu Harekâtı ile ilgili bkz. **Türk İstiklâl Harbi 3. Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)**, Gen. Kur. Bşk. ATASE yay., Ankara, 1995; Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**.

⁷⁴ Dursun Ali Akbulut, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991, s.111-115.

Aslan, Yavuz, “Erzurum’da Yapılan İlk 12 Mart Etkinlikleri: Matemî Neşe”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum**, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019, s.357.

Aslan, Yavuz, “Erzurum’dan Hocalı’ya- 1918’den 1992’ye: İki Ayrı Türk Coğrafyası ve İki Ayrı Tarihte Yaşanan Olayların Analizi”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum**, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019, s.270-272.

Aslan, Yavuz, “Maraş’ın İşgalinin Erzurum’daki Yankıları”, Uluslararası Milli Mücadele Döneminde Maraş Sempozyumu, Kahramanmaraş, 2019, C II, s.277-284.

Aslan, Yavuz, Şehrin Hafızasını Canlı Tutmak ve Geleceğe Taşımak: Erzurum’da Milli Mücadele Dönemindeki Bazı Tarihi İsimlerin Yaşatılması Üzerine”, **Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum**, C II, Erzurum, 2019, s.1136.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 1, İkinci Baskı, TTK Yay., Ankara, 1980.

Başak, Tolga, **Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu**, Ankara, 2010.

Baykal, Bekir Sıtkı, “İzmir’in Yunanlılar tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu’daki Tepkileri”, **Atatürk Konferansları**, Ankara, 1969, s.119.

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Erzurum, C 2, Ed. Yavuz Aslan-Tolga Başak, Erzurum, 2019.

Büyük Mecmua, S 9, 5 Haziran 1335/1919, s.133.

Çelebyan, Antranik, **Antranik Paşa**, İstanbul, 2003.

Demirel, Muammer, **Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri(1914-1918)**, Ankara, 1996.

Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadele’de Erzurum**, II. Baskı, İstanbul, 1988.

Karabekir, Kâzım, **Çocuk Davamız**, Yayına Hazırlayan: Ziver Öktem, II. Baskı, YKY, İstanbul, 2015.

Karabekir, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, Mert Yay., İstanbul, 1988.

- Karabekir, Kâzım, **Günlükler (1906-1948)**, C 1, YKY, İstanbul, 2009.
- Karabekir, Kâzım, **Çocuklara Öğütlerim**, 5. Baskı, Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin, İstanbul, 2000
- Kaya, Ramazan, “Tarihin Hayat Bulma Alanı: Tiyatro”, **KKEFD**, S 17, (2007), s.237.
- Kamu, Kemalettin, **Gurbet Benim İçimde(Bütün Şiirleri)**, Hazırlayan: Ziya Karatekin, İstanbul, 2019.
- Köstüklü, Nuri, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, 5. Baskı, Çizgi Yay., Konya, 2009.
- Mithat, “Kahramanlar, Mücedditler Tarihini Efradı Nazarında Canlandırmaya Muvaffak Olan Milletlerden Çıkar”, **Albayrak**, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S 63.
- Selvi, Haluk, **Erzurum’da Milli Mücadele(1918-1923)**, Ankara, 2000;
- Şahingöz, Mehmet**, “Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler”, **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.726-744.
- Şener, Sevda, **İnsanı Geçitlerde Sınayan Sanat, Dram Sanatı**, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2003.
- Törenek, Mehmet, **Kemalettin Kâmi Kamu**, Erzurum, 2015.
- Türk İstiklâl Harbi 3. Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)**, Gen.Kur. Bşk. ATASE yay., Ankara, 1995.
- Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, TDK Yayınları, Ankara, 2011, S.1878.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C III, 1. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.
- Ültanır, Mustafa Özcan, “AB ve ABD’ye Yaslanıp Palikaryalık Yapmak”, <http://ultanirplatformu.com/10.03.18ab-abd-palikarya.html>
- Ünlü, Osman, “Erken Dönem Tarihî ve Edebî Kaynaklarda Kanije Müdafaası”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, V/4, Nisan 2016, s. 692.
- Yüce Yurt’tan Yükselen Ses Albayrak**, Yay. Haz. Yavuz Aslan vd., 2. Baskı, Erzurum, 2012.

EKLER VE FOTOĞRAFLAR

Ek-1 Türk'ün Duası(İlahisi) Şiiri

Sarmış matem boraları,
Saz benizli ovaları,
Boynu bükük yuvaları
Sen himaye et Yarabbi!

Ne bir yazık diyen bize,
Ne ses veren sesimize,
Huzurunda geldik bize
Senden inayet Yarabbi!

Her çehre bize yabancı,
Bari sen bir parça acı,
Süründürme altın tacı
Sen vikaye et Yarabbi!

Bir gün sabah olur diye,
Katlandık her işkenceye
Bu felâketli geceye
Ver bir nihayet Yarabbi!

(Törenek, *Kemalettin Kâmi Kamu*, s.53.)

Ek-2 Albayrak Gazetesi'nde Ala Geyik İmzasıyla İstanbul'a Hitaben Yayınlanan Şiir Hakkında Yazı

Vaktiyle gazetemizde "Ala Geyik" imzâsıyla İstanbul'a hitâben neşredilen ve Anadolu'nun dertlerinden, asırlarca süren hudut bekçiliğinden en müşkil işler karşısında fedakârlığından bahsederek, nihayet İstanbul'un Anadolu'ya karşı her zaman revâ gördüğü vefasızlıktan şikâyet eden bu şiir Anadolu'nun bir kitâbe-i elem-i hayatı idi.

Rumeli'de patlayan bombaya koşarken, Harran'da infilâk eden isyana atılan ve bütün bu atılışlarında da ne beşikte ağlayan yavrusunu,

ne eşikte inleyen ninesini düşünmeden ve bu yanık sesleri duymadan, arkasına bakmadan koşan Anadolu ordusu ne haklı bir surette İstanbul'dan soruyordu:

“Fakat noldu sen söyle..

Ey İstanbul ben böyle; çalışırken aç çıplak..

Neydi o ters fırlıdak?!

Başucumda dönerdi, o döndükçe nur saçan çırağlarım sönerdi. İlh.’.

Şunu ne kadar doğru söylüyordu:

“Çünkü ben..

Beş bin yıllık tarihten..

Bir ilâhî kuvvetle..

Atlar iken her ile..

Yavuklumun saçından kemendimi örerdim..

Önündeki köyümün virân olan bağında..

Yavrucağım gül açan bir baharın çağında...

Sürünürdü acıdan..” dedikten sonra tekrar İstanbul’a dönerek:

“Sen o zaman altundan kubbelerin altında..

Kadın eti emerdin.

Hilâlimin nur dalgalı ardında.

Bir gün olsun benim ile gelmedin?”

Nevha-i şikâyeti; nihayetinde Anadolu'nun büyük ve affedici ruhuna yakışan bir fazîletle her şeyi unutacağını, her vefâsızlığın yüreğinde yarattığı teessür ukdelerini yalnız bundan sonra gösterilecek alâkadârlık ve vefakârlıkla çezeceğini ve ondan sonra yine her yükü çekeceğini teminle bitiyordu:

Ah büyük Anadolu!..(*Albayrak*, 29 Kânun-i sani 336/Ocak 1920, S
63.)

EK-3 Aydın İlinin İşgali Üzerine Yazılan Meleğin Hitâbı Şiiri

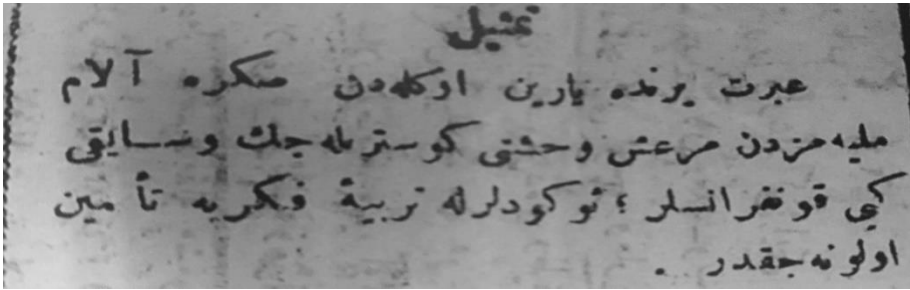
Meleğin Hitâbı!

Aydın, Aydın güzel Aydın,
Hak işitti büyük andın
Bütün dünya mazlûmları,
Birleşiyor, gözün aydın.
Kırıl zulmün kanlı eli,
Yüksel Şark'ın pâk emeli!
Artık tahtlar yıkılacak;
Yeni bahtlar uyanacak.
Kuvvet hakkın huzûrunda,
Günâhına ağlayacak.
Artık şanlar hayatını,
Kandan, candan almayacak
Kanlar, şana borçlu gibi
Damarlardan taşmayacak.
Kırıl zulmün kanlı eli,
Yüksel Şark'ın pâk emeli!
Her mazlûmun figanından
Bir tarihe ninni ören
Zulmün kanlı sağnağından
Temiz arzı lekeleyen;
Zâlim eller bükülecek
Arza şifâ dökülecek.
Matem demir bir ağ gibi,
Gönüllerden sökülecek.
Kırıl zulmün kanlı eli,
Yüksel Şark'ın pâk emeli!
İşte o gün yeni dünya
Defne dallı bir yuvaya,

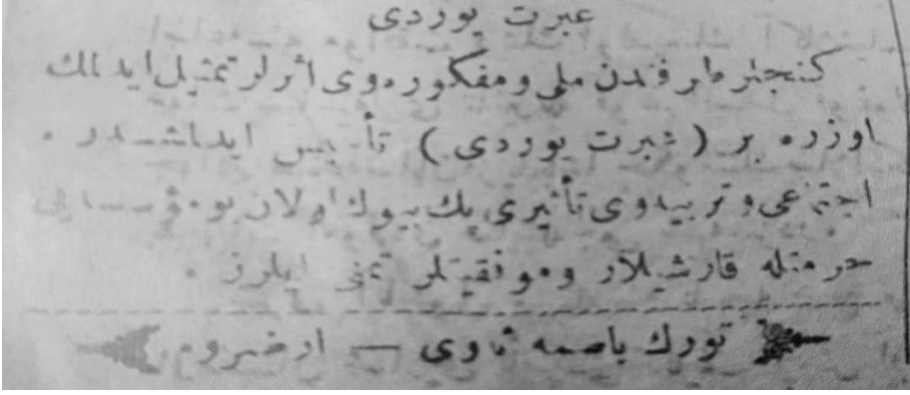
Benzeyecek.. Ey mazlûmlar!
 Gönül verin bu rüyâya.
 Tanrı bunu müjdeledi.
 Arza yeni can diledi.
 Arşın bütün melekleri,
 Yeni günü secdeledi.
 Kırıl zulmün kanlı eli,
 Yüksel Şark'ın pâk emeli.
Alâ Geyik(*Albayrak*, 12 Eylül 336/1920, S 109.)

Milli Mücadele Döneminde Erzurum'da Çıkan Albayrak Gazetesi

Albayrak Gazetesinde Çıkan “Maraş Cinayetleri” Temsilinin İlanı

Erzurum'da İbret Yurdu Tiyatro Grubunun Kurulduğuna Dair Haber

İbret Yeri Tiyatrosunun yer aldığı Millet Bahçesi'nden Bir Görüntü

(Bu Fotoğraf Cumhuriyet Dönemine aittir.)

Doktor Üfürük Temsilinden Bir Görüntü

İbret Yeri Tiyatrosunun Sahnesinden Fotoğraflar

(Bu fotoğraflar, Kâzım Karabekir Paşa'nın değerli ve saygıdeğer kızı Timsal Karabekir'den temin edilmiştir. Asılları Kâzım Karabekir Vakfı Müzesi Arşivinde bulunmaktadır.)

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YAPILAN DEMİRYOLU KONGRELERİ VE ATATÜRK DÖNEMİ DEMİRYOLU POLİTİKALARINA KATKISI

Yavuz HAYKIR*

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarında mevcut bulunan ve inşası düşünülen demiryollarıyla alakalı olarak dört demiryolu kongresi düzenlenmiştir. Nâfia Vekili olan Süleyman Sırrı Bey'in başkanlığında 25 Temmuz-2 Ağustos 1925 yapılan Birinci Demiryolu kongresi, daha sonra Behiç (Erkin) Bey'in Nâfia Vekilliği sırasında 17-20 Şubat 1926'da İkinci Demiryolu Kongresi, 6-8 Ocak 1927'de Üçüncü Demiryolu Kongresi ve 14 -16 Haziran 1927 tarihlerinde ise Dördüncü Demiryolu kongresi düzenlenmiştir. Bu düzenlenen demiryolları kongrelerinde Nâfia Vekili başta olmak üzere, yetkin mühendis ve bürokratların katılımıyla, demiryolu hatlarının yapım, güzergah, ray ve vagon tiplerinin belirlenmesi, kullanılacak malzeme, demiryolu güzergahlarında kurulacak atölyelerin yer ve büyüklüğünün tespiti, demiryolları teşkilatının yeniden yapılandırılması gibi konular üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmamızda yapılan söz konusu kongrelerde mevcut demiryolu hatlarının yapısı ve inşa edilecek demiryolu hatlarıyla ilgili ele alınan ve tartışılan konular ortaya çıkarılmıştır. Kongrelerde mevcut demiryolu hatlarında yapılacak düzenlemeler ve yeni demiryolu hatlarının inşası ile ilgili kararlaştırılan konular üzerine yapılan çalışmalar belirlenmiştir. Nihayetinde bu kongrelerde ele alınan ve kararlaştırılan konuların Atatürk döneminde demiryolu politikalarında uygulanıp uygulanmadığı tespit edilmiştir. Böylece yapılan kongrelerin demiryolu politikalarına yansımaları ve katkıları ortaya çıkarılmıştır.

---

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ, yavuzhaykir@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Atatürk Dönemi, Bayındırlık, Ulaştırma, Demiryolları, Demiryolu Kongresi, Nâfia Vekili Süleyman Sırrı, Behiç Erkin.

THE RAILWAY CONGRESSES IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC AND THEIR CONTRIBUTIONS TO THE RAILWAY POLITICS OF THE ATATÜRK PERIOD

ABSTRACT

Four railway congresses were organized related to the railroads, which were existed in the early years of the Republic and were planned to be built. The First Railway Congress, which was held on 25 July-2 August 1925 under the chairmanship of Süleyman Sırrı Bey, the Minister of Public Works, then during the Ministry of Behiç (Erkin) Bey, the Second Railway Congress was held on 17-20 February 1926, the Third Railway Congress on 6-20 January 1927, and the Fourth Railway Congress on 14-16 June. In these railway congresses, subjects such as, construction of railway lines, determination of route, rail, and wagon types, materials to be used, determination of the location and size of the workshops to be established on the railway routes, and the restructuring of the railway organization with the participation of competent engineers, bureaucrats, and mainly the Minister of Public Relations.

In this study, the issues that were discussed in these congresses about the structure of the existing railway lines and the railway lines to be built were revealed. The arrangements to be made on the existing railway lines and the studies on the agreed issues related to the construction of the new railway lines, which were determined in the congresses, were specified. Ultimately, whether the issues addressed and agreed in these congresses were implemented or not in the railway policies of the Atatürk period was revealed within the frame of this study. Thus, the reflection and contribution of the congresses to the railway policies were revealed.

Keywords: Atatürk Period, Public Works Transport, Railway, Railway Congress, The Minister of Public Works Suleyman Sırrı, Behiç Erkin.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin idarecileri harap haldeki ülkeyi yeniden imar etmek ve bayındır hale getirmek için o dönemin imkânları çerçevesinde çalışmalara başlamışlardır. Cumhuriyet idarecileri yaşamış oldukları acı tecrübeler ve dönemin ihtiyaçları göz önüne alınarak çözümlenmesi gereken en acil sorunun ulaştırma alanında olduğunu görmüşlerdir. Bu ulaşım sorununu ise dönemin en çok kullanılan ulaşım modeli olan demiryolları ile çözmek için çabalamışlardır¹.

Ülkenin batısıyla doğusunu, kuzeyiyle güneyini demir ağlarla birbirine bağlamak ve birbirine bağlı bir ağ şeklinde tasarlanan demiryollarına entegre karayolu şebekesi de oluşturarak ülkede ulaşılamayan bir yer bırakmamayı hedeflemişlerdir².

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Türkiye'de 4018 km uzunluğunda demiryolu bulunmaktaydı³.

Tablo 1: 1923 yılında Türkiye'deki Demiryolları ve uzunlukları⁴.

1923 Yılında Türkiye'de Demiryolları	
Hatlar	Km.
Anadolu Bağdat Hattı	1368
Adana – Fevzipaşa Hattı	140
Mersin – Adana Hattı	68
Erzurum - Sarıkamış – Sınır Hattı	356
Şark Demiryolları	337
İzmir - Kasaba Demiryolları	703

¹ Yavuz Haykır, **Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938)**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2011 s. 151.

² Yavuz Haykır, "Amasya ve Çevresine Demiryolunun Gelişi", **Uluslararası Amasya Sempozyumu, Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat, 4-7 Ekim 2017, Amasya, Bildiriler Kitabı, C 1 (Tarih)**, KIBATEK Yayınları, Ankara, 2017, 203.

³ Nydqvist & Holm, **Construction Des Lignes, De Chemins De Fer Irmak – Filyos & Fevzipaşa – Diyarbakir, Göteborg**, 1937, s.18.

⁴ Yavuz Haykır, "Demiryolunun Elâzığ'a Gelişi", **Tarih Okulu Dergisi**, Y.9, S XXVII, Eylül 2016, s.243.; Orhan Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque**, Paris, 1935, s.85

İzmir – Aydın Demiryolları	610
Fevzipaşa – Nusaybin Demiryolları	426
TOPLAM	4.018

Bu demiryollarının büyük kısmı imtiyazlı yabancı şirketler tarafından inşa edilmişti. Sadece bunların içinde, Birinci Dünya Harbi sonrası geri alınan topraklarda bulunan, Doğu Anadolu’da, Ruslar tarafından işgal yıllarında inşa edilen 356 km.’lik demiryolu yabancı şirketlerine ait değildi⁵.

Osmanlı’dan kalan demiryolları ülkenin ihtiyaçlarına göre değil en karlı üretim bölgelerinin tek ve rekabetsiz bir biçimde istismarına göre ve bazen de demiryollarının nihayet bulacağı son nokta saklı kalmak şartıyla emperyalist emellere göre doğrudan doğruya yabancı şirketler tarafından tayin ediliyordu⁶. Yabancı imtiyazlı şirketler tarafından inşa edilen ve bir ağaç görüntüsünde, limanlardan iç bölgelere uzanan bu demiryolları ülke çıkarlarından ziyade, emperyalist devletlerin çıkarlarına göre planlamıştı⁷. Batı Anadolu’da ki İngiliz ve Fransız hatları İzmir bölgesinin tütün, meyve ve afyon ticaretine hizmet ediyordu; küçük bir bölüm Bursa’yı Marmara Denizi’ne bağlıyordu; başka bir bölüm Adana’yı Akdeniz’e bağlıyordu. Trakya üzerinden geçen yolcu hattı İstanbul’u bir yandan Avrupa’ya diğer yandan da İstanbul’dan güneye ve sonra Adana istikametinde güneydoğuya dönen Anadolu demiryoluna bağlayarak imtiyaz sahibi devletlerin çıkarlarına hizmet ediyordu⁸.

⁵ İsmail Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)**, C XII, S 35, Temmuz 1996, s. 388.

⁶ Hilmi Kaşıkçoğlu, “İmparatorluk – Cumhuriyet Demiryolları Arasındaki Farklar”, **Demiryol Dergisi**, S.570, Temmuz 1973, s.9

⁷ İ. Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”..., s. 389.

⁸ Z. Y. Hershlag, **Turkey An Economy In Transition**, Van Keulen N.V., The Hague, 1958, s.301 – 302.

I. Atatürk Dönemi Demiryolu Politikaları

Cumhuriyet öncesi demiryollarının güzergahları; İzmir – Kasaba hattı İzmir’den Afyon’a, şube hattıyla da Soma üzerinden Bandırma’ya ulaşıyordu. İzmir – Aydın hattı ise, Denizli ve Dinar üzerinden Eğridir’e kadar uzanıyordu. Anadolu hattı ise, Eskişehir üzerinden Ankara ve Konya’ya ulaşıyordu. Konya’dan başlayan Bağdat hattı Adana üzerinden Irak’a geçiyordu. Şark demiryolları da ülkenin Avrupa ile bağlantısını sağlıyordu. Ruslardan kalan Erzurum – Sarıkamış – Sınır demiryolu hattının haricinde Ankara’nın doğusunda demiryolu yoktu⁹. Demiryolları özellikle batı ve güney Anadolu’da döşenmiştir¹⁰. Anadolu’nun ortasında Ankara’da son bulan demiryollarında kuzey ve güney hatlarının buluşma noktası bulunmuyordu. Ayrıca bu ağaç görünümündeki demiryolu şebekeleri ülkenin doğusuna bağlanmamış vaziyette idi¹¹.

Osmanlı’dan kalan bu demiryolu hatlarında her birinde farklı malzemeler kullanılmış, standardizasyon ve uyumluluk aranmamış, bazı yerlerde birbirine geçit vermeyen hatlar meydana gelmiş, ayrıca, daha fazla ödenek alabilmek için güzergâhlar gereksiz yere uzatılmış ve böylece hızlı ulaşım olanağı da bazı yerlerde ortadan kalkmıştır. Hatlarda görülen bu uyumsuzluk, kullanılan lokomotifler içinde geçerliydi. Cumhuriyet kurulduğunda 17 değişik lokomotif tipi bulunmaktaydı. Bu kadar değişik lokomotif tipine yedek parça bulmak zorluğunun yanı sıra mevcut lokomotifler çok yaşlı olduğundan geniş çaplı bir bakım ve onarım gerektirmekteydi¹². Tüm bunlar için ciddi para ve teknoloji gerektiriyordu. Türkiye’de bulunan demiryollarını

⁹ İ. Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”..., s. 389.

¹⁰ Ünsal Yavuz, “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi”, **IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, C III**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.1641.

¹¹ O. Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...**, s.85.

¹² Leyla Şen, **Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci**, TESAV Yayınları, N.22, Ankara, 2003, s.44.

batı ülkelerindeki demiryolları seviyesine çıkarmak için büyük bir çaba gerektirmekteydi¹³.

Bu demiryolların ülkenin ulaşım ihtiyacını karşılaması mümkün değildi. Üstelik ülkenin büyük bir bölümünde demiryolu bulunmuyordu. Bu sebeplerle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ulaşım sorununa XIX. yüzyılın en etkili ve güvenilir ulaşım sistemi olan demiryolları ile el atıldı. Milli Mücadele'den bağımsız bir devlet olarak çıkan Türkiye Cumhuriyeti, demiryolu politikasını ülke çıkarlarına uygun bir şekilde belirleyecek bir güce sahipti. Nitekim Osmanlı döneminde olduğu gibi dış baskılarla değil, ülke gerçeklerine dayalı, ülkenin kalınması ve savunulması gibi milli ihtiyaçlara göre tespit edilen “milli demiryolu” diyebileceğimiz politika izlenmiştir¹⁴.

1923 – 1938 yılları arasında cumhuriyet hükümetleri demiryolları konusunu ciddiyle ele almışlardır¹⁵. “*Şimendifer işleri gece uykuma bile giriyor*”¹⁶ ve “...muarızlarımız diyorlar ki: *‘şimendifer işi hükümet işi değildir. Şirket işidir. Fakat bir adam kendi evinin işini kendi yapmalıdır. Harice yaptırmamalıdır...*”¹⁷ diyen dönemin başbakanlarından İsmet Paşa Yahşihan'da 17 Nisan 1925¹⁸ tarihinde yapmış olduğu konuşmada “*Memleketi demir ağlarla örmek azmimizdir... Başladığımız yolun biteceği nokta yoktur. İlânihaye gidecek, namütenahî devam edecektir.*”¹⁹ vurgusunu yaparak demiryollarına verdikleri önemi dile getirmiştir. “*Demir yolları millet yollarıdır*”²⁰ düşüncesiyle hareket eden cumhuriyet yöneticileri “...bizim

---

¹³ O. Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...**, s.86.

¹⁴ İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.39. ; Pars Tuğlacı, **Çağdaş Türkiye, C 3**, Cem Yayınevi İstanbul 1989, s.1687.

¹⁵ İ. Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”..., s. 389.

¹⁶ **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1341 (1925), No. 381, s.1; **Cumhuriyet**, 20 Haziran 1341 (1925), No. 402, s.1

¹⁷ **Demiryolları Mecmuası**, C 1, S 4, 1 Haziran 1341 (1925), s.98.

¹⁸ **Vakit**, 18 Nisan 1341 (1925), No.2727, s.1; **Demiryolları Mecmuası**, C 1, S 3, 1 Mayıs 1341 (1925), s.90.

¹⁹ **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1341 (1925), No. 343, s.1.; **Vakit**, 18 Nisan 1341 (1925), No.2727, s.2.

²⁰ **Cumhuriyet**, 20 Haziran 1341 (1925), No. 402, s.1.

politikalarımızın ana hatları Türk tarihinin seyri, bilhassa İstiklal Mücadelesinin safhaları, ıstırapları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurmaksızın anlaşılmaz"²¹ diyerek "Bir karış fazla şimendifer" parolasıyla demiryolu politikasını "gün tehirini kabul etmeyen, milli vahdet, milli müdafaa, milli istiklal mes'elesi" olarak görmüşlerdir²². Üretim merkezlerini tüketim merkezlerine bağlayarak iktisadi bir denge kurmak, bunun yanında demiryollarının geçtiği bölgelerde iktisadi hayatta olduğu kadar sosyal hayat üzerinde de bir gelişmenin sağlanması amaçlanmıştır²³.

"Milli emniyet", "sosyal ve iktisadi bir vasıta" gibi düşünülen demiryolları, Türkiye'nin "iktisadi gelişmesi, iktisadi seviyesi ve zirai tutumu noktasından lâzım olduğu kadar, vatanın geri kalmış bölgelerine ilim, irfan ve medeniyet nuru akıtmak; huzur, milli varlık ve milli emniyet açısından da bir zorunluluk" olarak görülüyordu. Demiryolu ağının ağırlık merkezinin ülkenin doğusuna yönelmesi hem bölgenin imarı hem de bu bölgedeki asayişsizliğin ortadan kaldırılması şeklinde açıklanıyordu²⁴.

Ülkeyi çelik ağlarla birbirine bağlamayı amaç edinen cumhuriyet hükümetleri²⁵ bu düşünceleri gerçekleştirmek amacıyla üzerinde kolayca uzlaşılan daha çok teknik niteliği ağır basan bir politika zemini bulamamışlardır. Demiryolu politikaları zaman içinde değişik bunalımlardan muhalefetlerden geçerek oluşturulmuştur. Gerek dünyada

²¹ **BCA Fon Kodu, 490.1.0.0. Yer Kodu, 210. 833. 2.**

²² **BCA Fon Kodu, 490.1.0.0. Yer Kodu, 210. 833. 2.; Hâkimiyeti Milliye**, 31 Ağustos 1930, No.3281, s.3.; **Son Posta**, 1 Eylül 1930, s.6.; **Demiryolları Mecmuası**, C 6, S 66 – 70, Birinci kanun 1930, s. 279.

²³ **Son Posta**, 1 Eylül 1930, s.6.; **Demiryolları Mecmuası**, C 6, S 66 – 70, Birinci kanun 1930, s. 270 – 285.; İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)...**, s.39.

²⁴ Cavit Orhan Tütengil, **İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiyenin Karayolları**, İstanbul, Matbaası İstanbul, 1961, s.28.

²⁵ C.H.F. Samsun, **1923 – 1933 Sekiz Senede 4.000 Kilometre Şimendifer**, 1933, s. 10.

ki ekonomik konjonktürden gerekse Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki tartışmalardan eklenerek şekillenmiştir²⁶.

Devleti kuran kadroların oluşturduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yayınlamış olduğu ilk resmi belge niteliğindeki “*Dokuz Umde*” de yer alan²⁷ “*Müstacelen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen teşebbüsat ve fiiliyata başlanacaktır*”²⁸ sözü cumhuriyeti kuran kadroların ilk düşündükleri meselelerden birinin demiryolu politikaları olduğunu göstermektedir²⁹.

22 Nisan 1924 tarihi milli demiryolu politikasının başlangıcı olarak kabul edilmiştir³⁰. Cumhuriyetin ilk on beş yılında Milli ve bağımsız demiryolu politikası şeklinde tanımlayabileceğimiz bu politika genel olarak başlıca iki yönde gelişmiştir³¹. Bu gelişim ise;

1 – Milli bütünlüğün ve milli iktisadın ihtiyaçlarını karşılayacak ağ biçimindeki yapıyı oluşturmak için yeni demiryolları inşa etmek ve işletmek

2 – Yabancı şirketlerin ellerindeki demiryollarını satın alarak devletleştirip milli bir nitelik kazandırmak³² şeklinde ortaya çıkmıştır.

---

²⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması” **Bilanço 1923 – 1998: “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi, C II: Ekonomi – Toplum – Çevre, 10 – 12 Aralık 1998**, İstanbul 1999, s.359.

²⁷ **Hâkimiyeti Milliye**, 29 Birinciteşrin 1933, s.7.

²⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952, s. 581.

²⁹ O. Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...**, s.111.

³⁰ İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)...**, s.41.; Hilmi Kaşıkçıoğlu, “Demiryollarımıza Genel Bir Bakış”, **Demiryol Dergisi**, S 564, Ocak 1973, s.14.

³¹ Orhan Conker, “Devlet Demiryolları ve Ulusal Ekonomi”, **Demiryollar Dergisi**, C 12, S 135 – 136. 23 Mayıs 1936, s.127.

³² Ahmet Onur, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860 – 1953)**, K.K.K İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul, 1953, s.57.; Ali Satan, “Cumhuriyet ve Demiryolları”, **Raillife Dergisi**, S.8, Mayıs 2004, s.51.

1.1. Yeni Demiryolu Hatlarının İnşa Politikası

Demiryolu inşa çalışmalarını üç farklı dönemde halinde inceleyebiliriz;

Birinci dönem 1924 – 1927 yılları arasını kapsamaktadır. Sınırlı milli kaynaklar ile demiryolu yapımı dönemi olarak görülebilir.

İkinci dönem demiryollarının yapımının finansman sağlamayı da içeren bir biçimde yabancı şirketlere ve müteahhitlere ihale edildiği 1927-1933 yılları arasındaki dönemdir.

Üçüncü dönem ise demiryolu yapımı için iç borçlanmaya gidildiğinden finansman sağlama koşulunu içermeyen ve tamamen yerli şirket ve müteahhitlerin kazandığı ihaleler dönemidir³³.

Cumhuriyet idarecileri Ankara'yı başkent seçtiğinde, yeni hükümet merkezinin İstanbul, İzmir, Aydın, Konya, Eskişehir, Adana gibi şehirlerle bağlantısı olup, ülkenin diğer bölgeleri ve Sivas, Samsun, Erzurum, Kayseri, Malatya, Diyarbakır gibi önemli şehirleriyle demiryolu bağlantısından tamamen yoksundu. Hükümet merkezinin önemli şehirlerle demiryolu bağlantısı ilk akla gelen zorunluluktur. Bunun için ilk iş olarak Ankara'nın yeni hatlarla ülkenin başlıca bölge ve şehirlerine bağlanması konusu ele alınmış, Ankara – Sivas, Samsun – Sivas hatlarının yapılması kararlaştırılmıştır³⁴.

Gerek Umur-u Nafia programında, gerek 1924 yılı başındaki Anadolu hattı bunalımı dolayısıyla ortaya çıkan demiryolu politikasında öngörülen hatların şirketlere yaptırılması ilkesinin ilk uygulamalarından biri Samsun – Çarşamba hattı yerli sermayeye imtiyaz olarak verilmesi olmuştur. 21 Eylül 1924'de hattın temel atma töreninde yaptığı konuşmada Mustafa Kemal Paşa, "*Vatandaşlarımızın milli sermaye ile*

³³Murat İlhan, **Türkiye'de Demiryolları ve Demiryolları Politikası**, Ankara, 2004, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.) s.8 –84.; İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması", **Bilanço 1923-1998:"Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi, C II, Ekonomi-Toplum-Çevre, 10-12 Aralık 1998**, İstanbul 1998, s.365.

³⁴ İ. Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış"..., s. 391.

bir demiryolu inşa etmek imtiyazını almaları izaha muhtaç nedenler dolayısıyla fevkalâde mühimdir. Böyle milli teşebbüslerin hükümet-i cumhuriyetimiz ve ri-yaset tarafından ne kadar büyük memnuniyet ve nefaretle karşılandığı suhuletle tahmin edilir,” diyordu. 1923 Umur-u Nâfia Programı'nda daha önce imtiyazı bir şirkete verilmiş bulunan hatlar arasında bulunan Balya kurşun madenlerinin taşınmasını sağlayacak dar bir hat şirketçe yapılarak 1 Eylül 1924'te işletmeye açıldı³⁵.

Demiryolu yapım programının uygulanması istenilen hızla gitmiyordu. Türk sermayesi Samsun – Çarşamba örneği dışında imtiyaz olarak demiryolu yapımını finanse edecek düzeyde gelişmemişti. Devletin bütçesinden ayrılabilirdiği sınırlı kaynakla istenilen miktarda demiryolu yapımı gerçekleştirilemiyordu³⁶. Bunu fark eden Cumhuriyet idarecileri Türkiye'nin demiryolu politikasını uygulamaya geçirebilmesi için yeni kaynaklar bulması gerekiyordu. Bu anlamda yabancı şirketlerle çalışma yoluna gidilmiştir³⁷. Başvurulan yol yeni demiryolu hatlarının yabancı şirketlere finansman bulma koşulunu da içeren bir şekilde ihale edilmesi oldu. Bu yola 1927 yılından itibaren başvurulmuştur³⁸.

18 Aralık 1926'da bir Belçika şirketi olan S.I.T.'e, Samsun – Sivas ve Ankara – Sivas hatlarının tamamlanması işi ihale edilmiştir. O zamana kadar yapımı bütçeye konulan yıllık tahsilatlarla yürütülen bu hattın yapımı için kaynağı S.I.T. sağlayacağı için, inşaatın hızlanması bekleniyordu. Bu şirket başlangıçta her iki hatta işe başladı fakat kaynak sağlayamaması sebebiyle verdiği taahhütleri yerine getirmediği

---

³⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, “Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”, **Kebikeç Dergisi**, S 11, 2001, s.140.

³⁶ İ. Tekeli, S. İlkin, “Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”..., s.365.

³⁷ **The New York Times**, 26 April 1931.

³⁸ İ. Tekeli, S. İlkin, “Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”..., s.365.

için mukavelesi feshedilmiştir. Hükümet eskide gibi kendi kaynaklarıyla yapmaya devam etmiştir³⁹.

7 Şubat 1927’de bir İsveç – Danimarka grubuna toplamı 805 km. olan Irmak – Filyos ve Fevzipaşa – Diyarbakır hatları ihale edilmiştir. Bu iki hat 55 milyon dolara ihale edilmiştir. Yapılan anlaşmada miktar şirketçe kredi olarak sağlanacağı, bu kredinin 16 milyon kısmı sekiz senede ve geri kalan 39 milyonluk kısmı on senede ödenecek yüzde 7 faizli bonolara bağlanmıştı. 16 Ağustos 1928’de ise anlaşma değiştirilerek ödemenin peşin olarak yapılmasına geçilmiştir⁴⁰.

Kütahya – Balıkesir hattının hükümetçe etüdüne başlanmış ve 1925 yılında Kütahya’dan itibaren 13.5 km’lik kısmı müteahhidine verilerek işe başlanmıştı. Bu kısmın inşaatı bitmek üzere iken Julius Berger Şirketi ile 15 Haziran 1927’de imzalanan bir anlaşma ile bütün hattın inşaatı bu şirkete verilmiş⁴¹ ve Ulukışla-Boğazköy Hattı inşaatı bu mukaveleye dahil edilerek her iki hat için 65 milyon reichmarka ihale edilmiştir⁴².

Yabancı şirketlere ihalelerin beklendiği kadar başarılı olmayışı onların da taahhütlerini yerli taşeronlarla gerçekleştirmesi yeni arayışlara neden olmuştur. 1929 yılında Recep Peker’in Nâfia Vekili olduğu dönemde yeni bir Umur-u Nâfia Programı hazırlanmıştır. Bu program Cumhuriyet’in altyapı politikalarında karayollarının önemini artıran bir dönüşümü öngörüyordu. 27 Kasım 1928’de Ford Motor Kumpanyası ile İstanbul Limanı’nda Tophane’de kurulan serbest bölge içinde otomobil montajı yapılmak üzere bir anlaşma yapılmış bulunuyordu. 1930 yılında bu otomobillerin üretimi başlamıştı. Böyle bir

³⁹ **Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım)**, Y.5, S 5, (özel sayı), Birinciteşrin 1938, s.51.

⁴⁰ İ. Tekeli, S. İlkin, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”..., s.365.

⁴¹ **Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım)**, Y.5, S 5, (özel sayı) Birinciteşrin 1938, s.52.

⁴² O. Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...**, s.109.

ortamda yeni Umur-u Nâfia Programı'nın karayolu programına ağırlık vermesi beklenen bir şeydi. Ama bu yıllarda yaşanan bunalım yeni politikanın uygulanmasına olanak bırakmamıştı⁴³.

1927 ihaleleriyle başlayan demiryolu hatlarının inşası tamamlanmaya yaklaştığında, 1929 yılında çıkartılan 1482 sayılı yasayla demiryollar ve limanlar ile su işleri için hükümet 240 milyon liralık harcama yetkisi verilmiştir. Bunun 95 milyonu, Sivas – Erzurum, Adapazarı – Bolu – Bayındır ve Filyos – Ereğli hatlarına ayrılmıştır. 1933 yılı yeni hatların ihale edildiği yıl olmuştur. Bu yılda Fevzipaşa – Diyarbakır Hattı'nın tamamlanarak Ergani'ye ulaştıran hat, Sivas-Erzurum, Malatya – Divriği ve Filyos – Ereğli hatları ihale edildi. Bu hatların ihalesinde 1927 yılı ihalelerine göre yeni bir model izlenmeye başlamıştır. 1932 yılında 2094 sayılı yasayla Ergani Hattı için tahvil çıkarılarak 12 milyon TL iç borçlanmaya gidilmiştir. Bunu 1934 yılında çıkarılan Sivas – Erzurum Hattı 30 milyon liralık iç borçlanma yapan ikinci bir demiryolu tahvili çıkarılması izlemiştir. İç borçlanma ile kaynak yaratılması yolu bulununca ihaleye giren firmalardan kaynak bulması istenmemiştir⁴⁴.

Yerli müteahhitlerin yarışmaya katılması ihalelerin ucuzlamasını sağlamıştır. Zaten yabancı şirketlerin taşeronluğunu yapmakta olan yerli firmalar birden avantajlı duruma geçmiştir. İhaleleri Türk firmaları büyük farklarla kazanmaya başlamışlardır. Sivas – Erzurum Hattı'nın ihalesi bu bakımdan bir dönüm noktası olmuştur. Bu ihaleye Amerikan Foks Şirketi'yle, iki Türk müteahhidi Abdurrahman Naci ve Türk müteahhitlerinin oluşturduğu Simeryol Grubu katılmıştır. İhaleyi kazanan Simeryol'un fiyatı Foks Şirketi'nin yarısı mertebesindeydi. Bundan sonra yapılan demiryolları inşa ihalelerini hep Türk müteahhit ve şirketler kazanmıştır⁴⁵.

---

⁴³ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken**, C 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.295.

⁴⁴ İ. Tekeli, S. İlkin, Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken..., s.296.

⁴⁵ İ. Tekeli, S. İlkin, Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken..., s.296.

Uygulamadan alınan dersler ve Türk müteahhitlerin sağladığı başarılar, demiryolu politikasını “*bir karış daha fazla demiryolu*” ibaresiyle ifade edilir olmaktan çıkararak, “*Türk sermayesi, Türk bilgisi, Türk müteahhidi ve Türk işçisi ile demiryolu*” ibaresiyle anlatılır hale getirmiştir⁴⁶. Bu değişimin ortaya çıkmasında Türk teknik elemanlarının ve müteahhitlerin sayı ve beceri düzeylerinin artmasının yanında, yabancı şirketlerin kredi sağlama imkanlarının yaşanan dünya buhranı sebebiyle azalmasının da etkisi vardır⁴⁷.

1.2. Şirketlere Ait Demiryolu Hatlarını Millileştirme Politikaları

Demiryollarının millileştirilmesinde Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yılları sırasında hatların yabancı şirketlerin elinde bulunmasının yarattığı stratejik sakıncalar önemli rol oynamıştır⁴⁸. Bununla birlikte demiryollarının özelliğine ve buldukları bölgelere göre iktisadi, siyasi ve askeri sebepler de etkili olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümet yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolları hatlarını millileştirmekten yana değildi⁴⁹. Fakat 1923'ten beri, Türkiye kamuoyunda demiryollarının devletleştirilmesine yönelik güçlü bir eğilim olduğunu görüyoruz.⁵⁰ Yabancılarla ait olan ve Dünya Savaşı sırasında hükümetçe el konulan hatların tekrar sahiplerine devri düşünülmüştü. Fakat Anadolu Hattı'nın hisse senetlerinin İngiliz Sermayesinin eline geçmiş olması basında, CHF Grup toplantıları ve TBMM'de ki görüşmelerde büyük tartışmalara neden olmuş ve hükümetin demiryolu politikalarının belirlenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sert tepkilerin ortaya çıktığı İstanbul'dan başlayarak Anadolu ortalarında Ankara ve Konya'ya ulaşan, stratejik önemi olan bu hattın İngilizler tarafından bir baskı aracı olarak kullanılabilceği

⁴⁶ İ. Tekeli, S. İlkin, “Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”..., s.366.

⁴⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.257.

⁴⁸ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s.117.

⁴⁹ İ. Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”..., s.393.

⁵⁰ O. Conker, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...**, s.105.

vurgulanmıştır. Bu nedenle hattın satın alınması konusunda görüş birliğine varmıştır. 24 Nisan 1924'te kabul edilen 506 sayılı kanunla bu hattın satın alınması için hükümete yetki verilmiştir.⁵¹

Anadolu Hattı'nın satın alınmasını savunanlar (ki daha sonraki tarihlerde İsmet İnönü'yü demiryoluna yaptığı yatırımlar dolayısıyla eleştirecek olan Fethi Okyar'da bulunuyordu) iki nokta üzerinde duruyorlardı. Bunlardan birincisi hattın stratejik önemi sebebiyle İngiliz sermayesine bırakılmayacağı diğeri imtiyaz mukavelesinin satın almaya ilişkin hükmü idi. Bu hükmü göre devlet, hattın bedelini, son beş yıllık gayrisafi gelir ortalaması, savaş dolayısıyla çok düşüktü ve dolayısıyla satın almak için, elverişli bir yılda bulunuyordu.⁵² İsmet Paşa CHF'nin *mutedil devletçi* olduğunu söylediği, Sivas konuşmasında şunlar demiştir: “*Anadolu hattı mübayaasını, esasen ben ilk iş olarak düşünmedim. Bence, şimendifer politikası her şeyden evvel yeni inşaat politikasıdır. Anadolu Hattı mübayaasını ben fırka arkadaşımın ibrarı ile bidayette hattâ zorla temayül ettim. Bana şimendiferde esas politikam ne olacağını sordukları zaman, bir karış fazla şimendifer demiştim. Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken, eski şimendiferleri devletleştirmek gibi diğer bir masrafa girmek istemiyordum, fakat arkadaşlarımın ısrarı beni nihayet etti.*”⁵³

Fakat Anadolu hattının satın alınması için şirketle yapılan görüşmelerin çok uzun sürmesi ve 1928'de yapılan sözleşme ile ilk yıllarda oldukça yüksek ödeme yapmak zorunda kalınması yanında, bu yıllarda önemli demiryolu hatlarının yapımı ve dünya ekonomik buhranı gibi sebepler 1933'e kadar diğer demiryolu hatlarının millileştirilmesine engel olmuştur. Ancak 1934'e gelindiğinde demiryolu inşa-

---

⁵¹ M. Arslan Abisel, **Bir Karış Şimendifer – Ulaştırma Notları – 4**, Ar Basımevi, Ankara, 1948, s.50 – 56.

⁵² İ. Tekeli, S. İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, s.260.

⁵³ **BCA Fon Kodu, 490.1.0.0.Yer Kodu, 210. 833. 2.**; **Hâkimiyeti Milliye**, 31 Ağustos 1930, No.3281, s.3.; **Son Posta**, 1 Eylül 1930, s.6.

atlarında önemli bir gelişme sağlanmıştı. Artık yabancı şirketlerin ellerindeki hatların millileştirilerek bütün ülke şebekesinin milli bir demiryolu idaresi altında bir elde toplanmasına gelmişti⁵⁴.

Demiryollarının devlet tarafından mı özel şirketlerce mi işletilmesi gerektiği meselesi finansal bir mesele olmaktan çok ekonomik bir anlam ifade etmekteydi. Devlet hiçbir yerde demiryollarını kâr etme amacıyla ele almamıştır, ancak üzerine düştüğü konu, onları kamu menfaati için en iyi şekilde yapıp işletmekti. Ülkenin büyük bir bölümünde demiryolları yeterli ölçüde kâr etmemekte ve devlet bütçesi tarafından desteklenmekteydi. Demiryollarının kurulması büyük sermaye gerektiriyordu. Demiryollarının gelirleri onlar için harcanan sermayeyi ve işletme giderlerini karşılamak için öngörülen gelirleri meydana getirmek zorundaydı. Bu ilk yıllarda imkansız gibi görünmüştür; zira bir demiryolunun geliri böylesine kısa bir sürede yeterli seviyeye gelmeyecekti. Böylece ilk başta, demiryolu şebekesi kurmak isteyen her ülkede fedakarlıktan kaçınılması düşünülemez. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı şirketlere kilometre ya da faiz garantisi vermesinin sebebi de budur. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti yabancı şirketleri desteklemek yerine, devletin kendisinin yapım ve işletmeyi üzerine almasının daha yerinde olacağına inandı⁵⁵. Bu bağlamda 1934 – 1937 döneminde millileştirme işlemine hız verilmiştir⁵⁶. Devletin şirketlerin elinde bulunan hatları satın almayı hızlandırması temelde iki nedene dayanmaktaydı.

Birinci ve en önemlisi olanı şirketlerin demiryollarında uyguladığı yük ve yolcu tariflerinin yüksek olmasıydı.

⁵⁴ İ. Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış" ..., s.395.

⁵⁵ O. Conker, *Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...*, s.105.

⁵⁶ İ. Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)...*, s.47.

İkincisi ise yaşanan ekonomik bunalım dolayısıyla yabancı sermayenin dış ülkelerdeki yatırımlarını tasfiye etmek istemesiydi. Böylece hatları ucuza satın alınabilmesi imkanı doğmuştur⁵⁷.

Dış konjonktürün çok elverişli olması buhran içindeki belirsizlikler içinde yabancı şirketler demiryollarını oldukça uygun şartlarda satışa razı olmuşlardır⁵⁸.

1934 ve 1935'deki millileştirmelerde iktisadi sebepler etkili olurken, 1937'de Şark Demiryollarının millileştirilmesinde daha çok askeri etkenler rol oynamıştır⁵⁹.

Demiryolu taşımacılığında verimi ve kapasiteyi artırmak, iktisadi ve ülkenin savunulması bakımından oldukça önemliydi. Şirketlerin elindeki hatlarda hem yapıışları hem de kullanılan işletme araçları bakımından teknolojik olarak çok geri kalmış vaziyette idiler. Bu bakımdan çok yeterli olmayan, üstelik çok bakımsız bir haldeydiler. Fakat yabancı şirketler bu teknolojik geri kalmışlığa ilgisiz kalıyor ve para harcamaktan ellerinden geldikçe kaçınıyorlardı⁶⁰. Diğer taraftan hükümet tarifelerde indirim giderek hem iktisadi hem de tarım kesimi ve tarım ürünleri ihracatlarını korumaya çalışırken, şirketler uyguladığı yüksek tarifelerle özellikle tarım üreticilerini zor durumda bırakmıştı. Üstelik tarife indirimlerine rağmen devlet demiryolları kâr ederken, şirketler yüksek tarifelere rağmen zarar etmekteydiler. Sözleşme gereğince şirketlere belirli bir km garantisi sağlandığı için aradaki fark, hükümet tarafından ödeniyordu. Bu durum da yabancı şirketlerin elindeki demiryollarının millileştirilmesi için bir gerekçe yaratıyordu⁶¹.

---

⁵⁷ İ. Tekeli, S. İlkin, "Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması"..., s.367.

⁵⁸ İ. Tekeli, S. İlkin, Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu, s.339.

⁵⁹ İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 - 1950)**..., s.47.

⁶⁰ **Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmel Kısım)**, Y.5, S 5,(özel sayı) Birinciteşrin 1938, s.68 - 69.

⁶¹ İ. Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış"..., s.395.

Hükümet 1934'e kadar bu konularla ilgili olarak devamlı şirketlerle uğraşmak zorunda kalmıştı. Ancak hükümet 1934'ten itibaren, ülkenin gelişmesine önemli bir katkısı bulunan demiryollarının, sadece kazanç kaygısıyla çalışan bu hatları, günün şartlarına göre yenilemeyen şirketlerin istediği gibi idare etmesine izin vermemiş, 1934'te İzmir-Kasaba, 1935'te İzmir-Aydın demiryolu şirketlerini millileştirmiştir⁶².

Bursa – Mudanya, Samsun Sahil ve Ilıca – Palamutluk demiryolu hatlarının satın alınmasında ise şirketlerin zararları dolayısıyla hatların işletilmelerini durdurmaları etkili olmuştur. Bu demiryollarının buldukları bölgelerin iktisadi şartlarını göz önüne alan Hükümet iktisadi açıdan hatların işletilmesinde fayda gördüğü için hatların satın alınmasını kararlaştırmıştır⁶³. Bu bakımdan ekonomik politikanın uygulanmasından çok zarar etmekte olan bir hattın satın alınması olarak yorumlamak gerekir⁶⁴.

1923 – 1938 yılları arasında demiryollarını millileştirme çalışmaları sırasında Türk kamuoyunda ciddi tartışmaların yapıldığını görmekteyiz. Hangi seçimi yapmak gerekiyordu? Devlet Müdahalesi mi yoksa Özel Şirketlerin işletmesine devam edilmesi?

1935 yılında Fransa'da Türkiye Demiryolları hakkında yapılan bir doktora çalışmasında, özel şirketlere ait demiryollarının millileştirilmesi konusunda dönem şartları itibariyle, avantaj ve dezavantajları hakkında şu bilgileri vermektedir.

“Devlete Ait Demiryollarının Avantajları :

1 – Devlet, demiryollarının yapım ve işletmesinde sadece kamu menfaatinin düşünür.

2 – Devlet kâr amacı gütmeyen bir kurum olarak, bir şirketin sağlamayacağı kolaylıkları hayata geçirebilir.

⁶² İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)**..., s.47.

⁶³ İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)**..., s.48.

⁶⁴ İ. Tekeli, S. İlkin, Cumhuriyetin **Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken...**, s.303.

3 – Bir demiryolu şirketi, demiryolunun en fazla kâr getirecek bölgelerden geçmesini ister, buna karşılık Devlet demiryollarını o an için müreffeh olmayan ancak ilerde gelişme kaydedebilecek bölgelerden geçirebilir.

4 – Devlet bir demiryolu yaparken, ayrıca ülkenin stratejik gereklerini göz önünde bulundurur, buna karşılık özel Şirket aynı hassasiyeti göstermez.

5 – İşletmede, Devlet kâr etmese de düzenli olarak hizmet vermeye gayret eder.

Ayrıca tarifeler için düşündüğümüzde, bir örnek verecek olursak, Devlet, ihracatı cesaretlendirmek için, bir şirketin yapamayacağı indirimlere gidebilir. Bütün bu söylediklerimiz Devlet demiryolları hanesine artı olarak eklenecek hususlardır. Gözden kaçırılmaması gereken bir diğer nokta; imtiyazlar sisteminin sürekli olarak Şirket ve Devleti karşı karşıya getirmesidir; bu direkt olarak demiryollarının yönetimine yansır. Eğer demiryolları devlete ait olursa buna benzer ihtilaflar ortadan kalkar.

Diğer bir yandan, Devlet demiryollarının önemli dezavantajları da vardır :

1 – En başta, devlet demiryolunun yapımını pahalıya mâl eder ve idaresi hiçbir şirkette olmayacak kadar masraflıdır.

2 – Devlet, açıkları kapatmak için bütçesine başvurabilir, şirketinse böyle bir desteğe ihtiyacı yoktur.

3 – İşletme bakımından Devlet, şirketlere nazaran çok daha masraflı bir işletme yapar. Şirketlerse açıklarını kapatacak bir bütçeleri olmadığı için, kendi faaliyetlerinden elde edecekleri kazanca odaklanır, bu nedenle ekonomik açıdan çok daha yeterlidir.

Bahsettiklerimiz, demiryollarının avantajları olduğu gibi sakıncaları olduğunu da gösteriyor. Bunlar kesin olmamakla birlikte öne çıkan yaklaşımlardı. Ülkeye ve şartlara göre değişebileceklerini unutmamak gerekir.

Mühim olan demiryolları devlet elinde olduğu zaman masrafları en aza indirmeyi bir görev olarak bilmek, şirketlere ait olduklarında ise kamu menfaatlerini tatmin edici seviyeye gelmeleri için çalışmaktır."⁶⁵ 1928'de Anadolu demiryolu hattının satın alınmasıyla başlayan millileştirme çabaları ile 1938'e kadar şirketlerin elindeki demiryollarından 3387 kilometresi satın alınmıştır⁶⁶.

II. Demiryolu Kongreleri

II.1. Birinci Demiryolları Kongresi

Ankara'da 25 Temmuz 1341⁶⁷ - 2 Ağustos 1341 tarihleri arasında toplanmıştır⁶⁸. Türkiye Millet Meclisi'nde, dönemin Nâfia Vekili Süleyman Sırrı Beyin başkanlığı altında toplanan bu kongrede, ülkede inşaat ve işletme halinde bulunan demiryollarının temsilcileri ve demiryolu işlerinde ihtisas sahibi tecrübeli demiryolu mühendisleri katılmıştır⁶⁹.

Kongreye uzun yıllar Türkiye'de demiryolları inşa ve işletme konusunda hizmetleri olan, Mayester Paşa, Mösyö Dikman, Mösyö Boliger, Nuri Bey, Cevdet Bey, Ziya Bey, Tefik Bey, İzzet Bey, Ata Bey, Muhtar Bey, Razi Bey, Ahmet Asım Bey, Nazır Bey kongre üyesi olarak katılmışlardır. Kongre katipliği görevi ise Kenan Bey tarafından yerine getirilmiştir⁷⁰.

Kongre temel olarak ülkenin ihtiyacı olan demiryollarını hızlı ve az masrafla inşa edilebilmesi ve işletme yönünden birliğin sağlanması için bazı gerekli teknik ve fenni şartların tartışılması ve belirlenmesi olduğu belirtmiştir.

⁶⁵ O. Conker, *Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque...*, s.106 – 107.

⁶⁶ İ. Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış"..., s.396.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, S 2 N.435, 26 Temmuz 1341, s.1.

⁶⁸ *Vatan*, S 3, N.867, 3 Ağustos 1341, s.2.; *Cumhuriyet*, S 2, N.446, 2 Ağustos 1341, s.2.

⁶⁹ *Cumhuriyet*, S 2 N.435, 26 Temmuz 1341, s.1.

⁷⁰ *Ankara'da 25 Temmuz 1925 Tarihinde Nafia Vekili Süleyman Sırrı Beyefendinin Riyaseti Altında Toplanan Demiryolları Kongresinin Mukerreratı ve Zabıtnameleri*, 1340, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul s. 4.

Ayrıca kongrede iki temel soru gündem olmuştur.

1-Çok masrafla kuvvetli yani ağır lokomotiflerin ve büyük trenlerin seyrüseferine kabiliyetli hatlar mı yapalım?

2-İleri ihtiyaçları düşünmeyerek bugünkü ulaşımı sağlayacak kuvvette hat yaparak aynı masrafla şebekenin uzunluklarını mümkün olduğu kadar uzatmaya mı çalışalım?⁷¹

Nâfia Vekili ve İstanbul Mebusu Süleyman Sırrı Bey, 28 Temmuz 1925 tarihinde açılışı yapılan kongrede yapmış olduğu konuşmada, memleketin çıkarı ve iktisadi hayatın gelişmesinden en büyük çalışmanın yollar ve demir yolları olduğunu vurgulamıştır. Ülkenin muhtaç olduğu demir yollarının hızlı ve az masrafla inşası için bizzat demir yolu yapan ve büyük eserleriyle memlekete hizmet eden zevatın kongre halinde bir araya toplayarak hükümetin yapacağı demir yolları hakkında bir planlama yapma mecburiyeti hissettiklerini belirtmiştir.

Demiryollarının inşası ve işletmesi konusunda karar merciinden olmanın hakikaten güç olduğunu söyleyerek temininde tereddüt olunabildiğini fakat kongreye katılan üyelerin her birinin ilmi ve iş tecrübesine haiz memleketi gezerek görerek tanımış olmaları dolayısıyla görüş, düşünce ve kararların en az hatalı olacağını düşündüğünü vurgulamıştır. Her milletin kendi ihtiyaçları ve durumuna göre çeşitli zamanlarda bu gibi incelemeleri yaptığını belirterek Türk hükümetinin de bunu yapmak mecburiyetinde olduğunu beyan etmiştir.

Süleyman Sırrı Bey konuşmasına devamla memleketi tanıyanların pekiyi bildikleri gibi Türkiye'nin en bariz surette göze çarpan özelliğinin arazinin dağlık, nüfus yoğunluğunun az olduğu bunun yanında ülkenin geniş ve verimli olduğu, bu yönünün dikkate alınmasının önemini dile getirmiştir.

---

⁷¹H.Yakup Kalgay, Fen Kongreleri, İlim ve Fen Aleminin Büyük Müesseselerinden (Milletlerarası Demiryol Kongreleri), **Bayındırlık İşleri Dergisi (İdari Kısım)**, Y.8, S 10, Mart 1942, s.47.

Süleyman Sırrı Bey, cumhuriyet hükümetinin şahsi refahtan vazgeçerek, şahsi saltanatı yıktığını bunun yerine toplumun refah ve ekonomik bağımsızlığını hedefleyen bir politika ikame ettiğini belirterek, Cumhuriyet hükümetinin muayyen, şaşmaz bir mefkûre koyduğunu ve bu mefkureyi sağlamlaştıracak kökleştirecek yıkılmaz bir hale koyacak önemli işlerden birinin de ülkenin yolları olduğunu vurgulamıştır.

Süleyman Sırrı Bey, ülkenin yol yapımının temelini ise demir yolları olduğunu söylemiştir. Bundan dolayıdır ki yolları, demir yolları hattının esası olarak kabul etmiştir. Demiryollarını faaliyetlerini hızlandırdığını belirterek işte bu amacın gerçekleştirilmesi için kongreye katılan üyelerin ilmi ve tecrübeli fikirlerinizden istifade etmek amacıyla bu kongrenin tertip edildiğini ve kongrede ana hatların tespiti, kullanılacak yakıtın cins ve türünü ve hareketli edevatın belirlenmesi olduğunu, bunun yanında teknik konular hakkında üyelerin tekliflerde bulunabileceklerini söylemiştir⁷².

Dokuz oturum halinde süren kongrede aşağıda maddeler halinde verdiğimiz konular üzerine durularak kararlar alınmıştır:

1.Asgari Yarıçapların Tespiti.

Karar: Büyük eğimlerde; doğru hatlarda 15/1000 dir. Adi arazide yarıçapı 300 metredir. Fevkalade arızalı mevkiilerde kısa ve sık bir mıntıkaya münhasır olmak üzere meyil %25'e kadar artırma ve yarıçapı 250 metreye kadar indirilebilir.250 metre yarıçapı durumuna geçilmesi mecburi olan durumda Nâfia Vekâletinin izniyle 200 metreye kadar düşülebilir. Her iki halde eğik ve eğilmeden ortaya çıkan mukavemetin toplamı 25 kilogramı geçmemelidir.

2.Travers uzunluklarının 2,40 kabul olduğuna göre platform genişliğinin tespiti.

⁷² Ankara'da 25 Temmuz 1925 Tarihinde Nafia Vekili Süleyman Sırrı Beyefendinin Riyaseti Altında...., s. 4-5.

Karar: Demir traversler, uzunlukları 2,40 metre ve ağırlığı asgari 60 kilogram olarak kongrece tespit edilen şekilde bulunacaktır. Platform genişliği 5.10 metre olarak yapılacaktır. Balastın kalınlığı 35 santimetredir. Ahşap travers kullanılan yerlerde iş bu kalınlık 40 santimetre olacaktır.

3.Ahşap traverslerin kabul veya kabul edilmemesi.

Karar: Demir köprülerde mutlaka ahşap travers kullanılmalıdır. Orman bölgelerine yakın olan hatlarda iyi hazırlanmış ve enjekte edilmiş olmak şartıyla ahşap travers uygundur. Denize yakınlığı gibi sebeplerden dolayı rutubetli bulunan mıntukalar ile tuzlu arazide ve uzun tünellerde ahşap travers kullanılmalıdır. Ahşap traverslerin uzunluğu 2.60 metredir.

4.Ray tiplerinin tespiti.

Karar: Rayın her bir metresi 40 kilogram ağırlığında bulunacaktır. Seçilecek bir heyetin yapacağı incelemeler sonucunca ray kesiti tespit edilecektir.

5.Azami hızların Tespiti.

Karar: 300 yarıçapına kadar (300 dahil) hatlarda azami hız saatte en az altmış kilometredir. Yarıçapı 300'den küçük eğimlerden aşağıda verilen cetvelde gösterildiği surette tespit edilmiştir. Eğimler, düz kısımlara ($s^3/6 L.R=a$) katı eş değerlerle bağlanacaktır. Bu katı eş değerlerin uzunluğu ve eğim devirleri aşağıdaki cetvelde gösterildiği gibi belirlenmiştir.

Yarıçap (metre=	200	250	300	350	400	450	500	600	700	800	900	1000
Surat (kilo- metre)	50	55	60	60	60	60	90	60	60	60	60	60
Uzun- luk (metre)	60	52,8	48	41,2	36	32	28,8	24	30.6	18	16	14,4

Devir (santi- metre)	150	132	130	103	90	80	72	60	52	45	40	36
----------------------------	-----	-----	-----	-----	----	----	----	----	----	----	----	----

6. Yeni hatlarda büyük ve küçük atölye mevkilerinin tespiti.

Karar: Diğerlerinin mevkileri gelecekte tespit edilmek üzere şimdilik hemen Kayseri’de bir büyük ve Ankara ve Samsun’da birer küçük atölye inşa edilmelidir.

7. Lokomotif tiplerinin Belirlenmesi

Karar: Lokomotif tiplerinin seçiminde esas olmak üzere yeni hatlar için dingil ağırlığı şimdilik 15 ton olarak tespit edilmiştir. Şu kadar ki; raylar hattın gelecekte 17.5 tona yükseltilebileceğine göre seçim yapılacaktır. Güçlendirilmiş hututta lokomotif adetlerinin %50 si oranında 17.5 tonluk dingil sıkıştırmasına havi lokomotif sipariş şayanı kabuldür. Lokomotif genellikle sürşoflu (kızgın buharlı) olmalıdırlar.

8.Vagon tiplerinin tespiti.

Karar: Dingil ağırlığı azami 15 tona kadar olan ağır yük vagonlarının kullanımı esas kabul edilmiştir. Demir inşaat esası üzerine inşa edilmiş yolcu vagonlarının kullanımı uygun görülmüştür. Türkiye’nin bütün demiryollarında tek bir frenin kullanımı esas kabul olunmuştur. Gerek lokomotif gerek vagonların yapımının teknik şartnamesini tespit etmek üzere bir nizamname kaleme alınması ve gelecek kongrede müzakeresi kararlaştırılmıştır.

9. İşletme teşkilatının tespiti.

Karar: Ankara’da bir inşaat ve bir işletme genel müdürlüğünün kurulması amacına yönelik çalışmaya gidilmesi ve ihtiyaca göre kurulacak ve mevkileri tayin olunacak olan işletme ve inşaat müdüriyetlerin ayrılması kabul edilmiştir⁷³.

⁷³ Ankara’da 25 Temmuz 1925 Tarihinde Nafia Vekili Süleyman Sırrı Beyefendinin Riyaseti Altında....., s.5.

II. 2. İkinci Demiryolu Kongresi

Demiryollarının dar veya geniş olarak inşa edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Ankara – Sivas ve Samsun – Sivas demiryollarının geniş (normal) hat olarak inşasına başlanmış iken, Arade – Diyarbakır – Ergani demiryolu dar olarak inşa edilmeye başlanmıştır. Ankara – Ereğli hattının ise önce normal, sonra dar, sonra yine normal olarak inşası kararlaştırılmıştır. Halbuki ülkedeki demiryollarının bir kısmının dar ve bir kısmının da normal olarak yapılması hem iktisadi hem de askeri açıdan sakıncalı idi. Nitekim Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa hatların dar yapılmasına karşı çıkıyordu. Hükümet bu konuda Nâfia Vekâleti'nden görüş istemiştir⁷⁴.

Anadolu'da yapılacak hatların dar yani bir metre genişlikte yapılması ucuzluk ve çabuk inşa bakımından faydalı olacağı düşünülmüştü. Dönemin Nâfia Vekili Behiç Bey'de dar hatların yapılması taraftarıydı. Fakat yapımına başlanan bazı demiryolu hatları geniş olarak yapılmaya başlanmıştı. Bu nedenle tek başına karar vermeyi göze alamadı ve bir komisyon oluşturuldu⁷⁵.

Hükümetin bu konuda görüş istemesi üzerine ülkede inşa edilecek demiryollarının dar veya geniş olarak yapılması lüzumunu müzakere etmek üzere Ankara'da Nâfia Vekili Behiç (Erkin) Bey başkanlığı altında bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyonun dört celse halinde olarak devam eden⁷⁶ çalışmaları *İkinci Demiryolları Kongresi* olarak isimlendirilmiştir⁷⁷. Türkiye'de inşa edilecek demiryollarının dar veya

⁷⁴ İ. Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış" ..., s. 391 – 392.

⁷⁵ Emir Kıvırcık, **Cepheye Giden Yol**, Goa Basın Yayın, İstanbul, 2008, s.329 – 330.

⁷⁶ **BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.**

⁷⁷ H.Y. Kalgay, "Fen Kongreleri, İlim ve Fen Âleminin Büyük Müesseselerinden... s.50.

geniş olarak yapılması konusunu müzakere etmek üzere⁷⁸ Cumhuriyet Halk Fırkası binasında⁷⁹ 17 Şubat 1926'da başlayan kongre 20 Şubat 1926⁸⁰ tarihine kadar devam etmiştir. Bu kongrede, 14 yüksek mühendis ve bir de hareket dairesinden bir üye⁸¹ bulunmuştur⁸².

Kongreye Anadolu Demiryolları Yol Dairesi Reisi Refet Bey, Umur-u Ceriye Reisi Tevfik Bey, Müşavir-i Fenni Mayester Paşa, Mösyö Dikman, Hareket Reisi Muavini Kadris Efendi, Mühendis Mektebi Müdürü Nuri Bey, Anadolu Demiryolu Şirketi Meclis İdare Azasından Mustafa Bey, Aydın Mebusu Mithat Bey, Çorum Mebusu Ziya Bey, Edirne Mebusu Rıfkı Bey, Nâfia Vekaleti Demiryolları Müdür Muhtar Bey, Ankara-Sivas İnşaat Müdür Umumiyesi Cevdet Bey, Mühendis İzzet Bey, Betonarme Mütahassıslarından Mühendis Muhlis Bey, Mühendis Tatar Hamdi Bey iştirak etmişlerdir⁸³.

Nâfia Vekili Behiç Bey kongrenin açılış oturumunda yapmış olduğu konuşmasında, dar veya geniş hat inşası konusunda mevcut olan olumlu veya olumsuz yönleri hakkında bilgi vererek dikkate alınması gereken noktaları vurgulayan konuşmasından sonra şunları etmiştir:

“Dar hat; yani 1.00 metrelik hattın mevzuu müzakere olması her şeyden evvel paradan ve zamandan kazanmak içindir. Bu mesele hakkında üç fikir vardır.

Bunlardan birincisi: Şark ve garp arasında bir hat tayin etmek ve bu hattın şarkını dar ve garbını geniş yapmak ve aktarma mahzurlarını bertaraf etmek için de asrı tesisat vücuda getirmek; Erkânı Harbiyeyi Umumiye bu fikri kabul etmeyip ya hepsinin geniş veyahut hepsinin dar olarak inşasını arzu eder.

⁷⁸ Cumhuriyet, S 2 N.644, 21 Şubat 1926, s.2.

⁷⁹ Cumhuriyet, S 2 N.641, 18 Şubat 1926, s.2.

⁸⁰ BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

⁸¹ Cumhuriyet, S 2 N.642, 19 Şubat 1926, s.2.

⁸² H.Y. Kalgay, “Fen Kongreleri, İlim ve Fen Âleminin Büyük Müesseselerinden...”,s.50.

⁸³ Cumhuriyet, S 2 N.650, 27 Şubat 1926, s.1.

İkincisi: Geniş hat pahalı çıktığı takdirde; mevcut hatları dar yapmak fikridir. Buna Erkanı harbiye Umumiye muvafakat eder.

Üçüncüsü: Bazı aksamda geniş hattın içine bir ray daha koyarak dar hat vücuda getirmek şeklindedir. İcap ederse; ayrıca istasyonlarda dar hat makası ve (hududu ihtirazi) sini yaparak hat üzerindeki iki ekartmanlı tren işletmek fikri de bu arzuya dahildir.”⁸⁴

Nâfia Vekili Behiç Bey bu üç fikri belirttikten sonra Türkiye'nin iktisadi, siyasi ve askeri menfaatleri göz önünde tutularak aşağıda hususların incelenerek bir karar verilmesini gerekliliğinin altını çizmiştir.

Türkiye’de dar veya geniş hat inşasında masraf ne kadar olur arasındaki fark nedir?

a-Ankara-Sivas Hattının Yerköy’den ilerisini dar hat halinde başlamak mümkün müdür?

b-Samsun-Sivas Hattının dar hatta tahvili hakkında mütalâa nedir?

c-Sincanköy-Ereğli hattının dar veya geniş olarak inşası?

d-Bağdat Hattının bir noktasından Maraş-Malatya-Diyarbakır istikametinde gidecek hat dar başlanırsa, sahilden mi başlanmalıdır. Bu halde ilk liman mı olmalıdır?

En büyük rampalarda dar hat makineleriyle kaç ton yük çekebilir edebilir? İki hat arasındaki işletme masrafı ne kadar bir fark ortaya çıkarır?⁸⁵

Kongre sonunda ittifakla hazırlanan raporda, Ulukışla – Kayseri, Kütahya – Susıgırlık ve Ankara – Sivas hattı Kayseri’ye kadar geniş yani normal hat (1.435 m.) olarak inşa edilmesi önerilmiştir. Adapazarı – Eskişehir – Ankara – Kayseri - Sivas hattının dışında kalan böl-

---

⁸⁴ H.Y. Kalgay, Fen Kongreleri, İlim ve Fen Aleminin Büyük Müesseselerinden...s.51.

⁸⁵ **İkinci Demiryolları Kongresi, 17 Şubat 1926’dan 20 Şubat 1926 Tarihine Kadar Nafia Vekili Behiç Beyefendinin Riyasetleri Altında İctima Eden Kongre Mukarrefatı**, Haydarpaşa Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928, s.3.

gelerde dar hat inşasının uygun olduğu ve bunun yanında inşası devam eden Samsun – Sivas ve Ankara – Ereğli hatlarının dar yapılması belirtilmiştir. Raporla geniş hat yerine dar hat yapılmasıyla inşaat harcamalarından %30 zamandan ise %25 tasarruf sağlanacağını ve Ankara – Ereğli, Samsun – Sivas ve Kırşehir – Malatya – Diyarbakır hatlarının dar olarak inşa edilmesi halinde 40 milyon lira tasarruf sağlanacağı hesaplanmıştır.⁸⁶ Bu konuda Cumhuriyet Gazetesi'nde de bir haber yayınlanmış ve dar hat inşasının iktisadi olarak daha verimli olacağını dile getiren şu düşüncelere yer verilmiştir:

“...Kongrede Türkiye’de, bundan sonra inşa edilecek demiryollarının dar hat mı, yoksa geniş hat mı olması hakkında müzakerat cereyan etmiştir. Geçenlerde (Ceyhan Irmağı) hattının dar hat olarak inşası hakkında Aydın Mebusu Midhat Bey tarafından vaki olan teklif münasebetiyle de yazdığımız gibi Nâfia Vekili Behiç Bey esasen dar hat taraftardır ve memleketin bugün mevcut nüfusuna ve münabi-i servetine nazaran geniş tüllere lazım olmadığını, demiryolu ihtiyacımızı dar hatların daha uzun müddet tatmin edebileceği fikrindedir. Geniş hatlar pahalı, dar hatlar ucuzdur. Binaenaleyh dar hat yapılması kabul edildiği takdirde aynı para ile daha fazla şimendifer yapmak kabildir. Para tasarrufundan zaman itibariyle de tasarruf vardır. Dar hat daha suretle yapılıyor.

Kongre, derdest inşa (Ankara-Kayseri) inşası mükerrer (Kayseri-Ulukışla) hatları müstesna olmak üzere diğer yapılacak demiryollarının kamilen birer metre genişliğinde dar hat olarak inşasını kabul ederek raporunu Heyet-i Vekileye teslim etmiştir.

Memleketimizde mevcut geniş demiryolları ki, açıklıkları 1.44 metredir. Avrupa’daki aynı hatlara nazaran ikinci derecede kabiliyet-i nakliyyeye haizdir. Halbuki kongrenin kabul ettiği dar hatlar birinci derecede kabiliyet-i nakliyyeye haiz olacağı için geniş hatlardan ziyade işimize yarayacaktır.

⁸⁶ BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

(Kayseri)den ileri (Sivas)a kadar olan kısmın (Sivas-Samsun) hattının, (Trabzon-Erzurum) demiryolunun da dar olarak inşası kongrenin cümle-i mukarreratındandır.

Dar hatların inşasında nısıf kuturlarından, tüllerinden ve inşaat zamanından yapılacak tasarruf %30 nispetindedir. Bir geniş hattın mesela bir kilometresi 100 günde yapılıyorsa, dar hat 70 günde yapılmaktadır. Geniş hat Erzurum'a kadar ancak 10 senede bitirilebilecek iken dar hat 7 senede yapılacaktır. Geniş hattın 100 kilometresine mukabil 130 dar hat inşası mümkündür.”⁸⁷

Dört gün devam eden toplantıların üçüncü oturumuna katılan Erkanı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, “*Erkanı Harbiye-i Umumiyece memleketin her cephesine mevcut bilumum kuvvetlerimizin asgari zamanda ve bir arıza ve bir müşkilat sevk-i ile gerek şark ve şark-ı cenubu ve gerek garp hududlarında muvaffakiyetle müdafaayı temin etmek esas vazifedir. Buna muvaffakiyet seferin birinci gününden itibaren muhtemel ve muntazır her türlü havayı ve mahalli müdafaaya rağmen memleketin bir tarafında bulunan kuvvetlerin diğer tarafa emniyetle ve suratlle temini ile mümkündür. Bunun ihtisalı ise ancak her hususu hazırlanmış ve emin bir şekilde tertip edilmiş nakliyat planları ve mesaisi ile mümkündür. Ve malumu samileri olduğu üzere bilhassa askerlikte her hususta sadelik esas kabul edilmekte olduğundan nakliyat-ı askeriyemiz için dahi her türlü müteallik vasıtalarından tevkid olunarak gayet sade ve ameli bir şekilde kabulü elzemdir. Bu sebepten memleketimiz dahilinde sevkülceysi olan demiryol hatlarımızın aynı sistem ve aynı kabiliyette bulunmaları lazımdır.*” diyerek demiryollarının askerlik noktasından önemine vurgu yaparak tek bir sisteminin uygulanmasını istemiştir⁸⁸.

Ayrıca muhtelif genişliklerdeki hatların iltisak (birleşme) noktalarında yapılacak aktarmanın askeri bakımdan sakıncalı olacağı ve yeni hatlar inşa edilirse hiç olmazsa Ankara – Eskişehir – Konya – Ulukışla – Ankara halkasıyla Bağdat Hattının dar tahvili yahut yapılacak hatlarında geniş olarak inşası lazım geleceği görüşünü bildirmiştir⁸⁹.

⁸⁷ Cumhuriyet, S 2 N.650, 27 Şubat 1926, s.1.

⁸⁸ BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

⁸⁹ BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

Kongre üyeleri bu görüşe katılmamış ve İkinci Demiryolları Kongresi aşağıdaki raporunu hükümete sunmuştur:

“Demiryolları noktai nazarından Anadolu iki mıntıkaya ayrılmıştır. Garpta eylevm işletme halinde bulunan hudut geniş olarak ibka edilmekle beraber hali inşaada bulunan Ankara-Sivas Hattını yalnız Kayseri’ye kadar geniş olarak devam ettirmek ve Kayseri’yi Ulukışlaya raptedecek olan hattı da geniş yapmak şartıyla Adapazarı-Eskişehir; Ankara-kayseri-mer-sin-bağdat hattının şimal ve şarkındaki mıntıkanın dar hat mıntıkası olarak kabul edilmesi ve bu mıntıkadaki mühim hududun da 1.00 metre arzında yapılması muvafık görülmüştür.

Dar ana hatlarında meyilden ve münhaniden mütevellit mukavemet mecmuu 22 kilogramı geçmemek ve 34 kiloluk raylarla 15 tonluk dingil sikletinde lokomotifler istimal eylemek şartıyla, bugünkü geniş hatlarımızı takriben 350 tonluk beher trenini bir trende cer ermek kabil olacaktır.

Mevcut geniş hatların dara tahvili keyfiyeti kat’iyyen gayri muvafık ve gayri iktisadi bulunduğu cihetle, diğer dar ve geniş hatların noktai telâkileri olan Kayseri ve emsali istasyonlarda asrî ve fennî aktarma tertibatı yapılması nazarı itibara alınarak geniş ve dar hatların iltisak noktalarındaki aktarmaların sühuletle icra edilebileceği kanaati hasıl olmuştur.

Samsun-Sivas Hattının hemen dara tahvili ile Ankara Ereğli hattının da dar ve Kütahya-Susığırlık hattının geniş olarak inşası muvafık görülmüştür.

Geniş hat yerine âtiyen dar hat inşasındaki saik, masarifi inşaîyeden lâakal %30 ve müddeti inşadan lâakal %25 tasarruf temini keyfiyetidir.

O kadar ki; yalnız önümüzdeki senelerde derdesti inşa bulunan Ereğli-Ankara, Samsun-Sivas, Kayseri-Sivas ve Keller- Malatya-Diyarbakır hatlarının dar olarak yapılması halinde “40.000.000” kırk milyon lira tasarruf temin edilecektir.

Bundan başka; Anadolu arazisinin müşkülât ve menaaati de dar hat için büyük bir sebebi tercih teşkil etmiştir.

Heyetimizin müttefikan kararı ve kanaat-ı kamile ile ittihaz ettiği baladaki mukerrarata hazır bulunarak kesbi itila eden Erkan-ı Harbiye Umumiyesi Reisi Fevzi Paşa Hazretleri muhtelif genişliklerdeki hatların nokta-i iltisakında icrası mecburi olan aktarmaları nakliyatı askeriyeyi işgal ve ihlal edecek mahiyette görmüş olduklarından; yeni hatlar dar olarak inşa edilirse hiç olmazsa Ankara – Eskişehir – Konya – Ulukışla – Ankara halkasıyla Bağdat Hattının dar tahvili yahut yapılacak hatlarında geniş olarak inşası lazım geleceği hükmünü dermeyeran etmiştir

Mevcut geniş hatların dar hatlarla tahvilinde yalnız traverslerin tebdil ve tahvili ile rayların yeniden tefriş ve edevatı muharrike ve müteharrikesinin terkiyle yenilerinin tedariki ve tesisatı sabitei mihanikiyesinin dar hatta göre değiştirilmesi için takriben 40 milyon liralık bir masraf ihtiyarı lâzım geleceğini ve mevcut hatların bazı aksamındaki 25/1000-28/1000 meyillerin müstakimde 22/1000 meyline indirilmesi için bu meblâğın bir misli kadar daha sarfiyatta bulunulmadığı takdirde bu hututun kabiliyeti nakliyesinin hissolunur derecede tenezzül edeceğini hesap ederek geniş genişleri dara tahvil etmeği ve memleketimizin en iktisadî sahasında bulunan bu geniş hatların randımanını cüz’i masrafla mühim derecede tezyit edebilmek kabiliyetini bu hatlardan nez eylemeği katiyen muvafıkı maslahat görmeyen ve böyle bir tahvil amelîyesinin müteaddit mahzurlarına ilâveten amelîyatın imtidadı müddetince yani senelerce demiryollarımızın kabiliyeti nakliyesinin âdeta sıfıra tenezzül edeceğini ve bunu yapmaktansa bu amelîyat için sarf edilecek parayı yeni yapılacak hatlara verecek bunları geniş yapmanın müreccah olduğunun düşünen kongre; memleketimizin siai malîsini ve az zamanda kabil olduğu kadar uzun tulde, demiryolları inşa edilmesinin ehemmiyeti iktisadiyesini nazarı itibara alarak dar hatlar hakkındaki kararının musip olduğu kanaatini değiştirmemiştir.

Mahaza: Esbabı maliye ve iktisadiye ile esbabı sevkülceyşiyenin yekdiğerleriyle mukayesesini ve mevcut hatları alahalihi ipka ederek şark ve şimal şebekemizin dar olarak inşası, yahut; Ankara-Kayseri-Sivas-Erzurum-Kars, Kayseri-Ulukışla, Keller-Elâziz-Erzincan ana hatlarının ve bu son hattın Bağdat hattıyla iltisakının ve Kütahya-Susurluk hatlarının

*Erkânıharbiye-i Umumiyenin talebi veçhile geniş olarak inşası şıklarından birinin tercihi kongrenin salâhiyeti haricinde görülmüştür.*⁹⁰

Fakat bu rapordan çok kısa bir süre sonra, hükümetin Samsun – Sivas hattının dar hatta çevrilmesinin mümkün olup olmadığı konusunda görüş istemesi üzerine Nâfia Vekâleti bu defa da önceki raporun tam aksine bir görüş bildirmiştir⁹¹. 18 Mart 1926 tarihli Nâfia Vekâleti'nin görüşünde yapılan harcamaların geniş hattın dar hatta tahviliyle boşa gideceği ve yine dar hattın bölgedeki ticari ve ekonomik ihtiyaçlara cevap veremeyeceği vurgulanmıştır:

*“...Samsun Sivas hattının dar hatta tahvili mümkün olup olmadığı hakkında hattın mezkur inşaatına memur zevat tarafından icra edilen tetkikati fenniye ve iktisadiye neticesinden tanzim olunan raporun bir sureti lefen arz-u takdim kılındı. İş bu raporda zikr-i beyan edildiği veçhile bu hattın en arzalı aksamının geniş olarak ikmali kuvve-i karibiyeye gelmiş olması itibariyle bunun dar hatta tahvili halinde edilecek istifade şimdiiye kadar inşaat-ı mübaaayat için vaki olan sarfiyata tekabül edeceğinden ve bu hattın bundan sonraki aksami sehli inşaat **olmakla beraber güzergâh dahi ticari ve iktisadî kabiliyete haiz bulunacağından bu hattın geniş olarak devamı zaruri bulunmuştur...**”⁹²*

Teknik adamların hem zaman hem de para açısından daha ucuza mal olacağı düşüncesiyle dar demiryolu yapılmasına taraftar olmalarına rağmen sonuçta, askeri ve iktisadî ihtiyaçlar göz önüne alınarak hatların geniş olarak inşası kararlaştırılmıştır⁹³.

Dönemin Nâfia Vekili Behiç Erkin hatıralarında bu kongre ile ilgili şunları ifade etmiştir:

“Anadolu’da yapılacak demiryollarının dar, yani bir metre genişlikte yapılması, ucuzluk ve çabuk inşa bakımlarından faydalı düşünülmüş idi.

⁹⁰ **BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.**

⁹¹ İ. Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış” ..., s.392.

⁹² **BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 19.**

⁹³ İ. Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)..., s.43 – 44.

O zaman Aydın Mebusu olan Yüksek mühendis Midhat Bey 0/75'lik yapılmamasında ısrar ediyorlardı. Ben şahsen bir metrelik hat taraftarı ideysem de, bir defa Anadolu'da geniş hat olarak inşaat başlamış olduğuna göre, böyle büyük bir davaya şahsen karar vermeye cesaret edemedim. Bunun için, o zaman tanınmış mühendisleri toplayarak 17 Şubat 1926 tarihinde bir konferans tertip ettim. Erkân-ı Harbiye –i Umumiye Reisi Mareşal Fevzi Paşa da bu konferanslara iştirak etti ve dar hatların başlayacağı istasyonlarda aktarma müşkilâtını ve hava hücumlarına maruz kalınmasını mareşal çok mahzurlu gördü. Nihayet, 19 Şubat 1926 tarihinde ikinci konferans da geniş hat inşasına devam olunması kararlaştırıldı.”⁹⁴

II. 3. Üçüncü Demiryolları Kongresi

Bu kongre 6 Ocak 1927 tarihinde Haydarpaşa'da Nâfia Vekili Behiç (Erkin) Bey'in başkanlığında toplanmıştır⁹⁵.

Kongreye, Trabzon Mebusu Mühendis Muhtar Bey, Çorum Mebusu Mühendis Ziya Bey, Fen Müşaviri Mayister Paşa, Anadolu Demiryolları Umumi Vekili Mühendis Vasfi Bey, Demiryolları İnşaat ve İşletme Müdür-ü Umumiyesi Mühendis Nuri Bey, Şark Demiryolları Meclis İdare Azasından Mühendis Mustafa Bey, Ankara-Sivas Hattı Müdürü Rifat Bey, Anadolu Hattı Yol Reisi Mühendis Muhlis Bey, Anadolu Hattı Cer Reisi Mühendis Tefvik Bey, Anadolu Hattı Teftiş Reisi Muhtar Bey, Anadolu Hattı Muhasebe Merkeziye Müdürü İhsan Bey, Anadolu Hattı Hareket Reisi Mühendis Zihni Bey, Anadolu Hattı Ser müfettişi Abduh Bey, Anadolu Hattı Yol Müfettişi Mühendis Rafet Bey, Anadolu Hattı Hareket Reisi Muavini Kaldis Efendi, İzmir Demiryolları Ser komiseri Mühendis Razi Bey katılmıştır⁹⁶.

Üçüncü Demiryolu Kongresi'nde aşağıda maddeler halinde verilen konular üzerinde müzakere edilerek ve görüşler alınmıştır:

⁹⁴ Behiç Erkin (haz. Ali Birinci), *Hâtırat 1876-1958*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.269.

⁹⁵ *Cumhuriyet*, S 3, N.958, 7 Kanun-i sani 1927, s.3.

⁹⁶ *Üçüncü Demiryolları Kongresi: 6 Kanun-ı sani 1927'de Nâfia Vekili Behiç Bey Efendinin Riyasetleri altında İçtima Eden Kongre Mukarreratı*, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928, s.2.

1-Devlet Demiryollarının yeni teşkilatı nasıl olmalıdır? Şirketlere ait uygulamalarda bu teşkilâta ithal edilmeli midir?

2-Ankara-Kayseri-Sivas-Samsun hattının atölyesi Kayseri’de mi, Sivas’ta mı olmalıdır?

3-İşletme müdürlükleri kaçar kilometrelik hatları ihtiva etmeli ve merkezleri nerelerde olmalıdır?

4-Muhtelif servislerin, memurları; hatların yıllık ilerlemelerine göre ne usulde yetiştirilmelidir?

5-Kayseri-Sivas-Samsun hattının yapımında Samsun’daki müdürlük Sivas’a nakli ile işletme müdürlüğü olacaktır. Bu süre içerisinde Ankara-Sivas hattı nasıl idare edilmelidir?

İnşaat bitince şimdiki Ankara müdüriyeti fazladır. Şu halde Ankara-Kayseri Hattı Anadolu Hattına mı bağlanmalı yoksa işletme müfettişliği halinde İnşaat Umum Müdürlüğü’ne bağlı olarak mı idare olunmalı?

6-Yapılacak dar ve geniş hatların ray, travers tipleri nasıl olmalıdır?

7-Yapılacak dar ve geniş hatların lokomotif ve vagon tipleri nasıl olmalıdır?

8-Ankara’da bulunacak Umum Müdürlük bu yıl kurulursa, teşkilâtın bir kısmının Haydarpaşa’da kalması mümkün olur mu?

9-Umuru Nâfia veya Demiryolları Meclis-i âlisi teşkil edilmeli midir?

10-Hatların inşası yabancı gruplarına verildiğine nazaran münakaşa ve mübayaalarla kim meşgul olmalıdır?

11-Demiryollara mahsus bir usulü muhasebe kanunu tanzim edilmeli midir?

12- Ahşap travers meselesi

13-Kayseri veya Sivas'ta büyük ve Amasya'da küçük atölye yapılıncaya kadar Ankara-Kayseri ve Samsun-Sivas hatlarına ait lokomotif ve vagonların tamiri için geçici ne gibi tedbirler alınmalıdır?

14-Yapılacak hatların malzemesi hangi limanlara ihraç edilmelidir?

15-Kayseri-Sivas-Turhal hattının inşaatı nasıl idare olunmalıdır?⁹⁷

Yapılan müzakere neticesinde şu kararlar alınmıştır:

Madde 1-Devlet Demiryollarının merkezi Ankara'da olmak üzere bir genel müdürlük tarafından idaresi ve adı geçen idarenin uzmanlıklarına göre birimlere ayrılması ve böyle bir teşkilât oluşturulduktan sonra, şirket demiryolları muamelâti için halen Nâfia Vekâletine bağlı olan demiryollar müdüriyeti umumiyesine artık ihtiyaç kalmayacağından adı geçen müdürlüğe ait muamelâtın da bu teşkilâta devri kararlaştırılmıştır.⁹⁸.

Madde 2- Aktif halde bulunan demiryolu hatları ile inşası devam eden hatların, gelecekte inşası planlanan Devlet Demiryolları; tamirat atölyeleri beş mıntıkaya ayrılmıştır.

Birinci Mıntıka:

Anadolu hattı idaresindeki demiryollarından Konya dahil olmak üzere Konya'nın kuzeyindeki kısımlarıyla bu kısımda son bulmak üzere ileride inşa edilecek şube hatlarını kapsamaktadır. Bu mıntıkanın büyük atölyesi Eskişehir'de, küçük atölyeleri Haydarpaşa ve Konya'dadır. İleride inşa edilecek şube hatları için uygun noktalarda ihtiyaca göre bir veya daha fazla küçük atölye inşa edilecektir.

İkinci Mıntıka:

---

⁹⁷ Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.2-3.

⁹⁸ Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.3.

Ankara-Sivas-Samsun ve Kayseri-Ulukişla-Yenice ve Konya(Konya hariç) hatlarını kapsamaktadır. Büyük Atölyesi Kayseri'dedir. Küçük atölye merkezi Samsun, Sivas ve Ankara'dır.

Üçüncü Mıntıka:

Kızılırmak-Ereğli Hattı ile Kastamonu havalisindeki şubeleri kapsamaktadır. Atölye merkezi Safranbolu havalisinde ise de şimdilik bu atölyenin inşasına gerek görülmemektedir. Bu mıntıka için Ereğli ve Safranbolu'da birer küçük atölye tesis ve büyük tamirat için Kayseri atölyesinden istifade edilecektir.

Dördüncü Mıntıka:

Keller-Fevzipaşa-Diyarbakır ve Malatya-Sivas hatlarıyla gelecekte Malatya ve Elâziz'den doğuya doğru inşası düşünülen hatları kapsamaktadır. Merkez atölyesi Malatya'dır. Küçük atölyeler hattın profillerinin ve depo mevkilerinin tespitinden sonra seçilecektir.

Beşinci Mıntıka:

Sivas'tan kuzaydoğuya doğru yapılacak yollar ile şimdi işlemekte olan Erzurum-Sarıkaş hatlarını kapsamaktadır ki bu mıntıkanın atölye merkezi ve küçük atölyeleri şebekenin inşaata başlandığı zaman tespit edilecektir⁹⁹.

Madde 3-İşletme müdüriyetlerinin aşağı yukarı biner kilometrelik kısımları ihtiva etmek üzere teşkili ve işletme müdüriyetiyle idare edilecek olan Anadolu hattının merkezi Haydarpaşa, Samsun-Sivas demiryolunun merkezi Sivas olması ve Ereğli mıntıkası dar hat şebekesinin merkezinin güzergah üzerinde inceleme sonrasında ortaya çıkacak sonuca göre tespit edilmesi uygun görülmüştür.

Madde 4-Yeni inşa edilecek hatlara gerekli hareket müstahdemi, Haydarpaşa'daki Şimendifer Mektebi tarafından yetiştirilecek ve bu okula dışardan imtihanla kabul edilecek öğrenciler hat üzerinde staj görmek üzere 6 ayda yetişebileceği için yeni hatların yıllık ihtiyacı

⁹⁹ Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.3.

olan 100 hareket ve katar memuru iki devrede işletmeye verilebilecektir.

Cer personeli olarak her 100 kilometrelik hatta 22-25 mühendis ve fen memuruna ve toplam 300 kadar makinist, ateşçi, depo görevlisi, revizör ve gardvagon gibi makine ve vagon müstahdeminine ve takriben 450 sanatkâr işçiye ihtiyaç vardır. Bunlardan Umuru Cerriye Reisliği ve fabrika müdürlüğü ile muavinliklerini icra edeceklerin İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi öğrencisi arasından ve lise mezunları arasından sınavla seçileceklerle ile eğitim için Avrupa Politeknikumlarına gönderilmesi suretiyle ve fabrika şube amirlikleriyle depo müdürlüklerinde istihdam edileceklerin de sanayi mektebi mezunları arasından sınavla seçilecekler ve Avrupa'da teknikumlarda tahsil gönderilerek yetiştirilmesi ve makine ve atölye personeli yetiştirilmek üzere Anadolu demiryolları çıraklarından atölyelerinden yardım edilmesi teklif edilmiştir.

Madde 5- Ankara-Sivas Hattı inşaatının Kayseri'ye ulaşmasında Ankara-Kayseri Hattının geçici olarak Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdürlüğü tarafından idare edilmesi ve Ankara-Sivas Hattı müdürlüğünün ise Ereğli-Ankara hattı inşaatına memur edilmesi¹⁰⁰.

Madde 6- Geniş ve dar hat inşaat malzemelerinin tipleriyle inşaatı uyulması gereken şartnameler, teknik ve fennî esaslar aşağıda tespit edilmiştir.

Raylar: Geniş (normal) hatta 12 metre uzunluğunda ve her metre uzunluğu 40 kilogram ağırlığında olacaktır. Ve engebeli 11.88, 11.92, 11.96 metre uzunluğunda raylar kullanılacaktır.

Dar hatlarda: Uzunlukları düz yolda 12 ve engebeli 11.96, 11.92, 11.88 metredir. Ağırlığı her metre uzunlukta 34 kilogramdır.

---

¹⁰⁰ Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.4-5.

Traversler: Geniş (normal) hatta 2.40 metre uzunluğunda ve 62.300 kilogram ağırlığındadır. Ahşap traverslerin uzunluğu 2.60 metredir.

Dar hatlarda 1.90 metre uzunluğunda ve 50.140 kilogram ağırlığındadır. Ahşap traverslerin uzunluğu 2.10 metredir.

Cebireler: Her iki hatta 4 der bulunlu ve korniyesizdir.

Ergo: Her iki hatta Anadolu hattının 925 tipinde olmak üzere iki cinstir.

Platform Genişliği: Geniş (normal) hatta 5.10 metredir. Büyük köprülerde ve gardbalastlı olan kaya yarmalarda 4.5 metreye kadar düşürülebilir.

Dar hatlarda:4.00 metredir. Gardbalastlı kaya yarmalarda 3.60 metreye kadar gidebilir.

Balâst Yüksekliği: Geniş (normal) hatlarda: demir traversle 35 santimetre, ahşap traversle 40 santimetredir.

Dar hatlarda: Demir traversle 30 santimetre, ahşap traversle 35 santimetredir.

Balâstın yüzeyinin genişliği: Geniş (normal) hatlarda demir traversle 3.30 metre, ahşap traversler 3.50 metredir.

Dar hatlarda: Demir traversle 2.70 metre ve ahşap traversle 2.80 metredir.

Balast meyili: Her iki hat için 1/1 dir.

Travers Adedi: Geniş (normal) hatlarda düzlükte ve 400 metreden büyük yarıçaplı eğimlerde iki travers arası 85 santimetre ve 400 metreden (400 dahil) 250 metreye kadar (250 dahil) yarıçaplı eğimlerde 80 santimetre ve 250 metreden küçük yarıçaplı eğimlerde 74 santimetre olarak tespit edilmiştir. 17/1000 (dahil) den büyük rampalarda bu aralıklar 85 yerine 80 ve 80 yerine 74 santimetredir.

Dar hatlarda: 300 metreden (300 dahil) büyük yarıçaplı eğimlerde ve düz arazide ortalama ray uzunluğunda 14 ve 300 (hariç) den küçük ve 200 (200 dahil) metreden büyük yarıçaplı eğimlerde 15, 200 metreden küçük yarıçaplı eğimlerde 16 travers kullanılacaktır.

16/1000 (dahil)den büyük meyillerde beher ray uzunluğunda bir travers ilâve edilecektir.

Hat Gabrisi: Geniş (normal) hatlarda normaldir.

Dar hatlarda: genişliği 3.5, yüksekliği 4.20 metre olmak üzere geniş (normal) hat gabarisine benzerdir.

Azamî Sürat: Geniş (normal) hatlarda en az 60, dar hatlarda ise 50 kilometredir.

Sürekartman ve dever: geniş (normal) ve dar hatlar için cetvelerde gösterilmiştir.

Azamî meyil: Geniş (normal) hatlarda düz yolda 25/1000 dir. Münhanilerde münhanilerle meyillerden meydana gelen mukavemet toplamı her bir tonda 25 kilogramı geçmeyecektir.

Dar Hatlarda: Düzlüklerde 20/1000 dir. Münhanilerde münhanilerle meyillerden meydana gelen mukavemet toplamı her bir tonda 20 kilogramı geçmeyecektir. Fevkalâde durumdarda da Nâfia Vekâletinin izniyle bu mukavemet 25 kilogram olarak kabul edilir.

Asgarî Nısıf Kutur: Geniş (normal) hatlarda: Düz arazide 300 ve arızalı yerlerde 250 metredir. Pek arızalı arazide Nâfia Vekâletinin izniyle 200 metreye kadar indirilebilir.

Demir Köprülerin hesaplarında dikkate alınacak dingil ağırlığı: geniş (normal) hatlarda:20 ton, dar hatlarda 16 tondur.

Tren birleşme duraklarında arasındaki mesafe: Her iki hatta düz yerlerde ve 8/1000 meyline kadar tatlı meyilli arazide 20 kilometredir. Fevkalâde durumlarda 25 kilometreye kadar çıkabilir. Meyiller sertleştikçe bu mesafe tenkis edilir. 15/1000 den büyük meyilli hatlarda iki birleşme durağı arasındaki mesafe 12 kilometreyi geçemez.

Birleşme duraklarının toprağın tesviyesi ve hatlarının uzunluğu: Geniş (normal) ve dar hatlarda toprağın tesviyesinin uzunluğu asgarî 600 metredir.

Ray adeti Ray Tülü Adet makas Tülü

Birleşme hatların en az uğunluğu: $(44 \times 12.008) + (2 \times 27.018)$
= (528.38) metredir.

Su kulelerinin yüksekliği ve hacimleri:

Her iki hatta su rezervuar kaidesinin ray seviyesinden itibaren yüksekliği, depo mevkilerinde 12.50, ara mevkilerde ise 7.50 metredir. Rezervuarların hacimleri: depo mevkilerinde 120, ara mevkilerde 60 metrekaredir. Su verici boruların ve su cenderelerinin iç çapı (200) milimetredir.

Madde 7- Geniş (normal) hatlarda lokomotif ve vagon tipleri, Anadolu hattında kullanılan tiplerin aynıdır. Yeni hatlarda şimdilik 15 ton dingil tazyikinde makineler kullanılacaktır. Fakat 6 ncı maddede tespit edilen esaslar dahilinde inşa edilecek olan geniş (normal) hatlarımızda gelecekte ihtiyaca göre; 17 ve hattâ 20 ton dingil tazyikini sahip edevatı hareket ettirecek parçalar kullanılabilir. Bundan böyle geniş hatlar için sipariş edilecek yük vagonlarının ileride otomatik frenlerle teçhiz edilmesi için bu fren parçalarının montajı için gerekli tertibata sahip olması dikkate alınacaktır.

Dar hat makineleri bu hatlar için kabul edilen 15 tonluk dingil tazyikine sahip olacak şekilde inşa edilecek ve geniş hat makineleri teçhizatının burada da mümkün mertebe kullanımına gayret edilecektir.

İsveç grubu tarafından inşa edilecek hatlar için bu memlekete siparişi gerekli olan vagon ve makinelerin, şimdiye kadar İsveç'te inşa ve kullanılmış olan modellerin arasında kabul görenler araştırılarak seçilecektir.

Dar hatlar yük vagonlarının da yolcu vagonları gibi şimdiden otomatik frenlerle ve otomatik koşum takımları ile teçhizine karar verilmiştir.¹⁰¹.

Madde 8- Ankara'da kurulmasına birinci madde gereğince karar verilen genel müdürlük teşkilâtı hakkındaki kanun Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkar çıkmaz, yeni teşkilâtın hemen vücuda getirilmesi ve ancak Ankara'da gerekli binalar yapılmaya kadar dairelerin bir kısmının Haydarpaşa'da bırakılıp binalar yapıldıkça peyderpey Ankara'ya nakledilmesi.

Madde 9- Umuru Nâfiaya ait mesaili aliye ile meşgul olmak ve vezaifi ve sureti teşekkülü bir özel bir talimatname ile tayin ve tespit edilmek üzere bir Umuru Nâfia Meclisi Alisinin oluşturulması

Madde 10- Yabancı şirketlerin marifetiyle inşaları devam eden hatlara ait malzemenin satın alma ve ihalelerinin şimdilik Ankara İnşaat ve İşletme Genel Müdürlüğü'nün, inşaat ve Fen Heyeti ve genel Muhasebe müdürlerinden oluşan bir komisyon tarafından yapılması karar verilmiştir. Ayrıca İdare-i Umumiye Malzeme Dairesi'nin nüvesini teşkil etmek üzere bu satın alma ve ihaleye ait muamelâtı hazırlamak ve idare etmek için bir kalemin şimdiden inşaat müdüriyetinde teşkiliyle bu kalemin âmirliğine tayin edilecek malzeme işlerine vâkıf bir âmirin de bahsedilen komisyona katılması uygun görülmüştür.

Madde 11- Devlet Demiryollarına mahsus (usulu muhasebe kanunu) tanzimi uygun görülmüş ve projesinin hazırlanması uzmanlarına havale edilmiştir.

Madde 12- Memleketimizde teknik ve fenni ölçülere uygun, maliyeti dayanıklılığı ve kullanım ömrüne göre demir traversten daha kullanışlı olacak ve sağlam bir şekilde ihtiyacı temin edecek derecede ahşap travers imal edilebilinceye kadar demir travers kullanımına devam edilmesine karar verilmiştir. Ahşap traverslerin şimdilik yalnız demir

---

¹⁰¹ Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.6-7.

köprüler üzerindeki depo hatlarında ve deniz kenarlarında kullanılması teknik olarak mecburî olan yerlerde kullanılması uygun görülmüştür.

Madde 13- Kayseri atölyesinin inşaatına hemen başlanmak lâzımsa da, bu inşaatın tamamlanmasına kadar Kayseri-Sivas ve Samsun-Sivas hatlarına ait lokomotif ve vagonların tamiratının Ankara ve Samsun'da yapılması ve bu noktanın temini için de Ankara atölyesi teçhizatının tamamlanması ve Samsun atölyesinin genişletme ve teçhiz edilmesi gerekmektedir.

Ankara ve Samsun'da yapılacak büyük tamirat için Eskişehir atölyesinin genişletme ve teçhizi gerekmektedir.

Ankara ve Samsun'da yapılacak büyük tamirat için Eskişehir atölyesinden yardım edilmesi uygundur.

Madde 14- Keller (Fevzipaşa)-Diyarbakır hattına ait malzemenin İskenderun'dan nakledilmesi, Mersin Limanı'na göre; hem çok ucuz ve hem çok kolay olacağı cihetle bu meselenin dikkate alınması Ankara-Ereğli hat malzemesinin Filyos Limanına ihracı uygun olacaksa da, işin başlangıcında yükleme ve boşaltma imkanları derecesinin incelenmesi ve Derince de rıhtıma yanaşan bir vapurdan başka diğer bir vapur daha alabilecek bir istikamet vücuda getirilmesinin çok uygun ve gerekli olduğu kararlaştırılmıştır.

Madde 15- Kayseri-Sivas-Turhal inşaatının sureti idaresi hakkında alâkadar zevatla görüşüldükten sonra bir karar verilecektir.¹⁰².

II. 4. Dördüncü Demiryolları Kongresi

1927 senesinin 14 Haziran-16 Haziran tarihlerinde Haydarpaşa'da Nâfia Vekili Behiç (Erkin) Bey'in başkanlığı altında dokuzu yüksek mühendis ve ikisi hareket ve cer dairesi reisi ve muavininden oluşan aşağıdaki isimlerine yer verdiğimiz 11 kişilik bir heyet halinde toplanmıştır.

---

¹⁰² Üçüncü Demiryolları Kongresi..., s.8-15.

Trabzon Mebusu Muhtar Bey,
Fen Müşaviri Mayister Paşa
Müfettiş-i Umumi Mühendis Nuri Bey
İnşaat Müdürlüğünden Mühendis Rifat Bey
İnşaat Müdürlüğünden Mühendis İzzet Bey
Yol Dairesinden mühendis Muhlis Bey
Yol Dairesinden mühendis Rifat Bey
Yol Dairesinden mühendis Dumayi Efendi
Cer Dairesi Reisi Mühendis Tevfik Bey
Hareket Dairesi Reisi Muavini Zihni Bey
Hareket Dairesi Muavini Mühendis Kaldis Efendi¹⁰³

Yapılan bu kongrede

1-Memleketimizde inşa edilmekte ve edilecek bulunan demiryollarının müstakbel lokomotif depolarının şekli,

2-Fevzipaşa ve Irmak istasyonlarında yapılacak tesisatın tarzı,

3- Filyos-Ereğli demiryolunun tek veya çift hatlı inşası, buhar veya elektrik kuvvetiyle işletilmesi,

4-Irmak- Ereğli hattının dar veya geniş yapılması,

Konuları üzerinde durularak müzakere edilmiştir. Bunlardan;

1-Lokomotif depolarının şekli hakkında:

a-Umum depoların dikdörtgen şekilde olması,

b-10 lokomotif kadar genişlikte olanların dikdörtgen ve daha büyüklerinin halka şeklinde, dairevi yapılması,

---

¹⁰³ Dördüncü Demiryolları Kongresi, 14 Haziran 1927'den 16 Haziran 1927'ye Kadar Nâfia Vekili Behiç Bey'in Riyasetleri Altında Toplanan İctima Edilen Kongre Mukarreratı, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928, s.3.

c-Başlangıçta küçük yapılacak depoların dikdörtgen şekilde yapılması ve genişletilmesi icap ettikçe halka şeklinde inşası,

d-Yalnız 4 makine içine sığacak derecede küçük ve ileride genişletme ihtiyacı olmayacağı tahmin edilenler dikdörtgen ve memleketimizde genellikle inşa edilecek olan orta büyüklüklerinde daire halkası şeklinde yapılması gibi dört şekilde ileri sürülmüş olan tekliflerin münakaşası neticesinde: lokomotif depolarının –büyükükleri ne olursa olsun- dikdörtgen şekilde inşaları ekseriyetle kabul edilmiştir.

2- Fevzipaşa Irmak istasyonlarında yapılacak tesisat

Fevzipaşa İstasyonu İçin:

İnşaat müteahhidi İsveç grubunun hazırlamış olduğu plân bazı ufak tadilatla uygun görülmüştür. Bu bakımdan makine deposunun ileride 8 lokomotif alacak derecede genişletilmek üzere şimdilik 4 makinelik inşası,

Kömür sahalarının 1000-1200 ton kömür alacak surette genişletilmesi,

Döner köprü çapının 20 metre olması,

Depo civarında cer personeli için ayrı bir yatakhane yapılıp cer ve hareket personeli için istasyonda şimdilik 30 kişi almaya elverişli fakat; ileride genişletilmeğe müsait bir yatakhane inşası nazarı itibara alınmıştır.

Irmak İstasyonu için de

Dar hat için (o tarihteki esaslara göre düşünülmüştür) 6 geniş hat için 4 makine alabilecek bir depo, hareket ve cer personeli için 30 kişilik bir yatakhane ile 50 kişilik bir hamal koğuşu, ikinci sınıf bir istasyon binasıyla; aktarma memurları için ayrı bir bina ve günde 200-300 ton kömürün ve 50 ton zahireyle 150 metreküp kerestenin ve 10 ton ayrı eşyanın aktarmasını yapabilecek iskele ve tesisatın inşasıyla 20-30 bin ton kömürü depo edebilecek saha ve bu sahayı idare edecek dar ve geniş hatların temin edilmesi gerekliliği tespit edilmiştir.

3- Filyos-Ereğli demiryolunun tek veya çift hatlı yapılması, buhar veya elektrik kuvveti ile işletilmesi işi için de:

Bu demiryolunun şimdilik tek yollu yapılmasının ve buharla işletilmesinin ihtiyaca kâfi olduğu kararlaştırılmıştır.

4-Irmak- Ereğli hattının dar veya normal yapılması meselesi de incelenmiştir¹⁰⁴.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilanının hemen ertesinde bir demiryolu ağı oluşturma düşüncesiyle hareket eden cumhuriyet kadroları ülkenin eldeki kıt imkanlarıyla çalışmalara başlamışlardır. Bu demiryolu çalışma ve politikaları belli bir plan dahilinde olmasının yanında dönemin ekonomik siyasi ve askeri sebepleri başta olmak üzere yer yer değişikliklere uğrayarak devam etmiştir. Ama nihai hedefi *olan ülkeyi demiraygullarla örme* düşüncesini bir nebze de olsa gerçekleştirmişlerdir.

Demiryolları kongrelerinin Atatürk dönemi demiryolu çalışmalarında önemli bir katkısı olmuştur.

Demiryolu politikalarının oluşturulmasında bu düzenlenen demiryolları kongrelerinin de önemli etkisi olduğunu görmekteyiz. Dönemin Nâfia Vekilleri (Süleyman Sırrı ve Behiç Bey) demiryolları ile ilgili yapılacak işlerde tek başına karar verme yerine yetkin mühendis ve bürokratların katılımıyla bu dört kongreyi düzenlemişlerdir. Düzenlenen bu kongrelerle yapılacak demiryolu hatlarının uzunlukları, ray ve vagon tiplerinin tespiti, kullanılacak malzemenin cinsi, hatların dar veya geniş yapılması, atölyelerin yerlerinin tespiti ve büyüklüklerinin belirlenmesi, demiryolu teşkilatının düzenlenmesi gibi, demiryolu politikaları ile ilgili birçok konunun ele alınmış ve alınan kararlar ekseninde uygulamaya konulmuştur. Özellikle Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü Teşkilatı'nın kurulması organize edilmesi yine bu demiryolları kongrelerinde alınan kararlar çerçevesinde oluşturulmuştur. Demiryollarını inşa ve işletilmesinde teknik anlamda yapılacak

---

¹⁰⁴ Dördüncü Demiryolları Kongresi...,s.3-6.

çalışmalarda bu kongrelerde ciddi bir şekilde sahasında yetkin kişilerce tartışılmıştır. Tartışılan konularla ilgili alınan kararların büyük çoğunlukla demiryolu politikalarında uygulandığını gormekteyiz. Bunun yanında bazı konularda ise farklı bir yol izlendiği de olmuştur. Bu anlamda aşağıdaki iki gormekteyiz.

Birinci demiryolları kongresinde büyük atolyenin Kayseri'de kurulması karar verilmişken Samsun-Sivas Demiryolunun Erzurum'a kadar uzatılması etinkaya-Malatya İltisak Hattı'nın yapılması ve Sivas'ın birkaç demiryolu hattının kavşağında bulunması gibi sebeplerden büyük atolye Sivas'ta inşa edilmiştir.

Demiryolları kongrelerinde gzellikle cumhuriyet gncesinde farklı hat genişliği (ekortman) bulunması yapılacak inşa edilecek demiryolu hatlarının genişliği tartışmasını ortaya çıkarmıştır. İkinci demiryolları kongresinin temel konusu inşa edilecek demiryollarının dar mı yoksa geniş mi inşa edilmesi gzerine olmuştur. Kongre gyeleri iktisadı ve dar hatlarının hızlı inşa edilmesi gibi sebeplerden yeni yapılacak hatların dar hat şeklinde inşa edilmesine karar vermişlerdir. Fakat kongrenin güncü oturumunda toplantıya katılan Genel Kurmay Başkanı Fevzi akmak'ın glkede dar ve geniş olan farklı hatların olmasının askeri anlamda sakıncalarını vurgulamasıyla bu karardan vazgeçildiğini gormekteyiz.

Sonuç itibariyle cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu demiryolu kongreleri glkedeki demiryolu inşa ve işletme çalışmalarına katkısı olmuş ve sonraki demiryolu inşa ve işletme çalışmalarına bir anlamda gncülgk etmiştir.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

BCA Fon Kodu, 490.1.0.0. Yer Kodu, 210. 833. 2.

BCA Fon Kodu, 490.1.0.0.Yer Kodu, 210. 833. 2.

BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 18.

BCA Fon Kodu, 30.10.0. Yer Kodu, 151. 69. 19.

II. Resmi Yayınlar

Ankara'da 25 Temmuz 1925 Tarihinde Nafia Vekili Süleyman Sırrı Beyefendinin Riyaseti Altında Toplanan Demiryolları Kongresinin Mukerreratı ve Zabıtnameleri, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul,1340.

İkinci Demiryolları Kongresi,17 Şubat 1926'dan 20 Şubat 1926 Tarihine Kadar Nafia Vekili Behiç Beyefendinin Riyasetleri Altında İctima Eden Kongre Mukarreratı, Haydarpaşa Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928.

Üçüncü Demiryolları Kongresi: 6 Kanun-ı sani 1927'de Nâfia Vekili Behiç Bey Efendinin Riyasetleri altında İctima Eden Kongre Mukarreratı, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928.

Dördüncü Demiryolları Kongresi, 14 Haziran 1927'den 16 Haziran 1927'ye Kadar Nâfia Vekili Behiç Bey'in Riyasetleri Altında Toplanan İctima Edilen Kongre Mukarreratı, Haydarpaşa: Demiryollar Matbaası, İstanbul, 1928.

III. Süreli Yayınlar

1-Dergiler

Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetsel Kısım)

Demiryolları Mecmuası

Demiryollar Dergisi

Demiryol Dergisi

Raillife Dergisi

2-Gazeteler

Cumhuriyet, 20 Haziran 1341 (1925), No. 402, s.1.

Cumhuriyet, 19 Nisan 1341 (1925), No. 343, s.1.

Cumhuriyet, 20 Haziran 1341 (1925), No. 402, s.1

Cumhuriyet, 30 Mayıs 1341 (1925), No. 381, s.1.

Cumhuriyet, S 2 N.435, 26 Temmuz 1341, s.1.

- Cumhuriyet**, S 2 N.435, 26 Temmuz 1341, s.1.
- Cumhuriyet**, S 2 N.446, 2 Ağustos 1341, s.2.
- Cumhuriyet**, S 2 N.641, 18 Şubat 1926, s.2.
- Cumhuriyet**, S 2 N.642, 19 Şubat 1926, s.2.
- Cumhuriyet**, S 2 N.644, 21 Şubat 1926, s.2.
- Cumhuriyet**, S 2 N.650, 27 Şubat 1926, s.1.
- Cumhuriyet**, S 2 N.650, 27 Şubat 1926, s.1.
- Cumhuriyet**, S 3, N.958, 7 Kanun-i sani 1927, s.3.
- Hâkimiyeti Milliye**, 29 Birinciteşrin 1933, s.7.
- Hâkimiyeti Milliye**, 31 Ağustos 1930, No.3281, s.3.
- Son Posta**, 1 Eylül 1930, s.6.
- The New York Times**, 26 April 1931.
- Vakit**, 18 Nisan 1341 (1925), No.2727, s.1;
- Vakit**, 18 Nisan 1341 (1925), No.2727, s.2.
- Vatan**, S 3, N.867, 3 Ağustos 1341, s.2.

IV. Tetkik Eserler

- Abisel, M. Arslan, **Bir Karış Şimendifer – Ulaştırma Notları – 4**, Ar Basımevi, Ankara, 1948, s.50 – 56.
- C.H.F. Samsun, 1923 – 1933 Sekiz Senede 4.000 Kilometre Şimendifer**, 1933.
- Conker, Orhan, “Devlet Demiryolları ve Ulusal Ekonomi”, **Demiryollar Dergisi**, C 12, S 135 – 136. 23 Mayıs 1936, s.127.
- Conker, Orhan, **Les Chemins de Fer en Turquie et La Politique Ferroviaire Turque**, Paris,1935.
- Cumhuriyetin 15 Yılında Türkiye Bayındırlığı, Bayındırlık İşleri Dergisi (Yönetmelik Kısım)**, Y.5, S 5, (özel sayı), Birinciteşrin 1938, s.51.
- Erkin, Behiç, (Haz. Ali Birinci), **Hâtırat 1876-1958**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.269.

- Haykır, Yavuz, “Amasya ve Çevresine Demiryolunun Gelişi”, Uluslararası Amasya Sempozyumu, Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat, 4-7 Ekim 2017, Amasya, Bildiriler Kitabı C 1 (Tarih), KIBATEK Yayınları, Ankara, 2017.
- Haykır, Yavuz, “Demiryolunun Elâzığ’a Gelişi” **Tarih Okulu Dergisi** Y.9, S XXVII, Eylül 2016.
- Haykır, Yavuz, **Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923-1938)**, Elazığ, 2011.(Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Hershlag, Z. Y., **Turkey An Economy In Transition**, Van Keulen N.V., The Hague, 1958.
- İlhan, Murat, **Türkiye’de Demiryolları ve Demiryolları Politikası**, Ankara, 2004, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.)
- Kalgay, H. Yakup, Fen Kongreleri, İlim ve Fen Aleminin Büyük Müesseselerinden (Milletlerarası Demiryol Kongreleri), **Bayındırlık İşleri Dergisi (İdari Kısım)**, Y.8, S 10, Mart 1942.
- Kaşıkçioğlu, Hilmi, “Demiryollarımıza Genel Bir Bakış”, **Demiryol Dergisi**, S 564. Ocak 1973, s.14.
- Kaşıkçioğlu, Hilmi, “İmparatorluk – Cumhuriyet Demiryolları Arasındaki Farklar”, **Demiryol Dergisi**, S 570, Temmuz 1973.
- Kıvırcık, Emir, **Cepheye Giden Yol**, Goa Basın Yayın, İstanbul, 2008.
- Nydvist & Holm, Construction Des Lignes, De Chemins De Fer Irmak – Filyos & Fevzipaşa – Diyarbekir**, Göteborg, 1937.
- Onur, Ahmet, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860–1953)**, K.K.K İstanbul Askeri Basımevi, İstanbul,1953.
- Satan, Ali, “Cumhuriyet ve Demiryolları”, **Railife Dergisi**, S 8, Mayıs 2004, s.51.
- Şen, Leyla, Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci, TESAV Yayınları, N.22, Ankara, 2003.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması” Bilanço 1923 – 1998: “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi,

- C II: Ekonomi – Toplum – Çevre, 10 – 12 Aralık 1998, İstanbul 1999.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”, **Kebikeç Dergisi**, S 11, 2001, s.140.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken**, C 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu**, Bilge Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tezel, Sezai Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923 – 1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- Tuğlacı, Pars, **Çağdaş Türkiye**, C 3, Cem Yayınevi İstanbul 1989.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952.
- Tütengil, Orhan Cavit, **İçtimai ve İktisadi Bakımdan Türkiyenin Karayolları**, İstanbul, Matbaası İstanbul,1961.
- Yavuz, Ünsal, “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikasına Yaklaşım Biçimi”, **IX. Türk Tarih Kongresi,21-25 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler**, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Yıldırım, İsmail, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, **Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi**, C XII, S 35, Temmuz 1996.
- Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

**MİLLÎ MÜCADELE TARİHİ ARAŞTIRMALARINA BİR KATKI:
BARTIN MÜDAFAA-YI HUKUK CEMİYETİ'NİN VE
FAALİYETLERİNİN TESPİTİ**

Yenal ÜNAL*

ÖZET

Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçte bütün Anadolu sahasında olduğu gibi Bartın ve Zonguldak yörelerinde de I. Dünya Savaşı'nın getirdiği yorgunluk hâkimdi. Halkın düşmana karşı mukavemet edecek gücü kalmamıştı. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı sonrasında artık savaşın bir an önce bitirilip derhal sulh dönemine geçilmesi arzusunda bulunan Türk milleti ilerleyen dönemlerde, hakiki manada bir sulh döneminin memlekete gelebilmesi için topyekûn bütün ulusun yeniden bir harp sürecinden geçmesi gerektiğini anlayacaktı. Nitekim özellikle Mondros Mütarekesi'nden sonra özellikle Yüzbaşı Cevat Rifat'ın Bartın ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanıyla göreve başlaması ve kısa sürede bu birliği Batı Karadeniz bölgesinin en seçkin birliklerinden biri hâline getirerek düşmana karşı çok büyük başarılar kazanmaya başlamasıyla birlikte, yöre halkının ve özellikle bölgenin ileri gelenlerinin gayretleri sayesinde, var gücüyle Millî Hareket'e destek olmaya başladığı müşahede edilmiştir. Bölgede özellikle halkın örgütlenmesi, bilinçlendirilmesi, her çeşit yeni gelişmeden haberdar edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen Millî Hareket'le bağlantısının sağlanabilmesi gibi hususlar göz önüne alınarak Bartınlı bütün yurtseverleri, bir millî mukavemet çatısı altında birleştirmek amacıyla Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti teşkil edilmiş-

---

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, yenalunal@yahoo.com.

tir. Bu çalışmada söz konusu cemiyetin kuruluşu, gelişimi ve faaliyetleri hakkında yeni bilgiler ışığında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Bartın, Mustafa Kemal Paşa, Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti, Batı Karadeniz.

**A CONTRIBUTION TO HISTORICAL RESEARCH OF
NATIONAL STRUGGLE: DETERMINATION OF THE BARTIN
DEFENCE OF LAW SOCIETY AND ITS ACTIVITIES**

ABSTRACT

As in all of the Anatolian area, the fatigue was dominant in Bartın and Zonguldak regions caused by World War I. There was no power of the people to resist the enemy. However, the Turkish nation would realize who wanted to stop of the war as soon as possible time and immediately proceed to peace period after World War I, that whole nation had to go through a war period in order for a genuine peace time to come to the country. As a matter of fact, especially after the armistice of Mudros, Captain Cevat Rifat started his duty as the Commander of Bartın and neighbourhood national forces, and soon became one of the most distinguished units of the Western Black Sea region and gained great success against the enemy, and it was observed that thanks to the efforts of the notables of the region and local persons who began to support the National Movement with their full force. Bartın Defence Law Society has been formed in order to unite all the patriots of Bartın under a national strength by taking into consideration the issues such as organizing the public of the region, raising awareness, informing of all kinds of new developments and ensuring the connection with the National Movement that developed under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. In this study, it is struggled to make evaluations about the establishment, development and activities of the mentioned society in the light of new information.

Keywords: National Struggle, Bartın, Mustafa Kemal Pasha, Bartın Defence of Law Society, West Black Sea Region.

GİRİŞ

“Millî Mücadele Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı: Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin ve Faaliyetlerinin Tespiti ” başlıklı bu çalışma mütareke döneminde Bartın ve çevresinde yaşanan gelişmelere ışık tutmak ve bu dönemde Bartın'da, Millî Mücadele hareketi lehine son derece önemli faaliyetlerde bulunmuş olan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin çalışmalarını ortaya çıkarma amacını taşımaktadır. Bilindiği üzere 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını müteakip İtilaf Devletleri, yurdun birçok noktasını işgal altına almaya başlamışlardır. İşte bu işgaller sırasında emperyalistlerin hedef aldıkları noktalardan biri de Bartın ve Zonguldak bölgeleri olmuştur.¹ Bu iki şehrin işgal edilmek istenmesindeki temel maksat her ikisinin de o dönem adına çok önemli enerji kaynaklarından biri olan zengin taş kömürü yataklarına sahip olmalarıdır. Batı Karadeniz'de 1848'lerden bu yana işletmeye açılmış ve Millî Mücadele yıllarında da faaliyet gösteren maden ocakları mevcuttur. İtilaf Devletleri bu dönemde ihtiyaç duydukları enerjiyi bu kaynaklardan tedarik etmek amacıyla mütarekenin ilk günlerinden itibaren bölgeye özel bir önem atfetmişlerdir.²

İtilaf Devletlerinin bölgeyi işgal girişimleri, bu girişimler karşısında Bartın ve Havalisi Kuva-yı Milliye Komutanı olarak atanan ve düşman ilerleyişini durdurmayı başaran Cevat Rifat Atilhan'ın faaliyetleri ve Bartınlı yurtseverler tarafından kurulan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin ortaya çıkışı ve çalışmalarının değerlendirilmesini amaç edinen bu inceleme hazırlanırken orijinal bir ürünün ortaya koyulabilmesi amacıyla öncelikle Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi'ne (ATASE) müracaat edilmiştir. Söz konusu arşivden temin edilen belgeler araştırmanın temel kaynağını oluşturmuştur. Bunun dışında araştırma konusu hakkında o dönemde kaleme

¹ Yenal Ünal, “Millî Mücadele'de Bartın”, **Tarih Okulu Dergisi**, S 25, İzmir, 2016, s. 622.

² Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 36, 52.

alınmış ve Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti hakkında bilgi veren anı, hatıra ve telif eser türündeki çalışmalardan da azami ölçüde istifade edilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya koyulmasında birçok faktör etkili olmuştur. Millî mücadele tarihinin en az bilinen yönlerinden biri de Batı Karadeniz Bölgesi'nde özellikle Bartın şehrinde yaşanan gelişmelerdir. Bugüne kadar Bartın'da Millî Mücadele yıllarında yaşanan askerî ve siyasî gelişmeler hakkında nitelikli birkaç bilimsel çalışma yapılmış olmakla birlikte özellikle Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin faaliyetlerini hakıyla konu alan bir araştırma hemen hemen yapılmamıştır. Millî Mücadele yıllarında en başta Bartın'daki millî faaliyetlere olmak üzere Anadolu hareketi lehine önemli işlerde bulunmuş olan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti yöredeki yurtseverlerin bir araya getirilmesi, örgütlenmesi ve Kuva-yı Milliye için asker toplanması hususlarında mühim çalışmalara imza atmıştır. Cemiyet halkı örgütleyerek Millî Mücadele'ye imkânları ölçüsünde maddi ve manevi katkılar sağlamıştır. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün vermiş olduğu talimatla kurulan ve bugüne kadar üzerine ciddi bir tetkik yapılmamış olan bu cemiyetin, muhtelif cephelerden yapısı, halkı örgütleme faaliyetleri ve bilinçlendirme çabaları bu incelenmede ele alınmıştır.

İtilaf Devletleri, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 3. 7. 8. ve 14. maddelerini gerekçe göstererek zengin taş kömürü yataklarına sahip olan Zonguldak ve Bartın'ı işgal etmek için harekete geçmişlerdir.³ Dolayısıyla Anadolu'nun birçok coğrafyasında yaşanan işgal girişimlerinden bir benzeri de Batı Karadeniz'de yaşanmıştır. Nitekim İtilaf Devletlerinden Fransa, taş kömürü ocaklarında

---

³ Cevad Odyakmaz, **Mondros-Sevr ve Mudanya-Lozan**, Togan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17-19.

güvenliği sağlama gerekçesiyle 8 Mart 1919 tarihinde⁴ bir grup askerle Zonguldak'ı işgale başlamıştır.⁵

Bölgede ihtiyaç duyulan oranda asker bulunmaması nedeniyle Fransızlar hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmamışlardır. Fransızlar ilerleyen günlerde bölgeye gelecek yeni Fransız askerlerin barınması için 32. Kafkas Alayı'nın III. Taburu'nun bulunduğu binaların kendi lehlerine olacak şekilde terk edilmesini istediler. Bu sebeple III. Taburun askerleri Zonguldak'a 45 dakika uzaklıkta bulunan harap vaziyetteki samanlıklara taşınmıştır. Bu tarihten sonra bölgede Fransız baskısı da başlamıştır.⁶ Fransızlar, 8 Mart 1919 tarihinde Zonguldak'ı işgalleri sırasında herhangi bir direnişle karşılaşmamaları hasebiyle bu yörede ciddi bir sıkıntı yaşamayacakları düşüncesinden hareketle buradaki askerlerinin bir kısmını Anadolu'daki işgal şartları çerçevesinde daha mühim gördükleri bölgelere göndermişlerdir. Ancak 1919 yılının sonlarına doğru Fransızlar bu askerî politikalarını revize etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü 8 Mart 1919 tarihinde Fransız askerlerinin bölgeye çıkarma yaptığı sırada hiçbir direniş ortaya koymayan bölge halkı, tehlikenin şiddetini anlamış, yılın sonlarına doğru “*Müdafaa-yı Hukuk*” örgütlenmelerine hız vermiş ve 1920 yılının başlarında “*Kuva-yı Milliye*” askerî faaliyetlere başlamıştır. Yöre halkı düşmanla mücadele edebilmek maksadıyla organize olmaya başlamıştır. Bu nedenle Fransızlar Zonguldak'ta yeniden muhtelif tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Nitekim 8 Mart 1919 tarihinde Fransızlar tarafından Zonguldak'ın kontrol altına alınması Bartın'ın da aynı kaderi paylaşma ihtimalinin ortaya çıkması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, 18 Haziran 1920 günü, Fransızlarla temas hâlinde olan tüm Türk birliklerine savaş durumuna geçmeleri istikametinde emir vermiştir.⁷

⁴ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, s. 18, 19.

⁵ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 1, 3 Temmuz 1336 (1920), s. 69, 70; Sebahattin Selek, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C 1, Milliyet Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 41.

⁶ **ATASE Arşivi**, İSH, K. 405, G. 68, Belge 68-1; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 405, G. 68, Belge 68-2.

⁷ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 49, 57.

8 Mart 1919 tarihinde Zonguldak şehir merkezini kolaylıkla elde eden Fransızlar, 1920 yılı yaz aylarından itibaren işgal sahalarını ve mıntıklarını daha da genişletmek amacıyla askerî harekâta başlamışlardır. 40 kişilik bir Fransız süvari birliği, 2 Ağustos 1920 tarihinde Çaycuma'ya yedi kilometrelik bir mesafeye kadar giderek keşif harekâtında bulunmuştur. Aynı tarihte bir başka Fransız askerî birliği ziyaret ve temas bahanesiyle Amasra ve Bartın sahillerinde keşif ve araştırma faaliyetlerinde bulunmuştur.⁸ 2 Ağustos 1920 tarihinde Amasra'ya gelen Fransızlara karşı Tarassut Müfrezesi Komutanı Kemal Bey çeşitli tedbirler almıştır. Büyük Liman'a gelen Fransız birliği sözcüsü kötü bir amaçlarının olmadığını, hava muhalefetinden dolayı limana girdiklerini, az kalacaklarını ve ününü çokça duydukları Amasra'yı izin verilirse gezmek istedikleri beyan etmiştir. Ancak Kemal Bey, gelenlerin bir keşif çalışması gerçekleştirdiklerini derhal anlamıştır. Bu nedenle Zonguldak'tan sonra Bartın ve bağlı yerleşim birimlerinin de işgal edilmesi tehlikesinin artması üzerine Bartın'da alınan güvenlik tedbirleri daha da arttırılmıştır.⁹

Bu noktada ifade edilmelidir ki Mondros Mütarekesi'nden sonra Batı Karadeniz Bölgesi, düşman işgaline karşı son derece hazırlıksız ve zayıf bir konumdadır. Nitekim bölgenin enerji kaynakları bakımından en önemli şehirlerinden biri olan Zonguldak'ı işgal eden, çevre yörelere keşif ve araştırma faaliyetlerinde bulunan Fransızlar, Düzce isyanının hararetle devam ettiği günlerde fırsattan istifade ederek yukarıda kısaca temas edildiği gibi işgal sahalarını genişletmek için ciddi bir harekât başlatmıştır. Ancak Fransızlar bu defa askerî manevraları sırasında karşılarında Kuva-yı Milliye birliklerini bulmuştur. Öyle ki Bartın ve Havalisi Komutanı sıfatıyla 1 Haziran 1920 tarihinde Bartın'a vasil olan, burada Kuva-yı Milliye'yi organize eden, kazanın tamamen Millî Mücadele lehinde bulunmasından ötürü burada bir müf-

⁸ ATASE Arşivi, İSH, K. 579, G. 140, Belge 140-1.

⁹ Necdet Sakaoğlu, **Amasra'nın Üçbin Yılı**, Zonguldak Valiliği Yayınları, İstanbul, 1987, s. 168.

reze asker bırakarak Muhittin Paşa'nın talimatıyla Çaycuma'ya Müf-reze Komutanı olarak tayin edilen¹⁰ Yüzbaşı Cevat Rifat Atilhan,¹¹ karar-gâhını Çaycuma'ya aktarmasını müteakip¹² Fransızlara karşı birçok tedbir almıştır. Fransızların mühim bir askerî harekât başlatarak Çay-cuma üzerine yürüdüklerinde, onları Sapça geçidinde durdurmayı başarmıştır. Bu mühim bir başarıdır. Çünkü Sapça geçidini aşan Fran-sız birliklerinin önce Çaycuma'yı ve akabinde Devrek'i ele geçirmeleri mümkün olabilirdi. Bu da Millî Mücadele yıllarında Doğu-Batı-Güney cepheleriyle meşgul olan TBMM'nin bir de kuzeyden yeni bir tehli-keyle karşı karşıya kalmasına neden olabilirdi. Dolayısıyla Cevat Rifat Atilhan komutasındaki Kuva-yı Milliye birlikleri çok kritik bir vazifeyi başarıyla ikmal etmişlerdir.¹³

Yüzbaşı Cevat Rifat Atilhan, Sapça geçidinde gösterdiği başarı ve-silesiyle 4. Tümen Komutanlığı tarafından 10 Ağustos 1920 tarihinde Milis Generallığı rütbesiyle ile taltif edilmiştir. Fransızlar, ilk defa ciddi bir askerî güç ile karşılaşmanın şaşkınlığı içerisinde Zonguldak yö-nünde geri çekilmeye başlamış oldukları gibi Türk yetkililerle temas kurmak için girişimde de bulunmuşlardır. Fakat enerji kaynakları açıs-ından önem atfettikleri Zonguldak ve çevresini boşaltmayı asla dü-şünmemişler hatta kimi zaman şehre asker ve cephane sevkine devam etmişlerdir. Örneğin 12 Eylül 1920 tarihinde *Palke Vapur* ile 60 kadar tam teçhizatlı asker Zonguldak'a getirilmiş ve sonradan Kozlu'ya sevk edilmiştir. Bu sevkıyatı muhtelif zamanlarda gelen 1 binbaşı, 1 yüzbaşı ve 370 kadar Fransız askerî de takip etmiştir. Yine Kasım 1920'nin ilk günlerinde 1 yüzbaşı ve 161 er Zonguldak'a yönlendirilmiştir. Kısacası

¹⁰ Erkan Aşçıoğlu, **İktisadi ve Sosyal Yönleriyle Bartın**, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, İstanbul, 1970, s. 24.

¹¹ Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in Millî Mücadele Hatıraları**, haz. Celil Bozkurt, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2015, s. 78-80.

¹² Cevat Rifat Atilhan, **a.g.e.**, s. 81-84.

¹³ Nurettin Peker, **1918-1923 İstiklâl Savaşı'nın Vesika ve Resimleri, İnönü, Sakarya ve Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi**, [yay.y.], İstanbul 1955, s. 194-195; Cevat Rifat Atilhan, **İstiklal Harbinde Sarıklı Kahramanlar**, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1967, s. 67-70; Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı...**, s. 85-91.

Fransızlar, Zonguldak ve kazalarda varlıklarını tahkim etmeye gayret göstermiştir. Buna mukabil Kuva-yı Milliye de Fransızları, Zonguldak ve çevresinden atamamakla birlikte yeniden güneye sarkmasını önlemek için bazı tedbirler almıştır. Söz gelimi Fransız kuvvetleri arasındaki Müslüman askerlerin firarlarının tedarik edilmesi hususunda önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu sayede firar eden Müslüman erlerden ve çavuşlardan Fransız birlikleri hakkında bilgi edinilmiştir.¹⁴

İtilaf Devletleri, Batı Karadeniz'e Yönelik Emelleri ve Askerî Gelişmeler

Batı Karadeniz coğrafyası Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasını müteakip Fransa dışındaki diğer İtilaf Devletlerinin de ilgisini çekmiştir. İtalya, İngiltere ve Yunanistan da bölgeyle özel olarak ilgilenmeye çalışmıştır. Çünkü günümüzde dahi önemini muhafaza eden taş kömürü o dönemler için gemilerin ve trenlerin hareket ettirilmesinde en temel enerji kaynağıydı. Dolayısıyla dünyanın emperyalist devletleri Mondros Mütarekesi'nin kendilerine sağladığı imkânları sonuna kadar zorlayarak adeta pazardan pay kapma yarışı içerisine girdiler.

İtilaf Devletlerinden İtalya bu süreçte Anadolu'nun özellikle güney batı kısımlarını işgal altına almıştı. Savaş yıllarında kendine vaat edilen İzmir ve çevresinin Yunanistan'a verilmesini müteakip bu sefer gözünü Anadolu'nun başka mıntokalarına çevirmiştir.¹⁵ Diğer taraftan İtilaf Devletleri arasında enerji kaynakları en kıt ülkelerden biri İtalya idi. Bu enerji ihtiyacını karşılama amacıyla olan İtalya, gözünü Zonguldak ve çevresine çevirmiştir. Ancak bu noktada ifade edilmelidir ki İtalya'nın bölgeye yönelik olarak Fransa gibi ciddi bir askerî faaliyeti bulunmamıştır. İtalyanların bölgeye yönelik çalışmaları çoğunlukla kömür havzasından daha fazla pay almaya dönük olmuştur. İlerleyen

---

¹⁴ Yenal Ünal, a.g.m., s. 629.

¹⁵ **Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi**, C II, Kısım III, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 1, 2.

zamanla birlikte Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması İtalya'yı emellerinden geri çevirmiştir.¹⁶

Bu dönemde Zonguldak kömür havzasıyla yakından ilgilenen bir diğer emperyalist devlet de İngiltere'dir. Savaş yılları boyunca İngiliz gemileri Zonguldak ve Bartın sahillerinde dolaşmış zaman zaman Amasra limanında demirlemişlerdir.¹⁷ İngilizler bu süreçte kimi zaman Fransız askerlerinin bölgeye taşınmasında kimi zaman da Türk gemilerine ait koordinatların Yunan kuvvetlerine bildirilmesinde aktif görev üstlenmişlerdir. İngilizler bunlara ilave olarak yerli Rum ve diğer Hıristiyan azınlıkların Türklere karşı isyana teşvik edilmesi noktasında da gayretleri olmuştur.¹⁸

Mütareke döneminde Batı Karadeniz'le ilgili olarak bazı siyasî emellere sahip olan devletlerden biri de Yunanistan idi. Ancak bu devletin bölgeye yönelik hedefi, enerji kaynaklarına sahip olma isteğinden ziyade bu bölgeyi Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde kurulması planlanan Pontus Devleti sınırları içerisine ilave etmektir. Başbakan Venizelos bir anda tüm Anadolu coğrafyasının kendilerine bırakılmayacağını çok biliyordu. Bu nedenle konjonktüre uygun olarak uluslararası ilişkilerde nüfus çoğunluğu hususunu ön plana çıkararak Karadeniz'de bir Rum Devleti'nin kurulmasını talep ediyordu. Daha sonra da bu devleti Yunanistan'a bağlayarak "*Büyük Yunanistan*"ı oluşturma hevesindeydi. Bu nedenle Bartın ve Zonguldak şehirlerinin de Yunanistan için bir değer taşıdığını ifade edilebilir. Yunanistan'ın bu dönemde bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler arasında Türkiye'yi daha da zayıflatmak amacıyla diğer İtilaf Devletlerine yardım etme hususu da söz konusudur. Söz gelimi 20 Şubat 1920 tarihinde *Venizelos Vapurunu*, İstanbul'dan 5 Fransız zabitan ve yine 253 Fransız askerini Zonguldak'a

¹⁶ Yenal Ünal, a.g.m., s. 629.

¹⁷ **ATASE Arşivi**, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-1; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-2; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 1064, G. 21, Belge 21-2; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-1; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-2; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-3.

¹⁸ Yenal Ünal, a.g.m., s. 630.

taşımıştır. Yunanistan, bu vesileyle müttefiklerine muavenette bulunmuştur.¹⁹

Gerek zengin kömür yataklarına sahip olması gerek Karadeniz'deki deniz ulaşımını kontrol eden stratejik bir konumda bulunması nedeniyle yukarıda da temas edildiği üzere bölge Fransa'nın, 8 Mart 1919 tarihinde²⁰ bir tabur askerini Zonguldak'a çıkarmasıyla işgal altına alınmıştır. Bu işgal sırasında bölgeyi savunabilecek ciddi bir millî kuvvet bulunmamaktaydı.²¹ Bu nedenle Zonguldak ve havalisinde ulusal bir askerî kuvvetin ivedilikle kurulmasına karar verilmiştir. Bu kuvveti teşkil etmek amacıyla Yüzbaşı Cevat Rifat Bey görevlendirilmiştir.²² Yüzbaşı Cevat Rifat Bey, görevlendirilmesini müteakip kısa sürede Bartın ve havalisinde disiplinli bir Kuva-yı Milliye birliği oluşturmuştur.²³ Bölgede oldukça başarılı işlere imza atan bu ulusal birliklerin, 173 kişilik bir bölüğü, 2 Nisan 1921 tarihinde Kastamonu'ya taşınmıştır.²⁴ Diğer kısmı ise Fransızların, 21 Haziran 1921 tarihinde Zonguldak ve havalisini boşaltması üzerine Batı Cephesi emrine verilmiştir. Bu gelişmelerden sonra birliğin komutanı Yüzbaşı Cevat Rifat Bey, Ankara'ya geçmiştir.²⁵

Mondros Mütarekesi ve Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri

Mütareke devrinde Anadolu'da yeşeren sivil örgütlenme bir taraftan Kuva-yı Milliye ile askerî teşekkülü gerçekleştirirken diğer taraftan siyasî içerikli mücadeleyi Müdafaa-yı Hukuk ya da Muhafaza-yı Hukuk adını alan cemiyetler yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu direniş örgütlerinin tamamı Mondros Mütarekesi'nden sonra kurulmuştur. Ancak bu noktada şunu vurgulamak gerekir ki adı geçen cemiyetler, özellikle Paris Barış Konferansı ve bu konferansta İzmir'in,

¹⁹ ATASE Arşivi, İSH, K. 405, G. 74, Belge 74-2.

²⁰ Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 18, 19.

²¹ **Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)**, C VI, s. 102.

²² Yenal Ünal, a.g.m., s. 622.

²³ Ahmet Talat Onay, **Millî Mücadele Yazıları**, haz. Cemal Kurnaz, Şefika Kurnaz, 2. Bs., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 122.

²⁴ Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı...**, s. 92-105.

²⁵ Ali Sarıkoyuncu, a.g.e., s. 139, 176.

Yunanlılara bırakılması kararından sonra çok daha etkili olmaya başlamışlardır. Bu örgütlerin birçoğu bütün vatanın düşmana karşı ortak amaçlar çerçevesinde müdafaasının gerçekleştirilmesi hedefiyle ortaya çıkmamıştır. Hemen hepsi Wilson İlkeleri'nin 12. maddesine dayanarak buldukları coğrafyada Türk nüfusunun çoğunlukta olduğunu ispat ederek o bölgenin işgaline mani olmaya ve işgal gerçekleşmişse ilgili yörenin kurtuluşunun sağlanmasına yönelik gayretler göstermiştir. Bu derneklere çoğunlukla o yörede bulunan aydınlar öncülük etmiştir. Bu münevverlerin gayretleriyle hiçbir hukuki mesnedi bulunmayan işgaller protesto edilmiş, mitingler ve gösteriler düzenlenmiş, telgraflar çekilmiş, basın-yayın faaliyetlerinde bulunulmuş ve halkın direnişe katılması için çeşitli eylemler gerçekleştirilmiştir.

Millî Mücadele'ye çeşitli cephelerden katkı sağlayan bu nevî direniş örgütlerinin Anadolu'nun hemen hemen her köşesinde teşekkül ettiği belirtilmelidir. Yıllardır savaş meydanlarında büyük mücadeleler veren Türk milleti adına Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi huzur ve barış ortamı getirmemiştir. Mütarekeye aykırı bir biçimde memleketin dört bir yanı işgal edilmeye başlanmıştır. Dahası Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlarla yapılan bu işgallerin daha da artacağı ve birçok vatan toprağının başka ülkelere tahsis edileceği iyice anlaşılmıştır. Yorgun Türk milleti her ne pahasına olursa olsun bu durumu kabul etmeyerek yeniden mücadeleye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle Türkiye'nin sömürge haline getirilmesini asla kabul etmemiştir. Artık Balkanları ve Arap memleketlerini değil öz yurdu savunma vakti gelmiştir. Bu iş için de her şeyden önce teşkilatlanma ve cemiyet kurma faaliyetlerine girişilmiştir. Mütareke döneminde kurulan cemiyetlerin bir bütün halinde tüm vatani korumak için mücadele verdiği söylenemez. İşgaller faaliyetlerine karşı bölgesel nitelik taşıyan bu örgütlenmeler buldukları bölgelerde toplumu bilinçlendirme, işgalleri protesto etme, mitingler ve gösteriler yapma, basın-yayın faaliyetlerinde bulunma, halkın direnişe katılması

için gayret gösterme ve Kuva-yı Milliye'ye asker toplama gibi çalışmalarda bulunmuşlardır.²⁶

Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri

Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti²⁷ Bartın ve çevresinde özellikle halkın örgütlenmesi, bilinçlendirilmesi, her çeşit yeni gelişmeden haberdar edilmesi, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gelişen Millî Hareket'le bağlantısının sağlanabilmesi ve Bartınlı bütün yurtseverleri²⁸ bir millî direniş çatısı altında bir araya getirmek amacıyla kurulmuştur.²⁹

Mondros Mütarekesi'nin ardından Fransızlar tarafından Zonguldak'ın 8 Mart 1919 tarihinde işgal edilmesi ve Bartın sahillerinin de İtilaf Devletleri gemilerinin tehdidi altına girmesi, yöre insanını tedirgin etmiştir.³⁰ Düşman karşısında durabilmenin en önemli yolunun örgütlenmeden geçtiğini gören Bartınlı yurtseverler Samancıoğlu Galip Bey başkanlığında Temmuz 1918'de kurulmuş olan *İlim ve İrfan Derneği*'nin etrafında özellikle mütarekeden sonra daha sıkı bir biçimde kenetlenmeye başlamışlardır. Bu dernek ilerleyen zamanlarda kurulmuş olan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin ilk nüvesini oluşturmuştur. 1918 yılı ortalarında kurulan bu önemli derneğin yönetim kurulu üyeleri Avukat Hasan Bey, Aza Doktor Cevdet Bey, Aza Komisyoncu Şükrü Efendi ve Veznedar Tüccardan Ünyelizade Kazım Efendi'den oluşmaktaydı.³¹

1920 Temmuz'unda *Bartın İlim ve İrfan Derneği*'nin kuruluşunun ikinci yıl dönümü münasebetiyle bir tören tertip edilmiştir. Bu törene

---

²⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 2.

²⁷ Arslan Tekin, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 5. Bs., Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2012, s. 378, 379.

²⁸ Erkan Aşçıoğlu, 1970, s. 24.

²⁹ Talip Yel ve bşk., **Geçmişten Bugüne Kurucaşile**, Önder Matbaası, Ankara, 1999, s. 26.

³⁰ **ATASE Arşivi**, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-1; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-2; **ATASE Arşivi**, İSH, K. 1064, G. 21, Belge 21-2.

³¹ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 119.

ilişkin olarak Batı Karadeniz bölgesinin o dönemde en güçlü yayın organı olarak faaliyet gösteren *Açıksöz*³² gazetesinde imzasız olarak yayımlanan ve 23-24 Temmuz 1920 tarihleri arasında yaşanan olayları ele alan “*Bartın’da Gördüklerim-I*” başlıklı yazıda *Bartın İlim ve İrfan Derneği*’nin faaliyetleri hakkında şu çok önemli bilgilere yer verilmiştir: “... sonra *Bartın İlim ve İrfan Derneği*’nin ikinci sene-yi devriyesi merasimi yapıldı. *Bartın* gençlerinden teşekkül eden cemiyet namına Doktor Cevdet Bey, cemiyetin maksat ve gaye-yi teşekkülünü izâh ve memleketin hayat-ı ırfanı namına birçok şeyler vaat etti. Azası meyanında bir ahenk ve iktiran vücuda getirerek ictimâî bir hayat tesisine çalışmayı ve bunun için de bir kütüphanede toplanarak ilmi, fenni, içtimai, münakaşalar, musâhabeler tertip ve terbiye-yi milliyenin inkişafına hizmet etmeyi ve köylünün bütün dertlerini teşrih, ruhen ve cismen tedavisine çalışmayı gaye edinen dernek ikinci sene-yi hayatı için daha ziyade faaliyet göstermek azmini besliyor.”³³ Bartın İlim ve İrfan Derneği, kültür ve eğitim faaliyetlerinin yanı sıra memleketin içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde Müdafaa-yı Hukuk emelleri doğrultusunda da çalışmalar ortaya koymuştur.³⁴ Bu sayede Bartın halkı ve özellikle de gençler Millî Mücadele hakkında daha sağlıklı bilgiye erişmeye başlamışlar ve bu sayede bütün kuvvetleriyle bu hareketi desteklemişlerdir.³⁵

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonraki süreçte her geçen gün İstanbul Hükümeti’nin tesir, nüfuz ve hakimiyeti Anadolu’da kaybolmaya başlamıştır. Benzer durum, Bartın’da da yaşanmıştır. Bununla birlikte bütün yurttaki bir kurtuluş ışığı olarak beliren Mustafa Kemal Paşa ve onun önderliğindeki millî hareketin her geçen gün daha da kuvvetlenmesi üzerine 26 Eylül 1919 tarihinde Bartın halkının önde gelen simalarından Belediye Başkanı Ziya Efendi,

³² İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s. 10, 11; E. Semih Yalçın, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I Kaynaklar**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 179, 180.

³³ **Açıksöz**, “*Bartın’da Gördüklerim-I*”, Numara 71, 16 Ağustos 1336, s. 3, 4.

³⁴ Hüsnü Açıksözcü, **İstiklâl Harbinde Kastamonu**, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Kastamonu, 1933, s. 80, 81.

³⁵ **Açıksöz**, “*Bartın’da Gördüklerim-I*”, Numara 71, 16 Ağustos 1336, s. 4.

Müftü Rıfat Efendi ve Rum Reisi Gavril Efendi, Heyet-i Temsiliye Başkanlığı'na çektikleri bir telgrafla Millî Mücadele tarafında bulunacaklarını resmen beyan ettiler. Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa, 30 Eylül 1919 tarihinde bu telgrafa Bartın Belediye Başkanlığı'na gönderdiği telgrafla cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, telgrafında Damat Ferit Paşa Hükümeti aleyhinde gösterilen tepkiden dolayı teşekkür etmesini müteakip teşkilat-ı milliyenin Bartın'da da teşekkül etmesini talep etmiştir.³⁶ Bunu üzerine Bartın halkının çoğunluğunun desteğiyle Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti, 16 Ekim 1919 tarihinde kurulmuştur. Cemiyet, önceleri teşkil edilen geçici idare heyeti yönetiminde çalışmalara başlamıştır. Cemiyet kurulduğu gün Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya, teşkilat-ı milliyenin, vermiş oldukları direktifler doğrultusunda kurulduğunu bildirmiştir. Heyet Reisi Muvakkatesi Tahsin imzasını taşıyan, Sivas Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Riyaseti'ne hitabıyla başlayan bu telgrafta "*Kazamızda Cemiyetin Heyet-i İdare-yi Muvakkatesi'ni teşkil ediyoruz*" denilmiştir.³⁷ Mustafa Kemal Paşa da aynı tarihte Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti İdaresi Riyaseti'ne hitaben çekmiş olduğu telgrafında "*Kazamızca teşkil-i iş'ar buyurulan Heyet-i İdareye muvaffakiyetler temenni etmekteyiz efenim*" diyerek cemiyetin yönetim kuruluna başarılar dilemiştir.³⁸

Bu şekilde başlangıçta geçici idare heyeti yönetiminde çalışmalara başlayan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin daha sonraki idari teşkilatı şu isimlerden oluşmuştur: Başkan Yusuf Ziya (Özençi) Bey, Karakaşoğlu Rahmi Bey, Yirmibeşoğlu Hasan Bey, Müftü Hacı Rıfat Efendi, Hacı Arif Kaptan, Samancıoğlu Hüseyin Efendi, Paşa Mehmetoğlu Mustafa Bey, Fırıncıoğlu İbrahim Fuat Bey, İnce Alemdarzâde Halil Bey, Aşçıoğlu Hasan Kaptan ve Hacı Balıkzâde Hacı Mehmet Efendi. Cemiyetin kurulmasının ardından birçok Bartınlı yurtsever

---

³⁶ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 120.

³⁷ **ATASE Atatürk Arşivi**, KL:2, D:1335/3-2, Belge 75.

³⁸ **ATASE Atatürk Arşivi**, KL:2, D:1335/3-2, Belge 75-1.

cemiyete katılım sağlamıştır. Cemiyet, resmî olarak “*Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti*” adını 18 Ocak 1920 tarihinde almıştır.³⁹

Cemiyetin tam anlamıyla kurulmasının ardından cemiyet ileri gelenleri Amasra ve Kurucaşile’ye talimat göndererek bundan böyle heyetin buyruklarına göre hareket edilmesi talimatını vermişlerdir. Bu talimat doğrultusunda Amasra Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Alem-darzâde Nuri Efendi’nin başkanlığında kurulmuştur. Nuri Efendi Ankara’dan gelen ayrı bir emir uyarınca kendi imzasıyla İstanbul Hükümeti’ne, İstanbul’daki büyük devletlerin elçiliklerine ve *İkdam* gazetesine “*Amasra’nın Anadolu’nun ayrılmaz bir parçası*” olduğunu beyan eden bir telgraf çekmiştir. Yine Kurucaşile’de 1920 yılında Ali Efendi ve Nuri Efendi’nin önderliğinde Kurucaşile Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti de vücuda gelmiştir.⁴⁰

Bartın’da Millî Mücadele lehine bu gibi son derece önemli adımların atıldığı bir süreçte şehir halkının küçük bir kısmı İstanbul Hükümeti ile ilişkilerini hâlâ sürdürmekteydi. Bu gibi şahıslar Bartın halkını manevi yönden yeniden İstanbul Hükümeti’ne bağlamaya gayret ediyorlardı. Bu kimseler arasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın bölge sorumluları ve Yüzbaşı Cevat Rifat Bey’in bölgeye gelip millî harekât adına yönetime hâkim olmasından önce kazada kaymakamlık görevini yürüten Durmuş Bey bulunmaktaydı.⁴¹ Bu açıdan bakıldığında kuruluş günlerinde Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti’nin çeşitli zorluklarla mücadele etmek zorunda kaldığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Fakat bu çok fazla uzun sürmemiştir. Yüzbaşı Cevat Rifat Bey, Bartın ve Havalisi Komutanı sıfatıyla 1 Haziran 1920 tarihinde kuvvetleri ile birlikte Bartın’a gelerek Kuva-yı Milliye taraftarı Hüsnü Bey’i, şehre kaymakam olarak atamıştır. Eski Kaymakam Durmuş Bey, Yüzbaşı Cevat Rifat Bey’in kuvvetleri Bartın’a gelmeden önce ihtiyaten Amasra’ya kaçmıştır. Doğruca hükümet konağına giden, askerlik şubesi ile pos-

³⁹ Erkan Aşçıoğlu, **a.g.e.**, 1970, s. 24; Talip Yel ve bşk., **a.g.e.**, 1999, s. 26.

⁴⁰ Talip Yel ve bşk., **a.g.e.**, 1999, s. 26.

⁴¹ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 121.

taneyi emri altına alan Yüzbaşı Cevat Rifat Bey, kazada idareyi ele almasından sonra halktan silah toplamaya başlamış ve bu silahları çeşitli cephelere göndermiştir.⁴²

Yeni Kaymakam Hüsnü Bey, kısa zamanda büyük küçük bütün Bartın halkının saygı ve sevgisini kazanarak halkta Kuva-yı Milliye'ye karşı bir ilgi, alaka, sevgi, saygı ve hürmet hissinin uyanmasını katkı sağlamıştır. Nitekim *Açıksöz* gazetesinde yukarıda değinilen ve 23-24 Temmuz 1920 tarihleri arasında Bartın'da yaşanan bazı olayları konu alan "*Bartın'da Gördüklerimiz-I*" başlıklı yazının devamında Kaymakam Hüsnü Bey'le ilgili olarak şu bilgilere yer verilmiştir: "*Kaymakam Bey vatandaşlar arasında itihah ve uhuvvetin tesisine çalışarak düne kadar yekdiğerleriyle teşrik-i mesaiden çekinen zevâtı birleştirmiş ve bu sayede cidden hayret-i efzâ teşebbüslerde muvaffak olmuştur. Bartınlılar'da umumiyetle bir his-i fedâkârî mevcut ve meşhurdur. Bu hissini tebarüzüne Kaymakam Bey'in faaliyet ve himmeti en büyük âmildir. Buraya geleli henüz iki ay olmadığı hâlde büyük küçük herkesin hürmet ve muhabbetini celb etmiş olan Kaymakam Bey'in seher-i müfitini teşrihe kalkışmak zait olur.*"⁴³

Kaymakam Hüsnü Bey, Millî Mücadele açısından son derece önemli olan bu hizmetlerinin ifa edilmesinde Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti ve özellikle de bu cemiyetin Başkanı Yusuf Ziya (Özençi)'den⁴⁴ önemli ölçüde destek ve muavenet görmüştür. Bu cemiyet aynı zamanda Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in, bölgeye gönderilmesine kadar Millî Hareket'in, Bartın ve çevresindeki yegâne temsilcisi olarak da hizmet vermiştir.⁴⁵

Millî Mücadele yıllarında Batı Karadeniz bölgesinin en etkili sivil örgütlenmelerinden biri olan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti, millî bilincin arttırılması, düşmana karşı çeşitli tedbirlerin alınması,

⁴² Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı...**, s. 10-17.

⁴³ *Açıksöz*, "Bartın'da Gördüklerimiz-I", Numara 71, 16 Ağustos 1336, s. 4.

⁴⁴ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-2010**, ed. Sema Yıldırım, Behcet Kemal Zeynel, C 1, 2. Bs., TBMM Basın Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 122, 363, 434.

⁴⁵ Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı...**, s. 10-17.

Kuva-yı Milliye'nin her açıdan desteklenmesi, ikmal ihtiyaçlarının karşılanması ve Mustafa Kemal Paşa liderliğinde her geçen gün güçlenen millî davaya bölgeden imkânlar çerçevesinde destek olunması gibi hususlarda etkin rol oynamıştır.⁴⁶ Nitekim cemiyet Millî Mücadele'ye birbir bağış yardımında bulunabilmek için de gayret göstermiştir.⁴⁷ Öyle ki Millî Mücadele yıllarında Zonguldak ve havalisinden, küçümsenemeyecek miktarda bir para toplanmıştır. Zonguldak'tan 109.500 kuruş, Bartın, Devrek ve Ereğli'den de 236.000 kuruş olmak üzere toplam 345.000 kuruş bir araya getirilmek suretiyle Ankara'ya gönderilmiştir. O devrin müşkül koşulları düşünüldüğünde bu miktardaki paranın maliye bütçesine küçümsenemeyecek bir katkı sağladığı düşünülebilir.⁴⁸

Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin halkta millî bilinci en üst noktalara taşıma yönünde ortaya koyduğu irade sayesinde havalı halkı, Hilal-i Ahmer tarafından organize edilen bağış kampanyalarına katılmıştır. 27 Ocak 1921 tarihinde Bartın'da, Hilal-i Ahmer yararına düzenlenen müsamerede 1500 lira toplanmıştır. Bu haberi veren *Açıksöz* gazetesi ayrıca Bartınlıların bu bağış kampanyasını sürdürmekte olduklarını da bildirmektedir. Adı geçen gazetede "*Bartınlıların Hamiyeti*" başlığı altında verilen haberde şu bilgiler yer almıştır: "*Hilal-i Ahmer menfaatine icra edilen müsamerede 1500 lira teberru olunduğu ve teberruata devam edilmekte olduğuna dair Bartın Müftüsü ile eşraftan bazı zevatın imzalarıyla gazetemize verilen telgrafi aynen yazıyoruz. Bartınlıların bu hamiyetlerini şayan-ı tezkâr görür ve son muharebelerde ifa ettiği hizmetlerle bütün milletin şükran ve minnetini celbeden 'Hilal-i Ahmer'in ihyası uğrunda vuku bulacak bütün teşebbüsleri kemal-i minnetle derc-i sütun edeceğimizi beyan ederiz.*"⁴⁹

⁴⁶ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 123, 314-316.

⁴⁷ **Açıksöz**, "Bartın'da Gördüklerim-1", Numara 71, 16 Ağustos 1336, s. 4.

⁴⁸ Ali Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, s. 315.

⁴⁹ **Açıksöz**, "Bartınlıların Hamiyeti", Numara 116, 27 Kânunusani 1337, s. 2.

Yine Torakzâde Sait, Belediye Reisi Ziya, Bartın Müftüsü Refik, Eşraftan İnce Alemdarzâde Halil ve Eşraftan Mehmet Hocasade Mehmet imzalarıyla *Açıksöz*'e gönderilen ve bu gazete tarafından yayımlanan önemli telgrafta özetle şu hususlar belirtilmiştir: “*Kânunusani'nin yirmi üçüncü Cumartesi günü İnönü Muzafferiyeti'ni ibdâ eden kahramanlarımızın ve Hilal-i Ahmerimizin menfaatine Zonguldak Müfrezesi Komutanı Cevat Rifat ve Bartın Kaymakamı Hüsnü Bey Efendilerin himmetleriyle Bartın Hastanesi salonunda bir müsamere yapıldığı, Sürûr Ziya Bey tarafından inşa edilen Hilal-i Ahmer manzumesiyle başlayan müsamere Bartın zükûr ve inâs mektepleri muallimîn ve talebesinin ağıniyesiyle ve millî oyunlar ile canlanmış ve Hilal-i Ahmer'in büyük ve millî vazâifini gösteren iki perdelik bir temsilden sonra, Kaymakam Hüsnü Bey Efendi tarafından bir nutuk irad ve müsamere İzmirli İnceoğlu Hamit Şevket Bey Efendi'nin hâzırını ağlatan müheyyic hitabeleriyle ikmal ve sinema tarafından temâşâgerâna eğlenceli birkaç saat temin edilmiştir. Müsamere ümit edildiğinden fazla bir tesir husule getirmiş Hilal-i Ahmer için 1500 lira teberru olunmuş ve teberruata şiddetle devam edilmekte bulunmaktadır.*”⁵⁰ Görüldüğü üzere özellikle bölgede Yüzbaşı Cevat Rifat'ın askerî ve siyasî manevraları ve Bartınlı yurtseverlerin, Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti etrafında, bütün halkı birleştirmeye çalışması ve Millî Mücadele ruhunu onlara aşılama gayreti neticesinde Bartınlı vatanseverler millî davanın amacına ulaşabilmesi adına her türlü gayreti göstermişlerdir.⁵¹

SONUÇ

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin içinde bulunduğu son derece karmaşık vaziyet birçok yerleşim biriminde olduğu gibi Bartın'a da hâkim olmuştur. O dönemde Zonguldak'ın bir ilçesi konumunda bulunan bu yerleşim biriminde memleketin geleceğinin ne-reye evirileceği konusu zihinleri meşgul etmekte iken; Mustafa Kemal Paşa ve onun liderliğinde gelişmekte olan Millî Mücadele hareketi bütün yurdun semalarında olduğu gibi Bartın semalarında da güçlü bir

⁵⁰ *Açıksöz*, “Bartınlıların Hamiyeti”, Numara 116, 27 Kânunusani 1337, s. 2.

⁵¹ Cevat Rifat Atilhan, **Bartın ve Havalisi Komutanı...**, s. 10-17.

umut ışığı olarak belirmiştir. Umutsuzluk sarmalında kıvranan vatanperverler için artık bir çıkış yolu ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle hem ulusal davayı yöneten liderlerin çalışmalarının hem de Bartın'ın önde gelen simalarının gayretleri neticesinde şehirde kısa sürede millî hareket lehine bir nizam oluştuğunu söyleme mümkündür. Nitekim asayiş sağlamak ve Kuva-yı Milliye'yi örgütlemek amacıyla bölgeye 1 Haziran 1920 tarihinde kuvvetleriyle birlikte gönderilen Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in yaptığı çalışmalar ve yörede bulunan vatanseverlerin Millî Mücadele fikri etrafında örgütlenmesi için çalışan Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin çabaları sonucunda Zonguldak'ı işgal etmelerinin ardından gözlerini Bartın'a çeviren emperyalistlerin ve bu düşmanların güdümünde politika takip eden İstanbul Hükümeti'nin planları bozulmuştur.

Yüzbaşı Cevat Rifat Atılhan'ın kısa zamanda yörede millî hareket namına asayiş temin edip İstanbul Hükümeti taraftarı Kaymakam Durmuş Bey'i görevden alarak yerine Hüsnü Bey'i kaymakam olarak ataması önemli bir dönüm noktasıdır. Diğer taraftan özellikle Yusuf Ziya (Özençi) Bey'in başkanlığı döneminde Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin, Bartın halkını teşkilatlandırması, Millî Mücadele duygusu etrafında toplaması ve toplum içinde kargaşa çıkarmak isteyen İstanbul Hükümeti taraftarlarına göz açtırmamasıyla birlikte Bartın'da tam anlamıyla Kuva-yı Millî ruhu hâkim olmuştur. Bu vesile ile Bartın'ın ve çevre yörelerin İstanbul Hükümeti'nin denetimine girmesinin önüne geçildiği gibi İtilaf Devletlerinin bölgeyi işgal etme girişimleri de engellenmiştir.

Bartın Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti başta olmak üzere Millî Mücadele döneminde vatanın dört bir parçasında teşekkül etmiş olan ulusal varlığa yararlı cemiyetlerin faaliyetleri, aynı zamanda gerek geçmiş adına gerek günümüz adına geçerli olabilecek nitelikte bir önemli dersi de ortaya koymuştur. Bu ders şudur: Memlekete çok ciddi bir saldırı olduğunda sadece resmi ve askerî kurumların harekete geçmesini beklemek vakit kaybına tekabül etmektedir. Bilgi, görgü ve yeteneğine göre her yurtsever imkânları ölçüsünde irade ortaya koyarak

millî davaya sahip çıkmakla yükümlüdür. Bütün yurttaşlar her yükün altına omuzunu koymakla mükelleftir. Millet olabilmenin temel koşullarından biri de zor zamanlarda hiçbir karşılık beklemeden bazı temel değerler etrafında birleşebilmektir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

ATASE Arşivi:

ATASE Atatürk Arşivi, KL:2, D:1335/3-2, Belge 75.

ATASE Atatürk Arşivi, KL:2, D:1335/3-2, Belge 75-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 405, G. 68, Belge 68-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 405, G. 68, Belge 68-2.

ATASE Arşivi, İSH, K. 579, G. 140, Belge 140-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 583, G. 143, Belge 143-2.

ATASE Arşivi, İSH, K. 1064, G. 21, Belge 21-2.

ATASE Arşivi, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-1.

ATASE Arşivi, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-2.

ATASE Arşivi, İSH, K. 1066, G. 68, Belge 68-3.

II. Resmî Yayınlar

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 1, 3 Temmuz 1336 (1920), s. 69, 70.

III. Gazeteler

Açıksöz, "Bartın'da Gördüklerim-1", Numara 71, 16 Ağustos 1336.

Açıksöz, "Bartınlıların Hamiyeti", Numara 116, 27 Kânunusani 1337.

IV. Kitaplar

Açıksözcü, Hüsnü, **İstiklâl Harbinde Kastamonu**, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Kastamonu, 1933.

Aşçıoğlu, Erkan, **İktisadi ve Sosyal Yönleriyle Bartın**, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, İstanbul, 1970.

- Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
- Atilhan, Cevat Rifat, **İstiklal Harbinde Sarıklı Kahramanlar**, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1967.
- Atilhan, Cevat Rifat, **Bartın ve Havalisi Komutanı Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in Millî Mücadele Hatıraları**, haz. Celil Bozkurt, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1973.
- Odyakmaz, Cevad, **Mondros-Sevr ve Mudanya-Lozan**, Togan Yayınları, İstanbul, 2013.
- Onay, Ahmet Talat, **Millî Mücadele Yazıları**, haz. Cemal Kurnaz, Şefika Kurnaz, 2. Bs., Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.
- Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.
- Peker, Nurettin, **1918-1923 İstiklâl Savaşı'nın Vesika ve Resimleri**, İnönü, Sakarya ve Dumlupınar Zaferlerini Sağlayan İnebolu ve Kastamonu Havalisi, [yay.y.], İstanbul, 1955.
- Sakaoğlu, Necdet, **Amasra'nın Üçbin Yılı**, Zonguldak Valiliği Yayınları, İstanbul, 1987.
- Sarıkoyuncu, Ali, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Selek, Sebahattin, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C 1, Milliyet Yayınları, İstanbul, [t.y.].
- Tekin, Arslan, **Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü**, 5. Bs., Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2012.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-2010**, ed. Sema Yıldırım, Behcet Kemal Zeynel, C 1, 2. Bs., TBMM Basın Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.
- Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi**, C II, Kısım III, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), C
VI, Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara, 1974.

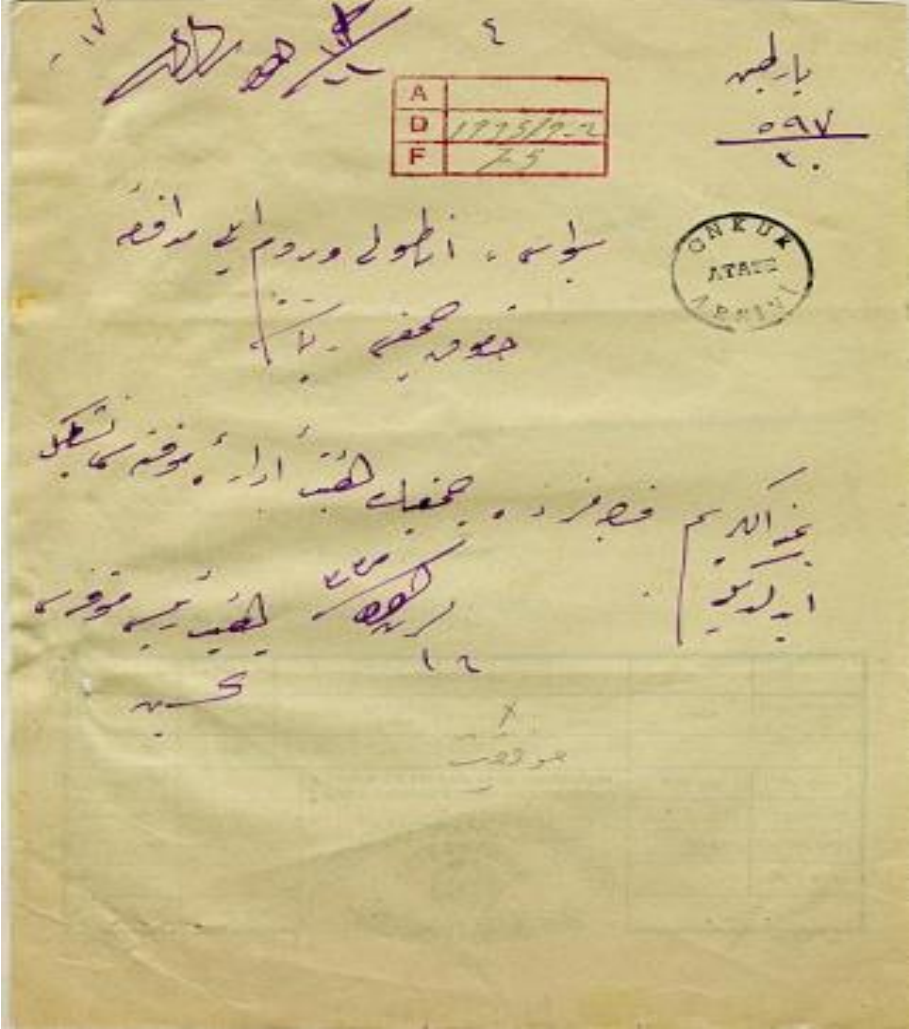
Yalçın, E. Semih, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I Kaynaklar**, Siyasal
Kitabevi, Ankara, 2004.

Yel, Talip ve bşk., **Geçmişten Bugüne Kurucuşile**, Önder Matbaası,
Ankara, 1999.

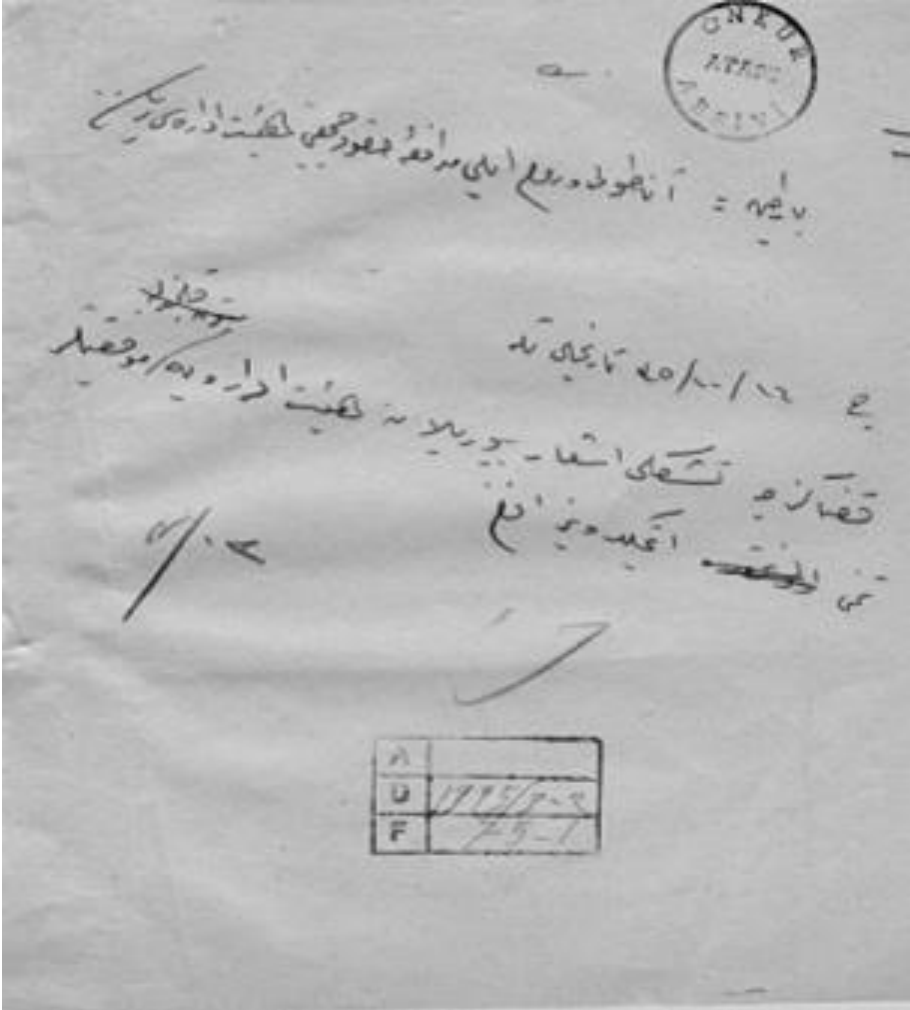
V. Makale

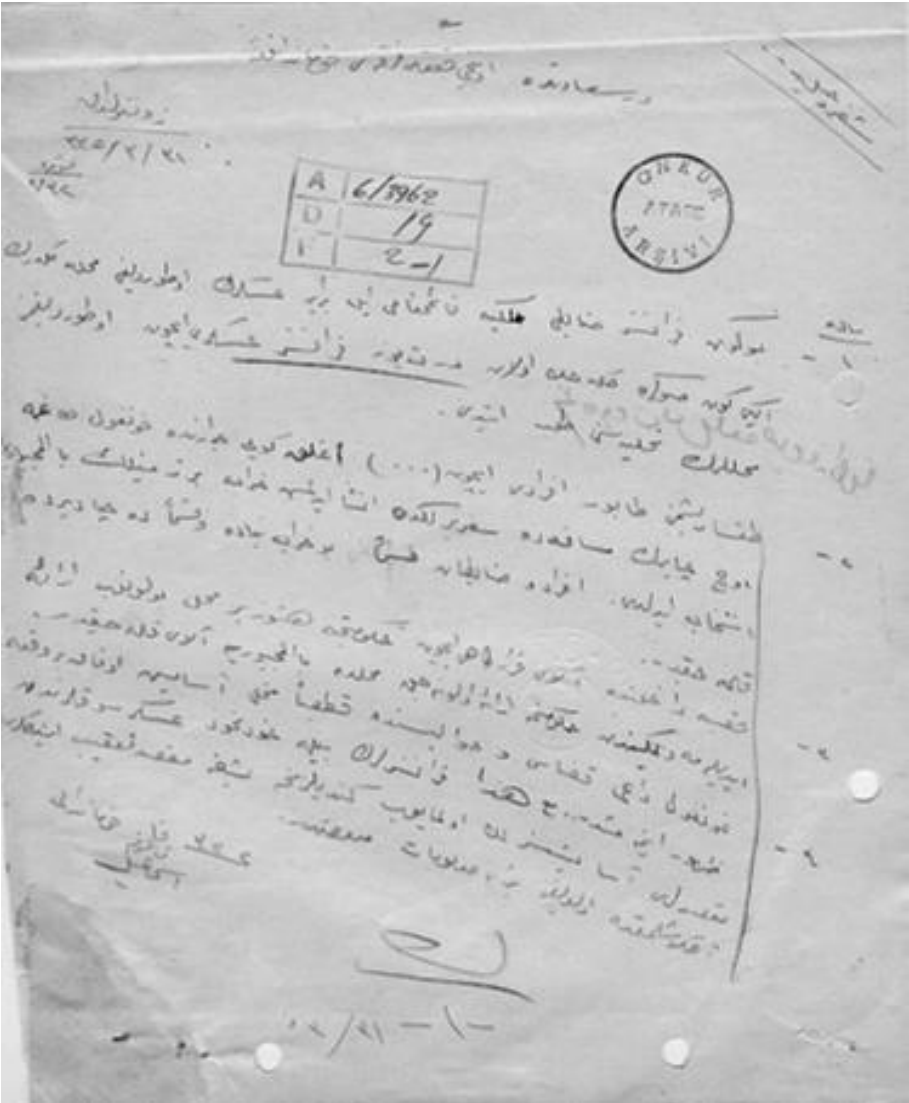
Ünal, Yenal, “Millî Mücadele’de Bartın”, **Tarih Okulu Dergisi**, S 25,
İzmir, 2016.

EKLER

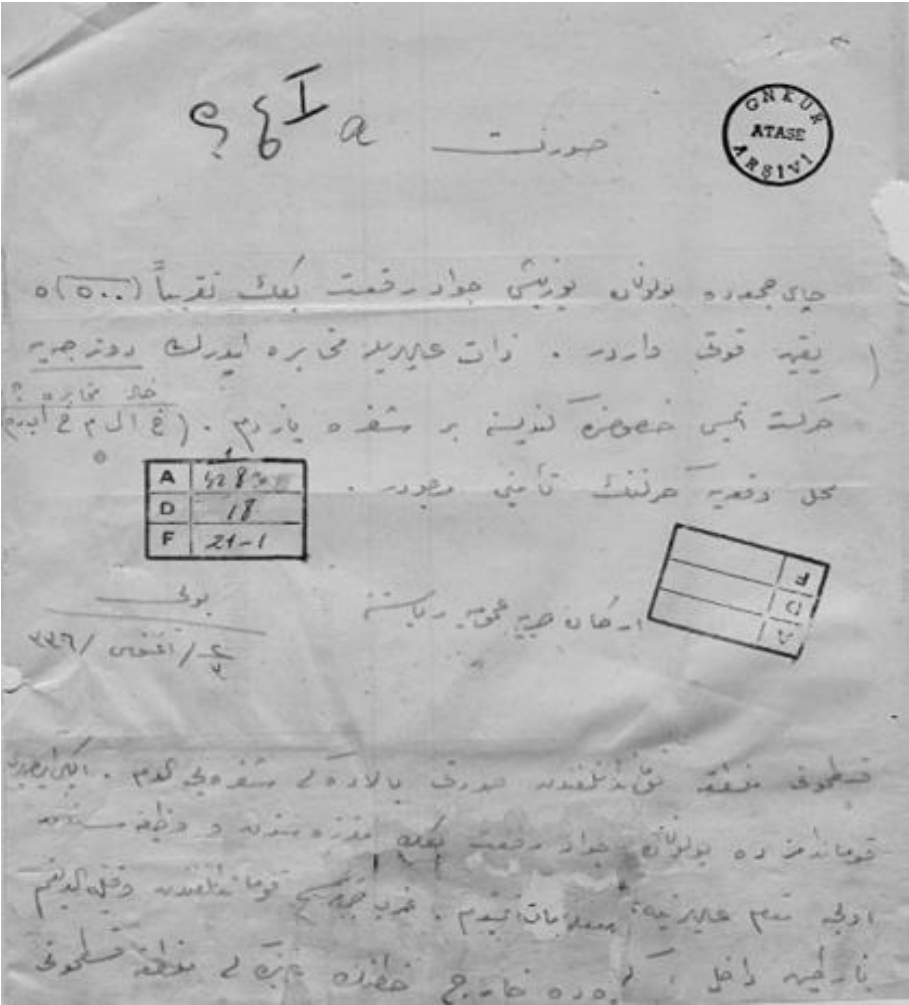
Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi
Arşivi Belgelerinden Örnekler

İLKOKUL VE ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN ATATÜRK'ÜN LİDERLİK ÖZELLİĞİNE İLİŞKİN METAFORLARININ İNCELENMESİ

Yücel ÖKSÜZ* - Mehtap KARALAR**

ÖZET

Bu çalışmada ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine ilişkin metaforlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Atatürk'ün liderliği çalışma arkadaşları, aynı dönemlerde yaşayan devlet adamları ve liderlik üzerine çalışmalar yapan bilim adamlarınca tasdik edilmiş, yaşadığı çok önemli olaylardaki tutum ve tavırlarıyla belgelenmiş, eserleriyle somutlaşmış bir gerçektir.

Atatürk'ün geleceği planlayabilen liderlik göstergelerinden birisi de gençliğe verdiği değerdir. Milletın geleceğini oluşturan “gençlik”, Atatürk'te en yüce değer olarak algılanmıştır. Gençleri gelecekteki ideallerini gerçekleştirecek güç olarak görmüş ve güvenmiştir. Türk gençliği de Atatürk'ü gerçek anlamıyla kavramak, onun arzuladığı, ona layık ve eserlerine bağlı nesiller olarak yetişmelidir.

Atatürk'ün önemsedığı çocukluk ve gençlik yılları aynı zamanda kimlik arayışının olduğu, kritik ve önemli bir dönemdir. Bu dönemde Atatürk'ün gençlerde rol model olarak alınmasının ve kimlik oluşumunda etkili olmasının gerekliliğine inanılmaktadır. Bu yaş grubu gençlerin algılarının tespiti eğitim planlamalarının ve uygulamalarının niteliğinin artırılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmada Atatürk'ün liderlik vasfının daha da ön plana çıkacağı düşünülmektedir.

---

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Anabilim Dalı, yoksuz@omu.edu.tr

** Uzm., Milli Eğitim Bakanlığı, mehtap_kucukpdr@hotmail.com

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden tarama modelinde hazırlanmıştır. Araştırmanın örnekleme, kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemlerinden esas alınarak seçilmiştir. Araştırmanın çalışma grubunu 2018-2019 eğitim öğretim yılında Samsun iline bağlı Şehit Yüzbaşı Tunç Fidaner İlkokulu ve ortaokulundan öğrenim gören 100 öğrenci çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma grubunda yer alan öğrencilerin 65'i ilkokul, 70'i ortaokul düzeyinde öğrenim görmektedir. Çalışma grubu 71 kız, 63 erkek olmak üzere toplam 135 öğrenciden oluşmaktadır. Veri toplama aracı olarak, açık uçlu bir görüşme formu oluşturulmuştur. Görüşme formunda öğrencilerden “Bir Lider olarak Atatürk ..... gibidir; çünkü .....” cümlesini tamamlamaları istenmiştir. Verilerin analizinde ve yorumlanmasında içerik analizi kullanılmıştır. Elde edilen metaforlar cümledeki anlamına göre kategorilere ayrılarak sayısal değerler elde edilmiştir. Öğrencilerin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik çok sayıda metafor oluşturdukları ve genelde olumlu olduğu görülmüştür. Oluşturulan metaforlar belirli kategoriler halinde gruplandırılarak frekans ve yüzde değerleri çıkarılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre ilkokul ve ortaokul düzeyindeki öğrencilerinin farklı metaforlar ürettikleri görülmüştür. Ayrıca belirlenen kategorilerdeki frekans ve yüzde değerlerinin farklılaştığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Lider, Metafor.

**EXAMINATION OF METAPHOR OF ATATURK'S LEADERSHIP
PROPERTIES OF PRIMARY AND SECONDARY SCHOOL
STUDENTS**

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the metaphors of primary and secondary school students regarding Atatürk's leadership. Atatürk's leadership was confirmed by his colleagues, living at the same time statesmen and scientists working on leadership. It is a fact that is documented by the attitudes and attitudes in the very important events that it has experienced and embodied by its works.

One of Atatürk's leadership indicators that can plan the future is the value it attaches to youth. The youth, which constitutes the future of the nation, is perceived as the highest value in Atatürk. He saw and trusted the youth as the power to realize his future ideals. Turkish youth should also understand Atatürk as a true generation and descend to generations that he desires, deserves and depends on his works.

Atatürk's childhood and youth years that the search for identity are a critical and important period. In this period, it is believed that Atatürk should be taken as a role model for young people and be effective in the formation of identity. It is thought that determining the perceptions of young people in this age group will contribute to increasing the quality of education planning and practices. It is thought that Atatürk's leadership quality will come to the forefront in the research.

This study was prepared in the screening model of qualitative research methods. The sample of the study was chosen based on easily accessible sampling methods. The study group of the study consisted of 134 students from Şehit Yüzbaşı Tunç Fidaner Primary School and secondary school in Samsun province in 2018-2019 academic year. 65 of the students in the study group are primary and 70 of them are

secondary school is studying. The study group consisted of 134 students (71 female and 63 male). An open-ended interview form was created as a data collection tool. In the interview form, students are like ..... Atatürk as a Leader; because.....they were asked to complete the sentence. Content analysis was used in the analysis and interpretation of the data. The metaphors obtained were categorized according to their meaning in the sentence and numerical values were obtained. It was seen that the students formed many metaphors for Atatürk's leadership and were generally positive. Metaphors were grouped into specific categories and frequency and percentage values were subtracted. According to the results of the research, it is seen that primary and secondary school students produce different metaphors. In addition, it is seen that frequency and percentage values of the determined categories differ.

Keywords: Atatürk, Leader, Metaphor.

GİRİŞ

Atatürk, dünya genelinde hakkında en çok araştırma yapılan, binlerle ifade edilen kitaplar yazılan, konuşulan liderdir. Evrensel bir kişilik olması ve merak edilmesi, yabancı yazarların ilgisini çekerek çok önemli eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Atatürk'ün tüm yaşamı boyunca insanlar arasında hiçbir renk, din, ırk ayrımı gözetmeksizin bir uyum ve iş birliğinin yayılması yolundaki çabalarını dikkate alan UNESCO'nun doğumunun 100. yılı olan 1981 yılını Atatürk yılı olarak ilan etmesi tüm dünyada nasıl anlaşıldığının da bir göstergesidir.

Atatürk ile ilgili tartışmalar, araştırmalar incelendiğinde, bazı araştırmacıların pragmatik bir yaklaşımla işlerine gelen Atatürk'ü anlatmaya ve yaşatmaya çalıştığı görülmektedir.

Atatürk'ü anlatırken bilim adamı, devlet adamı, komutan, eğitimci, lider gibi farklı kavramlarla nitelendirildiğini görüyoruz. Lider kavramı diğer niteliklerin o temel bileşeni olarak şekillenebilir. Liderlik en sade şekliyle, başkalarını etkileme ve yapıyı harekete geçirme olarak ele alınabilir. Ancak bu özelliğin Atatürk'ün liderliğini tanımlamada yetersiz olduğu görülmektedir. Günümüzde dönüşümcü liderlikten söz edilmektedir. Dönüşümcü liderlerin en önemli ortak özelliği olarak bireylerin grup ya da toplumun hedefi doğrultusunda davranmalarını sağlayabilmeleri gösterilmektedir (Taş, 2009). Dönüşümcü bir lider olarak Atatürk'ün yaşamının tüm yönlerinde “bir lider nasıl olmalıdır?” sorusunun cevabı görülmektedir. Atatürk'ün liderlik özelliği siyasal, hukuk, sosyal, sanat, eğitim, sanayi ve çevre gibi daha birçok alanda görülmektedir. Bir savaş meydanında vatanın kurtuluşu için askerlerine “ölmeyi emretmesi” (Eşref, 2010), “Ya İstiklal Ya Ölüm” fikri ile ne kadar kararlı ve cesaretli olduğu görülürken, Çankaya Köşkü'nün bahçe mimarı Mevlüt Baysal bahçede bulunan bir ağaç kesmek istemesi durumunda, “*Yahu sen hayatında böyle bir ağaç yetiştirdin mi ki keseceksin*” (Banoğlu, 1967) diyecek kadar da duyarlıdır.

Aynı zamanda savaş meydanlarında kazanılan zaferlerden ziyade önemli olan zaferin cehalete ve yoksulluğa karşı kazanılması gerektiğini ve kalıcılığın bu yollarla sağlanabileceğini düşünecek düzeyde ileri görüşlüdür.

Rus devlet başkanı olan Mihail Gorbaçov "Bizler Atatürk'ü her daim saygı ile anıyoruz. Atatürk'ün ilkeleri sadece kendi ülkesi için değil, dünya politikasında da geçerlidir. O, döneminin çok büyük bir adamıydı. Bu tür insanların fikirleri tarihi aşamaların ve yaşadıkları dönemin sınırlarını her zaman aşmıştır. Bu insanların özelliği geleceği önceden fark etmeleridir." diyerek Atatürk'ün liderliğindeki ileri görüşlü ve dünya insanı olduğunu ifade etmektedir (Wikisöz,2009). Aynı zamanda ABD başkanı Barack Obama "Kendisi tarihin şeklini değiştiren bir liderdir. Ama Atatürk'ün yaşamına ait en büyük anıt, hiçbir şekilde taştan ya da mermerden inşa edilemez. Kendisinin bıraktığı en büyük miras, Türkiye'nin canlı, laik demokrasisidir. Ve bu Meclis de bunun devamını sağlamaktadır bugün." cümleleriyle Atatürk'ün devlet adamı olarak akılcı ve kalıcı eserler bıraktığını vurgulamaktadır (Wikisöz,2009). Batı Alman Şansölyesi Ludwig Erhard "Bütün dünya 10 Kasım'da biz Almanların da dostluk ve saygı ile bağlı olduğumuz bir insanın hayatını ve eserlerini takdirle anmaktadır. Atatürk, daima Türkiye ile Avrupa arasında sıkı bağlar kurmaya çalışmıştır." sözleriyle Atatürk'ün gelişime ve değişime ne kadar açık bir lider olduğunu göstermektedir(Wikisöz,2019). Fransız Cumhurbaşkanı Albert Lebrun, "Akıllı ve barışçı yöntemlerle gerçekleştirdiği eseri halkların tarihinde izlerini bırakacaktır." Sözleriyle Atatürk'ün liderliğinde savaşı değil akıl ve zeka yolu olan barışçıl yönünü vurgulamaktadır.

Aslan'ın (2008) Atatürk'ün liderliğini sosyal psikoloji açısından incelediği çalışmasında üç lider modelinin özelliklerini sergilediğini ifade etmiştir. Atatürk'ün kendi potansiyelinin farkında olarak ona göre hazırlık yapması ve yaptığı hazırlıkları kullanma ve yaratma konusundaki çabalarını kişisel liderliğe bir örnek olarak göstermektedir. Aynı zamanda ortama göre şekillenen ortamsal liderlik özelliklerini

barındırmakla birlikte hem bireyi ve hem ortamı dikkate alan etkileşimsel liderlik modelini de gösterdiği belirtilmektedir.

Tasa ve Kolburan (2017), Atatürk'ün liderlik özelliğini bilişsel ve kişilik özellikleri bağlamında inceledikleri bir çalışmada, Atatürk'ün üst düzey bilişsel özellikleri barındırdığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Atatürk'ün çevresel koşulları ve bağlamsal özellikleri zekice değerlendirdiği bir davranış örüntüsüne sahip olduğunu, analitik, yaratıcı ve uygulamalı düşünme becerilerine sahip olduğunu ve bilişsel esnekliğe, analiz ve sentez yapabilen bilişsel becerilere sahip bir lider olduğunu ifade etmektedir. Atatürk'ün bu becerilere sahip olması kadar bu becerileri nerede ve nasıl kullandığı da önemli görülmektedir. Arıkan (2001) tarafından yapılan bir çalışmada Atatürk'ün liderlik özelliği otoriter ve demokratik liderlik özelliklerine göre değerlendirilmiştir. Bu çalışmaya göre Atatürk'ün her iki özelliği de barındırdığı, duruma ve koşullara göre her iki liderlik tavrını kullandığı ancak daha çok demokratik liderlik tarzına sahip olduğu ifade edilmektedir.

Atatürk'ün liderliğinin çok yönlü olmasından kaynaklı yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi alanında, hukuk sisteminde, sosyo-kültürel yapısında, ekonomik alanında, sanayi alanında, sanatında, eğitiminde, sağlık sisteminde, tarım alanında ve daha birçok alanda köklü değişimler ve yeni atılımlar görülmektedir. Ülkenin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmak için siyasi ve eğitim alanında dönüşüm amaçlı Latin alfabesine geçilmesi, Türk Tarih ve Türk Dil kurumlarını kurarak ülkenin milli kültür ve tarih bilincine sahip olması için yapılan ileri görüşlü çalışmalara örnektir. Hukuk ve sosyal haklar konusunda Türk Medeni Kanununun yapılması ve kadınların sosyal haklarını iyileştirmeye dönük seçme ve seçilme haklarının tanınması ileriye dönük ve daha birçok yenilik yapılmıştır.

Tüm bu yenilik hareketleri ve köklü değişimler yeni nesilleri yetiştirmede temel oluşturmuştur. Örneğin Tevhidi Tedrisat Kanunu çıkarılarak eğitim birleştirilmiş ve farklı emellere hizmet eden kurumlar yerine Türkiye Cumhuriyetine bağlı genç nesiller yetiştirilmesi

amaçlanmıştır. Aynı zamanda o dönemde eğitim zorunlu hale getirilerek gençlerin ve toplumun eğitimi amaçlanmıştır (Ak-yüz,1983). Diğer taraftan Atatürk yeni nesillere verdiği önemi iki resmi bayramı çocuklara ve gençlere armağan ederek göstermiştir. Atatürk davranışları ile de çocukları, gençleri sevdiğini ve önem verdiğini gösterir ve topluma örnek olmuştur. Örneğin bir gün Yalova köylerinde koyun güden bir çocuğa rastladı. Çocukla yaptığı sohbetten çocuğun çok akıllı ve zeki olduğunu fark ederek Sığırtmaç Mustafa adlı çocuğu alıp okula yazdırmıştır(Sönmez,1992). Başka bir gün bulunduğu vapurun güvertesinde Küçük Esad adlı bir çocuk birçok zorluğu aşarak Atatürk'ü görmeye gelmiş ve bu durum Atatürk'ün dikkatini çekmiş. Çocuğun cesaretini ve mücadelesini beğendiği için onu himayesine almıştır (Baltacıoğlu,1973). Çocuk ve gençlere yönelik sevgi ve verdiği değer bir diğer göstergesi en önemli köklü değişimler ve yeniliklerin eğitim alanında olmasıdır. Çünkü Atatürk milletine ve ülkesine faydalı, çalışkan bireylerin yetişmesine çok önem göstermiştir (Arıburnu, 1976). Atatürk'ün eğitim alanındaki asıl hedefi çocukları ve gençleri çağdaş bir şekilde yetiştirmelerini sağlayarak Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin bağımsızlığını ve devamlılığını sağlamaktır. Bu amacını *“Eğitimidir ki, bir milleti ya hür, bağımsız, şanlı yüksek bir toplum halinde yaşatır, ya da bir milleti esaret ve sefaletle sevk eder”* (Naci,1984) ifadesinde görülmektedir.

Atatürk'ün çok değer verdiği çocukluk ve gençlik dönemi toplumun ve ülkenin geleceği açısından önem taşımakla birlikte bireysel gelişim açısından da önemli bir dönemdir. Özellikle ergenlik döneminde bireylerin fiziksel, davranışsal, sosyal, bilişsel alandaki gelişimlerinde önemli değişimler olmaktadır. Erikson'a göre ergenlik döneminin en önemli kazanımı kimlik gelişimidir (Erikson,1968). Kimlik kısaca kişinin “ben kimim?” sorusuna verdiği cevap olarak söylenebilir (Atak,2011). Kimlik belirli bir süreç içerisinde şekillenmekte ve şekillenmeye kimliğin biçimlenmesi olarak adlandırılmaktadır. Kendi yaşam döngüsü ve toplumsal yaşam döngüsü birbirini etkileyerek, içinde bulunulan toplumsal koşullar ve olanaklar çocuğun kimliğini şekillen-

dirir (Miller,1993). İçinde yaşanılan toplumsal çevrenin kültürü, çocuğun psikososyal gelişimini yaşa uygun şekilde yönlendirir, artırır ve bir kültür içerisinde değişimin zamanı konusunda görelilik gösterir (Erikson,1963; Erikson,1968). Bu bağlamda kimlik keşfi süreci, kendini ve toplumu kabul etmeyi içermektedir.

Özellikle ergenlik döneminde bireyin rol model olarak belirlediği kişi ya da kişiler kimlik gelişiminde etkili olmaktadır. Sosyal öğrenme kuramına göre, birey bir davranışı öğrenirken, toplumun diğer bireylerinin önemli olduğunu, bir rol model durumundan söz etmektedir (Bandura, 1969). Birey rol model aldığı kişinin davranışlarını ve sonuçlarını gözlemleyerek kendi davranışını şekillendirir. Aynı zamanda bireyin bir davranışı yapması konusunda toplum tarafından kendisine motivasyon ile desteklendiğinde bu davranışın yapılma olasılığı da artmaktadır, yani bir davranışın oluşumunda içinde bulunulan toplumun etkileri önemli olmaktadır (Bandura, 1969; Bandura,1986).

Atatürk'ün liderlik özelliğini temel alan bu çalışmada, çalışma grubu olarak çocukluk dönemi ve gençlik dönemi temel alınmıştır. Özellikle Atatürk'ün değerli gördüğü bu toplum grubunun kimlik gelişimi oluşturduğu ve rol modellerinden çok etkilendiği göz önüne alındığında bu çalışma önemli görülmektedir. Çocukların ve gençlerin Atatürk'ün liderlik özelliğiyle ilgili görüşlerinin bilinmesi, Atatürk'ü rol model olarak sunabilmede başlangıç noktası olması sebebiyle önemli kabul edilmektedir. Gençlerin Atatürk'ü rol model alabilmeleri konusunda planlanacak eğitim programlarına kaynak oluşturabilir. Bu araştırmada, çocuklarımızın pragmatik davranmadan sahip oldukları düşünceler duygular doğrultusunda nasıl gördüklerini anlamaya çalıştık. Tüm bu gerekliliklerden yola çıkıldığında bu çalışmanın amacı "ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik metaforları nelerdir?" sorusuna cevap aramaktır. Buna bağlı olarak hazırlanan alt problemlere ise aşağıda yer verilmiştir:

1) İlkokul üçüncü, dördüncü sınıf öğrencileri ve ortaokul yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlarda kullandıkları kavramlar ve sayısı nedir?

2) İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlar hangi kategoriler altında toplanabilir?

3) İlkokul dördüncü sınıf öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlar hangi kategoriler altında toplanabilir?

4) Ortaokul yedinci sınıf öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlar hangi kategoriler altında toplanabilir?

5) Ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlar hangi kategoriler altında toplanabilir?

YÖNTEM

Bu araştırma, İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik ilişkin algıların metaforlar aracılığıyla incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen tarama modelinde, nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Grubu

Araştırma, 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında Samsun Atakum Şehit Yüzbaşı Tunç Fidaner Ortaokulunda öğrenim gören toplam 136 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma grubundaki görüşme formu geçerli sayılan öğrencilere ait betimsel veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Katılımcılara ait betimsel veriler

Özellikler		f	%
Cinsiyet	Kız	71	53
	Erkek	63	47
Sınıf Özellikler	3. Sınıf	34	24
	4. Sınıf	31	23.3
	7. Sınıf	39	29.4
	8. Sınıf	31	23.3

Toplam		135	100
--------	--	-----	-----

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında araştırmacılar tarafından geliştirilen “görüşme formu” kullanılmıştır. İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine ilişkin düşüncelerini ortaya çıkarmak için açık uçlu bir görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formunda “Atatürk'ün liderlik özelliği ..... gibidir; çünkü.....” cümlesini tamamlamaları istenmiştir. Uygulama sınıflara gidilerek gönüllü öğrencilere uygulama hakkında bilgi verilmiş ve öğrencilerden tek bir metafor üzerine yoğunlaşarak kendilerine ait düşüncelerini yazmaları istenmiştir. Öğrencilerden elde edilen görüşme formları araştırmanın veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Görüşme formundan elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile çözümlenmiştir. İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin ortaya koydukları metaforların geçerli olanları belirlenmiş daha sonra metaforlar alfabetik sıraya göre dizilmiş ve tekrar eden frekanslar belirlenmiştir. Öğrencilerin çünkü kısmında verdikleri yorumlara göre kategoriler belirlenmiş ve belirlenen kategoriler üzerinden analizler gerçekteştirilmiştir (Saban,2008; Öksüz ve Kansu,2014). Araştırmanın güvenilirliği Miles ve Huberman'ın (1994) formülü (Güvenirlik = görüş birliği / görüş birliği + görüş ayrılığı X 100) kullanılarak hesaplanmıştır. Araştırmacının ve uzmanın verileri üzerinde yapılan çalışmada elde edilen uyum %90 ve üzeri olduğu güvenilirlik sağlanmış olmaktadır. Bu araştırmaya özgü olarak gerçekteştirilen güvenilirlik çalışmasında %96 oranında bir uzlaşma (güvenirlik) sağlanmıştir. Güvenirlik çalışması kapsamında görüşüne başvurulan uzman sadece iki metaforu araştırmacınınkinden farklı bir kategoriyle ilişkilendirmiştir. Bu durumda, Güvenirlik = $130/130 + 5 \times 100 = \%96$ olarak hesaplanmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırmaya dahil edilen ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine ilişkin ürettikleri tüm metaforlar

sunulmuştur. Daha sonra öğrencilerin ürettikleri metaforlardan kategoriler oluşturularak sınıf düzeyine göre analiz edilmiştir. Kategorilere öğrencilerin ifadelerinden örnek alıntılar yapılarak değerlendirilmelerde bulunulmuştur. İlkokul ve Ortaokul öğrencilerinden elde edilen metaforların tamamı sınıf düzeyine göre Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Öğrencilerin Sınıf Düzeyine Göre Atatürk’ün Liderlik Özelliğine İlişkin Oluşturdukları Metafor Listesi

No	3. Sınıf		4. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			
	Metafor	f	%	Metafor	f	%	Metafor	f	%	Metafor	f	%
1	İyi Kalpli	5	14.7	İleri görürlü	4	12.9	Güneş	3	7.7	Kahraman	3	9.7
2	En güzel Lider (2), En iyi lider (1), Çok Güzel lider (1), Dünya Lideri (2)	6	17.6	Anne-baba	2	6.45	Kitap	3	7.7	Öğretmen	3	9.7
3	Çok iyi (3), İyi Birisi (1)	4	11.8	Babam	2	6.45	Babam	3	7.7	Baba	2	6.5
4	Vatansever	4	11.8	Yurtseven	1	3.03	Aile	2	5.1	Kurtarıcı	2	6.5
5	Önemli	2	5.9	Önemli	1	3.23	Önemli	2	5.1	Arkadaş	2	6.5
6	Atatürk (1), Atam (1)	2	5.9	Atatürk	1	3.23	Abim	1	2.6	Zeki	2	6.5
7	Mutluluk	2	5.9	Güven	1	3.23	Mükemmel	1	2.6	Komutan	2	6.5
8	Açık sözlü	1	2.9	Koruyucu	1	3.23	Vatan	1	2.6	İyi kalpli	1	3.23
9	Ön görüşlü	1	2.9	Koruyucu şövalye	1	3.23	Yenilikçi	1	2.6	Vatansever	1	3.23
10	Çok sevecen	1	2.9	Kahraman	1	3.23	Kahraman	2	5.1	Güneş	1	3.23
11	Sevgi böceği	1	2.9	Kurtarıcı	1	3.23	Işık	1	2.6	Zaman	1	3.23
12	Ailemizden biri	1	2.9	Güler yüzlü biri	1	3.23	Süpermen	1	2.6	Vakıf	1	3.23
13	Evim	1	2.9	Özgürlük	1	3.23	Evin direği	1	2.6	Aile	1	3.23
14	Çok anlayışlı	1	2.9	Çok iyi biri (1), çok iyi (1)	2	6.45	Çok iyi	1	2.6	Yol	1	3.23
15	Yardımsaver	1	2.9	Cesur	1	3.23	Cesaretli	1	2.6	Rehberim	1	3.23

16	Çocuk sever	1	2.9	Saygılı	1	3.23	İleri görürlü	1	2.6	Başarılı	1	3.23
17				Sınavda	1	3.23	Geleceğe bakış	1	2.6	Türk Milletinin başı	1	3.23
18				Çalışkan	1	3.23	Çalışkan	1	2.6	Çalışkan	1	3.23
19				Her şey	1	3.23	Cumhuriyet	1	2.6	Yenilikçi	1	3.23
20				Adam	1	3.23	Ay yıldız	1	2.6	Demir	1	3.23
21				Zeki	1	3.23	Zeki	2	5.1	Kurtuluş yolu	1	3.23
22				Aslan	1	3.23	Bilimsel	1	2.6	çok iyi biri	1	3.23
23				Lider	1	3.23	Son söz	1	2.6			
24				Mucize	1	3.23	Mucize	1	2.6			
25				Yurt	1	3.23	Vazgeçilmez	1	2.6			
26							Şarkı söylemek	1	2.6			
27							Kitap okumak	1	2.6			
28							Sınıf başkanı	1	2.6			
29							Satranç oyunundaki at	1	2.6			

Tablo 2 incelendiğinde Atatürk'ün liderlik özelliğine ilişkin üçüncü sınıf öğrencilerinin 16 metafor, dördüncü sınıf öğrencilerinin 25 metafor, yedinci sınıf öğrencilerinin 29 metafor ve sekizinci sınıf öğrencilerinin 21 metafor ürettikleri görülmektedir. Sınıf düzeyine en çok tekrar eden metaforlar üçüncü sınıf öğrencilerinde “iyi kalpli (f:5,%14.7), lider (f:6, %17.6)”, dördüncü sınıf öğrencilerinde “ileri görürlü (f:4, %12.9), anne-baba, babam (f:2,%6.45)”, yedinci sınıf öğrencilerinde “güneş, kitap, babam (f:3, %7.7), aile, önemli (f:2, %5.1)”, sekizinci sınıf öğrencilerinde “kahraman, öğretmen(f:3,%9.7), baba, kurtarıcı, arkadaş, zeki, komutan (f:2,%6.5)” olduğu görülmektedir. Sınıf düzeyine göre en çok tekrar eden metaforlarda farklılık olduğu görülmekle birlikte “kahraman, lider, baba, çalışkan, iyi kalpli, zeki,

vatansever” metaforlarının tüm sınıf düzeylerinde ortak olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Üçüncü sınıf öğrencilerinin Atatürk’ün liderlik özelliğine ilişkin Geliştirilen Metaforların Kategorilere Göre Dağılımları

Kategori	Tema	Metafor	f	%
Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik metaforlar	Yardımsever- iyiliksever	Dünya Lideri (2), En Güzel Lider (1), Çok İyidir (1), Yardımsever (1), Mutluluk Ve Sevinç (1), İyi Kalpli (1)	7	%22.6
	Dürüst-düzenli-çalışkan	Açık Sözlü (1), Atatürk (1), Çok İyidir (1)	3	%9.7
	Sevgi dolu	Önemli (1), Atam (1), Çocuk Sever (1), Çok Anlayışlı (1), Çok Sevecen Biri (1), Sevgi Böceği (1)	6	%19.4
	Vatansever	Çok İyi (1), İyi Kalpli Birisi (1), Vatansever (1)	3	%9.7
Toplam		18	19	%61.2
Atatürk’ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik metaforlar	Kahraman	Vatansever (2), İyi Kalpli Bir İnsan (2), Evim (1), Ailemizden Birisi (1)	6	%19.1
	İleri görüşlü	Benim İçin Çok Önemli (1), Ön Görüşlü (1), Güzel Bir Lider (1)	3	%9.7
Toplam		7	8	%25.8
Atatürk’ e yönelik kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar	Sevgi	Mutluluk (1), İyi kalpli (1)	2	%6.5
	Ölümsüzlük	Vatansever (1), en iyi lider (1)	2	%6.5
Toplam		4	4	%13

Tablo 3 incelendiğinde 32 ilkokul üçüncü sınıf öğrencinin 19’u (%61,2) Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik, 8’i (%25,8) Atatürk’ün

geleceği etkileyen davranışlarına yönelik ve 4'ü (%13) Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşüncelerine yönelik metafor oluşturmuştur.

Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik oluşturulan metafor grubu kendi içerisinde dört tema oluşturmaktadır. Oluşan temalar arasında yardımsever- iyiliksever temasında 7 (%22,6) öğrenci bulunmaktadır. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk yardımsever gibidir. Çünkü herkese yardım ederdi.*(3 sınıf, K)”, “*Bir lider olarak Atatürk çok iyi gibidir. Çünkü herkese yardım ederdi.*(3, E)” verilebilir. Dürüst düzeli ve çalışkan temasında toplam 3 (%9,7) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk açık sözlü gibidir. Çünkü doğruyu söylemekten hiç çekinmezdi* (3, E)” gösterilebilir. Sevgi dolu temasında toplam 6 (%19,4) öğrenci 6 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk çok sevecen biri gibidir. Çünkü çocukları çok seviyor.* (3, K)” gösterilebilir. Vatansever temasında toplamda 3 (%9,7) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk iyi kalpli birisi gibidir. Çünkü vatanını severdi.*(3,E)” gösterilebilir.

Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik olarak oluşturulan metaforlar kahramanlık ve ileri görüşlü olarak 2 temaya ayrılmaktadır. Kahraman temasında toplam 6 (%19,1) öğrenci 6 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk vatansever gibidir. Çünkü lider gibi davranıyor bizim için savaştı.*(3,E)”, “*Bir lider olarak Atatürk iyi kalpli bir insan gibidir. Çünkü vatanımızı kurtardı.* (3,K)” gösterilebilir. İleri görüşlü temasında toplam 3 (%9,7) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk öngörülü gibidir. Çünkü mesela bir fikir yapıp ileride ne olacağını bize bildiriyor.*(3,E)” gösterilebilir.

Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar sevgi ve ölümsüzlük temasında toplanamıştır. Sevgi temasında toplam 2 (%6.5) öğrenci iki metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk mutluluk gibidir. Çünkü onun adımı duyunca mutlu oluyorum.*(3,K)” gösterilebilir. Ölümsüzlük temasında toplam 2 (%6.5) öğrenci iki metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider*

olarak Atatürk vatansever gibidir. Çünkü Atatürk liderken çok iyi bir liderdi. Çok sevilirdi. Atatürk öldü ama kalbimizde yaşıyor.(3,K)”gösterilebilir.

Tablo 4: Dördüncü sınıf öğrencilerinin Atatürk’ün liderlik özelliğine ilişkin Geliştirilen Metaforların Kategorilere Göre Dağılımları

Kategori	Tema	Metafor	f	%
Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik metaforlar	İleri Görüşlü	İleri görüşlü (2), Saygılı (1), lider (1), Sınavda (1)	5	%16.6
	Mücadeleci-azimli	Koruyucu Şövalye (1), cesur (1), Adam (1)	3	%10
	Sevgi dolu	Ana-baba (1), güler yüzlü (1)	2	%6.6
	Çalışkan-becerikli	Çalışkan (1), her şey (1), zeki (1)	3	%10
	Güvenilir	Güven dolu (1)	1	%3.3
Toplam		12	14	%46.7
Atatürk’ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik metaforlar	Kahraman	Koruyucu biri (1), çok iyi biri (1), kurtarıcı (1), çok önemli biri (1)	4	%13.3
	Yenilikçi-İleri Görüşlü	Anne baba (1), İleri görüşlü (2)	3	%10
Toplam		6	7	%23.3
Atatürk’ e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar	Minnettarlık	Kahraman (1), yurdunu seven biri (1), özgürlük (1), babam (1), mucize (1), babamız (1), çok iyi (1)	7	%23.3
	Takir	Yurt (1), aslan (1)	2	%6.6
Toplam		9	9	%30

Tablo 4 incelendiğinde 30 ilkokul dördüncü sınıf öğrencinin 14’ü (%46.7) Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik, 7’si (%23.3) Atatürk’ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik, 9’u (%30) Atatürk’e dair kişisel duygu ve düşüncelerine yönelik metafor oluşturmuştur.

Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik oluşturulan metafor grubu kendi içerisinde beş tema oluşturmaktadır. Oluşan temalar arasında ileri görüşlü temasında 5 (%16.6) öğrenci bulunmaktadır. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk ileri görüşlü gibidir. Çünkü her şeyin ne olacağını düşünerek anlıyor.*(4, K)”. Mücadeleci ve azimli temasında toplam 3 (%10) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk cesur gibidir. Çünkü hiçbir savaşta pes etmemiştir* (4, E)” gösterilebilir. Sevgi dolu temasında toplam 2 (%6.6) öğrenci 2 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk güler yüzlü gibidir. Çünkü kalbi tertemiz.*(4, K)” gösterilebilir. Çalışkan ve becerikli temasında toplamda 3 (%10) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk zeki gibidir. Çünkü çok çalışır.*(4,E)”, “*Bir lider olarak Atatürk her şey gibidir. Çünkü elinden her iş gelir.*(4,E)” gösterilebilir. Güvenilir temasında 1(%3.3) öğrenci bir metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk güven dolu gibidir. Çünkü güven verir.*(4,K)” gösterilebilir.

Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik olarak oluşturulan metaforlar kahramanlık ve yenilikçi-ileri görüşlü olarak iki temaya ayrılmaktadır. Kahraman temasında toplam 4 (%13.3) öğrenci 4 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk kurtarıcı gibidir. Çünkü bizi kurtardı bizi düşmanlardan korudu.*(4,K)” gösterilebilir. Yenilikçi ve ileri görüşlü temasında toplam 3 (%10) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk ileri görüşlü gibidir. Çünkü daha hiç arabanın olmadığı zamanlarda yani az arabanın olduğu zamanlar dört şeritli yollar yapmış.* (4,E)” gösterilebilir.

Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar minnettarlık ve takdir olarak iki temaya ayrılmaktadır. Minnettarlık temasında toplam 7 (%23.3) öğrenci yedi metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk kahraman gibidir. Çünkü Atatürk olmasaydı şu an yaşamazdık.*(4,K)” gösterilebilir. Takdir temasında toplam 2 (%6.6) öğrenci iki metafor oluşturmuştur. Bu temaya

örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk aslan gibidir. Çünkü çökecek olan Türkiye’yi kurtarmıştır ve bence dünyanın en cesur adamıdır.*(4,K)”gösterilebilir.

Tablo 5: Yedinci sınıf öğrencilerinin Atatürk’ün liderlik özelliğine ilişkin Geliştirilen Metaforların Kategorilere Göre Dağılımları

Kategori	Tema	Metafor	f	%
Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik metaforlar	İleri Görüşlü	Geleceğe bakış (1), satranç oyunundaki At (1)	2	5.1
	Lider	Kitap (1), Sınıf başkanı (1), Abim (1), Zeki (1), lider (1)	5	12.8
	Özgür	Mükemmel (1)	1	2.5
	Ciddi	Aile (1), bilimsel (1)	2	5.1
	Yenilikçi	Yenilikçi (1)	1	2.5
	Vatansever	Ailem (1)	1	2.5
Toplam		12	12	30.8
Atatürk’ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik metaforlar	Kahraman	İleri görüşlü (1), babam (2), çok önemli (1), kahraman (2), süperman (1), cesaretli (1), zeki bir insan (1), evin direği (1), güneş (1)	11	28.2
	Girişimci	Sonsöz (1), vatan (1) Mucize (1), güneş (1), çalışkan biri (1)	5	12.8
Toplam		14	16	41
Atatürk’ e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar	Minnettarlık	Güneş (1), babam (1), ışık (1), benim için çok önemli (1), vazgeçilmez (1)	5	12.8
	Model Alma	Çalışkan (1), çok iyi (1), ay yıldız (1), kitap (1), fazla kitap okumak (1)	5	12.8
	Sevgi	Şarkı söylemek (1)	1	2.5
Toplam		11	11	28.2

Tablo 5 incelendiğinde 39 ortaokul yedinci sınıf öğrencilerinin 12'si (%30.8) Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik, 16'sı (%41) Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik, 11'i (%28.2) Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşüncelerine yönelik metafor oluşturmuştur.

Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik oluşturulan metafor grubu kendi içerisinde altı tema oluşturmaktadır. İleri görüşlü temasında 2 (%5.1) öğrenci 2 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk geleceğe bakış gibidir. Çünkü çok fazla düşmanların hamlelerini düşünerek kendi hamlesini en son iyi yapar.*(7, E)”. Lider temasında toplam 5 (%12.8) öğrenci 5 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk sınıf başkanı gibidir. Çünkü onda liderlik ruhu vardır ve insanlar tarafından sevilir* (7, K)” gösterilebilir. Özgür temasında toplam 1 (%2.5) öğrenci 1 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk mükemmel gibidir. Çünkü Atatürk özgür ve hür duran biridir.*(7, K)” gösterilebilir. Ciddi temasında toplamda 2 (%5.1) öğrenci 2 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk aile gibidir. Çünkü her sorunumuzu önemser.*(7,E)”gösterilebilir. Yenilikçi temasında 1(%2.5) öğrenci bir metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk yenilikçi gibidir. Çünkü yeni fikirlere önem verir.*(7,K)” gösterilebilir. Vatansever temasında 1 (%2.5) öğrenci bir metafor oluşturmuştur. Bu metafora örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk ailem gibidir. Çünkü vatanını seven kimseyi ayırmayan ve bizler için her şeyi yapan biridir.*(7,E)” gösterilebilir.

Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik olarak oluşturulan metaforlar kahramanlık ve girişim olarak iki temaya ayrılmaktadır. Kahraman temasında toplam 11 (%28.2) öğrenci 49 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk cesaretli gibidir. Çünkü savaşlarda kaçmamış vatan sevdasıyla ve kendi cesareti ile savaşmış.*(7,K)” gösterilebilir. Girişimci temasında toplam 5 (%12.8) öğ-

renci 5 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk vatan gibidir. Çünkü bizi kıldındıran kişİ odur. (7,E)*” gösterilebilir.

Atatürk’e dair kişisel duygu ve düşünelere yönelik metaforlar minnettarlık ve model alma olarak iki temaya ayrılmaktadır. Minnettarlık temasında toplam 5 (%12.8) öğrenci beş metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk babam gibidir. Çünkü bizi kurtardı Atatürk olmasaydı köleydik.(7,K)*” gösterilebilir. Model alma temasında toplam 5 (%12.8) öğrenci beş metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk çalışkan gibidir. Çünkü Atatürk zeki ve çalışkandır ve bende bir lider olarak Atatürk’ün bu özelliğini örnek alıyorum.(7,E)*” gösterilebilir. Sevgi temasında 1 (%2.5) öğrenci metafor üretmiştir. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk şarkı söylemek gibidir. Çünkü şarkı söylemeyi seviyorum.(7,K)*” gösterilebilir.

Tablo 6: Sekizinci sınıf öğrencilerinin Atatürk’ün liderlik özelliğine ilişkin Geliştirilen Metaforların Kategorilere Göre Dağılımları

Kategori	Tema	Metafor	f	%
Atatürk’ün kişisel özelliklerine yönelik metaforlar	İleri Görüşlü	Başarılı zeki ve yetenekli (1), iyi bir komutan (1)	2	6.6
	Yardıms sever	Arkadaş (2), vakıf (1), ailem (1), baba (1)	5	16.6
	Yaratıcı	Kurtuluş yolu (1), yenilikçi (1)	2	6.6
	Eğitimli	Zeki (1)	1	3.3
	Özgüvenli	Demir (1), Kahraman (1)	2	6.6
Toplam		11	12	40
Atatürk’ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik metaforlar	Kahraman	Kurtarıcı (2), kahramanımız (1), vatansever biri (1)	4	13.3
	Lider	Çok iyi (1), Türk milletinin başı (1), Baba (1), Öğretmen (1)	4	13.3
Toplam		7	8	26.7

Atatürk' e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar	Takdir	En iyi kalpli ve sevecen (1), kahraman (1), baba evim komutan (1), başarılı biri (1), çalışkan ileri görüşlü (1)	5	16.6
	Model Alma	Öğretmen (1), rehberim (1), Türk Milletinin Öğretmeni (1), yol (1)	4	13.3
	Sevgi	Güneş (1)	1	3.3
Toplam		10	10	33.3

Tablo 6 incelendiğinde 30 ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinin 12'si (%40) Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik, 8'i (%26.7) Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik, 10'u (%33.3) Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşüncelerine yönelik metafor oluşturmuştur.

Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik oluşturulan metafor grubu kendi içerisinde beş tema oluşturmaktadır. İleri görüşlü temasında 2 (%6.6) öğrenci 2 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk iyi bir komutan gibidir. Çünkü ileri görüşlüdür.*(8, K)”. Yardımsever temasında toplam 5 (%16.6) öğrenci 4 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk vakıf gibidir. Çünkü yoksula kucak açar.* (8, E)” gösterilebilir. Yaratıcı temasında toplam 2 (%6.6) öğrenci 2 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk yenilikçi gibidir. Çünkü başkalarına özenmeden sadece kendi fikriyle yeni şeyler çıkarmayı onu uygulamayı seven birisiymiş.*(8, E)” gösterilebilir. Eğitimli temasında toplamda 1 (%3.3) öğrenci 1 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk zeki gibidir. Çünkü çok iyi bir eğitim almış.*(8,K)”gösterilebilir. Özgüvenli temasında 2(%6.6) öğrenci bir metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk kahraman gibidir. Çünkü kendisinin özgüveni yüksek olduğu ve başarılı olup her şeyini planlı yaptığı için.*(8,K)” gösterilebilir.

Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik olarak oluşturulan metaforlar kahramanlık ve lider olarak iki temaya ayrılmaktadır. Kahraman temasında toplam 4 (%13.3) öğrenci 3 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk kurtarıcı gibidir. Çünkü ülkemizi kurtarmıştır.(8,E)*” gösterilebilir. Lider temasında toplam 4 (%13.8) öğrenci 4 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk Türk Milletinin Başu gibidir. Çünkü verdiği kararlar doğrultusunda ülkenin içinde bulunduğu imkân ve sıkıntıları düşünmeden millete doğru yolu buldurtmuştur. (8,E)*” gösterilebilir.

Atatürk'e dair kişisel duygu ve düşünelere yönelik metaforlar takdir, model alma ve sevgi olarak üç temaya ayrılmaktadır. Takdir temasında toplam 5 (%16.6) öğrenci beş metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk başarılı gibidir. Çünkü Türkiye’de ve Dünya’da gösterdiği azim ve çalışma hırsı başarısını gösterdi.(8,K)*” gösterilebilir. Model alma temasında toplam 4 (%13.3) öğrenci 4 metafor oluşturmuştur. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk rehberim gibidir. Çünkü zamanında verdiği kararlardan yararlanarak hareket edebilirim.(8,E)*” gösterilebilir. Sevgi temasında 1 (%3.3) öğrenci metafor üretmiştir. Bu temaya örnek olarak “*Bir lider olarak Atatürk güneş gibidir. Çünkü içimizi ısıtır.(8,E)*” gösterilebilir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine ilişkin metaforlarını belirlemek ve metaforların hangi kategoriler altında toplanabileceğini belirlenmesi amaçlanmıştır. Yapılan analiz ve değerlendirmeler sonucunda üçüncü sınıf öğrencilerinin “iyi kalpli (5), lider (en iyi lider, dünya lideri vb (6))” ; dördüncü sınıf öğrencilerinin “ileri görüşlü(3)”; yedinci sınıf öğrencilerinin “güneş, kitap, babam(3)” ve sekizinci sınıf öğrencilerinin “kahraman, öğretmen (3)” metaforlarının en çok tekrar eden metafor oldukları görülmüştür. Ayrıca belirlenen metaforların çeşitliliği üçüncü sınıf öğrencilerinde sayıca diğer sınıflara göre daha az olduğu bulunmuştur. Bu

durum bu yaş dönemi öğrencilerinde bilişsel gelişim basamağında somut işlemler döneminde olmaları nedeniyle olduğu düşünülmektedir. Somut işlemler döneminde öğrenci verilenlerden yola çıkarak çıkarımda bulunmaktadır. Bu duruma örnek vermek gerekirse Atatürk'ün liderlik özelliğini bir şeye benzetmeleri istenen cümlede öğrenciler “dünya lideri, en güzel lider, en iyi lider vb” gibi verilerden çıkarılan bir durum sergilemiştir. Diğer sınıf düzeylerinde ise bilişsel gelişim dönemine göre soyut işlemler basamağında olmaları nedeni ile daha çok çeşitli metafor ürettikleri düşünülmektedir.

İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk'ün liderlik özelliğine yönelik üretilen metaforları üç ana kategori altında toplamış ve her kategori kendi içerisinde temalara ayrılmıştır. Birinci kategori olan “Atatürk'ün kişisel özelliklerine yönelik metaforlar” bölümünde sınıflar arasında farklılıklar olduğu bulunmuştur. Bu kategoride üçüncü sınıf öğrencileri en yüksek yüzdelerle (%61.2) sahiptir. Daha sonra sırasıyla dördüncü sınıf öğrencileri (%46.7), sekizinci sınıf öğrencileri (%40) ve son olarak yedinci sınıf öğrencileri (%30.8) gelmektedir. Bu kategoride alt temalarda ortak ve farklı temaların olduğu görülmüştür. İleri görüşlü, yardımsever-iyiliksever ortak kullanılan temalardır. Diğer taraftan ortaokul yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin özgüvenli, yaratıcı, yenilikçi gibi yorumlamaya dönük kişisel özellik temaları kullandığı görülmüştür. İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin daha olumlu duyguları barındıran kişisel özellikler etrafında toplandığı görülmektedir.

Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik oluşturulan metaforlar kategorisinde sınıflar arasında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu kategoride yedinci sınıf öğrencileri(%41) en yüksek yüzdelerle sahiptir. Daha sonra sırasıyla sekizinci sınıf öğrencileri(%26.7), üçüncü sınıf öğrencileri (%25.8) ve son olarak dördüncü sınıf öğrencileri(%23.3) gelmektedir. Bu kategoride oluşturulan temada tüm gruplarda “kahraman” teması ortak olduğu görülmüştür. İlkokul üçüncü sınıf ve dördüncü sınıf öğrencileri “ileri görüşlü” temasında

toplanırken, ortaokul yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin “girişimci ve lider” gibi birbirine benzeyen temada toplandığı görülmektedir.

Atatürk’ e dair kişisel duygu ve düşüncelere yönelik metaforlar kategorisinde sınıflar arasında farklılık olduğu görülmektedir. Bu kategoride sekizinci sınıf öğrencileri (%33.3) en yüksek yüzdeliğe sahiptir. Daha sonra sırasıyla dördüncü sınıf öğrencileri (%30), yedinci sınıf öğrencileri (%28.2) ve son olarak üçüncü sınıf öğrencileri (%13) gelmektedir. Bu kategoride “sevgi, minnettarlık, takdir ve model alma” ortak temalardır. Üçüncü sınıf öğrencilerinin bu kategoride sayıca az metafor üretmeleri ve olumlu duygulara odaklandıkları görülmektedir. Ortaokul yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin bu kategoride oluşan temalarına bakıldığında ergenlik dönemi özelliği olan “model alma”, ve davranışları değerlendirme ürünü olan “takdir ve minnettarlık” temalarının oluştuğu görülmektedir.

Kategoriler ve temalar arasındaki benzerlikler ve farklılıklardan yukarıda söz edilmiştir. Bu farklılıkların oluşmasında öğrencilerin bilişsel, sosyal ve eğitim açısından gelişmeleri ile ilgili olabileceği düşünülmektedir. İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin bilişsel düzeyde somut işlemler döneminde ve ortaokul öğrencilerinin ise soyut işlemler döneminde bulunmaktadır. Somut işlemler döneminin özelliği olan düşünme süreçleri gözlenebilen gerçek olaylara dönüktür (Senemoğlu,2004). Verilen metafor ifadelerine bakıldığında ilkokul üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin öğrendikleri bilgilere ilişkin ifadeler yazdıkları diğer taraftan ortaokul yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin ise verilen bilgilerden hareketle çıkarılabilecek ya da çıkarım içeren metaforları kullandıkları görülmüştür. Bu durum soyut işlemler döneminin özelliği olan çıkarımda bulunma, kişisel fikir oluşturma yani yetişkin gibi düşünmeye başladıkları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (Senemoğlu,2004). Kullanılan metaforlar ve açıklamalar ile ilişkilendirilerek oluşturulan temalarda bilişsel gelişim dönemi ile bağlantılı olduğu görülmektedir.

Kategoriler arasındaki farklılıklara bakıldığında ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin arasında oluşan dikkat çekici farklardan biriside “model alma” temasında da olduğu görülmektedir. Özellikle bu durumun ergenlik döneminde kimlik gelişimi ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Ergenlik dönemi en önemli görevleri arasında olan kimlik gelişimi aşamasında ergen kendisine model alacağı bireyleri aramaktadır (Erikson,1968; Bandura,1968). Bu dönemde Atatürk'ün davranışlarının ergenler tarafından model alındığı söylenebilir. Diğer taraftan ilkokul öğrencilerinin “sevgi, takdir, minnettarlık ve ölümsüzlük” temalarında toplanması onların psikososyal gelişim aşamasında başarıya karşı aşağılık duygusu gelişiminde olmaları nedeni ile başarıyı onaylama ve onay alma döneminde olmaları ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Kategorilerde ve temalardaki benzerliklerin ve farklılıkların oluşmasında bir diğer etkileyen durumun öğrencilerin okulda gördükleri müfredatın etkili olduğu görülmektedir. İlkokul üçüncü sınıf öğrencilerinin hayat bilgisi dersinde konular daha çok Atatürk'ü tanıtmaya ve olumlu duygular geliştirmeye dönük olduğu görülmekle birlikte bu gruptaki öğrencilerin metaforlarında ve oluşan temalarında olumlu duygulara ve Atatürk'ün kişisel özelliklerine daha çok yığılma olduğu görülmektedir (MEB, 2018a). Diğer yandan ilkokul dördüncü sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler dersinde Atatürk ile ilgili konuların daha çok kurtuluş savaşı dönemi ve vatanın kurtarılmasına odaklanan konuların olduğu görülmektedir. Bu duruma bağlı olarak dördüncü sınıf öğrencilerinde üçüncü sınıf öğrencilerine göre “minnettarlık ve takdir” temalarında daha çok toplanma olduğu görülmektedir. Dördüncü sınıftaki bilgi artışı ile birlikte öğrenciler Atatürk'ü takdir ederek, ona borçlu olduklarını hissettikleri düşünülmektedir. Ortaokul yedinci sınıf öğrencilerinin sosyal bilgiler konusunda Atatürk ile ilgili konular ise yine yaptığı savaşlar, başarısı ve vatanın kurtuluşu konusunda odaklandığı görülmektedir. Bu durum ile paralel olarak Atatürk'ün geleceği etkileyen davranışlarına yönelik metafor alanında

daha çok metafor ürettikleri ve “kahraman ve lider” temasında toplandığı görülmektedir (MEB,2018b). Diğer taraftan ortaokul sekizinci sınıf öğrencilerinde ise T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersinde Atatürk’ün çocukluğundan başlayan kişiliği, savaşları ve inkılapları da içeren geniş bir yelpazede konu hakimiyeti olduğu görülmektedir (MEB,2018c). Bu durumun sekizinci sınıf öğrencilerinde kategoriler arasında dengeli bir dağılımın çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada ilkokul ve ortaokul öğrencilerinin Atatürk’ün liderlik özelliğine yönelik oluşturdukları metaforlarda, metafor sayılarında ve metaforların açıklamaları üzerinden oluşturulan kategoriler ve temalarda farklılıkların olduğu görülmüştür. Bu farklılıkların bilişsel, psikososyal gelişimleri ve müfredat konu dağılımları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Bu sonuçlardan hareketle araştırmacı ve eğitimciler şü önerilerde bulunulabilir:

1. İlköğretim kademesinde Atatürk’ün kişilik özelliklerine yönelik gerçek yaşam hikayelerinden yola çıkılarak anlatılması.
2. Ortaokul öğrencilerinin Atatürk’ü model alma davranışlarını daha çok arttırmak için müfredata kişilik özellikleri ve buna bağlı başarılarının daha detaylı aktarılması.
3. Eğitim sisteminde Atatürk’ün özellikleri ve yaptıklarının yanı sıra Atatürk’ün kendisini nasıl geliştirdiği, nasıl amaç belirlediği gibi konulara da odaklanılarak öğrencilere bir yol haritasının çizilmesi.

KAYNAKÇA

Akyüz, Yahya, **Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi, Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, M.E.B. Yayını, İstanbul, 1983.

- Aslan, Taner, “Siyasi, Sosyal Ve Kültürel Açıdan Atatürk’ün Liderliği Üzerine Bir Deneme”, **Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 32 (2),2008, s. 241-261.
- Arıburnu, Kemal, **Atatürk’ten Anılar**, Türkiye İş Bankası, İstanbul,1976.
- Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Kolektif Eser, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004.
- Atak, Hasan, “Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme”, **Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar. Current Approaches in Psychiatry**, 3 (1), 2011, s.163-213.
- Atatürk, M. Kemal, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III**, Ankara: Atatürk Araştırma Yayını.
- Atay, F. Rıfki, **Çankaya**, Pozitif Yayınları İstanbul, 2004. Ankara,1997.
- Banoğlu, N. Ahmet, **Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk**, Nurgök Matbaası, İstanbul,1955.
- Bandura, Albert, **Principles of Behaviour Modification**, Holt, Rinehart,& Winston, New York,1969.
- Bandura, Albert, **Social Foundation of Thought and Action: A Social Cognitive Theory**, NJ: Prentice-Hall, Englewood Cliffs,1986.
- Baltacıoğlu, İ. Hakkı, **Atatürk Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1973.
- Çağlar, Günay, “Atatürk'ün Kişiliği”, **Atatürk Dergisi**, 3 (1).2000, s.189-196.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M., **Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook**. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage,1994.
- Erikson, Erik H , **Identity: Youth and Crisis**, W.W. Norton Company, New York, 1968.

- Erikson, Erik H., **Childhood and Society**, Norton, New York, 1963.
- Eşref, Ruşen, **Mustafa Kemal Çanakkale’yi Anlatıyor**, Şema Yayını, 2010.
- Kolburan, Ş. Güliz ve Tasa, Hande, “Atatürk’ün Lider Kişiliği: Bilişsel Faktörler Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, **Atatürk Haftası Özel Sayısı 10 Kasım**, 2017, s.79-98.
- MEB, **Hayat bilgisi dersi öğretim programı (ilkokul 1, 2 ve 3. sınıflar)**, Ankara (<http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812103847686SOSYAL>), 2018a.
- MEB, Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7.sınıflar), Ankara (<http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/2018122171428547HAYAT>), 2018b.
- MEB, **T.C. inkılap tarihi ve Atatürkçülük dersi öğretim programı (ortaokul 8.Sınıf)**, Ankara (<http://mufredat.meb.gov.tr/Dosyalar/201812104016155INKILAP>), 2018c.
- Öksüz, Yücel ve Kansu Ç. Ceren, “Sınıf Öğretmeni Adaylarının Okul-dışı Etkinlik Kavramına Yükledikleri Metaforların İncelenmesi”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 29, s. 53-65, 2014.
- Miller, Patrica H., **Theories of Developmental Psychology**, W.H. Freeman Company, New York,1993.
- Saban, Ahmet, “Okula İlişkin Metaforlar”, **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi**, 55, s. 459-496, 2008.
- Senemoğlu, Nuray, **Gelişim Öğrenme Ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya**, Gazi Yayınevi, Ankara, 2004
- Sönmez, Cemil, **Atatürk ve Çocuklar**, UNICEF Türkiye Temsilciliği Yayınları, Ankara, 1992.
- Taş, Said, “Atatürk’ün Dönüşümcü Liderliği”, **SDU International Journal Of Technologic Sciences**, 1 (2), 2009, s. 1-9.

Wikisöz,https://tr.wikiquote.org/wiki/Mustafa_Kemal_Atatürk_hakkında_söylenmiş_sözler, 2019. (ET:19/03/2019).

**DÖNEMLE İLGİLİ BELGELERE VE KENDİ YAZDIKLARINA
GÖRE SAMSUN'DAN AMASYA'YA, IX. ORDU KİT'AATI
MÜFETTİŞİ MİRLİVA MUSTAFA KEMAL PAŞA**

Zekeriya TÜRKMEN*

ÖZET

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra, Harbiye Nezareti'nin çağrısına uyarak 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a gelen Mirliwa Mustafa Kemal Paşa, Ordu Müfettişi olarak görevlendirildiği Samsun'a çıkışına kadar Mütareke Döneminde beş buçuk ay kadar İstanbul'da kalmıştır. Bu süre zarfında yakın arkadaşlarıyla ülkenin kurtuluşu için hal çareleri arayan Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin bir barış dönemi kadrosu olarak teşkil ettiği bir düzenlemeyle 30 Nisan 1919 tarihinde padişah iradesi de çıktıktan sonra IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişliğine atanmıştır.

Ordu müfettişliğine ataması yapıldıktan sonra, İstanbul'da vakit kaybetmeden müfettişlik karargâhını oluşturmaya çalışan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki hükûmet ve Erkan-ı Harbiye karargâhıyla bürokratik işlemleri tamamlayıp 16 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a hareket etmiş ve 19 Mayıs 1919 günü 55 kişilik karargâhıyla Tütün İskelesinden karaya çıkarak Samsun'a ayak basmıştır. Samsun şehri, Orta ve Doğu Anadolu'ya bağlantısı olan stratejik bir nokta olmasından dolayı Mirliwa Mustafa Kemal Paşa karargâhıyla birlikte çıkmış, altı gün kaldığı Samsun'da Mantika (Mintika) Palas'ta karargâhını kurmuş, Samsun ve Orta Karadeniz'deki gelişmeleri yakından takip etmiştir. 1919 yılı Mart başında Samsun'a 200 kişilik askeri birlik çıkarıp şehri işgale kalkışan İngilizler, bölgede sıkı bir denetim uyguladıkları gibi istihbarat subayları aracılığıyla da halkın ve idarecilerin nabzını tutmaya çalışıyorlardı. İngiliz denetiminin olduğu bir bölgede fazla

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elmalıkent Yerleşkesi, Ümraniye / İSTANBUL.

durmak istemeyen Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'dan daha da içerilere, emniyetli gördüğü bir şehir olan Havza'ya geçerek faaliyetlerini orada yürütmeye başlamıştır.

Canik mutasarrıflığı mıntkasında yer alan Samsun'da, Mütareke Döneminin yarattığı kargaşadan istifade ile harekete geçen Pontusçu emeller güden Rum çeteleri bölgedeki Müslüman ahaliye karşı baskı ve zulümleri artırınca asayişin sağlanması birinci öncelikli konu olmuştu. Mustafa Kemal Paşa bu konuda yerinde tedbirler aldirtarak Orta Karadeniz kesiminde asayişin sağlanmasına yönelik emir ve talimatlar yayınladığı gibi bölgedeki kolluk kuvvetlerine uyarılarda bulunurken, 20-22 Mayıs 1919 tarihlerinde İstanbul'da hükümet cenahına gönderdiği şifre telgraflarla da alınması gerekli tedbirleri sıralamıştır. Bir taraftan da IX. Ordu Müfettişlik karargâhının ihtiyaçlarıyla ilgili yazışmalarını Harbiye ve Dahiliye nezaretleriyle aksatmadan sürdürmeye çalışmıştır.

25 Mayıs 1919 tarihinden 12 Haziran 1919'a kadar Havza'da kalan Mustafa Kemal Paşa, ilk kamuoyu hareketini Havza'da başlatmış; mitingler akdiyle bölge halkını işgallere karşı uyanık olmaya, bilinçlendirmeye gayret etmiştir. 12 Haziran'dan sonra da 25 Haziran 1919'a kadar çalışmalarını yürüttüğü Amasya'ya geçmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Havza ve Amasya'da iken müfettişlik bölgesinde bulunan askerî-sivil makamlardan başka, kendisi gibi o sırada müfettiş olarak atanmış olan (Fevzi, Mersinli Cemal Paşa) üst düzey yöneticiler ve önde gelen komutanlarla (Cafer Tayyar, Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa) sıkı irtibatta bulunmuştur. Ayrıca; devlet merkeziyle de sık sık yazışmalarda bulunarak, İzmir'in işgali, asayişin sağlanması, müfettişlik tahsisatı, jandarmanın takviyesi, eşkıyalık olaylarının engellemesine yönelik tedbirler konusunda fikirlerini yazılı olarak iletmıştır. İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihindeki işgali, tüm yurt sathında olduğu gibi Havza'da da büyük yankılar uyandırmış; Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde protesto mitingleri düzenlenerek pasif direniş faaliyetleriyle tepkide bulunulmuştur. Bu sırada Doğu ve Orta Karade-

niz kesiminde giderek artan Pontus emelleri güden eşkıyalık olaylarına karşı da gerekli güvenlik tedbirlerini almaktan geri durmamıştır. Amasya'da kaldığı süre zarfından (12-26 Haziran 1919) memleketteki gelişmeleri yakından takip eden Mirliva Mustafa Kemal Paşa, hükümet merkeziyle yaptığı yazışmalarda müfettişlik talimatnamesinin dışına çıktığından dolayı sık sık uyarılarda bulunulduğu gibi, bir süre sonra da İngiliz işgal birliklerinin talebiyle İstanbul'a geri çağırılması konusunda ihtarlarla karşı karşıya kalmıştır.

Onun İstanbul'a geri çağırılmasına yönelik Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerinden ihtar telgraflarının yazılmaya başladığı günlerde hükümetin sivil kanadıyla askerî kanadı arasındaki anlaşmazlık daha da belirginleşmeye başlamış; Mustafa Kemal Paşa, bürokratik birimler arasındaki bu anlaşmazlıkları bir fırsata dönüştürmüştü; çağrıları genelde umursamaz bir tavırla karşılamış; Anadolu'nun içerilerine olan yolculuğuna devam etmiştir. Nitekim bu sırada hükümetin askeri kanadınca (Harbiye Nezareti ve Erkan-ı Harbiye Riyaseti) Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerinin görmezden gelinmesi, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde büyük tedirginlik uyandırdığı gibi hükümetin sivil kanadının sert ihtarlarla uyarılmasına yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen Erkan-ı Harbiye Riyasetinin Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik bölgesindeki görevi ve faaliyetleri konusunda İngilizleri ikna etmeye veya oyalamaya çalışması ise İstanbul'daki İngiliz İşgal Orduları Komutanlığının -Karadeniz İşgal Orduları Komutanından gelen ürkütücü telgraflardan dolayı- endişelerini frenleyememiştir. İngiliz İşgal Orduları Komutanlığı ile hükümet arasındaki yazışmaları umursamaz bir tavırla uzaktan takip eden Mustafa Kemal Paşa, bölgede konumunu güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da geleceğe yönelik kararlar almakta bütün bu gelişmeleri, kamuoyunu da yanına alarak millî bir harekete dönüştürme gayreti içinde sürdürmüştür.

Amasya'da kaldığı süre zarfından (12-25 Haziran 1919) şehrin önde gelen idarecileri ve halk önderleriyle yakın temasta bulunan

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik mıntukasında bulunan üst rütbeli komutan ve yöneticilerle sık sık telgraf muhaberesinde bulunarak gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır. 21-22 Haziran 1919 gecesi Amasya'da Saraydüzü Kışlasında hazırlanan ve yeni Türk devletinin kuruluş bildirisi olarak tarihe geçen genelgeyi de imzalayarak, Türk İstiklal Mücadelesinin safha saha uygulamasına geçilmiştir. 26 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan ayrılan Mirliya Mustafa Kemal Paşa, buradan Sivas-Tokat üzerinden Erzurum'a geçmiş, XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile buluşarak İstiklal Mücadelesinin önemli bir faaliyeti olan Erzurum Kongresi çalışmalarına hız vermiştir.

Bu bildiri de IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişi Mirliya Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Amasya'ya uzanan yolculuğunda ordu müfettişi sıfatıyla yaptığı faaliyetler dönemin birinci elden belgelerine, kendi yazdıklarına ve konuyla ilgili yapılmış araştırma eserlerine dayanılarak bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mirliya Mustafa Kemal Paşa, Samsun, Amasya, Havza, IX. Ordu Müfettişliği, Mütareke Dönemi, Ordu Müfettişliği.

**INSPECTOR OF THE 9TH ARMY COMMANDER BRIGADIER
GENERAL MUSTAFA KEMAL PASHA FROM SAMSUN TO
AMASYA ACCORDING TO CONTEMPORARY DOCUMENTS
AND HIS WRITINGS**

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha returning to Istanbul on November 13, 1918 on the order of the War Ministry stayed at Istanbul in 5.5 months until his appointment for the duty of Army Inspectorship. Mustafa Kemal Pasha seeking the solutions on the salvation of the Empire with his friends was appointed for Inspector of the 9th Army on April 30, 1919 with sultan's decree prepared by *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti* aiming at creating a peace cadre in the armistice period.

Mustafa Kemal Pasha working on forming his inspector headquarters completed his bureaucratic procedures and sailed on May 16, 1919 from Istanbul. On May 19 1919 he got off the ship with his cadre consisting 55 personnel in Tütün Pier, Samsun. Mustafa Kemal Paşa choosing Samsun for its strategic position having ways for access to the Middle and the Eastern Anatolia and staying there for 6 days established his inspector headquarters in Mantika (Mıntıka) Palas and analyzed the political situations of the area in detail. At the beginning of March in 1919, the British Empire occupying Samsun with 200 soldiers established a strong control in the city and she also measured the tension of governors of the city and people of the city via her intelligence officers. Mustafa Kemal Paşa, who did not work in the places where British Empires controlled decided to move to a safer place to continue his activities. For this reason, he went to Havza on May 25, 1919.

In Samsun under the governance of Canik Mutasarıflığı, Greek Band utilizing turmoil inducing the atmosphere of the Mondros Armistice Agreement increased the pressures on the Muslim people. For this reason, the first activities of Mustafa Kemal Pasha were to soothe

the tension of the city. He sent instructions and orders on stabilizing public order in the Middle Black Sea Region. He also presented precautions to the center with the coded telegrams on May 20-22,1919. Besides this, he also went on to communicate with the Ministry of War and Interior for the needs of his headquarters.

Between May 25 and June 12, 1919, in Havza Mustafa Kemal Pasha began public movements with demonstrations. In these demonstrations, he tried to enlighten public on the occupation of allies. After that, he moved to Amasya where he would continue his works until June 25, 1919.

In Amasya, Mustafa Kemal Pasha arranging some meetings with civil and military administrators within his responsibilities established close ties and communications with high-ranking officials (Fevzi, Mersinli Cemal Pasha, who were appointed as an inspector of the area) and military leaders of the area (Cafer Tayyar, Kazım Karabekir, Ali Fuat Pasha). He also wrote his thoughts to the center on the occupation of İzmir, establishing public order, subvention of his inspector of headquarters, empowerment of the power of the gendarme in the area, saving area from banditry actions. Some public demonstrations, led by Mustafa Kemal Pasha and also, meaning to passive resistance were arranged on the occupation of İzmir that people in the Empire showed great reactions. He also continued his preventive actions on Greek Banditry movements in the Middle and the Eastern Black Sea Regions. In his staying in Amasya (12-26 June, 1919), the center always warned Brigadier Mustafa Kemal Pasha, examining political situation in the Empire closely, not to obey the instructions of the center. Moreover, he had to face with British pressure against government in order to call him to return to Istanbul.

With the influence of the British Empire, the Ministries of Interior and War wrote him to come back to Istanbul; furthermore, in that time, the contradictions between civil and military sides of the government became apparent in these days. Mustafa Kemal Pasha showing these discussions transforms this dispute into positive sides of his plan

and he went on his *odyssey* into inner Anatolia. Movements of Mustafa Kemal Pasha was watched in silence by the Military side of the government (Harbiye Nezareti ve Erkan-ı Harbiye Riyaseti). These situations created some hesitations in British High Commission (*İngiliz Yüksek Komiserliği*) and the High Commission warned the civil side of the government. Despite the efforts of Military side of the government (*Harbiye Nezareti ve Erkan-ı Harbiye Riyaseti*) on the persuasion of the Mustafa Kemal Pasha's activities in the region, the hesitations in the High Commission did not stop because of negative telegrams on his activities sent by the commander of occupation of the Black Sea region in the name of Allied forces. In this matrix, Mustafa Kemal Pasha not only empowered his positions in the area but also tried to make decisions on the future actions with the public support which would later transform itself into a national movement.

In the period that he stayed in Amasya he negotiated with civil officials and influential people of the town and communicated with military officials within the borders of his responsibility via telegrams. He also signed circular letter prepared in his headquarter and known as the founding document of the Turkish Republic on June 21-22, 1919. It also represents the beginning of action for Turkish Independence War. Mustafa Kemal Pasha, leaving Amasya on June 26, 1919, moved to Erzurum using Sivas-Tokat line and met with Kazım Karabekir Pasha, the commander of 15th Army, to start preparations for the Congress of Erzurum, one of the important steps for Turkish Independence Movements.

In this presentation, I try to examine the activities of Brigadier Mustafa Kemal Paşa, as Inspector of the 9th Army by using primary documents, his writings and secondary documents.

Keywords: Brigadier Mustafa Kemal Pasha, Samsun, Amasya, Havza, Inspection of 9th Army, the Armistice Period, Army Inspectorship.

GİRİŞ

Alman İmparatorluğu ile yapılan gizli ittifak antlaşmasının ardından 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan ederek Birinci Dünya Savaşına girmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, dört yıl süren uzun savaşta on farklı cephede harbe katılmıştır. Dört yıl süren bu savaş süresinde 2.850.000 askeri seferber eden Osmanlı Devleti, savaşın ilerleyen yıllarında iâşe, ibate sıkıntısından başka, silah-teçhizat ve personel zafiyetinden dolayı çözümler yaşayınca 30 Ekim 1918'da Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kalmıştır.

Mondros Mütarekesi şartlarına göre Harbiye Nazırı Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın emriyle İstanbul'a gelen ordu komutanları başkenttin karamsar havası içinde zaman zaman bir araya gelerek ülkenin geleceğine yönelik hazırlanan planlar üzerinde görüş alışverişinde bulunmuşlardı. Mütareke döneminde personel, silah-araç gereçten tecrit edilmek istenen Osmanlı ordusunu ayakta tutmaya yönelik geçici bir tedbir olarak düşünülen ordu müfettişliklerinin kuruluşu bu dönemde gündeme gelmiştir. Erkan-ı Harbiye Riyaseti bu sırada elde kalmış dokuz kolorduyu ordu müfettişliklerine taksim ederek iskelet kadro halinde de olsa orduyu ayakta tutmaya gayret etmiştir. Aslında, Mondros Mütarekesi şartlarına göre Osmanlı ordusunun çekirdek kadroya diğer bir ifadeyle iskelet kadroya dönüştürülmesi işlemleri İtilaf Askerî Komisyonlarının denetim ve gözetimleri altında büyük bir titizlikle sürdürülmeye çalışılmıştır.¹

Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke İstanbul'undaki Faaliyetleri

61 parçadan oluşan İtilaf donanmasının 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'u işgal edildiği gün şehre gelen Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919 tarihine kadar tam beş buçuk ay başkentte çalışmalarını sür-

---

¹ Ayrıntı için bk., Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 24 vdd.

dürmüştür. Bu zaman zarfından ordunun genel durumu, ülkenin vaziyeti hakkında yakın mesai arkadaşlarıyla görüş alışverişinde bulunurken, bir taraftan da ülkenin kötü kaderinden sıyrılması için siyasî, askerî açıdan çözüm arayışlarında bulunmuştur.²

İstanbul'da kaldığı süre zarfında İngilizlerle ilişkilerini dikkatle sürdürmeye çalışan Mustafa Kemal Paşa³, saray ve çevresiyle münasebetlerde de protokol kuralları çerçevesinde münasebetlerini yürütmüştür. Çanakkale Muharebelerinde Anafartalar Kahramanı olarak kamuoyunun belleğinde yer etmesi toplumda tanınmış bir kişi olarak yer edinmesinde etkili olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da kaldığı günlerde, şehzadeliğinde yaverliğini yaptığı Sultan Mehmet Vahdettin ile de birkaç kez (15 Kasım, 29 Kasım ve 20 Aralık 1918 tarihlerinde) görüşme fırsatı bulmuştur⁴. Bu görüşmeler daha sonra da devam etmiştir. Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti, Almanya ve Enver Paşa karşıtı olması, Padişah ve çevresi tarafından takdir edilmesine yeterli olmuştur.⁵ Mustafa Kemal Paşa, Mütareke İstanbul'unda münasebette bulunduğu kişilerle son derece dikkatli ve temkinli ilişkiler kurmuş onların güvenini kazanmıştı.⁶ Yakın arkadaşlarından Ali Fethi (Okyar) Bey'in çıkardığı Minber gazetesiyle de kamuoyuna ulaşmayı hedeflemişti.

Bu dönemdeki faaliyetlerini daha sonra Falih Rıfkı'ya; "...*Ağır ve kat'i bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalaa etmek, tereddüde yer bırakmamak, başka ihtimal kalmadığına inanmak için*

² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s. 125 vd.

³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 99; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C III, (1961), s.1.

⁴ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 125-133.

⁵ Jaeschke, *a.g.e.*, s. 97.

⁶ **Gn.Kur.ATASE Arşivi** : 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1'de Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerden vize alarak yola çıktığı ifade edilmektedir. Ayrıca bk. Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981, s. 253; Jaeschke, *a.g.e.*, s. 111.

mütareke esnasında dört-beş ay (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919) İstanbul'da kaldım" ⁷ ifadeleriyle açıklamıştır.

Üçler Misakı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişliğine Atanması

Mütareke Döneminde taşraya gönderilen ve içlerinde Osmanlı şehzadelerinin de bulunduğu Nasihat Hey'etleri (Âkil Adamlar Heyeti), aslında Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif vilayetlerinde huzurun iadesi, hükûmet, saltanat ve hilafete bağlılığın güçlendirilmesine yönelik çabalar kapsamında gerçekleştirildi. Ancak bu hareket, gösterişli törenlerden öteye gidemeyen güdük faaliyetler olarak tarihteki yerini aldı.⁸ Nasihat Hey'etlerinin gezdiği şehirlerde "*padîşahım çok yaşa!*" sloganlarının tekrarından öte gidemeyen bu faaliyetler Mütareke ve İşgal acılarının yaşandığı bir memlekette birlik ve beraberliğin güçlendirilmesine pek de katkı sağlayamadı.

Mondros Ateşkes Antlaşmasına göre orduların kuruluş, kadro ve teşkilat yapısının yeniden düzenlenmesi gündeme geldi. Anadolu'da ve Trakya'da toplanan 9 kolordu ve bunlara bağlı 20 tünden ibaret olan ordu, yeniden bir düzenlemeye tabi tutuldu. Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye Riyaseti, bu sırada İstanbul'da toplanmış genç ve yetenekli komutanların Anadolu'da etkin görevlere atanmasını sağlayarak asayişin yeniden sağlanabileceğini umuyordu. Anadolu ve Trakya'da bulunan kolorduların başına Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, (Sakallı) Nurettin Paşa, Yusuf İzzet Paşa, Refet Bey, Selahattin Adil Bey, Kâzım (Özalp) Bey, Şefik (Aker) Bey, Cafer Tayyar Paşa vb. gibi önde gelen komutanlar atandı. Ancak divan-ı harp üyelikleri ve başkanlıklarına İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı olanların veya çeşitli nedenlerle İttihat ve Terakki döneminde ordudan tasfiye edilenlerin getirilmesine dikkat edildi.⁹

⁷ Falih Rıfıkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul 1955, s. 97.

⁸ Geniş bilgi için bk. Mevlüt Bozdemir, **Hey'et-i Nasiha: Anadolu ve Rumeli Nasihat Hey'etleri**, İzmir 1992.

⁹ Damat Ferid Paşa kabinesi işbaşına gelir gelmez ilk iş olarak 8 Mart 1335 (1919) tarihli bir kararname ile Divan-ı Harb-i Örfî kurulmasına karar verdi. Bk. **Takvim-i**

İşte bu sırada ordu müfettişliklerinin yeniden teşkili gündeme getirildi. Bu yeni yapılanma orduların lağvedilmesi ile görevlerinden alınarak İstanbul'da toplanmış olan üst rütbeli komutanların yeniden aktif vazifeye atılmaları için hazırlanmış büyük bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Şakir Paşa'dan sonra Harbiye Nezaretine getirilen Şevket Turgut Paşa, Cevat (Çobanlı) Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa -Anadolu'nun mütarekeden sonra mutlaka büyük güçler tarafından işgal edileceği görüşünden hareketle- vatanın kurtarılmasına yönelik olarak 1919 yılı Nisan ayı içerisinde İstanbul'da yaptıkları gizli toplantılarda, hal çareleri aramaya koyulmuşlardı¹⁰. Bu toplantılar Mustafa Kemal Paşa'nın da katılmasıyla son şeklini aldı. Özellikle Mustafa Kemal Paşa, Cevat ve Fevzi Paşaların yaptığı görüşmeler çok önemli idi. Büyük bir gizlilikle yürütülen toplantılarda tespit edilen kararlar şu şekilde sıralanmıştır:

1-)Yapılan çalışmaların sonunda kararlaştırılmış olan üç ordu müfettişliğinin bir an evvel teşkili ile ordunun emir ve kumandasının yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Vekayi (TV.), nr: 3493, 11 Mart 1335 ; **Düstûr**, II. Tertip, C XI, Dersaadet 1332, s. 135 ; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 198 ; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 177. Bu divan-ı harplerde ele alınan en önemli konu ise Ermeni ve Rum tehciri idi. Bk. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbatası (BOA.MVM.)**, nr: 214, s. 120; Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (Yay.Hz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1964, s. 202-203; Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979, s. 126 . Divan-ı harplerin üyelerinin tamamına yakını İTC düşman olan veya sempati duymayan eski paşalardı. Bir kısmı da ittihaççılar tarafından ordudan tasfiye edilmişlerdi. Divan-ı harplerin üyelerinin listesi için bk. **TV.**, nr: 3503, 23 Mart 1335, nr: 3519, 29 Nisan 1335; İTC üyelerinin yargılanmaları konusunda basında çıkan haberler için bk. **İkdam** , nr: 7995, 13 Mayıs 1335; Fahrettin Kırzioğlu, **Ziya Gökalp, Malta Konferansları**, Ankara 1985, s. 15-18.

¹⁰ Bu görüşmelerin 1919 yılı Nisan ayında sık sık tekrar edildiği anlaşılmaktadır. Zaten bu ayda ordu müfettişliklerinin kurulduğu da anlaşılmaktadır. Bk. **Gn.Kur. ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 83; Öte yandan Süleyman Külçe ise bu misakın 15 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştiğini yazar. Bk., **Mareşal Fevzi Çakmak**, İstanbul 1958, s. 108; halbuki Külçe'nin verdiği tarih oldukça geçtir. Bu tarihte her şey bitmiş olup ordu müfettişleri bilfiil vazifeye başlamışlardı.

2-) Mümkün olduğu kadar çok miktarda silah, cephane, mühimmât ve diğer malzemenin Anadolu'daki muhtelif depolarda toplanarak İtilaf devletlerine teslim edilmemesi vatanî bir vazifedir.

3-) İstanbul'daki hükûmet, İngiliz İşgal kuvvetlerinin elinde esir olduğundan buradan (İstanbul) verilen/verilecek emirlerin -icra ediliyormuş gibi gösterilerek- icra edilmemesi, Anadolu'da "*millî bir idare vücuda getirilmesi*" gerekli görülmektedir.

4-) Millî galeyandan istifade edilerek, kuva-yı milliye teşkili ve millî iradenin buna dayandırılması gerekmektedir.

5-) Bundan böyle mutlak müdafaada kalınmayarak, saldırgan düşmanlarımız üzerine karşı taarruza geçilmesi lâzımdır¹¹.

Tarihe "*Üçler Misâki*" (Üçlerin antlaşması) adıyla geçen ve Mustafa Kemal Paşa, Cevat Paşa ve Fevzi Paşa tarafından ortaklaşa hazırlanan ve yine Fevzi (Çakmak) Paşa tarafından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne sunulan gerekçeli rapor kabul edilip Harbiye Nezaretinde yapılan birtakım düzenlemelerden sonra onaylanmıştır.¹² Nitekim Harbiye Nazırı olan Şakir Paşa, işgal orduları komutanlığının fazla dikkatlerini çekmeden bu teşkilatın yapılmasını ikaz etmiştir.¹³ 1919 yılı Nisan ayının sonlarına doğru gerçekleştirilen bu teşkilatlanmanın ayrıntıları Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından hazırlanmış, 30 Nisan 1919 tarihinde de Harbiye Nezaretinin tasdikinden geçmiştir. Aynı tarihte Padişahın da, müfettişlik teşkilatına dair iradesi, yani onayı alınmıştır.¹⁴ Buna göre irade hükümlerinin yürütülmesiyle ilgili görev Harbiye Nezaretine verilmiştir. Harbiye Nazırı Şakir Paşa,

¹¹ Süleyman Külçe, **a.g.e.**, s. 108.

¹² Hüsamettin Ertürk, **Millî Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa**, Daktilo metin, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, s. 89 vd.

¹³ Süleyman Külçe, **Mareşal Fevzi Çakmak**, İstanbul 1958, (ikinci baskı), s. 106.

¹⁴ **BOA. (Dosya Usulü İrade Tasnifi) DÜİT**, nr: 68/11, 30 Nisan 1335.

hazırlanan talimatnameleri 6-7 Mayıs 1919'da ordu müfettişlerine tebliğ etmiş¹⁵; sadarete de bilgi verilmiştir.¹⁶ Konu, hükûmetin 17 Mayıs 1919 tarihli toplantısında müzakere edilerek gereken yerlere talimat yazılmıştır.¹⁷ Ertesi gün Dahiliye Nezareti ile Harbiye Nezaretine bilgi verilmiştir.¹⁸ Böylece müfettişlik teşkilatı resmen kurulmuştur.

Buna göre, I.Ordu Müfettişliğinin merkezi İstanbul olup başına Kavaklı Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa; Yıldırım Orduları (daha sonra II.Ordu) Müfettişliğinin merkezi Konya şehri olup başına Mersinli Cemal Paşa, Dokuzuncu Ordu Kıt'aatı (daha sonra III.Ordu) Müfettişliğinin merkezinin Erzurum şehri olup başına da Mustafa Kemal Paşa'nın atanması kararlaştırıldı.¹⁹ Ayrıca, Rumeli Kıt'aatı Askeriyesi Müfettişliğinin teşkili ve başına (Sakallı) Nurettin Paşa'nın tayin edilmesi kararlaştırıldı.²⁰ Diyarbakır, Urfa ve Mardin taraflarında konuşlandırılmış bulunan 13. Kolordu ise, müstakil olarak Harbiye Nezaretine bağlandı; geri kalan sekiz kolordu ise I., Yıldırım (II. Ordu) ve IX. Ordu (III. Ordu) müfettişliğine taksim edilmiş²¹; müfettişlere ayrıntılı talimatname verilmiştir.²²

---

¹⁵ **Gn.Kur. ATASE Arşivi** nr:1-1, Kls:11, Ds:164, F:83; **BOA. (Babiali Evrak Odası) BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; 343173; ayrıca bk. **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, (Yay. Hz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Ankara 1982, s.22-24, belge nr: 20-21.

¹⁶ **BOA., BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; ayrıca bk., **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 24, belge nr: 22.

¹⁷ **BOA. MVM.**, nr: 215, 17 Mayıs 1335, s. 115. Bu konu bir müddet sonra yeniden hükûmet tarafından görüşüldü. Bk. **BOA. MVM.**, nr: 215, 28 Mayıs 1335, s. 133.

¹⁸ **BOA.BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; ayrıca bk. **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 25, belge nr: 23-24.

¹⁹ **BOA. BEO.**, Harbiye Giden nr: 343173 ; ayrıca bk.**T.S.K.Tar.**, C III/6-1, s. 233.

²⁰ **Yeni Gazete** nr: 175 / 1739, 26 Mayıs 1335.

²¹ **Gn.Kur. ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44.

²² 1-) Müsterek Vazifeler; a-) Mıntukalarında dahilî güvenliğin iade ve istikrarı, asayişsizlik sebeplerinin araştırılarak tespit edilmesi, b-) Mıntukalarında ötede beride bulunan silah, cephane ve sairinin bir an evvel toplatularak münasip depolarda muhafaza altına alınması, 2-) Müfettişlik ve kolorduların, yukarıda sıralanan vazifeleri gerçekleştirmek, uygulamak için verecekleri her türlü talimatı, mıntukalarında bulunan vilayetlerle mutasarrıflıklar doğrudan doğruya yerine getireceklerdir. 3-) Müfettişlikler

Müfettişlik teşkilatının kurulduğu sırada İngilizlerin, Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Türklerin Rum ve Ermenilere yönelik saldırılarda buldukları iddiasından hareketle asayiş ve düzenin sağlanması yolunda Osmanlı hükümetine çektikleri ihtar ile İstanbul hükümetinin ordu müfettişliklerini kurma yolundaki çalışmaları biçim ve zaman açısından birbirine denk düşmüştü. Yoksa IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği Mustafa Kemal Paşa için hazırlanmış özel bir görev değildi. Rumeli Kıt'aatı ve üç ordu müfettişliği bu dönemin şartlarının oluşturduğu bir yapılanma idi.²³

Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanmasında, dönemin yazışma kuralları gereği Osmanlı Harbiye Nezaretinin (Milli Savunma Bakanlığı), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı), Dahiliye Nezaretinin (İçişleri Bakanlığı), sadrazam ve Hey'et-i Vükelanın (Bakanlar Kurulu) olurları ve Padişahın onayı gerekiyordu. Bu durumdan, başkentte kontrolü ellerinde bulduran işgal kuvvetleri komutanlığının da haberdar olması söz konusu idi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve gelmesine, kendisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Almanya karşıtı olmasından dolayı İngiltere, Padişah ve Damat Ferit hükümetinin karşı çıkması söz konusu olamazdı.²⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın atanmasında etrafındaki dost ve yakınlarının aracılığı da etkili olmuştur.²⁵ Sınıf arkadaşı Ali

---

ve kolordular kendi mıntukaları civarındaki asayişin sağlanması ve sair işler için doğrudan doğruya civar kolordu ve müfettişliklerle koordineli olarak vazife icrası için muhabere edeceklerdir. 4-) Müfettişlik emrinde bulunan kolordular harekât ve asayiş hususlarında doğrudan doğruya müfettişlikle irtibat halinde bulunurken, yazışma ve personel işleri ile olsun, silah ve teçhizat ikmali konularında olsun eskiden olduğu gibi Harbiye Nezareti ile muhabere etmek mecburiyetinde idi. Fırka veya mıntuka komutanlığı veya özel bir göreve tayin edilecek subayların tayin veya yer değiştirmeleri müfettişliğin onayı ve talebiyle gerçekleştirilecekti. Bununla beraber, diğer hususlarda lüzum ve menfaate göre müfettişliklerin verdikleri talimatı kolordu komutanları aynen uygulamaya koyacaklardı. Öte yandan mıntuka komutanları, subayların tayin ve yer değiştirmelerinden de yetkili kılınmışlardı. **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44-2.

²³ "Atatürk", **IA**, C I, s. 732.

²⁴ Atatürk'ün bu alandaki raporları için bk. Uluğ İğdemir, **Atatürk'ün Yaşamı**, C I, Ankara 1980, s. 149-155, 156-160; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD)**, C IV, s. 1-8.

²⁵ Ali Fuat Paşa, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 34 vd.

Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa, Salacak'taki evinde²⁶ akrabaları olan Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Mehmet Ali Bey'le Mustafa Kemal Paşa'yı bir yemek davetinde tanıştırmış, güven telkin etmiştir.²⁷

Mütareke ortamında Orta ve Doğu Karadeniz'deki Rum çetelerinin baskın tarzındaki eşkıyalık olayları özellikle Samsun, Canik ve Amasya taraflarında Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere yönelik saldırıları dayanılmaz bir hal almıştı.²⁸ Bölgedeki Türkler de milis kuvvetleri oluşturarak eşkıyalık yapan Rum ve Ermeni çeteleriyle mücadeleye başlamıştı. İşgal kuvvetleri komutanlığı yaptığı açıklamalarda bu sırada saldırıya uğramış bulunan masum Türkleri suçlu, saldırganları ise suçsuz olarak görüyordu. Bu görüşten hareketle İngilizler, bölgede sükûn ve asayiş sağlanmadığı takdirde buraları da işgal edeceklerini bir ultimatomla hükumete bildirmişti.²⁹ Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey bölgede asayişin sağlanması konusunda Damat Ferit Paşa'yı ikna etmiştir. Erkan-ı Harbiye Reisi Cevat (Çobanlı) Paşa'nın da bulunduğu bir toplantıda Cercle d'Orient (Serkil Doryan)'da verilen öğle yemeğinde Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Cevat Paşa'nın teklifiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanması konusu sadrazama açılmış o da bu durumu kabul etmiştir.³⁰ Damat Ferit, yanlış bir anlamaya meydan bırakmamak için İngiltere elçiliği baş tercümanı Ryan'a, Mustafa Kemal'in özellikleri hakkında bilgi vermenin uygun olacağını bildirirken, Fevzi (Çakmak) Paşa bir İngiliz subayına Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçı olmadığını söyleyerek güven telkin etmiştir.³¹

---

²⁶ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni - Siyasî Hatıralarım**, C I, İstanbul 1993, s.34-35.

²⁷ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C I, İstanbul 1970, s. 30; ayrıca bk. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 101. Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 34-35.

²⁸ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 12.

²⁹ **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)**, S 1, (1952), vesika nr: 18-a.

³⁰ Rauf Orbay, **a.g.e.**, C I, s. 230 ; Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 34 vd., 61.

³¹ **Gn.Kur. ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1; ayrıca bk. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959, s. 12.

Mustafa Kemal Paşa, diğer taraftan yakın arkadaşı Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın damadı olan Bahriye Nazırı Avni Paşa ile de görüşmelerde bulundu; Mehmet Ali Bey vasıtasıyla Şişli'deki evinde birkaç defa bir araya gelerek görüş alışverişinde bulundular. Avni Paşa, kayınpederine Mustafa Kemal Paşa konusunda güvence verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine tayininde Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in rolü olduğu gibi, Avni ve Şakir Paşaların da etkisi oldu.³² Ali Fuat Paşa, Damat Ferit ile Mehmet Ali Bey'in arasının bu tayinden sonra açıldığını ve Mehmet Ali Bey'in bir daha kabinelere giremediğini belirtir.³³ İşte bu izah edilen temasların sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya ordu müfettişi olarak gönderilmesi uygun görüldü.³⁴ Öte yandan bazı yazarlar, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden bir netice çıkmayınca, son çare olarak Anadolu'ya geçtiğini belirtirlerse de bunun pek gerçekçi olmadığı değerlendirilmektedir.³⁵

Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından, yukarıda görev ve yetkileri izah edilmeye çalışılan müfettişlik teşkilâtının kurulmasıyla, Osmanlı ordusu, görünüşte "*seferî kadro düzeninden hazarî (barış) kadro*" teşkilâtına geri dönmüş oluyordu. Mütareke hükümleri gereği lağvedilen ordu komutanlıklarının yerini alan ordu müfettişlikleri, talim ve terbiye ile uğraştıkları gibi, ötede beride dağınık

³² Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 60, 62; Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, s. 106; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 101.

³³ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 64.

³⁴ Hüsamet'in Ertürk, **Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa**, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi, s. 88 vd; Bu konu daha sonra yapılan araştırmalarda da ele alınmıştır. Mesela, David Fromkin batılı gözü ile olaylara yaklaşarak, bu sırada bütün gelişmelerin Mustafa Kemal Paşa'nın lehine olduğunu ifade eder. Mustafa Kemal'in müfettişlik için Samsun yolculuğunu bir yerde XX. yüzyılın en büyük politik yolculuğu olduğunu belirtir. Bk., **Barışa Son Veren Barış**, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 404.

³⁵ Erich Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul 1987, s. 193-194; Lord Kinross, **Atatürk**, s. 236. Diğer taraftan, Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı İsmet İnönü de böyle düşündüğünü ifade eder. İsmet İnönü, bu konu hakkında hatıralarında şu açıklamada bulunur: "...Aylardan beri devam eden siyasi çalışmalar artık sona ermiş, başka çare olmadıktan sonra Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya gitmeye karar vermişti." İsmet İnönü, **Hatıralar**, C I, İstanbul 1985, s. 176; Ayrıca bk. **Tarih IV**, İstanbul 1931, s. 26.

halde bulunan silah, cephane ve teçhizatı depolarda toplatarak koruma altına alacaklardı. Bu arada bölgelerinde huzuru bozacak her türlü harekete engel olup güven ortamını sağlayacaklardı. Nitekim ilk bakışta sanki mütareke hükümlerini uygulamak için kurulmuş teşekküller olarak göze çarpan ordu müfettişlikleri, icraatlarına ve başlarındaki görevli kişilerin tavır ve hareketlerine bakılırsa memleket menfaatine kurulmuş bulunan olağanüstü devrin en önemli teşekkülleri olduğu göze çarpar. Ordu müfettişliklerine, o sırada Osmanlı Genelkurmayının en başarılı komutanları atandı³⁶. Bu kişiler, İttihatçılık şüphesinden uzak olduklarından şimdilik hükûmet nazarında da en seçkin ve güvenilir komutanlar arasında yer alıyordu. Kuruluş amacı yukarıda izah edilen maddelerdeki gibi olmuş olsa da, müfettişliklere atanan komutanların İtilaf Devletleri lehine bir tavır sergilenmesi mümkün değildi. Diğer taraftan, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin barış kadrosu esasına dayanarak teşkil ettiği bu yeni düzenlemeler, İtilaf Devletleri temsilcilikleri tarafından da sakıncalı bulunmamıştı³⁷.

Aslında ordu müfettişlikleri, hazarî (barış dönemi) kadrodan ziyade bir tür seferî (savaş hali) ordu kadrosu hüviyetinde idi. Bu durumu, müfettişliklerin kuruluş günlerinde verilen emir ve talimatnameler de büyük ölçüde doğrulamaktadır. Nitekim Harbiye Nezareti, 30 Nisan 1919 tarihinde Şakir Paşa'nın imzası ve "gizli" kaydıyla ordu müfettişlikleri ve kolordulara gönderdiği emirde, ordunun seferber durumda olduğunu açıklamıştı. Bu arada seferberlik zamanında olduğu gibi, askerî faaliyetlerin aksatılmadan yürütülmesi isteniyordu. Verilen bu emre göre, her ne kadar mütareke imzalanmış olsa da, "harp hali" hâlâ devam ettiğinden, istihbarat konusunda aksamalara meydan bırakılmaması isteniyordu. Askeri strateji uzmanlarına göre,

³⁶ Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 8'de Padişahın, komutanlara hitaben; "...Sizin gibi mert ve cesur, güvenilir komutanlara malik bir millet elbet yok olmaz!" dediğini belirtir.

³⁷ Bilgi için bk., **Gn. Kur. ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 17.

bir ordunun savaşı kazanabilmesi için öncelikle psikolojik harbi başarılması gerekmektedir. Bu görüşten hareketle Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti de bu kritik dönemde istihbarat konusuna gereken önemi vermeyi kendine ilke edindi. Bunun için gerek hudutlarda, gerekse memleket içerisinde bulunan ecnebi hükûmet ve orduları hakkında elde edilecek olan her türlü bilgi ve belgeler muntazam bir şekilde ve "*gayet gizli*" kaydıyla Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesine gönderilmesi isteniyordu. Harbiye Nezareti, istihbarat konusunda çalışmalar yapılırken, nelere dikkat edilmesi gerektiğini de izah etmekte idi: Bu açıklamaya göre, genel olarak Türklüğün leh ve aleyhindeki siyasî fikir ve cereyanlar, komşu ülkelerdeki siyasî değişiklikler, askerî birliklerin durumları ve miktarları, hudut komşularımızın silahlı kuvvetlerinin genel durumu, memleket dahilinde bulunan işgalci düşman birliklerinin tavır ve hareketleri yalnızca ordu müfettişlikleri ve müstakil 13.Kolordu Komutanlığı aracılığı ile üst makamlara -Harbiye Nezareti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti- bilgi verilecekti³⁸. Böylece ordu müfettişlerinin en önemli vazifelerinden birisi, istihbarat faaliyetlerini aksatmadan yürütmek şeklinde tespit edilmişti. Harbiye Nezareti, istihbarata ait bilgi toplama ve istihbarata karşı koyma konusunda çok hassas davranarak titiz bir çalışma sergilenmesini istiyor; ülkenin bu kritik devrede en çok birlik ve beraberliğe muhtaç olduğunun hatırdan uzak tutulmaması gerektiğini anlatıyordu. Müfettişlerin, bu bilgi toplama işleminde en büyük yardımcılarının vali, mutasarrıf ve kolordu komutanları olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi bulunan Cevat Paşa ise, İzmir'i işgalini takip eden günlerde ordu müfettişliklerine gönderdiği emirde, çok nazik bir dönemde bulunulduğunu ifade ederek ordu müfettişlerinin görevlerine daha sıkı bir şekilde sarılmalarını öğütlemekte idi⁴⁰. Görevlerinin bilincinde olan mü-

³⁸ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 12.

³⁹ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 14, 14-1 ; BOA.DH.ŞFR., nr: 99 / 137.

⁴⁰ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 21-2.

fettişler de, mntıklarındaki askerî birlik ve kıt'aların genel durumlarını inceden inceye denetleyerek, aksaklıkların mümkün olduğunca kısa sürede giderilmesine çalışmakta idiler⁴¹. Ordu müfettişlikleri ayrıca görev bölgelerindeki siyasî ve askerî gelişmeleri telgraflarla birbirlerine aktararak, koordineli bir şekilde hareket etmeğe gayret gösteriyorlardı⁴².

Mütareke Döneminde kurulan ordu müfettişlikleri içerisinde şüphesiz en önemlisi IX. Ordu (III. Ordu) Müfettişliği idi. Bu müfettişlik gerek ordunun yeniden teşkilâtlanması meselesinde, gerekse ülkenin kurtarılmasında büyük rol oynayacak olan Mustafa Kemal Paşa'nın uhdesinde bulunmasından dolayı önemli idi.⁴³

IX.Ordu Kıt'aatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan Ayrılmasından Önceki Çalışmaları, İstanbul'da Askerî ve Mülkî Makamlarla İlişkileri

İstanbul'da gerçekleştirilen bir dizi görüşmelerden sonra Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1919 tarihli irade-i seniyye ile IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliğine atanmış⁴⁴; Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından da sadarete bu atama hakkında bilgi verilmiştir.⁴⁵ Şakir Paşa 6 Mayıs 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben resmî bir yazı gönderdi. Bu yazıya Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı tarafından kaleme alınan bir

---

⁴¹ **BOA.DH.ŞFR.**, nr: 99 / 55.

⁴² Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960, s. 236; Özellikle İzmir'in işgalinden sonra, ordu müfettişlikleri ile kolordular arasındaki muhaberede büyük ölçüde bir artış oldu. Bu sırada II.Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa ile devamlı temas halinde bulunan III.Ordu Müfettişi M.Kemal Paşa, memleketin Yunan istilasından nasıl kurtarılacağı yolunda fikir teatisinde bulduktan sonra, Konya'da bir "*Vatan Ordusu*"nun teşkiliyle mukavemetin sürdürülmesinden söz ediyordu. Geniş bilgi için bk., **Gn.Kur. ATASE Arşivi** nr: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29.

⁴³ Ordu müfettişlik teşkilatı hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, **a.g.e.**, s. 102-112.

⁴⁴ **BOA. BEO**, Harbiye Giden nr: 342765; **BOA. DUIT.**, nr: 68 / 11.

⁴⁵ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1; **BOA. Harbiye Terfiat, Tevcihat** nr: 67 / 5.

talimatname de eklendi⁴⁶. Bu talimatnâmeye göre⁴⁷, İçişleri Bakanlığı birimlerinden de gerekli görülenlere haber verilmesi isteniyordu⁴⁸. Şakir Paşa, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliğine atanan Mustafa Kemal Paşa'nın görev ve yetkilerini belirten talimatnâmenin bir suretini 7 Mayıs tarihinde Heyet-i Vükelâ'ya (Bakanlar Kurulu) gönderdi. Bakanlar Kurulu'nda yapılan 17 Mayıs 1919 tarihli oturumda Şakir Paşa'nın müfettişlik için hazırladığı yetki belgesi ile buna bağlı olan talimatnâme tasdik edildi.⁴⁹ Bakanlar Kurulunda yapılan müzakere-lerden sonra konu hakkında Dahiliye Nezaretinin (İçişleri Bakanlığı) bilgilendirilmesi de istendi. İçişleri Bakanlığı bundan haberdar olduktan sonra, IX.Ordu Kıt'aları Müfettişliğinin iâşe ve ikmâli için vilayet-lerle yazışma başlatıldı⁵⁰. Vilayetlere yazılan telgraflarda, her livanın (il) köy ambarlarında bulunan hububatın bir miktarının ordu müfet-tişlik merkezleri ile iskelelere gönderilmesi istendi.

Mustafa Kemal Paşa ise, tayin işlemi gerçekleştikten sonra gerekli hazırlıklara başladı, bölgenin arazi haritalarını ve asker sayısını göste-ren cetvelleri Erkan-ı Harbiye'den temin etti. Bu arada bölgede mev-cut jandarma miktarını öğrenmek üzere 6 Mayıs 1919 tarihinde üst makamlara müracaat etti⁵¹. Bir süre sonra da, Şakir Paşa'nın mühür ve imzasının yer aldığı talimatname kendisine verildi⁵². Mustafa Kemal Paşa, 12 Mayıs tarihinde müfettişlik mıntukasına gönderdiği telgrafta,

⁴⁶ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Aynı dosya, F: 1-1, 1-2; **BOA.BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984, lef: 1-2.

⁴⁷ Talimatnamenin tam metni için bk. **HTVD.**, S 1, (1952), vesika nr: 3; Bu sırada Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya vekâlet eden Kâzım (Inanç) Paşa yetkilerin geniş tutulmasında rol oynamıştır. Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın görevlerini üç madde toplamıştı. Bk. **BOA.BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; **Gn.Kur. ATASE Arşivi**ndeki bir belgeye göre, Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek olan talimatnamenin müs-vedde nüshasının tarihi 4 Nisan 1335 olarak gösterilmesi ise oldukça ilginçtir. Bk. Kls: 11, Ds: 164, F: 1-1, 1-2.

⁴⁸ **BOA.BEO.**, Harbiye Giden nr: 342984; ayrıca bk. Münir Sirel, "19 Mayıs ve Ata-türk", **BTTD.**, S 2, (Kasım 1967), s. 3-13.

⁴⁹ **BOA.MVM.**, nr: 215, s. 115.

⁵⁰ **BOA.DH.ŞFR.**, nr: 99/55; ayrıca bk. Midhat Sertoğlu, "Millî Mücadelede M.Kemal ile İlgili Bilinmeyen Belgeler", **BTTD.**, S 14, (Kasım 1968), s. 5-41.

⁵¹ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 7, 8.

⁵² **Gn.Kur. ATASE Arşivi**: 1-1, Aynı dosya, F: 12.

eşkıyalığın önlenmesi için doğru bilgilerin kendisine iletilmesini; ayrıca, bunların adı bir eşkıyalık mı, yoksa siyasî bir amaca yönelik hareket mi olduğunun açıklanmasını istedi⁵³. İçişleri Bakanı Mehmet Ali Bey ise Trabzon, Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamüretilaziz (Elazığ), Ankara ve Kastamonu vilayetleriyle Erzurum ve Canik livalarına gönderdiği şifre telgrafta, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinin sadece askerî olmayıp, aynı zamanda da mülkî olduğunu, Bakanlar Kurulu'nda bu yolda bir talimatnâme hazırlandığını ve kendisine verildiğini bildiriyordu⁵⁴. Bundan da anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın görevi hem askerî, hem de sivil alanları kapsıyordu.⁵⁵

IX.Ordu Kıt'aları Müfettişliğine atanan Mustafa Kemal Paşa'nın refakat ve maiyetinde bulunanların tahsisat ve harcırahlarının Harbiye Nezareti (Milli Savunma Bakanlığı) bütçesinden karşılanacağı belirtilmekte idi. Öte yandan, Paşa'nın askerî işlerden başka, eşkiya takibi ve sair vazifeleri de yapması gerekeceğinden, fevkalâde masrafların ortaya çıkması muhtemeldi. Bunun için kendilerine maaşlarının yarısı kadar bir zam yapılması Harbiye Nazırı Şakir Paşa tarafından uygun görülmüş ve bu durum Maliye Nezaretine bildirilerek gerekli ödemelerin yapılması istenmişti⁵⁶. Şakir Paşa'nın 12 Mayıs tarihli bu isteklerine Maliye Nezareti'nin hemen cevap vermemesi, bir yerde ülkenin malî yönden büyük bir kriz içerisinde bulunduğunu gösteriyordu. Harbiye Nezareti ile devamlı temas halinde bulunan Mustafa Kemal

---

⁵³ BOA.DH.ŞFR., nr: 99/137; ayrıca bk. Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 14, 14-1.

⁵⁴ BOA.DH.ŞFR., nr: 99/175, 99 / 231 , 99 / 319, 99 / 328; Ayrıca bk. HTVD., S 1, (1952), vesika : 12-13.

⁵⁴ Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 102-112.

⁵⁵ Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, a.g.e., s. 102-112.

⁵⁶ BOA.BEO., Harbiye Giden: 343211, bu belgeden anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal Paşa'nın aylık tahsisatının yarısı 57.269 kuruş olarak tesbit edilmişti.

Paşa, görev bölgesine gitmezden evvel, kendisine birkaç nüsha müta-
rekenâme metni verilmesini⁵⁷, ayrıca müfettişlik mıntukasındaki jan-
darma sayısının da kendisine tebliğ edilmesini istedi⁵⁸. Bu arada istih-
barata dair birtakım bilgiler de kendisine iletildi⁵⁹. Cevat Paşa'nın Gen-
elkurmay Başkanlığı ile müfettişlik arasında haberleşmeyi temin et-
mek üzere, 15 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ettiği şifre
anahtarının da büyük bir değeri vardı⁶⁰. Nitekim Mustafa Kemal Paşa,
Kurtuluş Savaşı bittikten sonra İzmir'de kabul ettiği gazetecilerin, “---
Paşam, bu zaferi ne ile kazandınız?” sorusuna, “---*Telgraf telleriyle!*” cevabını
vermesi ise şifreli haberleşmeye yani muhabere sistemine verdiği
önemi göstermesi bakımından oldukça ilginçtir⁶¹.

IX.Ordu Kıtaları Müfettişliğine tayinden sonra maiyeti ile beraber⁶²
yoğun bir faaliyet içine giren Mustafa Kemal Paşa, 13 Mayıs 1919'da Milli
Savunma Bakanlığına gönderdiği yazıda, gerekli para ile en az iki otomobil
ve diğer ihtiyaçlarının üç gün içerisinde teminini istedi. Paşa dilekçesinde
ayrıca, bir haftadan beri maiyetiyle beraber bürokratik işlerle uğraştığını
ifade ederek, bir an evvel bunların sonuçlandırılması gerektiği yolunda
isteklerde bulundu⁶³. Milli Sa-

⁵⁷ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 8; **HTVD.**, S 1, (1952), vesika nr: 9.

⁵⁸ **HTVD.**, S 1, vesika nr: 10.

⁵⁹ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 13.

⁶⁰ **Takvim-i Vekayi (TV.)**, nr: 3549, 14 Mayıs 1335; Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 14. Nitekim bu şifre anahtarı Mustafa Kemal Paşa'nın Osmanlı Genelkurmayında görevli arkadaşları ile irtibat kurmasını da kolaylaştıracaktı.

⁶¹ Millî Mücadele devri Türk basınının önde gelen simaları bu görüşme ile birlikte Yunan faciasını ve zaferin kazanılmasını konu eden yazılarını bir arada neşretmişlerdir. Bk. Halide Edip, Yakup Kadri, Falih, Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, Dersadet 1338 (1922).

⁶² Bk. Miralay Mehmet Arif, **Anadolu İnkılabı, Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, (Yay. Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s.25; ayrıca bk. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1987, s. 16; Öte yandan belgelerde Mustafa Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabıt, 51 silahsız küçük zabıt, 19 rovelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 mekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlandığı belgelerde geçmektedir. Bk. **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3.

⁶³ Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzı 13 Mayıs 1919 tarihli idi ve 16 Mayıs 1919 tarihinde hareket edeceğini belirtiyordu. **Gn. Kur. ATASE Arşivi:** 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16.

vunma Bakanlığından Genelkurmay'a hitaben yazılan bir yazıdan anlaşıldığına göre, ilk etapta 3000 liralık avans verilmesi için Maliye Nezaretinden vize alınmaya çalışıldığı ve ondan sonra ödemenin yapılacağı açıklanıyordu⁶⁴. Mustafa Kemal Paşa ise, karargâhının hali hazırda bir harp karargâhı olduğunu ifade ederek⁶⁵, görevinin önem ve derecesinin dikkate alınarak ona göre ödenek ayrılmasının lazım geldiğini belirtiyordu. Ayrıca sorumluluğu ağır olan bu görevi herhangi bir maddî ölçü ile ölçmek istemediğini de ifade ederek, hiç olmazsa daha evvel ordu komutanlığı döneminde almış olduğu tahsisatın (15.000 kuruş) ödenmesini rica etmekte idi⁶⁶. Genelkurmay'a bağlı olan Muhasebât Dairesi ise verdiği cevapta, Mirliwa rütbesindeki ordu müfettişlerine 11.000 kuruş maaş tahsis edildiğini hatırlatarak, bunun üstünde bir meblağın ödenmesine imkân bulunmadığını açıklamakta idi⁶⁷. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri bir sonuç vermiş olmalı ki, Genelkurmay'dan Muhasebât Dairesine 14 Mayıs tarihinde yazılan bir tezkirede, askerî ve mülkî vazifeyi haiz bulunan IX.Ordu Kıt'aları Müfettişliğinin seyyar ve harp karargâhı halinde olacağı açıklanarak gereğinin yapılması isteniyordu⁶⁸. Harbiye Nezareti'nin, müfettişliğin para konusundaki taleplerini olumlu karşılmasına rağmen, belgelerden anlaşıldığına göre bu konuda yapılan girişimlerden bir sonuç alınamadığı tespit edilmiştir.

Bu arada Padişah Vahdetin'in, Mustafa Kemal Paşa'ya kendi kesesinden 40.000 devlet hazinesinden de 360.000 olmak üzere toplam 400.000 altın lira ile 400.000 kağıt lira verdiği yolundaki iddiaların ise hiçbir şekilde aslı bulunmamaktadır. O zamanın bir altın lirası 7.2 gr. gelmektedir. 400.000 altın lira toplam 2. 880 kg yapmaktadır ki, 80'er kiloluk 36 sandık içerisinde ancak muhafaza edilebilir. Kağıt paraların

⁶⁴ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 16-1.

⁶⁵ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls : 11, Ds: 164, F: 15-1.

⁶⁶ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 15.

⁶⁷ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 15-1.

⁶⁸ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 17.

da bu şekilde taşınması için muhafaza altına alındığı düşünülürse yaklaşık 100 sandık civarında olması gerekir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu kadar sandık dolusu parayı yanında taşınması mümkün değildi. Üstelik İstanbul'dan Samsun'a hareketi sırasında Kızkulesi civarında kontrole tabi tutulduğunda İngilizlerin bu kadar parayı başkent dışına göndermelerine izin vermeleri de mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik bölgesine giderken müfettişlik karargâhı için kendisine ödenen para resmen 25.000 kağıt liradır. Mustafa Kemal Paşa bu kadar para ile Samsun'a hareket etmiştir.⁶⁹

Bürokratik işlemler bir yandan devam ederken, Mustafa Kemal Paşa 15 Mayıs 1919 günü Yıldız Sarayı'nda Padişah Vahdettin ile görüşme yaptı. Mustafa Kemal Paşa, anılarında bu veda ziyaretinde Padişahın kendisine; "...Görüyorsun, ben artık memleketi ve milleti nasıl kurtarmak lazım geldiğini tasavvurda tereddüde duçar oluyorum" dediğini ve ellerini havaya kaldırdıktan sonra sözlerine şunları eklediğini ifade eder: "...İnşallah millet mütenebbih ve müteyakkız (uyanık) olur; bu vaziyeti elîmeden (kötü durumdan) gerek beni ve gerekse kendini tahlis (kurtarır) eder."⁷⁰ Padişah ile Yıldız Sarayı'nda yapılan bu son görüşmede Sultan Vahdettin daha sonra kendisine; "Paşa, Paşa! Şimdiye kadar bu devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi artık bu kitaba (tarih kitabı) girmiştir. Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, Paşa! Devleti kurtarabilirsin!" hitabında bulunmuştur⁷¹. Mustafa Kemal Paşa

⁶⁹ Alptekin Müderrisoğlu, "Vahdettin'in Kurtuluş Savaşını Başlatması İçin Mustafa Kemal Paşa'ya 400.000 altın ve 400.000 Kağıt Lira Verdiği Gerçek Dışı Bir İddiadır", **Atatürk Yolu**, S 15, Mayıs 1995, s. 291-303.

⁷⁰ **ASD.**, C I, s. 15 ; Selahattin Tansel bu konuşmanın 16 Mayıs 1919 tarihinde gerçekleştiğini yazar. Bk., **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, İstanbul 1991, s. 233; Jaeschke ise bunu 15 Mayıs olarak gösterir, bk. **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 116.

⁷¹ Falih Rıfki Atay, **Atatürk'ten Hatıralar (1914-1919)**, Ankara 1965, s. 122 ; Jaeschke, her ne kadar bu görüşmenin 12 Mayıs'ta yapıldığını söylerse de hatalıdır. Çünkü 12 Mayıs tarihi pazartesi gününe tekabül etmektedir. Bk. **Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C I, s. 30. Öte yandan 16 Mayıs 1919 tarihi cuma gününe tekabül etmesi açısından doğrudur. Bk. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-sinîn**, (Yay.Hz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Ankara 1993 , (Genelkurmay Yay.), Ayrıca bk. **TBMM ZC**, C I, s. 9.

bu görüşmede üzerine düşeni yapacağını, elinden gelen gayreti göstereceğini ifade ederek selamlıktan ayrılmış; Padişah da kendisine bu ziyaretin anısına altından bir altın kol saati hediye ederek⁷², yeni görevinde başarılar dilemiştir⁷³. Ertesi gün (16 Mayıs) de cuma selamlığına katılan Mustafa Kemal Paşa, devlet erkaniyla da orada görüşüp vedalaşmıştır.⁷⁴

Müfettişlik talimatnamesine göre, Mustafa Kemal Paşa'nın görevi Samsun ve çevresindeki eşkıyalık hareketlerini önlemek, sonra da Anadolu'nun çeşitli yerlerinde beliren kuva-yı milliyeye veya şurâları ortadan kaldırmak, İtilaf Devletlerinin istekleri dışında bir harekette bulunmamak, onların şikayet ettikleri olayların önüne geçmek, görev bölgesinde mütareke hükümlerine işlerlik kazandırmaktı⁷⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde Anadolu'ya gönderilmesini bir "nefy ü teb'id" yani başkentten uzaklaştırma, bir nevi sürgün olarak yorumlar. Nutuk'ta "... *Bu vâsi' selahiyetin, beni İstanbul'dan nefy ü teb'id maksadiyle Anadolu'ya gönderenler tarafından, bana nasıl tevdi' edildiği mücib-i istigrabımız olabilir! Derhal ifade etmeliyim ki, bana bu selahiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Herçi bâd-âbâd (ne olursa olsun), benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri sebep*" olarak açıklar⁷⁶. Ayrıca maksadının İstanbul'dakiler tarafından pek anlaşılmadığı, hatta müfettişlik talimatının dahi Milli Savunma Bakanı Şakir Paşa tarafından anlaşılır, anlaşılmaz bir şekilde mühürlendiğini ifade eder⁷⁷. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı ve eski Bitlis valisi Mazhar Müfit (Kansu) Bey, "*Mustafa Kemal'in sadece askerî değil, mülkî yetkilerle de do-*

⁷² Falih Rıfkı Atay, **a.g.e.**, s. 123.

⁷³ Bk. Atay, **a.g.e.**, s. 122-123; ayrıca bk. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 96.

⁷⁴ Bk. **Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C I, s. 30. Ayrıca bk. **TBMM ZC**, C I, s. 9.

⁷⁵ **BOA.DUIT.**, nr: 68/23; Nitekim Atatürk, 8. 7. 1932 tarihinde Enver Behnan Şapolya'ya tutturduğu notlarında da bunları zikretmişti. Bk. Şapolya, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul 1958, s. 299, 302.

⁷⁶ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 9.

⁷⁷ **Nutuk**, C I, s. 9-10.

natılmış olarak tayin edildiğini öğrenince, O'nu Damat Ferid'in adamı sandım." demekten kendini alamaz⁷⁸. II.Ordu veya Yıldırım Kıtaları Müfettişi Mersinli CemalPaşa'nın yaveri Cevat Rifat (Atılhan) Bey ise, Mustafa Kemal'e verilen geniş yetkilerin Cemal Paşa'ya verilmemesinden dolayıPaşa'nın bu duruma çok içerlediğini ve bu yüzden sadarete bir şifre yazdığını belirtir. Bu şifreye, sadareten verilen cevapta ise, geniş yetkilerin verilmesinde Mustafa Kemal'in hükûmet üyeleri üzerinde bıraktığı olumlu etkinin yanında, Genelkurmay karargahındaki arkadaşlarıyla olan dostluk ve samimiyetinin rolü olduğu ifade edilmiştir⁷⁹. Kâzım Karabekir Paşa ise, böyle yetkilerin verilmesini gayet doğal karşılayarak, Genelkurmay'ın ve üst düzey yöneticilerin genç komutanlara olan güvenini zaman zaman yapılan toplantılarda dile getirdiklerini belirtmektedir⁸⁰. Mevcut kaynaklardan çıkarılan sonuca göre, Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya Harbiye Nezareti, Genelkurmay Başkanlığı, sadrazam ve hükümetin ilgili üyeleri bilerek seçip göndermişlerdi. Onlar, Mustafa Kemal'in seçkin bir komutan olduğunu biliyorlar ve Anadolu'daki problemleri genel istekler doğrultusunda çözebileceğine inanıyorlardı⁸¹. Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği gibi, mütarekenin ağır şartlarının hissedildiği başkent İstanbul'da büyük bir bölümü de şaşkınlık⁸² ve aymazlık içinde idiler⁸³. Şurası bir gerçek ki, hükümet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın gerçek amacını bilmiyorlardı. Yukarıda da izah edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geniş hükümet yetkisiyle gönderilmekte idi⁸⁴. Öte yandan ne İngilizler, ne de Padişah ve hükümet; Mustafa Kemal

⁷⁸ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, Ankara 1986, s. 11.

⁷⁹ Cevat Rifat Atılhan, **Büyük Cihat Dergisi**, S 21, 3 Ağustos 1951.

⁸⁰ Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, (Yay. Faruk Özerengin), İstanbul 1990, s. 8.

⁸¹ Ş. Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C I, (1969), s. 391; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, s. 232-235; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 108 vd.; Lord Kinross, **Atatürk**, s. 242; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, C I, s.35.

⁸² Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 9.

⁸³ Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978, s. 82.

⁸⁴ **BOA.MVM.**, nr: 215, s. 115; **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 1, 1-2.

Paşa'nın yakınları olan Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve Genelkurmay II. Başkanı Kâzım Paşa'ya verdiği ipuçlardaki düşüncelerini bilmiyorlardı⁸⁵. Gerek hükümet, gerekse saray şimdilik Mustafa Kemal Paşa'yı destekliyorlardı⁸⁶.

Ç. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Hareketi ve Mıntıkasındaki Faaliyetleri

15 Mayıs 1919 günü veda için Bâbüâlî'ye (hükumete) giden Mustafa Kemal Paşa, orada, İzmir'in işgal haberini aldı ve hükümet üyelerini büyük bir telaş içerisinde buldu. İzmir'in işgali haberi bütün ülke çapında geniş yankı uyandırmış; başkentte üniversitenin önderliğinde bir kamuoyu oluşturma çabasını da beraberinde getirmişti. Mustafa Kemal Paşa 16 Mayıs 1919 Cuma günü yapılan selamlık resmine Bahriye Nazırı (Denizcilik Bakanı) Avni ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile birlikte katıldıktan sonra⁸⁷, -öğleden sonra- saat 16.00'da Bandırma Vapuruna binerek maiyeti ile⁸⁸, Samsun'a hareket etti⁸⁹. Bandırma Vapuru'nda Mustafa Kemal Paşa ile birlikte maiyetinde III. Kordulu Komutanı Erkân-ı Harp Miralayı (Kurmay Albay) Re'fet (Bele Paşa) Bey⁹⁰, Müfettişlik kurmay başkanı Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik Paşa) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkanı Tabip Albay İbrahim Talî (Öngören) Bey, Kurmay Başkanı yardımcısı Kurmay Yarbay Mehmet Arif Bey (Ayıcı), Karargâh kurmayı ve İstihbarat ve

⁸⁵ Aydemir, **Tek Adam**, C I, s. 394 ; Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, C I, s. 102 ; Kinross, **a.g.e.**, s. 252.

⁸⁶ Naşit Hakkı Uluğ, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973, s. 30, 40.

⁸⁷ **ASD.**, C I, s. 15; Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, C I, s. 32 ; bir kısım kaynaklarda selamlık görüşmesinin 15 Mayıs'ta yapıldığı belirtilmektedir. Bk. **İkdam** nr: 7998, 16 Mayıs 1335; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk**, C I, Ankara 1970, s. 303.

⁸⁸ Miralay Mehmet Arif, **a.g.e.**, s. 25 ; Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, s. 16.

⁸⁹ **Alemdar** nr: 86-1396, 17 Mayıs 1335; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 117.

⁹⁰ Refet Paşa hakkında bilgi için bk., Mehmet Özdemir, **İstiklal Harbi Komutanlarından Refet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Siyasi Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede) Bey, Müfettişlik Topçu kumandanı Topçu Binbaşı Kemal (Doğan) Bey, Müfettişlik Sağlık Daire Başkan yardımcısı Tabip Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Müfettişlik Başyaveri Yüzbaşı Cevat Abbas (Gürer), Tabip Yüzbaşı Behçet Efendi, Kurmay mülhakı Yüzbaşı Mümtaz (Tünay), Kurmay mülhakı Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede), Müfettişlik emir subayı Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), Karargâh komutanı Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Süsoy), Mülhak Yüzbaşı Rauf, Yüzbaşı Hersekli Ahmet Efendi, Kurmay Başkanı Emniyet Subayı Üsteğmen Hayati, Kurmay mülhakı III. Kordord Komutan yaveri Üsteğmen Arif Hikmet (Gerçekçi), İaşe subayı Üsteğmen Abdullah (Kunt), Mülhak Teğmen Zebur, Müfettişlik İkinci yaveri Teğmen Muzaffer (Kılıç), Emir subayı Teğmen Ruhsat, Adli müşavir Ali Rıza Efendi, Tabur Hesap memuru Rahmi Efendi, Tabur hesap memuru Ahmet Nuri Efendi, Birinci sınıf kâtip Faik (Aybars) Efendi, Dördüncü sınıf kâtip Memduh (Atasev) Bey, Zabıt vekili Tahir Efendi, Alay katibi Yahya Efendi, Tabur katibi Süleyman Fehmi Efendi, Hesap memuru Şükrü Efendi, Kıdemli çavuş Osman Nuri oğlu Ali Faik, Kıdemsiz çavuş İbrahim İzzet oğlu Atuf, Çavuşlar Mustafa oğlu Kemal, Kemal oğlu Mustafa, Onbaşılar Tevfik oğlu Adem, Ali oğlu Refet, Abdullah oğlu Ali, Neferler Hüseyin oğlu Mehmet, Ahmet oğlu Emin, Mustafa oğlu İsmail, İbrahim oğlu Ömer, Kerem oğlu Mehmet, Mehmet oğlu Mehmet, Hasan oğlu Ulvan, Mehmet oğlu Durmuş, Mehmet oğlu Ali, Şakir oğlu Nuri, Hasan oğlu Hüseyin, Abdullah oğlu Mehmet, Abdullah oğlu Musa, Mehmet oğlu Hasan, Bekir oğlu Mahmut, İhsan oğlu Mehmet Lütfi, Alioğlu Musa olmak üzere toplam 56 kişi bulunuyordu⁹¹. Boğazları kontrolleri altında tutan İn-

⁹¹ Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkanların tamamının ismini bir eserde bulmak mümkün değildir. O dönemle ilgili yazılan eserlerde farklı rakamlar verilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetinde 18 kişi bulunuyordu. Bk. Miralay Mehmet Arif, **a.g.e.**, s.25 Tevetoğlu, eserinde sadece 18 kişiden bahseder, bunların dışında başka kimse yoktu der. Bk., Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, s. 16; Öte yandan belgelerde M.Kemal Paşa'nın kadrosunda 20 zabitan, 5 memur, 50 silahlı küçük zabıt, 51 silahsız küçük zabıt, 19 rovelvörlü olmak üzere, 17 binek hayvanı, 39 mirî, 49 mekkâri, 4 otomobil olacaktır şeklinde bir liste hazırlanmıştır. Bk. **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 33, Ds: 86, F: 9-3. Bu konuda yapılan yayımlar hakkında da bk., Enver

gilizler, gelip geçen gemileri de kontrol etmekte idiler. Bandırma Vapurunu ile yola çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa ve hey'eti de Kızkulesi yakınlarında İngilizler tarafından kontrole tabi tutuldu. Bu arada belirtmek gerekirse, İngiliz istihbaratının pasaport servisi de boğazlardan geçen yolculara vize vermekte idi. İngilizler, müfettişlik karargâhı ile birlikte İstanbul'dan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a hareket edebilmesi için vize vermekte bir ara tereddüt etmişlerdi. Mütareke döneminde İstanbul'dan ayrılacak herkes için İngilizler'den vize alma mecburiyeti getirildiğinden, Mustafa Kemal Paşa ve karargâhı için de böyle bir başvuru yapıldı. Pasaport servisinde görevli Yüzbaşı J. G. Bennet, Samsun'a gidecek heyetin listesine baktığında, bunların, kendisinde barış yapacak bir kuruldan çok, savaş yapacak bir heyet izlenimi bıraktığını⁹² bağlı bulunduğu istihbarat birimine aktarmıştır. İstihbarat subaylarından Deedes de bu bilgileri İngiliz İşgal Orduları Komutanlığına bildirmiştir. İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığına sunduğu raporunda Deedes her ne kadar endişelerini dile getirmişse de⁹³, bu sırada Padişah'ın ve sadrazamın güvenine layık olmuş bir heyetin karşılarında olduklarını gördüklerinden bunun bir sorun oluşturmayacağı kararına vararak gerekli vizeyi vermişlerdir.⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da IX. (III) Ordu Kıtaları Müfettişliği görev ve yetkileriyle Samsun'a çıkmış; Türk milletinin içinde bulunduğu büyük sıkıntı ve yoksulluğa rağmen, Büyük Nutuk'unda da belirttiği üzere “*Samsun'a çıktığım gün elimde hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız, Türk Milletinin asaletinden doğan ve benim de vicdanımı dolduran manevi bir kuvvet vardı, işte ben ona güvenerek işe başladım*” ifadesiyle özetlemiştir. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışıyla

---

Konukçu, “Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu”, **19 Mayıs ve Millî Mücadele Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, Samsun 2000, s. 236-239; Samsun'a çıkanların tamamının listesi için bk., Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara 2000, s. 22-24.

⁹² John Godolphin Bennet, **Witness**, London 1961, s. 23 vd. Bennet notlarını çok sonraları yazdığından tarih ve bilgi hatası yapmıştır.

⁹³ Bu yorumlar için bk., David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s. 404.

⁹⁴ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 117.

birlikte başlattığı çalışmalara Havza ve Amasya'da devam etmiş; Amasya Genelgesiyle de Milli Mücadelenin hedefi belirlenmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi yeni devletin, yani Türkiye Cumhuriyeti devletinin şafağı olmuştur.⁹⁵ O, Nutuk adlı eserinde, asıl amacını, Osmanlı Devleti'nin o sırada içinde bulunduğu şartları kısaca açıkladıktan sonra, tek karar vardı o da milli egemenliğe dayalı, tam bağımsız bir Türk devleti kurmaktı diye belirtir.⁹⁶

Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa üç günlük sıkıntılı fakat, son derece umutlu bir yolculuktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaştı. İlk iş olarak müfettişlik mıntıkasında bulunan Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Mamüretlaziz (Elazığ), Diyarbakir vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil mutasarrıflıkları ve 15. ve 20. Kolordu komutanlıklarına iki numaralı tebligatını yayımladı. Bu tebligatında, Samsun'da birkaç gün kalacağını, memleketteki asayişsizlik ve eşkıyalığın sebepleri hakkında gerekli bilgiyi toplamaya çalışacağını, bu konuda valilerin kendisine yardımcı olmaları gereğini hatırlatmakta idi⁹⁷. Mustafa Kemal Paşa bu durumu not defterine de şu şekilde kaydetmiştir: “*Hatıra: Samsun'a çıktığım 18 Mayıs (13) 35 tarihinden itibaren bütün memlekette mevcut teşkilat ile temasa geçmeğe ve her yerde teşkilatı takviye ve tevsi'ine başladım. Ervvela tekmil orduları (kendi kumandama dahil olan ve olmayan) tenvir ve milli maksat ve teşkilat için tahrik ettim. Bu babda 13., 15., 20., 3. Kolordulara ve Ordu İki Müfettişliği ve bu müfettişliğin Konya'da bulunan 12. Kolordu ve Bursa'da bulunan 14. Kolordu ve hasebülicap doğrudan doğruya bazı fırka*

⁹⁵ Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Ankara 2001, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 121 vd.; ayrıca tarafımızdan hazırlanmış olan bir başka eser için bk., **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918 - Ocak 1920)**, Ankara 2002, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., s. 57 vdd.

⁹⁶ O yine Nutuk'da İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğü ve Samsun'a ayak basar basmaz uygulamaya başladıkları kararı şöyle açıklar: “*Temel ilke, Türk milletinin onurlu, saygın bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ancak tam bağımsız olmakla sağlanabilir.*” Bk., Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, Ankara 1987, (MEB. Yay.), s. 8.

⁹⁷ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 22, 19 Mayıs 1919.

kumandanlarıyla da uzun uzadıya muhaberat cereyan etti. Umum ordu ile temas ve bu vasıta ile temin-i teşkilât."⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da bulunduğu 24 Mayıs tarihine kadar, müfettişlik ile hükümet arasındaki yazışmaların gayet normal devam ettiği fakat zaman zaman görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı görülmüyordu. Havza'ya geçişinden sonraki günlerde görüş ayrılıklarının daha da arttığı dikkati çeker. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'daki işgal hadisesi ile İzmir'in işgaline karşı duyulan tepkiyi 20 Mayıs tarihli iki ayrı telgrafı ile hükûmete bildirdi⁹⁹. Paşa telgrafında, bu tür saldırıların hükümet tarafından önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını ve kendisinin de bunlardan haberdar edilmesini istedi¹⁰⁰. Hükümet kanadından gönderilen cevapta, gerekenin yapılacağı belirtildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a esenlikle varmasından mutluluk duyulduğu ifade ediliyordu¹⁰¹.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde Samsun'a çıktığı dönemde ülkenin geleceğine ilişkin olarak düşünülen üç karar vardı; bunlardan biri İngiliz himayesini istemek, ikincisi Amerikan mandası, üçüncüsü de bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmak olduğunu belirtmekte idi. Devamında da "*Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da millî hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!*" İstanbul'dan çıkar çıkmaz, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz bu kararı uygulamaya geçirmek istediğini ifade etmektedir.¹⁰²

⁹⁸ Ayrıntı için bk., **Atatürk'ün Not Defterleri**, (Yay. Hz. Zekeriya Türkmen vd.leri), C VIII, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2007, s. 179-180.

⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., **Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1982, Belge nr: 25; ayrıca bk. Bk. **HTVD.**, S 4, (1953), vesika nr: 68.

¹⁰⁰ Mithat Sertoğlu, "Millî Mücadelede Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı", **BTTD**, S 5, s. 9.

¹⁰¹ **BOA.BEO.**, Dahiliye Giden nr: 343076.

¹⁰² Kemal Atatürk, **Nutuk, 1919-1927**, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 8-9.

Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta başlatılacak olan mücadelenin nasıl olacağını da şu sözleriyle anlatmıştır:

“Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklale sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklalden yoksun bir millet medeni insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülmez.

Yabancı bir devletin koruyup kollayacağını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilmez. Halbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir!... O halde, ya istiklal, ya ölüm!

İşte, gerçek kurtuluş isteyenlerin parolası bu olacaktır. Bir an için bu kararın uygulanmasında başarısızlığa uğranacağını farz edelim. Ne olacak? Esirlik! Peki efendim, öteki kararlara boyun eğme durumunda sonuç aynı değil miydi?”¹⁰³

Mustafa Kemal Paşa 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği iki raporda Samsun bölgesindeki eşkiya faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Bundan başka, İzmir'deki Yunan işgalinin kendi mıntukasında dahi tahammül edilemediğini belirterek, bu zamanda tek-vücut olmanın önemini dile getirdi¹⁰⁴. Nitekim IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği telgraflar, Bakanlar Kurulunda ele alınmıştı.¹⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa, 25 Mayıs tarihinde kaplıca tedavisi bahanesiyle karargâhını Havza'ya taşıdı. Bu şekilde hareket etmesinde, iç bölgelerden gelen şikayetleri yakından incelemek istemesi kadar, İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu Samsun'da güvenlik içinde çalışamayacağını görmesi de etkili olmuştu¹⁰⁶. O, bundan böyle müfettişlik mıntukasın-

¹⁰³ Kemal Atatürk, **Nutuk, 1919-1927**, s. 9-10.

¹⁰⁴ **BOA.BEO.**, Dahiliye Giden nr: 343090, lef 1-2.

¹⁰⁵ **BOA.BEO.**, Dahiliye Giden , aynı belge.

¹⁰⁶ **HTVD.**, S 4, (1953) , vesika nr: 72.

daki asker ve sivil yöneticilerle haberleşmede bulunarak, millî bir direniş oluşturma yolunda faaliyetlerini geliştirmeye çalıştı. Bunları yaparken, hükümetle ilişkileri kısa sürede kopma noktasına geldi. Bundan sonra, Damat Ferit hükümeti ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüş ayrılığı derinleşerek kısa bir süre sonra da sürtüşmeye dönüştü.

İstanbul'da ise, IX. Ordu Kıt'aları Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın geniş bir subay kadrosu ile Samsun'a gitmesi ve müfettişlik bölgesinde halkı işgal olaylarına karşı örgütlemeye çalışmasından dolayı İngilizlerin kuşkusu giderek arttı. İngiliz İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, 19 Mayıs 1919 günü Harbiye Nazırına gönderdiği telgrafta duydukları kuşkuları anlattı. Milne, IX. Ordu dağıtıldığı halde ona bağlı birlikler için bir müfettişin geniş bir kurmay heyetiyle gönderilmesinin asıl amacını öğrenmek istedi. General Milne ayrıca bu heyetin, niçin Sivas'a doğru hareket etmekte olduğunu merak ettiğini belirterek konunun kendilerine açıklanmasını istedi¹⁰⁷. Nitekim yukarıdaki bu İngiliz tepkisine karşı Osmanlı hükümeti ve Genelkurmay'ından olmak üzere iki ayrı cevap hazırlandı. İlk cevap Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın imzasıyla verildi. Cevat Paşa'nın verdiği cevapta IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliğinin Konya'da kurulan Yıldırım Kıt'aları (II.Ordu) Müfettişliğinin benzeri olduğu ve belirli bir merkezi olmadığı, seyyar bir konumda bulunduğu açıklandı. Müfettişlikten beklenen görevler ise şu şekilde sıralandı: Geniş bir bölgeye dağılmış olan ordu birliklerinin genel durumlarını yerinde incelemek, bölgedeki tüfek, sürgü kolu ve top kamalarının toplanıp belirlenen yerlere gönderilmesini sağlamak, bölgede her hangi bir asayişsizlik olayına yer vermemek¹⁰⁸. Cevat Paşa'nın İngilizlere verdiği bu cevapla İngilizlerin şüphelerini ortadan kaldırmak istemişti. Öte yandan, hükümet tarafından 25 Mayıs 1919 tarihinde General Milne'e verilen cevapta; Mustafa Kemal'in Anadolu'da görevlendirilmesinin ilk

¹⁰⁷ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 29; **HTVD.**, S 1, vesika nr: 15; ayrıca bk. Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 269-270.

¹⁰⁸ **HTVD.**, S 1, vesika nr: 16.

sebebinin Galthorpe'un 21 Nisan 1919 tarihli notası olduğu vurgulandıktan sonra, ülkede sükûn ve asayişin her hangi bir sebeple bozulmasını önlemek maksadıyla bu ordu müfettişliğinin kurulduğu ve seyyar konumda bulunan bu teşkilatın doğu vilayetlerinde görev yapacağı belirtmekte idi¹⁰⁹.

Başkentte yukarıda belirtilen gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa da yakın arkadaşları ile temaslarda bulunarak, Anadolu'da başlatılacak olan Milli Mücadele hareketinin temellerini atmaya hazırlanıyor; bu konudaki fikirlerini ordu komutanlarına ve başkentte bulunan bürokrat arkadaşlarına iletmekten geri durmuyordu. 24 Mayıs günü Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarından Hüseyin Rauf (Orbay) Bey Bandırma üzerinden Anadolu'ya geçmek üzere İstanbul'dan hareket etti¹¹⁰. Rauf Bey, Bandırma üzerinden Afyon'a geldi; oradan Ali Fuat Paşa'ya yazdığı telgrafta beraberinde bulunan heyetle Ankara'ya geleceğini bildirdi. Bütün hayatını memleket hizmetinde geçiren böyle bir şahsiyetin, Ankara'ya gelişinden memnuniyet duyacaklarını belirten Ali Fuat Paşa, "...kendilerini hararetle beklediklerini" haber verdi. Nihayet Rauf Bey, İzmit eski mutasarrıfı Süreyya (Yiğit), Yüzbaşı Osman (General Osman Tufan), Hintli İhtiyat Zabiti Abdurrahman (Balkan Harbi, I.Dünya Harbi ve İstiklal Harbine gönüllü olarak katılmıştır.) Beyler olduğu halde Ankara'ya vardı ve Akköprü'de Ali Fuat Paşa tarafından karşılandı¹¹¹. Rauf Bey'in Anadolu'ya gelişi ve faaliyetleri Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine gizli tutuldu¹¹². Böylece Millî Mücadele hareketini yönlendirecek olan lider kadro birer birer Anadolu'da toplanmaya başladı. Komutanların Mütareke döneminde (Kasım 1918-Nisan 1919) İstanbul'da sık sık biraraya gelerek ülkenin kur-

¹⁰⁹ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 267-269.

¹¹⁰ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni-Siyasî Hatıralarım**, C I, s. 235 vd.

¹¹¹ Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 66; Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C III, İstanbul 1962, s. 18.

¹¹² Ali Fuat Cebesoy, **a.g.e.**, s. 70.

tuluşu için uygulamayı düşündükleri plan, Anadolu'da şimdi gerçekleştirilme aşamasında idi. Mustafa Kemal Paşa da zaten bir an önce Kazım Karabekir Paşa ile bir araya gelmek arzusunda idi¹¹³.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'ya hareketine kadar hükümetle münasebetlerinde her hangi bir çatışmaya rastlamak mümkün değildir. Bilakis hükümetin, Paşa'nın isteklerinin tamamına yakını yerine getirme gayretinde olduğu görülür. Hatta Onun, mülkî idarecilerle ilgili olarak yaptığı tekliflere de olumlu cevap verilmiştir.¹¹⁴

Mustafa Kemal Paşa, XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa ile ilk haberleşmeyi 22 Mayıs 1919 tarihinde gönderdiği telgrafla sağladı. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında, sınıf arkadaşı Ali Fuat Paşa ile daha sıkı bir diyalogda bulunmak istediğini belirterek, İzmir ve havzasına dair bilgi istedi¹¹⁵. İzmir cephesine ait bilgileri Afyon'daki 23.tümen komutanı vasıtasıyla alan Ali Fuat Paşa, 26 Mayıs tarihli cevabî telgrafında Manisa'nın da işgale uğradığını haber verdi. Paşa ayrıca, XX. Kolordunun Ereğli (Konya)'de kalan son birliklerinin de yaya olarak Ankara'ya gelmekte olduğunu bildirdi¹¹⁶. Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu telgraf haberleşmeleri daha sonra da kesintisiz olarak devam etti.

Mustafa Kemal Paşa, 27 Mayısta Havza'dan II. Ordu Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'ya¹¹⁷ gönderdiği şifre telgrafta, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Manisa'yı da işgal ettikleri haberinin alındığını belirterek, bu konu hakkında bilgi istemekte idi. Mustafa Kemal Paşa telgrafında, Afyon'da bulunan tümenin kuvvetini arttırmaya maddî imkanların yetip yetmeyeceğini, ayrıca bugünkü kritik durumda bu tümene

¹¹³ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C III, vesika nr: 10.

¹¹⁴ **BOA.DH.ŞFR.**, nr: 99/305; 99/308; 99/319.

¹¹⁵ Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 17; Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 65.

¹¹⁶ **Gn.Kur.ATASE Arşivi**: 5-3516, Kls: 327, Ds: 50 (4), F: 40; Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 18.

¹¹⁷ Daha önceleri Yıldırım Kıt'aatı Müfettişliği adıyla anılan bu makam 21 Haziran 1919'dan sonra II.Ordu Müfettişliği adıyla anılmaya başlanmıştır.

nasıl bir görev verileceğini soruyordu. Bunlara ilaveten Konya'da bir "*Vatan Ordusu*" teşkil edilmekte olduğuna dair bazı duyumlar alındığından, bunun mahiyeti ve teşkilatı hakkında kendisinin aydınlatılmasını istiyordu¹¹⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına geciktirmeden (27-28 Mayıs gecesi) cevap veren Cemal Paşa, madde madde istenen bilgileri sıraladı. Bunlara göre, Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgale uğradığı, Afyon'daki tümenin kuvvet personel ve kuvvet bakımından güçlendirilmesi yolunda çaba harcadığı, Rum olan mutasarrıfının değiştirildiği, Konya'da "*Vatan Ordusu*" kurulması için kuvvet hazırlanmaya çalışıldığı, şimdilik sadece bir isim ve ünvan verildiği, fakat henüz tam teferruatlı kuruluşunun tamamlanamadığı izah edildi¹¹⁹.

Anadolu'da müfettişlik mıntkasındaki faaliyetlerin yürütülmesi için Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa arasındaki muhabere kesilmeksizin devam etti. Mustafa Kemal Paşa 28 Mayıs günü Havza'dan, Yıldırım Müfettişliğine yazdığı şifrede, İzmir Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin merkez heyetinin nerede olduğu hakkında bilgi verilmesi istedi¹²⁰. Mustafa Kemal Paşa, CemalPaşa'ya gönderdiği telgrafa ayrıca mıntkasındaki vilayet ve mutasarrıflıklara yazdığı tamim suretlerini de eklemeyi unutmadı. Cemal Paşa'ya hitaben de: "...*Tamamiyet-i mülkiyemizin muhafazası için tezahürât-ı milliyenin daha canlı olarak izhâr ve idâmesi lazımdır. Hayat ve istiklal-i millîyi rehnedâr eden işgal ve ilhak gibi hadiseler bütün milleti dilhûn etmektedir. Teessürât zabt olunmıyor. Bunun için memleketin her yerinde büyük mitingler yapılması gerekmektedir...*"¹²¹ tarzında bir telgraf yazarak siyasî yoldan modern dünyanın anlayabileceği faaliyetlerin icra edilmesini istedi.

Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, bu sırada ordu müfettişlerine gönderdiği gizli bir şifresinde, İngilizlerin Hindistan'da 600.000 kişilik

¹¹⁸ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29.

¹¹⁹ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 29, 29-1; Cemal Paşa'nın cevabını yazılı olduğu kısımda dört madde vardır. Dördüncü maddenin altında da muhtemelen yazılar bulunuyordu, fakat bu kısmın koptuğu anlaşılmaktadır. Atatürk'ün Nutuk'unda da 20.Kolordu komutanının "Konya'da Vatan Ordusu teşkilinden haberdar olmadığı" belirtilir. Krş., **Nutuk**, C I, s. 19.

¹²⁰ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 4-8065, Kls : 239, Ds: 20, F: 31.

¹²¹ **Gn.Kur.ATASE Arşivi:** 4-8065, aynı dosya, F: 32.

bir Afgan ordusuyla mücadele etmek durumunda kaldıklarını belirterek, İngilizlerin Anadolu'ya sanıldığı kadar kuvvet yığamayacaklarını açıklıyordu. Cevat Paşa ayrıca ordu müfettişlikleri ile kolordular arasında sıkı bir münasebet kurulmasını, askerî telgraf ve muhabere hatlarının yanında gerekirse, sivil hatların da kullanılarak topyekûn bir hareket icrasını ve birlik içerisinde bulunmalarının lüzumlu olduğunu emretmekte idi¹²². Nitekim İtilaf kuvvetlerinin Anadolu'da işgalleri yoğunlaştırdıkları bir sırada, Mustafa Kemal'in "*mitingler akdiyle tezahürât-ı milliye*"de bulunması için yaptığı çağrı, Mayıs ayının 28'de azamî noktaya vardı¹²³. Çeşitli vilayetlerde icra edilen mitingler, bazı yerlerde azınlıkların taşkınlıklarda bulunmalarına sebep oldu¹²⁴. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'ya gönderdiği 29 Mayıs tarihli şifre telgrafında, "*yapılan mitinglerin İtilaf Devletleri'nin, Türk Milletinin izzet-i nefsine ve meşru haklarına tecavüz etmelerinden kaynaklandığını*" ifade ederken "...*bu heyecanın memleketin en ücra köşesini dahi içine aldığı, hükümet memurları ile askerlerin şimdilik tamamen tarafsız kaldığı ve metanetlerini muhafaza ettiklerini*" açıklanmakta idi.¹²⁵

Kıt imkânlarla mıntıklarına varan müfettişler, zaman zaman malî sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Maddî sıkıntılara rağmen, ordu müfettişleri vazifelerini aksatmadılar¹²⁶. Mustafa Kemal Paşa müfettişlik mıntukasında ihtiyaçların bitmediğini belirterek, bu sırada şiddetle benzine ihtiyaç duyulduğundan şimdilik acilen 1000 litre benzin gönderilmesini istiyor; aksi takdirde seyyar olan bu müfettişliğin nakil vasıtalarının çalışmamasından dolayı atıl kalacağını ifade ediyordu¹²⁷.

¹²² Gn.Kur.ATASE Arşivi: 4-8065, aynı dosya, F: 34.

¹²³ Kemal Atatürk, *Nutuk*, C I, s. 22.

¹²⁴ *Nutuk*, C I, s. 23 'de Kâzım Karabekir'in izahatına göre, Trabzon'da Rumların kargaşalık çıkarmak niyetinde oldukları belirtilmektedir.

¹²⁵ HTVD., S 5, (1953), vesika n: 92.

¹²⁶ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 42.

¹²⁷ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-2.

Genelkurmay ise, istenen benzinin Erzurum'a gönderileceğini bildirdi¹²⁸. Netice itibariyle bu dönemde bir yandan üst makamlara aktarılan istekler, diğer yandan temenni ve dilekler karşılıklı muhabere ile dile getirilmekte, çözüm yolları aranmakta idi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlik Mıntukasından Geri Çağrılmasına Sebep Olan Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gidişinden sonra İngilizler kendisinden şüphelenmeye başladılar. Onun müfettişlik mıntukasındaki tutumu, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırdı. İngilizler, Sadrazama ve hükûmete baskı yaparak önlemler alınmasını istedi. Bu sırada memleketin çeşitli yerlerinden gelen telgraflar, hükûmete güven duyulmadığını belirtiyordu. Nitekim işgal olayları karşısında pasif davranan hükûmete halk hoş bakmıyordu. Bu sırada Paris'e barış görüşmelerine giden Sadrazam, hükümet başkanlığına, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğine atanmasına başından beri karşı çıkan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yi bıraktı. Bu durumdan istifade etmek isteyen İngilizler hemen devreye girerek Mustafa Kemal'in geri çağrılması yolunda hükûmete baskı yapmaya başladı.

3 Haziran 1919 günü M. Kemal Paşa önemli bir girişimde bulundu. Osmanlı murahhaslarının 1 Haziran'da Paris Barış Konferansına çağrıldığıının, hükümet tarafından tamim edilmesi üzerine müfettişlik mıntukasındaki kumandan ve valilere "*zâta mahsus*" olarak bir telgraf çekti. Bu telgrafında, halkın tepkisinin İtilaf Devletleri tarafından dikkate alınmak mecburiyetinde olduğu, yapılan miting ve sairenin hedefine ulaştığı belirtiliyordu. Ayrıca Yunanlılar'ın İzmir'i işgal ettikleri bir zamanda milletin istekleri ile Paris Konferansına gidecek heyetin istekleri arasında bir uygunluk bulunması gerekiyordu¹²⁹. Öte yandan, bu konferanstan kısa bir süre önce 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurâsında, hemen herkes millî bağımsızlığın korunması ve

¹²⁸ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Aynı dosya, F: 73-4.

¹²⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, C I, s. 27-29.

millî mukadderatın bir millî şurâya verilmesini istediği halde¹³⁰, hükümetin sırtını dayadığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası adına konuşan Sadık Bey, İngiltere himayesini teklif ediyordu¹³¹. Şunu da belirtmek gerekirse, M. Kemal'in 3 Haziran'da Havza'dan Harbiye Nezaretine gönderdiği telgraf, İtilaf Devletleri istekleri doğrultusunda hareket etmek durumunda kalan hükûmete bir başkaldırı niteliğinde idi. M. Kemal bu telgrafında; "...*İtilaf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklaline riayetkâr kalmadıkça ve millet ve devletin tamamı-i masuniyetinden emin bulunmadıkça...tezahürât-ı milliyeyi men' ve tevkîf için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi, bu yüzden çıkacak olay ve gelişmeler karşısında sorumluluk kabul edecek ne kumandan, ne mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur edemiyorum.*"¹³² demektedir.

Bu sırada İngiliz istihbaratından Yüzbaşı Hurst ise, Merzifon'dan Amiral Calthorpe'a gönderdiği şifre telgrafta, III.Ordu Müfettişinin faaliyetleri birer birer sıralıyordu. Hurst, M.Kemal'in "*telgrafhaneleri âdeta tekeline almış olduğunu*" ifade ediyordu¹³³. Hurst'tan gelen bu raporlar, İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığını harekete geçirdi. General Milne, 6 Haziran 1919'da Harbiye Nezaretine verdiği notada M. Kemal Paşa ile maiyetinin derhal İstanbul'a çağrılmasını istemişti. İngiliz komutana göre, o günün kritik şartları içinde tanınmış bir Türk generalinin, emrindeki subaylarla birlikte Anadolu'da dolaşması huzursuzluk yaratacak nitelikte idi. Ayrıca askerî yönden bir faaliyette bulunmasına da gerek yoktu¹³⁴. Milne'in bu emri yanında Calthorpe da 8 Haziran (1919) tarihinde Osmanlı Harbiye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta, Samsun mıntukasından iç kesimlere gitmek için hazırlanan M. Kemal Paşa'nın geriye çağrılmasını istedi¹³⁵. Bu maksatla

¹³⁰ Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, s. 95-119.

¹³¹ Sina Akşin , **a.g.e.**, s. 339-340.

¹³² **HTVD.**, S 5, (1953), vesika nr: 95 ; Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 26.

¹³³ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C I, s. 15-23.

¹³⁴ **HTVD.**, S 1, vesika nr: 17 ; vesikanın İngilizce metni için bk. **HTVD.**, S 19, (1957), vesika nr: 494.

¹³⁵ **BOA.DH.KMS.**, Ds: 53-1, nr: 43, F: 2 ; Bilal Şimşir, **a.g.e.**, C I, s. 10.

İngiliz Askerî Ataşesi Deedes, 8 Haziran'da Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Sabri Efendi, M. Kemal'in geri çağırılması yolunda istekte buldukları için İngilizlere teşekkür dahi etti. Sadrazam Vekiline göre, Anadolu'daki hareketin ardında Harbiye Nezaretinin bulunduğu bir gerçekti. Deedes, Anadolu'daki milliyetçi hareketin bir ittihatçılık hareketi olarak yorumlanması konusunda Sabri Efendi ile hem fikir idi. İngiliz Generali bu sırada İngiliz Muhipler Cemiyetinin kurucuları arasında yer alan Sait Molla ile de bu konuda görüşmekte idi¹³⁶.

Bu gelişmelerin olduğu esnada, İngilizlerin kararlı tutumları karşısında şaşkına dönen Osmanlı hükümeti, çelişkili tavırlar sergiliyordu. Hükümetin sivil kanadı İngiliz görüş ve istekleri doğrultusunda bir politika izlerken, askerî kanada bakılırsa, farklı bir görüş içinde buldukları anlaşılır. Nitekim Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, Milne'nin notasına 8 Haziran tarihinde şu cevabı verdi: "*M. Kemal Paşa'nın IX. Ordu Kıt'aları müfettişliğine tayininde en etkili sebeplerden biri İngiltere Devleti mümessilinin Bâbîâliye verdiği bir nota olmuştur. Bu nota üzerine Sadrazam (Ferit Paşa), siyasî mümessil ile görüşmüş ve bir müfettiş gönderileceğini söylemiş, her hangi bir itiraza maruz kalmamıştır. Hususiyile o sıralarda silahların toplanmadığı ve nakledilmediği hakkında birçok şikayetler de vardı. Binaenaleyh şikayetin önünü almak, hem de hükümetin mütareke hükümleri gereği mes'ul olduğu asayiş ve inzibati temin etmek amacıyla hükümetin kararı ile ülke üç ayrı müfettişlik mıntkasına taksim edilmiş, her mıntkaya da bir müfettiş tayin olunmuştur. M.Kemal Paşa da bunlardan biridir. Talep ve tasvip buyurduğunuz şekilde Yakup Şevki Paşa'nın yerine tayin edilmiştir. Ancak barış kadrosu olduğundan ordu komutanı değil, ordu müfettişi ünvanına sahiptir...Böyle bir müfettişin vilayetleri dolaşmasının halkı rahatsız mı, yoksa teskin mi edeceğinin takdirini memleketin tecrübeli bir asker evlâdı ve mes'ul nazırı olarak acizlerine terkedilmesini rica eder ve sekiz*

---

¹³⁶ Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 11-14.

*aydan bu yana devam eden bir mütarekeden sonra artık Türkler ve Müslümanlara lütfen güven duymanızı rica ederim...*¹³⁷. Cevat Paşa'nın cevabından da anlaşıldığına göre, bu görevlendirmede yani müfettişlik mes'lesinde İngiliz temsilcilerinin arzusuna uyulmuş; öte yandan, Damat Ferit Paşa ile İngiliz siyasî mümessili Ryan görüşüp anlaşmışlardı.

Bu gelişmeler olurken Havza'da bulunan M. Kemal, buradaki faaliyetlerinden dolayı, İngilizlerin kuşkularını daha da arttırmakta idi. Paşa tarafından Sadrazam ve hükûmete gönderilen telgraflarda İngilizlere karşı önlemler alınması isteniyordu. İşte bundan dolayı M. Kemal Paşa ile hükümet arasında ilk kovalamaca ve sinir savaşı başlamış oldu. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, İngilizlerin isteğini kabul eden Bakanlar Kurulu kararına uyararak M. Kemal'den 8 Haziran'da, "*...elindeki istimbottardan biri ile hemen İstanbul'a dönmesini*" istedi¹³⁸. Öte yandan, hükümetin sivil kanadının M. Kemal'in İstanbul'a hemen dönmesi yolundaki çalışmaları karşısında, Şevket Turgut Paşa, M. Kemal'in başkente dönmesi hakkında hiçbir açıklamada bulunmuyordu. M. Kemal gönderdiği telgrafta, çağırılma sebeplerini sorduktan sonra, kömür ve benzin sıkıntısından dolayı gecikeceğini ileri sürerek¹³⁹, gerçek sebebi öğrenebilmek için de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi CevatPaşa'ya başvuruyordu. Nitekim Cevat Paşa, 11 Haziran tarihli cevabında; M. KemalPaşa'ya gizlice mes'elenin hakiki sebebini şöyle açıkladı: "*Sizin gibi kıymetli bir generalin Anadolu illerinde dolaşması kamuoyunda iyi bir etki uyandıracığından bahisle İstanbul'a çağırılmanızı İngilizler istedi.*"¹⁴⁰. Diğer taraftan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa

---

¹³⁷ Gn.Kur.ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 76, 76-1, 76-2 ; Ayrıca bk. HTVD., S 1, (1952), vesika nr: 18-a, b, c ; Gotthard Jaeschke, Milne'in notasına Harbiye Nazırının cevap verdiğini söyleyerek hataya düşmüştür. Halbuki cevabı veren imzasından da anlaşıldığı üzere Cevat Paşa'dır. Krş., **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 125.

¹³⁸ HTVD., S 1, vesika nr: 19.

¹³⁹ HTVD., Sy., 1, vesika nr: 20.

¹⁴⁰ ATTB., C IV, Ankara 1964, s. 29.

da M. Kemal'e aynı tarihte (11 Haziran) gönderdiği telgrafında; "*İstanbul'a davetiniz hükümetin kararı sonucudur.*" diye açıklamakta idi¹⁴¹. Bu yazışmalar devam ederken, Hariciye Nezareti Vekâletinden Dahiliye Nezaretine yazılan bir tezkireden anlaşıldığına göre, M. Kemal'in görevine Heyet-i Vükela kararı ile son verileceği belirtiliyor; ayrıca bilumum mülkiye memurlarının, bundan haberdar edilmeleri gereği üzerinde duruluyordu¹⁴².

Böylece hükümet ile müfettişlik unvan ve yetkilerini bırakmak istemeyen M. Kemal Paşa arasında zamanla giderek şiddetlenen yeni bir yazışma dönemi başladı ve bu tam bir ay sürdü. İngilizlerin kesin ve ısrarlı istekleri karşısında, M. Kemal Paşa'nın görevinden azledilmesi an meselesi haline geldi. O, hükümetin İngiliz istekleri karşısında boyun eğdiğini görünce, bir telgrafla padişaha müracaat etti. M. Kemal Paşa'nın bu telgrafı gayet uzun yazılmış bir şikayetname idi. Bu telgrafında sık sık saltanata bağlılığını vurgulamakla birlikte, Anadolu'daki millet, kumandan ve memurların düşüncelerine nüfûz ettiğinden milletin baştan aşağıya uyanık bulunduğunu, devletin istiklalini, saltanat ve hilafet haklarını korumak için güçlü bir azim ve imanla donanmış olduğunu belirtiyordu. Öte yandan bu sırada yayınlanmış olan Padişahın son hattı-ı hümayûnu, milletin azmini arttırmıştı. M. Kemal'e göre, İstanbul'da bulunan korkakların ahlâkından yararlanmasını bilen yabancılar; devlet, millet ve padişahına bağlılık ve fedakârlıkla hizmet kabiliyetinde olanları ortadan kaldırmak istiyorlardı. Şayet kendisi başkente dönecek olursa; Ali İhsan, Yakup Şevki Paşa, Fethi Bey vb. kumandan arkadaşları gibi İngilizler tarafından tutuklanacağından kuşkulanıyordu. Ona göre hükümet, kendisini aldatarak merkeze çekmek istiyordu. M. Kemal bilahare telgrafında şu açıklamalarda bulunuyordu: "*...Eğer icbâr edilirse, memuriyet-i âcizânemden istifa ederek kemâgân Anadolu'da ve sine-i millette kalacağım ve vezâif-i vatanıyyeme bu kere daha sarîh hatvelerle devam edeceğim. Ta ki, millet mazhar-ı*

¹⁴¹ HTVD., S 1, vesika nr: 22.

¹⁴² BOA.DH.KMS., Ds: 53-1, nr: 43, F: 2.

istiklâl ve saltanat ve hilafet-i muazzama-i hümayûnları masun-ı indiras olsun..."¹⁴³. Bu telgrafın M. Kemal'in azlini geciktirmek yanında bir faydası da, kendisini Padişah Vahdetin'e millî direnişin sözcüsü olarak tanıtmak oldu¹⁴⁴.

M. Kemal Paşa 11 Haziran tarihinde Erzurum'da bulunan 15.Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifre telgrafta ise, bütün bu gelişmeleri anlatmış ve "*milletin hukuk ve istiklalini tayin uğrunda millet ile beraber çalışmaktan*" yana olduğunu belirtmişti. Ayrıca kendisinin, mümkün olduğunca zaman kazanmak ve karargâhını memleket dahiline sokmak amacıyla olduğunu ifade etmişti¹⁴⁵. Bu sırada Şevket Turgut Paşa, 15 Haziran'da M. Kemal'e "*İstanbul'a davetiniz hükümetin kararıdır.*" mealindeki telgrafını tekrar göndermişti¹⁴⁶. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, adeta bu işten yani M. Kemal Paşa'nın İstanbul'a çağırılması meselesinden nezaretinin sorumlu tutulmamasını istercesine, bu çağrının hükümet tarafından yapıldığını tekrarlıyordu. Paşa'nın telgrafında isteksizce bir çağrı ifadesi gizli idi. Bütün bunlardan da anlaşıldığı üzere, M. Kemal Paşa'nın hareketi ordu mensuplarınca kalben destekleniyordu.

Bütün bu gelişmeler olurken, hükümet, bu defa Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin telgraflarının işleme konmasını yasakladı. Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halit (Karay) Bey, 16 Haziran tarihinde bütün posta teşkilatına yayınladığı genelgesinde, bu derneklerin telgraflarının kabul edilmemesini tebliğ etti. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ise, işgallerden dolayı duyulan üzüntü ne kadar büyük olursa olsun, bu aşamada hükümetin ne Yunanlılarla, ne de başkalarıyla savaşabilecek bir gücü olmadığını, bu sebeple "*kuva-yı milliye*" adıyla birlikler hazırlamanın felaketlere sebep olacağını ileri sürmekte idi¹⁴⁷. Ali Kemal'in

¹⁴³ ASD., C I, s. 15-17.

¹⁴⁴ Sina Akşin de bu görüştedir. Bk. a.g.e., s. 346.

¹⁴⁵ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 44.

¹⁴⁶ HTVD., S 1, vesika nr: 22.

¹⁴⁷ Refik Halit Karay, *Minel Bâb İlel Mihrap*, İstanbul 1992, s. 156-159.

bu dönemde politikası korkakça veya bekle gör, olanları kabul et şeklinde idi. Bunun üzerine M.Kemal Paşa, Posta ve Telgraf Müdüriyetine gönderdiği 20 Haziran tarihli şifrede bu gelişmelerden dolayı hükümeti protesto etti. Refik Halit Bey'in ifadesiyle; "...Anadolu'da o şiddetli müdahale, İstanbul'da bu acele mukabele..." Mustafa Kemal Paşa ile bağların kopmasına zemin hazırladı¹⁴⁸.

III. Ordu Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın Havza ve Amasya'daki Faaliyetleri, Hükûmetle İlişkileri ve Gelişmeler

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da, Havza'da ve Amasya'daki çalışmalarını yakından takip eden İngilizlerin şüpheleri her geçen gün artmıştır. İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Amiral Calthorpe, Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, bölgedeki İngiliz istihbarat subaylarının gönderdikleri raporlardaki bilgilere dayanarak Osmanlı hükümetine Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik mıntukasından geri çağrılması yönündeki telkinleri Mayıs ayı sonundan itibaren sık sık gündeme taşınmıştı.

1919 yılı Haziran başından itibaren İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin Osmanlı hükûmetine yaptığı baskı sonucu sürdürülen yazışmalar Anadolu'daki ordu müfettişleri ile hükûmet arasındaki ilişkileri kopma noktasına sürüklemiştir. Damat Ferit Paşa hükûmeti aciziyetinden dolayı, İngiliz Yüksek Komiserliğinin taleplerine boyun eğmekten başka bir çare görmüyordu. Hatta bu sırada hükûmet, İngiliz taleplerinden dolayı taşradaki kimi mülkî idarecileri değiştirmeye dahi kalkışmıştı. Nitekim Dahiliye Nezareti öncelikle Mirliva Mustafa Kemal Paşa ile devamlı irtibat halinde bulunan Erzurum valisi Münir Bey ile Van Valisi Haydar Bey'in değiştirilmesini kararlaştırdı. Oysa ki bu valiler, bölgelerinde yaptıkları çalışmalar ve diğer faaliyetleriyle aslında, doğuda kurulması düşünülen hayali Büyük Ermenistan devleti fikrine baştan beri karşı duruş sergilemekte idiler. Bahse konu valilerin ülkenin bütünlüğü yolundaki faaliyetleri, III. Ordu Müfettişi

¹⁴⁸ Refik Halit Karay, **a.g.e.**, s. 160-161 ; Karabekir, **a.g.e.**, s. 48 vd.

Mirliva Mustafa Kemal Paşa tarafından da desteklendiğinden şimdilik yerlerinde bırakılmalarının daha uygun olacağı aşikârdı.

III. Ordu Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal Paşa, 18 Haziran 1919'da Amasya'dan Dahiliye Nazırı Ali Kemal Beye gönderdiği şifre telgrafında Erzurum ve Van valilerinin görevde kalmalarının memleketin yüce menfaatleri için gerekli olduğunu ifade etmekte idi.¹⁴⁹ Paşa bu telgrafında, hükûmetin görevine bağlı, elinden gelen gayreti sarf eden valilerin sebepsiz yere görevden alınmalarından dolayı, millet nazarında iktidara karşı güvenin sarsılacağına da dikkat çekerek¹⁵⁰; bu kritik dönemde halkı üzmeyecek tavırlar sergilenmesinin elzem olduğunu ifade ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, hükûmete bu düşüncelerini belirttikten sonra, kendi mıntukasında görevli valilere, kolordu komutanlarına gönderdiği 20 Haziran 1919 tarihli telgrafında, muhabere ile ilgili sorunlar çıkaran başında Refik Halit Bey'in bulunduğu Posta ve Telgraf Nezaretini protesto edip, muhaberat konusundaki kararlarına kesinlikle uymamalarını istemişti.¹⁵¹

Bu arada İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi ve sefaret baş tercümanı Sir Andrew Ryan, 21 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Ali Kemal'i ziyaret ederek, ülkenin genel durumu hakkında düşüncelerini aktarmışlardı. Dahiliye Nazırı yapılan bu görüşmede, yabancı işgaline karşı millette direnme azminin gittikçe arttığını, bunun önüne geçmenin mümkün olmadığını, Yunanlıların ilerleyişi durdurulmazsa şayet kendisinin de istifa etmekten başka çaresi olmadığını belirtmiştir.¹⁵²

¹⁴⁹ BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451.

¹⁵⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (ASD.), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1959, C I, s. 18 vd.

¹⁵¹ BOA. BEO., Dahiliye Giden nr: 343451, lef: 1-3; ayrıca bk., Gnkur. ATASE Arşivi, Kls: 323, Ds: 60-4, F: 4.

¹⁵² Erdal Aydoğan, Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 109-110.

Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmetin taşradaki uygulamalarına devamlı karşı çıkması üzerine Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran 1919 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'yı vekâleten III. Ordu Müfettişliğine tayin etmek istedi. Gelişmelerden haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, şimdilik böyle bir atamanın yapılmasını kesinlikle doğru bulmadığını ifade etmiş, böyle kritik bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden alınmasının daha isabetli olacağını ifade etmiştir.¹⁵³

Bu gelişmeler olurken, Mirliva Mustafa Kemal Paşa ise, İstanbul'da hükûmet kanadında aleyhine yönelik yürütülen faaliyetleri umursamaz bir tavırla karşılamakta idi. O kendisine karşı faaliyetler yürütüle dursun, bu sırada Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, müfettişlik bölgesinde yapılmasını istediği birtakım talepleri yazılı olarak bildirmek için çaba harcıyordu. Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Mustafa Kemal'in bu isteklerini içeren telgrafını 22 Haziran 1919 tarihinde sadarete sunmuştur. 23 Haziran 1919'da Sadrazam vekili bulunan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi başkanlığında toplanan kabine, III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretinin emirlerine uyup İstanbul'a gelmediği ve halkı hükûmete karşı kışkırttığı gerekçesiyle görevinden alınması yönünde bir karar çıkartmak için kabine üyelerine teklifte bulunmuştu.¹⁵⁴ Uzun tartışmalardan sonra sadrazam vekili Mustafa Sabri Efendinin bu teklifi diğer kabine üyeleri tarafından da kabul edilerek imzalandı. Bu karara imza atanlar arasında Mustafa Kemal Paşa'nın tayininden bu yana gizli de olsa onu

¹⁵³ Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, (Yay. Hz. Faruk Özerengin), İstanbul 1990, s. 51-52; Öte yandan Karabekir Paşa 1339/1923 senesinde İstanbul'da Şevket Turgut Paşa ile görüştüğünde kendisine şu izahatı yaptığını açıklar: "--- *Senin Erzurum Kongresinin millî birlik ve millî mukavemet hazırladığını biliyordum. Kemal Paşa'nın seni istirkabla (çekememek) işi bozacağına ve şahsını esas tutarak " benden sonra tufan " düstûruyla çalışacağına yalnız ben değil, Fevzi Paşa da iman ettiğimizden Kemal Paşa'yı da İngilizler istediğinden, seni müfettişliğe getirmeyi düşünmüştük.*", bk. **a.g.e.**, s. 52 dipnot 1.

¹⁵⁴ **BOA.Meclis-i Vükelâ Mazbatası, (MVM.)**, nr: 216, s. 54, karar nr: 317. Ayrıca bk., Zekerîya Türkmen, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal**, s. 119.

destekleyen, fakat son gelişmelerden sonra bu fikrinden vazgeçen Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da bulunuyordu.¹⁵⁵

Hükûmetin aldığı bu karardan sonra hiçbir resmî sıfatı kalmayan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine eski Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın atanması teklif edilmişti. Üstelik Sadaret Makamından Harbiye ve Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda bu durumun bütün vilayet ve kolordulara tebliğ edilmesi de istenmişti.¹⁵⁶ Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Mustafa Kemal Paşa Amasya'da memleket ölçüsünde büyük bir kararı uygulamaya koymak üzereydi. 19 Haziran 1919'da Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuşlardı. Bu durumdan Erzurum'daki XV. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa da haberdar edilmişti. III. Kolordu Komutanı Refet Bey 21 Haziran'da Amasya'ya gelebilmişti. 21-22 Haziran 1919'da Amasya'da Saraydüzü Kışlasında gerçekleştirilen bu toplantıda Millî Mücadele tarihi açısından son derece önemli olan Amasya Tamimi imzalanmıştı.¹⁵⁷ Amasya Tamimi bir anlamda millî mücadelenin plan ve programını belirlerken, kurulacak olan yeni devletin ilk işaretini de vermekte idi. Bu tamimde Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Bey ve Rauf Bey tarafından memleketin tamamını ilgilendiren önemli kararlar alındı.¹⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ilk kez millî direniş ilkelere bir protokol halinde hazırlayarak Türk yurdunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamak için işbirliği yapmaya yemin etmişlerdi.¹⁵⁹

Amasya'daki toplantıya dair etrafa yayılan bilgilerden ve gelişmelerden büyük endişe duyan Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 23 Haziran

---

¹⁵⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, (TBMM. ZC)**, C I, Ankara 1981, s. 10-11.

¹⁵⁶ **BOA.BEO.**, Harbiye Giden nr: 343446.

¹⁵⁷ Tamim hakkında bilgi için bk., Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1993, s. 73-74.

¹⁵⁸ Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, C I, Ankara 1959, s. 145-148.

¹⁵⁹ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I, Ankara 1995, s. 80-81.

1919 tarihinde acele kaydıyla vilayetlere yazdığı şifre telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olduğunu, ancak, zamanın siyasetine vakıf olamadığından -fazla gayret ve hamiyetine rağmen- yeni memuriyetinde asla başarılı olamadığını, İngiliz Fevkalade Mümessilin talep ve ısrarı ile azledildiğini, bilahare yaptıkları ve yazdıkları ile kusurlarının daha çok arttığını ifade ediyordu. Ali Kemal'in, Mustafa Kemal Paşa'nın görevden azledilmesinde "*İngiliz Yüksek Komiserliğinin talep ve ısrarının büyük etkisi olduğunu*" söylemesi ise son derece dikkat çekicidir. Ali Kemal'in gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın emirlerinin dinlenmemesi tavsiye edilmekte idi. Ancak bu telgraf, Anadolu'daki askerî ve mülkî idarecilerin tepkisine yol açmıştır.¹⁶⁰ Dahiliye Nazırı, hükûmetin şu sırada ne Yunanistan ile ne de başka bir devletle harbe girecek bir durumda olmadığını, sulh konferansına gidenlerden ümitli olduğunu belirterek, hükûmetin emirlerine uyulmasını ihtar etmekte idi.¹⁶¹ Dahiliye Nazırının bu ihtarlarını umursamaz bir tavırla takip eden Mustafa Kemal Paşa görevinin başında çalışmalarına sürdürmekte idi.¹⁶²

Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey 26 Haziran 1919 tarihinde vilayetlere yayınladığı bir başka şifre telgrafında ise, Anadolu'da millî bir ordu teşkil etmenin ve Müdafaa-i Milliye kuruluşlarının faaliyete geçirilmesinin ülke için bir felaket olacağını ilan etmişti. Ali Kemal bu mesajında: "*...Ordu müfettişleri bu seferberliği hazırlamağa kalkıştırlarken düşünmüyorlar mı ki, silah ve techizât son derece mahdut ve mütareke hükümleri gereği elimiz, ayağımız bağlıdır. Biz bugün her hangi bir devletle olursa olsun, harbe giremeyiz. Girersek hem halkı ezdirir, hem de davamızı siyaseten*

¹⁶⁰ BOA., Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), nr: 109/174.

¹⁶¹ Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında**, İstanbul 1994, s. 196.

¹⁶² BOA.DH.ŞFR., nr: 100 / 174. Ali Kemal her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğini tamim ediyorsa da, Paşa'nın azledildiğine dair ortada bir padişah iradesi bulunmuyordu. Sorumlu olan bakan imza atmadıkça, sadece sadrazam veya vekilinin kendiliğinden böyle bir karar alması Osmanlı meşrutî sistemine aykırı idi. Bk., Refik Halit Karay, **Minel Bâb İlel Mihrap**, İstanbul 1992, s. 170.

*kaybederiz*¹⁶³ demiştir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in ifadelerindeki ayrıntılara bakılırsa, devlet merkezinde e bütün ümitlerin yok olduğu sonucu ortaya çıkıyordu.¹⁶⁴

İstanbul'da hükûmete vekalet eden Mustafa Sabri Efendi'nin, kabinede gücünü tam olarak gösterememesi ve hükümet üyelerinden Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki anlaşmazlıklar bir çekişmeye dönüşünce bu durum, Mustafa Kemal Paşa'ya istediği zamanı kazandırmış oldu. Ali Kemal, İngiliz ataşesi Deedes ve tercüman Andrew Ryan'la yaptığı görüşmede, Anadolu'daki millî hareketin Harbiye Nezaretince desteklendiğini öne sürmekte idi. İngiliz Askeri Ataşesi de Ali Kemal'e, "...meydanın milliyetçilere boş bırakılmamasını" öğütlemekte idi.¹⁶⁵ Nitekim İngiliz baskısı hemen kendini hissettirmiş; Harbiye Nezareti 28 Haziran'da III. ve XV. Kolordulara gönderdiği şifre telgrafta, kolorduların bundan böyle her konuda İstanbul ile doğrudan temasta olmaları ihtarında bulunmuştu. Bu telgraf emrinden de anlaşıldığı üzere III.Ordu Müfettişliğinin bir kısım yetkileri Harbiye Nezareti tarafından -kâğıt üzerinde de olsa- geri alınmış oluyordu.¹⁶⁶

Bu arada Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Damat Ferit Paşa'nın Paris'ten dönüşünden sonra adı geçen nazırların istifaya zorlanarak kabine dışında kalmalarına yol açtı.¹⁶⁷ Yapılan bu değişikliklerle 29 Haziran 1919'da Dahiliye Nazırlığına Edhem Bey, Harbiye Nezaretine de Ali Ferit Paşa atandı.¹⁶⁸ Ali Ferit Paşa'nın bu

---

¹⁶³ BOA.BEO., Dahiliye Giden nr: 343541, lef: 1-4.

¹⁶⁴ Zekeriyâ Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 121.

¹⁶⁵ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C I, Ankara 1975-1992, s. 24-26.

¹⁶⁶ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD.)*, S 2, (1952), vesika nr: 26.

¹⁶⁷ Kimi araştırmacılara göre Paşa kerhen azil belgesini imzalamıştır. Bk., Erdal Aydoğan, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁶⁸ *Takvim-i Vekayi, (TV.)*, nr: 3588, 3 Temmuz 1335 ; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984, s. 230-232 ; Tayyip Gökbilgin'e göre yeni Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa M.Kemal Paşa'yı seven ve tutan bir komutandı. Bk. , Tayyip Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 151.

göreve atanmasındaki temel amaç, Mustafa Kemal Paşa'nın ne pahasına olursa olsun İstanbul'a getirilme çabasının bir sonucu idi.¹⁶⁹ Şevket Turgut Paşa, gider ayak Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesini 28 Haziran tarihinde tekrar rica etmişse de¹⁷⁰, Mustafa Kemal Paşa bütün bunları ve azline dair olan kararları görmezden gelerek, III. Ordu Kıt'aaı Müfettişi sıfatıyla Harbiye Nezaretine yazdığı şifre telgrafında Ali Kemal'in görevden alınmasından dolayı memnuniyetini dile getiriyor; fakat kendisinin azledildiğine dair nezaretten her hangi bir yazı gönderilmediğini ifade ediyordu.¹⁷¹ Harbiye ve Dahiliye Nazırları arasındaki anlaşmazlıkları iyi bir fırsat olarak değerlendiren Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki konumunu daha da kuvvetlendirmeye çalıştı. Bu sırada Anadolu'ya geçen Bekir Sami Bey de Mustafa Kemal Paşa ile irtibata geçti.¹⁷²

Hükûmet 1919 yılı Haziran ayında Mustafa Kemal Paşa meselesi ile uğraşırken, Hariciye Nezaretin tarafından sadarete gönderilen bir yazıda ise, Batı Anadolu'da gönüllü asker kaydedildiği belirtilerek, mütareke hükümlerine aykırı gelişmelerden dolayı işgale yol açabilecek gelişmelerden dolayı hükûmetin dikkati çekilmekte idi.¹⁷³

Sadrazam Damat Ferit ile Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, her ne kadar kuva-yı milliyenin mücadelesine hiçbir şans tanınmasalar da işgallere karşı başlatılan mücadelede mânen haklı olduğunu da red edemiyorlardı. Damat Ferit Paşa, 23 Haziran 1919'da Paris'te vermiş olduğu bir notada şöyle diyordu: "*Hiçbir hükûmet halkın iradesine karşı*

¹⁶⁹ Ali Ferit Paşa ile Mustafa Kemal Paşa önceden tanışıyorlardı. Aynı rütbede olmalarına rağmen Ali Ferit Paşa bu sırada 61, Mustafa Kemal Paşa ise 38 yaşındadır. (Y.N)

¹⁷⁰ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev., Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 130-131.

¹⁷¹ **HTVD.**, S 2, (1952), vesika nr: 27-a, b, C

¹⁷² Bekir Sami Bey'in Milli Mücadeledeki faaliyetleri hakkında bilgi için bk., Hamdi Gürler, **Kurtuluş Savaşında Albay Bekir Sami Günsav**, Ankara 1994.

¹⁷³ **BOA.BEO.**, Hariciye Giden nr: 343541.

gelemez, vilayetlerde kurulmuş olan büyük sayıda vatanperver komitelerin gösterilerinden ve başkentte yapılan mitinglerden yalnız tek ve değişmez bir düşünce ortaya çıkmaktadır: Birlik ve İstiklâl!"¹⁷⁴

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığının, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonraki süreçte İstanbul hükümetine yönelik sert ihtarları karşısında acziyet içinde kalan kabinenin, Anadolu'ya gönderdiği emir ve talimatlar ise hiçbir zaman paşa tarafından dikkate alınmadı. İstanbul hükümetiyle III. Ordu Kıt'aatı müfettişi arasındaki telgraf savaşının galibi olarak -şimdilik- IX. (III.) Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa görünüyordu.

Samsun'da çok fazla kalmadan beş gün sonra Havza'ya geçmesi, 18 gün kaldığı Havza'da mitingler düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışması, 12 Haziran'da geldiği Amasya'da 24 Haziran 1919 tarihine kadar çalışmalarını sürdürerek, Türk İstiklal Mücadelesinin bağımsızlık bildirisini yakın arkadaşlarıyla hazırlayıp ilan etmesiyle yeni bir sürecin başlatıldığı bir gerçektir.

IX. Ordu adı bir taraftan İngilizlerin tepkilerini azaltmak amacıyla III. Orduya tahvil edilirken, Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı faaliyetler, İngilizleri olduğu kadar, Osmanlı hükûmetini de endişeye sürüklemiştir. Hükûmetin İngiliz talepleri çerçevesinde onu müfettişlik mıntukasından geri çağırarak istemesi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu çağrılara pek kulak asmayıp yoluna devam etmesi, ordu müfettişi ile hükûmet arasında telgraf savaşının başlamasına zemin hazırlamıştır. 25 Haziran tarihinde Amasya'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Tokat-Sivas-Erzincan yoluyla 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a ulaşmış, orada istifasına ve kongre çalışmalarına uzanan süreç yaşanmıştır.

---

¹⁷⁴ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 132'den naklen **Notes de la Delegation Ottomane**, Paris 1919, s. 14.

KAYNAKÇA**ARŞİV**

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Belge numaraları metin içinde verilmiştir)

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Evrakı

Dosya Usulü İrade Tasnifi

Hariciye Nezareti Evrakı

Harbiye Terfiat, Tevcihat

İrade Tasnifi

Meclis-i Vükela Mazbatası

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı

B. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi

(Belge numaraları metin içinde verilmiştir)

YAYIMLANMIŞ BELGELER

Askerî Tarih Belgeler Dergisi, S 79, Mayıs 1981, Belge nr: 1734.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (ASD.), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., C I., Ankara 1959.

Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri, (Yay. Hz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Ankara 1982.

Documents On British Foreign Policy 1919-1939, First Series, C IV, London, 1947-1952, nr: 460.

Düstûr, II. Tertip, C XI, Dersaadet 1332.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD),

Notes de la Delegation Ottomane, Paris 1919, s. 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMM.ZC), C I, Ankara 1981, s. 10 vdd.

ARAŞTIRMA ESERLERİ (Kitap ve Makaleler)

- Abalıoğlu, Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978.
- Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, (Çev. Fatmagül Berktaş), İstanbul 1986.
- Akşin, Sina, İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1983.
- Atatürk, Kemal , **Büyük Nutuk**, C I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- "Atatürk", **İA** , C I, s. 732.
- Atatürk, Kemal. **Nutuk, 1919-1927**, (Yay. Hz. Zeynep Korkmaz) , Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.
- Atay, Falih Rıfki, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul 1955.
- _____, Atatürk'ten Hatıralar (1914-1919), Ankara 1965.
- _____, **Çankaya**, İstanbul 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, C I, İstanbul 1969.
- Aydoğan, Erdal, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2000.
- Bayar, Celal, **Ben de Yazdım**, C VIII, İstanbul 1972.
- Bennet, John Godolphin, **Witness**, London 1961.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959.
- Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979.
- Bozdemir, Mevlüt, **Hey'et-i Nasiha: Anadolu ve Rumeli Nasihat Hey'etleri**, İzmir 1992.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1993.
- Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960.
- Ertürk, Hüsamettin, **Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa**, ATASE Başkanlığı Kütüphanesi.
- _____, **İki Devrin Perde Arkası**, (Yay.Hz. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1964.

- Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış**, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994.
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Takvimü's-sinîn**, (Yay.Hz. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 1993.
- Gökbilgin Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken**, C I, Ankara 1959.
- Göztepe, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında**, İstanbul 1994.
- Gürler, Hamdi, **Kurtuluş Savaşında Albay Bekir Sami Günsav**, Ankara 1994.
- Halide Edip, Yakup Kadri, Falih, Mehmet Asım, **İzmir'den Bursa'ya**, Dersaadet 1338 (1922).
- İğdemir, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı**, C I, Ankara 1980.
- İnönü, İsmet, **Hatıralar**, C I, İstanbul 1985.
- Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (Çev., Cemal Köprülü), Ankara 1986.
- Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C I, Ankara 1986.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, (Yay. Hz. Faruk Özerengin), İstanbul 1990.
- _____, **Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar**, C I, (Haz. Faruk Özerengin), İstanbul 1997.
- Karay, Refik Halit, **Minel Bâb İlel Mihrap**, İstanbul 1992.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Ziya Gökalp, Malta Konferansları**, Ankara 1985.
- Kinross, Lord, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981. Konukçu, Enver, "Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu", **19 Mayıs ve Millî Mücadele Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayını, Samsun 2000, s. 236-239.
- Küçük, Cevdet, "Erzurum Kongresi", **DİA.**, C XI (1995), s. 335-337.
- Külçe, Süleyman, **Mareşal Fevzi Çakmak**, İstanbul 1958.

Miralay Mehmet Arif Bey, **Anadolu İhtilali: Milli Mücadele Anıları (1919-1923)**, (Yay., Bülent Demirbaş), İstanbul 1987.

Müderrişoğlu, Alptekin, "Vahdettin'in Kurtuluş Savaşını Başlatması İçin Mustafa Kemal Paşa'ya 400.000 altın ve 400.000 Kağıt Lira Verdiği Gerçek Dışı Bir İddiadır", **Atatürk Yolu**, S 15, Mayıs 1995, s. 291-303.

Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C III, İstanbul 1962, s. 18.

_____, Cehennem Değirmeni - Siyasî Hatıralarım, C I, İstanbul 1993.

Özdemir, Mehmet, **İstiklal Harbi Komutanlarından Refet Paşa (Askerî ve Siyasî Hayatı)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Sertoğlu, Midhat, "Millî Mücadelede M. Kemal ile İlgili Bilinmeyen Belgeler", **BTDD.**, S 14, (Kasım 1968), s. 5-41.

_____, "Millî Mücadelede Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı", **BTDD.**, S5, s. 9.

Sirel, Münir, "19 Mayıs ve Atatürk", **BTDD.**, S 2, (Kasım 1967), s. 3-13.

Şapolya, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul 1958. Sonyel Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I, Ankara 1995.

Şimşir, Bilal, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C I, Ankara 1975.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, İstanbul 1991.

Tarih IV, İstanbul 1931.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987. Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp İştittiklerim**, Ankara 1984.

Türkmen, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

_____, **Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2002.

Uluğ, Naşit Hakkı, **Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 1973.

Ünal, Tahsin, "Millî Mücadale Başlarında Mustafa Kemal", **Türk Kültürü**, S 73, Ankara Kasım 1968, s. 47.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C I, İstanbul 1970.

Yularkıran, Cevdet R., **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul 1939.
Zürcher, Erich Jan, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, (Çev.Nüzhet Salihoglu), İstanbul 1987.

GAZETELER

Alemdar nr: 86-1396, 17 Mayıs 1335.

İkdam , nr: 7995, 13 Mayıs 1335.

İkdam nr: 7998, 16 Mayıs 1335

Sebilürreşad, C XVI, S 396-397.

TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335.

Times Gazetesi, 7 Temmuz (July) 1919.

Yeni Gazete nr: 175 / 1739, 26 Mayıs 1335.

**CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRK HAVA SAHASININ
GÜVENLİĞİNE DAİR BİR ÇALIŞMA: TÜRKİYE
CUMHURİYETİ SEYRÜSEFER-İ HAVÂÎ KARARNAMESİ (1925)**

Zeynel ÖZLÜ* - Kerim TİRYAKİ**

ÖZET

XIX. yüzyıldan başlayıp günümüze kadar gelişme göstermiş olan uçak teknolojisinin savaş dönemlerinde yarattığı ve yaratacağı tehlikeler, barış dönemlerinde yolcu taşımacılığı güvenliğinin sağlanması ihtiyacı ve ülkelerin kendi ulusal hava sahası güvenliğini sağlama düşüncesi hava sahası güvenliği politikalarını doğurmuştur. Bu amaç doğrultusunda her ülke uluslararası antlaşmalar çerçevesinde hazırlanan bağlayıcı temel ilkeler doğrultusunda ulusal hava sahası güvenlik politikalarını oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Lozan antlaşmasında da bu konu ile alakalı belirlenen ilkeler çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kendi hava sahası güvenliğini sağlama çalışmalarında bulunmuştur. Bu çerçevede Lozan Antlaşmasında hava ulaşım güvenliğinin sağlanmasına yönelik hazırlanan bağlayıcı ilkeler doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti Seyrüsefer-i Havâî Kararnamesi hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışmada da adı geçen bu kararname analiz edilerek cumhuriyetin ilk yıllarında Türk hava sahası güvenliğinin sağlanmasına dair tespitlerde bulunulmuştur. Bu kararnamede 6 bölüm 35 madde, uçuş sahası dahilinde ülkelere verilen rumuzların ne şekilde olduğunu gösteren ve askeri uçak meydanlarındaki ücretlerin belirtildiği

---

*Prof. Dr.,Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr.

** Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, *ktiryaki@windowslive.com*

iki liste, Lozan antlaşmasında hava faaliyetleri ile alakalı madde ve bölümler ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçiş usulüne dair sözleşme maddeleri yer almıştır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti hava sahasının sınırları, Türk savaş uçakları ve balonlarından başka uçak ve balonların belirlenmiş mevkilerin üstünde uçmalarının ve bu mevkiler dahilinde karaya inmelerinin yasak olduğu ve İzmir, Çatalca, İzmit, Amasra, Samsun, Trabzon, Erzurum mıntukalarının uçuş sınırları belirtilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti hava sınırları dahilinde sivil uçak ve balonların uçuş haklarına sahip olan devletlerin 1919 tarihli uluslararası hava sözleşmesine imza atan devletler olduğu belirtilmiştir. Uluslararası sözleşme dışında kalan ülkelerin ise sivil uçak ve balonlarının Türkiye Cumhuriyeti tarafından belirlenmiş sınırlar dahilinde uçuş haklarına sahip oldukları ve bu hakların da kara ve deniz uçaklarına göre sınıflandırıldığı ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi Hava Sahası Politikası, Türkiye Hava Sahası Güvenliği, Seyrüsefer Kararnamesi, Türkiye Hava Sahası Mıntukaları, Türkiye Hava Sahası Sınırları.

**A CASE STUDY IN REGARD TO THE TURKISH AIR SPACE
SECURITY DURING THE INITIAL YEARS OF REPUBLIC: THE
AIR NAVIGATION ENACTMENT OF THE REPUBLIC OF
TURKEY (1925)**

ABSTRACT

The hazards pertaining to the aircraft technology, which commenced in the 19th century and has been advancing until today, created and to be created at wartimes, the need for providing security for passenger transportation at peacetimes and nations' thought towards securing their own national airspace brought forth air space security policies. In accordance with that objective, every nation had tried to originate their national airspace security policies in line with binding fundamental principles prepared with in the frame of international agreements. Concordantly, in the Treaty of Laussane as well within the frame of the designated principles referring to this matter, the State of the Republic of Turkey had carried out a work to secure her own airspace. Within this scope, in line with binding principles prepared towards ensuring air transportation security in the Treaty of Laussane, the Republic of Turkey had prepared the air navigation enactment. There had been made detections in regard to ensuring Turkish Air Space Security during the initial years of Republic by way of analyzing this enactment, which was also mentioned in that work carried out. 6 sections, 35 articles, a couple of lists indicating what the nicks granted to countries within flightzone are like and specifying the tolls at military aircraft bases, the articles and sections regarding air activities in the Treaty of Laussane, agreement articles in reference to the transit procedures through İstanbul and Dardanelles Straits took part in this enactment. Besides, the Turkish air space borders, air crafts and zeppelins other than Turkish warplanes and zeppelins' prohibition to fly above marked locations and land within these marked locations and the flight borders within the territories of İzmir, Çatalca, İzmit, Amasra, Samsun, Trabzon, Erzurum were determined. I was

predicated that the states, which have been entitled to own the flight rights for commercial aircrafts and zeppelins within the Republic of Turkey's air space boundries, had signed and sealed the international aeronautical agreement dated as 1919. As for the commercial aircrafts and zeppelins of the nations excluded from the international agreement, it was expressed that they had flight rights within the boundries marked by the Republic of Turkey and the rights in questin had been catogarized according to planes and naval aircrafts.

Keywords: The Air Space Policy during the Republic Period, The Turkish Air Space Security, The Air Navigation Enactment, The Turkish Air Space Zones, The Turkish Air Space Borders

GİRİŞ

İnsanlar ilk çağdan itibaren göklerde uçabilmeyi düşleyerek, teorik ve pratik çalışmalar yapmaya başlamış ve kuşların uçuşlarını taklit etmeye çalışmışlardır¹. Bu bağlamda uçabilen bir alet noktasında ilk çalışma uçurtma olmuştur². İnsanların uçuş deneyimlerinin ve bu konudaki çalışmaların tarihsel süreç içerisinde oluştuğu görülürken³, 19.

¹AjunKurter, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi**, C I, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2006, s.15.

² Osman Veysel Özdemir, **Havacılık Tarihi ve Uçaklar Dosyası**, Üşam, <https://docplayer.biz.tr/68185741-Havacilik-tarihi-ve-ucaklar-dosyasi.htm>, (Erişim Tarihi:08/05/2019).

³ M.S. 9. Yüzyılda Endülüs sarayında Ebu'lKaadim'il Abbas İbnıFirnâs, gök cisimleri ve kuşların uçuşları hakkında çalışmalar yapıp bir kanatla uçmayı denemiş ve yaralanmıştır. (**İstikbal Göklerin Gökler Bizimdir**, Yayına Hazırlayan Oktay Verel, C I, Türk Hava Kurumu Yayınları, İstanbul 1985, s.30). M.S.1000'li yıllarda bir İslam bilgini olan İsmail Cevheri (Ebu Nasr İsmail Hammad el Farabi) de yine benzer bir tecrübe yaşamış ve kanat yaparak, cami minaresinde uçmayı denemiş fakat kanatların kendisini taşınamaması sonucunda vefat etmiştir (Cemal Anadol- Nazile Abbaslı- FazileAbbasova, **Türk Kültür ve Medeniyeti**, Türkiyem Dergisi Yayınları, İstanbul 2002, s.554-556./ Yavuz Kansu-Sermet Şensöz- Yılmaz Öztuna, **Havacılık Tarihinde Türkler I**,Hv. Bsm. Ve Neş. Müdürlüğü, Ankara 1997, s.27./Hulusi Kılıç, "İsmail b. Hammâd Cevherî", **DİA**, C 7, İstanbul 1993,s.459). Batı da ise 1020-1040 yılları arasında İngiltere'de Papaz Oliver of Malmesbury'nin manastır kulesinden kanatla bir uçuş deneyimi olmuştur (Osman Yalçın, "Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşına Etkisi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 59, Güz 2016, s.183). Uçuşla alakalı bilimsel araştırma süreci Avrupa'da ünlü bilim adamları(Roger Bacon **Meydan Larouse**, "Bacon",C 2, Meydan Yayınevi, İstanbul 1969, s.40) ve Leonardo Da Vinci'nin uçuşla ilgili çalışmalarıyla (AlessandroVezzosi, **Leonardo Da Vinci Evren Bilimi ve Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.62-63./ Michael White, **Leonardo İlk Bilgin**, Çev. Ahmet Aybar Çağlayan, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2001,s.322-323/**Meydan Larouse**, "Leonardo da Vinci", C 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s.893) 15. Yüzyıldan itibaren hız kazanmaya başlamıştır. Bu çalışmalar 17. Yüzyılda da sürmüş olup, 1627'de Almanya Tübingen şehrinde Friedrich Fleyder, özel eğitimlerle çocukların uçabileceklerini iddia ederken, 1634'te Papaz Doktor Wilkins, *Yeni Bir Dünyanın Keşfi* adlı eserinde insanların bir gün uçabileceğini ve aya gidebilecekleri iddiasında bulunmuştur (Kansu vd., **a.g.e.**,s.27,33./Verel, **a.g.e.**,s.46). Dönem itibarıyla Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı'da da Hezarfen Ahmed Çelebi'nin kanat takarak,Lâgarı Hasan Çelebi'nin de roketle uçuş denemeleri yaptığı bilinmektedir (**Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Seyit Ali Karaman- Yücel Dağlı, C I. 2.Kitap, Yapı Kredi Yayınları,İstanbul 2003,s.669/ Mustafa Kaçar, "Hezarfen Ahmed Çelebi", **DİA**, C 17,İstanbul 1998, s.297./Mustafa Kaçar, "Lâgarı Hasan Çelebi",**DİA**, C 16, İstanbul

1997,s.315-316./M.Çağatay Uluçay, **Padişah Kadınları ve Kızları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012,s.54-55./M. Bahattin Adıgüzel,**Türk Havacılığında İz Bırakanlar**, Ankara 2006,s.19-26).Fransız Joseph Montgolfier 1782 yılında ilk defa bir balonu uçurmayı başararak, balonun 1500 metreye kadar çıkmasını sağlamıştır (Kurter, **a.g.e.s.15./Meydan Larouse**, “Joseph Montgolfier”,C 8, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s.894). 1785’te yine Fransa’da Platre de Rozier ve Romain kardeşler bir balon uçuşu denemesi sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir(Yalçın, a.g.m, s.187). Ayrıca 1784 yılı içerisinde İspanya, İngiltere ve Avusturya gibi ülkelerde balonla uçuş denemeleri yapılmıştır(Verel, **a.g.e**, s.49). Osmanlı da ise balonla ilk uçuş denemesini I.Abdülhamit döneminde İranlı bir fizikçinin yaptığı ve iki bostancıbaşıyla birlikte balonla uçarak, Kadıköy’den Bursa’ya indiği bilinmektedir.1789 yılında da Fransız Blanchard’la birlikte Polonya elçisi İbrahim Paşa balonla uçan ilk Osmanlı devlet adamı olmuştur(Verel, **a.g.e.s.31**).19. yüzyılın başında havacılık sektöründeki en önemli başarı Fransız Garner’in paraşütü keşfidir.Garnier, 1802’de Londra’da paraşüt ve balon denemeleri yapmıştır. Bunun yanı sıra havacılıkta çığır açacak olan gelişme İngiliz Coyley’inuçak yapımının temelini atmış olmasıdır.Coyley, bir planör inşa ederek denemeler gerçekleştirmiştir. Fransa’da General Resnier ise üzeri bez gerili bir kanat modeli yapmıştır. 1842’de Henson saat mekanizmasıyla işleyen bazı model uçaklar yapıp uçurmuştur(Verel, **a.g.e**, s.50-54). 1890’da ClementAder isimli Fransız, 4 palalı pervanesi ve 2 silindirli buhar makinesinden Avion adlı uçağı tasarlarırken(Verel, **a.g.e.s.58**), OttoLilienthal motorsuz uçak başlangıcını teşkil eden ilk büyük planörü yapmıştır (**Meydan Larouse**, “OttoLilienthal”,C 7,Meydan Yayınevi, İstanbul 1972,s.949). 1899’da ilk insansız uçak Amerikalı Fizikçi SamuelPeerpontLongley tarafından uçurulmuştur. Amerikalı Wright kardeşler 20.yüzyılın başında Flyer-1 ve Flyer-3 adlı uçakları uçurarak havacılık sektöründe önemli bir yol katetmişlerdir (M.Bahattin Adıgüzel vd.,**Havacılık ve Türk Hava Kurumu**, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara 2006,s.15). 12 Ekim 1905 yılında ise havacılık çalışmalarının yoğunluk kazanması üzerine havacılık kurallarını saptayacak olan Uluslararası Havacılık Federasyonu Fransa’da kurulmuştur.1910 yılında Fransa havacılık kulübü tarafından tüm havacılık faaliyetinde bulunanlara bröve verilmiş ve böylece uçak havacılığında yaygın bir araç haline gelmiştir (Ahmet Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004, s.9). Zamanla uçaklar Avrupa’da askeri alanda da kullanılabilir hale gelen önemli hava araçları olmaya başlamışlardır(Mazlum Keyüsk, **Türk Havacılık Tarihi 1(1912-1914)**, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir 1950, s.12). Osmanlı’da ise 1909 yılında Fransız baloncu Barbout’un İstanbul ve İzmir’deki uçuş gösterileri, tayyareci Voisin ve Bleriot’un İstanbul’daki uçuşlarının ardından Binbaşı İzzet, Kolağası Hüseyin Hüsnü ve Kolağası Cemil’den oluşan bir kurulun yayınladığı raporda uçağın önemli bir buluş olarak, yakın zamanda savaşta kullanılabilecek önemli bir araç olabileceği vurgulanırken, Osmanlı’nın bu gelişmelerin gerisinde kalması yönünde önlemler alması gerektiği belirtilmiştir (Kurter,**a.g.e**, s.553-556/Osman Yalçın, “Türk Hava Kuvvetleri Teşkilatlanma Tarihi (Cumhuriyet Dönemi)”, **G.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara 2004, s.5/Osman Yalçın, “Türk Hava Harp Sanayii Tarihi”, **G.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi**, Ankara, 2008, s.11; Ajun Kurter, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi, C II** 1914-1916, Hv.K.K.lığı Basımevi, Ankara, 2006, s.40,41/ Kansu vd.,**a.g.e.s.115,116/**

yüzyıl ve 20. Yüzyılın başlarında hem Avrupa hem de Osmanlı'da havacılığın gelişmesine paralel olarak hava sahasına ilişkin sorunlar da gündeme gelmeye başlamıştır. Nitekim ilk sorun 1870 yılında Almanların, Paris'i kuşatmaları sırasında, Fransızların balonla haberleşmesi sonucunda yaşanmıştı⁴. 1889 ve 1907 yıllarında düzenlenen Lahey Konferanslarında balonların silahsızlandırılması⁵, 1910 yılında ise Osmanlının da katıldığı Paris'te düzenlenen Uluslar arası Havacılık Konferanslarında milliyet işareti, kayıt, uçak niteliği ve hava kuralları görüşülmüş ancak olumlu neticeler alınamamıştı⁶. 1913 tarihinde Fransa ile Almanya arasındaki antlaşmayla uçaklarda sivil ve askeri ayrımı, devletler tarafından belirlenen özel yasak bölgelere riayet hususu ve hava sahası güvenliği konusunda ilk adım atılmıştı⁷. Ancak 1. Dünya

---

Osman Yalçın, "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", **Gazi Akademik Bakış**, C 9,S.17, 2015,s.232).1910'da Fransa'daki Picardie manevralarında bulunan Paris Ataşemiliteri ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal'in de bulunduğu heyet uçağın önemini bir kez daha yinelemiştir (Orhan Aydar, **Uçan Süvariler**, Ulus Basımevi, Ankara 1948, s.21/Osman Yalçın, "Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri",**Gazi Akademik Bakış**, C 3,S 6,2010, s.193). Ayrıca Kurmay Binbaşı Ali Fethi, Paris'e, Kurmay Binbaşı Enver Bey de Berlin'e ataşemiliter olarak gönderilerek havacılık hakkında bilgi edinmeleri istenmiştir (Yalçın, **Türk Hava Kuvvetleri**, s.3). 1910 yılı itibarıyla Osmanlı ordusu havacılıkla ciddi bir şekilde ilgilenmeye başlamış ve Teğmen Yusuf Kenan ve Yüzbaşı Fesa Bey Fransa'da Bleriot Okuluna pilotaj eğitimi için gönderilmiştir. Kurmay Yüzbaşı Süreyya Bey öncülüğünde Havacılık Komisyonu(Tayyare Komisyonu) oluşturulmuştur. Bu komisyon havacılık alanındaki ilk resmi kurum olmuştur (Süreyya İlmen, **Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1947,s.21./ Sabahattin Şen, "Türkiye'de Modernleşme Ordu ve Askeri Havacılık", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1992,s.4).

⁴ Ayhan Sorgucu, "Türkiye'nin Hava Sahasının Hukuksal Statüsünün Uluslararası Hava Hukuku ve Türkiye'nin Dış Sorunları Çerçevesinde İncelenmesi", **Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2005, s. 13.

⁵Peter H. Sand, Jorge de SousaFreitas, Geoffrey N. Pratt, "An HistoricalSurvey of International AirLawBeforeThe Second World War",<http://lawjournal.mcgill.ca/documents/7/1/sand.pdf> (Erişim Tarihi: 11.05.2019), s. 29.

⁶Servet Başol, "Havacılık Hukuku ve Kavramı", **III. Ulusal Havacılık ve Uzak Konferansı**, (16-18 Eylül 2010), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.<http://www.servetbasol.com/Articles/UHUK-2010-076.pdf> (Erişim Tarihi:11.05.2019), s. 1-15.

⁷Sand, Freitas, Pratt, **a.g.e.**, s. 31.

savaşı öncesi gelişmeler uluslararası hava hukuku tartışmalarının as-kiya alınmasına yol açmıştır⁸.

I.Dünya Savaşı öncesi ve savaş sürecinde Osmanlı'nın havacılık ve hava sahası güvenliği konularını birlikte çözmeye çalıştığı görülürken, 1912 yılında İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal ile Rusya'ya ait bir balonun Osmanlı semalarında görünmesi gibi sorunlar karşısında geçici kanuni tedbirler alınmış olsa da kanuni yetersizlikler kendini göstermiştir⁹. Dolayısıyla hava sahası ile ilgili kalıcı düzenlemeler yapılması gerektiği düşünülerek, 9 Mart 1914 tarihinde yabancı hükümetlere ait balon ve uçakların inişlerinin yasak olduğu bölgeleri gösteren haritalar hazırlatılıp, yurt dışı temsilciliklere gönderilmişti¹⁰. Buna ilaveten 6 Haziran 1914 tarihinde ise Sefâin-i Havaiyeye ait Menatık-ı Memnua Nizamnamesi hazırlanmıştı¹¹. Böylece hava sahası güvenliği hakkında kanuni bir alt yapı oluşturulmaya başlanmıştı. Havacılığı geliştirme bağlamında ise 1914 yılında havacılıkta gelişmiş olan Fransa'dan Hava Pilot Binbaşı Marki de Mezeyrak de Goys isimli uzman getirilmiştir. Fakat Osmanlı'nın Fransa ile aynı ittifakta olmaması nedeniyle De Goys ülkesine geri dönmüştür¹². 1914-1918 arasında Türk hava gücünün komutanlığını Alman Binbaşı Serno yapmış olup savaş sırasında hava sahası ihlallerine ve hava saldırılarına maruz kalmıştır. Savaşın sonunda 25 Haziran 1920'de Osmanlı hava kuvvetleri lağvedilmiştir¹³. Sevr antlaşmasıyla da Osmanlı, hava sahası üzerindeki kontrolünü fiilen kaybetmiştir¹⁴.

---

⁸ Abdurrahman Bozkurt, "Türk Hava Sahasının Belirlenmesi", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 15,S 1, 2013,s. 253.

⁹ Bozkurt, a.g.m., s.254.

¹⁰ Bozkurt, a.g.m.,s.256.

¹¹ Bozkurt, a.g.m, s.256.

¹²Keyüsk, **a.g.e**, s.14

¹³ Yalçın, a.g.m, s.197./Bozkurt, a.g.m, s.260-264.

¹⁴ Bozkurt, a.g.m ,s.266.

İstiklal Savaşı döneminde ise havacılığı geliştirmek amacıyla¹⁵ Haziran 1920’de ilk hava kuvvetleri teşkilatı kurulmuştur¹⁵. Ayrıca savaşın sonunda Mudanya mütarekesinde Türkiye’nin hava sahası güvenliğine dair 11 Temmuz 1912 yılında yürürlüğe giren hava ulaştırma sözleşmesinin her devletin ülkesi üzerindeki hava sahasında “mutlak ve münhasır egemenliği” esas olarak kabul edilmesine¹⁶ rağmen Lozan antlaşmasına kadar Türkiye hava sahası batılı devletler tarafından hava sahası ihlaline uğramıştı¹⁷. Lozan antlaşması ile taraf devletler Türkiye’nin hava sahasında mutlak ve münhasır egemenliğini (madde 13, 23) kabul etmişlerdir¹⁸. Ayrıca Türkiye Lozan’dan sonra hazırlanan uluslararası sözleşmelere uymuştur¹⁹. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarında havacılığın güçlendirilmesi ve ihmal edilmemesi gerektiğini Atatürk 1 Kasım 1924 günü meclisi açış konuşmasında “Yurt savunmasından söz ederken askerî alanda önemli ve etkin bir nitelik taşıyan Hava Kuvvetleri’ne yüce Meclis’in özellikle ilgisini ve dikkatini çekmek isterim”²⁰ sözüyle dile getirmiştir. Bu bağlamda havacılığın geliştirilmesi amacıyla da 15 Şubat 1925 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı Türkiye’de halkın yapacağı bağışlarla uçak üretimi ve havacılığın gelişmesini sağlayıcı faaliyetlerde bulunmak olarak belirlenmiştir²¹.

---

¹⁵Sıtkı Tanman, **Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi (1918–1923)**, C II, Hava Basımevi, Eskişehir, 1953, s.26-30/Ergin Ersoy, “Kurtuluş Savaşı’na Türk Hava Kuvvetlerinin Katkıları”, **Hava Kuvvetleri Dergisi**, S 341, 2002, s.10.

¹⁶ Başol, a.g.m, s.3.

¹⁷ Bozkurt, a.g.m, s.272-275.

¹⁸Sevta Demirci, **Belgelerle Lozan Taktik- Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, çev.Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2011,s.212-214.

¹⁹ Bozkurt, .a.g.m, s.275.

²⁰**Bugünün Diliyle Atatürk’ün Söylevleri**, çev. Behçet Kemal Çağlar, TDK Yayınları, Ankara 1968, s.147.

²¹ Zeynel Özlü, “Cumhuriyetin ilk Yıllarında hava Sahası güvenliğini Sağlamaya Yönelik Olarak Sivil Toplumun Örgütlenmesi: Türk Tayyare Cemiyeti Kongrelerine Bir Bakış 1926”, Ankara 2018,s.1-41.**Atatürk Haftası Armağanı Dergisi**, Genel Kurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını.

Bu bağlamda araştırmamızda Türkiye Cumhuriyeti Seyrüsefer-i Havaî Kararnamesi esas alınmıştır. Bu kararname Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ÷lkede hem havacılığın gelişimini güçlendirmek hem de hava sahası güvenliğini sağlamaya dair bir kararnamedir. Uluslararası sözleşmelere de riayet edileceğini kabul eden bu kararnamenin maddeleri şu şekildedir:

Bölüm I

Türkiye Cumhuriyeti Hava Hudutları Dahilindeki Yasak Alanlara Dair Maddeler

Madde 1

Türkiye Cumhuriyeti'nin hava hudutları, kara hudutlarıyla denizlerde kara suları hattıdır.

Madde 2

Türkiye Cumhuriyeti'nin hava hudutları dahilinde Türk askeri uçak ve balonlarından başka istisnasız bütün uçak ve balonların aşağıda belirtilen mıntukalar üstünde uçuğu ve bu mıntukalar dahilinde iniş yapması yasaktır.

- a. İzmir mıntukası: Kuşadası-Torbalı-Manyas-Kiliseli (Reşadiye)-Çandarlı hattı ile sahil arasındaki bütün arazi ve Çandarlı – Kuşadası arasındaki bütün sahillerin 10 kilometre uzağına kadar olan mıntuka (İzmir körfezi dahil).
- b. Çatalca mıntukası: Silivri- Istranca-Çilingöz çiftliği hattı ile Küçük çekmece kasabası –Pirinççi Köyü-Çifte Alan- Malus burnu arasındaki arazi ile bu arazi sınırına denk gelen Karadeniz ve Marmara denizi sahillerinin 11 kilometre uzağına kadar olan mıntuka.
- c. İzmit mıntukası: Bozburun-Gemlik-İznik kasabası-Sapanca kasabası-Armaş-Kaymaz-Ömerli Beykoz doğusunda yer alan Kartal- Bozburun dahilindeki mıntuka.

- d. Amasra Mıntıkası: Kilyos çayı mevkii-Bartun- Koruca-Şile sınırları dahilindeki arazi ile bu araziye denk gelen Karadeniz sahilinin 20 kilometre uzağına kadar olan mıntıka.
- e. Samsun mıntıkası: Bafra burnu-Bafra-Kavak- Ayvalık- Çarşamba-Yeşilirmak mevkisi,Bafra burnu dahilindeki arazi ve Karadeniz sahilinin 20 kilometreye kadar olan kısmı.
- f. Trabzon mıntıkası: Beros burnu- Cevizlik-Sürmene sınırları dahilindeki arazi ve bu arazinin denk geldiği Karadeniz sahilinin 20 kilometre uzağına kadar olan mıntıka.
- g. Erzurum ve Kars mıntıkası: Çıldır, Arpaçayı- Aras nehri-Kağızman-Eleşkirt-Hins-Bingöl Dağı hattı yukarısı-Aşkale- İspir-Oltu-Çıldır dairesi dahilindeki mıntıka.

BÖLÜM 2

Uçuş Hakkı, Hava Hududu ve Uçak Kapıları (giriş) Hususuna Dair Maddeler

Madde 3

Türkiye Cumhuriyeti hava hududu dahilinde transit bir şekilde askeri olmayan uçak ve balonların uçuş hakkı, 13 Teşrinievvel 1919 tarihli uluslar arası hava sözleşmesine imza atan devletlere münhasırdır.

Bu devletler: Amerika, Belçika, Bolivya, Brezilya, İngiltere, Çin, Küba, Ekvator, Fransa, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hicaz, Honduras, İtalya, Japonya, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Siyam, Çekoslovakya, Uruguay.

Madde 4

3. maddede yer alan devletlere ait sivil uçak ve balonlar, devletlerarası bir sözleşmeye dayanmadıkça yalnız aşağıdaki hava hududu istikametinde uçuş hakkına sahiptir.

Deniz Uçakları Uçuş İstikametleri

A) Çanakkale boğazı-Şarköy güneyi- Silivri ve Küçük Çekmece arasındaki sahilin en az 10 kilometre güneyi (Ayastefanos)

B) Karadeniz boğazı- Ayastefanos.

Kara Uçakları Uçuş İstikametleri

A) Edirne- Babaeski-Lüleburgaz- Çorlu – Silivri ve Küçük çekmece arasındaki sahilin en az 10 kilometre güneyi- Ayastefanos.

B) İstanbul- Şile – Adapazarı – Eskişehir – Ankara – Kırşehir – Kayseri – Malatya – Siverek –Mardin.

C) Ankara – Kırşehir –Ulukışla – Adana.

D) İstanbul – Halep istikametinde transit olarak geçecekler için:

İstanbul – Şile- Adapazarı- Eskişehir-Afyon- Karaman – Silifke- Adana.

E) Dışarıdan Türkiye'ye girecek ve Türkiye hava hududu dahiline iniş yapacak olan bütün askeri uçak ve balonların istikametlerinin varış noktalarında polis, gümrük, karantina ve sair işlemleri için inişe mecbur oldukları uçak kapıları aşağıda belirtilmiştir:

1) Güneydoğu hududundan gelecek uçaklar için: Mardin, Adana.

2) Karadeniz, adalar denizi ve Avrupa istikametleri için Ayastefanos.

BÖLÜM 3

Askeri ve Sivil Uçakların Hava Teftişi Hususuna Dair Maddeler

Madde 6

Askeri uçak ve balonlar sınıfına dahil olanlar şu şekildedir:

Bir devletin doğrudan doğruya hava kuvvetlerine dahil olan veya rüsumat (gümrük), polis ve posta gibi devlet hizmetine tahsis edilmiş veya askeri pilotun idaresine verilmiş olan bilumum uçak ve balonlardır.

Madde 7

Sivil uçak ve balonların özel işaretleriyle uluslararası hava sözleşmesine imza atan devletlere mahsus olan işaretler Inumaralı cetvelde gösterilmiştir.

Madde 8

Türkiye hava hududu dahilinde uçuş yapacak bütün uçak ve balonlar özel bir izin almadığı müddetçe“ fotoğrâfi, film ve camını hamil olamazlar”. Keza her çeşit uçak ve balonların yanıcı maddeler, silah, cephane, bomba ve savaş mühimmatı naklinde kullanılması da yasaktır. Bir savaş durumunda Türkiye muharip olduğu takdirde, Türkiye'ye gelecek tarafsız bir devlete ait sivil uçak ve balonların telsiz, telgraf ve telefon cihazı taşımaları yasaktır.

Madde 9

Bir sözleşme veya imtiyaz mevcut olmadıkça yabancı ticari uçak ve balonlar, Türkiye Cumhuriyeti hava hududu dahilinde iki nokta arasında nakliyat yapamaz.

Madde 10

Türkiye Cumhuriyeti hava hududuna dahil olan yabancı uçak ve balonlar, devletin bütün kanun ve nizamnameleri ve 13 Teşrinievvel 1919 tarihli uluslar arası hava sözleşmesi hükümlerine tabidirler.

Madde 11

Türkiye savaşa girdiği takdirde düşmana ait sivil uçak ve balonlar da, düşmana aitaskeri uçak ve balonlar gibi muamele görür.

Madde 12

Yabancı askeri uçak ve balonların, Türkiye hava hududu dahiline girebilmesi için öncelikle diplomasi yoluyla müsaade alması mecburidir. İzin talep eden bu uçak ve balonların aşağıdaki maddeler ışığında bilgileri bildirmeleri gerekmektedir.

- a. Gönderilmesi düşünülen hava araçlarının sayısı, sistemi ve seyahat amacı.
- b. Bunların içerisinde yer alacak zabitan ve askerin sayısı.
- c. Kararlaştırılan seyahat yolu.
- d. İnmek istenilen uçak meydanları.
- e. Telsizle donatılmış ise çağrı işaretlerinin belirtilmesi.
- f. Kararlaştırılan ziyaret tarihi.

Madde 13

Türkiye Cumhuriyeti liman ve karasularını ziyaretlerine müsaade edilen yabancı savaş gemilerinin refakatlerinde hava aracı bulunduğu takdirde bunlar, uçuş halindeyken liman ve karasuları sınırlarına dahil olamazlar.

BÖLÜM 4

Boğazlar Mıntıkası Hususuna Dair Maddeler

Madde 14

Boğazlar mıntıkasında Lozan antlaşmasınının 24 Temmuz 1923 tarihli hükümlerine tamamen riayet edilecektir.

Madde 15

Türkiye muharip ise tarafsız askeri uçak ve balonlar her türlü tehlikeye karşılık sorumluluk kendilerine ait olmak üzere boğazlardan geçebilecekler ve fakat Türk hükümetiyle görüşme ve anlaşma sağlanması şartıyla;

- a. Karadeniz boğazından gelecek deniz ve kara uçakları, Ayastefanos uçak iskele ve meydanına
- b. Çanakkale boğazından gelecek deniz uçakları, Naraköyü uçak iskelesine, kara uçakları da Nara tepesinin doğusundaki uçak meydanına inmeye mecburdur ve bu mahallerde kontrolden geçeceklerdir.

BÖLÜM 5

Uçakların Alanlara İnişi ve Beklemesi Hususuna Dair Maddeler

Uçak meydanlarına dair belirlenmiş olan hükümler, Türkiye Cumhuriyeti'nin geçici olarak belirlediği Ayastefanos ve Eskişehir civarındaki askeri meydanlarına ve bilahare özel izinle tesis edilecek sivil uçak meydanlarını kapsayacaktır.

Madde 16

Uçak meydan ve iskelelerine incek olan Türk veya yabancı bütün uçak ve balonlar meydanın üzerinde ve civarında uçuş kanunlarına riayet ederek, meydanın rüzgar istikametine göre usulüne uygun ve mutlaka rüzgara karşı iniş yapıp ve sağından uçuş yapacaktır.

Madde 17

Uçak meydanlarından iki kilometre mesafe dahilinde uçuş manevraları yapmak yasaktır.

Madde 18

Gerek Türk ve gerek yabancı uyruklu ticari uçaklar, askeri uçak meydanlarında ikamet edebilirlerse de ücrete tabidirler. Ücret, uçakların işgal ettiği sahaya ve iki numaralı cetveldeki tarifeye göre belirlenmiş olup bu doğrultuda tahsil edilecektir.

Madde 19

Askeri uçak meydanlarına incek her çeşit ticari uçaklar, iniş ücreti olarak 3 numaralı cetvelde gösterilen meblağı vermeleri gerekmektedir. Bu ücretlere; uçak pervanesi çevirmek, meydan dahilinde yakıt nakletmek, kılavuzluk etmek vesaire seyrüsefer hava hizmetlerine dair ücretler dahildir. Ancak sadece uçakların bulunduğu mahalden hangara ve oradan uçuş mahalline götürmek ücrete dahil değildir. Hususi imtiyaza sahip şirketlere ait uçak meydanlarındaki ikamet ve iniş ücretleri dahi 2 ve 3 numaralı cetvellerdeki miktarı aşmayacaktır.

Madde 20

Türkiye Cumhuriyeti hava kuvvetleri, askeri meydanlara iniş yapan veya orada ikamet etmekte olan uçaklara, pilotlara, makinistlere veya uçakların tayfalarından herhangi birine, yolcuya ve ticari eşyaya yönelik yangın, sel, fırtına, infilak gibi olağanüstü olaylar nedeniyle meydana gelecek zarar ve zayıttan dolayı hiçbir mesuliyet kabul etmez.

Madde 21

İniş yapacak olan uçaklara, askeri ve sivil uçak meydanlarında yağ, benzin vesaire malzeme imkanlar dahilinde verilecektir ve ücretleri piyasa değeri ölçüsünde olacaktır. Bu ödemeler askeri bütçeye kayıt edilecektir.

Madde 22

Askeri meydanlara iniş yapan uçaklarda harekete mani olacak derecede arıza ortaya çıkacak olursa ve tamir edilemezse uçağı en yakın meydana ulaştırarak kadar tamirat yapılabilir. Fakat masrafı 80 lirayı aşarsa bu tamiratın askeri meydanlarda yapılması yasaktır. Bu meblağa marka ve yakıt ikmali dahil değildir. Tamirata hava kuvvetleri memurları nezaret edecektir. Şayet uçağın uçamayacak durumda olduğuna karar verilirse uçuşuna izin verilmez.

Madde 23

Esas uçak fabrikaları müstesna olmak üzere hava kuvvetleri tamir hanelerinde devlete ait olan malzemeler çarçur edilmemek ve izin almak şartıyla sivil uçak tamirhanelerince kullanılabilir.

Madde 24

Askeri uçak meydanlarında bulunan telli ve telsiz telgraf ve telefon gibi iletişim araçlarından milli ve yabancı uyruklu uçakların umumi tarifeye göre yararlanmasına izin verilir.

Madde 25

Askeri uçak meydanlarına göre belirlenmiş olan şartlar, askeri deniz ve uçak iskelelerinde de geçerlidir.

Madde 26

İmtiyaz ile kurulacak olan uçak meydanları, askeri uçak meydanlarının sahip olduğu vasıflara ve şartlara sahip olmak zorundadır.

Madde 27

Her çeşit memur ücretleri maliye tarafından tahsil edilir ve bu hususta uçak meydanları memur ve zabitanı tarafından gerekli kolaylık sağlanır.

BÖLÜM 6

Fenni Emniyet, Siyasi, İdari ve Ticari Konulara Dair Evraklar Hususundaki Maddeler

Madde 28

Herhangi bir sivil uçak ve balonun Türk uyruğuna sahip olabilmesi, sahibinin Türk olması veya herhangi bir ticari hava taşıtı şirketinin bu konuya dair kanun ve nizamlara uygun şartları sahip olmasıyla mümkün olabilir.

Madde 29

Kanunlar çerçevesindeki şartlara sahip olduğunu ispat eden evrakları bulunan uçak ve balonlar Türkiye uyruklu olarak değerlendirilip Türkçe (T) harfini uyruk bandırası olarak kullanırlar. Yabancı devlet ile münasebette bulunan uçak ve balonlarda ise ayrıca Latince (T) harfi de kullanılır. Uyruk işareti olan bu harf alt kanadın altına konur. Burada ayrıca Latince (T) harfi de kullanılabilir. Uyruk işareti olan bu harf alt kanadın altına ve üst kanadın üstüne, gövdeye mümkün olduğu kadar büyük bir şekilde yazılır.

Madde 30

Türkiye Cumhuriyeti uyruğuna sahip olan hususi veya ticari bilimum uçak ve balon sahipleri en büyük hava kuvvetleri amirliğine müracaat ederek, bu kararnamenin aşağıdaki maddelerinde belirtilmiş olan fenni (teknik) şartlara sahip olduğunu ispat ederek, bu durumunu konuyla alakalı deftere kaydettirmek ve bir marka evrakı alması gerekmektedir. Dört harften ibaret olan bu uyruğu temsil eden marka işaretini aldıktan sonra bu işaretler gövde ve kanatlara mümkün olduğu kadar büyük olarak yazdırılmalıdır. Hava hududu dahilinde iniş yapacak olan gerek Türk ve gerek yabancı hususi veya ticari uçak ve balonlar uçak kapılarında her zaman bu evrakları ibraz etmek mecburiyetindedirler.

Madde 31

Her çeşit Türk uçak ve balonunun gerek milli hudutlar ve gerekse yabancı hava hududu dahilinde uçabilmesi için en üst hava kuvvetleri amirliği tarafından verilmiş bir seyrüsefer yeterlilik belgesine sahip olması gerekir. Bu da ancak uçak veya balonun fenni bakım malzemesi ve işçilik açısından fenni şartlara tamamen sahip olması ile mümkündür. Türk uyruğuna sahip olan uçak ve balonların telsiz ve telgrafla donanımı için en üst hava kuvvetleri amirliğinden izin alma zorunluluğu vardır. Bundan başka her uçuştan önce en üst hava kuvvetleri amirliğinden liyakat belgesine sahip makinistler tarafından muayene edilerek, yeterlilik durumu resmi bir evrakla belgelendirilecektir. Hava sözleşmesi gereğince her Türk aracı bu evraklara sahip olacağı gibi her yabancı uçak ve balonun da kendi devletlerince onaylanmış bu evrakı bulundurmaları gerekmektedir. Bunlar uçak kapı veya iniş meydan ve iskelelerinde hava kuvvetleri uzman memurları tarafından kontrol edilecektir.

Madde 32

Her ne suretle olursa olsun Türk uyruğuna sahip olan uçak ve balonlarda görevli olan her şahsa görevinin gerektirdiği sıhhi ve fenni şartlara sahip olduğu en büyük hava kuvvetleri amirliğince yapılacak

denetim ve imtihan neticesinde belirlendikten sonra bir liyakat belgesi verilir. Mensup oldukları devletler tarafından verilecek liyakat belgesine sahip olmayan gerek Türk gerek yabancı pilot seyrüsefer-ihavaiyye ve telsiz memurlarıyla bilumum makinistler ve mürettebat görevlerinden alınır. Bu evraklar uçak kapılarında kontrol edilecektir.

Madde 33

Gerek münhasıran Türkiye Cumhuriyeti hava hududu dahilinde uçan, gerek sözleşmeye bağlı diğer devletlerden birisinin hava hududuna girecek olan Türk uyruğuna sahip hususi veya ticari uçak ve balonlar hareket ve iniş noktalarıyla alakalı uçuş ayrıntılarını belirten bir uçuş seyri bilgisi ile uçak, balon ve motorlarının teknik durumunu gösterir bir belge ve yapılan haberleşmeyi içeren işaret belgesini muhafaza etmeye mecburdurlar. Bununla birlikte bu evraklar dahi uçak kapılarında kontrol edilecek ve bilhassa yabancı araçların seyir belgesinde kayıtlı olması gereken hareket ve varış noktaları tetkik edilecektir.

Madde 34

Yolcu ve ticari eşya yüklü olarak hava hududumuz dahilinde uçuş yapan Türk veya yabancı hususi veya ticari uçak ve balonların, harp gemilerinde olduğu gibi karantina evrakı, yolcu listesi, manifesto, konsimento gibi ticari nakliyat evraklarına sahip olması gerekmektedir. Bununla birlikte uçak kapılarında kontrol edilecek olan bu evraklara sıhhiye, gümrük ve polis muamelesi yapılacak ve uçak ve balonlara ruhsat verilecektir.

Madde 35

34 Mayıs 1320 tarihli Sefâin-i Havaiyyeye Dair Menâtık-ı Memnûa Nizamnamesi'nin bu kararnameye muhalif olmayan maddelerinin hükümleri bakidir.

Sefâin-i Havaiyyeye Dair Menâtık-ıMemnûa Nizamnamesi Sureti

Madde 1

Memalik-i Osmaniye'ye hava yoluyla gelmek isteyen her yolcu aşağıdaki şartları tamamıyla yerine getirmek zorundadır.

Madde 2

Yasak olan ve olmayan mıntukalar 1/3000000 ölçeğinde bir haritada belirtilecektir.

Madde 3

Hava yolu ile Memalik-i Osmaniye'ye girmek isteyen asker ve sivil her yolcunun mensup olduğu devletin onayladığı talep belgesi seyahate başlamadan önce Sefaret-i Osmaniye'ye veya şebbenderliklerine ibraz edilecektir.

Madde 4

Yolcu, bu talep belgesine uçuş aracının, refikasının ve kendisinin fotoğraflarını iliştiirecektir.

Madde 5

Bir yanlışlığa meydan verilmemesi için yolcu, uçuş aracının cins, şekil ve rengini de açık olarak beyan edecektir.

Madde 6

Hükümet-i Osmaniye'nin hariciye memuru (sefir, şebbender vb.) bu talep belgesini hariciye nezaretine gönderecektir.

Madde 7

Hariciye nezareti bu talep belgesi ile evrakları harbiye ve bahriye nezaretine gönderecektir.

Madde 8

Evrakların incelenme sonucuna göre harbiye ve bahriye nezaretinden izin alan yolcuya Memalik-i Osmaniye'nin yasak ve yasak olmayan mıntıkalar bir haritada belirtilerek, hariciye nezareti vasıtasıyla gönderilecektir.

Madde 9

Bu haritada yolcunun takip edeceği güzergah kırmızı renkle belirtilecektir.

Madde 10

Yolcunun takip edeceği güzergah üzerindeki bütün mülki ve askeri memurlara seyahat bilgisi verilecektir.

Madde 11

Yolcu, harita üzerinde kırmızı renk ile belirtilengüzergahı takibe mecburdur. Bunun dışına çıkarak güzergahtan 5 kilometre uzak bir bölgeye konaklayan “etrisaj”, “amerisaj” her pilot (uçak ve balon süvarisi) ve arkadaşları ve uçuş araçları tevkif edilir ve güzel bir şekilde muhafaza edilir.

Madde 12

Güzergahın üzerine konan her yolcuya mülki ve askeri memurlar tarafından kolaylık sağlanacaktır.

Madde 13

Kar, yağmur, sisten dolayı yasak mıntıklara iniş yapan uçuş araçları üzerine ateş edilmez. Fakat yere iner inmez araç tevkif edilir ve pilot ve varsa yolcular kontrol altında en yakın yoldan en yakın mevki kumandanına gözleri bağlı şekilde teslim edilir.

Madde 14

Kötü hava şartları etkisinin dışında kendi iradesiyle veya bir maksat için yasak mıntıklara inen uçuş araçları üzerine ateş edilir ve bu

uçuş araçları yere indiği takdirde derhal müsadere edilir. Görevlileri en yakın mevki kumandanına gözleri bağlı şekilde teslim edilerek hapsedilir.

Madde 15

Seyahat maksadıyla yasak mıntıkların dışında her nereye iniş yapılırsa yolcu, bölge kumandanlığından izin almadıkça 48 saatten fazla orada kalmaz. Şayet uçuş aracında ve görevlisinde bir olumsuzluk meydana gelmiş ise tamir edilinceye kadar izin verilir. Tamir edildikten sonra hava şartları müsait ise yola devam ettirilir.

Madde 16

Yasak mıntıklar içerisinde ancak harbiye ve bahriye nazırlarının izniyle geçilebilir.

Madde 17

Seferberlik ilanından barış durumunun sağlanmasına kadar Memalik-i Osmaniye dahilinde seyahat yapılması yasaktır. Bundan dolayı görülecek her uçak düşman uçağı sayılıp üzerine ateş edilir.

Madde 18

Bu nizamname yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

Madde 19

Bu nizamnamenin hükümlerinin yerine getirmeye sorumlu olanlar harbiye, bahriye ve hariciye nazırlarıdır.

12 Receb 1332/24 Mayıs 1330.

**Lozan Antlaşmasının Umûr-u Havaiyeye (Seyahat, Uçuş vb.)
Dair Maddeler**

BÖLÜM 1

Madde 13

Barişın muhafazasını temin hususunda Yunan hükümeti Midilli, Sakız, Sisam, ve Nikaryaadalarında aşağıdaki tedbirlere riayet etmeyi taahhüt etmiştir.

a-Bahsi geçenadalarda hiçbir istihkam tesis ve inşa edilemeyecektir.

b-Yunan askeri uçaklarının Anadolu sahili arazisi üzerinde uçuşu yasaklanacaktır. Buna karşılık Türk hükümeti askeri uçakların bu adalar üzerinde uçuşunu yasaklayacaktır.

c-Bu adalarda Yunan askeri kuvvetleri bölgede eğitim yapabilecek olan kişilerin mutad olan miktarına ve bütün Yunan arazisinde mevcut Yunan jandarma ve polis miktarıyla münasip olacak jandarma ve polis miktarına münhasır kalacaktır.

BÖLÜM 6

Madde 100

Türkiye aşağıda belirtilmiş olan mukavelename veya itilafname-
lere katılmayı veya onları tasdik etmeyi taahhüt eder.

1 Mayıs1920 tarihli protokol hükümlerine uygun olarak, coğrafi durumunun gerektirdiği tadilata Türkiye nail olduğunu gördüğü takdirde seyahat-ı havaiyyenin tanzimine dair olan 13 Teşrinievvel 1919 tarihli mukavelenameyi uygular.

Boğazların Usulüne Dair Mukavelename

Madde 1

Sözleşmeyi imza eden taraflar aşağıda “boğazlar” tabiriyle anılan Çanakkale boğazı, Marmara denizi ve Karadeniz boğazında, denizde

ve havada seyrüsefer izni esasını tanımak ve ilan etmek hususunda hem fikirdir.

Madde 2

Boğazlardan harp ve sulh zamanlarında ticaret ve harp gemi ve uçaklarının geçişi ve uçuşları, bundan böyle ilişikteki lahika hükümlerine uygun olarak düzenlenecektir.

LAHİKA

Ticaret ve Harp Gemi ve Uçaklarının Boğazlardan Geçişi Hususuna Dair Kanunlar:

1) Hastane Gemileri, Yatlar, Balıkçı Tekneleri ve Sivil Uçaklar Dahil Ticaret Gemilerinin Geçiş Hususuna Dair Kanuna Dair Bendler:

A-Sulh zamanında

Sancak ve yükü ne olursa olsun uluslar arası sıhhi hükümler gereğince kılavuzluk, fener, römorkor vergileri veya aynı mahiyetteki diğer vergiler gibi doğrudan doğruya yerine getirilen hizmete ait olmamak ve Türk hükümeti tarafından imtiyazı verilmiş idare ve müesseseler tarafından bu hususta kullanılan hukuka zarar gelmemesi şartıyla hiçbir gümrük uygulaması veya mükellefiyet olmaksızın gündüz ve gece seyrüsefer ve mürur-u serbesti adıyla alınacak verginin tahsilini kolaylaştırmak için boğazlardan geçen ticaret gemileri Türk hükümeti tarafından belirlenecektir. Kılavuz alınması isteğe bağlı olacaktır.

B-Harp Zamanında Türkiye'nin Tarafsız Olduğu Durumda;

Yukarıda yazılı olan şartlar dahilinde gündüz ve gece seyrüsefer ve tam olarak geçiş serbestliğine sahip olan ve tarafsız bir devlet sıfatıyla Türkiye'nin hakları ve görevleri, suları ve havası, Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir harp esnasında sulh zamanında olduğu gibi tamamen serbest kalması gereken boğazlarda seyr-isefâini kapsayacak mahiyette olacaktır ve ayrıca hiçbir tedbir almaya gerek kalmayacaktır. Kılavuz almak ise isteğe bağlıdır.

C-Harp Zamanında Türkiye Muharip Olduğu Takdirde;

Tarafsız gemiler ve sivil uçaklar hususunda, bu gemi ve uçaklar düşmana bilhassa kaçak eşya, düşman kıtaatı taşımak suretiyle yardım etmedikleri takdirde seyrüsefer serbestisine sahip olacaklardır. Türkiye'nin bu gemi ve uçakları teftişe hakkı olacak ve bu maksatla bu uçaklar Türkiye tarafından bu husus için belirlenmiş olan kara ve deniz mıntukalarına inmeye mecbur olacaklardır. Düşman gemilerine devletler hukukunun kabul ettiği tedbirleri uygulamak hususunda Türkiye'nin sahip olduğu haklara zarar gelmeyecektir. Türkiye düşman gemilerinin boğazlardan yararlanmasını yasaklamak adına gerekli tedbirleri almak yetkisine sahiptir. Bununla birlikte bu tedbirler tarafsız gemilerin geçiş serbestliğini men edecek mahiyette olmayacaktır ve bu amaçla Türkiye bu gemilere gerekli olan talimatı veya kılavuzları vermeyi taahhüt edecektir.

2) Yardımcı Gemiler, Asker Nakliye Gemileri, Uçak Taşıyan Gemiler ve Askeri Uçaklar Dahil Olmak Üzere Harp Gemileri;

A-Sulh Zamanında

Gemilerin bayrağı ne olursa olsun hiçbir muamele, vergi veya mükellefiyet olmaksızın kuvvetlerinin toplamıyla alakalı olarak aşağıda belirtilen kaçınılması gereken durumlar çerçevesinde, gündüz ve gece tam bir geçiş serbestliğine sahip olacaktır. Bir devletindeniz yolculuğu sırasında boğazlardan geçirebileceği azami yükü Karadeniz'e sahili olan devletlere mensup olup, geçiş esnasında deniz yolcuğunda mevcut olan en kuvvetli donanmanın sahip olduğu yük miktarını aşmayacaktır. Bununla birlikte devletler deniz yolculuğunda, her zaman ve her durumda, 10 bin tonilatoyu geçmeyen 3 gemiyi aşmayacak şekilde bir deniz gücü göndermek hakkına sahiptirler. Boğazlardan geçecek gemilerin miktarı hususunda Türkiye hiçbir mesuliyete sahip olmayacaktır. Bu kaideye binaen oluşan imkan çerçevesinde 10. Maddede yazılı boğazlar komisyonu, deniz yolculuğu sahili olan devletlerin her birinden her sene Kanunusani ve Temmuzun birinci günlerinde deniz

yolcuğunda sahip oldukları çelik zırhlı harp gemilerini, muharebe kruvazörlerini, uçak taşıyan gemilerini, kruvazörleri, muharip torpidoları, deniz altılarını veya diğer her tip gemi ile deniz uçaklarını, silahlı gemilerini, mevcudu azaltılan, onarımda olan gemilerden ayırmak suretiyle sayısını talep edecektir. Bunun üzerine boğazlar komisyonu, alakadar devletleri Karadeniz'deki en kuvvetli donanmanın ihtiva ettiği zırhlı gemilerin, muharebe kruvazörlerinin, uçak taşıyan gemilerin, kruvazörlerin, muharip torpidolarının, deniz altılarının, uçakların ve gerektiğinde diğer tipteki gemilerin de miktarından haberdar edecektir. Ayrıca bahsedilen güce mensup bir geminin deniz yolculuğuna başlaması veya çıkışı sırasında meydana gelecek her türlü değişiklikler derhal alakadar devletlere bildirilecektir. Boğazlardan, Karadeniz'e doğru geçirilecek bir deniz gücünün mahiyetinde sadece silahların adedi ve şekli öncelikli olarak dikkate alınacaktır.

B-Harp Zamanında Türkiye Bîtaraf Olduğu Takdirde

Bayrak ne olursa olsun hiçbir muameleye, vergiye veya hiçbir mükellefiyete tabi olmaksızın ikinci bendin (a) işaretli fıkrasında bahsedilen sınırlamaların, aynı sınırlamalar çerçevesinde gündüz ve gece tam bir geçiş serbestliği olacaktır.

Bununla birlikte bu sınırlamalar, muharip devletlere, bunların Karadeniz'deki muhariplik hukukuna zarar verecek şekilde tatbik edilemeyecektir. Tarafsız bir devlet sıfatıyla Türkiye'nin hakları ve görevleri, suları ve havası, Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir harp esnasında, sulh zamanında olduğu gibi tamamen serbest kalması gereken boğazlarda Seyr-ü sefâini kapsayacak bir mahiyette olacak ve hiçbir tedbir almasına gerek kalmayacaktır. Muhariplerin harp gemilerine ve askeri uçaklarına boğazlarda bir tür zapt ve alıkoyma işlemi uygulamak, muayene yapmak veya diğer herhangi bir düşmanca bir harekette bulunmak yasaktır. Harp gemileri tamirat yapmak ve erzak almak hususlarında deniz tarafsızlığına dair 1907 tarihli 13. Lahey mukavele-
namesi hükümlerine tabi olacaklardır. Uçakların tarafsızlığı hakkındaki kanunları belirleyecek olan uluslararası bir mukavele-
namenin

akdine nazaran askeri uçaklar boğazlarda 1907 tarihli 13. Lahey mukavelenamesinin harp gemilerine bahşettiği muameleye benzer bir muameleden yararlanabileceklerdir.

C- Harp Zamanında Türkiye'nin Muharip Olması Durumunda

Tarafsız harp gemileri için hiçbir muameleye, vergiye veya hiçbir çeşit mükellefiyete tabi olmaksızın ve ikinci bendin (A) işaretli fıkrasındaki zikrolunan sınırlamaların, aynı sınırlamalara tabi olarak tam bir geçiş serbestliği olacaktır.

Düşman gemi ve uçaklarının boğazlardan istifadesine mani olmak üzere Türkiye tarafından alınacak tedbirler, tarafsız gemi ve uçakların serbest geçişine mani olacak mahiyette olmayacaktır. Bundan dolayı Türkiye bahsedilen gemi ve uçaklara gereken talimatı veya kılavuzları vermeyi taahhüt eder. Tarafsız askeri uçaklar, boğazlardan tehlike ve zararı kendilerine ait olacak şekilde geçebilecek ve mahiyetleri hakkında teftiş edileceklerdir. Bunun için uçaklar, Türkiye tarafından bu hususta belirlenmiş olan kara ve deniz muntukalarına inmeye mecbur olacaklardır.

3)

A-Türkiye ile sulh halinde olan devletlerin deniz altıları boğazlardan ancak suyun yüzünde geçebileceklerdir.

B-Gerek gemilerden gerek deniz yolculuğundan gelen yabancı bir deniz gücü kumandanı, emri altında olup, boğazlara girmesi gereken gemilerin miktarını ve isimlerini almaya mecbur olmaksızın Çanak-kale'nin veya Karadeniz Boğazının girişinde bir işaret istasyonuna tebliğ edecektir. Türkiye bu işaret istasyonlarını bildirecektir ve boğazlara giriş esasının ertelenmemesi gerektiğinden bahsi geçen tebliğ vuku buluncaya kadar yabancı harp gemilerinin boğazlardan geçiş serbestliği baki kalacaktır.

C-Askeri ve sivil uçaklar için bu kaideler ile belirlenmiş olan şartlar dahilinde boğazların üzerinden uçuş izni verilen uçaklar için,

1-Boğazların dar kısımlarının her bir tarafının üstünde 5'er kilometrelik bir arazi şeridi üzerinden uçmak serbestisini

2-Geçici alıkonma (tevkif-i 'ârizî) durumunda Türkiye'nin sahilde karaya veya karasularında denize inmek salahiyetini tazmin eder.

4) Harp Gemilerinin Geçiş Müddetinin Sınırları

Boğazlardan transit halde geçen harp gemileri hasar veya arıza durumu müstesna olmak şartıyla ve emniyet gereği gemiyi demirlemek gerektiğinde gecede olsa demirleme müddeti de dahil olmak üzere hiçbir durumda geçişleri gerekli olan zamandan fazla bir müddet boğazlarda alıkonulamazlar.

5) Boğazların ve Karadeniz Limanlarında Alıkoyma Hususuna Dair Maddeler

A- Lahikanın birinci, ikinci ve üçüncü bendleri, boğazlardan ve boğazların üstünden gemilerin, harp gemilerinin ve uçakların geçişi ile ilgilidir. Türk limanlarını ve uçak menzillerini aynı zamanda ziyaret edebilecek bir devletin harp gemileriyle, askeri uçaklarının miktarı ve bunların kalma süreleri hakkında Türkiye'nin gerek göreceği nizamnameleri belirlemek hakkı icap etmez.

B- Karadeniz'e sahili olan devletler kendi limanları ve uçak menzilleri için aynı hukuka sahip olacaklardır.

C-Tuna Avrupa komisyonunda temsil edilen devletlerin bu nehrin kollarında ve Kalas'a kadar istasyonier olmak üzere bulunduruldukları hafif gemiler ikinci bendde zikrolunan gemilere bağlanacak ve gerektiğinde diğer gemiler ile değiştirilecektir.

Madde 6

İstanbul'a dair olan 8. Madde hükümleri mahfuz kalmak şartıyla sivil hale dönüştürülmüş mıntukalar ve adalarda hiçbir istihkam ve topçu tesisatı, denizaltı yapacak aletler (denizaltı gemisi müstesna) ve askeri uçak tesisatı bulunmayacaktır. Bundan başka Türk hükümeti boğazlarda uçak veya balonlar vasıtasıyla denizin yüzeyini ve derinliğini gözetleme hakkına sahip olacaktır. Türk uçakları, boğaz suları ve

Türk arazisinin sivil hale dönüştürülmüş mıntıkaları üzerinde uçabilecekler ve oralarda tam bir serbestlik içerisinde her tarafa karaya veya denize inebileceklerdir.

Madde 14

Boğazlar komisyonu 2. maddeye ilave edilmiş lahikanın 2. , 3. ve 4.bendlerinin mevzuunu teşkil eden harp gemilerinin ve askeri uçakların geçişiyle alakalı hükümlere layıkıyla uyulup uyulmadığına bakmakla mükellef olacaktır.

Trakya Hududuna Dair Mukavelename

Madde 3

1-Türkiye hududunun sivil hale dönüştürülmüş mıntıklarında askeri deniz ve havacılığa dair hiçbir tesis kurulamayacaktır.

2- .....²²

3- Askerlikten tecrit edilen mıntıklar üzerinde her hangi bir bayrağı taşıyan askeri veya deniz uçaklarının uçuşu yasaktır.

Numara 1

Uluslar Arası Havacılık Sözleşmesinin (D) Zeyli Kısım 2, 18.ve 19. Maddesi Gereğince Uçakların İstikamet Değiştirmesi veya Yasak Mıntıka Haricinde En Yakın Meydana İnmesi İçin Verilecek İşaretler:

İstikamet Değişimi için:

Gündüz: 10 saniye aralıkla birbirini müteakiben 3 beyaz duman yayacak ve istikameti gösterecek mermi atılır.

Gece: 10 saniye aralıkla birbirini müteakiben küre şeklinde beyaz yıldızlar meydana getirecek mermi atılır.

---

²² Belgenin orijinali bu şekildedir.

Yere inmek için:

Gündüz: 10 saniye aralıkla birbirini müteakiben küre şeklinde siyah ve sarı duman çıkaran mermi atılır.

Gece: 10 saniye aralıkla birbirini müteakip yine küre şeklinde kırmızı ışık veya kırmızı yıldız meydana getirecek mermi atılır.

SONUÇ

18.yüzyıldan itibaren havacılığın geliştirilmesi adına yapılan balon, paraşüt, planör çalışmalarına, 19. Yüzyıldan itibaren uçağın da eklenmesiyle havacılık alanında önemli bir aşama kaydedilmiştir. Ancak bununla beraber üretilen balonların ilk kez 1870’lerde Fransa ile Almanya arasında yaşanan savaşta haberleşmede kullanılması devletler arasında hava sahası güvenliği sorununun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun akabinde Osmanlının da dahil olduğu Trablusgarp, Balkan ve 1. Dünya Savaşlarında uçağın kullanılmış olması hem hava saldırılarının yaşanmasına hem de devletlerin hava sahası güvenliğinin daha fazla tehlikeye girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Batılı devletler ve Osmanlı bir yandan havacılığı geliştirme çalışması yaparken diğer taraftan diplomatik girişimlerle hava sahası güvenliği konularına eğilmişlerdir. Bu hususta Osmanlı da dahil olmak üzere batılı devletler öncülüğünde 1889 ve 1907 yıllarında Lahey konferansı ve 1910’da Ulular arası Havacılık Konferansları gibi diplomatik girişimler gerçekleştirilmiştir. 1913 tarihinde Fransa ile Almanya arasındaki antlaşmayla uçaklarda sivil ve askeri ayrımı ve devletler tarafından belirlenen özel yasak bölgelere riayet konusu ve hava sahası güvenliğinin sağlanması yolunda adımlar atılmıştır. Özellikle Osmanlı, ilgili dönemde yaşanan 1.Dünya savaşında uğradığı hava ihlalleri ve saldırıları nedeniyle hem havacılığı geliştirme hem de hava sahası güvenliği çalışmalarını artırmıştır. Öncelikle 9 Mart 1914 tarihinde yabancı hükümetlere ait balon ve uçakların inişlerinin yasak olduğu bölgeleri gösteren haritalar hazırlatılıp, yurt dışı temsilciliklerine gönderilmiş ve 6 Haziran 1914 tarihinde ise Sefâin-i Havaiyeye ait Menâtık-ı Memnûa

Nizamnamesini hazırlayarak hava güvenliği konusunda hukuki bir zemin oluşturmaya çalışmıştır.

İstiklal Savaşı ve sonrasındaki süreçte de Osmanlıdaki havacılık faaliyetleri ve hava sahası güvenliğini sağlama çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam etmiş havacılık alanında Hava kuvvetleri ve Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulması gibi çalışmaların yanında hava sahası güvenliğine dair ise araştırma konusu olan *Türkiye Cumhuriyeti Seyrü Sefer-i Havâî Kararnamesi* yayınlanmıştır. Bu kararnamede Türkiye Cumhuriyeti'nin hava hudutları dahilinde Türk askeri tayyare (uçak) ve balonlarından başka bütün uçak ve balonların uçuşunun yasak olduğu İzmir, Çatalca, İzmit, Amasra, Samsun, Trabzon ve Erzurum- Kars mıntıklarının kapsadığı bölgeler, Türkiye Cumhuriyeti hava hududu dahilinde¹³ Teşrini evvel 1919 tarihli uluslararası hava sözleşmesine imza atan Amerika, Belçika, Bolivya, Brezilya, İngiltere, Çin, Küba, Ekvator, Fransa, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hicaz, Honduras, İtalya, Japonya, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Siyam, Çekoslovakya, Uruguay gibi devletlerin askeri olmayan uçak ve balonlarının transit bir şekilde askeri olmayan uçak ve balonlardan uçuş hakkına sahip olduğu dile getirilmiştir.

Ayrıca askeri ve sivil uçakların hava teftişi hususuna dair uygulamalarının ne şekilde yapılacağı, boğazlar mıntıkası, uçakların alanlara inişi ve beklemesi sırasında yapılması gereken fenni emniyet, siyasi, idari ve ticari konulara dair evrakın ne şekilde olması ve nasıl muhafaza edilmesi hususundaki maddeler yer almıştır.

Osmanlı döneminde havacılık alanında düzenlemeleri sağlamak amacıyla hazırlanmış olan Sefâin-i Havaiyyeye Dair Menâtık-ı Memnûa Nizamnamesi suretinin kararnameye ilave edildiği görülürken, Lozan antlaşmasının umûr-u havaiyyeye (seyahat, uçuş vb.) dair maddeleri de yer almıştır.

Ticaret ve harp gemi ve uçaklarının boğazlardan geçişi hususuna dair kanunlar, sulh ve harp zamanında Türkiye'nin tarafsız olduğu durumlarda yardımcı gemilerin, askeri nakliye gemilerinin, uçak taşıyan gemilerin, askeri uçakların ve harp gemilerinin geçiş usullerinin ve harp zamanında Türkiye'nin muharip olması durumunda geçişlerin nasıl olacağı, harp gemilerinin geçiş müddetinin sınırları, boğazların ve Karadeniz'in limanlarında alıkoyma işlemleri hususuna dair maddelerden bahsedilmiştir.

Tablo 1: Her Devlete Ait Uçaklarda Bulunması Gereken Harfler

Devletler	Tabiiyet İşareti	Sicil İşareti
Cemâhir-i müttefike-i Amerika	N	
İngiltere	G	
Fransa	F	
İtalya	I	
Japonya	J	
Bolivya	C (İlk harfi)	B ile olan birden fazla işaretler
Portekiz	C (İlk harfi)	P ile olan birden fazla işaretler
Küba	C (İlk harfi)	C ile olan birden fazla işaretler
Romanya	C (İlk harfi)	R ile olan birden fazla işaretler
Uruguay	C (İlk harfi)	U ile olan birden fazla işaretler
Çekoslovakya	L (ilk harfi)	B ile olan birden fazla işaretler
Guatemala	L (ilk harfi)	G ile olan birden fazla işaretler
Liberya	L (ilk harfi)	L ile olan birden fazla işaretler
Brezilya	P (ilk harfi)	B ile olan birden fazla işaretler

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRK HAVA
SAHASININ GÜVENLİĞİNE DAİR BİR ÇALIŞMA:
TÜRKİYE CUMHURİYETİ SEYRÜSEFER-İ HAVÂİ
KARARNAMESİ (1925)

2799

Devletler	Tabiiyet İşareti	Sicil İşareti
Polonya	P (ilk harfi)	Pile olan birden fazla işa- retler
Belçika	O (ilk harfi)	Bile olan birden fazla işaretler
Peru	O (ilk harfi)	Cile olan birden fazla işaretler
Çin	X (ilk harfi)	Pile olan birden fazla işa- retler
Honduras	X (ilk harfi)	Hile olan birden fazla işaretler
Sırp-Hırvat-Slovenya	X (ilk harfi)	Sile olan birden fazla işa- retler
Haiti	H (ilk harfi)	Hile olan birden fazla işaretler
Siyam	H (ilk harfi)	Sile olan birden fazla işa- retler
Ekvator	E (ilk harfi)	Eile olan birden fazla işaretler
Yunanistan	S (ilk harfi)	Gile olan birden fazla işaretler
Panama	S (ilk harfi)	Pile olan birden fazla işa- retler
Hicaz	A (ilk harfi)	Hile olan birden fazla işaretler
Nikaragos	A (ilk harfi)	Nile olan birden fazla işaretler
Dört harfli kayıt ve tescil gruplarında mutlaka harfin biri sesli harf olacaktır.		Örnek: ADCJ
Askeri uçakların tabiiyet ve sicil harflerinin altına bir kalın çizgi çekilir.		Örnek: <u>C-ADCJ</u>

Tablo 2: Uçakların Kapladığı Alana Göre İkamet Ücretleri

Uçak Çeşitleri	8 saat ve daha az kalma ücreti (kuruş)	24 saat kalma ücreti (kuruş)
80 metre kareden daha az yer kaplayan ufak uçaklar	100	250
150 metre kareyi aşmayan sahadaki ortalama uçaklar	250	420
150 metre kareyi aşan büyük uçaklar	840	840
Aylık Fiyatlar	Bir ay müddetle ikamet edecek hava araçlarından ufak tiptekiler (45), orta büyüklüktekiler (80), büyükler (160) lira ücret ödeyeceklerdir.	

Tablo3: Uçak Tipleri ve İniş Ücretleri

Uçak Tipleri	İniş ücreti
Küçük tipler	100
Orta tipler	200
Büyük tipler	400
İniş ücretlerine dahil olan normal hizmetten başka gerektiğinde hava kuvvetleri mürettebatı tarafından ticari uçak ve balonlara yapılacak sınırlı hizmet ücreti iş ve zaman esasına uygun olacak şekilde alınır.	

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynağı**

Türkiye Cumhuriyeti Seyrüsefer-i Havaî Kararnamesi, Harita Matbaası, Ankara, 1341.

Araştırma Eserler

Adıgüzel, M. Bahattin vd., **Havacılık ve Türk Hava Kurumu**, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2006.

Adıgüzel, M. Bahattin, **Türk Havacılığında İz Bırakanlar**, Türk Hava Kurumu Kültür Yayınları, Ankara, 2006.

Anadol, Cemal - Nazile Abbasli- Fazile Abbasova, **Türk Kültür ve Medeniyeti**, Türkiyem Dergisi Yayınları, İstanbul 2002, s.554-556.

- Aydar, Orhan, **Uçan Süvariler**, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.
- Başol, Servet, "Havacılık Hukuku ve Kavramı", **III. Ulusal Havacılık ve Uzay Konferansı**, (16-8Eylül2010), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. <http://www.servetbasol.com/Articles/UHUK-2010-076.pdf> (Erişim Tarihi: 11.05.2019), s. 1-15.
- Bozkurt, Abdurrahman, "Türk Hava Sahasının Belirlenmesi", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 15, S 1, 2013, s.251-278.
- Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri**, çev. Behçet Kemal Çağlar, TDK Yayınları, Ankara, 1968.
- Çelik, Ahmet, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.
- Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, çev. Mehmet Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Ersoy, Engin, "Kurtuluş Savaşı'na Türk Hava Kuvvetlerinin Katkıları", **Hava Kuvvetleri Dergisi**, S 341, 2002, s.10-15.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Seyit Ali Karaman- Yücel Dağlı, C I, 2.Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.669.
- İlmen, Süreyya, **Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi**, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1947.
- Kaçar, Mustafa, "Hezarfen Ahmed Çelebi", **DİA**, C 17, İstanbul, 1998, s.297.
- Kaçar, Mustafa, "Lâgarî Hasan Çelebi", **DİA**, C 16, İstanbul, 1997, s.315-316.
- Kansu, Yavuz -Sermet Şensöz- Yılmaz Öztuna, **Havacılık Tarihinde Türkler I**, Hv. Bsm. Ve Neş. Müdürlüğü, Ankara, 1997.
- Keyüsk, Mazlum, **Türk Havacılık Tarihi 1 (1912-1914)**, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir, 1950.

- Kılıç, Hulusi, “İsmail b. Hammâd Cevherî”, **DİA**, C 7, İstanbul, 1993, s.459.
- Kurter, Ajun, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi**, C I-II, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul, 2006.
- Meydan Larouse**, “Bacon”, C 2, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1969, s.40.
- Meydan Larouse**, “Joseph Montgolfier”, C 8, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972, s.894.
- Meydan Larouse**, “Leonardo da Vinci”, C 7, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1972, s.893.
- Meydan Larouse**, “Otto Lilienthal”, C 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s.949.
- Özdemir, Osman Veysel, Havacılık Tarihi ve Uçaklar Dosyası, Ügsam, <https://docplayer.biz.tr/68185741-Havacilik-tarihi-ve-ucaklar-dosyasi.htm>, (Erişim Tarihi:08/05/2019).
- Özlu, Zeynel, “Cumhuriyetin ilk Yıllarında hava Sahası güvenliğini Sağlamaya Yönelik Olarak Sivil Toplumun Örgütlenmesi: Türk Tayyare Cemiyeti Kongrelerine Bir Bakış 1926”, **Atatürk Haftası Armağanı Dergisi**, Genel Kurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2018, s.1-41.
- Sand, Peter H., Jorge de Sousa Freitas, Geoffrey N. Pratt, “An Historical Survey of International Air Law Before The Second World War”, <http://lawjournal.mcgill.ca/documents/7/1/sand.pdf> (Erişim Tarihi:11.05.2019).
- Sorgucu, Ayhan, **Türkiye’nin Hava Sahasının Hukuksal Statüsünün Uluslararası Hava Hukuku ve Türkiye’nin Dış Sorunları Çerçevesinde İncelenmesi**, Genel Kurmay Başkanlığı, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- Şen, Sabahattin, **Türkiye’de Modernleşme Ordu ve Askeri Havacılık**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

- Tanman, Sıtkı, **Türk Havacılık Tarihi İstiklâl Harbi (1918–1923)**, C II, Hava Basımevi, Eskişehir, 1953.
- Uluçay, M. Çağatay, **Padişah Kadınları ve Kızları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Verel, Oktay, **İstikbal Göklerin Gökler Bizimdir**, C I, Türk Hava Kurumu Yayınları, İstanbul 1985.
- Vezzosi, Alessandro, **Leonardo Da Vinci Evren Bilimi ve Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- White, Michael, **Leonardo İlk Bilgin**, Çev. Ahmet Aybar Çağlayan, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2001.
- Yalçın Osman, **Türk Hava Kuvvetleri Teşkilatlanma Tarihi (Cumhuriyet Dönemi)**, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.
- Yalçın, Osman, “Türk Havacılık Tarihinde Bağış Uçakları ve Havacılık Sanayii Kurulmasına Tesirleri”, **Gazi Akademik Bakış**, C 3, S 6, 2010, s.191-212.
- Yalçın, Osman, “Havacılık, Hava Gücünün Doğuşu ve Birinci Dünya Savaşına Etkisi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 59, Güz 2016, s.181-236.
- Yalçın, Osman, **Türk Hava Harp Sanayii Tarihi**, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Yalçın, Osman, “Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci”, **Gazi Akademik Bakış**, C 9, S 17, 2015, s.229-260.

**MİLLİ MÜCADELE SONRASINDA MİLLİ TARİH ŞUURU
OLUŞTURMA ÇALIŞMALARINA BİR ÖRNEK: MUSTAFA
KEMAL ATATÜRK'ÜN TARİH ÖĞRETMENİ MEHMED
TEVFİK BEY'İN CİHAN HARBİNDE TÜRKLER VE
MEZİYETLERİ ADLI ESERİ (1928)**

Zeynel ÖZLÜ* - Enver DEMİR**

ÖZET

Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının ardından inkılâp hareketlerine girişen Mustafa Kemal Atatürk'ün bu yöndeki en önemli çalışmalarından biri Türk toplumunda milli tarih yazımı ve milli tarih şuuru oluşturma çabasıdır. Çalışmamızda Milli mücadele sonrasında “Türk Milli Şuuru” nu oluşturmak amacıyla Mehmed Tevfik Bey tarafından kaleme alınan 1928 tarihli “Cihan Harbinde Türkler ve Meziyetleri” adlı eser hakkında bilgi verilecektir. Türk Tarihini ve kültürünü, İslamiyet ve Türklerin İslam dinine girişleri, Türk meşhurları ve eserleri, Türklerin ilim, medeniyet, insaniyet ve İslamiyet'e yaptıkları hizmetler ve Türklerin meziyetleri başlıkları altında tanıtan eserde; Türklerin İlk vatanı olan Orta Asya yaylasının sınırları, İslamiyet öncesinde Türklerin Çin ve Bizans Devletleriyle olan ilişkileri, giyiniş tarzları, silahları, ekonomik faaliyetleri (tarım, hayvancılık, ticaret), servetleri, aile hayatları, hukuk kuralları, itikat ettikleri kuvvetler (toprak, ağaç, su, ateş ve demir), en çok sevdikleri renkler (Vatanı sarı, mavi, kırmızı, kara ve beyaz), İslam dinini kabul etmeden önce benimsedikleri inanışlar (Zerdüştlük, Şamanizm, Budizm, Nasturilik, Mani ve Hristiyanlık), diğer medeniyetlerle olan münasebetleri, birçok kültür ve mezhepleri benimsemelerine rağmen asıl olan lisanları

---

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr.

** Dr. MEB Öğretmen, Gaziantep/demirenver74@gmail.com.

Türkçe'yi kullanmaları, yine Türk olmalarına rağmen Arapça ve Acemce dilinde eserler vermeleri ve ilgili dönemlerde yetiştirilen meşhurlar (Mevlana Celaleddin-i Rumi-Mesnevi, Buhari-Sahih-i Buhari, Farabi-Kitab'ül musiki, İmam Gazali-İhya'ul-ulum, Yakut el Hamavi-Mu'cemu'l Buldan, AhmedYesevi- Divan-ı Hikmet vb.), destanları (Ergenekon ve Oğuz), dini merasimleri ve eğlence kültürleri (mersiye, kopuz ve sagu) hakkında bilgi vermektedir. "İslamiyet ve Türkler" başlığı altında; Hazreti Ömer devrinde Türk-Arap ilişkileri, Emeviler ve Abbasiler döneminde Türkler, Türklerin bu dönemde kurdukları devletler (Tolunoğulları, Memlukler, İhşitler, Eyyubiler, Gazneliler, Bulgarlar, Peçenekler, Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Osmanlılar) ve bu devletlerin meydana getirdikleri kültür eserleri, savaşları, yaptıkları meslekler (hattatlık, mücellitlik, müzehhiblik, silahçılık, saraçlık, dokumacılık, halıcılık, oymacılık, kakmacılık, çinicilik, mimarlık, askerlik, topçuluk, sedefçilik, çadırcılık, kılıç imali) hakkında bilgi verilmiştir. "Türklerin Hizmetleri" başlığı altında; Türklerin ilim, medeniyet, insaniyet ve İslamiyet'e yaptıkları önemli hizmetler (Abbasilerin bekasını taht-ı temine almaları, kavimler göçüne neden olmaları, hamaset ve şehametleriyle Çinlileri Çin Seddini yapmak zorunda bırakmaları, Avrupa'yı titreten Napolyon Bonapart'a ilk mağlubiyet acısını tattırmaları, muazzam toplar dökerek ve cihanı hayrette bırakacak bir şekilde gemileri karadan deryaya indirmek suretiyle İstanbul'u fethetmeleri, Bizans ordularını Marmara kıyılarına kadar sürüp Anadolu'da Türklüğü temelleştirmeleri, Avrupalı devletler tarafından istila edilmiş olan İstanbul'u ve Anavatanımız olan Anadolu'yu cihanı hayrette bırakacak surette kurtuluşa erdiren ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını bütün cihana tanıtmaları vb.) anlatılmıştır. Son olarak "Türklerin Meziyetleri" başlığı altında ise; Türk ırkının başarılarla dolu bir geçmişinin olduğu, Türk ırkının gelenek ve göreneklerinin özellikle lisanlarının ebedi olduğu, Türkler'in dünyanın her tarafına dağılmış olmaları (Çin, Sibiryaya, Hindistan, İran, Irak, El-Cezire, Kafkasya, Suriye, Filistin, Kostantiniyye, Arabistan, Yemen, Mısır, Kuzey Afrika, Avrupa, Baltık, Finlandiya, İngiliz

adaları) ve Türk ırkının dünyada mevcut milletler arasında ilmi kuvvet itibariyle en yüksek bir mevkide olduğundan bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Türkler, Mustafa Kemal Atatürk, Mustafa Kemal Atatürk'ün Tarih Öğretmeni Mehmed Tevfik Bey, Cihan Harbi, Milli Tarih Şuuru

**AN EXAMPLE TO CREATE NATIONAL HISTORY
CONSCIOUSNESS AFTER THE NATIONAL STRUGGLE:
MUSTAFA KEMAL ATATURK'S HISTORY TEACHER MEHMED
TEVFİK BEY'S WORK CALLED AS TURKS AND THEIR
MERITS IN THE WORLD WAR (1928)**

ABSTRACT

After completing the National Struggle successfully Mustafa Kemal Atatürk started revolutionary movements and one of his most important works in this direction is writing the national history and effort to create a national awareness. Information on the book titled as "Turks and their Merits in the World War" dated 1928 which was written by Mehmed Tewfik Bey to form "Turkish National Consciousness" after National Struggle will be presented in our paper. Turkish History and culture are introduced under the following headings: Islam and the introduction of Turks to Islam, Turkish celebrities and their works, Turks' services to science, civilization, humanity and Islam, The merits of the Turks. The borders of Central Asia where the first homeland of Turks, Turks' relations with China and Byzantine States before Islam, dressing styles, weapons, economic activities (agriculture, livestock, trade), wealth, family lives, rules of law, the forces they believed in (earth, tree, water, fire and iron), their favorite colors (yellow, blue, red, black and white), the beliefs they adopted before accepting Islam (Mazdeism, Shamanism, Buddhism, Nestorius, Mania and Christianity), relations with other civilizations, although they adopt many cultures and sects their insistence on using Turkish as the main language, although they were Turkish, they gave works in Arabic and Persian language and grew famous in the relevant period (Melvina Cialdini Rumi-Mesne, Buhari-Sahih-i Buhari, Farabi-Kitab'ül Musiki, İmam Gazali-İhya'ul-ulum, Yakut el Hamavi-Mu'cemu'l Buldan, Ahmed Yesevi- Divan-ı Hikmet etc), epics (Ergenekon and Oguz), religious ceremonies and entertainment cultures (mersiye, kopuz and sagu). Under the title "Islam and Turks" it

provides information about the following topics: Turkish-Arab relations in the time of Hz. Ömer, Turks during the Umayyads and Abbasids, the states established by the Turks in this period (Tolunogullari, Mamluks, Ihshits, Ayyubids, Ghaznavids, Bulgarians, Pechenegs, Seljuks, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Ottomans) and cultural monuments of these states, wars, their occupations (calligraphy, book-binding, museology, weaponry, saddlery, weaving, carpetmaking, carving, marquetry, tiling, architecture, military, artillery, pearling, tenting, sword manufacturing). Under the title of "Turks' Services" important services provided by Turks to science, civilization, humanity and Islam (Abbasids to secure their future, causes of the migration of tribes, their courage to force the Chinese to do the Great Wall of China, Napoleon Bonaparte, who shook Europe, gave the first pain of defeat, pouring enormous ball sand the conquest of Istanbul by landing ships from the land to the astonishing manner, to drive the Byzantine armies to the shores of the Marmara and to establish Turkishness in Anatolia, to save Istanbul, which has been invaded by European states, and Anatolia, our motherland, to the astonishment of the world and introduce the whole world of the existence of there public of Turkey etc. Have been mentioned. Finally, under the title of the "Merits of Turks" the information as Turkish race has a history of full of success, the traditions and customs of the Turkish race, especially the languages to be endless, Turks scattered all over the world (China, Siberia, India, Iran, Iraq, Al-Jazeera, Caucasus, Syria, Palestine, Kostantiniyya, Arabia, Yemen, Egypt, North Africa, Europe, Baltic, Finland, British islands) and Turkish race has the highest position among the nations in the world in terms of scientific power have been mentioned.

Keywords: National Struggle, Turks, Mustafa Kemal Atatürk, Mustafa Kemal Atatürk's History Teacher Mehmed Tewfik Bey, War of the World, National History Consciousness.

20. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanının büyük oranda Türklerle sınırlı kalması üzerine, millet temelli politikalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Savaş ortamında olgunlaşma fırsatı bulamayan bu anlayış, Milli mücadelenin zaferle sonuçlanması ve Cumhuriyetin İlanı ile filizlenme fırsatını yakalamış Milli tarih şuurunun yaygınlaştırılması ve Türk Milli kültürünün tanıtılması amacıyla milli tarih yazımı çalışmalarına girişilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde Avrupa içlerinden Çin sınırına kadar uzanan bir coğrafyayı kendilerine vatan yapmış olan Türk Milleti algısı hâkim olmuştur¹.

İslam-Osmanlı geleneğini miras olarak alan Türk tarihi² bütünlük göstermesine rağmen bize eksik ve parçalı olarak öğretilmiştir. Tarihimiz Türklerin İslam Dinine girmeleriyle başlatılmış, İslamiyet öncesi Türk tarihine dokunulmamıştır. Dini hassasiyetler nedeniyle Türk tarihi yazımında Selçuklu ve Osmanlı devirleri ön plana çıkarılmış, Türk tarihinin yaklaşık 10. Yüzyıldan Cumhuriyete kadar olan zaman dilimi ele alınarak 10. Yüzyıldan önceki dönemler yok sayılmıştır. Oysa farklı zaman dilimlerinde farklı coğrafya ve sosyo-kültürel zeminlerde yaşamlarını sürdüren Türkler, tarih sahnesinde devamlı belirgin bir şekilde var olmayı başarmışlardır. Gerek siyasi gerekse coğrafi nedenlerle, tarihin belirli dönemlerinde birbirleriyle çatışmış ya da “yek kuvvet” olarak birbirlerine kenetlenmişlerdir. Bu birleşme Türklerin İslam Dinini kabul etmeleriyle büyük bir dönüşüm sürecine girerek Türkleri Cihan'da İslam dininin koruyuculuğu gibi ulvi bir göreve yükseltmiştir.

Türk tarihinin parçalanamaz bir bütün olduğunu ve İslam öncesi Türk tarihini bilip öğrenmenin Şamanist olmayı veya Gök tanrı dinine inanmayı gerektirmeyeceğini belirten Özçelik, tarihimizin güzel, isa-

---

¹ Selçuk Duman, “Cumhuriyet'in İnşa Sürecinde Milli Tarih Şuuru Oluşturma Çabaları”, **Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S 2, ss. 33-45, 2015, s. 33-35.

² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi yayınevi, Ankara, 1973, s. 15.

betli ve olumlu örneklerden ibaret olmadığına dikkat çekerek, doğru-
suyla yanlışıyla tarihimizdeki olumsuz örneklerden ve yapılan hatalar-
dan ders almak gerektiğine vurgu yapmıştır³.

Çalışmamızda Milli mücadele sonrasında Türk içtimai ve siyasi ta-
rihini sağlam temeller üzerine oturtmak suretiyle “Türk Milli Şuuru”
nu oluşturmak amacıyla Mustafa Kemal Atatürk’ü yetiştiren ve etkile-
yen öğretmenlerden birisi olan, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ta-
rihçiliğine emek vermiş asker, siyaset adamı ve Manastır Askerî
İdadisinde Mustafa Kemal Atatürk’ün tarih öğretmenliğini yapmış
olan Kolağası Mehmet Tevfik (Bilge) Bey⁴, tarafından kaleme alınan
1928 tarihli “Cihan Harbinde Türkler ve Meziyetleri” adlı eser⁵ tanıtılmıştır. Bu eser bağlamında Dünyanın en eski ve köklü milletlerin-
den biri olan Türk Milletinin tarih boyunca kurmuş olduğu devletler
ve meydana getirdikleri kültür hazinelerine dair bulgular ortaya ko-
nulmaya çalışılacaktır.

Türklerin Anayurdu

Mehmet Tevfik Bey eserine Türklerin anayurdu Orta Asya’nın sı-
nırlarını çizerek bu coğrafyada Türklerin geçmişten günümüze değin
yaşadıklarını anlatmakla başlamıştır. Orta Asya yaylası yüzyıllarca eski
Türk kavimlerinin yaşam alanı olmuştur⁶. Türk, Tarihin bilemeyeceği

---

³ İsmail Özçelik, “Bilimsel Tarih, Akademik Tarih Araştırmacıları ve Türk Tarihi Üze-
rinde Yapılan Bazı Tartışmalar”, **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İl-
keler-Yorumlar**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 19-52, s. 44-45, 48, 50.

⁴ Fahriye Engili, “Bir Tarihçi Portresi: Cumhuriyetin Asker Neslini Etkileyen Öğret-
menlerden Mehmed Tevfik”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S 23, 2013-
1, ss. 159-183, s. 159-160.

⁵ Mehmet Tevfik Bey, **Cihan Tarihinde Türkler ve Meziyetleri**, Amedi Matbaası,
1928, İstanbul.

⁶ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 3.; Türklerin Anayurdu konusunda farklı dönemlerde
farklı görüşler öne sürülmüştür. Öne çıkan bir fikre göre Türklerin Anayurdu 90.
boyolam doğusundan Ural dağlarına ve Balkaş Gölü’nün güneyine kadar uzanan
alanındır. Yine M.Ö iki binli yıllarda Ural-Altay Dağları arasındaki bölge, M.Ö. iki
binden önceki devirlerde de Altay-Sayan dağlarının kuzey-batu bölgesi Türklerin Ana-

kadar eski günlerden beri asıl yurdu ve vatani olan bu topraklarda doğmuş ve yaşamıştır. Bu topraklar Türk'ün öz yurdu, atalarından kalma malı, ata yadigârıdır⁷.

Yaklaşık 10,5 milyon kilometre kare yüzölçümüne sahip Türk dünyası, doğuda Çin, batıda Avrupa, kuzeyde Rusya, güneyde İran, Pakistan ve Afganistan, güneybatıda ise Arap ülkeleri ile sınırlı olan bölgeyi tanımlamaktadır. Ermenistan coğrafyası, Türkiye ve Nahcivan'ın diğer Türk ülkeleriyle olan sınır komşuluğunu kesintiye uğratmaktadır. Türk topluluklarının yeryüzüne dağılışına bakılacak olduğunda Balkanlarda Gagavuzlar; Kıbrıs Türkleri; İran'da Azeriler'in yanı sıra Kaşkaylar, Halaçlar, Afşarlar ve Kaçarlar; Kırım ve Kuzey Kafkasya'da bulunan Türk toplulukları, Ukrayna, Litvanya ve Polonya'da az sayıda da olsa bulunan Karay Türkleri ve Kırımçaklar; Dağıstan'da Kumuklar, Nogaylar ve Karaçay-Balkarlar; Stavropol bölgesinde Türkmenler; İdil-Ural ve Batı Sibirya bölgesinde Çuvaşlar ve Başkurtlar; Türkmenistan'da Türkmenler, Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar, Özbekler, Uygurlar; Sibirya bölgesinde ise Güney Sibirya Türkleri, Altay Türkleri, Abakan-Hakas Türk toplulukları, Yakutlar ve Saha Türkleri bulunmaktadır⁸.

Orta Asya'nın çam, söğüt, kavak ve kayın ağaçlarının 4 metreye kadar uzandığı sık ormanlarında saksavul⁹ ve okaliptüs ağaçları da ye-

---

yurdu olarak bilinmekteydi. Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003, s. 11. ;Kafesoğlu, ilk zamanlarından beri geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin Anayurdu konusunda belirli dar bir alanın belirlemesinin mümkün olmadığını belirtir. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 48.; Sümer. Orhun bölgesinin Türklerin ilk anayurdu olmadığını, Türklerin bu bölgeye Sibirya'dan geldiklerini belirtmiştir. Faruk Sümer, "Türkleri Anayurdu", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1992, ss. 4-10, s. 5.

⁷ Rıza Nur, **Türk Tarihi**, Toker Yayınları, İstanbul, 1978, s. 16.

⁸ Mehmet Alparğu, "Türkiye'de Türk Dünyası'nın Tarihini Yazmak", **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 53-70, s. 55-57.

⁹ Kumluk alanlarda yetişen çalı süpürgesi türünden bir ağaç. Muharrem Daşdemir-Süleyman Efendioğlu, "Kars Ve Erzurum Ağızlarında Rusça Ödünç Kelimeler", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 55, Erzurum, 2016, ss.

tişir. Nehir vadilerinde ise sürülerle ahular (dağ ceylanı) “kulan” denilen yabancı atlar, sarı renkli parslar¹⁰, “maral” denilen büyük geyikler, “yak” denilen yabancı develer, Tibet yaylalarından gelmiş boynuzları burmalı argali¹¹ koyunlar gezer¹². Görüldüğü üzere, Mehmed Tefvik Bey eserinde, Türklerin yaşam alanlarını tanımlarken, dağlık alanları, ormanları, sulu ve serin yaylalar ile içerisinde hayvanları barındıran tabiatın adeta bir panoramasını çizmiştir.

“Atlı kültür” ün kaynağı olarak bilinen Orta Asya’da at, “tarih yapan hayvan” olarak adlandırılmıştır. At, göçebe Türk toplumu için çok kutsaldır. Bu nedendir ki Altay dağlarında yer alan kurganlarda at resimlerine çokça rastlanmıştır¹³. Ögel, at yetiştiren Türklerin koyun yetiştiren Türklere göre daha enerjik ve teşkilatçı olduklarından bahisle şu ifadeleri kullanmıştır: “Türkler koyun çobanlarını beğenmezler ve onları küçük görürlerdi. Gerçekten de koyun çobanları, at çobanları ile mukayese edilemezlerdi. Atlar, yine at üstünde iken otlatılır ve idare edilirdi. Yaylalarda yarı vahşi bir halde otlatılan atların bakımı, binmeye ve arabaya koşulmak için hazırlanmaları, tedavileri gerçekten günlük birer macera idiler. Bütün hayat baş döndürücü bir sür’at içinde geçirdi. Göçler, süratli, akınlar süratli ve düşmanlar çok süratli idiler. Süratli ve disiplinli olanlar kazanır; olmayanlar ise bir anda yok olurlardı. Koyun çobanlarında ise durum böyle değildi. Gerçi onların da atları vardı ve fevkalade disiplinli savaşı idiler. Ama

---

159-178, s. 167.; Tuğrul Somuncuoğlu, “Kazakistan Ülke Raporu”, **IGEME** Ankara, 2011, s. 3.

¹⁰ Kedigillerden yırtıcı bir hayvan türü, Türklerin on ikili yıllarından biri. Meltem Gül, Divânü Lugâti’t Türk’teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, **İdil**, C 4, S 15, 2015, s. 16.

¹¹ Doğal yetişme bölgesi Asya olan yabancı bir koyun türü. Adelina Piljug, **Bosna Hersek Yerli Koyunları Ve Keçilerindeki MitokondriyalDna (Mtdna) D-Loop Polimorfizmi**, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Zootekni Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s. 2.

¹² Mehmet Tefvik Bey, **a.g.e.**, s. 4.

¹³ Nevzat Kösoğlu, **Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 33.

kitle ekonomik düzen sebebi ile yavaştı. Atlı Türkler batıda yayılıyorlardı. Uygurların sürüleri ise daha çok koyun ve sığırlardan meydana geliyordu”¹⁴.

Bozkır topluluğunun, at ve sürü kadar korunma malzemelerine de ihtiyaç duyması Türklerde savaş sanayinin gelişmesine imkân tanımıştır. Savaşçı Türkler, demir madenini işleyerek ok, yay, kargı (mızrak) ve kılıç gibi savaş aletlerini yapmışlardır¹⁵.

Yaşanılan coğrafyanın topluluklar üzerindeki tesirlerinin nesilden nesile irsi bir şekilde ahlaka geçerek toplumun genel karakterinin oluşmasında etkili olduğunu belirten Günaltay, çevrenin topluluklar üzerindeki sosyal, ruhsal ve maddi tesirlerinden şöyle bahseder: “Yazın çok sıcak, kışın çok soğuk iklimlerde yetişen insanlar sağlam vücutlu, sağlam karakterli, yiğit yürekli, azimli ve iradeli oldukları gözlemle sabittir. Yine muhakkaktır ki, berrak semalar, yıldızlı geceler, yüksek tepeler, sonsuz ovalar, korkunç boralar, insan ruhunda bir sevgi hissi meydana getirirler. Geniş ve çorak çöller ise yaşama azmini arttırır, savaş tutkusunu uyandırır, yayılma emellerini tahrik eder. Sahası engebeli, iklimi şiddetli dağlık bölgelerde oturan insanlar da kanaatkâr, gevezelikten çekinir, cengâver ve tehlikeden sakınmaz olurlar”¹⁶.

Geniş Orta Asya kıtasında birbirlerinden uzak coğrafyalara dağılmış vaziyette yaşayan Türkler¹⁷, farklı dönemlerde farklı isimler almışlardır. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Huyungnular (Hunlar),

¹⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürü'nün Gelişme Çağları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 16-17.

¹⁵ Mehmed Şemsettin Günaltay, **Mâziden Âtiye-Geçmişten Geleceğe**, Marifet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45.

¹⁶ Mehmed Şemsettin Günaltay, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁷ Türklerin, cihangirlik anlayışı ile gittikleri farklı coğrafyalarda devlet kurmuş olmaları Türk tarihinin incelenmesini zorlaştırmıştır. Hava Selçuk, “Coğrafya Tarih İlişkisi Bağlamında Türk Tarihinin Taksimatı (Çağ) Meselesi”, **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 77-104, s. 79.

Tukyular (Göktürkler)¹⁸, Uygurlar, Yüesiler, Sakalar, Kıpçaklar, Kalaçlar, Karluklar, Kınıklılar, Oğuzlar, Peçenekler, Hazarlar, Kumaneler, Türkmenler, Uzlar, Bulgarlar, Hungariler (Macarlar), Karahanlılar, Elamlar, Akadlar, Sümerler, Nogaylar, Avarlar, İskitler, Tunguzlar ve Cücenler. Asya ve Avrupa kıtalarında pek mühim roller oynamış olan bu Türk devletleri aynı zamanda Asya kıtasında meydana gelen büyük “tebdîlât ve tahvîlât”ın (değişimler) başlıca amilleri oldukları gibi bu coğrafyalarda Türk kültür ve medeniyetin yayılmasına da hizmet etmişlerdir¹⁹

Mehmed Tevfik Bey, bir ırkın fertlerindeki hâkim ecdat ruhunun kuvvetini, o ırkın tarihi geçmişini ne kadar ötelere götürebildiği ile ilişkili olduğu düşüncesinden dolayı Türk ırkının kökenlerini Türklükleri günümüzde dahi tartışmalı olan Elamlar, Akadlar ve Sümerler gibi kavimlere kadar götürmüştür. Bunu yaparken de Batılı devletler tarafından “Barbar” olarak nitelendirilen Türklerin aydınlatılmamış olan devirlerinin açığa kavuşturulması ve yeryüzünde kurulmuş olan Sümerler, Elamlar ve Akadlar gibi eski medeniyetlere olan katkıları hatırlatmak istenmiştir.

“Beşeriyetin en yüksek ve ilk medeni kavmi, vatani Altaylar ve Orta Asya olan Türklerdir. Mezopotamya’da İran’da Milattan en aşağı 7000 sene evvel beşeriyetin ilk medeniyetini kuran ve beşeriyete ilk

---

¹⁸ Çince “R” harfi olmadığından Çinliler tarafından eski Türk toplulukları “Tukyu” olarak adlandırılmıştır. Tukeyular (Göktürkler) Türk adını alan ilk Türk kavmidir. Miladi V. asırdan itibaren yavaş yavaş kuvvetlenen bu Türk kavmi VI. Asırda Kore Körfezinden Hazar denizine Gobi Çölü’nü de içine alan sahayı ele geçirmişlerdir. Uygur Türkleri tarafından 744’te yıkılmışlardır. Suut Kemal Yetkin, “Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 11, S 1, 1963, s. 5.

¹⁹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 4.

tarih devrini açan Sümer, Akad, Alan isimleri verilmekte olan Türklerdir. Mısır'da deltanın otokron sakinleri ve Mısır Medeniyetinin kurucuları Türklerdir”²⁰.

Türklerin yaşamış oldukları coğrafya Orta Asya ile sınırlı kalmamış tarih boyunca Türk kavimleri Asya'nın batısına ve Avrupa içlerine kadar gitmek ve o toprakları kendilerine vatan yapmak suretiyle Türk sınırlarının yaşam alanlarını genişletmişlerdir.

Kalabalık bir nüfusa sahip olan Türkler, Orta Asya'dan başlattıkları göç hareketleri neticesinde Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılarak dünya tarihinde çok önemli roller oynamışlardır. M.Ö. Ordos, Volga, Kuzey Batı Asya, İç Asya, Çin, Sibirya, Hindistan taraflarına yönelen Türkler, M.S. Güney Kazakistan, Türkistan, Afganistan, Kuzey Hindistan, Orta ve Doğu Avrupa, Güney Rusya, Kafkaslar, Balkanlar, İran ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu bakımdan İslam Öncesi Türk Tarihi, tüm Türk boylarının ortak tarihi olması yönüyle birinci derecede öneme sahiptir²¹.

İslamiyet'ten Evvel Türkler 'in Dini ve Sosyal Hayatı

İslamiyet'ten önce Türklerin içtimai teşkilatları çok mükemmeldi. Başlarına kalpak, sırtlarına deri elbise giyerler, bellerine silah takarlardı. İri ve güçlü atlara biner, yıldırım gibi giderlerdi. Sürülerle hayvan beslerler, bunların etinden, derisinden, sütünden, yününden faydalanırlardı. Zirai faaliyetler olarak; mısır, buğday, akdarı tarımının

²⁰ Yücel Kabapınar, “Başlangıçtan Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitapları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 2, 1992, ss. 143-177 s. 144.; Türk olmayan birçok ferdi içinde eritmiş olan Türk ırkının somatik (fiziki) özellikleri Deniker tarafından şu şekilde belirlenmiştir: Beyaz tenli, orta boydan biraz uzun boylu, siyah saçlı, siyah gözlü, kafatası kısa, normal burunlu, uzun yüzlü, kalın dudaklı, elmacık kemikleri hafiften çıkık ve boyun kısa. Sadri Maksudi Arsal, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1979, s. 33-34.

²¹ Gülçin Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s. 8,13.

yanı sıra asma ve dut²² yetiştirirlerdi. Yine debagat (dericilik) ve dokumacılığı da bilirlerdi. Elbise için yün dokurlardı²³. Türklerin yaşamış olduğu coğrafya çok geniştir ve ortak noktaları konar-göçer olmalarının yanında başlıca geçim kaynaklarının hayvancılık olmasıydı. Ancak Türklerin yalnızca hayvancılıkla uğraşan konargöçer bir topluluk olduklarına dair iddiaların yanlış olduğunu belirten Ögel, ordu ve devlet gücünü elinde tutan yaylacı Türk göçebeliğinin göçebe çingeneler ve Afrika konar-göçerleriyle karıştırılmaması gerektiği üzerinde durur. İbn-i Fadlan bazı Oğuz Beylerinin 100 bin koyuna 10.000 binek atına sahip olduğunu, Temim İbn-i Bahr ise on binlerce Türk askerinin ordu karargâhı halinde hayvancılık yaptıklarını ifade etmiştir. Bu tabloda, köyleri ve şehirleri olan Türk topluluklarının kadınları ve çocuklarının da silahlı oldukları bilinmektedir²⁴.

Türk aile yapısı içerisinde kadının önemli bir yeri olduğuna vurgu yapan Mehmet Tefvik Bey, Evlilikte çok eşliliğin olmadığını ve bir erkeğin bir kadından fazla kişi ile evlenemediğini ifade ederek Atatürk'ün 1926 senesinde Türk aile hayatına getirmiş olduğu Türk Medeni Kanunu ile uygulamaya konan tek eşle evlilik müessesesinin eski Türk geleneklerinde de var olduğunu ortaya koyarak Türklük bilincinin güçlenmesine katkı sağlamıştır.

---

²² Eski Türk inancında dallarına bez bağlanarak dilekte bulunulan dut ağacı Türk Ağaç kültü içerisinde kutsallık atfedilen ağaçlardan olmakla birlikte, tarihî ipek yolu güzergâhında bulunan Türklerin, dut ağacını ipek böceği yetiştiriciliği için tercih etmiş olabilecekleri anlaşılmaktadır. Ülkü Gürsoy, "Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S 61, 2012, ss. 43-54 s. 43.

²³ Mehmet Tefvik Bey, **a.g.e.**, s. 11.

²⁴ Bahaeddin Ögel, "Türk Askeri Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metod Hakkında Birkaç Not", **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 11-18, s. 15.; Bozdemir, Askerilik olgusunu, Türkleşmiş ya da Türklerin yönetimine geçmiş toplumlarda "kalıtımsal" bir olgu olarak nitelemiştir. Mevlüt Bozdemir, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982, s. 3.

Kendilerine mahsus kanunları olan Türklerde fesat, isyan, adam öldürme veya evli bir kadına sataşmanın cezası idamdı. Çalınan eşyanın ise on misli ödetilirdi²⁵. Toplumların ahlaki değerlerinin oluşumunda, dini inançların katkısının göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade eden Erdem, Türklerin köklü bir dini geleneğe ve etkin ahlaki değerlere sahip olduğunu belirterek, Türkler arasında zina, cinayet, yalan, hırsızlık ve adam öldürme gibi yüz kızartıcı olaylara pek rastlanmadığına ve Türklerin bu gibi suçları misliyle cezalandırdıklarına dikkat çekmiştir²⁶. Türklerde hırsızlık yapan kişi, öldürülmekle kalmaz kesilen başı bir iple babasının boynuna bir ömür kalmak suretiyle asılırdı. Türk toplum düzeni ve disiplini, Çinlilerin gözünde vahşice görülen ve aile bireylerine mesuliyet yükleyen bu kanunlar sayesinde sağlanıyordu²⁷.

Türk hakanları ordunun serdarlığı ekseriya küçük oğula “tekin” e verirdi. Türkler için evde olmak ayıptı. İnsan evde doğar mübareze (savaş) meydanında ölürdü. Yaptıkları savaş ve çarpışmalar Türklerde cengâverlik duygusunun ne kadar yüksek olduğunun işaretidir. At binme (binicilik) ve silah kullanma konusunda harikuladeydiler. Yaylar, keskin kılıçlar, ıslık gibi ses veren oklar kullanırlardı²⁸. Kadınlar bile savaş sanatında ustaydı. Gerektiğinde beylerinin yanında orduya katılırlardı²⁹. Savaşmayı ve mücadele etmeyi yaşam tarzı bilmiş olan

²⁵ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 11.

²⁶ Mustafa Erdem, “Geleneksel Türk Dini ve İslam”, **Dini Araştırmalar**, C 1, S 2, 1998, ss. 79-91, s. 83.

²⁷ Bahaeddin Ögel, **a.g.e.**, s. 72-73.

²⁸ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 12.

²⁹ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 56.; Türk kadını İstiklal Harbinde de savaş meydanlarında görmekteyiz. Kara Fatma (Fatma Seher), Ayşe Hanım, Hatice Hatun, Tayyar Rahmiye, Melek Hanım, Gaziantep’li Yirik Fatma, Mudurnulu Fatma Kadın, Nazife Kadın, Gördesli Makbule ve Asker Saime Hanım bunların bazılarıdır. Fevziye Abdullah Tansel, **İstiklal Harbi’nde Mücahit Kadınlarımız**, TTK, Ankara, 1991, s. 25-54.

Türklerde askerlik, en belirgin karakter olmuştur. Türkler rahat döşeklerinde can vermekten utanır, savaş meydanlarında ölmeyi yeğlerlerdi³⁰.

Birçok millette olduğu gibi Türkler de sosyo-kültürel yaşamda renklere farklı anlamlar yüklemişlerdir. Türklerin en fazla sevdikleri renkler: sarı, mavi, kırmızı, kara ve beyazdır³¹. Türkler bu renklere buldukları coğrafyaya göre anlam yüklemişlerdir. Bin yıl önce Anadolu'yu fetheden Türkler, bu toprakların kuzeyindeki denizi Karadeniz (kara), batısındaki denizi Akdeniz (beyaz), güneyindeki Kızıldeniz (kırmızı), doğuda deniz bulunmadığı için büyükçe gölün adı olan Gökçe Gölü (mavi) renkleri kullanarak adlandırmışlardır. Bu dört renk dışında kalan sarı renk ise saymış olduğumuz denizlerle çevrili alanın adlandırılmasında kullanılmıştır. Yine sarı rengin güç ve hâkimiyeti sembolize etmesi nedeniyle güçlü hükümdarlar altın tahta anılmışlardır³².

Önceden putperest Türkler beş kuvvete inanırlardı. Bunlar: toprak, su, ateş, ağaç ve demirdi³³. En fazla demire hürmet ederlerdi³⁴. Türkler, İslam Dinini kabul etmezden önce Zerdüştlük³⁵, Şamanizm³⁶,

---

³⁰ Mustafa Erdem, a.g.m., s. 84.; Çin tarihçileri, Türklerin "Savaşta ölmeyi onur, hasta ölmeyi utanılacak bir şey" olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Mevlüt Bozdemir, a.g.e., s. 21.

³¹ Mehmet Tevfik Bey, a.g.e., s. 12.

³² Mustafa Kafalı, "Türk Dünyası ve Türk Boyları", **Makaleler I**, Berikan Yayınevi, C II, Ankara, 2005, s. 249-251.

³³ Bu unsurlar aynı zamanda birer ruh olarak kabul edilirdi. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 290.

³⁴ Mehmet Tevfik Bey, a.g.e., s. 12.; Türklerde demir kültürü M. Ö. 2000 yılına kadar uzanmaktadır. Türkler demircilik sayesinde esaretten kurtulduklarına inanmışlardır. Kurganlardan çıkan malzemeler arasında demirden imal edilmiş eğri kılıçlar bulunmuştur. Nevzat Kösoğlu, a.g.e., s. 33.

³⁵ Yetkin bu inancın Hıristiyanlıkla Zerdüştlüğün kaynaşması sonucunda ortaya çıktığını belirtir. Suut Kemal Yetkin, a.g.m., s. 5.

³⁶ Temel prensibi ruhlara emir ve kumanda etmek olan şamanlık, bir din olmaktan çok sihir inancıdır. Metin Bozkuş, "Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, S 2, s. 409-418, s. 411.

Budizm, Nasturilik, Manihaizm ve Hristiyan inançlarını kabul ettikleri halde esas olan lisanlarını değiştirmemişlerdir³⁷. Güçlü bir gelenek kaynağı ve taşıyıcısı olan “dil³⁸” bu yönüyle Türkler arasında milli ruhu tetikleyen ve canlı tutan önemli öğelerden olmuştur.

Türk diline dair vesikaların eskiliği ölçüsünde bize gelecek ve medeniyet bahşedeceğini ifade eden Togan, Türklerin tarih öncesi dönemlerinin aydınlanmasını sağlayabilecek olan Türk dilinin, Orta Asya’da yaşayan İran, Hint ve Tokhar gibi kavimlerin dilleri ile ortak kelimeleri ihtiva ettiğini belirterek Türkçenin yabancı kelimeleri barındırdığına işaret etmektedir³⁹. Öyle ki, sade, erişkin ve güçlü bir dil olan Türkçe için “Sanki dünyanın bütün dil âlimleri bir araya toplanmış, tasrifleri, kaideleri gayet kolay, istisnası olmayan, mantığı kuvvetli bir dil yapalım demişler de Türkçeyi yaratmışlar” ifadesi kullanılmıştır⁴⁰.

Türk dilleri kadar farklı alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur. Avrupa dilleri baştan beri Latin alfabesiyle, Grekçe Grek alfabesiyle, Ermenice baştan beri Ermeni alfabesiyle, Arapça, Arap alfabesiyle yazılmış iken Türk dilleri tarih boyunca farklı dönemlerde ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi farklı alfabelerle yazılmıştır⁴¹.

Görüldüğü üzere Tevfik Bey eserinde, milli duygu ve dil arasındaki bağın büyüklüğüne dikkat çekerek asırlardan beri hür ve bağımsız

³⁷ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 12; Muhafazakâr ve sağlam yapısıyla iki bin yıllık bir süreçte farklı coğrafyalara yayılmasına rağmen Türk kavimlerinin dil birliğinin korunması hususunda gösterdikleri özen sayesinde Türk Dili, çok az değişikliklerle günümüze kadar gelebilmiştir. Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, C I., s. 41.

³⁸ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s. 16.;

³⁹ A. Zeki Velidî Togan, **Umumi Türk Tarihi’ne Giriş**, Enderun Kitabevi, 1970, İstanbul, s. 21.

⁴⁰ Nüvit Özdoğru, **Türkçemiz**, Gün Matbaası, İstanbul, 1958, s. 16.

⁴¹ Talat Tekin, **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara, 1997, s. 7.

sız yaşamış olan Türk milletinin dil konusunda da esaret kabul etmediğini, Türk milletinin dilinin yabancı dillerin boyunduruğunda olmadığını belirtmiştir.

Türkler İslamiyet'i kabul etmezden önce yabancı din ve kültürlerin tesirinde kalmışlardır. Şaman kültürü içerisinde gelişen Türklerin asıl dini Gök-tanrı inancı idi. Çin bölgesinde kurulan Tabgaç ve Gök-türk Devletleri Budizm inancını benimserken Uygurlar Manihaizm dinini benimsemişlerdir. Yine Hazarlar Museviliği, Peçenekler, Bulgarlar ve Kumanlar ise Hristiyanlığı benimsemişlerdir⁴².

Türkler, İran, Hindistan ve Bizans'la ticaret yaparlardı. Kervanlar, Azerbaycan, Irak, Suriye'ye kadar giderdi. Yunan, Çin ve Hint medeniyetleriyle temasta bulunurlardı. Fakat Türkler en fazla Çin Medeniyetinden etkilenmişlerdir. "Türkler Kur'an-ı evvelide Çin vasıtasıyla Arap ve Acemleri"⁴³, sonrasında ise Avrupa Medeniyetini taklit etmişlerdir". Türklerde fikri hayat Çin ilim ve irfanının nüfuzu altında başlamıştır. Türkler kitap ve muallimlerini Çin'den getirtmişlerdir. Ecnebi medeniyetlerle tamamıyla benzerlik göstermeyen Türkler, temas ettikleri medeniyetleri kendi zevk ve milli kabiliyetlerine uydurarak kendilerine mahsus bir medeniyet oluşturmuşlardır⁴⁴.

Eski Türkler, şairlik, sihirbazlık ve rakkaslık mesleğini yoğun bir şekilde icra etmişlerdir. Şairlerine ozan derlerdi. Ozanlar, hükümdar-

---

⁴² Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 1-2.; Nevzat Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 44.

⁴³ İranlıların İslam dairesine girme konusunda Türklerle yol gösterici olduklarını belirten Köprülü, İslam Kültür ve Medeniyeti'nin, Türklerle, İran kültürünün merkezi olan Horasan vasıtasıyla, Maverünnehir'den geçerek geldiğini ve bu yüzden Türklerin, İslami öğelerin çoğunu doğrudan Araplar'dan değil Acemler vasıtasıyla edindiklerini vurgular. Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 21.

⁴⁴ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 13.

ların saraylarında kahramanlık menkıbelerini söyler (terennüm) mersiyeler okurlardı. Kullandıkları saza “kopuz”, mersiyelerine “sagu”, bestelerine “kök”, güftelerine “ır” (er) derlerdi⁴⁵.

Türklerin meşhur destanları Oğuz ve Ergenekon⁴⁶ destanlarıdır. Oğuz destanı Müslümanlıktan evvel vücuda getirilmiştir. Ergenekon destanı Tukeyular (Göktürkler) devrine aittir ki Oğuz destanının devamı niteliğindedir⁴⁷. Böylelikle Osmanlı Döneminde çoğunlukla ihmal edilmiş olan Oğuzluk ve Ergenekon bilinci yeniden halkta oluşturulmaya çalışılmıştır.

İslamiyet ve Türkler

Hazreti Ömer devrinde doğuya doğru fetih hareketi yapan İslam orduları Garb Türklerinin meşhur hakanı olan Toluhan ile münasebette bulunulmuştur. Müslümanlarla temas neticesinde kendi rızalarıyla İslamiyet’i kabul eden Türkler bu dinin en fedakâr ve en kuvvetli müdafisi olmuşlardır. İslamiyet uğruna canlarını feda etmiş, asırlarca kanlarını akıtmışlardır⁴⁸.

Emeviler, Maveraünnehir’e doğru fetih hareketleri yaparken kısım kısım İslam Dinini benimseyen Türkler, Irak, El cezire, Azerbaycan, Suriye ve Mısır gibi İslam memleketlerine yayılıyorlardı. Türkler, kendileriyle pek şiddetli muharebeler yapan ve ellerine geçirdikleri

⁴⁵ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁶ Destan, düşmanları tarafından bir darlığa hapsedilen Türklerin buradan demir kapıları eritmek suretiyle kurtulmalarını konu alır. A. Zeki Velidî Togan, **a.g.e.**, s. 8.

⁴⁷ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 14.

⁴⁸ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 14.

Türk memleketlerine zulmeden Emevilerden intikam almak düşüncesi ile Abbasilere yakınlık göstermişlerdir⁴⁹. Emeviler'in gütmüş oldukları siyaset ve bu dönemdeki zalimce uygulamalar Maveünnehir'in İslamlaşmasını geciktirmiştir⁵⁰.

Yedinci Asırdan beri süre gelen Türk boyları ile Müslüman Araplar arasındaki ilişkiler Türklerin zamanla İslamlaşması ile sonuçlanmıştır. İslam ordularının ilk zamanlardaki ilerleyişinin sertliği, özellikle Emeviler döneminde fethedilen yerlerdeki halka karşı kötü muamelelerin yapılması, vergi ve ganimet konusundaki uygulamalar yine Arap Milliyetçiliğinin yapılması Türklerin bu dönemde isyan etmelerine neden olmuştur⁵¹.

Abbasiler dönemi Türklerin yükseldikleri bir dönem olmuştur. Yıkılan Emevi Devleti'nin yerine kurulan Abbasiler, fethettikleri Buhara, Semerkant, Fergana gibi Türk şehirleri ahalisinden cizye ve haraç karşılığında aldıkları Türk köleleri, Abbasi memleketinin her tarafına nakletmişlerdir. Gerek bu köleler gerekse de Horasanlılardan terki edilen ordudaki Türk askerleri her yerde gayet cesur ve her milletten ziyade mahir olduklarından Abbasilerin en seçkin askeri olmuşlardı. Türk kızlarıyla evlenen, Türk önde gelenlerini en mühim devlet işlerinde, saraylarında, valiliklerde ve ordu kumandanlıklarında kullanan Abbasiler, Devletin ebedi saltanatının Türk askerinin kuvvetiyle

---

⁴⁹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 14.; Türk yaşayış ve karakterine uygunluk gösteren İslam Dini, öncesinde pek çok dini benimsemiş olan Türklerin inanç dünyalarında en önemli yeri teşkil etmiştir. Emeviler devrinde uygulanan yanlış politikalar Türklerin İslamiyet'e girişlerini geciktirmiş, bu politikaların Abbasiler döneminde terk edilmesiyle Türklerin İslamiyet'i kabullenmesini kolaylaştırmıştır. Metin Bozkuş, **a.g.m.**, s. 411.

⁵⁰ Fuat Köprülü, **a.g.m.**, s. 13.

⁵¹ Bu dönemde Müslüman halktan da cizye vergisinin alındığı görülmüştür. Nevzat Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 43.

hâsıl olacağına inandılar. Türk askerinden teşkil ettikleri Hassa orduları Abbasiler adına yaptıkları savaşlarda Bizans'a karşı daima zafer kazanmıştır⁵².

Türklerin Abbasi Ülkesinde bu derece nüfuz ve kuvvet sahibi olmaları, Orta Asya'dan yüz binlerce Türk'ün Irak, Azerbaycan ve Anadolu taraflarına gelerek Müslüman olmalarını sağlamıştır. Türkler, kurmuş oldukları bu sınır eyaletlerinde Bizans ordularıyla savaşarak İslam hükümetinin sınırlarını muhafaza ettiklerinden kısa zamanda Irak, Musul, Halep ve Adana tarafları da Türkleşmiştir⁵³. Türklerin Bizans Devletine karşı Anadolu'daki uç boylarına yerleştirilmeleri Halife Mütevekkil döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu'ya büyük Türk kitleleri yerleştirilmiştir⁵⁴. Türkler bu zaman içerisinde Arap idaresinde olmalarına rağmen milletlerini ve lisanelerini muhafaza etmişlerdir⁵⁵.

Eserinde, Türk milletinin askeri özelliklerine vurgu yaparak Türklerin tarih boyunca gittikleri her yere “medeniyet nurları” nı taşıdıklarını, tarihte “asker millet”, “ordu millet” olarak bilinen Türklerin hâkim oldukları coğrafyada farklı inanç, ırk ve kültürden insanları barış içerisinde idare etmeyi başardıklarını ve bu sayede büyük devletler ve medeniyetler kurduklarını belirten Tefik Bey, onların kahramanlık yönünü gözler önüne sererek Cumhuriyet neslinin bundan kuvvet bulacağını, kendini tanımakla daha da büyüyeceğini ifade etmiştir. Bu suretle Türk ordu-millet anlayışının tarihsel yönünü, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türklük bilincinin gelişmesi noktasında yeniden ortaya koymuştur.

⁵² Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 14-15.

⁵³ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 15.

⁵⁴ Nevzat Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 44.

⁵⁵ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 15.; Soylarıyla övünen Türkler, vatanlarına ve dillerine bağlılıkları ile bilinirler. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 145.

Tolunoğulları (Tuluniler)

Tolunoğulları, Mısır ve Suriye'de Abbasilere bağlı olarak kurulan ilk Türk Devletidir⁵⁶. Hicri 254'ten 292'ye kadar Afrika'nın kuzeyinde hüküm sürmüş olan bu devlet Mısır kıtasını o zamana kadar görmediği bir saadete kavuşturmuştur. Bu dönemde oluşturulan medeniyet eserleri herkesin hayret ve takdirini uyandırmıştır. Özellikle Ahmed bin Tolun'un Mısır'daki sarayı pek meşhur idi. O asırda dünyada Mısır'daki Tolun Türkleri gibi servete sahip hiçbir devlet yoktu. Öyle ki sahip oldukları mücevherler batman ve kantar ile ölçülürdü⁵⁷.

Memluklar

Mısır'da 648 Hicriden 884 Hicriye kadar hüküm süren Memluk Türkleri Kahire'de takdire şayan bir medeniyet kurmuşlardır. Memluk Hakanı Pars Bey devrinde Mısır'ın her tarafı mamur bir hale getirilmiştir. Memluk Türkleri Kahire'de muazzam mabetler, saraylar ve hastaneler vücuda getirerek Tolun Türkleri gibi gösterişli ve muhteşem bir hayat sürmüşlerdir⁵⁸.

İhşitler

Abbasilerin Mısır ve Suriye'de kurmuş oldukları kısa süreli zayıf devletin yıkılmasının ardından Fergana asıllı İhşidiler tarafından Fustat merkez olmak üzere kurulmuştur (M. 935-969). Kurucusu Muhammed İbn-i Tuğc'tur. Halife er-Razi'den İhşit lakabını almıştır⁵⁹. İhşidler döneminde meşhur eserler inşa edilmiştir⁶⁰.

---

⁵⁶ Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. 4..

⁵⁷ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 16

⁵⁸ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 16.

⁵⁹ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, C III, İstanbul, 1980, s. 716.

⁶⁰ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 16.

Gazneliler

Afganistan'da kurulmuş olan Gazneliler, İslam dini ve medeniyetini bütün Hindistan'a yaymışlardır⁶¹. Bu nedenledir ki Merçil, Hindistan denildiğinde ilk akla gelen devletin Gazneliler olduğunu belirterek bu devletin kuruluşundan itibaren Türklerin Hindistan'da devletler kurduğuna dikkat çekmiştir⁶².

En meşhur hakanları Sultan Gazneli Mahmut'tur. Gazneli Mahmut, Hindistan'a yapmış olduğu seferler neticesinde İslam Dini ve Medeniyetini oralara yaymıştır.⁶³ Sûmenât (Somnat) Hintlilerinin kâbesi konumunda olan bu mabetin etrafı kıymetli mücevherlerle süslenmişti. Gazneli Mahmud'un burayı zaptından sonra mabet içerisinde yer alan 4-4,5 metre yüksekliğindeki heykel, Gazne'ye götürülerek Sultan'ın Gazne'de inşa ettirdiği camiinin eşğine konulmuştur⁶⁴.

Sultan Mahmud'un Hindistan'a yaptığı en önemli ve meşhur seferinden birisi de Sûmenât seferidir. Sûmenât şehrinde Siva'ya ait meşhur bir put mevcuttur. Bu sebepten dolayı Hintliler Sûmenât şehrine saygı göstermekteydiler. Brahman, Sultan Mahmud'un ayaklarına kapanarak yalvarmış "ne kadar para istersen biz verelim ama bizim putu kırmaktan vazgeç" demiştir. Sultan Mahmut, "ben put satan değil put kıranım" diye cevap vermiştir. Asıl büyük put dört parçaya ayrılmış, bu parçalardan ikisi Gazne'deki Ulu Cami ve Sultan sarayının kapıları önüne konmuş, diğer ikisi de Mekke ve Medine'ye gönderilmiştir. Abbâsî halifesi el-Kadir Billâh, 417/1026 tarihinde gönderdiği bir mektup ile Sultan Mahmud'u tebrik etmiş ve ona "Kehfü'd-Devle ve'l-İslâm" lakabını vermiştir⁶⁵.

⁶¹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 16.

⁶² Erdoğan Merçil, **a.g.e.**, s. IX.

⁶³ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 16-17.

⁶⁴ Mehmed Şemsettin Günaltay, **a.g.e.**, s. 134-135.

⁶⁵ Muğiburahman Timur, **Gazneli Devletinden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012, s. 94.

Gazneli Mahmud dönemi ilmi gelişmelerin hız kazandığı bir dönem olmuştur. El-Burini meşhur Hint coğrafyasını Gazneli Mahmud zamanında yazmıştır⁶⁶. Bu dönemde Hint Denizinde büyük bir donanma vücuda getirilmiştir. Yine bu dönemde Gazne şehri büyük saraylar, darülfünunlar (üniversite) ve kütüphanelerle süslenmiştir. Farsça resmi dil ilan edilmiş, Şehname⁶⁷ adlı eserin sahibi olan Firdevsi'ye maaş bağlanmıştır⁶⁸.

Karahanlılar

H. 380 (M.990-991) H. 609 (M.1212-1213)⁶⁹ tarihleri arasında Maverâünnehir bölgesinde hüküm süren Karahanlılar, Türkler arasında Müslümanlığın yayılmasına en fazla hizmet eden bir devlettir. Başkentleri Kaşkar şehridir. Dili Uygur Türkçesidir. Uygur Türkçesiyle yazılmış olan “Kutadgu Bilig” adlı eser Yusuf Hacib tarafından bu dönemde kaleme alınmıştır⁷⁰. Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından Harun Buğra Ebu-Ali Hasan Han' a ithafen yazılmış olan bu eser ideal Türk devlet sistemi hakkında bilgi vermiştir⁷¹.

Harzemşahlar

Harzemiler adındaki Türk Devleti'nin hükümdarlarından Celaladdin Harzemşah Cengiz'le ustaca savaşlar yapmış, bu Türk hükümdarının yiğitliğine ve cesaretine Cengiz bile hayran olmuştur⁷². Devle-

---

⁶⁶ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁷ Eser, İran-Turan savaşını konu almaktadır. Turan kavimlerinin Sakalar (İskitler) olduğu, Turan hükümdarı Afrâsiyab'ın ise Alp Er Tunga olduğu söylenmektedir. Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 39. ; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 320.

⁶⁸ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, **DİA**, C 24, ss. 404-412, İstanbul, 2001, s. 404.

⁷⁰ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 17.

⁷¹ A. Zeki Velidi Togan, **a.g.e.**, s. 84.

⁷² Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 17.

tin başkenti Ürgenç, bu dönemde önemli bir kültür merkezidir. Devletin resmi dili Farsça olmakla birlikte ordu ve sarayda Türkçe konuşulmuştur⁷³.

Selçuklular

Hicri dördüncü asır başlarında batıya doğru yönelen Oğuz Türkleri Don ve Volga nehirlerini geçerek Tuna'ya oradan Balkan yarımadasına geçtiler. Bölgedeki Bulgar ve Peçenek Türkleriyle savaşmaları ve oradaki kavimler arasına karışmalarıyla daha dördüncü asırda Rumenli halkı Türkleşmiştir. Oğuz Türklerinden olan Selçukiler de bundan yarım asır sonra batıya doğru yönelerek Türk kitlelerine dayanmış ve coğrafi alanlarını Türkistan'dan Bizans'a ve Mısır sınırlarına kadar genişletmişlerdir⁷⁴.

Selçukluların ilk dönemlerinden itibaren doğudan batıya doğru sürekli yer değiştiren Türkmen kitleleri, Doğu ve Orta İran'dan sonra Anadolu'da temellenmiştir. Büyük Türk kitlelerinin akın akın yerleştiği Anadolu'ya kısa sürede Türk damgası vurulmuştur⁷⁵.

H. 428 (1036-37) den H. 580 (1184-85) senesine kadar hüküm süren Selçukluların merkezi İsfahan'dır. Önemli hakanlarından olan Tuğrul Bey Selçuk Hükümetini hilafetin manevi nüfuzuyla kuvvetlendirmek siyasetini takip ederek Bağdat'taki Halife Kaim Bi Emrillah'a karşı daima hürmetkârane hareket etmiştir. Halifeyi mağlup etmiş olan Büveyhiler'den kurtardığı için halifeye damat olmuştur. Bu sebeple kendisine Emir'ül-ümera'lık verilmiştir. Nüfuzu dünyanın her tarafına yayılmış olan Tuğrul Bey'in arzusu üzerine Bizans İmparatoru "Konstantin" Bizans'ta Müslüman Türk tacirleri için bir cami yaptırmıştır.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra kardeşi Alparslan tahta geçmiştir. Alparslan yapmış olduğu bir dizi icraat ve ıslahat sonrasında Doğu Roma İmparatoru Romen Diyojen ile Van Gölü'nün kuzeyinde H.

⁷³ Nevzat Kösoğlu, **a.g.e.**, s. 76.

⁷⁴ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 18.

⁷⁵ Erol Güngör, **a.g.e.**, s. 167.

463 (26 Ağustos 1071)⁷⁶ tarihinde Malazgirt Savaşı'nı yapmıştır. Tüm İslam âleminin gözlerini kamaştıran 1071 Malazgirt zaferi Anadolu'nun Türk-İslam ülkesi olmasına zemin hazırlamış, Anadolu'ya akın eden Türkmenlerin burayı Anavatan edişlerinin ardından Rumeli'ye yönelme başlamıştır⁷⁷.

Türkün yalnız “hür ve müstakil” yaşayabildiği toprağı vatan olarak kabul ettiğini belirten Tevfik Bey, Anadolu'nun kısa zamanda “Türk yurdu” haline gelmesini sağlayan Malazgirt Zaferi'ni “vatan kurran bir muharebe” olarak değerlendirmiştir.

Bugünkü Anadolu Türklerinin asıl unsuru olan Oğuz Türkleri'nden sonra Hicri Beşinci asırda Fergana, Harezmi, Maverâünnehir, Herat, Horasan, İran, Irak, Musul, El-cezire, Azerbaycan, Ermenistan, Kafkasya, Suriye, Filistin, Mısır ve Hicri yedinci asrın sonlarında Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı taraflarında yer alan Diyarbakır ve Sivas vilayetleri Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi Büyük Türkmen Aşiretleri tarafından Türkleştirilmiş olduğu gibi anayurdumuz olan bütün Anadolu da, Selçuk Türklerinin hâkimiyetine girmiştir⁷⁸.

İslamiyet'i Orta Asya'da en fazla yayarak, o zamana kadar Arap ırkında olan İslamlığın taçdarlık görevinin Türklere geçmesini sağlayan Selçuk Türkleri, bununla da kalmamış fethettikleri yerlerde medreseler, kütüphaneler, yollar yapmak suretiyle memleketin mamur hale gelmesini sağlamışlardır. Bu dönemde bir takvim düzenlenmiştir⁷⁹. Sultan Melikşah döneminde kurulan rasathanenin başına getirilen Ömer Hayyam ve çalışma arkadaşları tarafından hazırlanan bu takvim Sultanın adına izafeten Celali Takvimi adını almıştır⁸⁰. Yine bu

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul, 1992, s. 36.

⁷⁷ Mustafa Kafalı, “Ahmet Yesevî Yaşadığı Devir ve Yetiştığı Çevre”, **Makaleler II**, Berikan Yayınevi, C II, Ankara, 2005, s. 55.

⁷⁸ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 19.

⁷⁹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 20.

⁸⁰ Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 576.

dönemde Vezir Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta dünyaca meşhur olan Nizamiye Medresesi kurularak bu medrese devrin en önemli âlimlerinden olan İmam Gazali'ye bırakılmıştır⁸¹. İlahiyat ve dini ilimlerin öğretildiği bir eğitim kurumu olan bu medresede okuyan talebelerin iaşeleri ve cep harçlıkları karşılanmıştır. Bu eğitim kurumu bazı yönlerden Avrupa'da kurulan üniversitelere örnek teşkil etmiştir⁸².

Selçuklular ilmi açıdan olduğu kadar askeri açıdan da pek çok ileri gitmişlerdi. Osmanlı Türkleri has, zeamet, tumar gibi usullerini Selçuk Türklerinden almışlardı. Velhasıl İslam Medeniyetinin gelişmesinde Selçuk Türklerinin pek büyük tesiri olmuştur⁸³.

Meşhur Türk Âlimleri

Eserde, Türk medeniyet tarihi boyunca yetişen meşhur Türk âlimlerinin Türk ve dünya tarihine yaptıkları katkıların ve zengin kültürel birikimlerin farkındalığının sağlanması amacı ile Türk-İslam Medeniyetinin gelişmesine ve yayılmasına hizmet etmiş olan meşhur Türk âlimleri ve bu âlimlerin ortaya koydukları eserler hakkında bilgi verilmiştir. Bu âlimler eserde aşağıdaki şekilde anlatılmıştır:

Mevlana Celaleddin-i Rumi

Asıl adı Muhammed'ül Belhi olup 30 Eylül 1207 (6 Rebiülevvel 604) tarihinde Belh şehrinde doğmuştur⁸⁴. En büyük Türk âlimidir. Tasavvufçudur. Mesnevi adlı eseriyle dünyaca ünlüdür. Bu eserini sekiz senede tamamlamıştır⁸⁵. Eser, akıl ve nefisten oluşan bir varlık olan insanın, "insân-ı kâmil" olma uğrunda insanı olgunlaştırarak Allah'a

⁸¹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 20.; Devrin önemli alimlerinden olan Gazali bu medresede dört yıl ders vermiştir. Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 631.

⁸² Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 630-631.

⁸³ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 21.

⁸⁴ Salih Saim, **Mevlana Celaleddin-i Rumi**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1317 (1899-1900), s. 12.

⁸⁵ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

yaklaştıran mücadelesinden bahsetmiştir. Huzuru, mutluluğu ve hayatta başarılı olmayı sağlayan kişisel gelişime yönelik bir eserdir⁸⁶.

Firuzâbâdî

Büyük bir Türk dâhisi olan Abadi, Arap lisanının en büyük kamusunun yazarıdır⁸⁷. Fîrûzâbâdî'nin Arapça'dan Arapça'ya olan el-*Kâmûsü'l-Muhîf* adlı Arapça sözlüğü On dört yılda tamamlanmış olup 120.000 kelime içermektedir⁸⁸.

Mahmud Zemahşerî

Harezm'in Zemahşer kasabasında doğmuş büyük Türk müfessiridir. "Keşşaf" adındaki meşhur tefsir eserini yazmıştır⁸⁹. Sünniler tarafından çok tutulan bu tefsir Kur'an-ı Kerim'in anlamını az ve öz ifadelerle açıklamış olup bu eser üzerine haşiyeler yazılmıştır⁹⁰. Müellifin, *Mukaddimetü'l Edeb* adlı eseri ise Arap dili ve edebiyatını öğretme amacını taşıması yönüyle Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügat-it Türk* adlı eserini tamamlar niteliktedir⁹¹.

İmam Buhari

Buhara'da doğan İmam Buhari bir Türk muhaddisidir. "Sahih" adıyla meşhur olan hadis kitabı Kur'an-ı Kerim'den sonra en doğru bir kitap olarak kabul edilir⁹². Orjinal adı el-Camiu's-Sahih olan eser, *Sahihu'l-Buhârî* adıyla bilinmektedir. İslâm dininin en sağlam ikinci

---

⁸⁶ Emine Yeniterzi, "Mevlâna'nın Kişisel Değişim Ve Gelişime Dair Düşünceleri", **Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Dergisi**, S 2, Konya, 2007, ss. 13-28, s. 13.

⁸⁷ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

⁸⁸ Hulûsi Kılıç, "el-Kamûsü'l-Muhîf" **DİA**, C 24, İstanbul, 2001, s. 287-288.

⁸⁹ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

⁹⁰ Selami Sönmez, "Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Didaktik Değeri", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Erzurum, 2009, ss. 147-169, s. 150-151.

⁹¹ A. Zeki Velidî Togan, **a.g.e.**, s. 85-86.

⁹² Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

kitabı olması bakımından insanlığın Peygamber efendimizin risaletini anlamasına vesile olan bir eserdir⁹³.

Farabi

Türkistan'ın Farab kasabasında doğmuş olan Ebu Nasr Farabi büyük bir Türk filozofudur. Aristo'nun felsefesini geliştirmiştir. İlk öğretmen (muallim-i evvel) olarak bilinen Aristo'dan sonra ikinci öğretmen (muallim-i sani) unvanını almıştır. “Kanun” isimli musiki aletini icat eden Farabi, “Kitab’ül Mûsîki’ el-Kebir” isimli eseriyle musikinin temelini kurmuştur⁹⁴. Onun İlimlerin tanıtılması ile ilgili İhsa’ul Ulum (İlimlerin Sayımı)⁹⁵ adlı eseri de musiki ile ilgilidir⁹⁶.

İbn-i Sina

İslam tebasımın en büyük âlimi kabul edilen İbn-i Sina Buhara’da doğmuştur⁹⁷. Tıp, mantık, din felsefesi, ahlak, fizik, tabiiyat vb. alanlarında eser vermiş olan İbn-i Sina Batıda “Avicenna” olarak tanınmaktadır⁹⁸.

İmam Gazali

İslam kelamcıları ve ilahiyatçılarının tartışmasız en büyüğü olan Gazali, Horasan’ın Tus kentinde doğmuştur. “İhya’ul-Ulum’ud-Din (Dini İlimlerin Yeni Baştan Canlandırılması) adlı eseri Şer’i hukukun

⁹³ Ramazan Zenbil, **İmam Buhari Hayatı, Eserleri ve Hadis İlimiyle İlgili Koyduğu Usuller**, Nebi Hayat Yayınları, İstanbul 2013, s. 117-118.

⁹⁴ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

⁹⁵ İlimlerin tasnifini konu alan bu eserde Fârâbî, kendi yaşadığı dönemde eğitim ve araştırmaya konu olan ilimleri beş ana başlık altında toplayarak ele almıştır. Mahmut Kaya, “İhsâü'l-Ulûm”, **DİA**, C 21, ss. 549-550, s. 550.

⁹⁶ Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 656.; Batıda “Al-Pharabius” olarak tanınmış olan Farabi, metafizik, fizik, astronomi, siyaset, mantık, psikoloji gibi alanlarda meydana getirmiş olduğu 160 farklı eserinde Aristoteles’in düşüncelerini en iyi şekilde açıklamıştır. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 368.

⁹⁷ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 369.

Sünni esaslara kaydırılmasını sağlamıştır⁹⁹. Gazali'nin “İhya'ul-Ulum'ud-Din” adlı eseri çok meşhurdur¹⁰⁰.

Yakut el-Hamavi

Mucemu'l Buldan adlı eseriyle meşhur büyük bir Türk tarihçisi ve coğrafyacısıdır¹⁰¹. Aslen Grek asıllı olan Yakut, okumaya ve gezip do-laşmaya düşkündür. Dilden edebiyata, tarihten coğrafyaya kadar edinmiş olduğu birikimlerini yazdığı kitaplardan biri olan Mu'cemu'l-Buldan adlı eserinde Atlantikten Çin'e, Kuzey Buz Denizinden Afrika içlerine kadar olan coğrafyadaki bölge, kent, kasaba, mahalle, köylerin yanı sıra buradaki dağ, nehir, göl, ova, vadi gibi yerşekilleri hakkında tafsilatlı bilgiler vermiştir. Yıllarca süren bir dizi seyahatin sonucunda kaleme alınmış olan bu eser, yerleşim yerlerinin geçmişteki durumlarını, tarihlerini ve yetiştirmiş olduğu önemli simalarını şiirlerle zikretmesi açısından da dil, edebiyat, tarih ve biyografi ansiklopedisi niteliğindedir¹⁰².

Hoca Ahmed Yesevi

Pir-i Türkistan” unvanına layık görülen Hoca Ahmed Yesevi Türk Ulemasının en büyüklerindedir. “Divan-ı Hikmet” adlı eseri meşhurdur¹⁰³. Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı konusunda kaynak neredeyse yok gibidir. Eserlerinden ve kendisi ile ilgili diğer menkıbe ve kaynaklardan edinilen bilgiler de yeterli değildir. Yesevi'ye göre sofiliğin zir-vesine ulaşmak için dört basamaktan geçmek lazımdır. Bunlar; şeriat, tarikat, marifet ve hakikattir. Bunlar bir zincirin halkası gibidir. İlki olmadan ikincisi gerçekleşmesi mümkün değildir¹⁰⁴.

---

⁹⁹ Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 663-664.

¹⁰⁰ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰¹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰² Faruk Toprak, “Yâkût el- Hamevî'nin Mu'cemu'l-Buldan Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”, **EKEV Akademi Dergisi**, S 21, 2004, ss. 174-181, s. 174-175.

¹⁰³ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁰⁴ Varis Çakan, “Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet”, **Millî Folklor**, S. 68, 2005, ss. 201-207, s. 201,203.

Ali Şir Nevâi

Şiir ve musiki sanatının yanı sıra özellikle minyatür sanatında pek ileri olan Mir Ali Şir Nevai önemli bir Türk âlimidir.

Yukarıda bahsedilenlerin dışında meşhur Türk şair ve âlimlerinden Ömer Hayyam¹⁰⁵, Fahreddin Razi ve Kadı Beyzâvî gibi tarihte pek nadir yetişen Türk müfessirleri de bulunmaktadır¹⁰⁶.

Selçuklularda Halıcılık ve Dokumacılık

1274 (M.) tarihinde Doğuya seyahat eden meşhur seyyah Venedikli Marko Polo'nun, Anadolu'da Selçuki memleketinde halıcılık ve dokumacılık sanatının çok ileri gittiğini ve dünyanın en renkli ve en güzel halılarının Türkler tarafından dokunduğunu eserinde takdir ile yazdığını belirten Mehmet Tevfik Bey, Türklerin gayet kıymetli olan bu sanatlarının Haçlılar (ehl-i salibler) vasıtasıyla Avrupa sanayisi üzerinde pek mühim bir tesir icra ettiğini belirtmiştir¹⁰⁷.

Mimari

Selçuklu Türkleri mimarlıkta ve çini¹⁰⁸ imalinde de çok ilerlemişlerdir. Konya'da Alaeddin Camii, Karatay Medresesi ve Sırçalı Medresesi; Sivas'ta Çifte Minareli Camii Selçuklu şaheserlerindedir¹⁰⁹.

Osmanlılar

Kayılar, Oğuz neslinden olup Türklüğü asırlarca yaşatacak boydur. Söğüt ve Domanıç havalisinde "Osmanlı Türk Devleti"nin esasını kuran Kayılar, Anadolu'nun batı taraflarını ele geçirdikten sonra Miladi On dördüncü asrın ortalarında Çanakkale Boğazından Rumeli'ye geçtiler. Sırp sındığı, Birinci Kosova ve Niğbolu zaferleriyle Trakya,

¹⁰⁵ Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde kurulan rasathanenin başına getirilen Ömer Hayyam, şair, matematikçi ve astronomdur. Philip K. Hitti, **a.g.e.**, s. 576.

¹⁰⁶ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁰⁷ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁰⁸ Selçuklu Türkleri döneminde, kökeni Uygur Türklerine kadar uzanan çini sanatının en güzel örnekleri verilmiştir. Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2000, s. 183.

¹⁰⁹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 23.

Makedonya ve Bulgaristan ile Sırbistan'ın fethine muvaffak oldular. Anadolu'daki diğer Türklerle de münasebet kuran bu beylik bir taraftan Karamanoğulları¹¹⁰ ve Germiyanogullarıyla kız alıp verirken diğer taraftan Mısır'daki Türk ve onların yerine geçen Çerkez Kölemenlerin sultanları ile münasebette bulundular.

Balkanlar'da Hristiyanlık âlemine karşı kazandıkları parlak zaferleri, Kahire sultanlarına ve halifelerine zafernamelerle müjdelediler¹¹¹. Büyük Türk tarihçisi Ögel de seçkin komutanlara sahip Türk topluluklarının askeri başarıları için şöyle der: “Türk Devlet ve ordularında tek amaç zaferdir. Bunun için savaşta her türlü yenilgiyi almış ve kullanmışlardır. Türk ordularının binlerce yıldan beri dayandıkları tek şey, akıl ve bilgi güçleridir¹¹²”.

Tevfik Bey Osmanlının Türklüğüne vurgu yaparak Osmanlı devletini “Osmanlı Türk Devleti” halkını da “Osmanlı Türkleri” olarak tanımlamıştır.

Osmanlı Türkleri oldukça düzenli bir orduya da sahiptiler. Oluşturmuş oldukları akıncı askerleri çok hızlıydı. Düşmandan havadisi onlar getirirdi. Her bir akıncı almış olduğu bilgiyi bir diğeri vasıtasıyla merkeze hızlıca gönderirdi. “Halkondilis” adlı tarihçi bu akıncı askerleri için şu ifadeleri kullanmıştır: Bünyeleri gayet sağlam ve yorulmak bilmez kişilerden oluşan akıncı askerleri, Maveradan aldıkları havadisi Edirne'ye beş günde ulaştırdılar. Bu mesafeyi bir atlı ancak on beş günde kat edebilirdi. Bunlara ulak diyorlardı.

Tevfik Bey eserinde, Halkondilis, *Kritovulos ve Cahiz* gibi tarihçileri delil göstererek Türk ordusunun geçmişteki başarılarına, savaş sanatı

---

¹¹⁰ Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine mirasına konanlar bakımından Osmanlı Devleti'nden sonra Anadolu'da en büyük ve en kuvvetli olan Karamanoğulları idi. Halil Edhem, **Garbi Anadolu'da Selçukluların Varisleri**, Matbaayı Amire, İstanbul, 1926, s. 296.

¹¹¹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 24.

¹¹² Bahaeddin Ögel, **a.g.m.**, s. 14.

ve tekniğine, üstün kabiliyetli, cesur ve kahraman oluşlarına vurgu yapmıştır. Yine Türklerin akıncılık, at biniciliği gibi ordu kabiliyetlerine değinerek Türk ordusunun kökenlerinin sağlam olduğuna dikkat çekmiştir.

Türklerin var oluşundan günümüze kadar devam eden başarı ve zaferlerini hakkıyla yerine getirdikleri, Malazgirt'ten, İstanbul'un Fetihine, Çanakkale'den Sakarya'ya zaferden zafere koşan Türk milletinin aziz vatanımızın ay yıldızlı al bayrağını sonsuza kadar dalgalandıracığını, Türklerin ele geçirdikleri coğrafyaları vatanlaştırmak için bu toprakları milli kültür değerleri ve milli kimliğin damgasını taşıyan medeniyet eserleri ile süslediklerini belirterek Cumhuriyet döneminde Türk gençlerine düşen vazifeyi hatırlatmış, şehit kanı ile sulanan bu aziz vatanın kahraman Türk evlatlarının elinde yükseleceğine vurgu yapmıştır.

Osmanlılarda Kültür ve Medeniyet

Kayı boylarından olan “Osmanlı Türkleri” M. 15. Asrın sonlarından 16. asrın başlarına kadar ilmi, fenni, medeni, sanayi, siyasi, iktisadi ve içtimai bakımdan oldukça ileriydiler. Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük kentlerin yanı sıra ülkenin muhtelif memleketlerinde inşa ettikleri saray, cami, mektep, medrese, hisar, köprü, sebil, çeşme, su yolları, su kemerleri, misafirhane, han ve hamam gibi eserler Osmanlı Türklerinde ilim, fen ve sanayinin ne kadar ilerlemiş olduğunun göstergesidir. “Osmanlı Türkleri” nde ilerlemiş olan sanatlar ve muhtelif ilimlerde yetişmiş sanat erbabına bakılacak olduğunda bunlar; hattatlık, mücellitlik, müzehhiblik silahçılık, saraçlık, dokumacılık, halıcılık, oymacılık, kakmacılık, çinicilik, mimarlık, askerlik¹¹³, topçuluk, se-defçilik, çadırcılık ve kılıç imali gibi alanlardır¹¹⁴.

Tevfik Bey, Cumhuriyet döneminde de Türk sanatının özgürce gelişmesini sağlamak için eserinde Türk milletinin zaferlerinin yanı

¹¹³ Arap mütefekkeri Câhiz, kuvvetli, cesur ve kahraman oluşlarının yanında savaş sanatında ve tekniğinde ün yapmış olan Türk askerlerinin üstün kabiliyete sahip olduklarını ifade eder. Osman Turan, **a.g.e.**, s. 144-145.

¹¹⁴ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 25.

sıra sanatsal kökenlerine de sahip çıkması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu çerçevede eserde, Türklerin yaşadıkları coğrafi ortamlar tarafından şekillenen sanat ve sanat eserleri irdelenmiş ve bu bağlamda İslamiyet öncesi, Selçuklu ve Osmanlı dönemi Türklerinde mimari-den dokumacılığa, çinicilikten minyatüre kadar ortaya konan sanat eserleri ve sanat dalları verilmiştir. Böylelikle Türk milletinin köklü ve parlak sanat tarihinin gelecek nesillere umut kaynağı olması gerektiğine işaret ederek Türklük bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır.

Eserinde Türklerin Türk ve Dünya tarihine olan katkılarına ve Tarihte Türklerin meziyetlerine de yer veren Mehmed Tevfik Bey, Türk kahramanlığı Türk fedakârlığı ve Türk cengâverliği olmasa idi; İslamiyet yeryüzünde şimdiki kadar kuvvet ve önem kazanamayacağını, Türk kılıcı olmasa idi; Hristiyan orduları bütün İslam memleketlerini çiğneyeceğini ve İslamiyet'in yalnız Arabistan Çöllerine münhasır kalacağını belirtir. Yine son büyük Türk olarak Atatürk'ün askeri özelliğine vurgu yapan Tevfik Bey, Cumhuriyetimizin temelini atmak için mücadele eden Anadolu Türklerine can veren, kan veren kişinin “Büyük Gazi” yani Atatürk olduğunu belirtmiştir. Ulusal devlet kurma sürecinde büyük sıkıntılar çeken Türk milletinin Atatürk etrafında kenetlendiğini ifade etmiştir.

Batı Cephesi Savaşları

10 Kanun-i Sani 1337/10 Ocak 1921 tarihinde Birinci İnönü Zaferi kazanılmıştı. Bu büyük zaferin verdiği heyecanla Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan hararetli ve heyecanlı konuşmalar sırasında Bursa milletvekili Muhittin Beha Bey Efendi söz alarak çıktığı kürsüde, görülmekte olan işlerin ecdadımızın gördükleri işlerden çok daha yüksek olduğuna işaret etmiştir. Muhittin Beha Bey'in konuşmasından sonra Türkün göz bebeği Mustafa Kemal söz alarak şu sözleri sarf etmiştir:

“Hakikaten millet, bugün maziden daha çok ümit vardır. Namık Kemal Bey merhumun vaktiyle söylemiş olduğu “Vatanın bağrına

düşman dayadı hançerini, yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini” sözüne cevap olarak mebusan-ı kiramın her biri ve bütün Türk Milleti namına: “Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini elbet bulunur kurtaracak baht-ı kara maderini” ifadelerini kullanmıştır. Mustafa Kemal’in bu sözlerin ardından mecliste kulakları çınlatır derecede kopan alkış tufanı akıllardan çıkmamıştır¹¹⁵.

Bu vecize, sözde kalmamış, bu ateşli hitabesinden az zaman sonra bu felaketler karşısında halkın kutsi heyecanı ile Mustafa Kemal’in yarattığı milli iman birleşerek 26 Ağustos 1338/26 Ağustos 1922 tarihinden 9 Eylül 1338/9 Eylül 1922 tarihine kadar on beş gün zarfında Anadolu kan deryasına dönmüştür. İkinci İnönü, Sakarya ve sonrasında gerçekleşen, Türk milletini, Türk Mefkûresini¹¹⁶ ve Türk inkılabını muzaffer kılarak tarihte Başkumandanlık Meydan Muharebesi unvanını alan 30 Ağustos 1338/30 Ağustos 1922 Dumlupınar zaferi ile düşman bütün varlığıyla denize dökülmüştür.

Mondros’tan Mudanya’ya; Sevr’den Lozan’a

“Az zamanda hiç yoktan bu mükemmeliyeti hazırlamak için yalnız Türk olmak kâfidir”. İmzalanan Mudanya protokolü Türk’ün azmini cihana yaymıştır. Neticede “Atenalar” (Yunan mitolojisinde savaş ve barış tanrıçası) sarsıldı. İstanbul’da taşlar düdüldü. Tahtlar yıkıldı. Son İmparatorluk hayâ etmeden kaçtı. Asırlardan beri Türk Milletine bir *belâ-yı mübrem* olan, Türkiye’yi eriten ve bütün milletimizi esir gibi kullanan saltanat-ı şahsiye ve ferdiyenin enkazı vatanın bağrından sökülerek atılmıştır. Hilafet kelimesi ortadan kaldırıldı. Yerine bütün milletlerin saadet ve selametini sağlayacak olan Cumhuriyet kuruldu. Firari Vahdettin ve Sadrazam hain Ferid tarafından imzalanan ve tüyleri ürperten muhteviyatıyla Türkler için bir idamname hükmünde

¹¹⁵ Mehmet Tefik Bey, **a.g.e.**, s. 35.

¹¹⁶ Türklük mefkuresi, Türklüğü güçlendirmek, Türk devletini güçlü devletlerin seviyesinin üzerine çıkarmak, Türk milletine yıkılmaz bir gelecek hazırlamaktır. Ömer Seyfettin, **Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi**, Şems Matbaası, İstanbul, 1924, s. 4.

olan 10 Ağustos 1920¹¹⁷. Sevr Antlaşması parçalandı. İsmet Paşa tarafından imzalanan ve Türkler için kurtuluşun belgesi olan 26 Temmuz 1339/26 Temmuz 1923 Lozan Antlaşmasıyla Türk'ün ağlamakta olan yüzü gülmüştür.

Lozan başarımızın arkasında Türk'ün parlayan kılıcı vardır. Bu konferansta Müslüman Türklerin sesinin baskın gelmesini İzmir ufuklarında parıldayan süngüler sağlamıştır.

Nitekim Türk Milleti tüm imkânsızlıklara rağmen Mondros sonrası vatanın sürüklendiği durumu fark ederek birbirine kenetlenmek suretiyle kurduğu bölgesel direniş örgütleri ile kurtuluş için büyük bir mücadele vermiştir. Türk Milletinin başlattığı bu Milli Hareket, bağımsız bir devlet ortaya çıkarmış ve bu durum Lozan'la tamamlamıştır¹¹⁸.

Lozan Antlaşması ile iktisadi, adli, mali, sosyal ve siyasi bağımsızlığına kavuşan Türk Milleti kapitülasyonlardan ve Batılı devletlerinin asırlardan beri Türkiye topraklarında yaptıkları haksızlık, tazyik ve tahakkümlerden kurtulmuştur. Yine bu antlaşma ile Türkiye vatanının istiklali taht-ı temine alınmış hâkimiyet millete geçmiştir. Böylelikle 29 Teşrin-i evvel 1339/29 Ekim 1923'te Kutsal Cumhuriyet idaresinin temeli şehitlerin kanıyla atılmıştır¹¹⁹. Cumhuriyet'in İlanı ile de Avrupalı yazarların 12. Yüzyıldan beri "Turchia" olarak adlandırdıkları Anadolu coğrafyası, Türkiye Cumhuriyeti" adı ile anılmaya başlamıştır¹²⁰.

SONUÇ

20. yüzyılın başlarından itibaren, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanının büyük oranda Türklerle sınırlı kalması üzerine, millet temelli

---

¹¹⁷ Eserde 10 Ağustos 1337 (10 Ağustos 1921) Rumi tarihi verilmiştir.

¹¹⁸ Refik Arıkan, "İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğuşu", **History Studies**, S 2/2, 2010, ss. 454-467, s. 465.

¹¹⁹ Mehmet Tevfik Bey, **a.g.e.**, s. 37.

¹²⁰ Carter V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 72.

politikalar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Savaş ortamında olgunlaşma fırsatı bulamayan bu anlayış, Milli mücadelenin zaferle sonuçlanması ve Cumhuriyetin ilanı ile filizlenme fırsatını yakalamış Milli tarih şuurunun yaygınlaştırılması ve Türk Milli kültürünün tanıtılması amacıyla milli tarih yazımı çalışmalarına girişilmiştir. Bu çalışmalar neticesinde Avrupa içlerinden Çin sınırına kadar uzanan bir coğrafyayı kendilerine vatan yapmış olan Türk Milleti algısı hâkim olmuştur.

İslam-Osmanlı geleneğini miras olarak alan Türk tarihi bütünlük göstermesine rağmen bize eksik ve parçalı olarak öğretilmiştir. Tarihimiz Türklerin İslam dinine girmesiyle başlatılmış, İslamiyet öncesi Türk tarihine dokunulmamıştır. Dini hassasiyetler nedeniyle Türk tarihi yazımında Selçuklu ve Osmanlı devirleri ön plana çıkarılmış, Türk tarihinin yaklaşık 10. Yüzyıldan Cumhuriyete kadar olan zaman dilimi ele alınarak 10. Yüzyıldan önceki dönemler yok sayılmıştır. Oysa farklı zaman dilimlerinde farklı coğrafya ve sosyo-kültürel zeminlerde yaşamalarını sürdüren Türkler, tarih sahnesinde devamlı belirgin bir şekilde var olmayı başarmışlardır. Gerek siyasi gerekse coğrafi nedenlerle, tarihin belirli dönemlerinde birbirleriyle çatışmış ya da “yek kuvvet” olarak birbirlerine kenetlenmişlerdir. Bu birleşme Türklerin İslam Dinini kabul etmeleriyle büyük bir dönüşüm sürecine girerek Türkleri Cihan’da İslam dininin koruyuculuğu gibi ulvi bir göreve yükseltmiştir.

Türk tarihi parçalanamaz bir bütündür. Doğrusuyla yanlışıyla tarihimizdeki olumsuz örneklerden ve yapılan hatalardan ders almak gerekmektedir. Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türk Milleti, tarih boyunca birçok devlet kurmuş ve kültür hazineleri meydana getirmişlerdir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk’ün tarih öğretmeni Mehmed Tevfik Bey tarafından kaleme alınan bu eser, her şeyden önce Cumhuriyet dönemi Türk halkına İslam öncesi ve İslami dönem Türk tarihini bir bütün içerisinde tanıtmayı amaçlar. Eser,

Türk milletinin tarihi kökenleri, Türklerin bağımsızlık için vermiş olduğu mücadeleler, kurdukları devletler ve yüksek medeniyetler, Türk devlet ve askerlik anlayışı, Türklerin yaşayışları, kültürleri, yetiştirdikleri ilim adamları, meydana getirdikleri sanat eserleri vb. hakkındadır.

Eser, Cumhuriyet toplumu milli kimliğinin sağlıklı bir şekilde oluşturulabilmesi için Türk toplumunun kültürel değerlerini meydana getiren yaşayışını, inançlarını, alışkanlıklarını, geleneklerini ve milli kültür unsurlarını ortaya koymuştur. Eserde, Türk unsurunun folklorlarından olan Türk destanları, Orhun Abideleri ve Türk düşünce sisteminin temel kaynaklarından olan önemli eserlerin Cumhuriyet nesli tarafından muhafaza edilmesi gereken ortak kültürel kodlar olduğu belirtilmiştir.

Eserde, köklü başarıları ve medeni değerleri ile insanlığa örnek teşkil etmiş olan Türk milletinin tarih boyunca farklı coğrafyalarda, farklı medeniyetlerle iç içe olmalarına rağmen kültürlerini koruyabildiklerine dikkat çekilerek Cumhuriyet döneminde de bu güçlü Türk kimliğinin benimsenmesi ve korunması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Yine milli duygu ve dil arasındaki bağın büyüklüğüne vurgu yapılarak asırlardan beri hür ve bağımsız yaşamış olan Türk milletinin dil konusunda da esaret kabul etmediği, Türk dilinin yabancı dillerin boyunduruğunda olmadığı belirtilmiştir.

Eserinde, Türk milletinin askeri özelliklerine vurgu yaparak Türklerin tarih boyunca gittikleri her yere “medeniyet nurları” nı taşıdıklarını, tarihte “asker millet”, “ordu millet” olarak bilinen Türklerin hâkim oldukları coğrafyada farklı inanç, ırk ve kültürden insanları barış içerisinde idare etmeyi başardıklarını ve bu sayede büyük devletler ve büyük medeniyetler kurduklarını belirten Tefvik Bey, Türklerin kahramanlık yönünü gözler önüne sererek Cumhuriyet neslinin bundan kuvvet bulacağını, kendini tanımakla daha da büyüyeceğini

ifade etmiştir. Bu suretle Türk ordu-millet anlayışının tarihsel yönünü, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türklük bilincinin gelişmesi noktasında yeniden ortaya koymuştur.

Türkün yalnız “hür ve müstakil” yaşayabildiği toprağı vatan olarak kabul ettiğini belirten Tefik Bey, Anadolu'nun kısa zamanda “Türk yurdu” haline gelmesini sağlayan Malazgirt Zaferi'ni “vatan kuran bir muharebe” olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı'nın Türklüğüne vurgu yapılan eserde, Osmanlı Devleti “Osmanlı Türk devleti” halkı da “Osmanlı Türkleri” olarak tanımlanmıştır. Yine Halkondilis, *Kritovulos ve Cahiz* gibi tarihçileri delil gösterilerek Türk ordusunun geçmişteki başarılarına, kullandıkları savaş sanatı ve tekniğine, üstün kabiliyetli, cesur ve kahraman oluşlarına vurgu yapılmıştır. Yine Türklerin akıncılık, at biniciliği gibi ordu kabiliyetlerine değinilerek Cumhuriyet döneminde Türk ordusunun kökenlerinin sağlam olduğuna dikkat çekilmiştir.

Eserde, Türklerin var oluşundan günümüze kadar devam eden başarı ve zaferlerini hakkıyla yerine getirdikleri, Malazgirt'ten İstanbul'un Fethine, Çanakkale'den Sakarya'ya zaferden zafere koşan Türk milletinin aziz vatanımızın ay yıldızlı al bayrağını sonsuza kadar dalgalandıracığını, Türklerin ele geçirdikleri coğrafyaları vatanlaştırmak için bu toprakları milli kültür değerleri ve milli kimliğin damgasını taşıyan medeniyet eserleri ile süsledikleri belirtilerek Cumhuriyet döneminde Türk gençlerine düşen vazife hatırlatılmış, şehit kanı ile sulanan bu aziz vatanın kahraman Türk evlatlarının elinde yükseleceğine vurgu yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde de Türk sanatının özgülce gelişmesini sağlamak için Türk milletinin zaferlerinin yanı sıra sanat yeteneklerine de sahip çıkması gerekliliği üzerinde durulan eserde, Türklerin yaşadıkları coğrafi ortamlar tarafından şekillenen sanat ve sanat eserleri irdelemiş İslamiyet öncesi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde Türklerde mimariden dokumacılığa, çinicilikten minyatüre kadar ortaya konan sanat eserleri ve sanat dalları tanıtılmıştır.

Böylelikle Türk milletinin köklü ve parlak sanat tarihinin gelecek nesillere umut kaynağı olması gerektiğine işaret edilerek Türklük bilinci geliştirilmeye çalışmıştır.

Son büyük Türk olarak Atatürk'ün askeri özelliğine vurgu yapılan eserde, Cumhuriyetimizin temelini atmak için mücadele eden Anadolu Türklerine can veren, kan veren kişinin "Büyük Gazi" yani Atatürk olduğunu belirtilerek ulusal devlet kurma sürecinde büyük sıkıntılar çeken Türk milletinin Atatürk etrafında kenetlendiği ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Mehmet Tevfik Bey, **Cihan Tarihinde Türkler ve Meziyetleri**, Amedi Matbaası, İstanbul, 1928.

Ömer Seyfettin, **Mektep Çocuklarında Türklük Mefkûresi**, Şems Matbaası, İstanbul, 1924.

Halil Edhem, **Garbi Anadolu'da Selçukluların Varisleri**, Matbayı Amire, İstanbul, 1926.

Araştırma Eserler

Alpargu, Mehmet, "Türkiye'de Türk Dünyası'nın Tarihini Yazmak", **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 53-70.

Arıkan Refik, "İstiklal Savaşına Doğru Milli Bilincin Doğuşu", **History Studies**, S. 2/2, 2010, ss. 454-467.

Arsal Sadri, Maksudi, **Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1979.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi yayınevi, Ankara, 1973.

Bozdemir, Mevlüt, **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982.

- Bozkuş, Metin, “Türklerin İslamiyet’i Kabulü ve Aleviliğin Türkler Arasında Yayılması”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, S 2, ss. 409-418.
- Çakan, Varis, “Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet”, **Millî Folklor**, S. 68, 2005, ss. 201-207.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.
- Daşdemir, Muharrem - Efendioğlu Süleyman, “Kars Ve Erzurum Ağızlarında Rusça Ödünç Kelimeler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 55, Erzurum, 2016, ss. 159-178.
- Duman, Selçuk “Cumhuriyet’in İnşa Sürecinde Milli Tarih Şuuru Oluşturma Çabaları”, **Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S 2, ss. 33-45, 2015.
- Emgili, Fahriye, “Bir Tarihçi Portresi: Cumhuriyetin Asker Neslini Etkileyen Öğretmenlerden Mehmed,Tevfik”, **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S 23, 2013-1, ss. 159-183.
- Erdem Mustafa, “Geleneksel Türk Dini ve İslam”, **Dini Araştırmalar**, C 1, S 2, 1998, ss. 79-91.
- Findley, Carter V., **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Gül Meltem, DîvânüLugâti’t Türk’teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme”, **İdil**, C 4, S 15, 2015.
- Günaltay, Mehmed Şemsettin, **Mâziden Âtiye-Geçmişten Geleceğe**, Marifet Yayınları, İstanbul, 2000.
- Güngör, Erol, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Gürsoy, Ülkü, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S. 61, 2012, ss. 43-54.
- Hitti, Philip K., **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, C III, İstanbul, 1980.

- Kabapınar, Yücel, “Başlangıçtan Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitapları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 2, 1992, ss. 143-177.
- Kafalı, Mustafa, “Ahmet Yesevî Yaşadığı Devir ve Yetiştığı Çevre”, **Makaleler II**, Berikan Yayınevi, C.II, Ankara, 2005.
- _____, “Türk Dünyası ve Türk Boyları”, **Makaleler I**, Berikan Yayınevi, C II, Ankara, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, MEB, İstanbul, 1992.
- _____, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Kaya, Mahmut, “İhsâü'l-Ulûm”, **DİA**, C 21, ss. 549-550.
- Kılıç, Hulûsi, “el-Kamûsü'l-Muhît” **DİA**, C 24, İstanbul, 2001.
- Köprülü, Fuat, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- Kösoğlu, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997.
- Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- Nur, Rıza, **Türk Tarihi**, Toker Yayınları, İstanbul, 1978.
- Ögel, Bahaeddin, “Türk Askeri Tarih Araştırmalarında İzlenecek Metod Hakkında Birkaç Not”, **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 11-18.
- _____, **Türk Kültürü'nün Gelişme Çağları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlılar”, **DİA**, C 24, ss. 404-412, İstanbul, 2001.
- Özçelik, İsmail, “Bilimsel Tarih, Akademik Tarih Araştırmacıları ve Türk Tarihi Üzerinde Yapılan Bazı Tartışmalar”, **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 19-52.

- Özdoğru, Nüvit, **Türkçemiz**, Gün Matbaası, İstanbul, 1958.
- Piljug, Adelina, “Bosna Hersek Yerli Koyunları Ve Keçilerindeki MitokondriyalDna (Mtdna) D-Loop Polimorfizmi”, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Zootekni Anabilim Dalı **Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2016.
- Saim, Salih, **Mevlana Celaleddin-i Rumi**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1317 (1899-1900).
- Selçuk, Hava, “Coğrafya Tarih İlişkisi Bağlamında Türk Tarihinin Taksimatı (Çağ) Meselesi”, **Tarih Yazımı Üzerine (Yöntemler-Yaklaşımlar-İlkeler-Yorumlar)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, ss. 77-104.
- Somuncuoğlu, Tuğrul, “Kazakistan Ülke Raporu”, **IGEME** Ankara, 2011.
- Sönmez, Selami, “Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemaşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik, Değeri”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Erzurum, 2009, ss. 147-169.
- Sümer, Faruk, “Türkleri Anayurdu”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 1992, ss. 4-10.
- Tansel, Fevziye Abdullah, **İstiklal Harbi'nde Mücahit Kadınlarımız**, TTK, Ankara, 1991.
- Tekin, Talat, **Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara, 1997.
- Timur, Mujiburahman, **Gazneli Devletinden Babürlüler Devletine Kadar Bölgede Kurulan Hanedanlıklar (1206-1526)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2012.
- Togan, A. Zeki Velidî, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, Enderun Kitabevi, 1970, İstanbul.
- Toprak, Faruk, “Yâkût el- Hamevi'nin Mu'cemu'l-Buldan Adlı Eserine Eleştirel Bir Bakış”, **EKEV Akademi Dergisi**, S 21, 2004, ss. 174-181.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, C I.

Yeniterzi, Emine, “Mevlâna'nın Kişisel Değişim Ve Gelişime Dair Düşünceleri”, **Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Dergisi**, S 2, Konya, 2007, ss. 13-28.

Yetkin, Suut Kemal, “Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 11, S 1, 1963.

Zenbil, Ramazan, İmam Buhari Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmiyle İlgili Koyduğu Usuller, Nebi Hayat Yayınları, İstanbul 2013.

FOTOĞRAFLAR

